

BULLETIN
&
NIEUWS-BULLETIN
KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

ZESDE SERIE * JAARGANG 10 * 1957

BESTUUR: Th. H. Lunsingh Scheurleer, *Voorzitter*; mr. P. J. van der Mark, *Secretaris*; mr. G. J. Wit, *Penningmeester*; dr. H. Gerson, dr. P. Glazema, R. C. Hekker, mej. dr. M. E. Houtzager, ir. R. Meischke, prof. dr. M. D. Ozinga, mr. A. P. van Schilfgaarde, ir. C. L. Temminck Groll, prof. dr. J. J. M. Timmers.

REDACTIE: *Hoofdredacteur*: J. J. F. W. van Agt. *Voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*: Prof. dr. A. W. Byvanck, *voorzitter*; N. E. H. J. J. Zon, *Secretaris*; prof. dr. H. Brunsting, dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, dr. R. van Luttervelt, ir. R. Meischke, prof. dr. M. D. Ozinga, prof. dr. H. van de Waal. *Voor de voorl. Monumentenraad*; *afd. I, Oudheidk. Bodemonderzoek*: dr. P. Glazema; *afd. II, Monumentenzorg*: P. J. van de Velde; *afd. III, Musea*: D. F. Lunsingh Scheurleer; *voor „De Museumdag”*: dr. H. C. Blöte.

INHOUD

BIJDRAGEN

De cijfers verwijzen naar de kolommen van het Bulletin

BESTUUR K.N.O.B. Het ontwerp voor de Monumentenwet, adres aan de Tweede Kamer der Staten Generaal	225	LUTTERVELT, DR. R. VAN Nationale kunstgeschiedenis	95
		Nogmaals Matthias Melin	41
CLARIJS, PETRA Het „Nederlands Costuummuseum” her- opend	271	MEIJER, E. R. Van vetpot tot spotlight	217
DEVLIEGHER, DR. L. De vroegste gebouwen van baksteen in Vlaanderen	245, 319	PELINCK, E. Het Nederlandse Leger- en Wapenmu- seum „Generaal Hoefler” te Leiden	213, 277
HARMS, J. A. Het Drenthse kern-esdorp in zijn veran- derde functie.	129	TEMMINCK GROLL, IR. C. L. De kerk van Maria ten Hemelopneming te Vianen	65
HARTMANS, C. A. Benaming van delen van zwaard, degen, sabel en dolk	55	Het Sint Petrusgasthuis te Arnhem . .	193
HELBERS, G. C. Landelijke bouwkunst in Drenthe, be- houd door aanpassing aan moderne eisen, documentatie	159	RENAUD, J. G. N. Het huis Windenburg te Dreischor .	1, 277
LUNSSINGH SCHEURLEER, D. F. Enkele kanttekeningen over het opstellen van kostuums en klederdrachten. . . .	265	VREESE, A. L. DE Agnietenbergse verluchtkunst op de ten- toonstelling Willet Holthuysen te Am- sterdam	21
Problemen rond kleine musea en oud- heidkamers	251	WESTRA VAN HOLTHE, J. Havezathen in Drenthe	171

BOEKBESPREKINGEN

De cijfers verwijzen naar de kolommen van het Bulletin

BOEKEN OVER GLAS VERSCHENEN SINDS 1950 E. PELINCK	117	PLENDERLEITH, H. J. The Conservation of Antiquities and Works of Art	
KALMA, J. J. Repertorium Frieslands verleden		DR. A. VAN SCHENDEL	221
PROF. DR. H. VAN DE WAAL	115	ROOSEBOOM, MARIA Microscopium	
NIEUWE GEGEVENS OVER GLASSCHILDER- KUNST		DR. A. VAN DER BOOM	45
DR. A. VAN DER BOOM	45	N. TONCKENS	61

INHOUD

NIEUWS-BULLETIN

*De cijfers voorafgegaan door * verwijzen naar de kolommen van het Nieuws-Bulletin*

<p>KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUN- DIGE BOND</p> <p>Bondsnieuws *115, *185</p> <p>Mededelingen . . . *7, *23, *47, *127, *211</p> <p>Notulen van de Algemene Ledenvergade- ring op 30 maart 1957 te 's-Gravenhage *115</p> <p>Notulen van de Algemene Ledenvergade- ring op 12 juli 1957 te Assen. *185</p> <p>VOORLOPIGE MONUMENTENRAAD</p> <p><i>Oudheidkundig Bodemonderzoek (Afd. I)</i></p> <p>Acheologisch Nieuws *1, *13, *49, *91, *105, *129, *181, *213, *225, *239, *253</p> <p><i>Monumentenzorg (Afd. II)</i></p> <p>Restauratie-Nieuws *3, *15, *25, *57, *99, *113, *137, *185, *217, *231, *243, *257</p> <p><i>Musea (Afd. III)</i></p> <p>Museum-Nieuws *19, *61, *117, *173, *203, *263</p> <p>Mededelingen *23, *85, *103, *173, *211, *251, *283</p> <p>Tentoonstellingsagenda *5, *21, *45, *81, *101, *125, *137, *177, *205, *221, *233, *249, *279</p> <p>Muntvondsten 1956. *29</p> <p>Museumpublicaties *61, *245</p> <p>Het onderzoek en gebruik van opzetkartons voor musea *263</p> <p>DE MUSEUMDAG</p> <p>Mededelingen . . *47, *85, *235, *251, *283</p> <p>Verslag van de eerste Museumdag in 1957, op 24/25 mei *141</p> <p>BIJDRAGEN</p> <p>BOGAERS, DR. E.</p> <p>Heerlen, een bouwfragment met de naam Marcus Sattionius Jucundus *133</p> <p>CLARIJS, PETRA</p> <p>De „Amelander Kamer” in het Fries Museum *65</p>	<p>FILZ, J.</p> <p>Amsterdam, Joods Historisch Museum heropend. *61</p> <p>Den Briel, Stedelijk Museum, Tromp- museum, heropend *65</p> <p>Het museum, Hannemahuis te Harlin- gen geopend *65</p> <p>Sommelsdijk, streekmuseum Goeree en Overflakkee geopend *69</p> <p>GELDER, PROF. DR. J. G. VAN</p> <p>Na tien jaar *35</p> <p>LUTTERVELT, DR. R. VAN</p> <p>De nieuwe vleugel van het Gemeente- museum te Arnhem *117</p> <p>POEL, DR. J. M. G. VAN DER</p> <p>Het Museum of Rural Life te Reading. *119</p> <p>TEMMINCK GROLL, IR. J. C.</p> <p>De restauratie van de Hervormde kerk te Wamel (Gld.) *31</p> <p>VLERK, PROF. DR. I. M. VAN DER</p> <p>Het Rijksmuseum van Geologie en Mi- neralogie. *71</p> <p>WOLFF-FILZ, J.</p> <p>Moordrecht, 't Oude Ambachtshuis. . *203</p> <p>BOEKBESPREKINGEN</p> <p>VERBEEK, J. en J. W. SCHOTMAN</p> <p>Hendrick ten Oever, een vergeten Over- ijssels meester uit de zeventiende eeuw *206</p> <p>GUTHE, CARL E.</p> <p>So you want a good museum DR. R. E. J. WEBER *247</p> <p>Kunstreisboek voor Nederland 4 N. ZON *205</p> <p>IN MEMORIAM</p> <p>Nispen tot Sevenaer, jhr. dr. E. O. M. van *9</p> <p>Velde, P. J. van de *89</p> <p>Vroome, H de *253</p> <p>Waal, dr. M. de *237</p> <p>Werz, Joh. J. *225</p>
---	---

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

BIJDRAGEN

	KOL.
Het huis Windenburg te Dreischor <i>J. G. N. Renaud</i>	1
Agnietenbergse verluchtkunst op de tentoonstelling Willet Holt- huysen te Amsterdam <i>A. L. de Vreese</i>	21
Nogmaals Matthias Melin <i>Dr. R. van Luttervelt</i>	41
Nieuwe gegevens over glasschilderkunst <i>Dr. A. van der Boom</i>	45
Benaming van delen van zwaard, degen, sabel en dolk. <i>C. A. Hartmans</i>	55
Boekbesprekingen	61

ZESDE SERIE

UITGEGEVEN DOOR DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 10, AFL. 1 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 2) DEN HAAG, 15 FEBR. 1957

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Th. Lunsingh Scheurleer, *Voorzitter*; Mr. P. J. van der Mark, *Secretaris*; Mr. G. J. Kalf, *Penningmeester*; Dr. H. Gerson, Dr. P. Glazema, R. C. Hekker, Mej. Dr. M. E. Houtzager, Ir. G. M. Leeuwenberg, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. P. van Schilfgaarde, Prof. Dr. J. J. M. Timmers.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. P. J. van der Mark, p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 10.—; voor Verenigingen f 15.—; voor Studenten-leden f 5.—.

BULLETIN VAN DE K.N.O.B.

waarin opgenomen *Nieuwsbulletin*, orgaan van de Vereniging „De Museumdag”.

REDACTIE: Hoofdredacteur: J. J. F. W. van Agt; *Voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:* Prof. Dr. A. W. Byvanck, *Voorzitter*; N. E. H. J. J. Zon, *Secretaris*; Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Prof. Dr. H. van de Waal; *Voor de voorl. Monumentenraad: Afd. I, Oudheidk. Bodemonderzoek:* Dr. P. Glazema; *Afd. II, Monumentenzorg:* P. J. van de Velde; *Afd. III, Musea:* D. F. Lunsingh Scheurleer; *Voor „De Museumdag”:* Dr. H. C. Blöte.

Het Bulletin van de K.N.O.B. verschijnt 5 maal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”. *Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 per pagina.*

ADRESSEN:

Hoofdredacteur: Rijksd. v. d. Mon.zorg, Zeestraat 71 B, Den Haag. Tel. 01700-180957/8.

Redactie-Secretaris: Rijswijkseweg 141, Den Haag. Tel. 01700-725995 (in bureautijden Tel. 01700-110299).

Voorlopige monumentenraad:

Afd. I. Oudheidkundig Bodemonderzoek, Kleine Haag 2, Amersfoort. Tel. 03490-4480.

Afd. II. Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag. Tel. 01700-115646/7.

Afd. III. Musea: Buitenhof 33, Den Haag. Tel. 01700-110722.

Museumdag: Raamsteeg 2a, Leiden. Tel. 01710-30641.

HET HUIS WINDENBURG TE DREISCHOR

DOOR

J. G. N. RENAUD

Men kan bepaald niet zeggen, dat het Huis Windenburg te Dreischor in de algemene belangstelling staat, voor zover dat trouwens met een verdwenen kasteel het geval kan zijn. Het is even, in de zomer van 1955, „in het nieuws” geweest, maar er zijn waarschijnlijk heel wat Nederlanders, die ook op dit moment de naam van het aardige plaatsje, welks hoofdstraat in een bijna zuivere cirkel om de dorpskerk heenloopt, niet kennen, noch weten thuis te brengen. Plaatselijke belangstelling is er zeker; van tijd tot tijd maakten kleine gebeurtenissen om de „steen-gracht”, zoals de dorpelingen het terrein noemden, Windenburg tot onderwerp van gesprek. Toch was er niet voldoende reden geweest om zich uitvoerig met Windenburg bezig te houden, indien niet juist dit merkwaardige huis een ongezochte aanleiding was geworden het werk van de „wiskonstenaar” I. Hildernisse eens kritisch te bezien.

De vrienden van onze oude kastelen en de oudheidminnaars in het algemeen hebben het rustige gevoel gehad, dat we ten aanzien van Windenburg wel goed geïnformeerd waren. Een schilderij op het Gemeentehuis van Dreischor, een tekening van Cornelis Pronk, een gravure van H. Spilman naar Pronk 1, twee tekeningen en een plattegrond uit 1695 van Hildernisse. Toegegeven, dat we de originelen van deze tekenaar niet meer bezitten, dat de Topografische Verzameling van het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen te Middelburg slechts copieën rijk is. We zouden toch willen beginnen met aan te nemen, dat de copiïst — die we helaas niet bij name kennen — met voldoende nauwkeurigheid te werk is gegaan, zodat we een betrouwbaar beeld krijgen van het werk van onze „wiskonstenaar”. Toch, om later bij een eventueel terugvinden der originelen een scheiding mogelijk te maken, zullen we in het vervolg goed doen te spreken van het werk van Hildernisse/Anonymus.

Een analyse zou niet zoveel nut hebben, wan-

neer het niet mogelijk ware enige contrôle uit te oefenen. Dank zij een kort onderzoek en een recente opmeting van de fundering van Windenburg is deze toetsing nu door te voeren. Maar hierover straks.

Wanneer men de uitbeeldingen van de opstand (afb. 1, 2 en 3) vergelijkt, merkt men bij veel overeenkomst toch wel verschillen op. Het werkje van Pronk maakt een betrouwbare indruk en is naar het leven geschetst. De gravure van Spilman vertoont geen noemenswaardige afwijkingen van dit voorbeeld. De beide gekleurde tekeningen doen erg stuntelig aan; zij zullen in hoofdzaak juist zijn, maar voor een bouwkundige „Auswertung” tamelijk onbruikbaar. Als men alleen al de hoogte van brug en toegang vergelijkt met de vloerhoogte van de begane grond, zoals die uit afb. 2 af te leiden is, dan ontdekt men haast onoverbrugbare verschillen. Volgens bedoelde afbeelding voert de brug ons een donkere ruimte binnen, gelegen in de ronde sokkel van het bouwwerk. Op de gravure ziet de situatie er veel logischer uit en deze uitbeelding geeft ongetwijfeld beter de werkelijkheid weer.

Bij Hildernisse/Anonymus schijnt het uitbouw-tje volkomen over de buitenmuur te hangen, gesteund door drie korbelen; op de gravure daarentegen steekt slechts een hoek van dit tegen het hoofdgebouw geplakte vertrek over de sokkel heen. Dat hier het achterstuk eveneens over de sokkel gebouwd schijnt, is een nieuw en onverwacht aspect.

De plattegrond (afb. 4 en fig. 2) geeft opmerkelijke verschillen met de opstandtekeningen te zien, juist hier aan de zuidzijde. Architectonisch is de situatie volgens het grondplan veel gemakkelijker aanvaardbaar, hoewel men nog niet bepaald overtuigd raakt van de noodzaak om een hoek te laten overhangen. De kleine ruimte naast de traptoren lijkt zo nutteloos, dat men die liever had opgeofferd en een kleine overhangende punt desnoods met een uitmet-seling had opgevangen. Iedere restauratie-architect zal niettemin beamen, dat men in vervolgen eeuwen niet tegen riskante voorzieningen en

¹ *Het Verbeerlijkt Nederland of Kabinet van Hedendaagsche Gezigten*, V, Amsterdam 1754, 82.

— zacht gezegd — merkwaardige constructies opzag. De plattegrond (afb. 4) vertoont overigens een opvallend gebrek aan detail. De verbindingen tussen de vertrekken zijn eenvoudigweg aangegeven door onderbrekingen van de muren; de vensters zijn waarschijnlijk slechts ten dele genoteerd. De stookplaatsen, die toch aan de hand van de schoorstenen gemakkelijk te localiseren vallen, vindt men in de opmeting niet terug.

De gehele conceptie van het gebouw wordt beheerst door het streven om in een oorspronkelijke ronde aanleg tot rechthoekige woonruimten te komen. Het hoofdgebouw sluit onmiddellijk aan op het poortgebouw. Tussenmuren verdelen de hoofdvlugel in drie vertrekken, waarvan het middelste op de begane grond in de dagen van Hildernisse wel heel duister geweest moet zijn, al kwam er misschien van achter het dak van de zuidelijke aanbouw door hoge raampjes — op de afbeeldingen niet te zien — nog een weinig direct licht binnen.

Het voorste gedeelte maakt één geheel uit met de doorgang van de poort en vormt een ruime hal, zeer geschikt om gasten te ontvangen. Rechts van de binnenkomende tekenen zich twee trappenhuisen af. De doorgang in de hoek leidt naar de wenteltrap, die op groter hoogte ten slotte de vorm van een afzonderlijke traptoren aanneemt; in de hoek tussen poortgebouw en buitenmuur bevindt zich een trap, die naar de kelder moet voeren. Hier vertoont zich een kleine lacune in de afwerking van de tekening (afb. 4), waardoor de binnenhoek van het poortgebouw geen massa schijnt te hebben.

De buitenzijde van de sluitmuur bezit een gebogen plint, die even onder de vensters in een vlakke muur overgaat. Dit is in de opmeting een beetje wonderlijk weergegeven. Of hebben de bouwers hier, evenals aan de zijkanten, werkelijk een spouw gemaakt.

De noordvlugel, die het hoofdgebouw op het midden ontmoet, is hoog opgetrokken. Het architectonisch gebrabbel aan de zuidkant ziet er in het grondplan, zoals reeds opgemerkt, nog wat aannemelijker uit dan in de opstand. Waarschijnlijk hebben we hier niet te maken met de oorspronkelijke vormgeving, doch met latere voorzieningen.

Een plattegrond nodigt altijd uit tot een poging de bestemming van de vertrekken nader te bepalen. En dit te eerder, wanneer men over inventarissen beschikt, die deze met namen aanduiden. Na het overlijden van Mr. Andries Hes-

huizen, ambachtsheer van Dreischor, op 6 februari 1776, werd een inventaris opgesteld van de nagelaten goederen². De notaris maakte zijn tocht door het gebouw van boven naar beneden. Voor ons is slechts de begane grond van belang. We vinden er: de voorzaal, de grote eetzaal, de kleine eetzaal, de grote zaal, het achterzijkamertje, de kleerkamer, de kookkeuken. Veel aantrekkelijks heeft de opvatting voorzaal, grote en kleine eetzaal in de drie ruimten van het hoofdgebouw onder te brengen. De kookkeuken zal men in de noordelijke zijvlugel moeten zoeken, daarnaast de kleerkamer. Aan de zuidzijde moet men vervolgens de grote zaal plaatsen, waarachter het achterzijkamertje gelegen is. Voor één vertrek hebben we dan nog geen bestemming en daar we geen uitbeeldingen van de achterzijde van het huis bezitten, weten we ook niet, hoe de noordoosthoek er uit zag en of daar inderdaad nog een vertrek geweest kan zijn.

Op de verdieping moet men uiteraard rekening houden met minder ruimte; enkel die in het hoofdgebouw, boven de poort en in de noorderzijvlugel. De grote kamer over de zaal, de bovenachterkamer en de bovenzijkamer geven weinig moeite; het kantoor ligt waarschijnlijk in het poortgebouw boven het gewelf, maar „Leisjes-kamertje” en de „meiden-slaapkamer” zijn zo maar niet aan te wijzen. Misschien in ruimten ter weerszijden van het poortgebouw.

Er is nog een andere bron, die ons gegevens over het Huis Windenburg verschaft. Een heel ongewone bron. Op de 23ste april 1822 werd namelijk door de stadstimmerman van Zierikzee een raming gemaakt van de vermoedelijke opbrengst ener sloping³. „De muren van het huys hebben een buytenomtrek van 50 ned. ellen en zijn gemiddeld hoog 8 ellen 6 palm en dik 3 steen, uitmakende te saamen 240.000 steen, waar van presumpatief nog $\frac{1}{4}$ de gedeelte bruykbaar zijn zal dus 60.000 steen à f 4.— het 1000 f 240.—” lezen we.

Een hoogte van 6.12 m schijnt wat weinig; we zullen echter het woordje „gemiddeld” hierbij niet mogen vergeten.

In de eerste zoldering werden 40 zolderbinten geteld en 100 kinderbintjes. Uit de vloer van de begane grond verwachtte men 95 planken; voor de binnenbetimmering en de behangsels

² Schrijver dankt deze gegevens aan de archivaris van Zierikzee, de heer P. van Beveren.

³ Een copie van dit stuk dank ik aan de heer P. van Beveren, archivaris van Zierikzee.

werd nog een opbrengst van *f* 100.— genoteerd. Op de tweede verdieping bevonden zich 6 deurkozijnen, met deuren; aan binnenbetimmering en behangsels noteerden de schatters hier echter maar voor een waarde van *f* 20.—.

De bedaking, bestaande uit 1400 blauwe dakpannen, „400 blauwe heelbaan lijen” en „schalyen” werd getaxeerd op *f* 318.—. Hiervan komt wel *f* 250.— voor rekening van de „goede afkomende schalyen”. Er werd gerekend, dat 8 man in 90 dagen het gebouw gesloopt konden hebben; zij zouden tezamen *f* 7.— per dag verdienen. De opbrengst van de sloping werd geraamd op *f* 2785.—. In verband met lonen en prijzen is deze taxatie een interessant stuk. Maar, voorlopig bleef het niet meer dan een informatie. De ambachtsheer, Cornelis de Jonge, zat in Kleef en maakte geen haast met het nemen van een beslissing. Die viel pas in 1837, toen hij zijn gevolmachtigde Jhr. K. W. de Jonge, wethouder van Zierikzee, opdracht gaf het huis Windenburg te verkopen. Men verwachtte klaarblijkelijk niet veel van de verkoop, want tevens werd voorzien in een verkoop van de opstal tot afbraak. De artikelen 2 en 3 van de voorwaarden en conditiën bevatten interessante gegevens⁴. Hieruit blijkt toch, dat de ambachtsheer alles deed om te verhinderen, dat Windenburg geheel zou verdwijnen en de plek, waar het gestaan had, nauwelijks terug te vinden zou zijn. Gehechtheid aan het oude huis of historische belangstelling? Waarschijnlijk spelen hier heel andere motieven een rol: vrees zijn rechten als ambachtsheer te verspelen bijvoorbeeld.

Hoe dan ook, de ambachtsheer reserveert de vijver, de romp van het gebouw en de brug voor zich; merkw aardigerwijze om het ten slotte toch weer als afzonderlijk perceel te doen verkopen. Met de opstal wordt alzo bedoeld het muurwerk boven een bepaald niveau; namelijk het niveau van de weg aan de zuidzijde van de vijver. Wat zich daaronder aan metselwerk nog bevond, mocht niet worden uitgebroken. Ter nadere instructie bepaalde het contract, dat de gewelven der kelders in de afbraak begrepen waren, maar de vloeren moesten blijven liggen. Afkomend puin mocht men in de putten storten, die ter plaatse van de kelders zouden ontstaan, maar de sloper zag zich de verplichting opgelegd „om bij en onder het afbreken steeds behoedzaam en voorzigtig te werk te gaan en zoo veel mogelijk op te ruimen al datgene wat van de afbraak in

de gracht mocht vallen, alles ten zijnen koste”. De 15de september zal de koper een aanvang kunnen maken met zijn werk „of zooveel vroeger als hij met de bewoners van het kasteel zal kunnen convenieren”. Op 1 juni 1838 behoort het werk achter de rug te zijn.

De veiling vond plaats op 8 augustus 1837 in de herberg te Dreischor onder leiding van notaris Borrendam. Koper van de opstal werd de timmerman Barend Janse voor de somma van *f* 3475.—. Tevens werd hij voor *f* 351.— eigenaar van romp en vijver, benevens het daaromheenstaande hekwerk.

De wethouder van Zierikzee zal in zijn hoedanigheid van gevolmachtigde van de ambachtsheer wel gezorgd hebben voor een stipte naleving van de voorwaarden. De funderingen mochten bij gebrek aan onderhoud vrij spoedig vervallen zijn en het eiland het voorkomen van een wilde bossage hebben gekregen. Maar de „steengracht” bleef intact, hoe zeer ook mettertijd vervuild en dichtgegroeid. Mag men de dorps verhalen geloven, dan is er tijdens de oorlog nogal wat oud ijzer en afval in gedeponeed. Na de oorlog heeft de Gemeente, sinds lang in het bezit geraakt van vijver en eiland, de gracht dan ook doen dempen. De watersnood van 1953 bracht zoveel zand en slib over Dreischor, dat ook dit plekje zijn historisch aspect geheel en al verloor.

Uit belangstelling voor het verleden van het dorp liet de burgemeester in de zomer van 1956 de funderingen van Windenburg blootleggen. Dit had een begin voor een archeologisch-bouwkundig onderzoek kunnen zijn, maar door een samenloop van omstandigheden kwam het niet zover. Toen in juli 1956 overbouwing van de funderingen voor de deur stond, werd te elfder ure door schrijver dezes het metselwerk bestudeerd; op enkele punten werd ter opheldering van de bouwgeschiedenis enig graafwerk uitgevoerd, waarbij de Gemeente zeer gewaardeerde medewerking verleende door twee werklieden ter beschikking te stellen. Deze archeologische verkenning heeft in ieder geval een opmeting en enig inzicht in de bouwgeschiedenis tot resultaat gehad (fig. 1). Het recente grondplan vertoont een opmerkelijke ronde aanleg met een uitspringend poortgebouw. De middellijn van de cirkel bedraagt buitenwerks ongeveer 17.50 m, de zwaarte van de ringmuur omstreeks 2.50 m. De beperkte woonruimte bevat in dit plan — ongetwijfeld de kelderverdieping — twee aangrenzende vertrekken. Op de volgende verdieping zal

⁴ Vgl. Bijlage II.

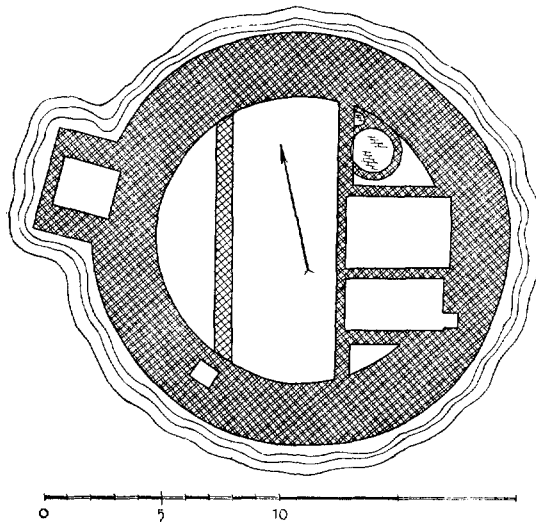

Fig. 1. Grondplan van de oudste aanleg van het Huis te Dreischor; de westelijke delingsmuur, uit een tweede bouwphase, afwijkend gearceerd.

(Opm. J. Renaud; tek. M. Bloemendaal)

men de tussenmuur weg moeten denken; ook dan meet de zó ontstane kamer nog maar 6×4.50 m.

De oorspronkelijke aanleg omsluit een binnenplaatsje van 7.50×12 m. Wellicht heeft van de aanvang af de bedoeling voorgezet en de woonruimte geleidelijk aan te vergroten. In tegenstelling tot het overige metselwerk is de muur over de binnenplaats, evenwijdig met de woonvleugel, *niet* in verband met de hoofdmuur opgetrokken en waarschijnlijk uit later tijd dan de ringmuur. Uit het steenformaat valt dit niet af te leiden, want dit vertoont hoegenaamd geen afwijking. Wij komen later nog op deze muur terug. Het materiaal van de oudste aanleg, waar zo even op bedoeld werd, bestaat uit een rode baksteen van 26 tot 29 cm met een dikte, die om de 6.5 cm schommelt. In de kern van de buitenmuur treft men vele halven en drieklesoren aan, gevleid in zand of een bijzonder kalkarme mortel. Sommige stukken vertonen harde, moeilijk te verwijderen specieresten, hetgeen de conclusie wettigt, dat men gebruikte steen verwerkt heeft.

De plattegrond geeft enkele opmerkelijke verschijnselen te zien, die achtereenvolgens besproken zullen worden.

De kleinste van beide, ten dele in de ringmuur liggende vertrekken valt op door een onderbreking van de achterwand. De hier ontdekte uitsparing in de hoofdmuur is ongeveer 60 cm

breed. Aan beide zijden suggereert een sponning de opzet om een deur aan te brengen (afb. 6). Het voorste gedeelte, tot ongeveer 60 cm in de buitenmuur reikend, gaat dieper dan de rest. Het gat was gevuld met zand en stenen. Aan de buitenkant is de huid van de ringmuur bij een herstelling ingeboet met kleine gele steen, zodat het onduidelijk blijft, hoe de uitsparing oorspronkelijk afgewerkt was.

In de kwartcirkel naast de grootste kelder ligt een cirkelvormige fundering van radiaal gelegde bakstenen, zonder specie in de voegen. Zij sluiten aan op een segmentvormige uitsparing in de binnenmuur. Een plaveisel van baksteen op zijn plat completeerde het beeld van het wonderlijke bouwsel met een middellijn van 1.88 m binnenwerks (afb. 5). Tussen deze ronde aanleg en de buitenmuur viel iets dergelijks op te merken, nu echter in de vorm van een halve cirkel, met een middellijn van 91 cm. Bij een poging tot verklaring moeten we rekening houden met de omstandigheid, dat de keldervloer lager lag dan het plaveisel van zowel de ronde als de halfronde ruimte. Dit viel goed te constateren aan de hand van de sponningen ter weerszijden van de boven besproken uitsparing in de kleine kelder. Deze vloer zal ongeveer een meter dieper gelegen hebben. Wanneer men zich de aldus ontstane situatie indenkt, komt men ertoe de wonderlijke verschijnselen voor ovens te houden. Zij zijn vanzelfsprekend overwelfd geweest, bijenkorfvormig. Kleine halfronde openingen veroorloofden de „panetier” zijn brood en pasteien in de heetgestookte oven te schieten. Een aanrasering van grond tussen buitenmuur en binnenmuren verborg de koepels en diende tevens als isolatie.

Zo eenvoudig als dit alles klinkt, was de situatie niet. De muur, waar de ovens tegenaan liggen, grensde aanvankelijk aan het binnenplaatsje. Het niveau van dit binnenplein lag ongetwijfeld 1 tot 2 m boven de ovenmonden. Waarschijnlijk heeft men de oplossing te zoeken in een klein, keldervormig bouwsel, ter plaatse tegen de gevel geleund, waarin men met trappen vanaf het binnenplein afdaalde. De voor het onderzoek beschikbare tijd liet helaas niet toe hier verder op in te gaan en door graving meer klaarheid te brengen.

Het is evenmin duidelijk, hoe de toestand werd na het zetten van de evenwijdig lopende muur. Ogenschoonlijk heeft men in de 4 m brede strook geen kelders aangelegd. Misschien zijn de ovens toen buiten gebruik geraakt. Bedoelde

muur heeft ook de toegang tot de rechthoekige uitsparing in de buitenmuur belemmerd. Deze put, waarvan de diepte door het grondwater niet kon worden vastgesteld, vervulde in de oorspronkelijke aanleg de functie van waterput.

Het Huis te Dreischor is als sterkte bedoeld; de zwaarte van de buitenmuur laat geen andere opvatting toe. Een weergang tussen de woonvleugels moet over de muur gelopen hebben. Indien de kantéling een weinig uitgekraagd was, heeft de breedte ongeveer 2 m bedragen.

Een vergelijking met de plattegrond van Hildernisse dringt zich aan ons op en om aan deze behoefte zoveel mogelijk tegemoet te komen heb ik beide grondplannen op dezelfde grootte doen reproduceren (fig. 1 en 2). Men moet daarbij rekening houden met de omstandigheid, dat Hildernisse de hoofdverdieping in kaart gebracht heeft, terwijl de recente opmeting de kelderverdieping weergeeft.

Dat het poortgebouw ten opzichte van de binnenmuren enigszins anders ligt dan Hildernisse aangeeft, zij hem vergeven. De recente opmeting was heel wat gemakkelijker uit te voeren; al het metselwerk in vrijwel hetzelfde vlak en grond om de muren, in plaats van een vijver. Meer bevreemding wekt het, dat men van de meeste binnenmuren niets in het kelderplan terugvindt. Men zou toch verwachten, dat de noord- en zuidmuur van het hoofdgebouw behoorlijk diep gefundeerd waren. Daarentegen vervult in het kelderplan de parallelmuur van de oudste woonkern een belangrijke functie; een muur, die in het plan Hildernisse maar een zeer ondergeschikte rol speelt. Overigens liggen de muren van Hildernisse op een andere plaats dan de muren van de oudste woonkern; zij hebben dus alle hun eigen funderingen gehad, welke bij de afbraak volledig verdwenen zijn.

Even twijfelt men aan deze conclusie, wanneer men de breedte van de hoofdvlugel vergelijkt met de breedte van de twee kelders. Die meten namelijk samen omstreeks 6.70 m. Wanneer men aan de hand van de schaal bij Hildernisse de breedte van zijn hoofdvlugel omreken, komt men op 8.42 m. Men geraakt hierdoor wel in de verleiding om óf Hildernisse een meetfout aan te wijzen, dan wel zijn kopiist een grote mate van slordigheid. Het blijft in ieder geval aantrekkelijk op de boven geformuleerde besliste uitspraak deze kleine restrictie te maken, dat het oostelijk deel van de hoofdvlugel op de oude binnenmuren zou zijn opgetrokken. Overigens moet men wel de conclusie trek-

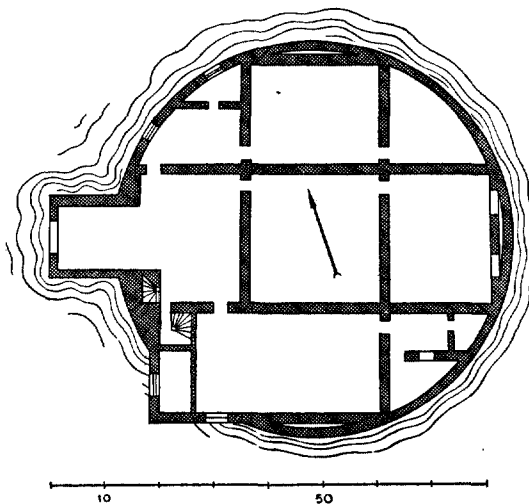

Fig. 2. Huis Windenburg, naar de opmeting van I. Hildernisse (vgl. afb. 4)
(Tek. M. Bloemendaal)

ken, dat een radicale verbouwing het aanzicht van Windenburg wezenlijk veranderd heeft; een verbouwing, die uitging van de hoogte van het binnenplein als begane grond. De bouwers hebben hierbij de fundamenteën niet al te diep onder het gegeven peil aangelegd.

Een gelukkig toeval maakt het ons mogelijk het tijdstip van deze ingrijpende werkzaamheden te benaderen en zelfs iets meer erover te zeggen. Het Huis Dreischor was namelijk een Hollands leen en omstreeks 1433 uitgegeven aan Adolf van Kleef. Het verkeerde klaarblijkelijk in een deplorabele toestand en behoefde grote herstellingen. Het onderhoud behoorde betaald te worden door de Rentmeester Beooster Schelde en — wonder boven wonder — een groot deel der rekeningen van deze rentmeester — bewaard in het Rijksarchief te Middelburg — zijn in 1940 aan de vernietiging ontsnapt. Het gehele stuk volgt als bijlage I achter deze verhandeling, hetgeen echter de schrijver niet zal beletten hier enige belangrijke punten te behandelen. De verbouwing dan heeft plaats gehad in de jaren 1476, 1477 en 1478 en heeft heel wat voeten in de aarde gehad. De timmerman Pieter Jansz werd naar Dordrecht gezonden om balken te kopen; van de stad Zierikzee nam men een partij Deventers hout over om er korbelen, kozijnen enz. van te maken. Twee timmerlieden slaan een geheel nieuwe brug en zien kans dit werk in 18 dagen tot een goed einde te brengen. Deze twee, de broers Heyn en Willem Cornelis-

zoon hebben trouwens heel wat dagen op het Huis Dreischor gewerkt. In drie opeenvolgende zomers wel 230 dagen. Jan Gulliszoon heeft ze bovendien nog 80 dagen geholpen; Pieter Jansz met zijn knecht 66 dagen!

Alleen al uit deze posten valt op te maken, dat het om een groot werk ging. Een enkele maal krijgt men een specificatie, zoals bijvoorbeeld die, waaruit blijkt dat er een wenteltrap gemaakt is, welke overging in een toren; deze trap moest de verbinding van „alle die cameran ende zolderen” mogelijk maken.

Ook de metselaars hebben een groot aandeel in het werk gehad. Er stonden voor hun gereed 240.000 Rotterdamse bakstenen; in de funderingen kregen zij daarenboven 60.000 „grote basteenen” te verwerken. In de zomer van 1476 en 1477 hebben zij met zijn vijven wel 60 dagen gewerkt.

Twee metselaars van Brouwershaven hebben het gewelf over de poortdoorgang geslagen en de vloer van de kamer daarboven met plavuizen belegd. Zij hebben „om den Rinck van den huuse op den muur een cardeeling” gemaakt. Daar wij evenwel de betekenis van het woord „cardeeling” niet precies kennen, hebben we slechts een vaag vermoeden, wat ze daar nu eigenlijk wel gewrocht hebben.

In Mechelen werd een stenen leeuw aangekocht, die men plaatste op de gevel van het poortgebouw. Hij kreeg een stang in de poot, waaraan een banier met twee wapens: op de ene zijde het wapen van Adolf van Kleef, op de andere dat van Dreischor. De leien kwamen uit Gorinchem. Blijkens zijn rekening dekte de leiddekker het gehele huis en drie torentjes; hiermee zijn de hangtorens van het poortgebouw en de spits van de traptoren bedoeld. De glazenmakers brengen 48 glazen in rekening, „staende in vycante cosyne”. Dit betekent waarschijnlijk, dat zij 12 vensters van glas hebben voorzien. Hierbij zijn niet inbegrepen de vensters in de traptoren; die worden afzonderlijk verantwoord. De keuken en de bottelarij zijn bevloerd met rode plavuizen; de plaats vóór het huis met „bruysselaers steen”.

Al deze posten zijn wel geschikt om de indruk te wekken, dat er zeer veel aan het huis gebeurd is. In hoofdzaak moet het toen het voorkomen gekregen hebben, dat wij uit de afbeeldingen van de 17de en 18de eeuw kennen.

Herinneren wij ons, dat de schatting van 1822 kwam tot in totaal 270.000 stenen. Volgens de zo juist behandelde rekening had

men 300.000 stenen aangekocht. De ontbrekende 30.000 vormen niet bepaald een probleem; de waarde van deze vergelijking is trouwens om verschillende redenen maar heel betrekkelijk.

Het komt mij voor, dat het bouwplan van Adolf van Kleef voorzag in het hoofdgebouw met traptoren en de noordvleugel; de overhangende zuidvleugel schijnt zijn ontstaan te danken te hebben aan een verbouwing van de 17de eeuw. De plattegrond van Hildernisse verschaft ons helaas geen inlichtingen over materiaal en bouwvoegen, waardoor de geschiedenis van het complex, dat hij tekende, vrij duister blijft. Maar in grote lijnen laat zich toch vaststellen, wat er in de jaren 1475—1479 gebeurde. Na dit alles moet het eveneens duidelijk zijn, dat de in het kelderplan voorkomende muur, parallel aan de woonkern, niet tot de boven aangeduide verbouwingen kan behoren, maar reeds vroeger ontstaan is. Indien hij als fundering voor de nieuwbouw benut werd, dan toch maar ten dele.

Zo langzamerhand komen we tot de vraag, wanneer het Huis te Dreischor ontstaan kan zijn. Blijkens een oorkonde van Hertog Albrecht, waarin hij spreekt over „onze slot te Dreischor”, bestond het huis al in 1401⁵. De heerlijkheid Dreischor was in 1397 bij de dood van Graaf Guy van Blois aan de Grafelijkheid van Holland vervallen. Zij behoorde oorspronkelijk tot de goederen van Heer Klaes van Cats en was door verbeurdverklaring aan Holland gekomen. Graaf Willem III beleende er zijn broeder Jan, Heer van Beaumont mee. Wanneer, is niet bekend, daar de belening niet in de leenregisters terug te vinden⁶ is. Er zijn enkele rekeningen bewaard van de rentmeester, die in opdracht van Heer Jan de Zeeuwse goederen beheerde. Nergens echter vindt men een post voor het onderhoud van een huis te Dreischor.

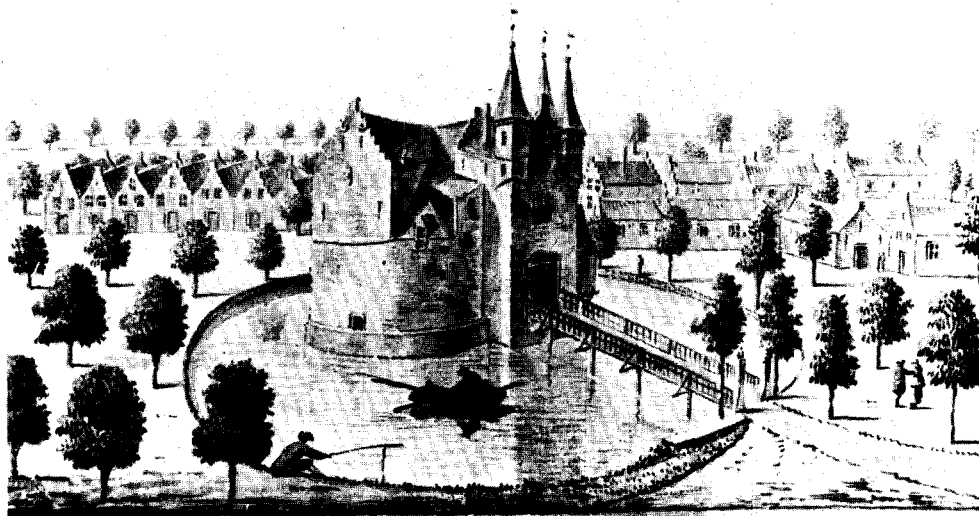
In 1356 stierf Heer Jan; Dreischor vererfde op de zoon van zijn dochter, Lodewijk van Châtillon, graaf van Blois. Uit deze tijd bleef een bijna aaneengesloten reeks van rentmeestersrekeningen bewaard⁷ over de jaren 1356-1371. We leren eruit, dat de Rentmeester soms op Groot Dreischor woont, dat de molen telken jare onderhoud en voorzieningen behoeft, dat men aan de haven moet werken, maar geen enkele post getuigt van het bestaan van een huis te Dreischor.

⁵ F. van Mieris, *Groot Charterboek*, III, blz. 733.

⁶ S. Waller Zeper, *Jan van Henegouwen, Heer van Beaumont*, 's-Gravenhage 1914, blz. 66.

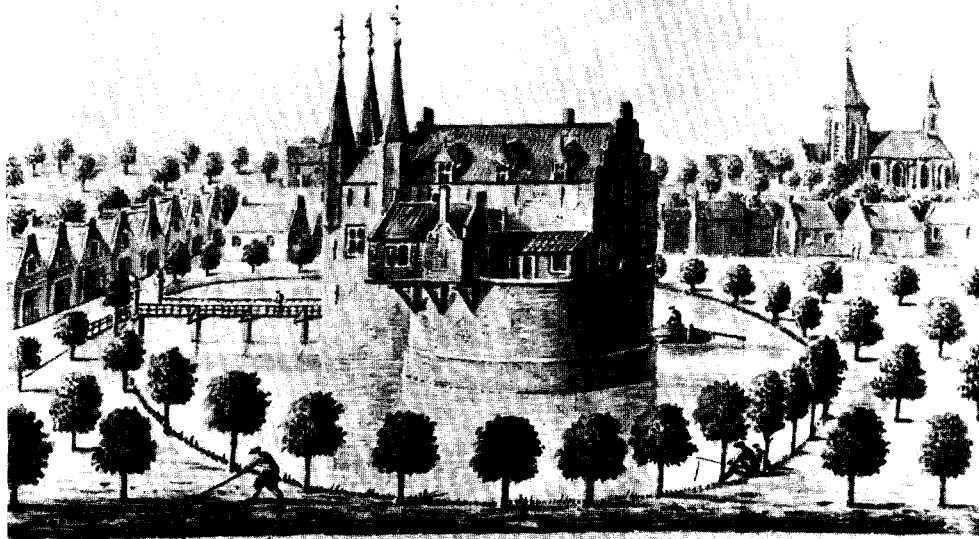
⁷ Algemeen Rijksarchief, Den Haag. Rekeningen Rekenkamer, nrs. 5777-5788.

HET HUIS WINDENBURG TE DREISCHOR

Huis Windenburg, van de zijde van Hildernisse. hgs.

Afb. 1. Copie naar tekening van I. Hildernisse.
(Verz. Zeeuws Genootschap der Wetenschappen te Middelburg.)

Huis Windenburg, van de zijde van Hildernisse. hgs.

Afb. 2. Copie naar tekening van I. Hildernisse.
(Verz. Zeeuws Genootschap der Wetenschappen te Middelburg.)

HET HUIS WINDENBURG TE DREISCHOR

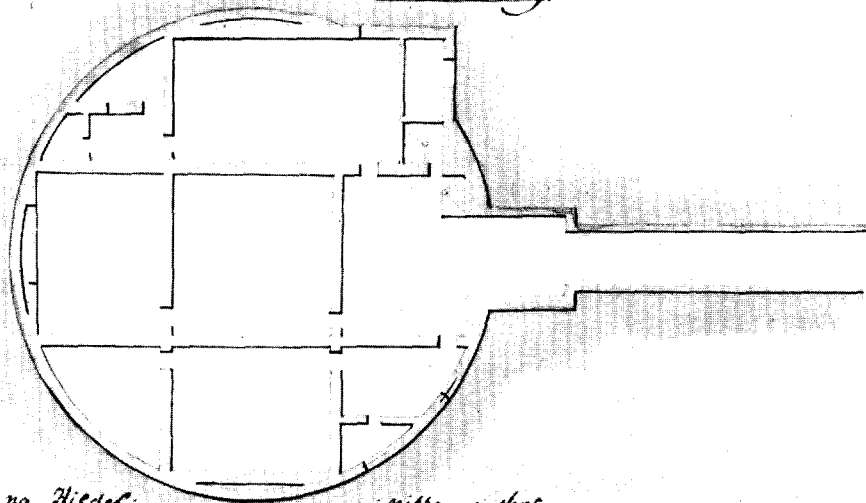
82

C.F.2 *Het HUIS WINDENBURG in Dreischer. 1743.* *J.C.3.f*

Afb. 3. Gravure door H. Spilman 1743.

Platte Grond van t Huis Windenburg.

na Middel.

nisse n. blyt

10. 20. 30. 40. 50. 60. 70. 80. 90. 100. 110. 120. 130. 140.

Alphlandische Weten.

Afb. 4. Plattegrond naar I. Hildernisse.

(Verz. Zeeuws Genootschap der Wetenschappen te Middelburg.)

Het archief van de graven van Blois, meestal vertoevende op hun huis te Schoonhoven, bevat talrijke afrekeningen van rekenplichtige ambtenaren; de reizen van hun heer zijn soms van dag tot dag te volgen. Klaarblijkelijk vertoefde hij nogal eens op zijn goederen te Tholen. Bijzonder leerzaam is de rekening, lopende van maart 1388 tot november 1389⁸. Van 27 augustus tot 3 oktober was de Graaf met zijn „gesinde” in Zeeland; de reis van Schoonhoven uit duurde drie dagen, zodat het gezelschap eerst op de 29ste in Tholen arriveerde.

In de week van 19 tot 26 september bezocht „mijnen jonchere van Blois” Dreischor in gezelschap van de Heer van Montfoort, Heer Hughe van Heemvliet, de Rentmeester van Zeeland en anderen. Zij waren twee dagen op weg en overnachtten in Dreischor. Vrij uitvoerig verhaalt de rekening, hoe de heren ondergebracht waren in drie verschillende kwartieren. Geen enkele uitlating echter wijst op het bestaan van een huis te Dreischor, zodat men wel aan moet nemen, dat dit nog niet gebouwd was.

Het moet voor de graven van Blois ook niet de moeite waard geweest zijn zich in Dreischor een huis te bouwen. Er gaan jaren voorbij, dat zij zich niet in deze afgelegen bezitting vertoonden. In 1385 bijvoorbeeld komen enkele heren slechts één dag over:

„item des voirs. sonnendaghes na onser vrouwen dach voeren mijns heren luden voirsr. ten etene in Dreischer daer verteert was behalve vleisch mede van Zierixce ghebrocht 3 lbs 16 sc”⁹.

Het is zeer onwaarschijnlijk, dat de baljuw van Dreischor het latere Windenburg als ambts-woning gebruikt heeft tijdens het bewind der graven van Blois. De baljuw had daar een eigen huis, dat hij wel bewoond zal hebben¹⁰.

De overgeleverde archiefstukken laten niet toe, de stichting van het huis te Dreischor op het jaar af vast te leggen; tussen 1388 en 1401 moet het ontstaan zijn. Het meest waarschijnlijke is wel, dat Hertog Albrecht ná 1397, toen Dreischor aan de Grafelijkheid van Holland verviel, opdracht gegeven heeft een kleine versterking te bouwen.

⁸ Alg. Rijksarchief, den Haag, Rekeningen Rekenkamer, nr. 5638; rekening van Philips van Malsum, 13 maart 1388—nov. 1389.

⁹ Alg. Rijksarchief, Rekeningen Rekenkamer, nr. 5634: 11 nov. 1384—11 nov. 1385.

¹⁰ Alg. Rijksarchief, Den Haag. Leenkamer Holland, nr. 111; Register B.B. Blois 1348—1380, fol. 25vso en los papier ts. fol. 17 en fol. 18.

Albrecht houdt de heerlijkheid aan zich; zijn opvolger Willem VI aanvankelijk eveneens. In 1411 benoemde deze heer Floris van Haemstede tot burggraaf, terwijl Janne van Zevenaar werd belast met het baljuwschap en rentmeesterschap. Daar alle rekeningen uit deze tijd in de oorlogsdagen van mei 1400 verloren zijn gegaan, valt er ten aanzien van de lotgevallen van het gebouw niets meer na te gaan. Maar plotseling valt het licht van de schijnwerper weer op Windenburg door de uitvoerige rekeningen van de verbouwing uit de jaren 1476—1479, waaruit boven reeds geput is. Adolf van Kleef, heer van der Marck, had het toen al sedert 1433 in leen. Het stond er in die dagen beslist niet best voor met het gebouw en Adolf van Kleef verzocht de landsheer, een afzonderlijke bijdrage voor de herstelling te mogen invorderen. Dit werd hem toegestaan en zo weten we, dat de bevolking van de heerlijkheid Dreischor het hare in de kosten heeft moeten bijdragen.

De lotgevallen van het Huis te Dreischor — de naam Windenburg komt eerst laat in de stukken te voorschijn — werden reeds enige malen behandeld; het laatst door J. J. Klompe in zijn monografie „Dreischor”¹¹, en ik zal er kort over zijn. Reeds in 1413 waren huis en heerlijkheid in leen uitgegeven aan Catharina van Cleve. Na haar overlijden verkreeg Adolf van Kleef in 1433 het goed als huwelijks-gift. Wanneer zijn opvolger Philips in 1528 gestorven is, komen de goederen onder beheer van de rentmeester der Grafelijkheid; uit 1549 bezitten we nog een reparatierekening van de baljuw Pieter Poppa voor onderhoud aan ’s Keizers huis besteed. In 1704 besluiten de Staten van Zeeland de heerlijkheid met huis te verkopen en zo gaat een en ander in handen van particulieren over. Het einde van Windenburg kwam in 1837; na het boven medegedeelde kan men slechts de verzuchting slaken, dat de kans op een vervolg van de bouwgeschiedenis sinds 1479 hierdoor verkeken is. We kennen in ieder geval het uitgangspunt en de ontwikkeling van de 15de eeuw tot het uitzonderlijke landhuis van de 17de en 18de eeuw. Wanneer men zich afvraagt bij welke groep men de oorspronkelijke aanleg moet indelen, dan staat men aanvankelijk voor een grote moeilijkheid. Maar tenslotte valt het grondplan toch te rubriceren, wanneer men uitgaat van de kleine ronde burchten, die een corps de logis —

¹¹ J. J. Klompe, *Dreischor; historische bijzonderheden*, Zierikzee 1949.

vaak een donjon — in hun ringmuur hebben opgenomen. Ook in dit gezelschap blijft Windenburg een opmerkelijke verschijning.

BIJLAGE I

Rekening van de verbouwing 1476-1479 (Middelburg Rijksarchief)

Vuytgeven ter cause vanden huysse ende slote in Dreysschir beginnende a° LXXV

Van dat Pieter Jansz. tymmerman gesonde was toet Dordrecht om te coopen balken ende ander grof hout dienende om die binden mit horen toebehoren te beyden ende was ter eerster reyse bewairt an hout ende hem betaelt 8 lbs. 10 sc.

van dat voirss. hout van bellaerde¹ in Dreysschir te bringen mit wagens ende oick te vlooten doir twat mit scuyten binnen den lande, coste 13 sc. 4 gr.

Van den tresoriren der stede van Zierixee gecocht deventers hout dat die stede toebehoerde om te maken corbeelen, casynenen ende ander dinck voir die somme van 2 lbs. 6 sc. gr.

Van Cornelie Mathijs weduwe tot Zierixee inden houtwyn ghecoft ende betaelt LX groote barckoenen tstick tot x groten die maken 2 lbs. 10 sc.

Van meester Aernt van Schoenhoven ghecocht ende betaelt van een groote balke ende buychstiken te samen om 23 sc. gr.

van Harnout Wouters zn ghecocht ende betaelt XXXII dortichvoet houten tstick tot x gro. die maken 26 sc. 8 gr.

van Anthonis Jans zone van ses balken om ribben te zagen ende hem betaelt elc stick iij sc. iij gr. die maken 20 sc. — gr.

van dat Jan Corstiaens zone ende syn medegesellen houtsagers ghewrocht ende ghesaecht hebben XXiiij dagen tot XVI groten sdaechs voir hem beyden vz² 32 sc. — gr.

van coman Wisse ende syn medegesellen wonende tot Zierixee ghecocht ende betaelt hout om te maken een nyew brugge te weten x balken staende int water tstick XVI stuyvers facit 26 sc. 8 groten;

item XII deventers houten dair die cruysbande mede gemaect waren tstick ij sc. groten facit 24 sc. gr.

item gecocht ende betaelt eycken plancken voir XXXII sc. groten dair die vluer vander brigge off gemaect is;

item van houte vander lenen boven ende ander cleyn carbeelen XIX sc. ende dair an gewrocht twee tymmerluyden achtien dagen tot XVIIJ groten tsdages facit 27 groten belopende deze voirsz. perceelen 6lbs. 6 sc. 8 gr.

Van Willem Tyn van Scoenhoven vier hondert rinsche delen om dair mede te decken dair men die scaelyen up decken soude ende anders in die cameran te besegen, coste elc hondert XVI Rinsche gulden tstick tot XL groten die maken 10 lbs. 13 sc. 4 gr.

Van IJsbrant Clais zn van Haemsterdamme iij^c j.

¹ de haven. ² vlaems.

quartiert wageschots om doren veynstren ende andersyns te besen in die behuefte vanden voirss. huysse coste elc hondert achtien Rinsche gulden tstick tot XL groten vlaems die maken ten voirss. prijsse 9 lbs 15 sc. gr.

Van zagen die voirss. sagers vanden voirss. wageschote ende andere Ribben ende balken van dortich dagen tot 18 groten sdages die maken 2 lbs. 5 sc. gr.

Van Jan van Dorst van Haemsterdamme voir hondert thyen eycken ribben tstick 5 groten vs [vlaems !!] 2 5 sc. gr.

Van twee hondert kercksparren dair dat huys kookene ende ander cameran mede gespannen syn ende coste elc hondert 36 sc. die maken ten voirss. pryse

3 lbs. 12 sc. gr.

van desen voirss. houte vanden dycke int dorp te bringen Willem Vlaminck ende Vrancke Witte zn wagenairs coste 20 sc. groten.

van Jacob Corvincx zn van een groot hondert meyenburchs delen om den nedervloer te maken dat hondert 22 rinsche gulden tstick 3 sc. groten die maken

3 lbs. 13 sc. 4 gr.

van 40 middelhouten van Willem Aernts zn om in die vloer te leggen dairmen die voirss. delen up nagele soude tstick 5 groten die maken ten voirsz. pryse 16 sc. 8 gr.

Van 24 barcoenen dair die poortdore off gemaect is ende uit gesaechde vueringe racters dair mede die voirss. barcoenen gecleet syn ende heeft die voirss. poorte gecost mit houte ende maken dat een doer tander 27 sc. gr.

van dat Heyn Cornelis zn ende Willem syn broeder tymmerluyden ghewrocht ende ghetymert hebben anden voirss. huysse ende slote inden zomer '76 90 dagen tot 18 groten tsdages onder hemluyden die maken

6 lbs. 15 sc. gr.

Die selve vanden zomer a° 77 tstick dagen ten voirss. prijsse die maken 4 lbs. 10 sc. gr.

Die selve vanden zomer a° 78 tachtich dagen tot 20 groten tsdages die maken ten prijsse voirss.

lbs. 13 sc. 4 gr.

Van dat Jan Gyllis zn mede tymerman ghewonnen hevet binnen middelentyden dat men hem te doen had dattet die voirss. twee luyden niet doen en mocht tachtich dagen tot 10 groten tsdages die maken ten voirss. prijsse 3 lbs. 6 sc. groten

Die selve besteet in pachtwerck een wenteltrappe te maken mit een torne dair up welken torne hy mede deckede mit delen ende vuyt welken torne men versoucken mach alle die cameran ende solderen vanden voirss. huysse ende coste van arbeijde die somme van

3 lbs. 10 sc. gr.

Van dat Pieter Jans zn tymerman mit een knecht ghewrocht hevet zeven weeken ende waren in die voirss. weeken sesse ende dortich dagen tot 13 groten tsdages die maken 39 sc. gr.

Die selve noch ses weeken ende waren in die voirss. weeken dortich dagen ten voirss. prijsse vz [vlaems !!] 32 sc. 6 gr.

Van dat Heyne Cornelis zn Willem sijn broeder, Jan Gylliszn ende Cornelis Huye zn tymmerluyden ghe-

wrocht hebben inden zomer a° 79 als myn here dair comen soude om te bereyden ende te maken bancken, bedsteden, portalen alsoe als mijn here dat believede 24 dagen tot 12 groten elc man des dages die maken

4 lbs. 10 sc. gr.

Van dat oude stroen huyskyn eerst off te breken ende die plaetse ende steenen schoen te maken dat Jacob Hüge zn besteet was om

21 sc. gr.

Somme 95 lbs. 4 d. groten Vlaems

Vuytgeven om steenen, calc, zant ende ander dinck

Van Meeus Diericx zn ende Dierick Wouters zn van Rotterdamme die geleverd hebben ende hemlyuden betaelt twee hondert vyertich duysent Rotterdams bacsteenen elc duyst 2 sc. grooten an Dreysscher geleverd die maken ten voirss pryse

24 lbs. grooten

Van tsestich duysent groote bacsteenen die onder die aerde leggen ende anders daerse van noode waren ghecocht tot Cats an Eliaen Jacobs zn elc duysent 3 sc. grooten die maken

9 lbs. grooten

Van Pier Michiels zn van Dordrecht die geleverd hevet an Dreysschir met synen mede gesellen hondert vive ende dorchich hoet calcx elc hoet om 2 sc. groten die maken

8 lbs. 10 sc. gr.

Van tzant te mennen tot alle den wercke ende calc vanden dijcke int dorp te brengen Vrancke Witte zn, Willem Vlaminck Wagenaers te samen soe hem dat besceet was

3 lbs. 10 sc. gr.

Van alle voirss. calc up die wagens te doene alst van doene was van elc hoet 2 grooten die maken ten voirss. prijse 22 sc. 6 gr.

Somme 51 lbs. 2 sc. 6 d. gr. vl.

Vuytgeven van arbeyde van maetselen

Van dat Andries Jans zn, Vrancke Andries zn ende Jacob Andrieszn mit twee dienaren maetselaers ghe-wrocht ende gemetselt hebben inden zomer a° 76 ende 77 tsestich dagen tot 3 sc. 6 groten des dages onder hem viven belopen die voirss. 60 dagen soe hem luyden dat betaelt is die somme van

10 lbs. 10 sc. gr.

Die selve van den zomer 78 ende 79 als mijn here dair was om die schouwen in die cokene ende andere te verbeteren, die doren vander buttelrye te versetten thien daghen ende den zomer a° 78 tsestich dagen ten voirss. prijse die maken

12 lbs. 5 sc. gr.

Van dat Heyn Willems zn Cornelis Janszn van Brouwershaven metselaren die in pachtwercke angenomen hadden een verwelff te maetselen onder die camer vander poorte ende dat selve verwelff boven in die camer te plavuysen ende om den Rinck van den huysse up den muur een cardeelingte te maken coste alsoe hem dat besteet was ende betailt die somme van

3 lbs. 15 sc. gr.

Van een steenen leeuwe gecocht tot Mechelen om boven up die gevel van der poorten te setten coste met stofferen ende met een ijseren roede ende banyere inden poot dair an gescildert an die een zijde die wapen van mijnen voirss. here ende an die ander zijde vander banyere die wapen van Dreisscher coste te samen

23 lbs. sc. gr.

Somme 27 lbs. 13 sc. gr. vl.

Vuytgeven om yzer, scaelgen ende ander dinck

Van Ye Piers ende Cornelis die Smijt die geleverd hebben alle tgroote yser van ankeren, groote hangen om die doren ende veynsteren alsoe men dat tot diversen stonden gehaelt hevet ende doen maken naden eysch van den wercke bedragende tsamen ter sommen van

10 lbs. 10 sc. gr.

Van Cornelis Jans zn van ijzer van spijkeren middel ijser ende alrehande ander ijser dat men behuefde ende gehaelt tot diversen stonden tot der sommen van

6 lbs. groten

Van Coman Pier ende coman Laurys in Dreysschir van ijser mede gehaelt tot horen huysse tot der repation vanden voirss. huysen om

36 sc. groten

van sestieh duyst scaelgyen gecocht tot Gorichem elc duyst met den vracht an Dreysscher te brengen coste 15 sc. groten die maken

12 lbs. groten

Van die voirss. scaelgyen int dorp te leveren coste van scuysten ende waghen huysse

13 sc. 4 gr.

Van dat Aelbrecht Aelbrechts zn ende syn mede gelle scaelge deckers die ghedecket hebben tvoirs. huys metten drie tornekyns ende geleverd die scaelge nagen te samen soemen hem dat betaelt hevet

7 lbs. 10 sc. 3 gr.

Van Cornelis Jan Boeye gecocht ende betaelt thien hondert pont loots elc hondert 7 sc. groten om dair mede dat voirss. huys ende slot te veersten te decken onder die scaelgen an veynsteren ende anders dair behovelijck was van doone maken die voirss thien hondert loots ten voirss. prijse

3 lbs. 10 sc. gr.

Vanden selven Cornelis van alrehande ijser dobbel middel yser, middelyser laschyser ende van gelycken dat dobbel middel yser thondert 12 groten muddelyser 6 groten ende laschyser 3 groten bedragende tsamen

2 lbs. 2 sc. gr.

Van Sturm Corvincx zn ende Willem Colen zn glaesmakeren van achte ende vyertich glasen staende in vyercante cosyenen inden voirss. huysse dat een doer dat ander groot sesse ende twintich glaesvoeten elke voet anderhalven grooten die maken

7 lbs. 16 sc. gr.

Die selve van acht glasen staende in die cosyenen inden wenteltrap elc groot twaelff glaesvoeten tot anderhalven groote den voet die maken te voirss pryse die somme van

12 sc. gro.

Van Ye die smijt vanden glaes Rueyen tot den voirss glasen boven ander yser daer voren betaelt die somme van

15 sc. gr.

Van Jan van Nyele van Antworpen van vijffhondert bruysselaers steen ghelevert tot der plaetsen buyten den huysse om die plaetsen dairmede te beleggen coste elc hondert 7 sc. groten ende van vracht Cop Boeye van den hoop 4 sc. groten dat maket te samen

39 sc. gr.

Van Roede plavuysen om die kookene, buttelrye ende anders cleyne huysse ende over die poorte mede te plavuysen twee duysent elc duyst 10 sc. 6 grooten die maken ten voirss prijse 21 sc. grooten

Van Ribben ende hout om die betsteden te maken ende van corden ende matten dair die bedden up lagen coste te samen

33 sc. gr.

Somme 57 17 sc. 7 d. gr. vl.

BIJLAGE II

Uit de Voorwaarden tot verkoop van Windenburg in 1837.

Artikel Twee

De Kooper zal op het gebruik van zijn gekochte kunnen komen, en mitsdien een aanvang kunnen maken met het afbreken van het bedoelde Kasteel, op den vijftienden September dezes Jaars, of zooveel vroeger als hij met de bewoners van het Kasteel zal kunnen convenieren en zal hij deze afbreking moeten doen, met in achtneming der gemaakte bepalingen hierna in de twee eerstvolgende artikelen vermeld, ontoende dus den heer Verkooper op voorschreven tijdstip ten behoeve van den Kooper van alle regt van eigendom hetwelk deszelfs Principaal op het na te melden Kasteel is hebbende mits aan den geheelen inhoud dezes voor zooveel op de slooping toepasselijk voldaan worde, reserverende den heer Verkooper voor zijnen Principaal alleenlijk den vijver, waarin het genoemde Kasteel gebouwd staat, mitsgaders de romp, of het overblijvende gedeelte van het Kasteel ter hoogte zoo als hierna bij artikel Drie zal worden bepaald, alsmede de brug over den vijver leggende en die tot toegang naar het Kasteel verstrekt en eindelijk alle de meubelen en andere roerende Goederen, welke thans op het gezegde Kasteel nog voorhanden zijn en niet tot hetzelfde behooren noch daaraan bestemd zijn, belovende en verpligtende de Heer Verkooper zich namens deszelfs Principaal om het verkochte gebouw te zullen guaranderen, voor alle de namaningen, schulden, verbanden, ontzeggingen, allienationen en andere hindernissen hoe ook genaamd.

SUMMARY

THE HOUSE WINDENBURG AT DREISCHOR

BY J. G. N. RENAUD

The house at Dreischor was built about 1400, may be to the order of Duke Albrecht, who in 1397 through the death of Count Guy of Blois had the disposal of the manor. The foundations being laid bare in 1953 and an investigation on a small scale in 1956 have shown us the plan of the cellar of this house. It consisted of a round lay-out with a diameter of about 17.50 m and a projecting gateway. On the east side a segment of the circle is cut off by a wall, in which segment two cellars and an enclosed space wherein two ovens can be retraced. On the main floor a room of about 6 by 4.50 m will have covered the space occupied by the two cellars.

One has tried to enlarge this modest living-accomodation; a second wall cuts off a strip of about 4 m from the inner court. No more details can be given about the time and the extent of this enlargement.

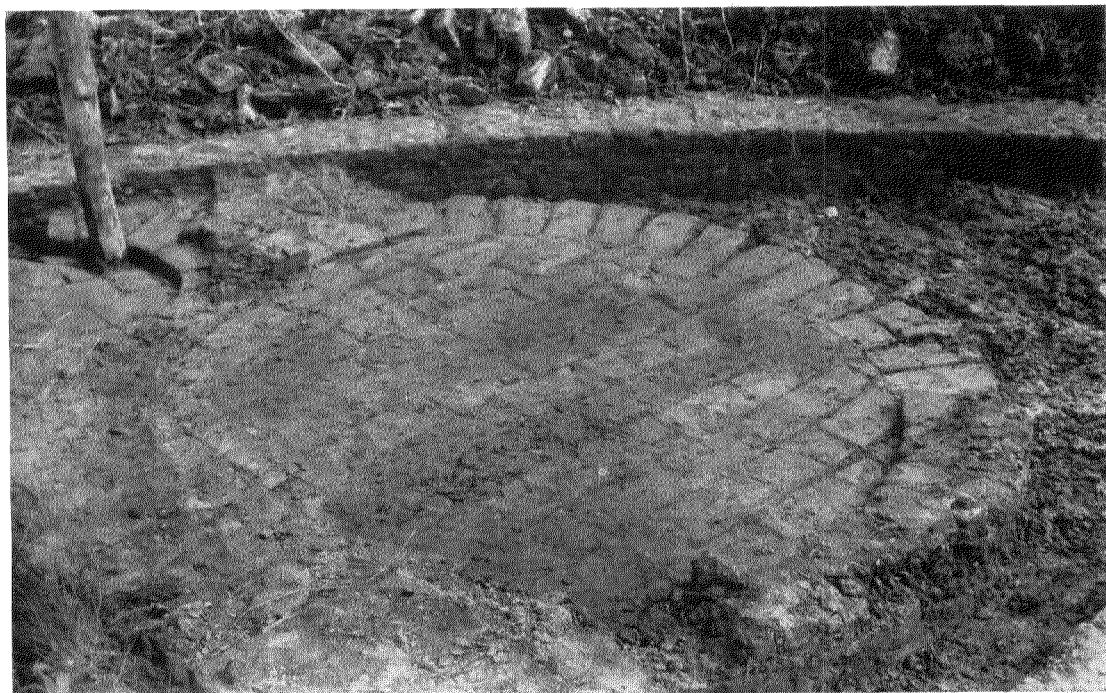
Artikel Drie

De Kooper zal het na te melden Kasteel voor zijne rekening moeten afbreken, zullende de slooping of afbreking van de kapitale of buitenmuur niet verder mogen geschieden, dan ter hoogte welke in eene waterpaslijn gelijk staat, met de oppervlakte van den rijweg leggende ten zuiden van en-tegen den vijver van het Kasteel en te trekken van voor het huis gemerkt Numero twee, als wordende den opstal van het Kasteel alleenlijk tot die bepaalde hoogte, verkocht blijvende echter nog ten behoeve van den Kooper en zal hij kunnen wegbreken, de verwulven der kelders; doch geenszins den grond of bevoering der kelders, noch de fundamenten van dezelve, zonder nochtans daarvoor de Kapitale of buitenmuur welke ter tegenwoordige dikte zal moeten blijven staan, eenigszins te mogen beschadigen terwijl alle de daaraan uit dien hoofde veroorzaakte schade door den Kooper ten zijnen koste zal moeten hersteld worden; zullende de Kooper voorts gehouden zijn om al het steengruis van het gebouw komende, te werpen of aan te brengen in den put of grond binnen het Kasteel welke na de slooping beneden de hiervoren bepaalde hoogte der buitenmuur door het uitbreken der kelderverwulven, of hoe anders ook zal bestaan, immers voor zooveel dit steengruis of puin tot applanering of gelijkmaking van het blijvende gedeelte van het Kasteel zal benodigd zijn. Wordende den Kooper al verder de verpligtig opgelegd om bij en onder het afbreken steeds behoedzaam en voorzigtig te werk te gaan en zoo veel mogelijk op te ruimen al datgene wat van de afbraak in de gracht mogt vallen, alles ten zijnen kosten.

During the years 1476-1478 the House was completely rebuilt and to a great extent it obtained the appearance it had in the days of Hildernisse. The space was then occupied by a main building with a side-wing to the north and a stair-turret on the south-west corner, joining the gateway. The south wing, partly jutting out, seems an addition of the 17th century. Comparing the recent measurements with the 1695 ground-plan of Hildernisse has shown that this source, though it must not be considered quite trustworthy, yet contains data that in outline are useful.

An inventory of 1776 and an estimate dating from 1822 provide supplementary particulars about Hildernisse, which are the more valuable as the house was broken down in 1837.

HET HUIS WINDENBURG TE DREISCHOR

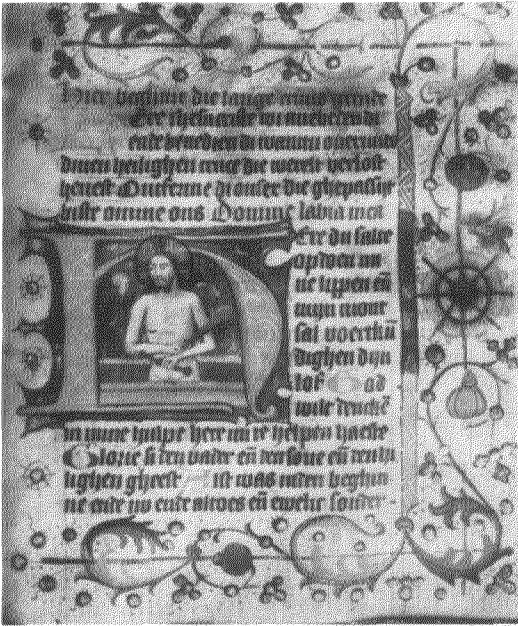

Afb. 5. Plaveisel van baksteen met een middellijn van 1,88 m.

Afb. 6. Uitsparing in de hoofdmuur.

(Foto's J. G. N. Renaud)

Afb. 1. Warmond, Groot-Seminarie, hs. A. 15, fol. 49 ro.

Afb. 2. 's-Gravenhage, hs, W. Nijhoff, fol. 68 ro.

Afb. 3. Namen, hs. J. Bastin, fol. 51 ro.

Afb. 4. 's-Gravenhage, Kon. Bibl., hs. 133 H 31, fol. 142 ro.

AGNIETENBERGSE VERLUCHTKUNST OP DE TENTOONSTELLING WILLET HOLTHUYSEN TE AMSTERDAM¹

DOOR

A. L. DE VREESE

Het is met enige schroom dat ik deze aanhef voor mijn artikel bezig, want het is eigenlijk niet mijn bedoeling diep in te gaan op de verlichting van de Agnietenbergse handschriften, die op deze tentoonstelling lagen, en dat waren er nogal wat, maar liefst dertien².

Was enerzijds mijn verheugenis groot om deze verrassende ontdekking³, anderzijds was deze expositie voor mij teleurstellend, omdat zij de duidelijke sporen vertoonde van in grote haast en vrij onsystematisch — met alle gevolgen van dien voor de bezoekers — te zijn opgezet. Zo hebben er bijv. op deze tentoonstelling o.a. Agnietenbergse manuscripten gelegen onder de nummers 73, 74 en 88, resp. Warmond, Groot-Seminarie, hss. 92 A 14 en 92 A 15, alsmede Haarlem, Bisschoppelijk Museum, hs. 49. Bij het determineren van deze handschriften heb ik gelukkig geen acht geslagen op de „uitleggende kaartjes”, die op de tentoonstelling daarbij aanwezig waren. Ik heb eenvoudigweg de verzameling handschriften dezer expositie doorgenomen met de catalogus⁴ in de hand, bij elk nummer

waarvan ik, als ik zo op het oog dacht met een Agnietenberg te maken te hebben, de aantekening „Agn!” gezet heb. Toen ik later nogmaals de tentoonstelling bezocht, heb ik niet meer in mijn catalogus, maar op losse bladen papier aantekeningen gemaakt over de desbetreffende als Agnietenbergs gekenmerkte nummers.

Men zal mijn ontsteltenis begrijpen, toen ik later, bij het uitwerken van deze gegevens, nergens het Agnietenbergse handschrift terugvond, dat ik eerder onder no. 74 van genoemde catalogus ontdekt had. Maar, zoals reeds gezegd, had ik gelukkig de nodige aantekeningen over dit handschrift gemaakt, waaruit o.a. bleek, dat zich bijv. op fol. 49ro een gehistorieerde initiaal (waarin de voorstelling van „Christus als Man van Smarten”) en midden in de randversiering van de sneekantmarge van hetzelfde blad een vrij grote rozet bevonden (afb. 3 en fig. 1b)⁵. Ik nam derhalve Cat. Willet Holthuysen 124 ter hand en vond daar onder no. 74 een Stichts Getijdenboek van ± 1470, aanwezig in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht. Daar men daarbij tevens verwees naar een artikel van wijlen mijn vader in het Gildeboek⁶

¹ Van 20 dec. 1954 tot 27 febr. 1955; later nog verlengd tot 27 maart 1955.

² De nummers 27, 43, 46, 52, 59, 68, 70, 73, 75, 78, 79, 88 en 92.

³ Men bedenke, dat het nu al meer dan dertien jaar geleden is, dat ik met mijn onderzoek begon (nl. in 1943). In 1944 verscheen van mijn hand in dit zelfde tijdschrift (4de S., 12 (1932) *Oudh. Jaarb.*, blz. 83-85) een artikeltje, toegelicht met tien afbeeldingen, over de „Bind- en verlichtkunst van het klooster op Sint-Agnietenberg te Zwolle”, met aan het einde daarvan, als noot 10 een lijst van hss. die in onderzoek waren, een-en-twintig in totaal. In de loop der jaren „druppelden” er steeds meer hss. bij. Het was in 1955 voor mij een ware verrassing op bovengenoemde tentoonstelling 13 Agn. hss. bij elkaar te zien, nl. drie (de nos. 27, 43 en 70), waarvan ik het bestaan al kende en die ik ook al beschreven had en tien voor mij volkomen nieuw.

⁴ Gemeentemusea van Amsterdam, Cat. 124.

⁵ Dit typisch Agnietenbergs randversieringsornament, hier bleekpurper van kleur (naar het zachtrose toe) met een ronde schelpjesgouden kern en acht dito stralen, was ik in mijn hele collectie van meer dan 50 Agn. hss. nog slechts tweemaal tegengekomen, nl. ook midden in de sneekantmarge van fol. 32ro van Leeuwarden, Prov. Bibl. van Friesland, hs. 689 en in die van fol. 19ro van een handschrift, dat zich bevonden heeft — het is zoekgeraakt en nimmer teruggevonden — in de Bibliotheek der Theologische Kweek-school te Stellenbosch (bij Kaapstad). Onder schelpjesgoud verstaat men met honig of gom gemengd afval van bladgoud (voor het vergulden), dat in schelpen verkocht wordt.

⁶ Willem de Vreese, „Verluchte handschriften in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht”, *Het Gildeboek*, 5 (1922-23), blz. 201-221.

begon ik hoe langer hoe meer te twijfelen aan de juistheid van de hier verstrekte gegevens, aangezien ik laatstgenoemd artikel maar al te goed kende en er zo goed als zeker van was, dat dit hs. inderdaad van Stichtse en in geen geval Agnietenbergse oorsprong was.

Nadat ik ten slotte ook nog het artikel van Prof. Dr. A. W. Byvanck gelezen had in het *Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidk. Bond* 7, waarin deze o.a. op kol. 16-17 een bespreking wijdt aan de „Tentoonstelling Willet Holthuysen, winter 1954-1955” en daarbij ook no. 74 als Agnietenbergs signaleert, kon ik niet langer nalaten mij volledige zekerheid te verschaffen. Ik toog naar Utrecht, consulteerde daar het bewuste hs., dat in Cat. Willet Holthuysen onder no. 74 vermeld staat, zijnde hs. 25 van het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht. Het bleek inderdaad helemaal geen Agnietenberg te zijn!

Wat waren op dat moment de nare gevolgen: dat schrijver dezes een Agnietenberg kwijt was, en dat Prof. Byvanck, met de gedachte aan een Agnietenberg, maar misleid door Cat. Willet Holthuysen ten onrechte twee bladen met miniaturen uit genoemd hs. 25 van het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht als Agnietenbergs liet afdrukken 8.

Het kan dus niet anders of de „uitlegkaartjes” 74 en 75 moeten op deze tentoonstelling met elkander verwisseld geweest zijn. Hoe anders te verklaren, dat schrijver dezes, zonder deze kaartjes te consulteren, het hs. onder no. 74 als Agnietenbergs en dat onder no. 75 als niet-Agnietenbergs signaleerde, terwijl hij onlangs het verloren gewaande no. 74 (èn door Prof. Byvanck, èn door Dr. Liefstinck 9 èn door hem zelf als Agnietenbergs gedetermineerd!) terugvond in het Groot-Seminarie te Warmond als hs. 92 A 15 (zijnde Cat. Willet Holthuysen, no. 75!). Hieruit lere men tot wat een niet-deskundig samengestelde catalogus van geëxposeerde handschriften kan leiden en hoe fataal het is, wan-

neer de daarover in dit geval toch al summiere gegevens onbetrouwbaar blijken te zijn.

Er is echter nog meer! Ik zei hierboven reeds, dat er op deze tentoonstelling dertien Agnietenbergse handschriften gelegen hadden, o.a. een onder no. 88 van de catalogus, zijnde hs. 49 van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem. Uit dit Getijdenboek nu vindt men in het hierboven reeds geciteerde artikel van Prof. Byvanck een afbeelding (no. 8) van fo. 50ro, waarop een gehistorieerde initiaal te zien is, waarin de voorstelling van „Christus als Man van Smarten, omgeven door de „Arma Christi”; verder heeft dit blad een zware randdecoratie met in de vouwkantmarge viermaal de achtstralige-karbonkelmet-bladgouden-kern (fig. 1d). Onder deze afbeelding staat verkeerdelijk: „Warmond, Groot-Seminarie: Getijdenboek”. Ook deze verwarring moet m.i. op rekening gesteld worden van het gebrek aan acribie bij de samenstelling van deze tentoonstellingscatalogus.

Dat ik mij bij dit verwijt niet aan overdrijving schuldig maak kan ik met t a l r i j k e voorbeelden aantonen.

Men leze bijv. maar de beschrijving van bovenaangehaald hs. 49 uit het Bisschoppelijk Museum te Haarlem. In de Cat. Willet Holthuysen staat hierover op blz. 24 onder no. 88 o.a. het volgende te lezen: „Beschrijving: Perkament, 165 × 120, 162 ff. Nieuwe band”. Het hs. telt echter in werkelijkheid 156 bl. perkament, nog afgezien van de vijf schutbladen voor- als achterin. Wil men een tweede nog sprekender voorbeeld, zo neme men no. 54 uit dezelfde catalogus: de aldaar gegeven beschrijving klopt *helemaal niet* met die van het aldaar bij de literatuur opgegeven Hs. Kruitwagen no. 54. Was dit hs. 54 uit het Bisschoppelijk Museum te Haarlem dan niet op deze tentoonstelling aanwezig? Welzeker: maar men vindt de beschrijving daarvan in de cat. onder no. 41!

Men kan mogelijk ook nu nog, van kunsthistorisch standpunt bezien, om deze voorbeelden lachen en mij beschuldigen van mugezifterij, ik blijf van mening, dat bij de samenstelling van een dergelijke catalogus, als waarover het hierboven gaat, deze dient te geschieden door hetzij een *d e s k u n d i g m a n*, hetzij door de samenwerking van een aantal deskundigen op het gebied der kunsthistorie in de breedste zin des woords, op dat der iconografie, paleografie en codicologie in het bijzonder. Zelfs met het geven van toelichting door middel van foto's moet men zeer op zijn hoede zijn, vooral wanneer men de

⁷ A. W. Byvanck, „Noord-Nederlandse Miniaturen” V, *Bull. K.N.O.B.*, 6de S., 9 (1956), kol. 1-22.

⁸ A. W. Byvanck, *o.c.*, kol. 17, afb. 10, alsmede noot 58. Men wijzige verder het onderschrift bij afb. 11 aldus: Den Haag, Kon. Bibl., ms. 133 M 131: Getijdenboek.

⁹ Dr. G. I. Liefstinck sprak in een briefkaart dd. 21-3-1955, aan schr. dezes, zijn vermoeden uit over de aanwezigheid van ettelijke Agn. hss. op bovengenoemde tentoonstelling en noemde daarbij ook het cat. no. 74, zij het ook voorzien van een vraagteken.

miniaturen te klein, resp. te groot weergeeft¹⁰.

Laat ik echter niet in mineurstemming blijven: dat heeft deze tentoonstelling aan mij niet verdiend, gezien het feit dat zij voor mijn studie der Agnietenbergse verluCHKunst zo'n winst bracht dank zij het reeds genoemde aantal van dertien Agnietenbergse handschriften, waaronder no. 88 — Haarlem, Bissch. Mus., hs. 49 — wel het fraaiste was¹¹. Het was dan ook vanzelfsprekend, dat Prof. Byvanck juist uit dit manuscript een blad met gehistorieerde initiaal liet reproduceren bij zijn artikel (zie zijn afb. 8 aldaar). Over de voorstelling binnen het raam van deze gehistorieerde initiaal had ik het al hierboven¹². Het is een „historie" die meermalen in Agnietenbergse getijdenboeken voorkomt¹³ en *in deze vorm* daarvoor ten zeerste

¹⁰ Cfr. wat Prof. Byvanck in de noten 60 en 62 op kol. 18 van zijn artikel zegt ten aanzien van een miniatuur, het „Laatste Oordeel" voorstellend, die „onbehoorlijk vergroot en in spiegelbeeld" voorkomt op de voorzijde van de omslag van Cat. Willet Holt-huysen, alsmede over een miniatuur (voorstellend „Christus als Twaalfjarige in de tempel") met randversiering op de achterzijde van de omslag van dezelfde cat. Van beide miniaturen en randdecoraties krijgt men door de vergroting een volkomen scheef beeld. Het betreft hier de nrs. 45 en 87 uit genoemde catalogus.

¹¹ Echter niet het allermooiste handschrift uit mijn hele verzameling. Zie verder in dit artikel.

¹² Zij houdt verband met de zgn. „St. Gregoriusmis". Cfr. J. J. M. Timmers, *Symboliek en iconographie der Christelijke Kunst*, Roermond-Maaseik 1947, blz. 315-317; afb. 26 (geminiatureerde houtsnede uit Bohemen van ± 1470); G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, 's-Gravenhage 1936-1947, I, blz. 568, afb. 322; A. W. Byvanck en G. J. Hoogewerff, *Noord-Nederlandsche Miniaturen*, 's-Gravenhage 1925, pl. 14, 99, 228 en fig. 75; E. Panofsky, *Early Netherlandish Painting, its origin and character*, Cambridge Mass. 1953 blz. 175, blz. 426 noot 4 en afb. 227 (St.-Gregoriusmis van de Meester van Flémalle ± 1430), nu te New York in de Collectie van Dr. E. Schwarz.

Zie over de „Arma Christi" als achtergrond van paneelschilderingen: Hoogewerff, *o.c.*, II, blz. 186. Beide panelen stellen de „Nood Gods" voor; het ene, zegt Hoogewerff (afb. 82 *ald.*) is uit de Hollandse School en bevindt zich in de Galleria Collona te Rome, het andere (afb. 83, maar hier is de „Nood Gods" verenigd met de „Pieta's") is uit de Nederlandse(?) of Nedersaksische(?) school en hangt in het Museo Nazionale te Messina.

¹³ Zo in de hss. Amsterdam, Antiquariaat Menno Hertzberger, fol. 44ro (het Marienburger hs) en

typerend is (afb. 4). Ik kom daar later nader op terug.

In dit verband zou ik er nog op willen wijzen hoe ik in de loop der jaren ervaren heb hoe bitter noodzakelijk het is bij het bestuderen der miniatuurkunst de verluCHKing der handschriften niet enkel in haar geheel te overschouwen, maar eveneens een detailstudie te maken der miniaturen, gehistorieerde en niet-gehistorieerde initialen, der kalender-, rand- en staafversieringen afzonderlijk¹⁴.

Mag ik dit in het kort demonstreren aan fol. 68ro (zie afb. 4) van hs. Den Haag, W. Nijhoff? In mijn reeds eerder gepubliceerd artikelje in het Oudheidkundig Jaarboek¹⁵ wees ik er op blz. 84 al op, hoe men vaak in Agnietenbergse handschriften op bladen, verluCHKt met gehistorieerde initialen, in de linkerboven- en -benedenhoek (heraldice!) een „engel-t-en-halven-Ijve-en-op-wolkjes" aantreft (fig. 1a). De plaats waar deze engelenfiguren worden „aangebracht" is en blijft inderdaad zeer typerend voor deze handschriften, al zijn deze engelen — afb. 4 bewijst het — ook wel eens voor driekwartgedeelte, hetzij knielend, hetzij zwevend, dan wel ten voeten uit getekend.

Let men op de verdere randdecoratie, dan constateert men, dat deze bestaat uit een lichtbruine „slingerende-s-vormige-penrank-met-trillende-haartjes-waaraan zachtgroene bolletjes"¹⁶. Deze penrank¹⁷, waarop zich van afstand tot afstand bladgouden bolletjes bevinden, waaraan bladgouden trifolia bevestigd zijn (meestal van drieërlei soort, fig. 1e) of getande bladgouden bolletjes, en in de krullen, waaraan men telkens één gekleurde bloem, vrucht of ornament aantreft, is zeer karakteristiek voor de Agnietenbergse verluCHKkunst. Ja, wat meer is, het Agnietenbergs „bladgouden trifolium" (fig. 1c) is zelfs een der meest unieke kenmerken van dit Zwolse atelier, meer nog dan de

's-Gravenhage, W. Nijhoff (olim Antiquariaat Meyer Elte), fol. 68ro.

¹⁴ Bij Getijdenboeken dient men dan nog naast de Kalender- ook de Litanieversiering in ogenschouw te nemen.

¹⁵ Zie noot 3.

¹⁶ Deze bolletjes zijn soms ook wel blauw, bleekpurper dan wel Bordeauxrood van kleur.

¹⁷ Meestal op een ondergrond van zwarte of (licht)bruine (soms halfgeopende) pennulletjes, -driehoekjes of -puntjes, al dan niet vermengd met kleine bladgouden bolletjes (fig. 1a).

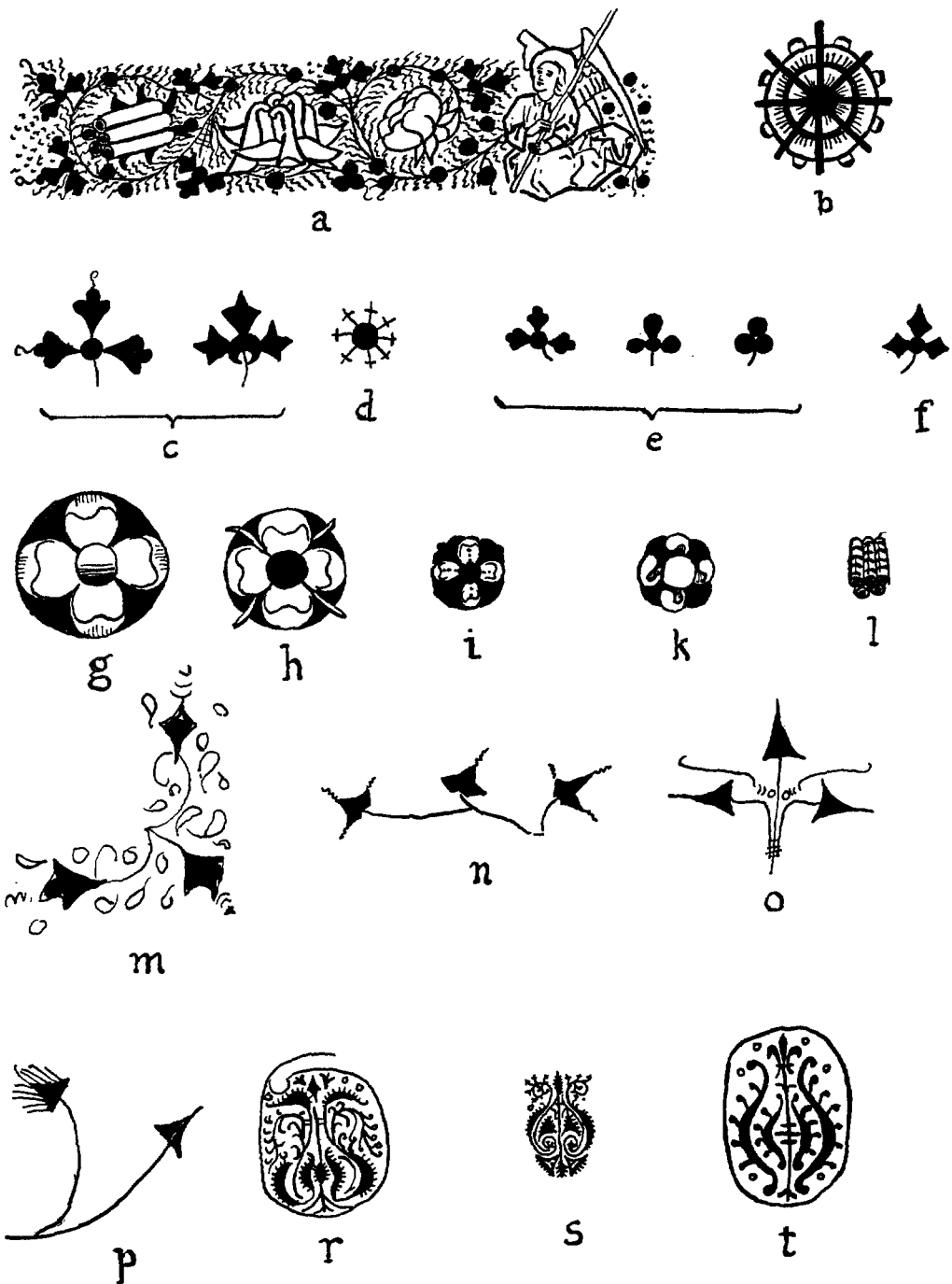

Fig. 1.

- a. Agnietenbergse randversiering met akeleizaad, akelei, roos en engeltje-ten-halven-lijve-en-op-wolkjes.
 b. Agnietenbergse rozet.
 c. Bladgouden trifolia, het eerste Agn., het tweede Utrechts.
 d. Agnietenbergse karbonkel.
 e. Agnietenbergse bladgouden trifolia (van drieërlei soort).
 f. Agnietenbergs bladgouden trifolium („fracta-soort“).
 g. Agnietenbergs quatrifolium-in-cirkel.
 h-i. Niet-Agnietenbergse bladgouden-trifolia-in-cirkel.

- k. Niet-Agnietenbergse „vetgepropte roos“.
 l. Niet-Agnietenbergs akeleizaad.
 m. Agnietenbergse gouden lovers.
 n. Oostnoordned. gouden lovers (Hs. Amsterdam, Coll. Menno Hertzberger, fol. 67vo).
 o. Gelderse gouden lovers. (Hs. Luik, Univ. Bibl. Coll. Wittert, 35, fol. 67).
 p. Utrechtse gouden lovers. (Hs. Brussel, Kon. Bibl. 9020-9023, fol. 75vo).
 r. Agnietenbergse oogversiering.
 s-t. Niet-Agnietenbergse oogversieringen.
 (Tekeningen op ware grootte door Dolf de Vreese).

„achtstralige-karbonkel-met-bladgouden-kern” (fig. 1d)¹⁸. Tijdens mijn studie heb ik een hele verzameling van steeds variërende randversieringen aangelegd, waarvan straks blijken zal dat zij alle tot een vier- of vijftal karakteristieke grondtypen terug te brengen zijn.

Tot beter begrip van het bovenstaande laat ik hier nog fol. 67vo uit het hs. van de Heer W. Nijhoff te 's-Gravenhage afdrukken (afb. 5), waarop een miniatuur voorkomt, voorstellende „Christus aan het Kruis”, met ter rechterzijde de Moeder Gods en de H. Johannes, ter linkerzijde vooraan de Centurio en achter hem twee soldaten. Over deze miniatuur zal ik het later nog uitvoerig hebben. Het is mij thans alleen maar te doen om de randversiering, die bestaat uit de lichtbruine „slingerende-s-vormigepenrank-met-trillende-haartjes, waarop van afstand tot afstand bladgouden bolletjes voorkomen, waaraan bladgouden trifolia (o.a. de unieke soort, fig. 1c)¹⁹ of bladgouden getande bolletjes, en in de krullen waarvan men telkens één bloem of vrucht aantreft. Een paar maal wordt deze penrank hier onderbroken door een ornament, bestaande uit drie gekleurde akanten. In de vouwkantmarge ziet men weer, verticaal onder elkaar, met telkens enige spatie, de „achtstralige-karbonkel-met-bladgouden-kern” (fig. 1d).

Een diepgaande beschouwing der bloemen,

¹⁸ Er zijn handschriften, die, qua verluchting, geheel en al Agnietenbergs zijn, zonder dat de achtstralige karbonkel ook maar éénmaal daarin wordt aangetroffen.

¹⁹ Ten einde dit zeer bijzondere karakter van het bladgouden Agn. trifolium nog meer te doen uitkomen kan ik niet beter doen dan naast elkaar af te beelden een specimen van het echte Utrechtse bladgouden trifolium (genomen uit de randversiering van fol. 1 van de Utrechtse Historiebijbel van 1431 — Brussel, Kon. Bibl., Ms. 9018-19) en een specimen van het echte bladgouden Agn. trifolium (ontleend aan de randversiering van fol. 249vo van de Zwolse én tegelijk *volkomen Agnietenbergse Bijbel* van 1464-1476; Utrecht, Univ. Bibl. Hs. 31 V, (Zie fig. 1c, het eerste trifolium is daar Agn., het tweede Utrechts). De beide soorten staan om met termen uit het ME. boekschrift te spreken, tegenover elkaar als de rotunda-soort tegenover de fracta-soort.

De Agnietenbergse hss. kennen, maar veel zeldzamer, ook een fractasoort. (Men zie maar de randversieringen van Hss. Den Haag, Kon. Bibl., 131 H 4, fol. 153ro en 133 H 31, fol. 142ro). Zie afb. 2 (randversiering) en fig. 1 f.

vruchten of ornamenten dezer randversiering is ook zeer belangrijk. Men doet er allereerst het beste aan niet te trachten deze elementen te benoemen naar in de natuur voorkomende bloemen, vruchten etc., tenzij er in de bestaande literatuur al sinds lang geijkte benamingen aan gegeven zijn. Veel verstandiger is de werkwijze, waarbij men deze elementen natekent of fotografeert, ze vervolgens nummert en daarbij optekent met welke kleuren zij zijn weergegeven. „peuterwerk” dan wel „monnikenwerk” zal menigeen zeggen, maar ... in elk geval onontbeerlijk en tot tastbare resultaten leidend!

Zeër typerend voor Agnietenbergse handschriften is bijv. het randversieringsmotief, waarvoor men al menige naam bedacht heeft, nl. het akeleizaad (zie onderaan in de randversiering van afb. 1). Over dit vijfkokertjeselement — ziedaar al een tweede benaming voor nog steeds het zelfde motief — is al heel wat te doen geweest. Vooral Dr. Hulshof heeft zich daarmee bezig gehouden²⁰. Voor dit ornament, bestaande uit vijf roodbruine (ook wel scharlakenoranje) kokertjes, omgeven door (tenminste voor wat het Agnietenbergse genre betreft!) zes zachtoliifgroene kelkblaadjes, heeft hij destijds — na consultering van maar liefst een bioloog en vervolgens een hortulanus — achtereenvolgens bedacht de namen: dopheide, elzenkatje en akeleizaad. Aldus heeft men hier al te zamen al vier benamingen voor een en hetzelfde element, waaruit men kan leren hoe gevaarlijk een dergelijke werkwijze wel moet worden bij het beschrijven van een afgeronde groep handschriften als bijv. de Agnietenbergse, wanneer men daarbij dan in de loop der jaren een en hetzelfde ornament nu eens zo, dan weer anders gaat benoemen²¹. Zelf ben ik ervan overtuigd,

²⁰ A. Hulshof, *Utrechtsche Parelen*, Utrecht 1944, blz. 178, 180, 233-234; afb. 30-32.

²¹ Ik heb dat „aan den lijve” ondervonden bij het consulteren van de alfabetische index van miniaturen en randversieringen (met betrekking op bloem- en vrucht-motieven) in de B.N.M. van wijlen mijn vader. Zie: P. J. H. Vermeeren, *De Bibliotheca Neerlandica Manuscripta van Willem de Vreese*, Utrecht 1953, blz. 64. Bij een dergelijk groots opgezet werk als de B.N.M. — te groot voor één man — kon het niet anders of het moest onbegonnen werk zijn een „vrucht-dragende” index van alle bloemen, vruchten en ornamenten uit de randversieringen der handschriften te maken. Daarvoor had De Vreese een staf van medewer-

dat men hier inderdaad met akeleizaad te doen heeft.

Ontelbaar zijn de randdecoraties, waarin akeleien voorkomen, hetzij twee-, hetzij vijftoppig; mij is echter opgevallen, dat akeleizaad het meest voorkomt in Agnietenbergse handschriften en dat in een dergelijk geval in één en dezelfde randversiering akelei en akeleizaad voorkomen (zie de sneekant- en ondermarge van afb. 1, alsmede fig. 1a).

Over dit akeleizaad is het laatste woord nog niet gesproken en nader onderzoek zal m.i. nog tot verrassende conclusies leiden ²². Dit-

kers nodig gehad, met wie hij van te voren had dienen uit te maken hoe een bepaalde bloem, vrucht of ornament eens en voor altijd zou benoemd worden. Daarnaast had men dan nog telkens — tijdens het werk — moeten controleren of zo'n bloem, vrucht of ornament steeds met dezelfde kleur of kleuren was weergegeven (en dat is lang niet altijd het geval!) en of er zich zo nu en dan geen, zij het dan ook minutieuze vormverschillen, voordeden, waardoor dezelfde benaming werd aangehouden, terwijl er toch verschil was.

²² Het komt o.a. voor in de randversieringen van de volgende niet-Agn. hss.: a. Baarn, Antiquariaat Van der Feer Lader, hs 1. b. Den Haag, Kon. Bibl., 76 F 31 (Cat. 947), fol. 51vo: een Getijdenboek van ± 1470, zeer „oostelijk” van trek! Het akeleizaad is hier niet van het Agn. genre, maar het heeft wel de zes kelkblaadjes. Cfr. Byvanck-Hoogewerff, *o.c.*, nr. 116, pl. 34. c. Den Haag, Kon. Bibl., 130 E 5, fol. 106ro: Getijdenboek van ± 1475. Hier is het akeleizaad donker terracottarood. d. Nordkirchen (vroeger Brussel), Coll. Hertog van Arenberg: Horarium (vervaardigd voor Catharina van Cleef, gemalin van Aernoud van Egmond, hertog van Gelre), fol. 123ro. (Zie mijn fig. 11); cfr. Byvanck-Hoogewerff, *o.c.* fig. 41; het hs. is verlicht door „Meester Pelagius”: cfr. G. J. Hoogewerff, *o.c.*, I, blz. 445, 447-463, 466, 468-469, 477-478; deze „Meester Pelagius” is, aldus Hoogewerff, *o.c.*, I, blz. 447, de voortzetter van „Meester Pancratius” en „Meester Pelagius” heeft volgens Hoogewerff, *o.c.*, I, blz. 446, betrekkingen gehad met Gelre en met Oostland in het algemeen, terwijl hij (blz. 447) van „Meester Pancratius” zegt, dat deze in zijn werken goeddeels steunt op de kunst in dit (nl. het Gelderse) gebied; ja, op blz. 458 gaat Hoogewerff zover, dat hij zich afvraagt, of beide meesters niet met elkaar identiek zijn; In dit Arenbergse horarium zijn de „vijf kokertjes” zeer sterk gestyleerd en zonder kelkblaadjes; e. Utrecht, Univ. Bibl. hs. 400, fol. 37 (Pontificale van St. Marie: Wijding der nonnen). Zie Hulshof, *o.c.*, blz. 180 en afb. 31. Ook hier weer het sterk gestyleerde akeleizaad. Men bedenke hierbij (zie Hulshof, *o.c.*, blz. 233), dat dit *Pontificale* door Prof. Hoogewerff voor Vlaams werk gehouden wordt, dat Prof. Byvanck dit met Hoogewerff in *Noord-Ned. Min.*,

zelfde zaad komt ook voor, maar veel minder veelvuldig, in de randversieringen van niet-Agnietenbergse handschriften ²³, maar hier is dit motief dan veel sterker gestyleerd en wordt het meestal weergegeven zonder kelkblaadjes (fig. 1b).

Een ander ornament, ook zeer karakteristiek, is een „quatrifolium-in-cirkel” (11 × 11 mm), waarvan de kern van stofgoud is, terwijl het bovenste en onderste folium blauw, dat ter rechter- en linkerzijde bleekpurper gekleurd is. De overblijvende ruimten tussen de folia zijn met bladgoud opgevuld (zie de sneekantmarge van Hs. Namen, J. Bastin, fol. 51ro., afb. 1 en fig. 1g) ²⁴. Men vindt dit quatrifolium nog in talrijke andere Agn. hss., al dan niet in cirkel en in andere kleuren. Men treft het echter zo goed als nooit aan in *niet-Agn.* hss!

Wat de vorm — niet wat de kleur betreft — wordt het Agn. type nog het dichtst benaderd door een *quatrifolium-in-cirkel* (fig. 1h) in hs. Utrecht, Univ. Bibl., nr. 1039. Dit is een brevier van 1453 uit het klooster Bethlehem buiten Utrecht ²⁵. Vervolgens zou ik

1925, eveneens deed. In 1937 spreekt Prof. Byvanck over vervaardiging in een klooster aan de Gelderse IJssel, terwijl Prof. dr. W. Vogelsang in zijn dissertatie van 1899: *Holländische Miniaturen des späteren Mittelalters* wijst op het verband tussen dit Pontificale en de Zwolse Bijbel. Op dit verband hoop ik zelf ook nog terug te komen. f. Wenen, Nation. Bibl. (vroeger Fidei-Kommiss-Bibl.) hs. 7978, fol. 76vo, en wel in de randversiering van een miniatuur, voorstellend de „smekende Koning David” met op de achtergrond de *Dom van Utrecht*. Cfr. A. W. Byvanck, *La miniature dans les Pays-Bas Septentrionaux*, pl. 64, fig. 180. Cfr. ook Hulshof *o.c.*, afb. 30. Het gaat hier om het Getijdenboek van Willem van Montfoort. Ook hier weer het sterk gestyleerde akeleizaad met onderaan 4 kelkblaadjes (waarvan de kleur nergens wordt vermeld!). Dit hs. is uitvoerig beschreven, door F. von Hess-Diller in: *Jahrbuch der kunsthistor. Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses*, 12 (1891), blz. 279-296, Tafel 26-37.

²³ Waarvan er toch ook nog verschillende in oostelijke richting wijzen!

²⁴ Na hs. London, British Museum, Ad. Ms. 29887 (Cfr. Byvanck-Hoogewerff, *o.c.*, nr. 124, pl. 78) is dit hs. van de heer Bastin een der fraaiste Agn. Getijdenboeken die ik momenteel ken.

²⁵ Cfr. Hulshof, *o.c.*, afb. 11 (in kleuren). Men ziet daar het quatrifolium midden in de sneekantmarge van fol. 9ro. Cfr. ook Byvanck-Hoogewerff, *o.c.*, nr. 81, pl. 131A, waar hetzelfde blad in zwartwitdruk is weergegeven en waarop het quatrifolium veel natuurlijker voorkomt.

willen noemen het *quatrifolium-in-cirkel* (fig. 1i), dat voorkomt in hs. 10 E 1 (vroeger 12° 12) van het Museum Meermanno-Westreenianum te Den Haag. Men treft het daar aan in de randversiering van fol. 14ro (bovenaam) en van fol. 96ro (onderaan)²⁶. Het Agn. genre (niet-in-cirkel) vinden we verder onderaan in de randversiering van fol. 49vo van hs. Den Haag, Kon. Bibl. 133 E 22. Het heeft hier tevens vier kelkblaadjes, maar dat behoeft geen bezwaar te vormen, want het Agn. type komt zowel met als zonder kelkblaadjes voor²⁷.

Er bestaat m.i. verband tussen het hierboven besproken ornament en een ander, dat voorkomt in het Brevier van Maria van Gelre. Men heeft het daar een *vetgepropte roos* (fig. 1k) genoemd. Men treft dit laatste versieringselement o.a. aan in de randversiering van zes miniaturen, vervaardigd, aldus Hoogewerff²⁸, door de „Meester van de Seraph” en het is daar a.h.w. „aan het spit gestoken”. Met deze zelfde *vetgepropte roos* is ook het Evangelistarium uit de Bibliotheek van H.M. de Koningin overvloedig versierd. Ook dit handschrift, van ± 1435²⁹ is, aldus Hoogewerff, verlicht door de

²⁶ Het *quatrifolium* heeft vier blauwe folia (op elk waarvan drie witte stippels). De kern is bladgoud en daarmee zijn ook opgevuld de ruimten tussen de folia. Het geheel, in cirkel (9.5 mm.). Het is helemaal niet het Agn. genre, veel minder gestyleerd. (Zie mijn fig. 1i).

Cfr. Byvanck-Hoogewerff, *o.c.*, nr. 41, pl. 25A, alsmede G. J. Hoogewerff, *o.c.*, I, blz. 458-463; 466; afb. 240. Op blz. 458 zegt Hoogewerff over dit hs.: „De verlichting uit twaalf miniaturen, die voor den Meester „Pelagius” kenmerkend zijn, terwijl ook de versiering duidelijk zijn hand verraadt”. Cfr. ook mijn noot 22d.

²⁷ Het is een Getijdenboek van ± 1460, waarvan Hoogewerff, *o.c.*, I, blz. 467-468, afb. 248 zegt, dat het geheel in de trant verlicht is van hs. London, British Museum, Ad. Ms. 29887. Dit laatste hs. nu is een echte Agnietenberg. Men onthoude verder, dat, alweer volgens Hoogewerff, in dit hs. wordt gewerkt naar voorbeelden, die teruggaan op „Meester Pancratius”. Opnieuw belanden we in de Gelderse sfeer. Zie ook: Byvanck-Hoogewerff, *o.c.*, nr. 88, pl. 174 A.

²⁸ G. J. Hoogewerff, *o.c.*, I, blz. 168, afb. 67-68; Byvanck-Hoogewerff, *o.c.*, nr. 14, pl. 202. Het hs. bevindt zich te Berlijn, Staatsbibliotheek, cod. germ. quar. to 42.

²⁹ Aldus dit jaartal in Byvanck-Hoogewerff, *o.c.*, nr. 33, p. 18, pl. 226, fig. 35. Aldaar staat ook te lezen, dat de randversiering in dit hs. geheel van de hand is van de „Meester D” van de grote historische bijbel van de Haagse Kon. Bibl. nr. 78 D 38. G. J.

„Meester van de Seraph”. Zo zijn we dan, wat deze laatste twee handschriften betreft, voor de zoveelste maal in de Gelderse sfeer beland.

Laat ik hier mijn korte beschouwing over enkele randversieringsmotieven beëindigen en maar niet verklappen hoe belangwekkend een vertoog over *engeltjes-ten-halvenlijve-en-op-wolkjes* wel zou zou kunnen worden! (Zie fig. 1a).

We zagen dus hierboven van hoe groot gewicht een detailstudie der randversieringen om miniaturen kan zijn. Niet geringer van importantie is echter die der oogversieringen van niet-gehistorieerde initialen. En dan heb ik niet direct op het oog de wijze, waarop de ogen dezer initialen (van vijf of zes, dan wel tien of elf regels hoog) zijn versierd met vaak kleurrijke bloemen, vruchten of ornamenten (zie bijv. afb. 1), maar dan bedoel ik meer de manier, waarop de ogen van dergelijke bladgouden initialen, op een ondergrond van blauw en bleekpurper, voor wat deze twee laatstgenoemde kleuren betreft, „gehoogd” zijn met witte versieringen, bijv. een *rankje-met-trillende-haartjes-waaraan-trifolia* (afb. 2 en 6)³⁰. Op deze beide afbeeldingen zijn de oogversieringen nagenoeg identiek. Of bijv. gehoogd zijn met een prachtige ornamentering als bij afb. 7 te zien is³¹. Deze prachtige oogversiering³² vindt men meermalen in dit hs., maar men treft het precies eender weer aan in een ander Agnietenbergs handschrift (fig. 1r)³³.

Hoogewerff, *o.c.*, I, blz. 389, noot 1 vindt dit jaartal te laat en dateert het hs. in het eerste kwart der 15de eeuw. Cfr. wat deze schrijver verder zegt op blz. 168, 388-389, 397 en 446, waaruit blijkt, dat hij het manuscript verlicht acht door de „Meester van de Seraph”. Op de zo juist genoemde blz. 446 zegt hij: „De Meester van den Seraph” heeft in het Geldersche opdrachten vervuld, voordat hij in 1424 te Utrecht voor de Karthuizers werkte”.

³⁰ Hss. Den Haag, Kon. Bibl. 133 H 31, fol. 142ro en Heeswijk, Abdij Berne, fol. 86ro.

³¹ Hs. Namen, J. Bastin, fol. 89ro.

³² Die overigens qua vorm internationaal van allure is. Men vergelijk de oogversiering der V in *Maerlants Rijmbijbel* van 1339 (fig. 1s). Het hs., afkomstig van de Abdij Mariënweerd aan de Linge, bevindt zich te Groningen, Univ. Bibl. 405, fol. 9ro. Cfr. ook de oogversiering der zes regels hoge D in de Ned. Bijbel (Utrecht ± 1445), fol. 130, zich bevindende te Middelburg, Museum van het Zeeuwsch Genootschap (fig. 1t).

³³ Hs. New York, Public Library (olim Den Haag, Antiquariaat M. Nijhoff), fo. 51ro en wel in een letter G, die precies dezelfde vorm heeft.

Ik moge mijn artikel vervolgen met de bespreking van een paar Agnietenbergse miniaturen (alsmede van de daarbij behorende randversieringen), die weliswaar niet uitmunten door fraaiheid van compositie of coloriet, maar er desalniettemin niet minder belangwekkend om zijn.

De ene (afb. 8) behandelt een der oudste iconografische motieven der christelijke kunst, nl. de voorstelling van „Christus als Goede Herder”. Deze miniatuur³⁴, waarvan ik de vervaardiging meen te mogen stellen op ± 1425/1430 is daarom des te merkwaardiger, aangezien genoemd motief in de Middeleeuwen zo goed als niet voorkomt³⁵.

In een rechthoek (83 × 45 mm) ziet men Christus, met donker en stijl tot op de schouders afhangend haar en „voorzien” van een bladgouden nimbus (waarvan de contouren a.h.w. in het bladgoud gegrift zijn) ten voeten uit getekend, staande op een zachtkopergroenkleurige bodem tegen een bladgouden achtergrond. Helemaal bovenaan is het uitspansel (bezaaid met gouden sterren tegen blauwe achtergrond) sikkelvormig weergegeven. Christus heeft een bleekpurperen kleed aan, terwijl Hij met beide handen de pootjes van een wit Lammetje, dat over Zijn schouders ligt, vasthoudt. Achter Hem bevindt zich een lichtbruine bank(?)³⁶.

De sneekant- en ondermarge van dit miniatuurblad worden resp. verticaal en horizontaal middendoor gedeeld door een dunne (1 mm.) zachtgroengekleurde staaf, waaromheen zich — op een ondergrond van kleine pennulletjes — een spiraalvormige penrank slingeret, waaraan, en waardoorheen de bekende bladgouden getande bolletjes en zachtgroene lovertjes. In het midden der beide marges ziet men het reeds besproken *quatrifolium-in-cirkel* (afb. 8). Bij beide *quatrifolia* is deze cirkel met de pen getrokken, hun kern alsmede de ruimten tussen de folia zelve is van bladgoud; de bloem is bij het ene *quatrifolium* blauw, bij het andere bleekpurper.

³⁴ Hs. Leningrad, XX J XVII, fol. 67vo.

³⁵ Cfr. J. J. M. Timmers, *o.c.*, nr. 211-221, blz. 125-129.

³⁶ De voorstelling is gevangen binnen een rechthoek, die wordt gevormd door gekleurde staven van 4 mm. breed, afwisselend blauw of bleekpurper, de laatste kleur gehoogd met wit. De twee verticale staven worden middendoor gedeeld door bladgouden vierkantjes. In elke hoek van de rechthoek zo'n dito vierkantje.

De andere miniatuur³⁷ behandelt de „Kruisafneming” (afb. 9). Deze compositie is gevat in een rechthoek, waarvan de bovenzijde, alsmede de twee verticale zijden, bestaan uit een bleekpurperen band, opgewerkt met witte stippels.

Tegen een achtergrond van bladgoud (echter helemaal bovenaan okergeel!) aanschouwt men de Berg van Calvarië (zachtkopergroen). Het kruishout is, voor zover zichtbaar³⁸, donker okergeel gekleurd. Tegen de imaginaire linkerdwarsbalk staat een laddertje, waarop een man. Deze ondersteunt het Lichaam van Christus, dat reeds los is van het bovineind van de verticale kruispaal. Christus' armen hangen slap naar beneden, terwijl Hem het bloed uit alle wonden vloeit. Onderaan het kruis, ter linkerzijde van de kruisbalk, zit een figuur in knielende houding, die bezig is met een nijptang de spijkers uit Christus' voeten te trekken; ter rechterzijde van het kruis aanschouwt men de bezwijmende Moeder Gods, met achter haar een vrouw(?) en mogelijk daarachter nog een derde persoon(?)³⁹.

De factuur van deze hele miniatuur is zeer grof, hetgeen mede blijkt uit de weergave van het uiterlijk der personen; die is nl. zeer gebrekkig; Christus heeft donker haar, een gele doornenkroon en een gouden nimbus. De helpende „ladderman” heeft een saffraangeel kleed aan, karmozijnrood gebieds. Op zijn rokje verticale karmozijnrode strepen. De „spijkertrekende” man heeft donkerbruin haar, een blauwe halsdoek, een lichtgeelbruin kleed en een donkerbruin onderkleed. De H. Maagd met gebogen hoofd (en gouden nimbus) draagt een scharlakenoranje kleed, waarover een blauwe mantel.

Van bijzonder belang is m.i. bij deze miniatuur de bijbehorende randversiering⁴⁰, die hierin bestaat, dat aan elke hoek van de rechthoekige miniatuur een korte driedelige penrank ont-

³⁷ Hs. Leningrad, XX J XVII, fol. 58vo.

³⁸ De verticale balk is slechts gedeeltelijk te zien; de horizontale dwarsbalk helemaal niet; deze laatste is nl. volkomen „opgegaan” in de bladgouden achtergrond.

³⁹ Is het een groep, bestaande uit Maria, de H. Joannes en een engel? Men vergelijkte deze *Kruisafneming* voor wat de voorstelling en groepering betreft met die op fol. 84vo van een Hollands Getijdenboek van ± 1440, zich bevindende te Antwerpen, Museum Plantijn-Moretus, hs. 49. Zie Byvanck-Hoogewerff, *o.c.*, nr. 52, pl. 208 B.

⁴⁰ Dezelfde randversiering komt ook nog voor op fol. 96vo (miniatur met *Christus' Geboorte*) en op fol. 108vo (*Christus als Rechtter ten laatsten dage*).

Afb. 5. 's-Gravenhage, hs, W. Nijhoff, fol. 67 vo.

springt, aan het einde waarvan telkens een gouden „ruitvormige” of „vliegvormige” lover, al dan niet aan een der vier hoeken voorzien van een met de pen getekend „vraagteken” of „spiraaltje”. Evenwijdig met de driedelige penrank ziet men kleine, met de pen omrande, zachtgroene lovertjes. Deze randdecoratie (afb. 9 en fig. 1m) is een unicum onder alle randversieringen der Agnietenbergse handschriften.

Een vergelijkende studie van de „gouden lovers” in bovengenoemd handschrift ⁴¹ met soortgelijke (fig. 1 n, o, p) in niet-Agnietenbergse manuscripten ⁴² zal zeer vruchtbaar zijn, temeer

⁴¹ Hs. Leningrad XX JXVII (zie afb. 8 en 9 naar foto's uit de *B*(ibliotheca) *N*(eerlandica) *M*(anuscripta) van Willem de Vreese, aanwezig in de Rijks-Universiteitsbibliotheek te Leiden.

⁴² Ik denk hierbij aan een achttal hss., o.m. de Utrechtse Historiebijbels van 1430 en 1431, nl. a. Den Haag, Kon. Bibl., hs. 78 D 38. Cfr. Byvanck-Hoogewerff, *o.c.*, nr. 28; pl. 164 B en 221 C-F; fig. 24; Hoogewerff, *o.c.*, I, blz. 394-401. (In noot 1 op p. 394 zegt H., dat de miniatuur op pl. 164 B van de hand van de „Meester van de Seraph” is, die, aldus gaat Hoogewerff op blz. 392 verder, een zeer groot aandeel heeft gehad in de verlichting van dit indrukwekkende bijbelhandschrift). Men bedenke bij dit laatste, dat de „Meester van de Seraph” uit Gelderland kwam (Hoogewerff, *o.c.*, I, blz. 390). b. Brussel, Kon. Bibl., hs. 9018-9019, fol. 1; c. Brussel, Kon. Bibl., hs. 9020-9023, fol. 75vo. Vgl. Byvanck-Hoogewerff, *o.c.*, nr. 29; pl. 166 C, 167 A-B, 223; fig. 27; Hoogewerff, *o.c.*, I, blz. 401 (+ noot 1)-408; afb. 198 (miniatuur van „Meester Amoz”. Deze laatste is, aldus Hoogewerff, *o.c.*, I, blz. 447 hetzij uit Gelre, hetzij uit het Oversticht afkomstig; d. het *Missale van Bressanone* van 1425, verlicht door de „Meester van Zweder van Culemborg”, alias „Meester Pancratius”. Cfr. Hoogewerff, *o.c.*, I, blz. 424-447; afb. 221-224 (zijn de randversieringen op deze bladen nu ook van genoemde meester?). Hoogewerff merkt op blz. 438 op: „De verlichting van het *Missale van Zweder van Culemborg* boezemt des te meer belang in, wijl zij in dubbelen zin typisch is. De gehistorieerde initialen, met het luchtige, blijmoedige gekroesde randwerk blijven kenmerkend voor den nieuwen minder strakken, meer bewegelijken stijl, zooals die omstreeks 1425 in *Sticht en Oversticht ingang vindt*”. Op blz. 447 gaat hij verder; „De Meester Pancratius steunt in zijn werk goeddeels op de kunst uit dit gebied (nl. Gelre). e. Cambridge, hs. „Cockerell B”. Cfr. over dit horarium A. W. Byvanck, „Handschriften met miniaturen”, *Oudb. Jaarboek* 10 (1930), blz. 119-122. Voor de „vliegvormige gouden lovers” in dit hs. vergelijkte

daar wij daarbij te maken krijgen met een drietal „oostlandse” meesters t.w. De Meester van de Seraph, Meester Amoz en Meester Pancratius ⁴³.

Rest mij tot besluit van dit artikel nog slechts de mededeling, dat hier onder — als bijlage — een lijst gepubliceerd wordt van alle verlichte Agnietenbergse handschriften, die tot dusver te mijnr kennis kwamen. Voor aanvullend materiaal houd ik mij warm aanbevelen.

Ten slotte wil ik er nog op wijzen, dat de afbeeldingen, die dit betoog toelichten, alle genomen zijn met het doel bepaalde, zeer karakteristieke facetten der Agnietenbergse verlichtkunst te belichten. In het definitieve werk daarover, waarvan ik hoop, dat dit binnen afzienbare tijd zijn beslag krijgt, zal dit eveneens gebeuren, maar daarnaast zal daarin dan een keur van miniaturen, gehistorieerde initialen, randversieringen enz. worden geboden, over de schoonheid waarvan men zich slechts kan verbazen!

men verder Hoogewerff, *o.c.*, I, blz. 173-175, die de gehele verlichting van dit Getijdenboek (dat hij verwant acht aan het *Brevier van Maria van Gelre*, dat op zijn beurt verlicht is door de „Meester van de Seraph”) qua stijl als Keuls-Gelders bestempelt. f. Luik, Univ. Bibl. (Coll. Wittert), ms. 35: een Gelders Getijdenboek van ± 1420. Cfr. Byvanck-Hoogewerff, *o.c.*, nr. 17, pl. 203 A-B met verdere literaturopgave ald.; Hoogewerff, *o.c.*, I, blz. 175; afb. 73. E. Panofsky, *Early Netherlandish Painting*, pl. 63, fig. 131-132, alsmede blz. 104-106, 111, 114. Panofsky dateert het hs. ± 1405-140. g. Amsterdam, Coll. Menno Hertzberger: Getijdenboek in een oostelijk dialect van ± 1435. Cfr. Byvanck-Hoogewerff, *o.c.*, nr. 40, fig. 38-39; W. de Vreese, *Het Boek*, 11 (1922), blz. 33-62; 161-182. Deze laatste had het hs. ± 1460 gedateert het hs. ± 1405-1410. h. Amsterdam, Coll. Menno Vreese, *o.c.*, blz. 174-175 mededeelt en vele andere aldaar verstrekte gegevens moet m.i. dit hs. zeker tot de oostnoordnederlandse verlichtkunst worden gerekend. h. Den Haag, Kon. Bibl., hs. 74 G 34: Utrechts Getijdenboek van ± 1425. Cfr. Byvanck-Hoogewerff, *o.c.*, nr. 27, fig. 20.

⁴³ Van wie Hoogewerff, *o.c.*, blz. 447 zegt: „Het is, als gezegd, door toedoen van deze reeks van uit de Oostelijke gewesten gekomen kunstenaars, dat tegen het midden der 15de eeuw het artistiek zwaartepunt in de Noordelijke Nederlanden van Arnhem, Deventer en Zwolle geleidelijk naar Utrecht wordt verplaatst om dan na 1450 even geleidelijk verder westwaarts te worden verschoven”.

LIJST VAN AAN DE AUTEUR BEKENDE AGNIETENBERGSE HANDSCHRIFTEN

- Amsterdam, hs. Menno Hertzberger.
 Antwerpen, hs. Frans Claes.
 Antwerpen, hs. Ruusbroec-Genootschap.
 Assen, Rijks-Archief, Coll. Oldenhuis-Gratama, nr. 929.
 Berlijn, Staatsbibliothek, cod. germ. 8°, nr. 7.
 Blaricum, (olim Amsterdam), hs. A. L. van Gendt.
 Brugge, hs. Kabinet Houtart.
 Budapest, Museum Hungaricum, cod. holl. 3.
 Diepenveen, hs. Mevr. G. van der Lande-Sterck.
 's-Gravenhage, Kon. Bibl., hss. 71 G 54, 74 G 8, 76 G 28, 130 E 20, 131 H 4, 131 H 25, 133 D 3, 133 E 16, 133 E 20, 133 H 18, 133 H 25, 133 H 31.
 's-Gravenhage, hs. W. Nijhoff (olim Antiquariaat Meijer Elte).
 's-Gravenhage, hs. J. Smit.
 Haarlem, Bisschoppelijk Museum, hss. 9, hs. 50, hs. 62, hs. 63.
 's-Heerenberg, Huis Berg, hs. wijlen Dr. J. H. van Heek.
 Heeswijk, hs. Abdij Berne.
 's-Hertogenbosch, hs. P. Gerlach, O.F.M. Cap.
 Kopenhagen, Kong. Bibliotek (olim Freiburg, Schweiz), hs. Dr. H. de Vries de Hoekelingen).
 Leeuwarden, hss. Prov. Bibl. van Friesland, nrs. 689, 691.
 Leiden, Univ. Bibl. hss. Letterkunde, nrs. 285, 298, 299, 322.
 Leningrad, hs. XX J XVII.
 Londen, British Museum, Ad. Ms. 29887.
 Londen, Victoria & Albert Museum, Ms. 600.
 Namen, hs. J. Bastin.
 New York, Public Library (olim 's-Gravenhage, Antiquariaat M. Nijhoff).
 Stellenbosch, hs. Bibliotheek der Theologische Kweek-school.
 Utrecht, Univ. Bibl., hs. 31.
 Utrecht, Aartsbisschoppelijk Museum, hss. 35, 72.
 Warmond, Groot-Seminarie, hss. 92 A 14, 92 A 15.
 Weert, Prov. Archief der Paters Minnebroeders, hss. 18, 20.

SUMMARY

ILLUMINATED MSS. OF ST. AGNIETENBERG ON SHOW AT THE MUSEUM
WILLET-HOLTHUYSEN IN AMSTERDAM

BY A. L. DE VREESE

In a previous article by the same author (*Bulletin K.N.O.B.* 4th S. 12 (1944) p. 83-85, illustrated) dealing with the arts of binding and illumination of the convent at St. Agnietenberg near Zwolle (Overijssel, Holland) a list of 21 mss. was given which were worth examining and could possibly be attributed to the Agnietenberg convent. The above article mentions not less than 50 mss., which all date from the 15th century and were illuminated at the Agnietenberg; thirteen of them have been on show at the exhibition mentioned in the title of this summary.

The author points out the lack of expert knowledge shown by the planning of the exhibition, which a.o. was perceptible in the catalogue. He continues his article by discussing some well-defined characteristics of Agnietenberg book-illuminating. Certain flowers, fruits or other themes of ornamentation in the borders draw our attention, e.g.: the rosette (ill. 3 and fig. 1b), the eight-rayed-carbuncle with centre of leaf-gold (fig. 1d), the half-length angels on little clouds (fig. 1d), the windings-shaped-penflourish-with-vibrating-little-hairs on which soft green little balls (fig. 1a), the qua-

trefoil-in-a-circle (ill. 1 and fig. 1g). The author speaks of the connection between this quaterfoil and the so-called fat-crammed rose (fig. 1k) occurring in the border of six miniatures in the Breviary of Mary of Guelders (Berlin, Staatsbibliothek, cod. german. 4°, nr. 42) and in the Evangelistarium in the library of H.M. the Queen of the Netherlands. Both mss. have been illuminated by the Guelders "Master of the Seraph".

The author draws special attention to a couple of these border motifs, viz. the blue columbine (either two- or five-tipped), and the columbine-seed (consisting of five red-brown or scarlet-orange little sheats, see ill. 1). Finally he indicates a gold-leaf trefoil as one of the most characteristic motifs of Agnietenberg border decoration (see ill. 1c, where two trefoils have been reproduced: the first is the Agnietenberg, the second the specifically Utrecht type).

As to the historiated initials the author discusses folio 50 recto of ms. 49 from the Roman Catholic Episcopal Museum at Haarlem, representing Christ as Man of Sorrows, surrounded by the "Arma Christi" (cf. A. W. Byvanck, "Northern Ne-

therlandish Miniatures, recent research work and discoveries". — *Bullein K.N.O.B.*, 6th S. 9 (1956), 1 ss. ill. 8, where by mistake the Great-Seminary at Warmond is mentioned as present abode for this ms).

Lastly the author deals with some Agnietenberg miniatures, one of which containing one of the oldest themes of Christian Art. viz. the representation of Christ as the good Shepherd (ill. 8). This miniature (from about

1425-1430) is the more remarkable as the representation hardly ever occurs in the Middle Ages. The other miniature, the *Deposition from the Cross* (ill. 9) has an interesting border-decoration, which consists in a short tripartite tendril springing from every corner of the rectangular miniature, at the end of which tendril at every turn a gold "lozenge-shaped" or "kite-shaped" spangle.

NOGMAALS MATTHIAS MELIN

DOOR DR. R. VAN LUTTERVELT

De levensgeschiedenis van Matthias Melin of Melyn, zoals ik die indertijd in twee studies reconstrueerde¹, vertoonde een lacune, want het was toen niet mogelijk te zeggen hoe en waar 's meesters leerjaren verliepen. Werd hij opgeleid in zijn vaderland, dan wel in den vreemde, in Italië of — heel misschien — bij de virtuose zilversmeden van Neurenberg, Augsburg of Praag? Wat waren de grondslagen van de stijl, die hij later met zoveel talent zou toepassen? Wederom was het vriendelijke, van buiten-af ontvangen hulp welke de weg wees. De heer P. Baudouin te Antwerpen deelde mij mede dat in de hier te lande weinig bekende: *Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring der stad & des voormaligen lands van Dendermonde*, (Tweede reeks, deel VI, 1897, blz. 412-424) een artikel voorkomt van de hand van Fernand Donnet, getiteld „Une commande de l'abbaye de Zwuyveke à l'orfèvre Melyn". Daar vindt men o.a. afgedrukt een acte d.d. 23 februari 1609, waarin „Matheus Melyn joncman", in tegenwoordigheid van dekens en oudermans van het gilde der zilversmeden, wordt aangenomen als leerling van Rombaut de Rasier (Rasières, Rosier) te Antwerpen. Hiermee krijgen wij „vaste grond onder de voeten"; de familie Rasières is immers bekend als een der eerste onder de Antwerpse zilversmeden². Gérard de Rasières, vervaardiger van zegelstempels, medailles, pennin-

gen en bokalen, werd in 1561 meester. Van 1571-1585 was hij „maitre général de la Monnaie de Brabant", tegelijk met Jacques Jongelincx. Einde 1587 of begin 1588 is hij overleden.

Rombaut de Rasières, die zijn zoon was, zal in het atelier van zijn vader het vak hebben geleerd. Hij legde zich eveneens toe op het maken van medailles, munten en zegelstempels. In 1598 verbleef hij te Rome; sedert het daaropvolgende jaar was hij in dienst van aartshertogin Isabella te Antwerpen.

In de derde generatie is de kunst-traditie voortgezet in de persoon van Rombaut's zoon Theodoor, die in 1602 geboren was. Ook hij werd goudsmid, ciseleur en bovendien tekenaar te Antwerpen. In 1631 nam het Lucas-gilde hem als meester op; tot 1654 komt zijn naam (welke vaak ook Rogiers gespeld werd) in de archieven voor. Hij is niet het minst beroemde lid van zijn geslacht geweest. Van Dijck schilderde zijn portret (gegraveerd door Peter Crouet); koning Karel I van Engeland bestelde een zilveren lampetkan en -schotel bij hem, waarvoor Rubens het ontwerp leverde (grisaille in de National Gallery te Londen)³.

Het was dus een illustre milieu waarin de jonge Melyn geschoold werd. Helaas is van de kunst van zijn leermeester weinig overgebleven, in het bijzonder van het grote werk, dat deze toch zeker vervaardigde. Wat kan hij al zo bewonderd en nagevolgd hebben, toen hij in 1598 Rome bezocht? Welke stijl trok hem aan en beïnvloedde mogelijk de zijne? Ziet men hoe Melyn later zijn specialiteit maakt van reliefs in opmerkelijk hoog relief (afb. 1), met nu en dan

¹ „De Spinola-reliefs van Matthias Melin", *Bull. N.N.O.B.*, 6de S. 4 (1951), blz. 95-108; „Matthias Melin en zijn epitaaf", *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 6 (1953), kol. 53-58.

² Thieme-Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von den Antike bis zur Gegenwart*, Leipzig 1907-1950 s.v.; A. Alvin, in: *Biographie belge*, 8 (1905), kol. 817.

³ M. Rosenberg, *Der Goldschmiede Merkzeichen*, IV³, Berlin 1928, blz. 33-35, nr. 5124; Tafel 99-101.

volkomen los van de achtergrond geraakte armen en benen en met composities waarin talrijke figuren zich voor landschappen bewegen, de voorgrond in rhythmische groeperingen vullend en vaak aan weerskanten het tafereel krachtig afsluitend door recht-op staande, in profiel weergegeven mannen of vrouwen, dan kan men zich niet onttrekken aan de indruk hier verbanden, casu quo invloeden, te bespeuren van soortgelijke, doch iets oudere, uit het einde van de 16de eeuw daterende Romeinse werken. Ik denk bijv. aan de reliefs in wit marmer die Nicolaas Mostaert bijgenaamd Pippo Fiammingo of Niccolò d'Arras en Paludanus' leerling Gillis van den Vliete alias Egidio della Riviera van Mechelen — die gemeenschap van Vlaamse beeldhouwers te Rome, welke daar zo'n invloed op het kunstleven hebben gehad — voor de graftombe van paus Sixtus V in de S. Maria Maggiore hakten⁴. Ook Italiaanse tijdgenoten van hen als Ippolito Buzio kunnen tot deze groep gerekend worden (relief met de vrede tussen Hendrik IV van Frankrijk en Philips II van Spanje op de graftombe van paus Clemens VIII in de S. Maria Maggiore). Is het ver gezocht hier, hetzij direct door eigen aanschouwing, hetzij (mede) via Rombaut de Rasières, de oorsprongen te zoeken van de internationale, sterk plastische doch nog sierlijke, praebarokke, gemengd Italiaans-Vlaamse stijl, welke Melyn zijn leven lang heeft toegepast? Men weet dat beeldhouwers in marmer, albast, hout of brons, ivoorsnijders en zilversmeden elkaar in die jaren dikwijls zeer na stonden. Mannen als Adriaen de Vries of Jamnitzer en ook nog wat later levenden als Lucas Fayd'herbe hebben vrijwel voortdurend oog voor het werk en het materiaal van hun collega's uit de aanverwante kunsten gehad.

De studie van Donnet geeft nog meer bijzonderheden over onze meester. Er wordt in verteld dat hij twee monstransen voor de abdij van Zwyveke onder Dendermonde maakte, een vóór 1643, de andere, die de aanleiding tot het schrijven van het artikel was, op bestelling van de kapelaan Augustinus Bommaert. In het voor notaris C. Doppegieter te Antwerpen op 21 mei 1643 gepasseerde contract lezen wij dat bedoelde monstrans van verguld zilver zou zijn, de hostie in het midden omgeven door stralen, waarin

⁴ A. E. Brinckmann, *Barockskulptur*, Berlin-Neubabelsberg 1917, blz. 215; A. Venturi, *Storia dell'arte italiana*, X 3, Milaan 1937, blz. 627 en 606, met ettelijke afbeeldingen.

engelen, wier hoofden, armen en benen vol-plastisch behandeld werden, terwijl op de voet verschillende voorstellingen en het wapen van de abdis prijkten. Het voorwerp, dat circa 200 ons woog is, evenals de eerstgenoemde monstrans, helaas verdwenen, vermoedelijk tijdens de Franse revolutie. Een order voor twee zilveren ciboria ontving Matthias van Emmanuel, koster van het klooster van de Broeders van Onze Lieve Vrouwe te Brussel. Zij werden in 1642 betaald. In 1652 vernemen wij van „zilveren platen”, welke onze „constdryver” voor een particulier, Barthelemi Carrobbmal, vervaardigd had. De bewoordingen doen aan de Spinola-reliefs in het Rijksmuseum denken! Zijn nicht Susanne van den Bossche erfde later van haar oom een gegoten bronzen Christusbeeld, dat hij blijkbaar zelf gemaakt had.

Met al dit werk moet Melyn in Antwerpen geen eenling in zijn soort geweest zijn (afb. 1); ook andere zilversmeden hebben daar in de eerste helft van de 17de eeuw sterk plastische, zeer hoog gedreven reliefs met figurale voorstellingen vervaardigd. Een mooi specimen hiervan is de uit 1615 daterende Van Nispen-schaal (afb. 2), die vroeger enige tijd als bruikleen in het Rijksmuseum tentoongesteld is geweest en die in 1955 in de Amsterdamse kunsthandel opdook, om daarna weer in Nederlandse particuliere handen over te gaan⁵. Mag men in dit ongemerkte stuk, waarop de aartshertogen zijn afgebeeld, misschien een product zien van de hand van hun hof-zilversmid Rombout de Rasières? Dit zou verklaren waarom het object geen merken draagt: bij een rechtstreekse leverantie aan het hof was zulks immers niet nodig.

Tenslotte wist Donnet een aantal genealogische gegevens betreffende Melyn en zijn familie op te diepen. Het geslacht stamde uit het dorpje Heze bij Graz-Doiceau en vestigde zich in het begin van de 16de eeuw te Antwerpen. De meeste leden ervan oefenden het beroep van timmerman uit, hetgeen kennelijk dat van aannemer-architect insloot. Zo ook Matthias' vader Abraham. Diens vrouw heette Helena Heylens. Na haar dood hertrouwde hij, in 1628, met Maria van den Bossche († 1639). Het echtpaar had een uitgebreide kinderschaar: Abraham, die het beroep van de vader koos en later (wederom: evenals zijn vader) als ingenieur van de koning vermeld wordt (hem en zijn graf, waarin ook

⁵ G. D. J. Schotel, in: *Bijdragen tot boeken- en menschenkennis*, 3 (1834); E. W. Moes, „De schaal van Van Nispen”, *Oud-Holland*, 30 (1912), blz. 87.

NOGMAALS MATTHIAS MELIN

Afb. 1. Matthias Melin, Gedreven schaal.
(Verz. Marchese Franco Spinola, Santa Margarita.)

Afb. 2. Rombaut de Rasière (Hier toegeschreven).
Gedreven schaal met de aartshertogen en de Pro-
voost Van Nispen. Antwerpen 1615.
(Nederland, Particulier bezit.)

Afb. 1. Johannes de Doper uit de koorglazen van de Johanniterkerk te Münchenbuchsee.

(Zie fig. 1, kol. 50)

Matthias rust, vermelden wij reeds bij een vorige gelegenheid), Gertrude, die zich in het klooster van Nazareth te Lier terugtrok, Helene, een van de laken- en zijdekoopman Thomas le Maire, Emerentiane, die Nicolaas Neeten te Leuven trouwde, Catherine, de vrouw van de Leuvense schepen en advocaat Jacques Gossaert, Barbe, echtgenote van de textiel-fabrikant Thierry de Vrye, Jean, die naar Spanje trok en Everart of Edouard, die zich in Amsterdam vestigde. Hen

SUMMARY

ONCE MORE MATTHIAS MELIN

BY DR. R. VAN LUTTERVELT

When at the time I twice wrote about Matthias Melin (*Bulletin K.N.O.B.* 6th s. 4 (1951) p. 95 and 6 (1953), col. 53) it was impossible to say something about his years of apprenticeship. According to an indication of Mr. P. Baudouin it has now become apparent that he was a pupil of Rombaut Rasier of Antwerp. The latter comes from a well-known family of silver-smiths. In 1598 he stayed in Rome and on the strength of affinity of style it may be assumed that he has been in contact with and has been influenced by the Flemish sculptors, such as Mostaert (Fiammingo) and Van den Vliete (Della Riviera), who were then coming into prominence. Vide e.g. their work in S. Maria Maggiore. Later on the style of Melin's reliefs too will conform to theirs.

The Van Nispen dish, a silver dish bearing date 1615, which was in the Amsterdam art-

market in 1955, is here attributed to Rasier. It bears no hall-marks, probably because this fine specimen had been created for the sovereigns, the archduke and -duchess Albertus and Isabella. F. Donnet, in the "Memoirs of the Archaeological Circle of Dendermonde", 1897, p. 412 (*Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van Dendermonde*) mentioned some more works by Melin: two silver monstrances, two silver ciboria, chased silver plates and an image of Christ cast in bronze. All these objects have got lost.

Men ziet, de gegevens die de heer Donnet bijeen bracht voltooien het beeld van het leven, dat ik enige jaren geleden van de begaafde zilversmid Matthias Melyn schetste.

The Melin family settled in Antwerp in the 16th century. Several members of the family were carpenters (contractor-architect), a.o. Matthias' father and brother. They were well-to-do people; two Melins were even to be raised to the peerage in the 18th century.

NIEUWE GEGEVENS OVER GLASSCHILDERKUNST

DOOR DR. A. VAN DER BOOM

Corpus Vitrearum Medii Aevi, deel 11.

Als inleiding tot de uitgave van het ongeveer zeventig-delige Corpus der middeleeuwse glaszchilderkunst² werd in maart 1953 de Berner internationale Tagung der Glasmalerei gehouden. Ons Bulletin heeft daar uitvoerig verslag

¹ Ellen J. Beer, *Die Glasmalereien der Schweiz vom 12. bis zum Beginn des 14. Jahrhunderts*, Basel (*Birkhäuser Verlag*) 1956.

² Men zie de aankondiging in het *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 6 (1953), kol. 128. Het blijkt, dat de toen aanzienlijk groter gedachte opzet thans reeds is gereduceerd.

van uitgebracht³. Thans nu het eerste deel (te recht) in Zwitserland is verschenen, moge de lezer onze bespreking beschouwen als een voortzetting van hetgeen wij in 1953 over dit onderwerp hebben te berde gebracht. Dit eerste Corpus-deel is het werk van Dr. Ellen J. Beer te Bern. Het wordt ingeleid door haar leermeester Prof. Hans R. Hahnloser, die naast mededelingen over de opzet van de reeks, ook in enkele trekken

³ *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 6 (1953), kol. 87-108. „In Ermangelung eines Kongresberichtes wird diese Arbeit unsere wichtigste Erinnerung sein“, aldus de leider van het Congres, Prof. Dr. Hans R. Hahnloser.

schetst, wát het Zwitserse materiaal der glasschilderkunst omvat, dat in drie vervolgdelens zal worden gepubliceerd. Elders in het boek vindt men mededelingen over de delen, die zullen verschijnen in Frankrijk (als eerste uitgave: *Les vitraux de Notre-Dame et de la Sainte-Chapelle*, bewerkt door Marcel Aubert, Louis Grodecki, Jean Lafond en Jean Verrier), Duitsland (*Die Glasmalereien der Hochgotik in Schwaben I*, door Hans Wentzel te Stuttgart), Oostenrijk (*Band I: Wien*, door Eva Frodl-Kraft), Zweden (Aron Anderson), Amerika (de daar aanwezige museumstukken bewerkt door Jane Hayward). Verder is medewerking toegezegd door België, Engeland, Nederland, Italië en Spanje.

Wat de gestelde terminus ultimus betreft, merkt Dr. J. Helbig te Brussel op: „il me semble assez arbitraire de s'arrêter à la date de 1480. Beaucoup de vitraux du dernier quart du XVe siècle sont difficilement datables d'une manière précise. En Belgique, le style Renaissance ne s'introduit dans le vitrail qu'après 1500. Ce qui précède appartient encore au gothique et au domaine médiéval". Deze opmerkingen lijken mij zeer juist. Immers, nergens is er sprake van een verbroken verband, hetgeen reeds de voortzetting zou rechtvaardigen in een Corpus Vitrearum „Rinascimenti". Het leidinggevend comité — Marcel Aubert, Hans R. Hahnloser en Herbert von Einem — heeft daar zonder twijfel aan gedacht, toen het voor ons land de begrenzing op 1580 stelde⁴. De kortstondige bloei in de 16de eeuw, die de Noord-Nederlandse glasschilderkunst tegelijk op internationaal niveau bracht, kan zodoende deel uitmaken van de ganse reeks, zij het dan als „Ausnahme".

Het gehele werk verschijnt met medewerking van het Internationale Kunsthistorische Comité, met steun van de Unesco en onder auspiciën van de Union Académique Internationale, waarbij er van wordt uitgegaan, dat financiële steun in de diverse landen onontbeerlijk is; ook dus in Nederland!

Reeds op het Congres van 1953 zijn bij monde van de heer Aubert een aantal richtlijnen voor de toekomstige bewerkingen gegeven: aanwijzingen over de inleidende teksten (algemeen plan, iconografische opzet, data, toeschrijvingen

⁴ Maar dan ware hetzelfde wenselijk voor Zuid-Nederland, waar immers de eerste helft van de 16de eeuw een „âge d'or" voor de toenmalige glasschilderkunst is geweest, terwijl bovendien van een zeer geleidelijke overgang van gothische naar renaissance vormen sprake is.

aan ateliers of kunstenaars, stylistische eigenschappen, enz.), in het bijzonder over de samenstelling van de catalogi. In deze laatste moet de gebruiker behalve historische en bibliografische bijzonderheden ook gegevens over compositie en indeling van het betreffende glas kunnen vinden en zéér speciaal moet hij worden ingelicht over de staat van conservering, over datgene wat nog authentiek is en wat in de loop der tijden is vernieuwd of gewijzigd. Deze oud-nieuw kwesties vormen thans in alle landen het punt waar eigenlijk alles om draait⁵. Het is dus van veel belang, dat bij iedere afbeelding, duidelijk in een zogenaamd restauratie-schema wordt aangegeven, wat oud en wat nieuw is. Maar men zal begrijpen, dat met al te eenvormige voorschriften weinig kan worden uitgericht. Vandaar dat het principe der restauratie-schema's en tevens al het andere, dat theoretisch werd gesteld, voor elk land en voor elke groep of cyclus glazen moet worden uitgewerkt.

In dit eerste Corpus-deel blijkt de bewerkster aan de wellicht wat imperatief gestelde voorschriften toch een niet te onderschatten steun te hebben gehad, al heeft zij ten slotte gewerkt met een eigen rangschikking. Het behoeft geen nader betoog, dat in een inventarisatiewerk als dit Corpus Vitrearum in de eerste plaats wil zijn, de catalogus van primordiaal belang is. Elk glas en elke groep van glazen dient er in te worden bestudeerd met het materiaal, dat de huidige kunsthistorische wetenschap heeft te bieden. Behalve dat hij (zij) moet kunnen beschikken over een ruime kennis van de glasschilderkundige monumenten in het algemeen (en dan in het bijzonder ook van de technische kwesties), dient de bewerker(ster) ook terdege thuis te zijn in de literatuur. Aan deze eisen bewijst Dr. Beer zeker te voldoen. Zij toont in tal van opzichten een hoogst respectabele kennis van het kunsthistorisch materiaal en van hetgeen daar, vooral in recente jaren aan is toegevoegd. Dit verleidt haar wellicht tot het maken van vergelijkingen van het materiaal, dat zij onder handen heeft met bepaalde kunstwerken (miniaturen, schilderijen, voorbeelden van edelsmeedkunst, beeldhouwwerk), waarvan men de noodzakelijkheid niet steeds kan inzien. Een streven dus om meer uit het materiaal te halen dan er eigenlijk inzit! Van uitermate groot belang is het evenwel, dat

⁵ Als voorbeeld stelde de heer Aubert een artikel van J. D. Deyer-Spencer over de glazen van de Sainte-Chapelle, Bull. Mon., 91 (1932) blz. 333.

aan de negen kleuren-reproducties en 69 monochrome platen een reeks van 56 „Vergleichsabbildungen” is toegevoegd, welke het de lezer mogelijk maakt het ter discussie gestelde in bijzonderheden te volgen.

Tegenover datgene, wat de Zwitserse vervolgelingen zullen brengen, biedt dit eerste boek nog een vrij beperkt materiaal, dat eerst van werkelijk grote betekenis wordt door het omstandig behandelde *Roosvenster* uit de cathedraal van Lausanne, het werk dat iconografisch nu eens geen „Rosa mystica” is en in tegenstelling tot de beroemde „rozen” van Chartres de lijn voortzet van noordfranse roosvensters, als dat in Laon, hetwelk is gewijd aan de vrije kunsten, die zijn gegroepeerd rond de filosofie. Hier in Lausanne heeft de waarschijnlijk noordfranse glazenier Peter van Atrecht eveneens een volkomen profaan werk tot stand gebracht, waarvan de schrijfter evenwel een theoloog (Bonifacius van Brussel) als de geestelijke vader beschouwt. Het geldt een zogenaamde *Imago mundi*, een wereldbeeld, waarin door verkeerde restauratie een religieuze middenpartij — een Majestas des Heren met vier Evangelisten — is geïncorporeerd, waarvan Dr. Beer reeds eerder⁶ op overtuigende gronden heeft kunnen aantonen, dat zij er als fantasie van latere tijden, niet in thuis hoort. Op grond van datgene, wat zij door vergelijking in Karolingische en daarmee verwante laat-Antieke handschriften vond, heeft zij het oorspronkelijke plan kunnen vaststellen van deze kosmologische beeldencirkel der middeleeuwen, dat is dan de cirkelcompositie, waarin het wereldbeeld is samengevat en rondom de jaargod Annus en de figuraties van Sol, Luna, Dies en Nox diverse begrippen hun plaats vonden: vier jaargetijden (vereenzelvigd met de vier oerstoffen), de winden, de maanden, hemelrichtingen, leeftijden en temperamenten. De auteur heeft voor een uiterst grondige behandeling gezorgd, niet slechts wat de uitvoerige beschrijving van elk medaillon, maar ook wat de bijzonderheden over restauraties en vernieuwingen betreft⁷. Wie daar wel

⁶ *Die Rose der Kathedrale von Lausanne und der kosmologische Bilderkreis des Mittelalters*, Bern, 1952. Vgl. onze bespreking: *Bull. K.N.O.B.* 6de S. 6 (1953), kol. 117-119.

⁷ In een „Bestandesaufnahme” blijkt wát ontbreekt, wát niet meer op zijn plaats zit en wát met fragmenten van andere afkomst is „ausgeflickt”. Van 1894 tot '99 heeft „unter kunstgeschichtlichen Aspekten” een restauratie plaats gevonden. Belangrijke technische bijzonderheid: bij vele fragmenten heeft men een aan

Fig. 1. Oud-nieuw schema van *Afb. 1*. De laatste herstellingen zijn gearceerd.

eens mee te maken heeft gehad, kan weten hoeveel zorgvuldige observatie van elk stuk wordt vereist, eer men over exacte gegevens kan beschikken om een oordeel uit te spreken. In de getekende restauratie-schema's (zie fig. 1) geven schuin lopende arceringen de laatste herstellingen aan, de staande die van de 16de tot in de 19de eeuw. Door puntering wordt aangeduid wat aan retouches en bijschilderingen op oud glas is gevonden.

Wanneer men vaststelt, dat dit gedeelte over de glasschilderingen in Lausanne, juist door de waarde van het materiaal, uitsteekt boven al het andere, moet tegelijk worden gezegd, dat, in het bijzonder wat de iconografie aangaat, van een „erschöpfende” studie mag worden gesproken. In zekere zin geldt dit ook voor de koorvensters in de *Johanniterkerk* in Münchenbuchsee

beide kanten van het glas aangebrachte grisaille-laag kunnen vaststellen.

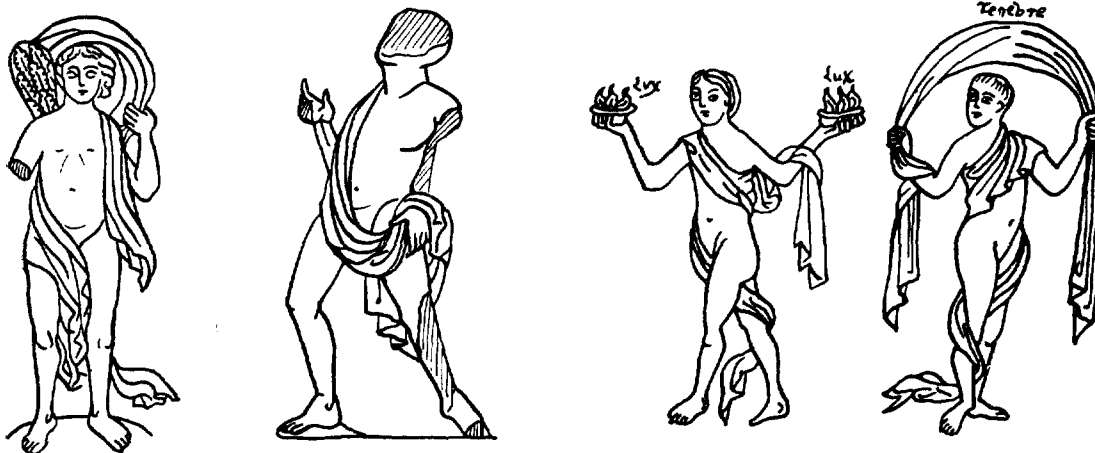

Fig. 2. Dr. Ellen J. Beer, Figuraties van Estas te Chartres en Sens en Lux en Teneber (uit de Hortus Deliciarum) ter vergelijking met de Estas-figuur in het roosvenster te Lausanne.

(bij Bern), die, hoewel zwaar gerestaureerd (zie afb. 1 en fig. 1) als stijlfase omstreeks 1300 van veel betekenis zijn. Het betreft de restanten van een eens veel groter beglazing, die thans in drie vensters zijn te samen gebracht. De schrijfster meent stylistisch twee richtingen te onderscheiden, een oudere (de meester van Cuno von Buchsee) en een jongere (de „Passionsmeister”). Met allerlei bijzonderheden worden stijlveranderingen en speciale eigenschappen uitstekend gekarakteriseerd. In het bijzonder ook biedt het iconografisch gedeelte weer een overvloed aan vergelijkingsmateriaal. Hier blijkt opnieuw de neiging van de auteur vergelijkingen te treffen met voorbeelden der verluchte handschriften (hetgeen voor de iconografie inderdaad van betekenis kan zijn), bijvoorbeeld met een „representatief werk van een overgangstijd” als de Weltchronik van St. Gallen. „Direkte Betrekkingen” ziet Dr. Beer echter niet. Een conclusie, waarover ingewijden zich niet zullen verbazen.

Dit referaat mag niet worden besloten, zonder dat wij hebben gewezen op de vele uitstekende en zeer instructieve zwart-wit figuren in de tekst (fig. 2), die voor het grootste deel het werk van de auteur zijn. Dr. Beer kan blijkbaar goed tekenen, een eigenschap, waarover iedere kunsthistoricus moest kunnen beschikken. Men vindt hier in een samenvattend kortschrift vooral iconografisch-figuratieve en ornamentale bijzonderheden vastgelegd, ook van schijnbaar onbelangrijke details. Resumerende: met dit eerste deel van het Corpus Vitrearum Medii Aevi heeft een nieuwe vorm van kunsthistorische coöperatie zijn

beslag gekregen en werd tevens een prachtig staal van Zwitserse typografie geleverd.

Publicaties van Jean Lafond.

Van deze productieve en scherpzinnige publicist willen wij enkele der belangrijkste studies van meer algemene strekking vermelden. Zij zijn als steeds, geschreven in een bijzonder lenige en „glasheldere” stijl.

Le Vitrail en Normandie de 1250 à 1300 ⁸. Kennelijk gefascineerd door de grote bloei in de eerste helft van de 13de eeuw, hebben de kunsthistorici zich weinig bekommerd om datgene wat na de voltooiing der grote werken in Chartres en Bourges en sommige cycli in Noordfrankrijk uit de zelfde bronnen is opgeweld, al blijft het mogelijk bij het tot stand komen van de beglazing der Sainte-Chapelle (omstreeks 1250) van een keerpunt te spreken. Het is ook zó, dat men voor het tijdvak 1200-1400 de doorlopende ontwikkeling der Franse glasschilderkunst vrijwel uitsluitend nog kan volgen in Normandië. En het is juist dáár, dat de auteur, die van Rouen uit geruime tijd zijn materiaal heeft kunnen bestuderen, in het bijzonder thuis is. Wel kwalificeert hij zijn bijdrage in het *Bulletin-Monumentale* bescheidenlijk als een „essai de recensement”, maar het blijkt aldra van hoeveel meer hier sprake is dan alleen maar van inventariseren, optellen of in kaart brengen. Deze onderzoekingen van Lafond vormen een uiterst waardevolle bij-

⁸ *Bull. Mon.*, 111 (1953), blz. 317-358.

drage tot de eerlang in Frankrijk te verschijnen delen van het *Corpus Vitrearum* ⁹.

Hetzelfde ware te zeggen van zijn uitvoerige studie over de 14de eeuwse glasschilderkunst in Frankrijk, welke de auteur heeft toegevoegd aan het boek *L'Art du XIVe siècle en France* van Louise Lefrançois-Pillion ¹⁰.

Het is met eeuwen in de kunstgeschiedenis als met kunstwerken. Er zijn er, die soms in de schaduw blijven van de grote gerenommeerde voorbeelden, wat aanleiding kan geven tot een niet altijd gerechtvaardigde achterstelling of verwaarlozing. Zo ligt enigszins de verhouding tussen de 13de en de 14de eeuw in Frankrijk. De 13de kent de geboorte-data van vrijwel alle cathedralen en beelden-cycli. De 14de eeuw, die in haar tendenties reeds in de tweede helft van de 13de wordt aangekondigd, is in haar kunstuitingen (met uitzondering van de miniatuur) veel minder bekend. Over deze 14de eeuw in Frankrijk heeft mevrouw Lefrançois-Pillion ons, na het vele andere, waarmede zij de kunsthistorische literatuur in haar lange leven heeft verrijkt, een mooie, diepgaande en toch in duidelijke formuleringen gegoten studie geschonken, waarover men zich te meer verbaast, daar zij het werk is van een bijkans 85-jarige ¹¹.

Van de stof behandelt zij de bouwkunst, de beeldhouw- en muurschilderkunst, de miniaturen en de klein-kunsten. De miniaturen worden terecht het uitvoerigst besproken, omdat hun functie in het gehele tijdbeeld domineert, al missen zij dan diè onmiddellijke invloed als in de Byzantijnse en Romaanse perioden. Voor de behandeling der glasschilderkunst was de schrijfster zo fortuinlijk zich van de medewerking te verzekeren van een „maître en la matière”, die hier in de eerste plaats een terra incognita had

⁹ Men zie ook Lafond's studies: „Les vitraux de la Cathédrale de Sées”, Extrait du Congrès archéologique de France, Session L'Orne, 111 (1953), blz. 59-83; „Les Vitraux anciens de la Cathédrale de Lausanne”, Extrait du Congrès archéologique de France, Session Suisse romande, 120 (1953), blz. 116-132; „Les Vitraux de l'ancienne Abbaye de Jumièges” *Congrès du XIIIe Centenaire*, Rouen 1954, blz. 529-536. De beglazing van Sées, in het algemeen gedateerd in de 14de eeuw, blijkt in haar geheel omstreeks 1270-'80 te zijn tot stand gekomen. De auteur heeft zich hiervan kunnen overtuigen door identificatie van het merendeel der schenkers.

¹⁰ Editions Albin Michel, Paris 1954.

¹¹ Hoewel men een dame nooit confronteert met haar leeftijd, komt de lezer dit te weten uit een bijgevoegd curriculum vitae.

te verkennen, want aan de 14de eeuwse glasschilderkunst in Frankrijk werd, zelfs door iemand van zo voortreffelijk gehalte als Emile Mâle, nauwelijks aandacht geschonken. Uit deze „étude historique et descriptive” blijkt dan nu hoe rijk en gevarieerd het beeld is van de over het land (en in het bijzonder over Normandië) verspreide werken.

In het algemeen toont deze 14de eeuwse glasschilderkunst een ander beeld dan de 13de eeuwse. Lafond sluit zich aan bij de opvattingen van Mâle over het toenemen der grisailles en het blanke glas, waardoor de voorstellingen in de vensters als kleurige banden zijn opgenomen. Voor de toepassing van meer blank glas bestonden twee redenen: economische overwegingen (blank glas kostte de helft van het gekleurde) en het verlangen naar meer licht in de kerken. Maar de kleur blijft belangrijk. „Le vitrail de couleur n'a jamais perdu son prestige”. Alleen is er sprake van een „coloris nouveau”. En deze nieuwe kleur ziet de auteur dan vooral in de beglazing van de kerk *Saint Ouen* in Rouen, waar in 1318 de grootste werkplaats van de 14de eeuw in bedrijf komt. Daarnaast is de cathedraal van Evreux representatief voor een vrijwel doorlopende vorm- en stijlontwikkeling. Natuurlijk is er meer in het Franse gebied, waaraan Lafond aandacht schenkt, waarbij het niet geheel duidelijk wordt, waarom de Elzas (met bijvoorbeeld de prachtige stukken in Straatsburg en Nieder-Haslach) onbesproken blijft.

Wanneer mevrouw Lefrançois-Pillion in haar boek kan vaststellen, dat de miniatuur-schilderkunst „la grande révélation de l'art du XIVe siècle” is geweest, kan daar na de voortreffelijke studie van Jean Lafond aan worden toegevoegd: mèt de glasschilderkunst en dan speciaal die van Normandië.

NASCHRIFT

Tijdens het corrigeren van de drukproef bereikt mij van de zijde van de heer Arthur Lane, conservator van de afdeling Ceramiek in het Victoria en Albert Museum de mededeling, dat nu ook in Engeland een comité voor het Corpus Vitrearum is gevormd met Prof. Francis Wormald als voorzitter. Men heeft reeds vastgesteld, dat voor Engeland de einddatum 1535 moet worden, het jaar, waarin Hendrik VIII de kloosters opheft en de kerkhervorming doorvoert. Op deze wijze zal het mogelijk zijn de glazen in Fairford en vooral die in Cambridge (King's College) in het totale werk op te nemen.

BENAMING VAN DELEN VAN ZWAARD, DEGEN, SABEL EN DOLK

DOOR C. A. HARTMANS

Gaarne geven wij gevolg aan het verzoek van de redactie om ten dienste van de leiding van musea en oudheidkamers een beknopte omschrijving te geven van de begrippen zwaard, degen, sabel en dolk, met vermelding van de benamingen van delen van deze z.g. blanke wapens.

Een *zwaard* heeft als regel een rechte, tweesnijdende, vrij zware en brede kling. In hoofdzaak is dit blanke wapen op „houwen” berekend; voorzien van een scherpe punt is daarnaast ook „stoten” (steken) mogelijk.

Men kent korte en lange zwaarden; tot deze laatste moeten ook de anderhalfhander en tweehander worden gerekend, welke beide een gevest voeren, dat langer is dan bij het gewone zwaard. De totale lengte van de anderhalfhander gaat tot ca. 120 cm, die van de tweehander zelfs tot ca. 2 m.

Een *degen* heeft normaal een rechte, tweesnijdende kling, meestal licht en van betrekkelijk geringe breedte; de kling is voorzien van een scherpe punt. De klinglengte varieert van ca. 70

tot ca. 130 cm; de grootste klingbreedte, gemeten juist onder het gevest, van ca. 17 tot ca. 35 mm. Een degen met een brede kling b.v. van ca. 35 mm wordt ook zwaard genoemd.

Bij de degen is „stoten” (steken) hoofdzaak; de degen met brede kling kan echter ook uitmuntend voor houwen worden benut.

Een degen met een uitermate buigzame kling

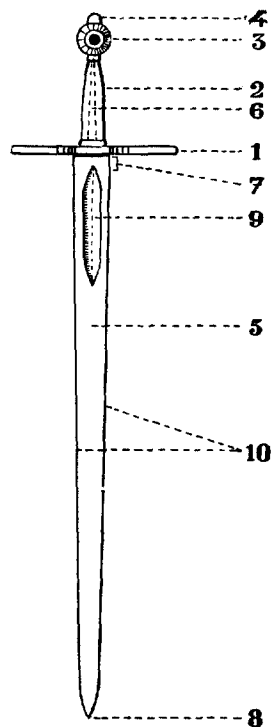

Fig. 1. Zwaard met tweesnijdende kling en eenvoudig kruisgevest; 14de eeuw.

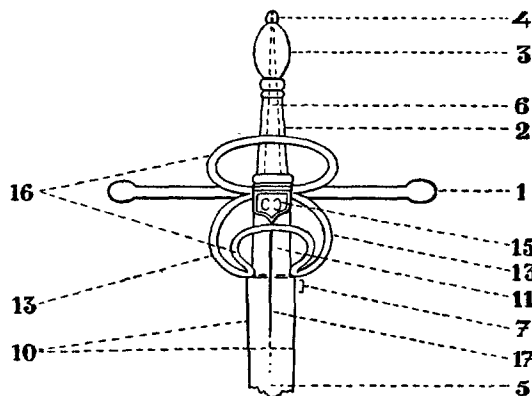

Fig. 2. Ruiterswaard of -degen met tweesnijdende kling en kruisgevest met gedeeltelijke handbescherming; 16de eeuw.

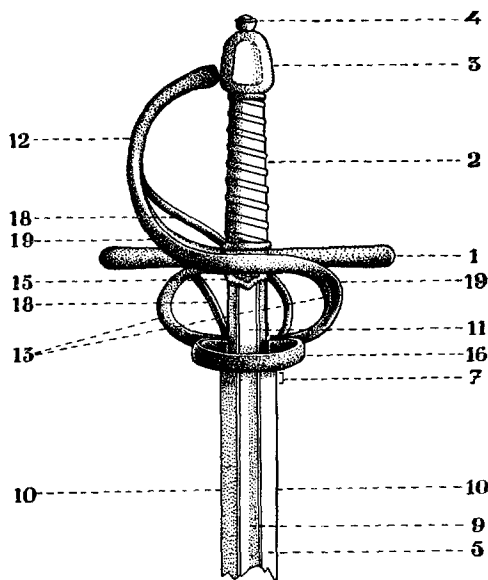

Fig. 3. Linkerzijde van een degen met tweesnijdende kling en een gevest, een meer volledige handbescherming gevende; ± 1600.

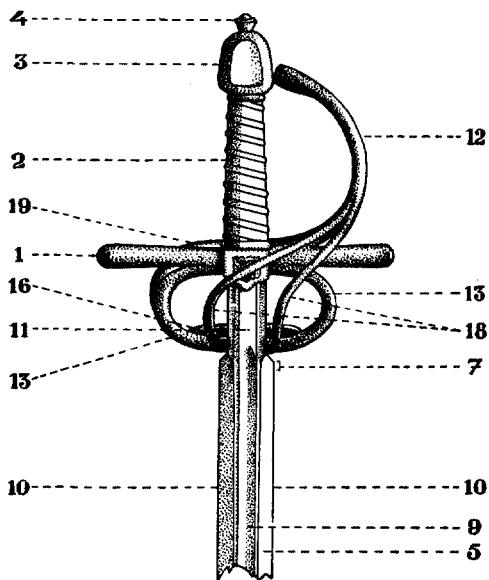

Fig. 4. Rechterzijde van de degen afgebeeld in fig. 3.

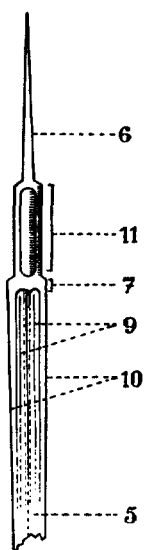

Fig. 5. Tweesnijdende degenkling.

1. pareerstang,
- 1a. halve pareerstang,
2. greep met bekleding of omwikkeling,
3. knop,
4. klinkknop,
5. kling,
6. angel,
7. hiel,
8. punt,
9. geul of uitholling,

heet rapier. Bij de lichte en sierlijke gala-, staatsie-, hof- of stadsdegen komt naast de tweesnijdende ook de driesnijdende kling voor.

Een *sabel* heeft als regel een gebogen, eensnijdende kling, welke alleen bij de punt over een korte afstand tweesnijdend is. Men onderscheidt korte en lange sabels.

Een blank wapen met korte, brede, en sterk gebogen kling draagt de naam van kromzwaard. Ook hier ziet men dus in een enkel geval weer de naam van zwaard opduiken.

De hoofdbestemming van de sabel is houwen.

Een *dolk* heeft meestal een rechte, een- of tweesnijdende kling; driesnijdend en viersnijdend komt echter ook voor, evenals in sommige

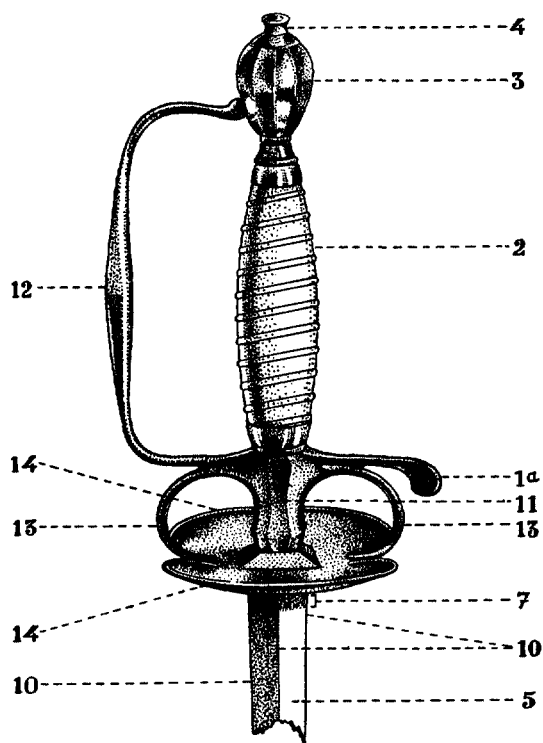

Fig. 6. Galadegen met driesnijdende kling en beugelgevest met stootplaat; midden 18de eeuw.

10. snede of scherpte,
11. ricasso,
12. (voor) beugel,
13. ezelschoef,
14. stootplaat of stootblad,
15. schild,
16. pareerring,
17. gaat of versterking,
18. rechter beugel (rechter bescherming),
19. linker zijbeugel (deel van de linker bescherming).

landen de dolk met gebogen eensnijdende kling. Gewoonlijk is de kling kort, maar er zijn ook dolken met vrij lange kling, steeds echter met een scherpe punt daar de bestemming van dit blanke wapen stoten is.

De voorkomende naam dolkmes behoeft geen nadere verklaring. Elk van de genoemde blanke wapens bestaat uit twee hoofddelen, n.l. het gevest en de kling.

Wij wezen reeds op verschillen in de kling; veel groter is echter de verscheidenheid in de toegepaste gevesten. Men spreekt van kruisgevest, korfgevest, komgevest, enz.; bij de ontwikkeling van het gevest werd in het algemeen naar een steeds betere bescherming van de hand gestreefd.

Wij menen bij de verdere bespreking van deze wapens de sabel en de dolk buiten beschouwing te kunnen laten, omdat daarbij voorkomende benamingen uit de hierna volgende afbeeldingen van zwaard, degen en kling zonder bezwaar kunnen worden afgeleid.

Afgebeeld zijn achtereenvolgens: 1. zwaard met eenvoudig kruisgevest (14de eeuw), 2. ruiterswaard of -degen (16de eeuw), 3. linkerzijde van een degen (\pm 1600), 4. rechterzijde van dezelfde degen, 5. degenkling en 6. galadegen (midden 18de eeuw).

Bij de galadegen moet worden opgemerkt, dat deze ook voorkomt zonder beugel en met hele pareerstang.

Waar wij hier spreken van linker- of rechterzijde van een zwaard of degen is dit blanke wapen gedacht gedragen aan de linkerzijde van het lichaam. Het zal niet moeilijk vallen uit te maken wat bij een zwaard of degen met een meer samengesteld gevest de linker (dus buiten) zijde en wat de rechter (dus binnen) zijde is. De rechterzijde van het gevest moet bij voorkeur zo min mogelijk uitsteken zonder natuurlijk een goede bescherming van de hand te schaden; voorts moet deze zijde glad zijn, een en ander om slijtage van de kleding te voorkomen.

Is een beugel (voorbeugel) aanwezig, dan is links en rechts daarmede reeds dadelijk aangegeven.

Bij de zes figuren¹ zijn nummers geplaatst,

¹ De tekeningen zijn van de hand van de heer L. H. van Gisteren, werkzaam bij het Leger- en Wapen-

welke overeenkomen met de nummers voor de daarbij aangegeven benamingen.

Dikwijls wordt bij de 16de en 17de eeuwse degens de linkerbescherming „garde” en de rechterbescherming van de hand „contre-garde” genoemd. Garde en contre-garde zijn dan bedoeld als een samenstel van beugels en ringen, deel uitmakende van de bescherming van de hand. Wij menen, dat de namen „linkerbescherming” en „rechterbescherming” goede en duidelijke Nederlandse namen zijn.

Soms is bij de gevesten van de hiervoor bedoelde degens o.a. de onderste pareerring voorzien van een licht geperforeerde plaat, teneinde een betere bescherming te geven tegen de punt van de degen van de tegenpartij.

Bij de gala-, staatsie-, hof- en stadsdegen zijn de beugel (12) de halve pareerstang (1a), de ricasso (11) en de ezelshoef (19) als één stuk vervaardigd.

De hiel (17), het gedeelte van een kling vlak onder het gevest, is, evenals de ricasso (11), niet scherp.

Wanneer men de constructie van het gevest op fig. 3 en 4 met dat van fig. 6 vergelijkt, dan zal men zien, dat de plaats van de ricasso (11) bij beide toch zeer verschillende gevesten geheel dezelfde is.

De angel (6) van de kling (fig. 5) loopt zoals in de fig. 1 en 2 aangegeven, door het gevest en wordt op de knop (klinkknop) geklonken, waardoor een hechte verbinding van gevest en kling tot stand komt. Afgezien hiervan blijft het nodig, dat de angel van de kling goed past in de voor haar bestemde opening in het gevest; gevest en kling moeten een deugdelijk geheel vormen.

Nog moge worden medegedeeld, dat de niet scherpe kant van eensnijdende kling, „rug” wordt geheten.

Tenslotte nog een enkel woord over de schede. De schede kan zijn van hout met b.v. leer of fluweel bekleed, dan wel van metaal; in dit laatste geval met een houten voering.

Is de schede van banden voorzien, al of niet met draagringen, dan heet de band bij de opening van de schede „mondband”, de gesloten band aan de onderzijde „oirband” (al of niet met sleepplaat), de daartussen gelegen banden „middenband”.

BOEKBESPREKINGEN

Maria Rooseboom, *Microscopium*. Mededeling no. 95 uit het Rijksmuseum voor de geschiedenis der natuurwetenschappen te Leiden. Leiden 1956. 59 blz. en 115 afb.

In 1954 organiseerde het Rijksmuseum voor de geschiedenis der natuurwetenschappen te Leiden een tentoonstelling, getiteld: „Van vergrootglas tot oog der wetenschap; 2½ eeuw microscopie”, waarin een overzicht werd gegeven van de ontwikkeling van de microscoop tot omstreeks 1880 en van de daarmee verrichte onderzoeken. Het moet voor de directrice een grote voldoening zijn, dat de resultaten van het omvangrijke voorbereidende werk dat voor deze expositie moest worden gedaan konden worden vastgelegd in een publikatie, die, hoewel in naam zich niet onderscheidend van de overige uitgaven van het museum, naar het uiterlijk een ware uitblinker in de reeks is. Dank zij financiële steun van de Fa. Pfizer kon deze Mededeling verschijnen in een vorm, die het ideaal van ieder die een uitgave op dergelijk terrein bezorgt wel zeer nabij moet komen. Immers bij de behandeling van een onderwerp waarbij afbeelding en schematische voorstelling zo'n grote rol spelen als het geval is bij de geschiedenis der microscopie en de daarbij gebruikte hulpmiddelen, is het wel van bijzonder groot nut als die niet alleen zeer talrijk kunnen zijn, maar ook volgens de beste en fraaiste methoden gereproduceerd kunnen worden. De schoonheid van het oude instrument, een belangrijke factor, komt op deze wijze ook ten volle tot haar recht.

In „*Microscopium*” zijn de voornaamste aspecten van de genoemde tentoonstelling vastgelegd, maar een ondertitel, „2½ eeuw microscopie”, gaat voor het boek niet meer op. Voor de tentoonstelling was als jaar van afsluiting 1880 gekozen, omdat omstreeks dit tijdstip de tweede grote technische verbetering in de geschiedenis van de microscoop toepassing begon te vinden (de homogene immersie) en daarmee een nieuw tijdperk in het wetenschappelijk onderzoek werd ingeluid. In „*Microscopium*” is deze periode ook behandeld, evenals het laatste ontwikkelingsstadium, de fase-contrastmethode van Zernike. Hierdoor is bijna een eeuw aan het overzicht toegevoegd.

Men kan er zich over verwonderen dat een instrument, waarvan tegenwoordig gehele takken van wetenschap afhankelijk zijn, zo zelden het onderwerp is geweest van een afzonderlijke stu-

die. De bibliografie op blz. 58 bevat als voornaamste bijdragen sinds 1850 slechts negen titels. Voor een werk als het onderhavige, dat niet alleen de technische ontwikkeling maar ook de cultuurhistorische betekenis van het instrument in het licht stelt, en dat in een aantrekkelijke vorm een samenvatting geeft van veel verspreid en deels moeilijk te achterhalen feitenmateriaal, zullen dan ook verschillende categorieën van belangstellenden dankbaar zijn.

Dit werk, gewijd als het is aan de ontwikkeling van een optisch instrument, richt zich namelijk niet alleen tot de natuurkundige en de technicus, maar evenzeer tot de historicus. In de hoofdstukken getiteld: de optiek; de verlichting; de enkelvoudige microscoop; het scherpstellen; de beweging van het object ten opzichte van de lens; statief en voet; de binoculaire microscoop; de fase-contrast microscoop, vindt de technicus de ontwikkeling van het instrument in al zijn evoluties nauwkeurig en uitvoerig gevolgd. Maar voor de historicus wordt in die zelfde hoofdstukken, plus in één getiteld: de microscoop en de geneeskunde, een verrassend rijke bron aangeboord van gegevens betreffende een belangrijk aspect van onze beschavingsgeschiedenis. De samenhang tussen microscoop en wetenschap wordt wel heel duidelijk gedemonstreerd in een beknopt overzicht van ontdekkingen gedaan met de microscoop, welke van belang zijn voor de medische wetenschap, gerangschikt volgens de voornaamste technische verbeteringen (blz. 56). In de eeuw die verliep sinds de periode der klassieke microscopie (waarin o.m. Leeuwenhoek zijn waarnemingen deed), toen het instrument vrijwel geen verbetering onderging, zijn ook op het terrein der biologische wetenschappen weinig vorderingen gemaakt. Met de achromatisering van de microscoop (omstreeks 1830) echter begon de opmars der geneeskunde, die tot een triomftocht werd toen de toepassing der homogene immersie (omstreeks 1880) de capaciteiten van het instrument nog veel hoger bleek te kunnen opvoeren. En nogmaals kwam de natuurkunde de medici en biologen te hulp, toen het scheen alsof de uiterste grens van het optisch vermogen der moderne microscopen — en daarmee het plafond der onderzoekers — nu wel bereikt was: door de recente vinding van de fase-contrastmethode is de wetenschap nogmaals een onvermoed perspectief geopend. Men vraagt zich af, welke cultuurhistorische jaartallenlijst

straks onder het hoofd „fase-contrast” zal kunnen worden geschreven.

Waarlijk indrukwekkend is de bijdrage die Nederlanders ook in de zeventiende eeuw hebben geleverd tot de ontwikkeling van de microscoop en de daarmee verrichte onderzoekingen. Een merkwaardige bijzonderheid is ook, dat vindingen, die gewoonlijk aan de negentiende eeuw worden toegeschreven (de immersie, de binoculaire microscoop, de diafragma-revolver) reeds in de zeventiende eeuw bekend blijken te zijn geweest.

De belangstelling voor de geschiedenis der natuurwetenschappen in ons land is groeiende. Een uitgave als „Microscopium” kan veel bijdragen om die te stimuleren. Het zou begrijpelijk zijn, als de ontzaglijke ontwikkeling die

techniek en wetenschap in de laatste eeuw hebben doorgemaakt steeds meer het verlangen deed ontwaken, te willen weten hoe en door wier genialiteit en werkzaamheid de grondslagen voor die ontwikkeling zijn gelegd. Voor hen die dit verlangen in daden willen omzetten is er nog een mer à boire over.

De verschijning van deze prachuitgave is niet onopgemerkt voorbijgegaan. Tijdens een plechtige bijeenkomst in de Lakenhal te Leiden op 13 sept. j.l. is het eerste exemplaar door de schrijfster, directrice van het Rijksmuseum voor de geschiedenis der natuurwetenschappen te Leiden, aangeboden aan de secretaris-generaal van het departement van o.k. en w. in tegenwoordigheid van tal van autoriteiten en deskundigen.

N. TONCKENS

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

Dr. R. van Luttervelt, *Nationale kunstgeschiedenis*

GEDRUKT BIJ E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

	KOL.
De kerk van Maria ten Hemelopneming te Vianen	65
<i>Ir. C. L. Temminck Groll</i>	
Nationale kunstgeschiedenis	95
<i>Dr. R. van Luttervelt</i>	
Boekbesprekingen.	115

ZESDE SERIE

UITGEGEVEN DOOR DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 10, AFL. 2 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 4) DEN HAAG, 15 APRIL 1957

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: *H.M. Koningin Juliana*

BESTUUR: Th. Lunsingh Scheurleer, *Voorzitter*; Mr. P. J. van der Mark, *Secretaris*; Mr. G. J. Kalf, *Penningmeester*; Dr. H. Gerson, Dr. P. Glazema, R. C. Hekker, Mej. Dr. M. E. Houtzager, Ir. G. M. Leeuwenberg, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. P. van Schilfgaarde, Prof. Dr. J. J. M. Timmers.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. P. J. van der Mark, p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 10.—; voor Verenigingen f 15.—; voor Studenten-leden f 5.—.

BULLETIN VAN DE K.N.O.B.

waarin opgenomen *Nieuwsbulletin*, orgaan van de Vereniging „De Museumdag”.

REDACTIE: *Hoofdredacteur*: J. J. F. W. van Agt; *Voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*: Prof. Dr. A. W. Byvanck, *Voorzitter*; N. E. H. J. J. Zon, *Secretaris*; Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Prof. Dr. H. van de Waal; *Voor de voorl. Monumentenraad*: *Afd. I, Oudheidk. Bodemonderzoek*: Dr. P. Glazema; *Afd. II, Monumentenzorg*:; *Afd. III, Musea*: D. F. Lunsingh Scheurleer; *Voor „De Museumdag”*: Dr. H. C. Blöte.

Het Bulletin van de K.N.O.B. verschijnt 5 maal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”. *Bijdragen worden gebonoreerd met f 2.50 per pagina.*

ADRESSEN:

Hoofdredacteur: Rijksd. v. d. Mon.zorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Tel. 01700-614291.
Redactie-Secretaris: Rijswijkseweg 141, Den Haag. Tel. 01700-725995 (in bureautijden Tel. 01700-110299).

Voorlopige monumentenraad:

Afd. I. Oudheidkundig Bodemonderzoek, Kleine Haag 2, Amersfoort. Tel. 03490-4480.

Afd. II. Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Tel. 01700-614291.

Afd. III. Musea: Buitenhof 33, Den Haag. Tel. 01700-110722.

Museumdag: Raamsteeg 2a, Leiden. Tel. 01710-30641.

DE KERK VAN MARIA TEN HEMELOPNEMING TE VIANEN

DOOR

IR. C. L. TEMMINCK GROLL

In de zomer van 1956 werd de restauratie voltooid van de Hervormde kerk te Vianen¹. Onderzoekingen, tijdens deze in 1951 begonnen restauratie verricht², hebben tal van gegevens verschaft over vroegere gedaanten van dit interessante kerkgebouw, dat zijn huidige vorm grotendeels te danken heeft aan een herbouw na een hevige brand in 1540³. Zo is het duidelijk geworden, hoe de vermoedelijk in 1327 gestichte kapel⁴ achtereenvolgens verbouwd werd tot een eenbeukige kerk met westtoren, een pseudo-basiliek en een hallenkerk om tenslotte haar huidige vorm te krijgen met tongewelven overdwars.

De oudste delen (tweede kwart der 14de eeuw).

Tot de oudste delen behoort ongetwijfeld de toren, althans wat betreft de drie met lisenen en boogfriezen versierde onderste geledingen; de vierde geleding, met de tijdens het bouwen van de veel latere vijfde geleding dichtgemetselde galmgaten, zal slechts weinig jonger zijn. De dichtgezette galmgaten in deze vierde geleding waren blijkens een foto (afb. 2) duidelijk te zien tot 1904, toen men ze uitwendig onzichtbaar maakte door het inboeten van baksteen over de dagkanten en de bogen (vgl. afb. 1); thans zijn

¹ De restauratie werd uitgevoerd onder leiding van het architectenbureau G. en ir. T. van Hoogevest te Amersfoort.

² Het onderzoek werd deels verricht door ir. R. Meischke, wiens vondsten in deze beschouwing zijn verwerkt.

³ G. C. Labouchère, „De herbouw der Maria-Hemelvaartkerk te Vianen”, *Oudheidk. Jaarb.*, 7 (1938), blz. 1-4.

⁴ S. Muller Fz., *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht*, 1, Utrecht 1917, no. 555, 556. L. J. van der Heyden, *De Parochie van O.L. Vrouw ten Hemelopneming te Vianen*, Vianen z.j.. Op blz. 3 van laatstgenoemde publicatie wordt meegedeeld, dat Sweder van Vianen in 1327 een kapel sticht, maar op blz. 44 staat: „1 Augustus 1327, Sweder van Vianen, ridder, begintigt de kapel te Vianen, door zij n ouders gesticht, met 12 morgen land ...”.

zij nog slechts van binnen uit te onderkennen. De Romaans aandoende vormen ten spijt, kan de toren blijkens de grote zijdelingse spitsboogdoorgangen en vooral ook blijkens het formaat van de baksteen (28 × 14 × 7), niet eerder gebouwd zijn dan tegen het einde van de 13de eeuw⁵. Wanneer wij de, helaas zeer schaarse, historische gegevens in aanmerking nemen, dan moeten wij de bouwtijd zelfs nog later stellen. De in 1327 gestichte kapel werd immers in 1345 verheven tot parochiekerk⁶, waaruit met tamelijk grote waarschijnlijkheid valt af te leiden, dat de vrij zware toren eerst omstreeks 1345 is gebouwd.

De westmuren van de kerk, waarvan de aan de toren grenzende gedeelten reeds uit een der eerstvolgende bouwfases (de pseudobasilieke; kol. 68-70) moeten stammen, lopen koud tegen de toren aan, waaruit volgt, dat de toren gebouwd moet zijn toen er nog geen zijbeuken waren. Mogelijk zelfs heeft hij een tijdlang geheel vrij gestaan. Uit het latere verbindingslid tussen kerk en toren zou dan de merkwaardige korte westtravee kunnen zijn ontstaan, die in elk geval reeds lang voordat de kerk haar huidige gedaante kreeg als afwijkende travee bestond (zie verder kol. 71).

Andere argumenten voor deze veronderstelling zijn nog:

a. De scheve stand van de oostwest-as van de toren t.o.v. de kerk-as; de latere westmuren van de kerk zijn haaks op de toren gebouwd, zodat ook deze scheef staan t.o.v. de kerk-as.

b. Enige details aan de oostzijde van de toren,

⁵ In de *Voorlopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, 3, Zuid-Holland, Utrecht 1915, blz. 375, wordt de toren voor 13de eeuws gehouden; E. H. ter Kuile dateert hem in het *Kunstreisboek voor Nederland*, 1, 2de druk, Amsterdam 1954, blz. 140, op ..., „waarsch. tweede helft 13de eeuw”. Vgl. ook E. H. ter Kuile, „Baksteenformaten in Zuid-Holland tot het midden van de zestiende eeuw”, *Oudheidk. Jaarb.*, 6 (1937), blz. 96.

⁶ K. Heeringa, *Inventaris van het archief van het kapittel ten Dom*, 1, Utrecht 1929, no. 955, 995.

nl. het omlopen van de waterlijsten onder de tweede en derde geleding, en de opening in de oostwand van de derde geleding, uit welke aanwezigheid in de „Voorlopige Lijst” geconcludeerd wordt, dat tegen de toren een „zeer lage” kerk gestaan moet hebben.

Tot de oudste delen van de kerk moet ook gerekend worden het westelijke, zeker nog uit de eerste helft van de 14de eeuw stammende, gedeelte van het koor. Mogelijk hebben wij hier te maken met werk, dat nog ouder is dan de toren; wellicht een overblijfsel van de in 1327 gestichte kapel. Het tegenwoordige koor is kennelijk ontstaan door verlenging en verhoging van het oude, waarvan de zijmuren ten dele gehandhaafd bleven. De vorm van een voormalige steunbeer (fig. 1; A) was nog duidelijk te onderkennen, daar het jongere metselwerk van het zuidelijke nevenkoor als het ware een contramal vormde. Ook in de oostelijke kruisingspijlers trof men nog steunberen aan van het oude koor (fig. 1; B). Ze waren ruim 60 cm breed; het baksteenformaat bedroeg $30 \times 14 \times 7$, iets meer dus dan in de toren. Wij willen er hier overigens op wijzen, dat de formaten van de aan deze kerk toegepaste baksteen betrekkelijk weinig uiteen lopen; men heeft kennelijk bij verschillende verbouwingen gebruik gemaakt van uit sloop van oudere delen afkomstig materiaal; het is dus niet goed mogelijk uit deze formaten definitieve conclusies te trekken omtrent de bouwgeschiedenis. De later ommetselde westzijden van laatstgenoemde steunberen waren nog duidelijk als schoon werk te herkennen. Hieruit valt op te maken, dat ze nog moeten dateren uit de tijd, waarin de kerk nog geen dwarspand had of zijbeuken; althans geen zijbeuken, die tot hiertoe doorliepen.

De fundamenten van de sluiting van dit oude, lage en korte koor werden helaas niet gevonden, daar zij volledig bleken te zijn gesloopt bij de aanleg van de vele grafkelders. De meest oostelijke hierboven reeds vermelde steunbeer van het oude koor (fig. 1; A) stond echter blijkens een opmeting van de opzichter, de heer M. de Vaal, scheef; ook waren aan de binnenzijde nog scheve stootvoegen zichtbaar. De hoek was zodanig, dat wij ook voor het oude koor een half 10-hoekige sluiting moeten aannemen. In de zuidgevel van het oude koor was nog een venster vrijwel volledig aanwezig (fig. 1; C); uit een staande voeg ten westen hiervan bleek, dat er nog een tweede venster was geweest en dat het oude koor uit twee traveeën bestond; wanneer dit koor zich

althans niet verder westwaarts heeft uitgestrekt. In de huidige noordoostelijke kruisingspijler werden resten aangetroffen van een voormalige ingang.

Uitgaande van de hypothese, dat de toren vrijstaand vóór de kerk werd gebouwd, mogen wij veronderstellen, dat er reeds een verbinding met de toren tot stand kwam voordat het schip zijbeuken kreeg. De plaats van de huidige westmuur, tegen een verbreding van het oostelijke gedeelte van de toren, doet dit vermoeden (fig. 1; D). In hoeverre de westelijke pijlers van het schip in verband staan met deze verbreding is niet meer na te gaan, evenmin als het verloop van de bouwnaad tussen deze delen en de westgevels. De dorpel van de vroegste doorgang naar de kerk lag op — 0,85; deze verbinding zal dus nog uit de 14de eeuw kunnen dateren.

De kerk als pseudobasiliek (midden der 14de eeuw).

Zijbeuken, die t.o.v. het schip uitzonderlijk breed zijn, blijken dikwijls — zowel bij hallenkerken als bij basilieken — smallere voorgangers te hebben gehad. Dit is o.a. het geval te Delft (Oude Kerk ⁷; bij de Nieuwe Kerk ligt de zaak iets anders ⁸), Bergen op Zoom ⁹, Culemborg ¹⁰, Oudewater, Schoonhoven, Vlissingen, Amersfoort en Geertruidenberg ¹¹.

⁷ Cath. M. A. Gips, „Oude gebouwen in Delft”, *Bull. N.O.B.*, 2de S. 11 (1918), blz. 141, 142. Omstreeks 1370 werd de zuiderzijbeuk verbreed, waarna de verbreding aan de noordkant van de kerk waarschijnlijk ongeveer een eeuw later plaats vond.

⁸ L. H. H. van der Kloot Meijburg, *De Nieuwe Kerk te Delft*, Rotterdam 1941; plattegronden op blz. 19 en 20 en vogelvluchten op blz. 36 en 40. Men had hier smalle zijbeuken met kapellen die tezamen na de brand van 1536 tot bredere zijbeuken werden gemaakt.

⁹ C. L. Temminck Groll, „De Sint Geertruidskerk te Bergen op Zoom”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 9 (1956), kol. 27-33.

¹⁰ De beuken zijn ± 1430 op de tegenwoordige breedte gebracht. *Kunstreisb.*, 3, blz. 343.

¹¹ De tegenwoordige hallenkerk te Oudewater is vermoedelijk in de 15de eeuw ontstaan uit een kerk, waarvan het dwarspand nog is te herkennen. De Hallenkerk te Culemborg is ± 1450 ontstaan uit een basiliek. De kerk te Vlissingen, eerst een Brabantse basiliek, werd in de 16de eeuw verbreed tot hallenkerk. De St. Joriskerk te Amersfoort werd in de tweede helft van de 15de eeuw en de eerste helft van de 16de tot hallenkerk verbouwd, die van Geertruidenberg tegen het einde van de 15de eeuw. *Kunstreisb.*, 1, blz. 128, 137, 138; 3, blz. 264, 343; 4, blz. 431, 458, 459.

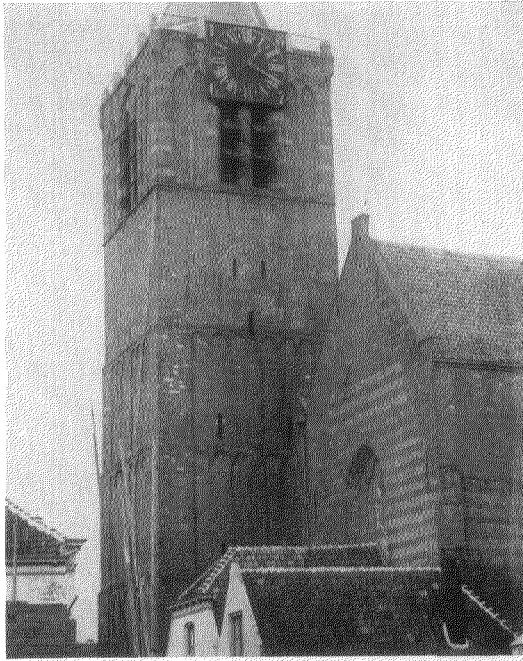
DE KERK VAN MARIA TEN HEMELOPNEMING TE VIANEN

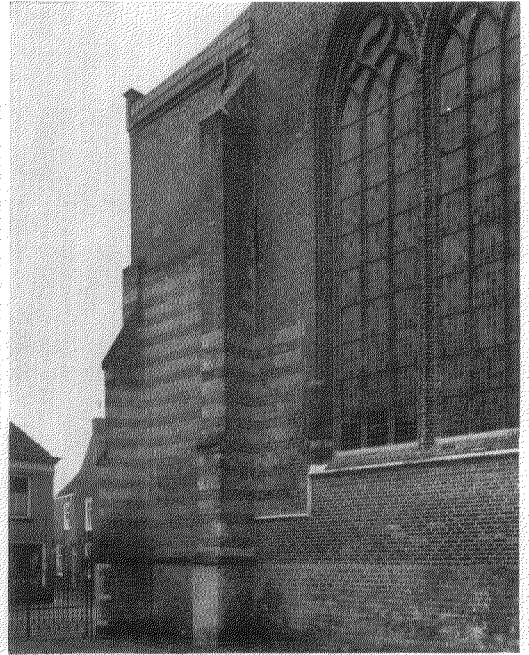
Afb. 1. Uit het zuidwesten na de restauratie van 1904.

(Foto Monumentenzorg)

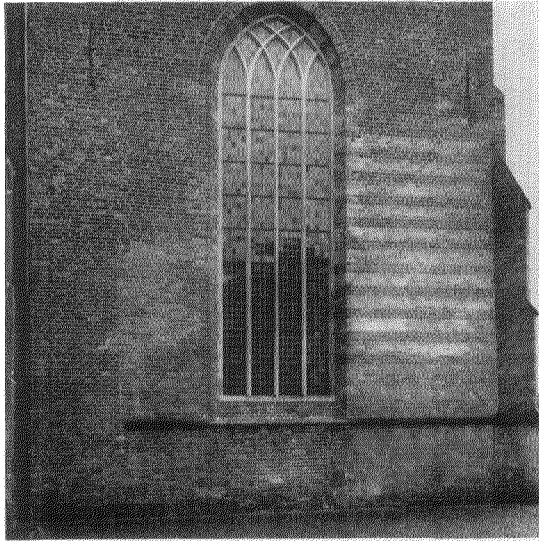
DE KERK VAN MARIA TEN HEMELOPNEMING TE VIANEN

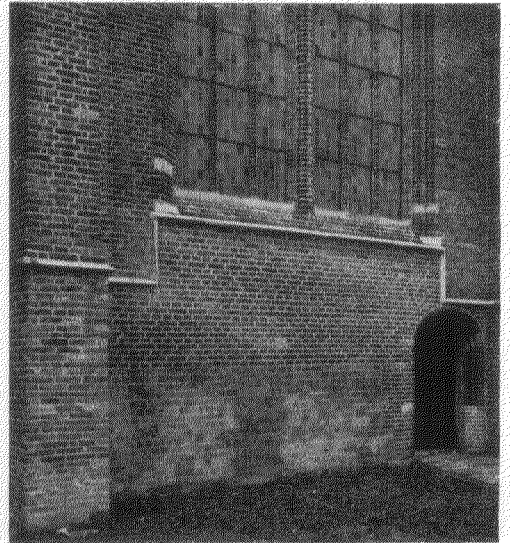
Afb. 2. Toren uit het zuidwesten voor de restauratie van 1904.

Afb. 3. Zuidwesthoek van de kerk met restanten van de 15de eeuwse hallenkerk.

Afb. 4. Westgevel ten zuiden van de toren. Met restanten van de 14de eeuwse pseudobasiliek en de 15de eeuwse hallenkerk.

Afb. 5. Detail zuidzijde van het schip. De plaats van een steunbeer van de 15de eeuwse hallenkerk is nog te herkennen.

(Foto's Monumentenzorg)

Te Vianen zijn de tegenwoordige zijbeuken even breed als hun directe voorgangers, maar de voorgangers dáárvan waren ook hier belangrijk smaller.

Van deze oudste, smalle zijbeuken zijn er uitsluitend in beide westgevels ter weerszijden van de toren overblijfselen bewaard; funderingsresten werden er niet van gevonden, ondanks het feit, dat er vrij veel grond is vergraven; vermoedelijk werden de funderingsresten volledig gesloopt bij een volgende verbouwing om de baksteen opnieuw te kunnen gebruiken. Het is dus ook niet meer mogelijk na te gaan, tot hoever deze zijbeuken zich oostwaarts hebben uitgestrekt. In de westgevel ten zuiden (afb. 4) van de toren ziet men rechts onder het venster een bouwnaad, die de scheiding aangeeft tussen oud baksteenwerk links ($29/30 \times 13 \times 6$) en jonger tufsteenwerk rechts daarvan. Het bakstenen gedeelte moet ten naaste bij de breedte aangeven van de vroegere zijbeuk, die — wanneer wij in dit geval waarde mogen toekennen aan het baksteenformaat — niet veel later gebouwd zal zijn dan het oudste koor, waarvan de muren ongeveer even zwaar zijn uitgevoerd; hieruit volgt, dat de smalle zijbeuken vrij kort na de bouw van de toren moeten zijn opgetrokken, omstreeks het midden van de 14de eeuw dus. In dit gevelgedeelte is de plaats te herkennen van het vroegere dichter bij de toren staande westvenster (fig. 1; E), waarvan de onderkant beneden die van het tegenwoordige lag, zoals blijkt uit de zich onder de waterlijst aftekenende dagkanten (ook het maaiveld lag toen belangrijk lager!). Deze, eerst bij een volgende verbouwing ingevoerde waterlijst, zet zich voort in de vulling van het toen dichtgezette venster om te eindigen tegen zijn linker dagkant; men heeft dus niet de moeite genomen de lijst door te trekken in het kleine stukje metselwerk, dat links van het voormalige venster gehandhaafd bleef als restant van de oudste zijbeuk. Een en ander is aangegeven op fig. 3a. Hoe hoog het venster precies was, kon niet meer nauwkeurig worden nagegaan. Wel kan men boven de lijst de dagkant nog over een zekere afstand volgen door de boven elkaar staande klezortjes in het oog te houden. Deze houden echter vrij spoedig op; het venster zal dus niet erg hoog geweest zijn. In de noordgevel, waar de sporen minder duidelijk zijn, eindigt de waterlijst tegen de rechter dagkant van het venster, die weer door de aanwezigheid van een aantal boven elkaar staande klezortjes te herkennen is.

In beide westgevels ziet men bovenin, ter hoogte van de vensterkoppen, nog iets van de, van de toren uit schuin aflopende, lijnen, die de overgang aangeven tussen het oudere en het jongere metselwerk (fig. 2b en 3a). Uit de plaats van deze lijnen kan met vrij grote zekerheid geconcludeerd worden, dat de kerk in deze periode pseudobasilikaal was. Van deze bouwwijze komen in de omgeving verscheidene voorbeelden voor, o.a. te Montfoort, Leerdam¹², Wijk bij Duurstede (waar de kerk overigens basilikaal bedoeld was), IJselstein, Asperen, Woudrichem en Woerden.

Op de reconstructie van het toenmalige westaanzicht (fig. 2a) is de vierde geleding van de toren gestippeld aangegeven, omdat het wel mogelijk is, dat deze geleding, die iets jonger is dan de drie onderste, eerst voltooid werd na de bouw van de oudste zijbeuken. Over de oudste bekroning van de toren zijn uiteraard geen gegevens bekend.

Verbouwing van de pseudobasiliek tot hallenkerk (tweede kwart der 15de eeuw).

Geruime tijd vóór de herbouw na 1540, waarbij de kerk haar definitieve gedaante kreeg, werd zij reeds tot haar huidige breedte uitgebreid; wellicht nadat zij zelfstandig geworden was in 1433¹³. Het is verrassend te zien, hoe nauwkeurig wij haar in deze 15de eeuwse bouwfasen kunnen reconstrueren (fig. 2, b en c). In beide westgevels tekenen zich nog duidelijk de vroegere topgevels af van de zijschepen (fig. 3a; afb. 1-3), die ter vervanging van de oudste smalle zijbeuken werden opgetrokken. In de gevel aan de noordkant van de toren zijn zelfs de vlechtingen van de topgevel nog bewaard; aan de zuidzijde waren zij blijkens oude foto's vroeger ook aanwezig doch daar zijn zij weggewerkt tijdens de restauratie van 1904. Ten zuiden van de toren (afb. 2, 3, 4) onderscheidt dit 15de eeuwse werk zich echter duidelijk van het jongere, doordat het boven de reeds vermelde, bij deze verbouwing ingevoerde, waterlijst geheel bestaat uit afwisselend drie lagen baksteen ($27/28 \times 13 \times 6$) en drie lagen tufsteen; onder de waterlijst onderscheidt het zich van het nog 14de eeuwse baksteenwerk, doordat het geheel bekleed is met tufsteen.

¹² *Kunstreisb.*, 1, blz. 112.

¹³ P. A. S. van Limburg Brouwer, *Boergoensche Charters*, Amsterdam's-Gravenhage 1869, blz. 18. K. Heeringa, *o.c.*, no. 956. De kerk werd in dat jaar afgescheiden van die van Gasperden (= Hagestein).

Men kan aannemen, dat het zuidelijke zijschip eerder tot stand kwam dan het noordelijke. Uit de bewaarde resten van opgaand werk blijkt immers, dat het zuidelijke rijker was uitgevoerd — in zoverre, dat er grotere hoeveelheden tufsteen aan verwerkt waren; doch het was eenvoudiger van vorm. Zo verkreeg het zuidelijke zijschip nog geen plintlijst, in tegenstelling tot het noordelijke; ook kreeg de kleine westelijke travee aan de zuidkant van de toren géén venster, doch die aan de noordzijde wel, hoewel de travee aan de zuidkant juist het grootst is door de scheve stand van het westelijke kerkgedeelte t.o.v. de lengte-as (het verschil bedraagt ± 50 cm).

Wanneer men na 1433 is begonnen met de uitbreiding tot hallenkerk, zoals hiervoor werd verondersteld, dan zou het noordelijke zijschip omstreeks het midden van de 15de eeuw gereed gekomen kunnen zijn.

Uit verschillende vondsten bij de zijgevels is gebleken, dat de traveemaat in deze bouwfase belangrijk kleiner was dan thans het geval is. De ruimte, die nu door drie schiptraveeën en de kruising wordt ingenomen, was verdeeld in zes gelijke traveeën; er was geen dwarspand. Men kan aannemen, dat deze kleinere traveemaat gelijk was aan die van de pseudobasilikale kerk. Van een aantal bij deze bouwfase behorende steunberen werden funderingsresten aangetroffen, o.a. een in de zuiderdwarsarm. De beide meest oostelijke steunberen zijn nog geheel bewaard doordat de oostelijke transeptmuren er later tegenaan werden gebouwd; de noordelijke kan men nog zien in de bovenruimte van de noordoostelijke aanbouw (fig. 1; F); de zuidelijke kwam tijdens de restauratie bij het ontleisteren aan het licht (afb. 9; op deze afbeelding ziet men tevens de sporen van het afkappen van de vroegere zuidmuur en een nu weer geopende nis uit deze periode). In het nog uit deze periode stammende, met tuf beklede, werk onder in de zuidmuur is de plaats van voormalige steunberen nog op twee plaatsen te herkennen (afb. 5); de tegenwoordige bakstenen beren zijn bovendien koud tegen het tufsteenwerk aangebouwd.

De kleinere traveemaat uit deze periode biedt tevens een verklaring voor de eigenaardige positie van de zuidingang; hoewel deze ingang zich in een vernieuwd gedeelte bevindt wordt haar plaats in de hoek van de tegenwoordige travee veel begrijpelijker, wanneer wij ons realiseren, dat zij juist goed past in de oude indeling.

Het noordportaal (afb. 7), waarvan de zijmuren blijkens bouwnaden wellicht nog 14de eeuws zouden kunnen zijn, onderging een vernieuwing, waarbij de voorgevel tot stand kwam en waterlijsten werden aangebracht van gelijke hoogte als die van het in de westtravee bewaarde 15de eeuwse werk. Ook dit portaal staat onlogisch in het na 1540 tot stand gekomen schema. Een der latere kerkvensters kwam gedeeltelijk achter het portaal te liggen en een schuingeplaatst tussenmuurtje moet daar op primitieve wijze de overgang tussen portaal en vensterdaggant bewerkstelligen. Verder blokkeert de achter het portaal aanwezige muurdam gedeeltelijk de oorspronkelijke, ± 2 m brede doorgang naar de kerkruimte, waarvan sporen zijn teruggevonden. De huidige doorgang, van na 1540, zou niet wel bruikbaar zijn wanneer men de muurdam niet dunner had gemaakt dan de overige door er als het ware een hoge nis in uit te sparen (fig. 1; afb. 8). Het portaal omvatte aan de oostzijde nog juist een der 15de eeuwse steunberen (fig. 1); van deze steunbeer werden sporen teruggevonden. Het blijft echter opmerkelijk dat het portaal evenmin past in dit oudere schema met de kleine traveeïndeling. Het staat ook buiten de 15de eeuwse travee-as en bovendien in zijn geheel iets scheef. Vermoedelijk wijzen deze onregelmatigheden op de vroegere aanwezigheid van nog andere aanbouwen en houden zij verband met het feit, dat de zijmuren weer ouder zijn dan de hallenkerk.

Wij kunnen ons een vrij volledig beeld reconstrueren van het aspect der 15de eeuwse hallenkerk (fig. 2, b en c) omdat wij niet alleen de traveeïndeling kennen doch omdat ook belangrijke gedeelten van de opstand zijn bewaard. Van beide zijschepen toch is de korte westtravee nog grotendeels in wezen, doordat naast de reeds behandelde eindgevels tevens de zijgevels behouden zijn gebleven. De zijgevels van deze travee werden later verhoogd, maar het oorspronkelijke werk is op het eerste gezicht te herkennen. De overhoekse beren aan de westzijde bleven ongewijzigd; de haakse beren ten oosten van de travee werden verhoogd doch zo, dat ook hier het oude werk goed te onderscheiden is (afb. 3, 4 en 7).

Zo blijkt, dat de kerk van Vianen in het tweede kwart van de 15de eeuw verbouwd werd tot een hallenkerk, vergelijkbaar met de kerken te Oudewater, Schoonhoven (koor), Gorinchem (vóór de 19de eeuwse herbouw¹⁴), Geertrui-

¹⁴ L. J. F. Janssen, *De muurschilderingen der St.*

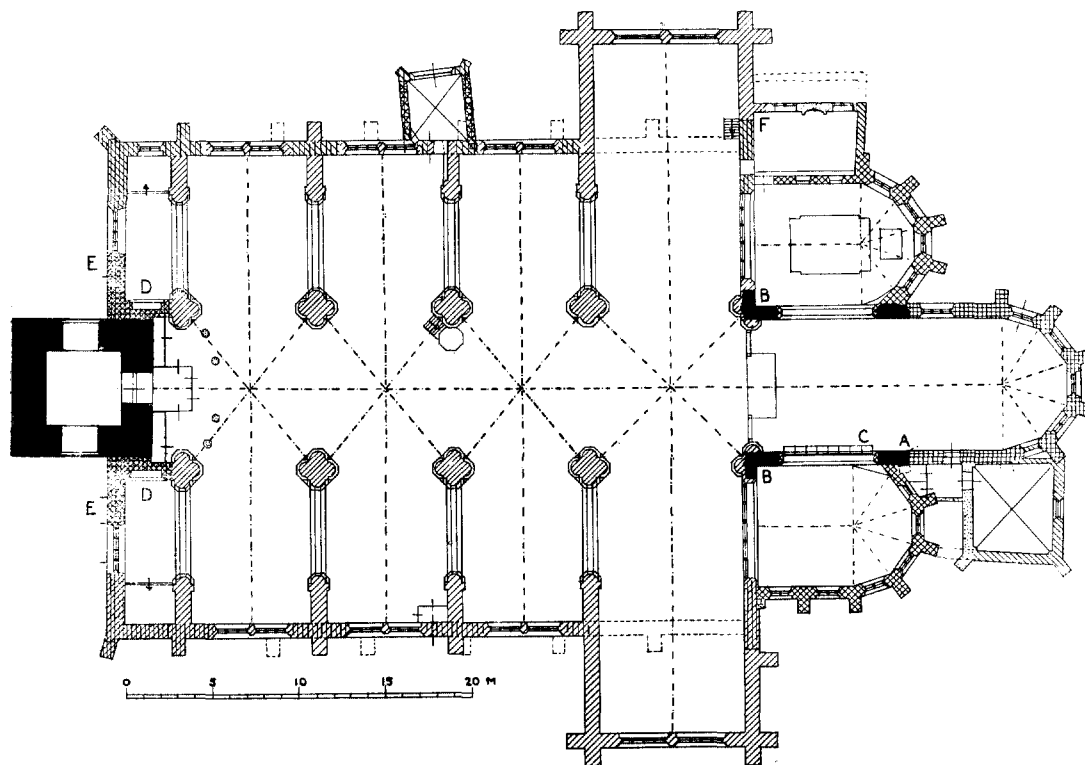
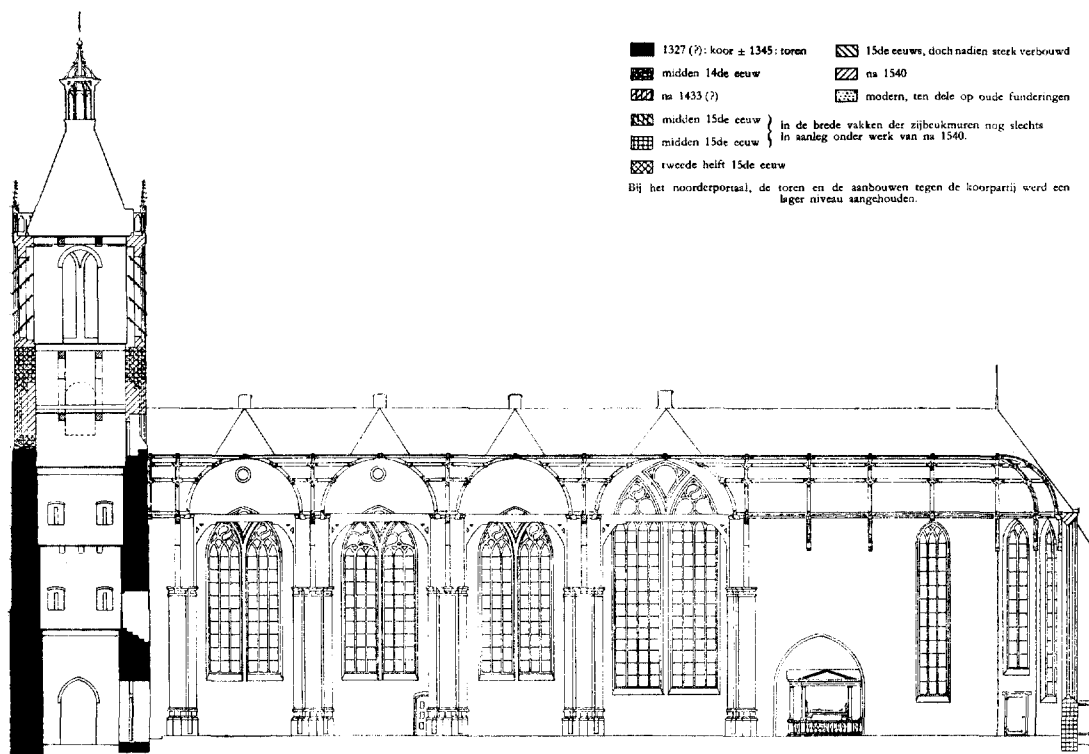

Fig. 1.

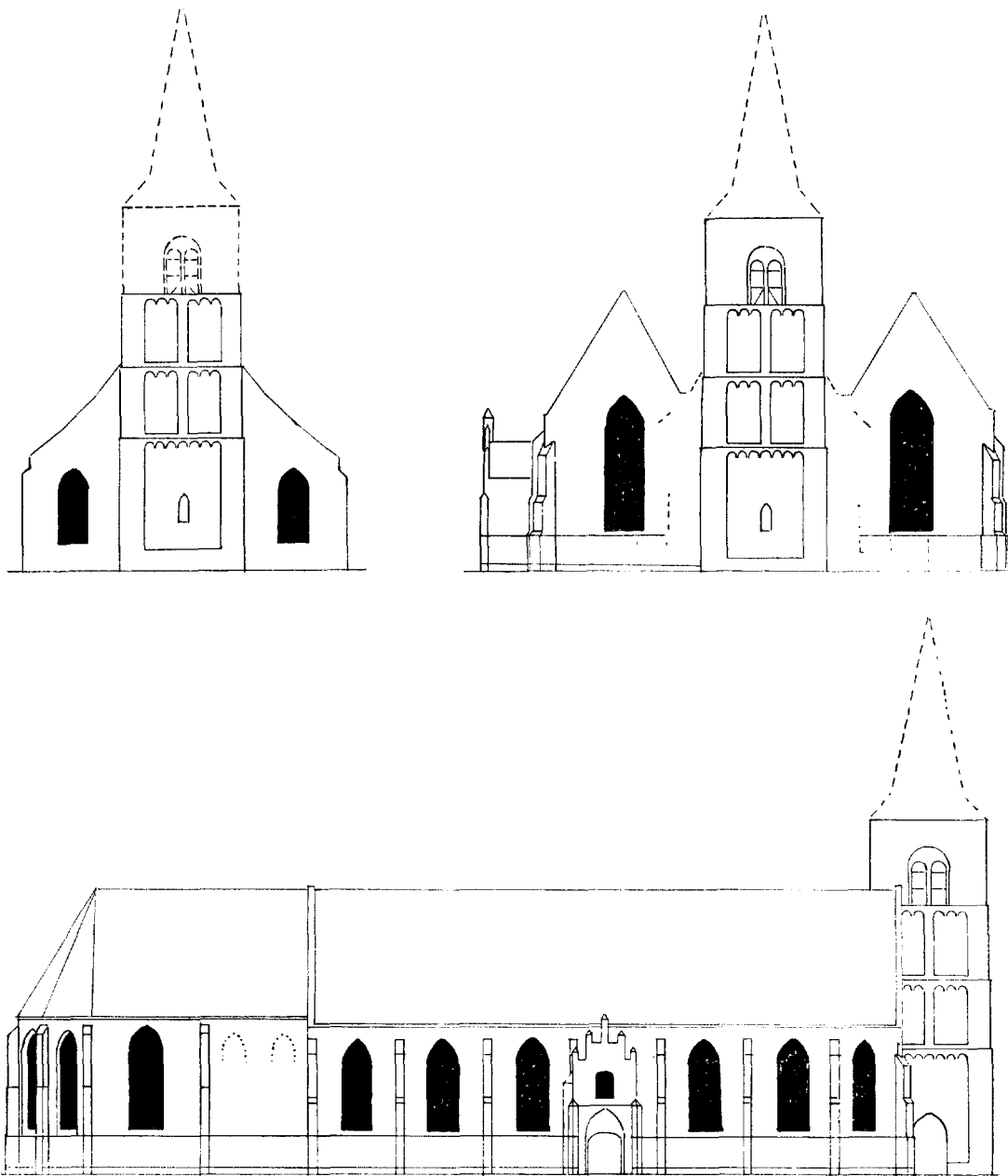

Fig. 2. Reconstructie van a: De 14de eeuwse pseudobasiliek. b en c: De 15de eeuwse hallenkerk c in de toestand \pm 1450, voor de bouw der nevenkoren.

denberg en — verderaf — te Vlaardingen en Schiedam.

Janskerk te Gorinchem, Amsterdam 1858, pl. 1, plattegrond der in 1844 afgebroken kerk. Deze staat ook afgebeeld op een schilderij uit \pm 1670 van de Groenmarkt (verz. Earl of Aylesford, Packington Hall, Coventry).

De vergrotingen van het koor (15de eeuw).

Tot nu toe is hoofdzakelijk aandacht besteed aan de vergrotingen van het schip. Ook het koor werd inmiddels verscheidene malen gewijzigd. Zo verkreeg het oude koor zijn tegenwoordige lengte tijdens de verbouwing tot hallenkerk (fig. 2 b); de hoogte van de waterlijst strookt

Fig. 3. Toestand sinds de verbouwing na 1540.

namelijk precies met die van het bewaarde opgaande werk der 15de eeuwse zijschepen. Dit blijkt verder uit:

- a. De steunberen van de sluiting, die later kennelijk samen met het koor zijn verhoogd.
- b. Een horizontale bouwnaad in de zuidgevel, die strookt met een dergelijke naad in de zijgevels van de westtravee.
- c. De vensters aan de zuidzijde. Midden in het nieuwe gedeelte van het koor ziet men namelijk

nog sporen van een later gewijzigd en tenslotte gedicht venster, dat in hoogte overeenkwam met het in de westtravee van de kerk bewaarde zijvenster van de hallenkerk. Nog duidelijker is het, dat een dergelijk venster aanwezig is geweest in het z.z.o.-veld van de sluiting.

Uit het feit, dat men bij deze verlenging geen tufsteen heeft gebezigd en een plintlijst aanbracht, kan worden afgeleid, dat het oostelijke koorgedeelte in dezelfde periode tot stand is

gekomen als het voormalige noordelijke zijschip, omstreeks het midden van de 15de eeuw dus¹⁵. Het nieuwe koorgedeelte van een travee (baksteen $\pm 27 \times 13 \times 6$) werd ongeveer even lang als het oude gedeelte, dat oorspronkelijk twee traveeën besloeg.

Vóór de verbouwing van de kerk in haar tegenwoordige vorm werd het koor bovendien verrijkt met twee nevenkoren¹⁶. Deze hebben weer dezelfde waterlijst als het hoofdkoor, half 10-hoekige sluitingen (baksteen $26 \times 12 \times 5/6$). De openingen in wat nu de oostwand is van het transept (toen dus nog eindwand van het hallenschip) waren evenals die naar het hoofdkoor, oorspronkelijk aanmerkelijk lager dan thans (vgl. afb. 9). Ook de vloer lag lager: bij ontgravingen in het noordelijke zijkoor vond men ± 65 cm onder het huidige vloerniveau een zwart geschilderde en door een oranje biesje afgezette plint, waarboven het muurwerk wit was gepleisterd. In het oostelijke vak van de sluiting sprong deze plint naar voren; hier kan dus de voet van het altaar gestaan hebben. Mogelijk heeft men het hoofdkoor betrekkelijk kort na de voltooiing van de nevenkoren op de tegenwoordige hoogte gebracht; het is echter waarschijnlijker, dat dit eerst geschied is tijdens de laatste grote campagne na 1540, toen de gehele kerk verhoogd werd.

Tegen het noorderzijkoor heeft van ouds een aanbouw gestaan, wat blijkt uit het feit, dat de zijmuur tot een vrij grote hoogte geheel vlak is en veel dunner dan de overige muren. Pas bovenin krijgt hij door middel van drie uitgekraagde boogjes de overal elders voorkomende dikte. Merkwaardig zijn de luikjes tussen deze nevenruimte en de kapel. De voor de restauratie aanwezige aanbouw was echter al niet meer de oorspronkelijke, want de noordmuur liep koud tegen het eerst na 1540 gebouwde transept aan. Bij de juist voltooide restauratie heeft men deze aanbouw wederom vernieuwd; hierbij werd de diepte in noordelijke richting wat verkleind op

¹⁵ Binnen de voormalige sluiting van het oudste koor werd een graf gevonden, dat werd geïdentificeerd als het graf van Walrave van Brederode, die in 1417 was vermoord (onderzoek Rijksbureau voor het Oudheidk. Bodemonderz.).

¹⁶ Op zeer bescheiden wijze kreeg de kerk van Wamel in de Betuwe een overeenkomstige kooranleg. C. L. Temminck Groll, „De restauratie van de Hervormde kerk te Wamel”, *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 10 (1957), kol. *31.*34.

grond van een teruggevonden fundering; voorts werd er een schouw aangebracht op de oude door sporen in de fundering aangegeven plaats.

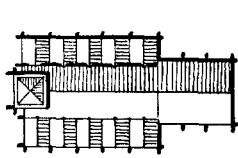
In de hoek tussen het hoofdkoor en het zuidelijke nevenkoor moet ook reeds vroeg een aanbouw hebben gestaan. Deze is echter zo dikwijls verbouwd, dat de geschiedenis ervan niet meer is na te gaan. De vorm van een rechthoekige, overwelfde ruimte onder een tentdak, die men er nu aan gegeven heeft, zal wel min of meer overeenkomen met de oorspronkelijke. Sporen van overwelling en basementen van hoekkolonnaten werden gevonden aan zuid-, oost- en noordzijde. Later heeft men deze aanbouw naar het westen tot het zijkoor toe verlengd en gedekt met een tegen het hoofdkoor oplopend lessenaardak (afb. 6)¹⁷. Onder dit lessenaardak gingen de hiervoor genoemde koorvensters uit de tijd, dat het koor wel verlengd maar nog niet verhoogd was, schuil. Uit een tussenperiode moeten de tijdens de restauratie gevonden sporen dateren van een haaks op de kerk-as gelegen zadeldak met daaronder een houten tongewelf.

Herbouw na de brand van 1540.

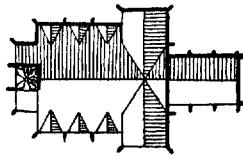
Bij de reeds in het begin van deze bijdrage genoemde stadsbrand van 1540 werd vermoedelijk een groot deel der hoofdzakelijk 15de eeuwse hallenkerk verwoest; met gebruikmaking van gespaarde gedeelten verwezenlijkte men nu een geheel nieuwe opzet, waarbij met houten tongewelven overdwars een ruimtevorm werd geschapen, die in allure principieel van de oude verschilde (fig. 1, 3; afb. 8-13).

De traveemaat werd belangrijk vergroot; terwijl door het vergroten van het oostelijke schipvak de mogelijkheid werd verkregen, een aan het middenschip gelijkwaardig dwarspand te bouwen, werd het schip verder verdeeld in drie iets smallere traveeën. Dat het er bij deze verbouwing inderdaad allereerst om ging een andere ruimte vorm tot stand te brengen, blijkt wel uit het feit, dat de enige oppervlakte-winst is te danken aan de uitspringende gedeelten van het transept. Bouwnaden schijnen er wel op te wijzen, dat deze gedeelten eerst in de laatste fase van deze campagne werden opgetrokken. Blijkens de baksteenformaten werd hier veel oud materiaal herbezigd: er komen lengten tot 30 cm voor, terwijl er elders bij deze verbouwing bak-

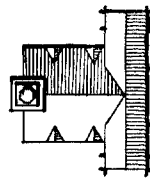
¹⁷ In de hoek tussen hoofd- en nevenkoor bevond zich een trapje; voor de restauratie verdeelde een tussenvloer het zuidkoor namelijk in twee verdiepingen.

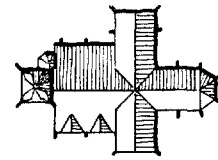
Abbenbroek

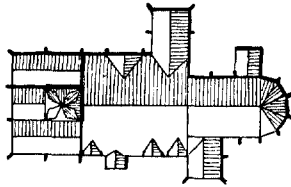
Poortugal

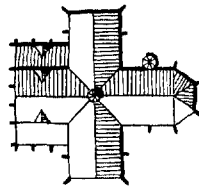
Haastrecht

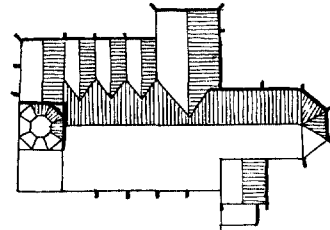
Helvoirt

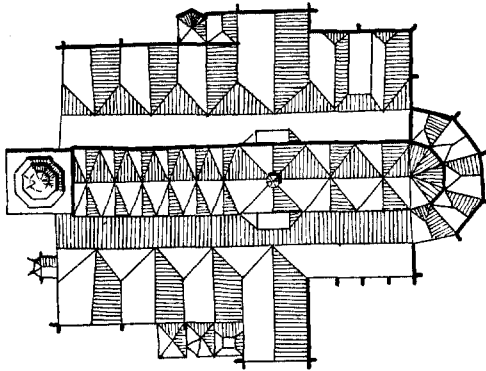
Rijswijk

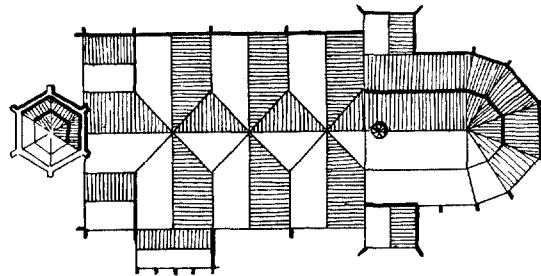
Bergeik (voor de vergroting)

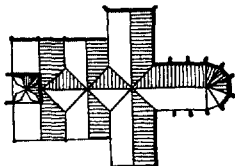
Heusden (toestand voor 1944)

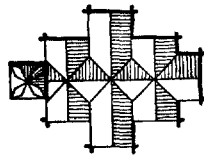
Amsterdam, Oude Kerk

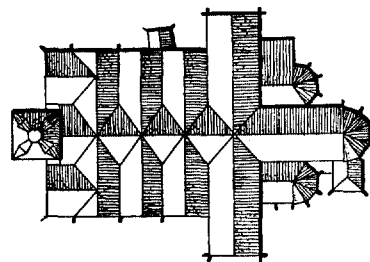
's-Gravenhage, St. Jacob

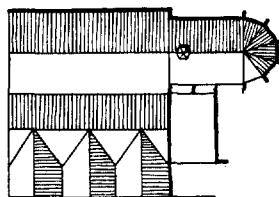
Voorburg

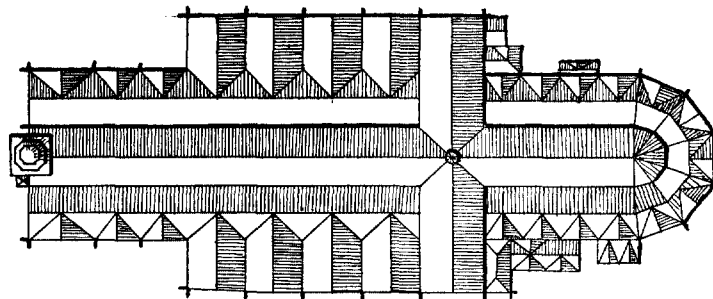
Aalsmeer

Vianen

's-Gravenhage, Kloosterkerk

Gouda

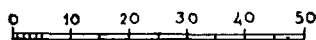

Fig. 4. Dakenplans van een aantal kerken met dwarsgeplaatste houten tongewelven.

steen van $\pm 25 \times 12 \times 5,5$ toegepast is. Men gaf deze nieuwe toevoegingen een iets hogere plintlijst.

Aanvankelijk verkregen de zijbeuken en de eindgevels van het transept vensters van gelijke hoogte. Gezien de zeer geringe hoeveelheid materiaal die er in de toppen overbleef, zag men zich echter genoodzaakt de vensters der zijbeuken belangrijk te verlagen. Duidelijk kan men dit zien aan de sporen in het metselwerk (afb. 7); in de oostelijke travee aan de noordzijde is zelfs het omgaande profiel nog aanwezig om een verdiept veld; bij de andere toppen kan men de lijn van het ingeboete metselwerk nog volgen. Dat dit inderdaad reeds vrij vroeg gebeurd moet zijn, waarschijnlijk nog wel tijdens de bouw, bewijzen de nog zuiver laat-Gotische traceringen, die nog aanwezig waren aan de zuidzijde en die pas kunnen zijn gemaakt toen de vensters al verlaagd waren (afb. 6); een overeenkomstige tracering werd tijdens de restauratie aan de noordzijde aangebracht. In deze periode werd een onder de vensters opgeknipte waterlijst toegepast, die hoger kwam te liggen dan de waterlijst van de 15de eeuwse gedeelten.

Volgens historische gegevens was na de brand van 1540 het eerst het herstel van het koor gereed¹⁸; mogelijk verkreeg het hoofdkoor eerst in deze periode zijn huidige hoogte¹⁹. De openingen van de zijkoren werden vergroot. Uit het jaartal 1542 op het Renaissancehek, dat het noordelijke nevenkoor afsluit, mag afgeleid worden, dat dit gedeelte in dat jaar reeds onder de kap was. Gezien het vele werk, dat verricht moest worden, is het onwaarschijnlijk, dat de gehele kerk reeds toen voltooid zou zijn²⁰. Grote onderbrekingen kunnen zich tijdens deze bouwcampagne echter niet hebben voorgedaan; dit blijkt wel uit de gaafheid van de als één geheel doorlopende kapconstructie.

In het koor, waar de gordelribben neerkomen op reeds Renaissancistisch aandoende kolonnetten, ziet men geen trekbalken. De trekbalken in het schip zijn misschien later toegevoegd; de consoles onder de niet op een trekbalk uitlopen-

de ribben vertonen er eveneens Renaissancevormen. De grote pijlers, elk rondom geflankeerd door vier halfachthoekige kolommen, hebben kapitelen, die in profiel Dorisch aandoen. Enigszins merkwaardig is de overgang van deze pijlers naar de veel eenvoudiger bovenbouw, die bestaat uit stukken metselwerk tussen houten stijlen; de vroeger aanwezige overhoekse stijlen (afb. 8) zijn tijdens de laatste restauratie verwijderd (afb. 10-13). Men krijgt hier de indruk, dat het gebouw eenvoudiger is uitgevoerd dan eerst in de bedoeling lag.

De kunstgrepen, die men moest toepassen om het oudere noorderportaal te kunnen handhaven kwamen reeds op kol. 72 ter sprake.

Het is zeer wel mogelijk, dat de bovenste geleiding van de toren eveneens uit deze periode stamt. Wanneer de toren al niet eerder verhoogd was²¹, zal men zeker de behoefte hebben gevoeld dit nu te doen. De zijmuren waren immers ook belangrijk hoger geworden; dit in tegenstelling overigens met de daken, die een flauwere helling verkregen, zodat de nokken slechts weinig hoger kwamen te liggen.

Cornelis Frederiksz van der Goude, bouwmeester en Cornelis Frederiksz van Montfoort, aannemer.

In verband met deze verbouwing zijn de namen bekend van mr. Cornelis Frederiksz van der Goude, die architect was bij de herbouw, en van Cornelis Frederiksz, „tymmerman van Montfoort”, die in de jaren 1541-1542 optrad als aannemer bij de herstelling van het koor²². Beiden hebben ook gewerkt aan de herbouw van de Grote Kerk te Gouda, zodat er verwarring zou kunnen ontstaan omtrent hun identiteit. Er zijn echter voldoende gegevens bekend om het mogelijk te maken hen volledig van elkaar te onderscheiden. De laatstgenoemde voerde in Gouda in 1552 „het gehele kruiswerk met het daar op staande torentje” uit, verder wordt hij in 1562 nog eens genoemd in verband met het droogmaken en -houden van een kolk²³. De

²¹ In de *Voorl. Lijst* en het *Kunstreisboek* wordt de bovenste geleiding voor 15de eeuws gehouden.

²² Zie voor het volgende G. C. Labouchère, *o.c.* en M. D. Ozinga en R. Meischke, *o.c.*, blz. 92-93.

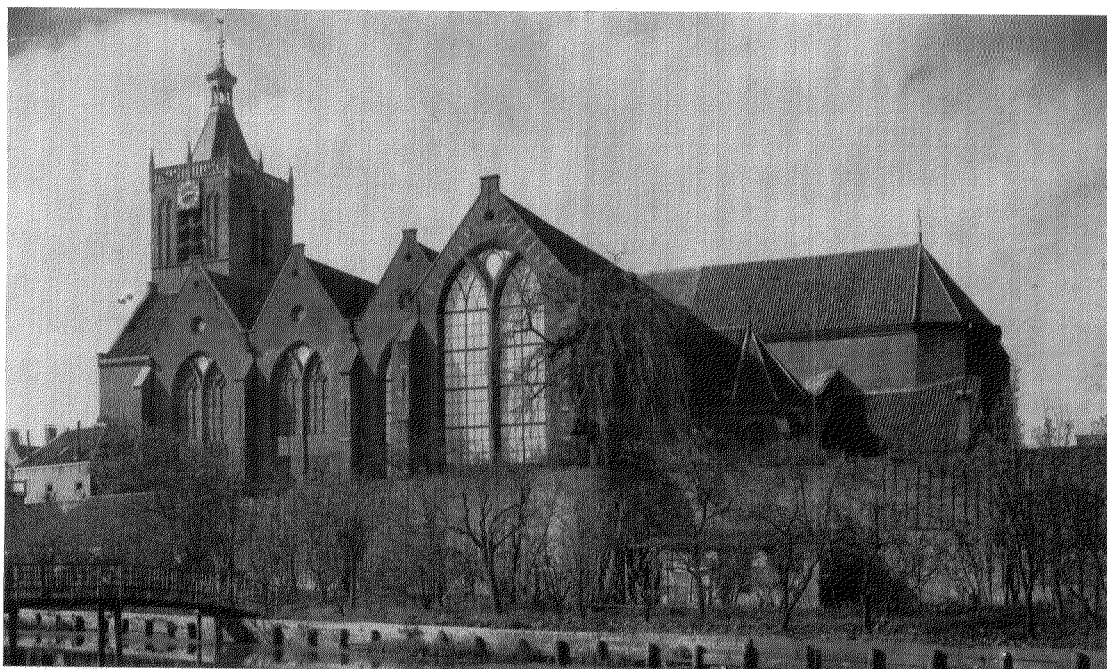
²³ Vgl. extracten uit de Stads-Cameraars-rekeningen van Utrecht in: J. J. Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen inzonderheid Utrecht*, 3, Utrecht 1843, blz. 236: „1562, It., Corn. Frederiksz van Montfoort, 89 L., vandat hy den 13. April aengenomen heeft gehadt de kolk opte Vaert, soe groet als sy aldaer afgedamt was, drooch te maken

¹⁸ G. C. Labouchère, *o.c.*, blz. 2.

¹⁹ Vgl. M. D. Ozinga en R. Meischke, *De Gotische kerkelijke bouwkunst*, Amsterdam 1953, blz. 94, waar wordt verondersteld, dat het koor eerst voorlopig is hersteld om pas na de voltooiing van het schip zijn tegenwoordige hoogte te krijgen.

²⁰ Dit wordt verondersteld door Labouchère, maar uit het op kol. 91 als bijlage afgedrukte bericht blijkt reeds, dat de herbouw in 1555 nog aan de gang was.

DE KERK VAN MARIA TEN HEMELOPNEMING TE VIANEN

Afb. 6. Uit het zuidoosten voor de laatste restauratie.

(Foto Lichtbeeldeninstituut, Amsterdam)

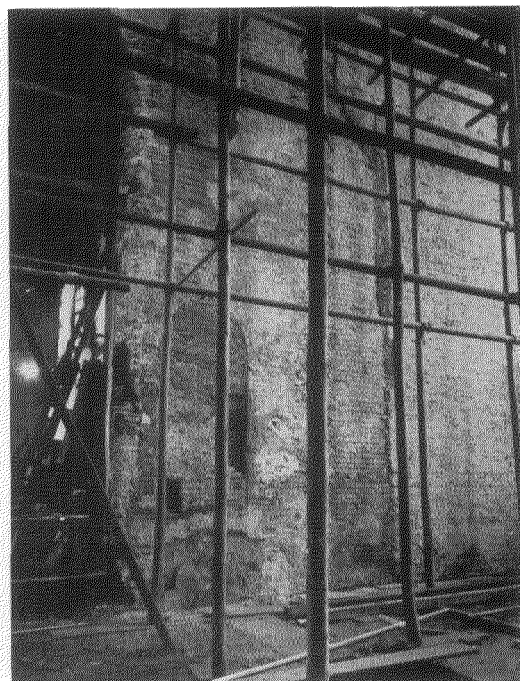
Afb. 7. Uit het noordwesten.

(Foto Monumentenzorg)

DE KERK VAN MARIA TEN HEMELOPNEMING TE VIANEN

Afb. 8. Schip naar het noorden voor de laatste restauratie. (Foto Lichtbeeldeninstituut)

Afb. 9. Oostwand van de zuiderdwarsarm tijdens de restauratie met ingebouwde 15de eeuwse steunbeer. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 10. Interieur naar het westen. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 11. Zuidelijk deel van het schip naar het Oosten. (Foto Monumentenzorg)

eerstgenoemde moet reeds in 1523 begonnen zijn met het koor en dwarspand van de kerk te Hoornaar bij Gorinchem, welke delen grote schade hadden opgelopen bij het instorten van een kruisingstoren. Dit blijkt uit een verslag van de eerste steenlegging in 1555 van de door hem gebouwde nieuwe toren, in welk verslag hij ook als meester van de kerk van Vianen wordt vermeld²⁴. Het dwarspand te Hoornaar is helaas later volledig gesloopt; uit de zeer interessante vroege Renaissance-vormen van de toren dezer kerk weten wij echter, dat Cornelis Frederiksz van der Goude goed op de hoogte was met de jongste ontwikkeling der architectuur. Wij wazen reeds op de Renaissancistisch aandoende details te Vianen. In Gouda werd hij acht dagen na de brand van 12 januari 1552 benoemd tot „opperbouwmeester”. Het is dus niet te verwonderen, dat er verwantschap bestaat tussen de kerken van Vianen en Gouda; in beide gevallen werd met de verbouwing niet zozeer een vergroting beoogd doch vooral een herbouw op een wijze, die deze kerken meer allure moest geven.

Voorts wordt Cornelis Frederiksz van der Goude in 1550 genoemd in verband met de toren der St. Laurenskerk te Rotterdam; ook had hij in 1564 de leiding bij de bouw van het onvoltooid gebleven dwarspand van de St. Maarten te Tiel.

In 1530 wordt een Cornelis Vrerixz genoemd in verband met de toren van de Grote kerk te Hoorn (als aannemer?). Het is natuurlijk niet uitgesloten, dat deze te vereenzelvigen is met een van de twee bovengenoemden, in dat geval eerder de aannemer dan de architect, het kan echter ook zo zijn, dat hier een derde naamgenoot optrad.

Tenslotte moet nog vermeld worden, dat de toren, Oldenhove, te Leeuwarden in 1533 werd voltooid onder leiding van een meester Cornelis Frederiks. Het is zeker mogelijk, dat het hier Van der Goude betreft maar hij zou ook een vierde naamgenoot kunnen zijn.

Kerken met houten tongewelven overdwars.

In aansluiting op de behandeling van de verbouwing na 1540, waarbij op grootse wijze gebruik werd gemaakt van houten tongewelven overdwars, willen wij de toepassing van dit soort overdekkingen in het algemeen nog eens beschouwen.

ende drooch te houden, alsoe lange als dat van noode was . . .”.

²⁴ Bijlage.

Een belangrijk voordeel is de goede verlichting, die men kan verkrijgen doordat de vensters bijna tot aan de kruin der overdekking op kunnen gaan. Dit is dus vooral van belang bij driebeukige kerken, waarvan het middenschip geen eigen licht ontvangt (pseudobasilieken en hallenkerken), al vindt men het systeem ook bij zuivere basilieken toegepast. Reeds in de vroeg-Christelijke kerkenbouw van Syrië werden middenschipen overdekt met dwarsgeplaatste gewelven van steen; dwars geplaatste stenen gewelven vindt men verder over het middenschip van sommige Romaanse kerken (Tournus, St. Philibert, en, minder bekend, Mont St. Vincent in Bourgondië) en over de zijbeuken van een aantal vroeg-Gotische Cisterciënserkerken (b.v. Fontenay in Bourgondië). Ook de pseudodwarspanden van de O.L. Vrouwekerk te Maastricht en de Abdijkerk van Rolduc kunnen in dit verband genoemd worden.

Dwarse tongewelven van hout over gedeelten van zijbeuken werden reeds toegepast in enkele vroeg-Gotische zuid-Nederlandse kerken (Pepingen en Dendermonde in België); het systeem vond echter eerst recht ingang bij de bouw van laat-Gotische kerken in het westen van ons land²⁵.

Om een overzicht te geven van de verschillende varianten in onze streken, wordt hierbij een serie dakenplans gegeven van een aantal kerken, bij de bouw waarvan in meerdere of mindere mate is gebruik gemaakt van dwarse tongewelven (fig. 4).

Mogelijk nog laat-15de eeuws zijn de geheel als een reeks pseudotransepten opgevatte zijbeuken te Abbenbroek²⁶. De kerk te Heusden vertoonde aan de noordzijde een dergelijke oplossing in jongere vormen. Deze kerk is hier weergegeven in de toestand voor 1944. Na de zeer zware oorlogsschade heeft men van twee westelijke traveeën alleen het middenschip herbouwd.

Bij verscheidene vroeg-16de eeuwse pseudobasilieken verbeterde men de lichtinval door loodrecht op de, doorgaans halve, tongewelven van de zijbeuken kleine op topgevels eindigende dwarsgewelfjes, z.g. steekkapjes, te maken. Af-

²⁵ G. C. Labouchère, *o.c.* Verder E. H. Ter Kuile, „De datering van het schip der Grote of St. Jacobskerk in Den Haag”, *Oudheidk. Jaarb.*, 7 (1938), blz. 91. Dezelfde in: *Duizend Jaar Bouwen in Nederland*, 1, Amsterdam 1948, blz. 282, 283, 293-296. M. D. Ozinga en R. Meischke, *o.c.*, blz. 84-95. Nadere literatuuropgaven in deze werken.

²⁶ M. D. Ozinga en R. Meischke, *o.c.*, blz. 87.

gebeeld worden hier die van Poortugaal (Koudekerk is hiermede sterk verwant), Haastrecht, Rijswijk en Helvoirt; ook te Bodegraven treft men ze aan.

Een iets rijkere oplossing toont de kerk van Bergeik (hier afgebeeld in de toestand voor de verlenging van het schip)²⁷, waar ook in het gewelf van het middenschip steekkappen voorkomen. Volledig doorgevoerd is deze laatste methode bij het middenschip van de Oude Kerk te Amsterdam.

Da laatste consequentie van het systeem vinden wij in het gebruik van op gelijke hoogte gelegen tongewelven in langs- en dwarsrichting over naast elkander gelegen ruimten, waarbij dus de scheibogen kunnen vervallen. De rijkste toepassing treffen wij aan in de St. Jacobskerk te 's-Gravenhage²⁸, vandaar, dat men dikwijls spreekt van het „Haagse type” (afb. 14). De kerk van Vianen is hiermee in hoge mate verwant, evenals de veel kleinere kerken van Voorburg (afb. 15) en Aalsmeer; de laatste, zeer waarschijnlijk wel de jongste (1549?)²⁹, vertoont ook in de plattegrond een nieuwe, zeer originele visie. Al deze kerken zijn in wezen hallenkerken, waarbij één tongewelf in de lengterichting een reeks dwarse gewelven van gelijke hoogte doorsnijdt.

In de Oude Kerk te Amsterdam (eind 15de eeuw)³⁰, de Grote Kerk te Gouda (1552 e.v.)³¹ en de Kloosterkerk te 's-Gravenhage vormen de zijbeuken met de daarnaast gelegen „kapellen” een overeenkomstig geheel, maar het hoofdschip blijft hier zelfstandig, hetzij basilicaal (Amsterdam, Gouda), hetzij van gelijke hoogte ('s-Gravenhage). Aan de veronderstellingen omtrent de bouwdata van de verschillende

²⁷ Omstreeks 1890 herbouwde men, om meer ruimte te krijgen, de twee westelijke traveeën, die verwoest waren bij het instorten van de toren in 1650. Nu is de kerk wederom te klein en heeft men het voornemen, het gehele schip door een groter te vervangen.

²⁸ Blijkens de in voetnoot 25 genoemde werken bestaat er nog verschil van mening omtrent de datering dezer kerk. Waarschijnlijk toch gaat het ontwerp wel vooraf aan dat van Vianen, daar de kerk te 's-Gravenhage een jaar eerder door brand verwoest werd.

²⁹ Vgl. voor de datering de in voetnoot 25 genoemde werken.

³⁰ In Amsterdam is dit blijkens recente onderzoekingen van mejuffrouw B. Bijtelaar reeds geschied tussen 1490 en 1500.

³¹ De kerk verkreeg haar tegenwoordige gedaante bij de herbouw na de brand in dat jaar; vgl. de publicaties in noot 25.

kerken uit deze groep kan hier geen nieuwe worden toegevoegd.

Tot de merkwaardigheden, welke men bij dit type dikwijls aantreft, behoren het ontbreken van trekbalken en de met de nokrib evenwijdige tussenribben. Beide verschijnselen of één ervan ziet men behalve te Vianen o.a. in de St. Jacobskerk te 's-Gravenhage, de Grote Kerk te Gouda, in de kerk te Aalsmeer, in de Oude Kerk te Amsterdam en in de kerken te Heusden, Helvoirt en Voorburg. Ook in de niet tot deze groep behorende St. Jacobskerk te Vlissingen treft men trouwens horizontale tussenribben aan terwijl trekbalken ontbreken.

De kerken met tongewelven overdwers hebben door hun overzichtelijke en weinig gerichte ruimtevorm ook een merkbare invloed uitgeoefend op de vroege Protestantse kerkenbouw in ons land (vgl. Zuiderkerk en Westerkerk te Amsterdam). Een late maar zeer zuivere navolging van het Haagse type ziet men in Bergen op Zoom³², waar de St. Geertruidskerk na de brand van 1747 volgens dit schema werd hersteld. Tenslotte hebben verscheidene architecten in de dertiger jaren dezer eeuw nog eens terug gegrepen naar deze historische ontwikkelingsfase en kerken gebouwd, waarbij door middel van steekkappen en vensters in zijtopgevels een goede lichtinval in de doorgaans eenbeukige ruimte werd gewaarborgd.

Latere herstellingen; de inrichting.

De wijzigingen, die de kerk onderging na de voltooiing van de grootscheepse herbouw na 1540, hebben het aspect niet belangrijk meer veranderd; ze betreffen hoofdzakelijk details. In 1709 was de toestand van de daken bijzonder slecht, pas in 1727 werd hierin verbetering gebracht³³. Verder is het niet onmogelijk, dat men

³² C. L. Temminck Groll, „De Sint Geertruidskerk te Bergen op Zoom”, kol. 28-32.

³³ *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, 7, Amsterdam 1749, blz. 523: „Zy was voor den Verkoop der Heerlykheid aan het Dak zeer vervallen, en tot herstellinge van het zelve werdt door Fredrik Adolf, Graave van der Lippe, in den jaare 1709, een Inzameling vergund; dog de Verbetering volgde niet dan in den jaare 1727, door de liefdaadige Gifte van de Heeren Staaten van Holland en Westvriesland, na den Aankoop der Heerlykheid.”

In het gem. arch. te Vianen berust een *Leerrede*, door ds. J. F. Rappardus gehouden op 24.10.1709, waarin wordt geklaagd over de slechte toestand van de kerk: de planken onder de goten en de staande

DE KERK VAN MARIA TEN HEMELOPNEMING TE VIANEN

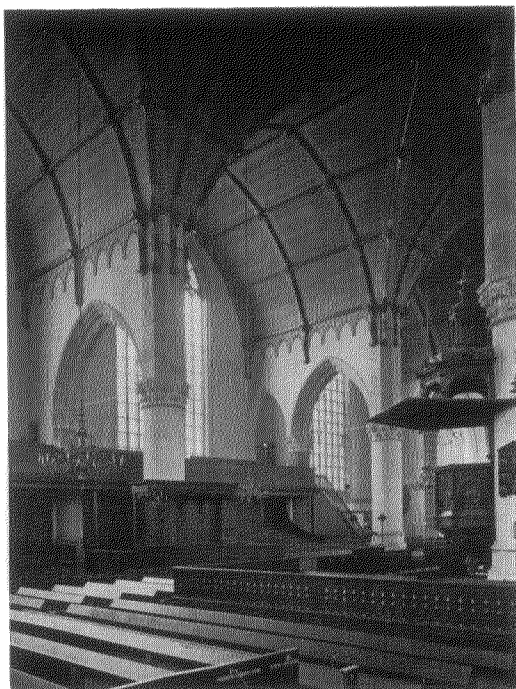
Afb. 12. Interieur naar het zuidoosten.

Afb. 13. Interieur naar het zuiden.

(Foto's Monumentenzorg)

DE KERK VAN MARIA TEN HEMELOPNEMING TE VIANEN

Afb. 14. 's-Gravenhage, St. Jacobskerk.

Afb. 15. Voorbürg. (Foto J. J. F. W. van Agt)

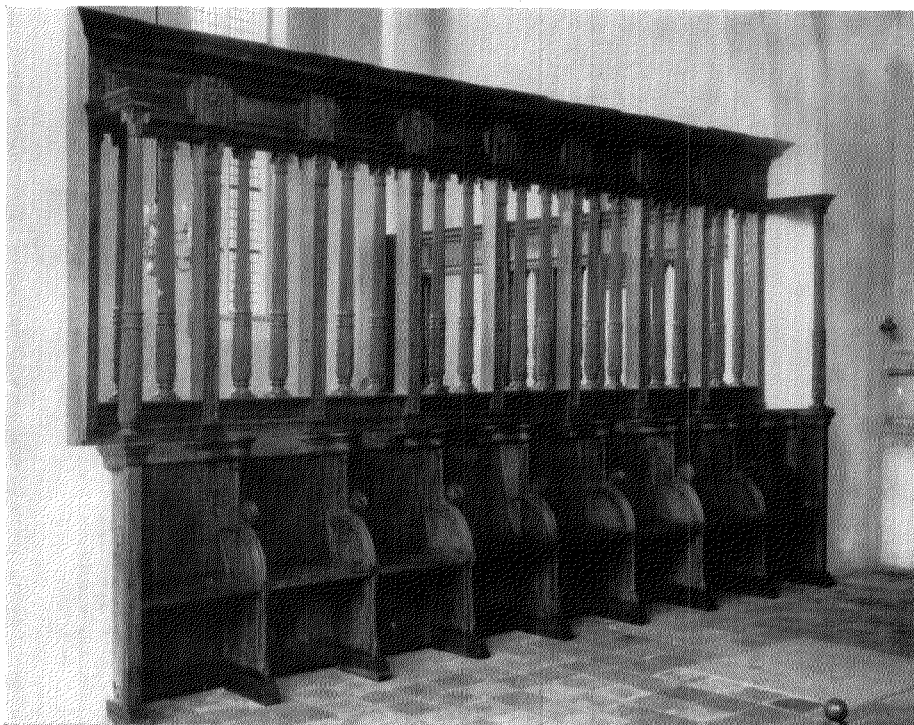

Afb. 16. Herenbank, 1624.

Afb. 17. Monument in de grafkapel der heren van Brederode.

(Foto's Monumentenzorg)

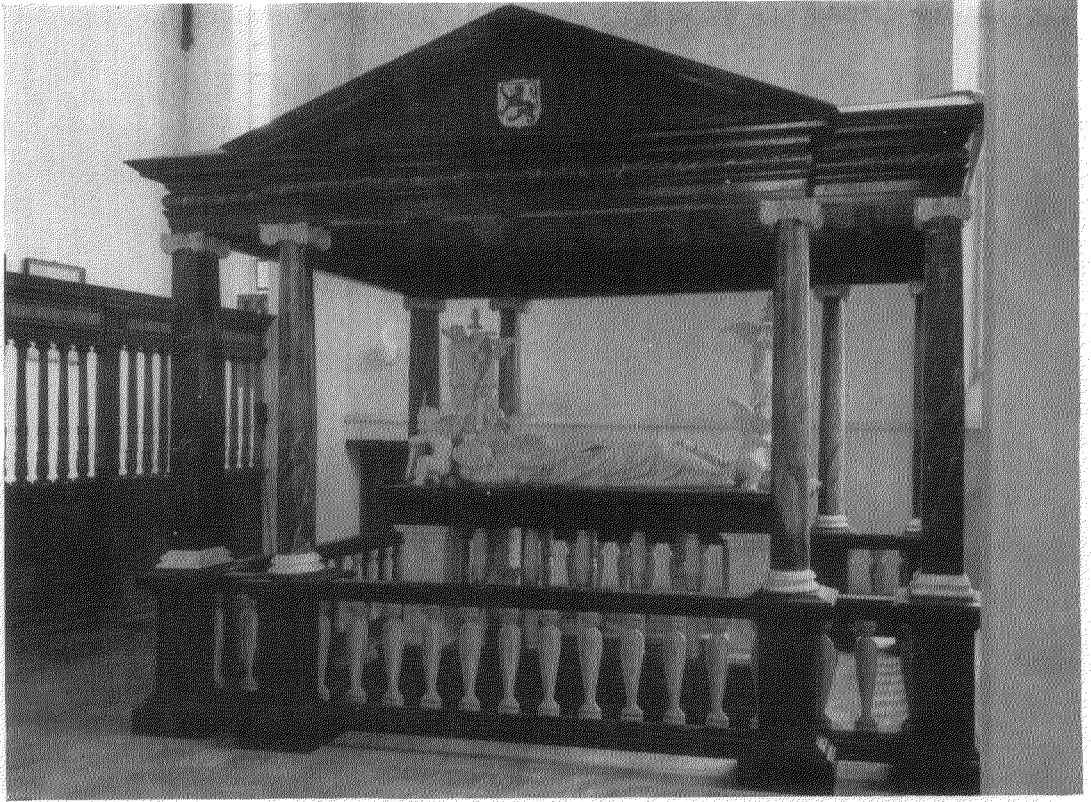

Afb. 18. Laatgotische koorbank met Renaissance-hek.

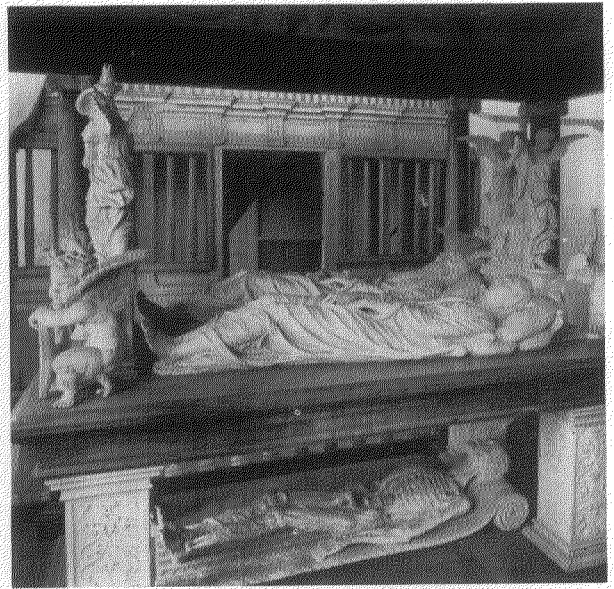
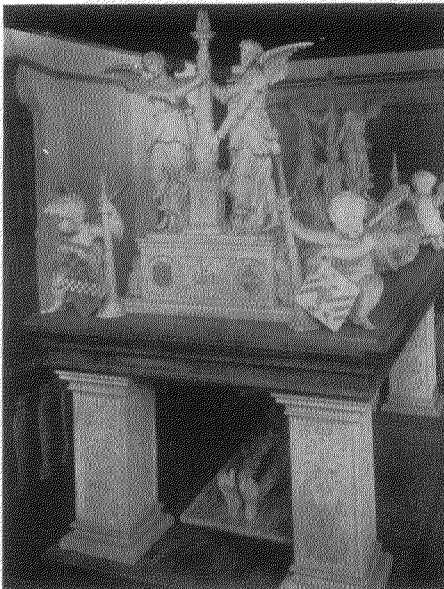

Afb. 19. Koorhek, 1542.

(Foto's Monumentenzorg)

Afb. 20. Praalgraf van Reynout van Brederode, † 1556, en Philippote van der Marck, † 1537.

Afb. 21 en 22. Details van het praalgraf, voor de restauratie.

(Foto's Monumentenzorg)

bij deze gelegenheid ook de torenbekroning, die in haar huidige vorm zeker niet 16de eeuws is, vernieuwd heeft³⁴. Het noorderzijkoor werd in 1828 hersteld door de ingenieur van de waterstaat, D. I. Toomkins³⁵.

In 1904 volgde een herstelling van de bovenste torengleding³⁶. Hierbij werden de sporen van de oudste galmgaten in de vierde geleding zoals gezegd uitwendig onzichtbaar gemaakt. De oudste balustrade, die nog slechts in rudimentaire vorm aanwezig was (afb. 2), werd in dat jaar vervangen door een nieuwe naar ontwerp van de architect A. Mulder³⁷. Deze ontwierp aan elke zijde slechts één tussenpinakel, hoewel er blijkens de oude foto duidelijke aanzetten waren van drie tussenpinakels.

De zeer uitgebreide restauratie van de laatste jaren is in dit artikel reeds meerdere malen ter sprake gekomen. Behalve dat het materiaal, overal waar het vergaan was of in slechte toestand verkeerde (b.v. de houten tongewelven), werd vernieuwd, werden alle vensters heropend, die in de loop der jaren geheel of gedeeltelijk dichtgemetseld waren, terwijl op plaatsen, waar de traceringen verdwenen waren, nieuwe traceringen van baksteen werden gemaakt; nieuwe, bronzen, windroeden konden dank zij teruggevonden sporen worden aangebracht op de plaatsen van de oorspronkelijke. De aanbouwen bij noorder- en zuiderzijkoor werden vernieuwd

stukken, waar het dak op rust, waren verrot; van het leidendak was nauwelijks „een roede dicht”; het lood in de goten moest worden vernieuwd.

³⁴ Op de vogelvlucht van Vianen in het *Tooneel der steden van de Vereenighe Nederlanden*, Joan Bleau, Amsterdam 1649, staat nog een andere torenbekroning aangegeven. Hoewel de betrouwbaarheid in details uiteraard twijfelachtig is, mag toch vermeld worden, dat er tevens een dakruiter op de kruising staat afgebeeld.

³⁵ Op het monument achter in het noordkoor, dat dadelijk ter sprake komt, is een koperen plaat aangebracht met het opschrift: „Door het kollegie van h.h. kerkvoogden der hervormde gemeente te Vianen aan Z.M. de Koning verzocht zynde om van 's Ryks wege te voorzien in de reparatie en gedeeltelyke vernieuwing dezer kapel, kelders en graftombe is zulks by hoogst deszelfs besluit gunstig toegestaan en na openbare aanbesteding door den heer hoofdingenieur van den waterstaat D. I. Toomkins de nodige herstellingen geschied en deze kelders in tegenwoordigheid van vernoemd kollegie van heeren kerkvoogden weder gesloten den September 1828”.

³⁶ *Voorl. Lijst.*, blz. 376.

³⁷ Tekening in het archief van Monumentenzorg.

resp. gewijzigd. De schotwerken, die de oostelijke schiptravee en het dwarspand samen als kerkruimte van het geheel afscheidden, zijn verwijderd.

De kerk bezit een fraaie inrichting, waarvan de stukken nu veel beter tot hun recht komen. Zo worden de beide zijkoren van het transept afgesloten door fraaie vroeg-Renaissance-hekken, waarvan het noordelijke (afb. 19) blijkens het opschrift in 1542 werd vervaardigd. In het noordelijke zijkoor liggen de grafkelders van de heren van Brederode, waarboven zich het fraaie praalgraf bevindt van Reynout van Brederode, † 1556, en zijn gemalin, Philippote van der Marck, † 1537 (afb. 20-22). Het blijkbaar reeds tijdens het leven van Reynout vervaardigde monument³⁸ staat onder een jongere houten overhuiving. In het benedengedeelte van het monument ligt het beeld van een halfvergaan en door wormen aangetast lijk, nog geheel in de geest van de dodendansen en grafsculpturen uit het „herfsttij der middeleeuwen” (Avignon, monument voor Jean de Lagrange, † 1402; Bar-le-Duc, monument voor René de Chalons, † 1544). De stenen kolommetjes hieromheen waren sinds 1903 verdwenen³⁹. Enkele werden echter teruggevonden en konden nu als model dienen voor nieuwe van hout. Tegen de oostwand van dezelfde kapel staat een rijk gebeeldhouwd monument in vroege Renaissancestijl (afb. 17) waarvan de vorm doet denken aan een altaarretabel. De zwaar beschadigde figuren, die hier op stonden — links vier mannenfiguren, waaronder Reynout, rechts vier vrouwefiguren, waaronder

³⁸ Reynout werd in 1532 opgenomen in de orde van het Gulden Vlies. In 1556 werd hij tijdens het feest te Antwerpen deken van de orde. Hij was toen reeds hoog bejaard en stierf in dat zelfde jaar te Brussel: „Bruxelle eodem Anno septimo Cal. Octobris diem obiit supremum. Viane in regio & admirandae industriae (quod vitius extrui iusserat) Mausoleo, una cû Coniuge conditus”. Zijn echtgenote was gestorven in 1537: „Anno Millesimo Quingetesimo Trigesimoseptimo, mense Febuario. Vianae ad Maritum magnifice sepulta”. P. C. Bockenbergh, *Historia et Genealogia Brederodiorum; illustrissimae gentis Gouda-Leiden* 1587, blz. 94, 106. Het monument, dat oorspronkelijk gepolychromeerd en plaatselijk verguld was, onderging in 1746 een reparatie; in 1828 werd het met een dikke verflaag bedekt, die verwijderd werd in 1877 tijdens een restauratie door de Arnhemse beeldhouwer Cajot.

F. D. J. Moorrees, „De graftombe van Brederode te Vianen a/d Lek”, *Eigen Haard*, 11 (1885), blz. 480.

³⁹ *Bouwk. Weekblad*, 23 (1903), blz. 485.

Philippote — zijn nog niet herplaatst. In het midden moet het beeld gestaan hebben van de vrijzende Christus. Het monument was, blijkens sporen, oorspronkelijk gepolychromeerd en plaatselijk verguld.

De afscheiding tussen het zuidelijke nevenkoor en het hoofdkoor wordt gevormd door een rij zorgvuldig gerestaureerde laat-Gotische koorstoelen (afb. 18), waarboven zich een vroeg-Renaissance-hek bevindt. De eveneens goed gerestaureerde regeringsbank uit 1624 met wapen van de heren van Brederode (afb. 16) werd op grond van de afmetingen en enige sporen van bevestiging in de oostelijke kruisingspijlers, weer opgesteld tussen dwarspand en hoofdkoor. Voor de restauratie stond het tegen het schot, dat was aangebracht tussen de tweede en derde schiptravee. De 17de eeuwse preekstoel, die onder het orgel in de as van de triomfboog stond, is nu tegen een van de schippijlers geplaatst. Het orgel zelf dateert uit 1803; het is vermoedelijk gebouwd op de plaats waar het zich vóór de restauratie bevond; de schotwerken, althans de oostelijke, zullen toen immers wel reeds bestaan hebben. Bij de restauratie werd het overgebracht naar de westkant van het middenschip. Afbeeldingen van het interieur voor en na de restauratie tonen duidelijk, welk een grote winst hier werd behaald.

BIJLAGE

Uit de „Kronijk van Hoernaer”, 1417-1557 40.

1523. Item anno XVe ende XXIII op's heilichs Sacraments avont, snachts tot XI uren

doe viel om onsen toern vander kerken, die op 't choer stont, ende dede grote scade aen de autaren ende heilighen, ende misghewade, ende andere ornamenten. Item anno XVe ende XXIII, den XVIII. dach in Junio, op eenen donderdach des after middaechs nae noen omtrent III uren, zoe is die eerste steen gheleet aen ons choer ende cruyswerck vanden fundament, ende was omtrent onder dat gat, daer dat heylich sacrament in zal staen.

1541. Item, anno XVe ende XLI, soe is ons sacristy ghemetselt ende ghetimmert gheweest omtrent midsommer.

1555. Int jaer ons Heren duysent vyfhondert vyff ende vyftich, op Sinte Gregoriusdach, den XII. Marty, soe worde 't gevel van d'ouwe kerk alhier op Hoernaer, afghebroken, navolgende den XXIX. Marty worden 't fundament vanden thoern gegraven, ende daer nae den III. Apr. op eenen Woensdach, smiddaechs omtrent te XII uren, soe worden den eersten steen van den thoern gheleyt by Dionys Adriaensz. van Muylwyck, doen ter tijd oud wesende omtrent XV jaren; van welken toern meester af was enen genaempt mester Cornelis Frederickxz van der Gouda, die doen ter zelfder tyt mede meester was vande kerke van Vianen; ende hier voertys ghemaect hadde 't choer mitten cruyswerk alhier. Tzelfde is ghedaen by kerkm..... Desen toern was volmaect (God heb loff) van 't steenwerck op Sint Bartholomeus dach anno LVI; ende luyden die clocken daerinne alder eerst op alre heiligen dach daer aen.

⁴⁰ J. J. Dodt van Flensburg, *o.c.*, blz. 5, 10, 12-13.

SUMMARY

ASSUMPTION CHURCH AT VIANEN

BY C. L. TEMMINCK GROLL

It had been an established fact for a long time that the church at Vianen (now a reformed church) in its present form owes its appearance largely to a reconstruction after a fire in 1540. When, however, a thorough restoration was being carried out in 1951-1956, so many new data concerning the history of its architecture came to light, that to-day a fairly complete survey of the earlier stages of development may be obtained.

It is possible that the Western half of the present choir contains the remains of an aisleless chapel that was probably founded in 1327. The Western tower is likely to have been erected shortly after 1345, when the chapel was raised to the rank of parish church. Comparatively soon afterwards two aisles were added which thus gave the church a pseudo-basilican nave (reconstruction fig. 2a).

In the 15th century, presumably after 1433 when the church seceded from the mother church at Hagestein, the nave was extended into an aisled hall. The choir was lengthened and later on two

side-choirs were added. A not inconsiderable amount of masonry dating from this period has been preserved (reconstruction fig. 2, b and c).

After the fire of 1540 the church acquired its present form, which differs considerably from its 15th century appearance (fig. 3). The reconstruction hardly added to the superficial measurements, but it altered the scale completely since the width of the bays was enlarged, a transept was inserted and the walls of choir and aisled nave were heightened.

The spatial effect is to a great extent determined by the transverse wooden barrel-vaulting, which intersects a single longitudinal barrelvault. This kind of roofing was used especially in the late Gothic style of the Western regions of the Netherlands.

The author concludes by drawing the attention to some fine monuments and pieces of church furniture in early Renaissance style.

NATIONALE KUNSTGESCHIEDENIS*

DOOR

DR. R. VAN LUTTERVELT

Toen de kunstgeschiedenis zich in het midden van de vorige eeuw uit de „gewone” geschiedenis afsplitste lag het voor de hand dat zij het systeem van indelingen overnam, dat gebruikelijk was bij de „moeder”, die zij ging verlaten om zelfstandig naast deze op te groeien. Zij ving haar bestaan dus aan in de traditie van de periodisering in drieën: oudheid, middeleeuwen en nieuwe tijd (later aangevuld met een „nieuwste” en, desgewenst, met een „allernieuwste” tijd) en met een locale indeling volgens landen. Men leefde in een tijdperk waarin, volgens romantische opvattingen, de nationale staat een hoog goed en een levensbeginsel was, tot de rechtvaardiging en tot de roem, eer en glorie waarvan de vaderlandse geschiedenis het hare niet weinig had bij te dragen. Professor Gosses schreef eens: „De hedendaagsche staten willen het recht op een onafhankelijk bestaan ontleenen aan het feit dat ze een natie zijn. En om dit laatste te bewijzen, achten ze een gezamenlijk verleden zóó noodzakelijk, dat ze het desnoods zelf scheppen met behulp van de geschiedenis, die daarvoor de hand- en spandiensten moet bewijzen”¹. De kunstgeschiedenis werd van meet af aan mede deze taak toevertrouwd. Alleen de kunst van de Oudheid bleef hierbij in de landen benoorden de Alpen meestal buiten discussie, evengoed als de oude geschiedenis, omdat Egyptenaren, Babyloniërs, Grieken en Romeinen nu eenmaal weinig voor de nationalistische tendenties van de landen, die niet de hunne waren geweest, konden betekenen. Die oudste eeuwen werden door historici en kunsthistorici eendrachtiglijk als een studie apart beschouwd, als een materie, welke aan anderen dan de bestudeerders van het nationale verleden moest worden overgelaten. Achteraf beschouwd heeft de kunsthistoricus van heden wel eens reden om de archaeoloog om die „aparte” positie te benijden. Want deze maakte hem niet zo gevoelig voor stromingen en invloeden van hetgeen

* College voor de Literaire Faculteit te Leiden bij gelegenheid van de diësviering van de Universiteit, op 4 februari 1956 gegeven.

¹ I. H. Gosses, *Verspreide geschriften*, Groningen-Batavia 1946, blz. 74.

zich in zijn eigen tijd afspeelde en dit heeft hem heel wat minder de bezwaren doen ondervinden van het indelings-schema volgens 19de eeuwse nationaliteits-begrippen.

Aanvankelijk echter leek het geaccepteerde systeem slechts voordelen te hebben; het was gemakkelijk te werken met grootheden, die ieder uit het elementairste aardrijkskunde-onderwijs kende. Het zou, meende men blijkbaar, althans geen ernstige verwarring veroorzaken, wanneer men kortweg over „Franse” of over „Zweedse” kunst sprak. Op den duur zijn evenwel in en door dit systeem problemen ontstaan en deze vormen een waarschuwing dat de van ouds toegepaste indeling volgens landen bezwaren meebrengt van een niet onbedenklijk karakter. Het was niet in de nationale centra, dat deze moeilijkheden in eerste instantie aan het licht traden, maar in de periferie. Immers, wanneer het standpunt van nationale eenheden voor de kunsthistoricus het juiste is, dan zou de proef op de som moeten zijn de constatering dat niet alleen in twee ver van elkaar verwijderde hoofdsteden gelijktijdig verschillende stijlen heersen, maar dat, onder invloed van alomvattende nationale gevoelens en bewegingen de kunstuitingen aan deze zijde van een landsgrens een opmerkelijk en duidelijk in het oog springend verschil vertonen met die aan gene zijde. Soms is zulks inderdaad het geval. Vlak bij de Nederlands-Duitse grens, op nauwelijks vier kilometer afstand van Vaals, bezit Aken in de „Elisenbrunnen” een monumentale „Trinkhalle” van zuiver Duitse Empire-stijl, door Schinkel opgericht, een regelrecht uit Berlijn afkomstig classicisme, dat men ten enen male vergeefs in ons land zal zoeken. En dicht bij onze zuidelijke grenzen, in Hulst, bouwde de 17de eeuw het „Landhuis” in karakteristiek Hollandse trant, die in België onbestaanbaar was.

Tegenover een dergelijke onmiskenbare samenhang volgens nationale indeling, waarvan het aantal voorbeelden gemakkelijk valt uit te breiden, staan echter talrijke gevallen waarin de kunst op geen enkele wijze de aanwezigheid van grenzen doet opmerken. Het is niet ver van Vaals en Aken af, dat in de kasteelbouw van de 17de

eeuw niet het minste verschil tussen de thans in Nederland of in Duitsland gelegen monumenten valt waar te nemen. De sloten Hoensbroek en Schaesberg aan de west-kant van de huidige grenslijn behoren tot één en dezelfde groep als Merode en Raesfeld aan de andere kant. Het in de buurt gelegen huis Amstenrade daarentegen vertoont een volkomen ander aspect; in ons land vormt het een zeldzaamheid, maar in het beeld van de gedurende de 18de eeuw in het Luikse gebruikelijke stijl maakt het geen uitzonderlijk figuur.

De St. Michaelskerk te Sittart behoort met haar zware barokke gevel tot de Zuid-Nederlandse architectuur die wel, niet geheel terecht, de Jezuïetenstijl genaamd wordt. Maar de gesneden gotische koorbanken in de St. Petruskerk van hetzelfde Sittart sluiten in geen enkel opzicht bij de Zuid-Nederlandse trant aan; hun stijl vond haar oorsprong in het Duitse deel van het Rijnland.

Gaat men verder naar het noorden, dan blijkt de Nijmeegse Stevenskerk nauw verwant aan die van het Duitse Kranenburg, terwijl de Plechelmuskerk te Oldenzaal in Westfaalse romaanse stijl werd opgetrokken, ofschoon zij altijd als Nederlands is beschouwd en als de belangrijkste kapittelkerk van het Utrechtse diocesis gold. Dezelfde grensproblemen doen zich ook in de kunst van andere landen voor en zij zijn er de aanleiding tot vragen als: is de kunst van Bozen, van Trente of van Meran en slot Tirol Duits of Italiaans? Is die van Lugano en Bellinzona typisch Zwitsers? Moet men de kathedraal van Straatsburg tot de Franse of tot de Duitse gothiek rekenen? Is het stadhuis van Perpignan werkelijk Frans? En de Dom van Sleeswijk geheel en al Duits? Zijn de paleizen en de kerken die de Esterházy's in West-Hongarije stichtten uitingen van Hongaarse kunst en Hongaarse smaak? Behoren het Winterpaleis te Leningrad en Zarskoje Szelo tot de Russische kunstgeschiedenis?

Wie zulke vragen stelt, welke de kenmerken en het karakter van de Duitse, Franse of Hongaarse kunstgeschiedenis in het geding brengen, komt in conflict met die willige verrichters van hand- en spandiensten der nationale opvattingen die zojuist, met Gosses' woorden, gesignaleerd werden. Deze laatsten gaan bij het verrichten van hun diensten uit van twee premissen: Ten eerste dat nationale begrippen als Duitse, Franse of Hongaarse kunst, respectievelijk stijl, grootheden zijn die, van het heden teruggedeneerd (en hierop valt het accent), altijd of althans voor

zeer lange tijd, hebben bestaan als vatbare, min of meer duidelijk omschrijfbaar eenheden met een min of meer onveranderlijke kern (een „constante” noemt mejuffrouw Gabriëls het in een niet zeer gelukkig boekje over de Vlaamse kunst²).

En ten tweede: dat deze „constanten” aan een bepaald grondgebied gebonden zijn, waarvan de begrenzingen zo misschien niet geheel en al, dan toch in tenminste vrij grote mate met de huidige grenslijnen samenvallen.

Uit het feit dat deze twee premissen nog steeds, en meestal stilzwijgend, worden aangevaard, blijkt, hoezeer onze kunsthistorische systematiek op die van de 19de eeuw stoelt. Zeker, men heeft er retouches op aangebracht, in menig verdienstelijk tijdschriftartikel, in het bijzonder in ons land, waar de bredere basis van het beginsel der Groot-Nederlandse geschiedschrijving in de laatste decennia vruchtbare resultaten had, die de smalle opzet van de Klein-Nederlandse niet heeft kunnen opleveren. Maar toch, dunkt mij, oogste zij nog niet zoveel gevolg als men wel had kunnen verkrijgen. Uit het Groot-Nederlandse standpunt zijn ongetwijfeld uitermate waardevolle gezichtspunten geboren; ik denk b.v. aan de studie van Ter Kuile over „De grote Brabantsche basiliek in Noord-Nederland”, waarin wordt aangetoond hoe de late Brabantse gothiek de kerkbouw in Zeeland en Holland in hoge mate beïnvloedde³. Maar hier staat tegenover dat men in een uit beginsel breed, volgens de Groot-Nederlandse gedachte opgezet boekwerk als de uitgebreide derde druk van de *Kunstgeschiedenis der Nederlanden*, welke onder redactie van Dr. H. E. van Gelder is verschenen, Noord en Zuid in de diverse hoofdstukken keurig en systematisch gescheiden werden: De Zuidnederlandse bouwkunst in de middeleeuwen, door Leurs, naast: de Noordnederlandse, een ander hoofdstuk, door Vermeulen; De beeldhouwkunst in de Zuidelijke Nederlanden van de middeleeuwen tot aan de Renaissance, door De Borchgrave d'Altena, naast: De Noordnederlandse beeldhouwkunst van de twaalfde tot de eerste helft der zestiende eeuw, door Vogelsang; De Zuidnederlandse schilderkunst tot aan Van Eijck, door professor Duverger en mejuffrouw Onghena, naast: De schilderkunst in de Noor-

² J. Gabriëls en A. Mertens, *De constanten in de Vlaamse kunst*, Antwerpen-Utrecht 1941.

³ E. H. Ter Kuile, „De groote Brabantse basiliek in Noord-Nederland”, *Nederlandsch kunsthistorisch jaarboek*, (1947), blz. 13.

delijke Nederlanden tot omstreeks 1440, door Hoogewerff, enz. enz.. In plaats van waarlijk Groot-Nederlandse visie dus niets anders dan de behandeling van Noord en Zuid elk afzonderlijk, waarbij de hoofdstukken echter om en om geplaatst werden!

Als verschijnsel is dit geenszins uniek; de nieuwe, even breed en uit beginsel volgens Groot-Nederlandse denkbeelden opgezette Algemene Geschiedenis der Nederlanden vertoont een niet zo heel verschillend aspect. Wanneer een principiële bereidheid tot groter greep, die stevig door de Benelux-gedachte gestut wordt, voorlopig nog zozeer met de erfenis van het verleden te kampen blijkt te hebben, dan is het begrijpelijk dat de kunsthistorie in gebieden waar de situatie momenteel minder tot een kijken en denken over de grenzen genegen is, veel sterker dan bij ons in de nationalistische systematiek van de 19de eeuw is en, helaas, voorlopig nog moest, blijven steken.

Doch laat ons terugkeren tot de beide straks genoemde premissen en voor een ogenblik aannemen, dat de eerste van de twee, die dus welke het bestaan van constante, nationale eigenschappen en van een nationale smaak aanneemt, juist is. Dan rest de vraag naar de binding hiervan aan een bepaald, duidelijk begrensde territorium van een nationale staat. Inderdaad komt dit voor. Zo is het mogelijk om in ons eigen land, binnen de variaties welke de kunst van de twintigste eeuw vertoont, stromingen te onderscheiden, welke over ons hele grondgebied, doch alléén hier voorkomen. Een dergelijke nationale verbreiding van een bepaalde facet van de kunst is vooral duidelijk aanwijsbaar, wanneer er opdrachtgevers bij betrokken zijn, wier activiteit zich uitstrekt over het ganse land, maar niet buiten de grenzen. Een goed voorbeeld hiervan vormen de Nederlandse Spoorwegen. De stationsgebouwen van deze maatschappij ontstaan in Utrecht en het was in die stad dat b.v. Ir. Van Heukelom zowel het derde administratiegebouw van de spoorwegen ontwierp als de stations voor uiteengelegen plaatsen als Hengelo, Roosendaal, Maastricht, Weert, Geldrop en Baarle-Nassau, alle in één en dezelfde, karakteristieke stijl, die hij over het gehele land toepaste⁴.

Een eigen, Nederlands karakter vertonen ook tal van andere uitingen van de twintigste eeuw: onze arbeiderswoningen en onze villa's, soms

⁴ H. van Heukelom-van den Brandeler, *Dr. Ir. G. W. van Heukelom*, Utrecht 1953.

onze ceramiek, enz. enz.. Landelijke organisaties en het bedrijfsleven, gesteund door Nederlandse kunstenaarsverenigingen, hebben hierbij in de moderne tijd herhaaldelijk en op niet te onderschatten wijze een soortgelijke taak vervuld als in de middeleeuwen de Kerk, wier gecentraliseerd bestuur maakte dat in een bisdom de kerkgebouwen vaak in dezelfde stijl werden opgetrokken.

Daar staat tegenover dat, terwijl een belangrijk gedeelte van de Nederlandse architectuur sedert Berlage en De Bazel tot de allerjongste ontwikkeling een zó eigen en zó duidelijk van andere landen onderscheiden aanzicht vertoont, dat het gerechtvaardigd lijkt, deze als „nationaal” te bestempelen, onze moderne schilderkunst zich, na de Haagse School met haar echt Hollandse onderwerpen en haar typisch Hollandse stemmingstonen, heel wat minder binnen de beslotenheid der grenzen ontwikkeld heeft. De diepgaande invloeden uit Parijs en van het Franse expressionisme, en in de laatste, vooral de na-oorlogse jaren (*mirable dictu*) ook van het Duitse expressionisme, die haar voor een groot gedeelte het huidige aanschijn hebben gegeven, kan men niet alleen maar verklaren door het vertrek van Van Gogh naar Frankrijk en door de actie naderhand van Theo's weduwe voor het bekend worden van Vincent's werk door de uitgave zijner brieven. Veel van de hedendaagse Nederlandse schilderkunst onderscheidt zich nauwelijks, soms zelfs in het geheel niet in de zin van het nationale epitheton; het is algemeen „West-Europees” werk. Ik zie daarom dan ook volstrekt geen reden om het werk van Piet Mondriaan, Thorn Prikker, Kees van Dongen, Jan Wiegers of Appel als karakteristieke uitingen van de Nederlandse geest te isoleren en het lijkt mij niet juist dat dit op tentoonstellingen wel wordt aangediend als: moderne Nederlandse schilderkunst (in plaats van: moderne schilderkunst in Nederland). Voor een tè groot gedeelte gaan de alhier misschien nog wel hier of daar aanwezige traditioneel-nationale elementen schuil achter een kern die over de grenzen van ons land zijn oorsprong heeft gehad.

Zo vertegenwoordigt de kunst in Nederland in de twintigste eeuw dus maar zeer gedeeltelijk een lands-eigen karakter, één afzonderlijke gedachte, die alléén binnen onze grenzen leeft.

Maar de kunstgeschiedenis had, toen zij in het midden van de 19de eeuw ontstond, nog niet veel met dergelijke problemen te maken. In Nederland beperkte zij zich voorlopig tot de middeleeuwen, de renaissance en de Gouden Eeuw;

de 18de eeuw achtte zij van te gering belang voor volwaardige studie, Empire en wat daarop volgde was te recent. Het eigen gezicht, het sterk nationale karakter van onze Gouden-Eeuwse schilderkunst was niet moeilijk te onderkennen. Zelfs het verschil met de naaste verwant, de Vlaamse kunst, was zonneklaar. Het was deze tak van kunst die voornamelijk de trouwe dienaar van de nationaal gerichte geschiedbeschouwing was, getuige Potgieter's befaamde essay over het Rijksmuseum.

De nationalistische beschouwing had hier echter tot gevolg — het is op zichzelf een nogal merkwaardig verschijnsel — dat men zijn licht beneden de korenmaat plaatste; veel te weinig lieten de Nederlandse kunsthistorici de internationale betekenis van onze grote 17de eeuwse schilderkunst tot haar recht komen, de export van kunstwerken, de expansie van de Hollandse stijl en de Hollandse onderwerpen over, en de invloed ervan op vele landen van, en soms zelfs buiten Europa. Voor buitenlandse onderzoekers had het toen weinig zin deze expansie in al haar volheid te doen uitkomen, aangezien die meestal slechts afbreuk kon doen aan het programmatisch vooropgestelde nationale karakter van hun eigen kunst. Zo bleef de tekortkoming lang bestaan; pas in de moderne tijd is zij ingehaald door het tot in hoge mate volledige boek van Dr. H. Gerson, *Ausbreitung und Nachwirkung der holländischen Malerei im 17. Jahrhundert*.

Een tweede, insgelijks in de 19de eeuw ontstaan tekort aan waardering is nog niet ingehaald, n.l. die voor de „officiële”, de allegorische, mythologische, historische en bijbelse schilderkunst, welke tot taak had stadhuizen en andere openbare gebouwen, alsmede soms de particuliere woningen van ambtsdragers en enkele anderen, op passende wijze te decoreren. Zij was nogal internationaal georiënteerd en dat ontnam haar dat burgerlijke en genre-achtige karakter, dat door de vaderlandse kunstgeschiedenis als een echt Nederlands kenmerk beschouwd werd. Buiten dit kader vallende werd zij minder de aandacht waardig gekeurd. Een redelijk aantal détailstudies heeft hieraan tot op heden niet veel kunnen veranderen. Toch dient ernstig de vraag gesteld te worden of onze „officiële”, meer internationaal gerichte 17de eeuwse schilderkunst ten achter stond bij die in andere landen als Frankrijk of Duitsland, waar zij evenwel van meet af aan wél tot het gebruikelijke répertoire der kunstgeschiedenis gerekend werd.

Achter de goed-vaderlandse glans die van onze

schilderkunst afstraalde kon de Nederlandse architectuur der 17de eeuw volgen. Ook hier heeft de waardering voor het eigene in ons land het besef voor de betekenis ervan voor andere landen ietwat in de weg gestaan, ondanks goede pogingen, o.a. door Vermeulen gedaan ⁵.

Met de 17de eeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden geraakte men evenwel in een lastig parket wanneer men haar, volgens het gebruikelijke procédé, coûte-que-coûte als een althans min of meer evenwaardige „Dritte im Bunde” wenste te behandelen. Hendrik de Keyser kon, dank zij zijn werkzaamheid als architect, nog in het nationale patroon geaccepteerd worden als goede, burgerlijke Hollander; de internationale toets van een aantal zijner sculptures moest men op de koop toe nemen (hij behoorde als beeldhouwer tot de laatste generatie der supra-nationale maniëristen!). Maar Quellinus, Verhulst en Xavery waren en bleven eigenlijk reddeloos: de kunst van deze drie Zuid-Nederlanders mocht onze Noord-Nederlandse voorvaders nog zo geboeid hebben, zij was in oorsprong verre van echt-nationaal in de burgerlijke zin van het woord; een zekere mate van aanpassing bij de Hollandse smaak heeft hier weinig aan kunnen veranderen.

De geschiedenis van de kunstnijverheid heeft bij ons altijd minder de aandacht getrokken dan de drie takken van „grote” kunst en zo kwam het dat het systeem der nationale geschiedbeoefening zich zelden behoefde te stoten aan de Antwerpse plateelbakkers, die zich in Delft vestigden, aan Zuid-Nederlandse tapijtwerkers als Spierinx en Alexander Baert, die hier op Noord-Nederlandse bestelling hun kunstproducten kwamen vervaardigen, aan de Kortrijker Paschier Lamertijn, die Holland's belangrijkste damastwever werd, of aan de kleine invasie van Augsburgse en Neurenbergse zilversmeden als Esselbeek, Grill en Coenraet Brechtel, allen mannen die zich ongetwijfeld tot op zekere hoogte aan de eisen des lands hebben aangepast, maar die evenzeer, en vaak zelfs beslist méér, aan „vreemde” motieven en stijl meebrachten. Dit meebrengen betekende vaak een door het nageslacht te weinig gewaardeerde verrijking.

Is in 1685 het Édict van Nantes herroepen dan brengen Marot, Blancard, Daniel Havaré (de fabrikant van het „velours d'Utrecht”) en heel die stoet van Hugenoten, die toen naar ons

⁵ F. A. J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*, 's-Gravenhage 1928 e.v..

land kwam, weer zo'n verrijking mee, een nieuwe bloei die, ondanks enkele voortreffelijke studies als die van Ozinga, nog steeds onder gebrek aan waardering lijdt, naar ik vrees omdat zij in het traditioneel geworden patroon der „nationale” kunstgeschiedenis slecht past.

Verder terugredenerende kwam de op het nationale beginsel gebaseerde kunstgeschiedenis voor nieuwe problemen te staan bij de behandeling van de middeleeuwen. Want wat moest men in dat tijdperk als Nederlands beschouwen? Mr. S. Muller Hzn. wees op het bisdom Utrecht als intellectueel en geestelijk middelpunt⁶, een uitspraak, die nogal wat invloed heeft gehad. Maar zijn stelling, hoe vernuftig ook, was voor de 19de eeuwse en de latere kunsthistoricus onvoldoende, want zij sloot de belangrijke groep van Romaanse kerken in Limburg buiten, voorts het Rijk van Nijmegen en de Betuwe en Noord-Brabant, benevens stukken van Zutphen en van het Groningse, en dat alles was teveel voor de nationale opvattingen. Dus werd een compromis gekozen: men hield de grenzen van het koninkrijk van na de afscheiding van België aan. Zo gebeurde het dat in een algemeen overzicht de St. Servaas en de O.L. Vrouwekerk van Maastrecht en de kerken van Rolduc, Heerlen, Susteren en Roermond gemeenlijk terecht kwamen in of heel dicht bij het hoofdstuk dat handelde over de Utrechtse St. Marie en St. Jan — een groep van kerken, waarmee de Limburgse echter niet verwant waren — doch dat zij werden afgezonderd van de vele Luikse uit dezelfde periode, die haar bloed-eigen zusters waren.

En zo gebeurde het ook dat de reeds genoemde Nijmeegse Stevenskerk van die van Kranenburg gescheiden werd wegens een grenslijn, die pas later ontstaan was; zo kwam de Nijmeegse paltskapel maar al te vaak in ons land alleen te staan, omdat hier geen groep voorhanden was om haar met de Akense Munster, de Luikse St. Jan en nog andere in samen te brengen; zo moest de graftombe van Gerard V van Gelre in Roermond als een eenling beschouwd worden, omdat haar naaste verwant, in de kerk te Nidegen aan de voet van de Eifel, in later eeuwen door een gril van Clío in een ander land was komen te liggen. Maar hoe zou uit het aldus verkregen amalgame van middeleeuwse kunst, met Utrechtse elementen zo goed als invloeden van Keulse, Munsterse, Osnabrückse, Luikse en

Mechelse kerkelijke kunst, en met Hollandse, Brabantse, Vlaamse, Gelderse en Gulikse naast Friese en Groningse facetten, de kunsthistoricus nationale karaktertrekken in de 19de eeuwse zin distileren?

Het valt niet moeilijk uit dit alles een conclusie te trekken, n.l. dat het zijn bezwaren heeft de kunstgeschiedenis te behandelen volgens nationale begrippen en nationale grenzen, welke niet die zijn van de tijd, waarin de kunstwerken in kwestie ontstonden. Elke groepering van stromingen in de kunstgeschiedenis zij „sui generis”, zij dient gezien te worden in het kader van de eigen tijd en van de eigentijdse, landelijke, clericale en commerciële lijnen en verhoudingen. *Indelingen volgens later ontstane grenzen en combinaties kunnen moeilijk tot juiste inzichten leiden.*

Ik vermoed met deze constatering allerminst een schok van verwondering te veroorzaken. Zij ligt te zeer voor de hand om verbazing te wekken. Toch dient zij geformuleerd te worden, want in de praktijk blijkt zij allerminst toegepast te worden. De praktijk van de Noord-Nederlandse kunstgeschiedenis is dat men, zoals reeds werd opgemerkt, voor de middeleeuwen de grenzen van het huidige koninkrijk der Nederlanden aanhoudt, terwijl men voor de Gouden en de 18de eeuw niet veel verder kijkt dan Holland en Utrecht, hoogstens met een vluchtige blik over de andere vijf gewesten. Dit door de ontwikkeling van naderhand — o.a. door het werk van Jan Wagenaar — gedicteerde standpunt moet dan worden aangevuld door het Belgische, dat uitgaat van Brabant en Vlaanderen en dat voor de karolingische en de romaanse tijd Luik aan haar programma toevoegt, ofschoon dat gebied niet vóór 1792 het lot van de Zuidelijke Nederlanden is gaan delen. Wat buiten dit repertoire viel mocht in locale détailstudies de aandacht trekken, zodra het om de grote lijnen ging kwam het zelden te staan in het kader, waarin het thuisbehoorde. Zo ging het met de grote Limburgse kastelen en buitenhuizen der 17de eeuw en de Limburgse schilders der 18de, doch ook met de Limburgse gothiek, met de aardige Lucia-kerk te Ravestein, met de rococo-decoratie van de kapel van het Groot-Seminarie te Roermond, de hier te lande schilderende buitenlanders Quentin Latour, Perronneau, Winterhalter en Dubois Drahouet, en met De Nieuwerkerke's ruitersstandbeeld van prins Willem I te 's-Gravenhage, een van de decoratiefste dat ons land bezit. Het indelingssysteem dat uitging van de moder-

⁶ S. Muller Hzn, *Geschiedkundige atlas van Nederland*, 's-Gravenhage 1921, blz. 50.

ne staten en dat de kunstgeschiedenis tot een die- naar daarvan maakte, wist met dit alles geen raad. Buitenlandse influxen pasten kwalijk in het programma. En wat de rest betreft, hier gold het „Vae Victis!” Wee het overwonnen land dat op een ongelukkig moment als nationale eenheid van de kaart verdween! Vrijwel steeds — de Oudheid uitgezonderd — bleef ook voor zijn cultuur en zijn kunst onherroepelijk geen plaats in het traditionele nationale schema. Zijn kunst werd dus ingelijfd bij die van de overwinnaar, dan wel, zij werd vergeten.

Zo is het voor de Nederlandse kunstgeschiedenis een ramp geworden dat de grote personele unie tussen Gelre, Kleef en Gulik uiteenviel en dat de drie hertogdommen in drie verschillende landen met drie verschillende atmosferen zijn opgegaan. Weldra was geen van de gebieden meer een middelpunt van kunst en cultuur (een korte, uit den vreemde geïmporteerde bloei van Düsseldorf daargelaten). Elk richtte de blikken nu naar een ander centrum en werd daarvan de adept. In Gelderland domineerde voortaan Holland, getuige de kunst van een schilder als Joris van der Haagen, of de stijl van vele 17de en 18de eeuwse stadshuizen in Arnhem, Nijmegen of Zutphen, getuige ook Marot's scheppingen Het Loo en De Voorst en de invloed die daarvan uitging.

In Kleef, na de Gulikse oorlog Brandenburgs geworden, kwam eerst, onder de Grote Keurvorst, een ganse schare van Nederlandse kunstenaars werken, op initiatief van de briljante stadhouder Johan Maurits van Nassau. De stad scheen te vernederlandsen, doch de dood van de prins betekende er het einde van het kunstleven.

Gulik werd met het optreden van het weer katholiek geworden Huis Palts-Neuburg in een volmaakt andere cultuursfeer getrokken. Voortaan vormde het een niet onbelangrijke uitloper van de welige Zuid-Duitse barok en de enclave Ravestein was een aanhangsel daarvan.

Het gevolg was dat er thans voor het verdwenen rijk der hertogen van vóór 1543 geen plaats meer in de kunstgeschiedenis is. Een belangrijk hoofdstuk viel daar eenvoudig uit weg. Een paar brokstukken, hier en daar onder andere hoofden behandeld, kunnen de voormalige betekenis van het geheel niet reflecteren. Alleen Klapheck⁷ heeft dit probleem en de mogelijkheden van een Guliks-Kleefs-Gelderse kunstgeschiedenis juist

⁷ R. Klapheck, *Die Baukunst am Nieder-Rhein*, Düsseldorf 1916.

gezien, maar hij heeft ze niet principieel uitgewerkt door het gebruiken van de in haar neutraliteit al te vage en onduidelijke term „Niederrhein”.

Ook de verdeling van Brabant heeft de kunsthistorici parten gespeeld. De dominerende positie die dit hertogdom in de 13de eeuw in de Nederlanden innam laten zij zelden voldoende tot haar recht komen; de nauwe samenhang in de kunst van de eens bloeiende heerlijkheden Hoogstraten, Breda en Bergen-op-Zoom en het Weert van de graaf van Hoorne kreeg door de scheuring minder aandacht dan zij wel verdiende.

In het noorden van ons land ontgingen de kunsthistorici wel niet geheel de oude culturele en commerciële banden die eens langs de Noordzeekust bestonden⁸, maar de bakstenen kerktorens met zadeldaken van Friesland, Groningen en Drente werden toch nooit volwaardig in samenhang beschouwd met hun talrijke soortgenoten in Noord-Duitsland, Denemarken en het vroeger Deense Zuid-Zweden. En, zover mij bekend, ontbreekt tot nogtoe iedere serieuze poging tot onderzoek of misschien met de kerktorens ook de kerkfresco's met elkaar in verband staan. Zeker is dat torens noch fresco's contact met die van Utrecht of Holland vertonen⁹.

Soortgelijke gevallen deden zich ook in andere landen voor. Het opgaan van Luik in België ontzegde het bisdom het recht op een zelfstandige plaats in de kunstgeschiedenis naast, niet onder de Zuid-Nederlandse gewesten. Evenzo kent de kunstgeschiedenis te weinig eigen rechten toe aan de stamlanden der Pippijnen en Karolingen aan de Maas (het gebied tussen Aken, Nijmegen en Reims, dat Verdun omvat en Meerssen en ettelijke andere plaatsen welke de Karolingische geschiedenis vermeldt) en aan Lotharingen, dat sedert de annexatie door Frankrijk in de 18de eeuw, nu ook maar vóór die tijd als een stuk Franse cultuur en kunst moet gelden. De moeilijkheden van de afbakening tussen Franse en Duitse kunst in de middeleeuwen schuilen, naar het mij wil voorkomen, voor een belangrijk gedeelte in het niet scherp onderscheiden van de voormalige staatkundige en clericale toestanden in het naderhand veelomstreden grensgebied.

Het is onvoldoende dergelijke vraagstukken af te doen door te wijzen op het formele leen-

⁸ In het kort bij: S. J. Fockema Andreae en E. H. Ter Kuile, *Duizend jaar bouwen in Nederland*, Amsterdam, 1948.

⁹ Vgl. B. H. Slicher van Bath, *Herschreven historie*, Leiden 1949, blz. 97 en 269.

verband binnen het Heilige Roomse Rijk. Dat verklaart b.v. de uitzonderlijke positie van de Vlaamse en de Hollandse kunst zo min als die van de Lombardische of de Toscaanse. Het is evenzeer onvoldoende de middeleeuwse kunst van het huidige Frankrijk te verklaren uit de ondergeschiktheid van bisschoppen- en landsheren-opdrachtgevers aan de kroon. De Franse kunst reikt sedert Lodewijk XIV metterdaad over heel het rijk, van Rijssel tot Montpellier en van Nantes tot Straatsburg. „Franse stijl” is sindsdien in grote trekken identiek met die van Parijs. Er zijn echter tijden geweest dat de kunst van Parijs en van het Ile-de-France niet heel het territorium beheerste. In de middeleeuwen tekenden zich, vooral ten zuiden van de Loire, al die eigen variaties af, die de hedendaagse kunstgeschiedenis indeelt in acht typen van Frans-romaanse architectuur, maar is hier, bij de opvallende onderlinge verschillen, het woordje „Frans” nu wel zo bijzonder op zijn plaats en zou de werkelijkheid niet méér benaderd worden door al deze typen niet als een nationale groep te beschouwen, maar in een algemeen West-Europees patroon te scharen naast andere uitingen van romaanse bouwkunst in het voormalige koninkrijk Catalonië, Lombardije, de Rijnstreek en het Luikse?

Ook in de gothiek was de kunst in Frankrijk geen gesloten eenheid. De architectuur bood nu een minder bont gevarieerd aspect dan in de romaanse tijd (zij het nog lang geen homogeen), de schilderkunst daarentegen vertoonde een volkomen ander beeld, met sterke Nederlandse invloeden in Parijs en in Dijon, tegenover Italiaanse in Avignon. Naast Paul van Limburg, Broederlam, Maelwael en Coene werkten echter geen Nederlandse bouwmeesters aan de hoven der Valois of aan de grote kathedralen. Zo deed zich hier een merkwaardige gespletenheid voor, die moeilijk volledig te rijmen valt met het begrip „nationaal-Frans” dat juist éénheid veronderstelt.

De Duitse kunsthistoricus kent aan de ene kant de problemen van de nationale visie minder dan de Franse, doordat hij, vanouds gewend aan de verdeling van zijn land in talrijke staten en stammen, de klassificatie heeft in Zwabische, Frankenlandse, Beierse, Hanzeatische enz. kenmerken. Dit beeld wordt evenwel helaas al te vaak vertroebeld door een op gezette tijden opduikend, op drukkende wijze al-overkoepelend begrip „Duits”, dat alles omvatten moet wat eens op de een of andere wijze Duits genoemd kon wor-

den, d.w.z. het gebied van Danzig tot en met Holland en Antwerpen en van Zuid-Denemarken tot Triest, onder negéring van de eigen wegen welke in deze grote „statenbond” verschillende gebieden, als de Nederlandse gewesten, al vroeg insloegen, of zelfs, als het Italiaanse deel, altijd hebben bewandeld; onder negéring ook van andere, niet-Duitse elementen als de Slavische in het uitgestrekte land beoosten de Elbe.

Aan excessen als degene die in Rembrandt een „Grossdeutscher” meende te moeten zien omdat hij vóór de vrede van Munster geboren werd, en in Rubens, aangezien hij toevallig het levenslicht zag te Siegen, waarheen zijn ouders tijdelijk gevluucht waren, kan hier gevoegelijk voorbijgegaan worden.

Aan de late eenwording van Italië en aan het feit, dat het schiereiland voor het over-grote deel natuurlijke grenzen heeft, is het te danken dat daar het probleem, dat ons hier bezig houdt, in de kunstgeschiedenis niet is opgetreden, met uitzondering van de laatst verworven gebieden aan de noordelijke grenzen. Het na, maar ook vaak gedurende lange periodes het naast elkaar voorkomen en het elkaar overlappen van gothische, slavische, karolingische, Oostenrijks-Duitse en Italiaanse kunst is er een bron van voortdurende verwarringen, waaromheen bijna steeds een onverkwikkelijk politiek luchtje hangt. Dergelijk voor de wetenschap ongewenst geharrewar doet de verzuchting opkomen of de kunsthistorici er niet goed aan doen te rade te gaan bij hun collega's de archaeologen die, zonder bezwaren van buiten hun eigenlijke terrein gelegen aard, Soemerische, Babylonische en Assyrische culturen na elkaar kunnen tolereren, of die Griekse en Romeinse elementen in de kunst tegen elkaar kunnen afwegen zonder per se in partijstrijd te moeten geraken.

Met dit al heb ik lang genoeg stilgestaan bij de kwesties welke kleven aan de premisse, die nationale kunst gebonden acht aan een grondgebied dat door de heden ten dage bestaande grenzen bepaald wordt. Andere indelingen, andere groeperingen en andere accenten, welke in andere tijden heersten, dreigt zij teveel over het hoofd te zien of te veel „en bagatelle” te behandelen. Rest de eerste premisse, die nationale begrippen als Duitse, Franse en Hongaarse kunst, respectievelijk stijl, als constanten beschouwt. De draagwijdte van deze stelling werd reeds beperkt toen ik belangrijke delen van de tegenwoordig bestaande staten afzonderen moest als vroeger daar niet toe behoord hebbende. Maar

nog afgezien daarvan valt het toch reeds moeilijk genoeg, door de loop der eeuwen „constanten” in de kunst aan te wijzen. Het is mij waarlijk onmogelijk in te zien dat een Madonna van Jan van Eyck iets te maken heeft met de kunst van Rubens, ook al schilderde deze wel Madonna's, en de stap van hem naar de 18de eeuwse Zuid-Nederlander Horemans en de 19de eeuwse Belg Constantin Meunier is weer onmetelijk groot. Evenmin vermag ik enige overeenkomst in stijl, smaak, opvattingen of techniek te zien tussen de Lazarus van onze Ouwater en die van Rembrandt, terwijl uiteraard de afstand van deze beide meesters tot, laat ik zeggen de kubistische doeken van Van der Leek, die toch óók een Hollander was, nog veel groter is. Of, in Frankrijk, die van de romaanse fresco's uit de kathedraal van Le Puy tot het werk van Fouquet en van deze naar Greuze en Matisse. Dan wel, in Italië, van Giotto via Michelangelo en Battoni naar Severini. Knap wie in dergelijke, toch allerminst gezochte reeksen, de aanwezigheid van constanten welke op nationale karaktertrekken duiden, duidelijk kan demonstreren!

Het is nu verleidelijk dergelijke reeksen van nationale verscheidenheden te gaan verklaren met het beeld van een ketting, waarvan de tweede schakel in de eerste haakt, de derde in de tweede, enzovoorts. De eerste beide schakels raken elkander steeds, de eerste en de derde soms, de eerste en de vierde nooit, doch zij worden onderling verbonden door twee en drie. Een dergelijk beeld om een geleidelijk zich wijzigen van een stijl bij het van generatie op generatie aan elkaar overgeven van het „cultuurgoed” te verklaren is evenwel onjuist. Want maar al te vaak inconstant is de levenskracht van, en de belangstelling voor een bepaalde soort van kunst. De tijden veranderen voortdurend en zij die de kunst dragen behoren lang niet steeds tot dezelfde sociologische groeperingen met dezelfde soort van interesse. Nu eens spitsen zich alle krachten toe op de architectuur, dan weer op de schilderkunst of de kunstnijverheid, soms op de muziek, dan weer op de literatuur. Een ontwikkeling voltrekt zich daardoor lang niet altijd geleidelijk en rechtlijnig, doch dikwijls met sprongen: sprongen binnen één tak van kunst, maar vaker sprongen van de ene kunstuiting naar de andere en sprongen van nationale, traditionele vormen en onderwerpen naar vreemde. „Nationaal” en „vreemd”, casu quo „internationaal”, kunnen heel goed in één land, in één stad te zelfder tijd naast elkaar bestaan, zelfs binnen één tak

van kunst: de Amsterdamse Joffers b.v. werken in post-impressionistische stijl naast surrealisten en abstracte kunst. Soortgelijke spanningen kenden onze 17de eeuw of het Florence en het Antwerpen van de 16de en het Parijs van de vroege 19de. Men verdoezelde dergelijke polaire tegenstellingen niet onder een zoeken naar eenheid in stijl, want het ideaal van de stijleenheid, dat menige kunsthistorische verhandeling schijnt te suggereren, is dat eigenlijk wel ooit tot werkelijkheid geworden? Er bestaat geen enkele noodzaak noch bewijs dat alle kunst in een bepaald land nationale kenmerken vertegenwoordigt. Het woordgebruik werkt hier vaak verwarrend; zo kan men onder „Romeinse kunst” verstaan: de kunst waarvan men aanneemt dat zij tot de Romeinse cultuur behoort, maar ook: alle kunst die in Rome ontdekt is ¹⁰.

Hier komt nog iets anders bij: cultuurhistorisch gezien is het aspect van de kunst sterk aan vereenvoudiging onderhevig, doordat deze zich nimmer tot taak heeft gesteld de gehele omvang van het culturele en nationale leven te reflecteren; gewoonlijk toont zij zelfs een in een beperking van onderwerpen en uitvoeringswijzen opmerkelijke eenzijdigheid. De middeleeuwse beeldende kunst concentreerde haar aandacht op de Christelijke kerk en negeerde grotendeels wat er verder in de wereld voorviel: de ridderlijke maatschappij, de samenleving in de steden, de derde stand, de handel, het gildewezen, slavernij, huiselijke toestanden en wat al niet méér. Onze moderne schilderkunst sloot zich op in een „ivoren toren”, waarin haar nagenoeg alles ontgaat van hetgeen ons in het dagelijks leven omringt; op haar programma mist men, op hoge uitzonderingen na, de sport en de auto, fiets, vliegtuig en telefoontoestel, naaimachine, microscop, radio, de moderne keuken en de fabriek. Zij staat beslist niet in het volle leven.

Wèl in het volle leven heet onze schilderkunst uit de 17de eeuw gestaan te hebben, doch ook deze blijkt, bij nader toezien, in haar repertoire beperkingen gekend te hebben. Bijna nooit koos zij b.v. de producten der Delftse pottenbakkersovens tot onderwerp en evenmin gekleurd Chinees porcelein of Chinese beeldjes, die volgens de archieven der Oost-Indische Compagnie bij grote hoeveelheden in ons land werden geïmporteerd. Wel prijken op onze oude stillevens

¹⁰ A. W. Byvanck, „C. C. van Essen, De kunst van het oude Rome”, *Bulletin van de Vereeniging tot bevordering der kennis van de antieke beschaving te 's-Gravenhage*, 30 (1955), blz. 62.

blauwe Ming-kommen en -schotels, doch nooit celadon-porcelain en nooit Japanse bierpotten of het Chine-de-commande, dat de markt hier overstromd moet hebben. Vele ambachten beeldden de schilders niet af, officiële plechtigheden zelden, enz. enz.. Maar in de grafiek van dezelfde tijd was de situatie op dit gebied heel anders.

Herhaaldelijk heeft de beperktheid van de kunstenaarsfantasie, dan wel een gewilde of toevallige ongevoeligheid der artiesten, tot gevolg gehad dat het zich verbreiden van nieuwe geestelijke stromingen niet in de kunst opgemerkt kon worden, omdat de kunstenaars zelfs bij opdrachten van een nieuwe inhoud daarbij een passende vorm niet wisten te scheppen. In de Zuidelijke Nederlanden vangt b.v. de Contra-Reformatie een generatie eerder aan dan de Contra-Reformatische barokarchitectuur. Toen het jonge Christendom in het Romeinse Rijk opbloede betekende dit niet meteen de komst van nieuwe wegen in de kunst; lang heeft men zich moeten (en blijkbaar ook willen) „behelpen” met de heersende Romeinse smaak en techniek en, zover mogelijk was, ook met de bestaande iconographie¹¹. De opkomst van de burgerlijke Hollandse schilderkunst viel niet samen met de stichting van onze Republiek, noch in de onderwerpen, noch in de stijl; aan de andere kant liep het revolutionaire classicisme van David vooruit op het uitbreken van de Franse revolutie, terwijl de fenomenen Velasquez en Goya geen bloeiende Spaanse cultuur aankondigden en evenmin vruchten daarvan waren. Wanneer dan zo blijkt dat de kunst in een land niet noodzakelijkerwijze een reflex is van het leven, denken en handelen van een volk, dat het daar lang niet altijd organisch mee verbonden is en zich er soms zelfs van kan distancieren, om een ornament van een andere orde te worden, dat het leven de fleur en de sier geven wil die het juist mist, dan rijst de vraag of de kunsthistoricus met nationale begrippen mag werken, alsof de kunst onder alle omstandigheden een nationale grootheid, karakteristiek, eigenschap of afspiegeling van het nationale leven vertegenwoordigt.

Volk, stam, politieke grenzen, cultuur, taal, godsdienst, géén van die factoren waarmee de historicus te maken heeft, impliceert, naar men weet, de eenheid ener natie. Is het dan wél geoorloofd om stilzwijgend aan te nemen, dat er in één natie wél zoveel eenheid, en bovendien

nog zoveel continuïteit van kunst, smaak en stijl kunnen heersen, dat men zonder reserve van constanten in de Duitse, Spaanse, Franse kunst zou mogen spreken?

Maar hier dreigt het gevaar van generaliseren. Want tegenover apert niet-nationale kunstuitingen als b.v. de schilder- en bouwkunst in Engeland onder de laatste Tudors en de Stuarts — toen de favorieten waren Holbein, Ewouts, Gerards, Paul Somer, Zuccaro, Ketel, Gerbier, Rubens, Van Dijk, Pieter van der Faes genaamd Lely en de veritaliaanste Inigo Jones — staan kunstwerken die, zoal niet helemaal nationaal van origine, dat in de loop der tijden geworden zijn doordat het land ze niet alleen accepteerde, maar op den duur, soms vrijwel terstond, eraan gewend, ze tot de zijne maakte en er nationale inspiratie uit heeft weten te putten. Zo is het gegaan met de portretten en de Galerie Médicis die Rubens voor het Franse hof schilderde; zo ging het in de Zuidelijke Nederlanden met Raphaël's cartons met grote figuren, die naar de Brusselse tapijtweverijen werden gezonden; met de Romaanse en de Gothische stijl bij ons, en met het classicisme in Denemarken.

Edoch, het is niet nodig om, na deze overwegingen, een „vergruisd beeld” achter te laten. Want bij alle commentaar, op het programma van de „nationale kunstgeschiedenis” geleverd, heb ik één factor overgeslagen, n.l. de werking van de tijd, waarvan de kunsthistorici dikwijls het slachtoffer werden, maar waarvan zij tegelijkertijd dragers zijn. De tijd, die vaak ongelijksoortige kunstwerken samenbrengt omdat ze, als gevolg van een latere politieke, religieuze of andere constellatie, gezamenlijk bronnen zijn geworden voor inspiratie van later levenden. Het kan zijn als een kwartierstaat, waarop soms de meest uiteenlopende figuren comparereren, doordat het toeval hun een gezamenlijk nageslacht deed krijgen. Het willen begrijpen van dergelijke lateren, die bewust of niet bewust zich door het verleden gedragen voelden, de studie van „hoe het geworden is” rechtvaardigt het schema van de kunstgeschiedenis op nationale basis volgens hedendaagse grenslijnen, maar . . . dit riekt naar het historisch eclectisme van de bouwkunst uit de tijd, waarin de kunsthistorische wetenschap het levenslicht zag.

Voor de kunsthistoricus evenwel, die zich afvraagt „hoe het geweest is” — en ook hij die wil weten „hoe het geworden is” moet eerst goed beseffen „hoe het geweest is”! —, voor de man die zich tot taak stelt zich los te maken van

¹¹ F. van der Meer, *Christus' oudste gewaad*, Utrecht-Brussel 1949.

gedachten achteraf, ten einde zich de toestand van eertijds zo juist mogelijk voor ogen te kunnen stellen, wil ik, concluderend, tegenover de twee aangevochten premissen twee andere stellingen plaatsen:

Ten eerste, dat de kunstgeschiedenis in het algemeen niet een regelmatig patroon van constanten kent, doch een van elkaar kris-kras afwisselende, opvolgende, verdringende en overlappende impulsen, die men veelal „tijdverschijnselen” kan noemen. Deze omvatten niet steeds alle takken van kunst tegelijk. Zij kunnen wel eens uit een nationaal élan voortkomen, doch evengoed uit een religieus of uit een commerciële bloei dan wel geheel autonoom.

Ten tweede, dat de uitstraling van deze impul-

sen niet gebonden is aan de huidige landsgrenzen, maar dat zij zich verbreiden volgens lijnen, welke de situatie van de eigen tijd meebrengt.

En ik wil hier een derde stelling aan toevoegen, n.l. dat er geen reden is, in een kunst steeds een getrouwe weerspiegeling van het „nationale karakter” te zien. Dit klemmt te meer omdat verschillende takken van kunst in één plaats gelijktijdig zich volgens verschillende lijnen kunnen ontwikkelen. Naderhand kan zij dit „nationale karakter” wel eens gaan aannemen, maar wie zal uitmaken hoeveel „hineininterpretieren” daarin dan schuilt van datgene, waaraan men door de tijd gewend is geraakt en dat men daardoor allengs als iets eigens is gaan beschouwen, ook al was het vroeger nog zo vreemd?

SUMMARY

NATIONAL HISTORY OF ART

BY DR R. VAN LUTTERVELT

It is the custom to apply to history of art the same scheme of dividing into periods as is applied to history: i.e. the division into Antiquity, Middle Ages and Modern Times, and besides according to a local division into countries. This system dates from the Romantic Period, when it was considered that the national history of a country should contribute to its glory. In fact, some works of art seem to possess a typically national aspect. But on the other hand there are many that, though originated on either side of present-day boundaries, yet belong to one group, e.g. the castles of Hoensbroek and Schaesberg in the Dutch province of Limburg and Merode and Raesveld in Germany. The same problem is found in the Austrian-Italian, the French-Spanish, the French-German and the German-Danish borderlands.

Those who denote former art according to the present-day division into countries often take it for granted that in the past boundary-lines ran exactly like they do nowadays and that notions like „German”, „French”, etc. art and style are constants that can be used for considerable lengths of time. These premisses, however, hold true only to a small degree. In the Netherlands for instance is counted pre-eminently as national art: the intimate art of painting of the Golden Age, with which both architecture and sculpture are linked up in people's minds; yet trying to put the works of the South Netherlanders Quellinus, Verhulst and Xavery under the same heading strikes us as forced. Also the allegorical, mythological and historical paintings of the Netherlands in the 17th century fit badly into the scheme, which has often been a reason to suppress them somewhat. Influences from abroad on our applied arts, especially those from the Huguenots after 1685, did not fit either into the traditional picture of the North Netherlandish art based on Potgieter, c.s.. Even greater are the difficulties produced by this national point of view, when the medieval art of the Northern Netherlands is concerned. Assuming that the diocese of Utrecht was then the exponent of the national style means that important parts of the present kingdom, lying outside it, cannot be considered as Netherlandish; if on the other hand the present-day boundaries are accepted, the result is a conglomeration of phenomena showing no unity. In this case former important unities as the great personal union of Guelre, Gulik, Berg and Cleves, and as Lorraine are plainly made void.

The conclusion to be drawn from this must be that only a grouping of artistic currents according to contemporary (of the own time) frontiers, influences and trends is justified. Consequently Liege should before 1793 not be considered as belonging to the Southern Netherlands, the extent of the cradle-lands of the Corlovingians on the Meuse should be realized, the fact that the former boundaries of France were not those of to-day should be borne in mind, etc. Even if all this is taken

into account formalism may yet lead to incorrect results. The feudal bond within the Holy Roman Empire does not explain the highly original flourishing of the arts in Northern and Central Italy in the 14th and 15th centuries, nor the exclusive position of the Flemish art among the Burgundians.

The idea of "a national constant" in art appears from all this to be untenable. What have a madonna by Jan van Eyck and one by his compatriot Rubens in common? What the Lazarus by Ouwater and the one by Rembrandt? What is there to associate Fouquet with Greuze and Matisse, Giotto with Michelangelo, Battoni or Severini? It is moreover not at all necessary for a development in art to move in a straight line. Again and again one line is broken off, another unexpectedly rises rapidly. Human interest continually passes from one form of culture to another. And added to this, art is not always a reflex of the thinking and feeling of its day; at times it is on the contrary an escape from it, then again the artist's imagination fails in following up the alterations taking place in society.

Important is sometimes the factor "time", which can bring together incongruous works of art and make them into sources of inspiration for a later generation, which may consider all these various sources alike as "ancestral". But here lies the danger of "hineininterpretieren" for the sake of a forced picture of a national history of art.

BOEKBESPREKINGEN

J. J. Kalma, Repertorium Frieslands verleden. Overzicht van tijdschriftartikelen de Friese geschiedenis betreffende, samengesteld in opdracht van het Bestuur van het „Friesche Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde". Leeuwarden, A. Jongbloed, 1955, 416 blz. — Prijs f 9.10.

Een repertorium is een instrument, een stuk fijne mechaniek. Wie er de smaak voor heeft, herkent de doeltreffendheid onmiddellijk aan de indeling van de stof, de overzichtelijkheid van de bladspiegel, de bouw der afzonderlijke lemmata. De vergelijking gaat nog verder, want evenals bij een fijn gesmeed instrument, is de graad van nauwkeurigheid die men ermede kan bereiken in de eerste plaats afhankelijk van het inzicht en de nauwgezetheid van de maker.

Het hierboven aangekondigde repertorium is zulk een werktuig. Of het perfect is weet ik niet, of het leemten bevat, of er geen fouten in staan heb ik niet kunnen controleren, maar dat het goed in elkaar zit, blijkt bij de eerste kennismaking.

Daar is in de eerste plaats de opzet, om de artikelen eerst één keer te rangschikken volgens de auteurs (I). Juist voor een afgerond cultuurgebied als het Friese is het van groot belang, niet alleen te overzien *wat* er geschreven is, maar ook: *door wie* en *wanneer*. Dit werk nodigt op deze wijze door zijn opzet uit tot een kennismaking met de bibliografieën van veel Friese cultuurdragers. De in andere repertoria

gebruikelijke registers van auteursnamen geven in dit opzicht steeds te veel en te weinig.

Het gehele op deze wijze gerangschikte materiaal wordt vervolgens nog éénmaal (of meer malen) vermeld onder de navolgende rubrieken:

- II. plaatsnamen
- III. persoonsnamen
- IV. zaaknamen
- V. geschiedenis
- VI. kerkgeschiedenis.

M.a.w. het gehele onafzienbare complex ener cultuur-in-haar-geheel wordt ingedeeld volgens enkele ondubbelzinnige criteria, die als even zovele dimensies zijn te beschouwen: de geografische indeling (II), de onderscheiding volgens de betrokken individuen (III) of zaken (IV) en de chronologische indeling (V en VI). De oude retorische leidraad: *Quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando* (wie, wat, waar, waarmee, waarom, hoe, wanneer) blijkt nog niets van zijn kracht verloren te hebben!

Gegeven deze indelingen, zal het hoofdstuk *z a a k n a m e n* (IV) ongetwijfeld verreweg de meeste zorg hebben gebaard.

Het is vooral in deze groep, dat men de vaste hand bespeurt van wie weet wat nodig is en vooral ... wat vermeden moet worden. Want wie hier te veel wil geven, vergruizelt het materiaal tot onaanzienlijk stof-goed; en wie niet ver genoeg gaat, levert massa's, die onverteerbaar zijn.

Van aardappelen en aardewerk over boerderijen, bouwkunst, emigratie, flora, huwelijk, kaatsen, klokken, letterkunde, molens, muziek, Oranjehuis, pharmacie, reizen, schilderkunst (om slechts deze te noemen) naar toneel, vlaggen, wapenkunde trekt de gehele Friese cultuur in de ruimste zin van dat woord aan ons voorbij. De zilversmeden en de zonnwijzer ontbreken niet. Zwaarmoedigheid (Fryske) dreigt de rij te sluiten (maar daarover werd dan ook in 1942 geschreven) ... gelukkig zorgt ten leste zijlrecht nog voor een waardiger slotaccoord!

„Welk een rijkdom voor een natie, om binnen haar staatkundig en cultureel wel omschreven grenzen nog een afwijkend volksleven met een eigen taal te bezitten, zonder dat dit de eenheid van het geheel schaadt” schreef Huizinga in

1922 naar aanleiding van een bloemlezing Friese poëzie.

De sleutel tot die rijkdom wordt ons hier geboden. De lijst van intekenaren vermeldt ook enkele gemeentebesturen. Beseffen dergelijke „instanties”, welke een geëffende baan voor cultureel verkeer in een werk als dit ligt uitgespreid? Een baan die nog over eeuwen onverminderd bruikbaar zal zijn, wanneer de duizendvoudig kostbaarder wegen die thans worden aangelegd voor wat als Het Verkeer de eerste plaats opeist, als hopeloos verouderde stelsels zullen zijn opgeruimd.

Onze tijd denkt in termen van efficiency; wie let op de afschrijvingstermijn zal moeilijk rendabele werk kunnen aanwijzen dan dat van de antiquaar tussen zijn oude boeken zoals het titelprentje (door?) die te zien geeft en met wie de bewerker zich met kennelijk welbehagen vereenzelvt.

H. VAN DE WAAL

BOEKEN OVER GLAS VERSCHENEN SINDS 1950

DOOR E. PELINCK

De belangstelling voor glas is de laatste decennia in sterke mate toegenomen, hetgeen tot uiting komt in de steeds fellere strijd bij het aanleggen van nieuwe en het uitbreiden van bestaande verzamelingen en als gevolg van deze strijd in een aanzienlijke prijsstijging.

In Nederland treedt deze ontwikkeling eveneens aan het licht en wel in de eerste plaats door de grotere aandacht, welke aan de opstelling van de glascollecties in onze openbare verzamelingen wordt besteed en tevens zien wij ook een uitbreiding van deze collecties. Het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden opende in 1950 een nieuwe zaal voor zijn steeds groeiende collectie antiek glas. Het Rijksmuseum te Amsterdam heeft een uiterst vernuftige, zij het wat beperkte opstelling voor een keuze uit de zeer omvangrijke, voornamelijk uit Nederlands glas bestaande glasverzameling, waarvan overigens ook een groot deel in de historische afdeling is ondergebracht. Bovendien kan deze instelling bogen op een na de oorlog uit de „Recuperatie” verworven collectie van het met dit onderwerp, wat de decoratie betreft, verwante bergkristal. Het Museum Boymans met het legaat Van Rijckevorsel wedijvert met het door de schenking Mulier in het zadel geholpen en onlangs door enige kapitale aankopen aan de spits gekomen Haagse Gemeentemuseum. Talrijke provinciale en plaatse-

lijke musea hebben de laatste jaren eveneens grote zorg aan hun dikwijls verrassend rijke bezit besteed. Enige jaren geleden werd in het Museum Willet-Holthuysen te Amsterdam een glastentoonstelling¹ gehouden. De N.V. Koninklijke Nederlandse Glasfabriek, feitelijk een fabriek van industrieglas (flessen!), maar vooral bekend om zijn op de moderne kunstnijverheid afgestemde fijnere kristal, richtte in 1953 een aantrekkelijk en instructief Nationaal Glasmuseum op voor oud en vooral modern glas². Er zijn

¹ Geen catalogus.

² Buiten ons bestek valt het moderne glas. Toch vermelden wij het naar aanleiding van een tentoonstelling in het Stedelijk Museum te Amsterdam (september 1947) verschenen *Glasschool Leerdam*, inleiding van A. D. Copier, met een aantrekkelijk overzicht van de aan deze glasfabriek verbonden school. Voorts verscheen in 1953 een zeer fraai platenboek met uitnemende foto's van hedendaagse productie: *Crystal Leerdam, N.V. Nederlandsche Glasfabriek Leerdam Holland*, met inleiding van Prof. J. Waterink, „De psychologie van de industriële vormgeving”. Voorts: Harro Ernst, *Moderne Gläser*, Darmstadt z.j. (Kort overzicht van het moderne Europese glas). Richard Süsmuth, *Glas und Gläser*, Frankenberg-Eden 1952 (Klein boekje over modern glas). Elisa Steenberg, *Modern Swedish glass*, z. pl., 1949. Sidney Waugh, *The making of fine glass*, New York 1947 (Over de moderne techniek).

een aantal Nederlandse particuliere glasverzamelaars van formaat.

Ook de literatuur groeit en zo is er aanleiding om enige aandacht aan de in de laatste jaren verschenen boeken te wijden ³.

Hoewel niet recent moet melding gemaakt worden van Walter Bernt, *Altes Glas*, München z.j.. Gelijk dit meer voorkomt, geeft de titel „glas” of „oud glas” bij dit uiterlijk overigens keurig verzorgde en van een duidelijke korte inleiding voorziene boekje de inhoud niet geheel juist weer want in de eerste plaats valt het antieke en het islamitische glas er buiten, terwijl bij de verdere naar landen verdeelde inhoud de meeste aandacht aan Duitsland wordt besteed. Bij ons land wordt terloops over Adam (!) en Willem (van) Heemskerk gesproken. David Wolff wordt ten onrechte ook als schilder vermeld, waarbij waarschijnlijk een verwisseling met de verder niet genoemde Aert Schouman plaats vond. Email-schildering kwam bij ons wél voor, zowel in kleuren als grisaille, zij het niet veelvuldig. Bernt is van mening, dat de op de 17de eeuwse Hollandse stillevens afgebeelde glazen nog niet bewerkt zijn. Sedertdien heeft, zoals hieronder zal blijken, het Corning Museum hier een tentoonstelling aan gewijd. Engeland en Frankrijk worden zeer summier behandeld. Een literatuurlijst ontbreekt maar daar staat tegenover een lijst van veilingcatalogi met goede afbeeldingen tussen 1897 en 1939. Tachtig afbeeldingen naar, op drie na, door de schrijver zelf vervaardigde voortreffelijke foto's met uitvoerige beschrijvingen en literatuur besluiten dit boek.

In de *Bibliothek für Kunst- und Antiquitäten-Freunde* verscheen als Band XXXVI van de hand van I(gnaz) Schlosser, *Das alte Glas*, Braunschweig 1956 ⁴. De tekst is wel kort gehouden, maar het is opmerkelijk hoe de schrijver met enkele woorden de quintessens van de verschillende facetten van zijn onderwerp weet te schetsen. Hierbij laat de schrijver de nadruk vallen op de vormgeving en ornamentiek. De kort-

³ Tijdschriftartikelen moesten buiten beschouwing blijven.

⁴ Dezelfde schrijver, directeur van het „Oesterreichisches Museum für angewandte Kunst” te Wenen, voorzag een door dit museum uitgegeven alleraardigst boekje, *Venezianer Gläser*, Wenen 1951, van een voorwoord. In dit verband maken wij melding van een in 1954 verschenen, bescheiden vrouwblad, met „ten geleide” door Giuseppe dell'Oro, naar aanleiding van de tentoonstelling [Modern] Venetiaans glas, Gemeentemuseum 's-Gravenhage.

heid van de alle landen en tijden ⁵ behandelende tekst maakt, dat wel enkele, voor de gemiddelde lezer overigens niet erg belangrijke zaken en namen ontbreken. De royale afbeeldingen naar perfecte foto's (glasfotografieren is een ware kunst!) zijn tussen de tekst op uitstekend papier gedrukt. Een kort „Kunstgewerbliches Glas-ABC”, een opgave van de belangrijkste oudere boeken over glas en een literatuurlijst besluiten dit aantrekkelijke boek.

Walter Dexel, *Glas, Werkstoff und Form*, Ravensburg 1950, geeft, gezien uit de hoek van een warme belangstelling voor het samengaan van techniek en vorm, aan de hand van goede afbeeldingen een aardig overzicht van zijn onderwerp.

Ludwig F. Fuchs, *Die Glaskunst im Wandel der Jahrtausende*, Darmstadt 1956 (Band 23 van de serie: Wohnkunst und Hausrat einst und jetzt) is het Kleinduimpje onder de recente publicaties en wandelt dan ook wel met zevenmijslaarzen door de glaswereld zonder overigens het glas van „jetzt” te bereiken. Het boekje omvat 21 blz. tekst, 1 blz. oudere literatuur, 15 blz. vrij uitvoerige verhandelingen bij de 41 plaatjes (waarbij behoudens een Sangglas geen Nederlands voorbeeld) en een overzicht van de openbare verzamelingen, verdeeld naar antiek en later glas, waarin bijv. geen enkel Nederlands museum is genoemd.

Het boek van J. R. Vávra, *Das Glas und die Jahrtausende*, Praag 1954, (vertaling van een Tsjechische uitgave van 1953), met zeer talrijke ten dele in koperdiepdruk en kleuren uitgevoerde afbeeldingen maakt op het eerste gezicht een aantrekkelijke indruk, maar hoe meer men het bestudeert, blijkt het een zekere compilatie te zijn. Allerhande bronnen en schrijvers zijn nageschreven, waardoor men al direct het bezwaar ontmoet, dat bijvoorbeeld t.a.v. de techniek, waarover echter enkele zeer uitvoerige en instructieve hoofdstukken, voortdurend in herhaling wordt getreden. Ook het afbeeldingenmateriaal is grotendeels uit bestaande werken overgenomen. De titel wekt ook hier de verwachting, dat het glas van alle landen wordt behandeld, maar in werkelijkheid is het in de eerste plaats een propaganda voor het Boheemse glas, w.o. ook het moderne, en zo zal het voor hen, die het Tsjechisch niet beheersen, voor dit speciale onderwerp zeker bruikbaar zijn; evenzo zullen

⁵ Ongeacht de titel wordt het moderne glas toch ook, zij het kort behandeld.

de afbeeldingen, die voor dit onderdeel aan Praagse musea zijn ontleend, een welkome aanvulling zijn op het in de bestaande literatuur (en ook in dit werk) maar al te veel opnieuw afgebeelde materiaal.

De historische beschouwingen zijn van een bedenkelijk dilettantisme, zoals op blz. 95, waar Holland en België in hun verhouding tot het Duitse Rijk, Spanje en Habsburg worden vermeld. Dit boek wordt behalve voor propaganda voor het Boheemse glas ook nog gebezigd voor een andere propaganda en wordt door knetterende banvloeken over „berechnende Schlauheit der Kirche”, „die feudale Welt des sogenannten Christlichen Westens” e.d. in ernstige mate ontserd. Het Russische glas is oeroud!

Een zeer ernstig bezwaar is, dat het verband tussen tekst en afbeeldingen veelal zoek is; nergens wordt in de tekst naar afbeeldingen verwezen en veelal moet men bovendien nog raden waar de stukken zich bevinden. De literatuur, waarnaar, behalve een enkele naam in de tekst, nergens wordt verwezen, is zeer willekeurig. Maar met dit al, een royaal platenboek is het wel.

Na deze breedspakige en verwarrende tekst is het een weldaad het boek te lezen van de oud-directeur van het Haagse Gemeentemuseum, Dr. H. E. van Gelder, *Glas en Ceramiek, de kunsten van het vuur*, Utrecht 1955. Voor hen, die wisten, over welk een, oorspronkelijk voor een geheel andere uitgave bestemd afbeeldingenmateriaal de schrijver beschikte en vooral voor hen die zijn grote kennis op deze gebieden kennen, zal deze door de omstandigheden blijkbaar zeer vereenvoudigde uitgave teleurstellend zijn, maar de bondige manier waarop deze gecompliceerde onderwerpen aan de hand van het in Nederland aanwezige glas en ceramiek behandeld zijn, zal voor onze landgenoten, die tot nu toe voor een samenvattend overzicht — althans van het glas — vrijwel uitsluitend op buitenlandse publicaties of verspreide artikelen waren aangewezen, een welkome aanwinst betekenen⁶. Op ongedwongen wijze wordt de lezer thuis gebracht in de dikwijls toch zo ingewikkelde technieken en de daaraan verbonden terminologie, vooral in de decoratie, waar Dr. Van Gelder zo vertrouwd mee is en waarover hij met de namen der decorateurs reeds zo veel heeft gepubliceerd. In ieder geval is het boek een uitstekende inleiding en gids in ons kunstbezit en, zoals schrijver dit

hoopt, vooral een prikkel tot nadere studie.

Hoewel eigenlijk buiten het bestek van deze literatuurbespreking vallend, mogen wij niet nalaten er de aandacht op te vestigen, dat het hier feitelijk om twee boeken in één band gaat, want de kunst van het vuur omvat tevens de ceramiek, een nog heel wat uitgebreider gebied, waarmee de schrijver ook zeer wel vertrouwd is. Hier wordt eveneens de nadruk op het in ons land aanwezige materiaal gelegd. De techniek wordt zo behandeld, dat men verrijkt met de kennis van de daaraan verbonden problemen, des te meer waardering krijgt voor de producten.

Dat de Engelse ceramiek, zowel steengoed als porcelein, samen in nauwelijks twee bladzijden wordt behandeld is meer kenmerkend voor de opzet van dit op de Nederlandse belangstelling afgestemde boek dan voor de omvang van dit onderwerp. De literatuur geeft over het algemeen het voornaamste, al zouden wij voor hen, die wat verder willen gaan, bijvoorbeeld gaarne vermelding hebben gezien van de bijzonder aantrekkelijke *Faber Monographs on pottery and porcelain*.

Betreurenswaardig is, dat het afbeeldingenmateriaal, vooral bij het glas, door ook hier betrachtte „economie” niet in alle opzichten tot zijn recht komt; vele stukken zijn te klein weergegeven en een aantal zelfs onduidelijk, terwijl de „mise en page” bepaald onrustig is. Dat voor een o.i. toch zo aantrekkelijk onderwerp bij de betoonde inperkingen toch een subsidie nodig was, pleit niet voor het vertrouwen, dat de Nederlandse uitgever blijkbaar in zijn „markt” meent te mogen stellen.

Dan heeft de Engelse uitgever met zijn wijd afzetgebied het blijkbaar heel wat makkelijker, waar nog bij komt, dat het speciaal op het Engelse glas afgestemde boek van G. Bernard Hughes, *English, Scottish and Irish Table Glass, from the sixteenth Century to 1820*, Londen 1956, voor een zeer grote kring van collectionneurs onmisbaar is. De schrijver begrenste zijn stof angstvallig tot het in de titel omschreven gebied met slechts vermelding van een enkele continentale parallel. De Engelse glasliefebbers zijn er bijzonder ver in om hun glazen systematisch naar de vorm, in het bijzonder van de steel (waarbij Hughes opmerkt, dat deze door de meubelstijlen zouden zijn beïnvloed) te verdelen, geheel volgens een zeker verzamelaarsjargon. Uitstekende met veel zorg in de pagina geplaatste en van uitvoerig commentaar voorziene afbeeldingen, waarbij men ook het gebruik van

⁶ Opmerkelijk is, dat in de Heemschutserie geen deeltje over glas verscheen.

het glas ziet, vermeerderen de aantrekkelijkheid.

Een minder dikke maar vooral door zijn illustraties minstens even aantrekkelijke publicatie is E. M. Elville, *English and Irish cut glass 1750-1950*, Londen 1953, waarin vooral de nadruk valt op het gesneden glas en de daaraan verbonden techniek.

Als derde publicatie over Engels glas noemen wij L. M. Angus-Butter-Worth, *British table and ornamental glass*, Londen 1956. Schrijver verdeelde de stof naar plaatsen en fabrieken en geeft een beschouwing over ontwerp en vormgeving, alsmede een analyse van de hedendaagse binnen- en buitenlandse markt. De aandacht valt voornamelijk op de 19de en 20ste eeuw met goede voorbeelden uit deze zo geminachte periode, welke toch ook zulk goed vakmanschap kende. Het moderne Engelse glas, althans het hier getoonde is echter tamelijk „behoudend”.

Tenslotte maken wij (zonder het gezien te hebben) nog melding van D. R. Guttery, *From broad-glass to cut crystal*, Londen, Leonard Hill (Books) Ltd., een boek, dat zich speciaal met de reeds drie en een halve eeuw oude glasproductie van Stourbridge bezig houdt.

Hoewel reeds in 1948 verschenen, willen wij niet nalaten te vermelden het als Pelican Book verschenen E. Barrington Haynes, *Glass through the ages*, Harmonworth 1948, een bijzonder handig boekje, vooral voor hen, die zich vertrouwd willen maken met de ontelbare variaties van Engelse glasvormen en de daaraan verbonden terminologie.

Terwijl een land als Engeland veelvuldige en goed verzorgde publicaties over zijn glasproductie kan doen verschijnen, laten andere landen niet zo vaak zien, wat zij in de loop der eeuwen hebben voortgebracht. Toch komt hier ook verandering in. Zo geeft het werk van Ada Buch Polak, *Gammel Norsk glass* (with an English summary), Oslo 1953, een volledig overzicht van de Noorse glasproductie tussen 1741, toen de eerste fabriek in Noorwegen werd opgericht, en 1843. De bronnen waren de archieven der glasfabrieken. Noten en een catalogus van alle bekende(!) Noorse glazen, verdeeld naar periodes, besluiten dit boek, dat ook kan bogen op talrijke naar duidelijke foto's vervaardigde illustraties.

Ook Zweden, vooral bekend door het moderne Orreforsglas⁷, vraagt met enige nummers van

de tentoonstellingscatalogi van het Nationaal-museum, no. 82 en 214 onze aandacht. Het eerste is een herdenking van de 25-jarige productie van Orrefors (1942), de andere betreft het moderne Zweedse glaswerk in zijn geheel.

Elisa Steenberg, *Swedish Glass*; translated from the Swedish by Lilian Ollen, New-York 1950, kennen wij alleen als titel. Dezelfde schrijfster publiceerde in 1953 als dissertatie te Upsala: *Svenkt Adertonhundratals glas, en konhistorisk studie* [Stockholm 1953], waarin het 19de eeuwse Zweedse glas wordt behandeld. Haar voornaamste bronnen waren geïllustreerde prijskranten en boedelbeschrijvingen, voorts ook menu's, (waaruit men kan zien wat gedronken werd) en afbeeldingen van gedekte tafels. Talrijke kleine lijntekeningen geven een beeld van de zich aan de tijdsmaak aanpassende 19de eeuwse Zweedse kristalstijl. Duidelijke statistieken geven overzichten van de producties. Ook hier uitvoerige bronnen- en literatuuropgave.

Dat men over glas ook in een goedkope vorm uitstekend kan publiceren, bewijst het voor de Librairie Larousse in de Serie „Arts, styles et techniques” door James Barrelet geschreven handige boekje *La verrerie en France de l'époque Gallo-romaine à nos jours*, Parijs 1953. De reproducties zijn klein maar wel op behoorlijk papier gedrukt. Schrijver toont een ononderbroken glasproductie in Frankrijk aan van de Gallo-Romeinse periode tot heden; wanneer niet met de objecten zelf dan met behulp van teksten en miniaturen of schilderijen. Het boekje is onderverdeeld naar periodes met telkens een korte historische inleiding, gevolgd door een behandeling van het vlakke en het holle glas en naar gelang dit meebrengt van imitatie edelstenen, glasparels, mozaiek enz. Verschillende indices voltooiën deze uiteraard op het Franse glas gerichte, maar ook voor hen die zich voor glas in het algemeen interesseren alleszins aanbevelenswaardige handleiding.

De belangstelling voor het Belgische glas is betrekkelijk vroeg ontstaan uit de wens deze Belgische industrie beter te leren kennen. Raymond Chambon, *L'histoire de la verrerie en Belgique du IIe siècle à nos jours*; préface de Madame G. Faider-Feytmans, Brussel 1955, beperkt zich ondanks alle verlokkingen tot het gebied van het huidige België, maar maakt dan ook de indruk alles verwerkt te hebben, wat daar over te vinden was. De schrijver, zelf uit een glasmakersgeslacht stammend, heeft zich behalve op de bestaande literatuur op twee belangrijke bronnen geworpen,

⁷ Een smakelijke propaganda voor het moderne Zweedse glas is ook: *Orrefors*, met tekst van C. Hernmarck, Stockholm 1951.

namelijk de opgravingen en de archieven. Voor de eerste waren het de oude ovens met de aldaar gevonden glasresten, vooral bekend geworden door zijn eigen opgravingen van Gallo-Romeinse en Merovingische ovens te Macquenoise, waardoor op grond van vergelijkingen met de scherven bepaalde stukken nader gelocaliseerd konden worden⁸ en ook België in aanmerking komt als bron van z.g. Rijnlands en Picardisch glas. Bij de archivalia waren van bijzonder belang drie met de hand geschreven en van tekeningen voorziene catalogi van werkplaatsen uit de 16de en 18de eeuw, waardoor het ook mogelijk zal zijn sommige modellen als Belgisch te identificeren; bepaald streektypen zijn er echter niet. In dit boek valt de nadruk verder voor een groot deel op de economisch-historische problemen alsmede op de sociale zijde van de glasproductie. De Belgische glasindustrie met haar enorme productie aan vensterglas heeft in de 19de eeuw een grote vlucht genomen en met de analyse hiervan is dan ook de tweede helft van deze publicatie gevuld. De indeling is naar historische periodes (van de Romeinen tot heden). Niet alleen in de voetnoten wordt uitvoerig naar de literatuur verwezen, maar achter ieder hoofdstuk volgt een kritische beschouwing over de literatuur, terwijl een zeer uitvoerige bibliografie, met in de eerste plaats Belgische literatuur, is samengesteld. Tot slot indices betreffende de met de glasindustrie verbonden personen en geslachten en evenzo voor de plaatsen alsmede een systematisch overzicht van de plaatsen en de daar vervaardigde soorten glazen (met definities van deze soorten). Gaarne hadden wij hier echter een kaart gezien, waardoor de geografische spreiding ook voor de vreemdeling duidelijk zou zijn. Een „inhoud” ontbreekt.

Als blijkt van de Belgische belangstelling voor glas mag ook gelden de tentoonstelling van antieke glazen uit de verzameling Ray Winfield Smith, welke in de zomer van 1954 in het Museum van Mariemont werd gehouden. Deze in 1931 begonnen collectie was als bruikleen over vele musea in Europa en Amerika verspreid. Na enige tentoonstellingen in Duitsland⁹ werden 300 stuks, van het oudste Egyptische glas tot het Islamietische, getoond. In de tentoonstelling „Scaldis” (Antwerpen, zomer 1956) was ook een

afdeling glas met 39 nummers. De catalogus bevat een korte inleiding van mejuffrouw A. M. Berryer over Antwerps glas.

Verleden jaar hield het Kunstgewerbemuseum te Zürich in het Helmhaus aldaar een tentoonstelling „Glas aus vier Jahrtausenden”, waaraan een gelijknamige gids (nr. 212 van de „Wegleitung” van genoemd museum) is gewijd. Het materiaal omvatte zowel oud (o.m. uit de verzameling E. Wolf, Buenos Aires) als modern glas. Na veertig, uiteraard slechts een vluchtig overzicht van de glaskunst gevende afbeeldingen volgt een rondgang door de tentoonstelling, derhalve geen catalogus¹⁰.

Daar er ook tamelijk veel glas in is afgebeeld wijzen wij hier op: *Kunst en schoonheid uit de vroege Middeleeuwen, de Merovingische grafvelden van Alphen, Rhenen en Maastricht*, uitgegeven t.g.v. het 1850-jarig bestaan van de stad Nijmegen door het gemeentebestuur van Nijmegen en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort, Amersfoort 1955, met een inleiding van de directeur van dit Rijksbureau, Dr. P. Glazema¹¹. Vooruitlopend op de later te verschijnen publicaties was de opzet door middel van plaatjes het „grote Nederlandse publiek” met deze, verder voornamelijk uit metaal en ceramiek bestaande, vondsten vertrouwd te maken, zonder dat een wetenschappelijke pretentie beoogd werd. De afbeeldingen geven ondanks hun ietwat schilderachtige allure een aantrekkelijk overzicht van dit nieuwe materiaal.

Ook in de Nieuwe Wereld groeit de belangstelling voor het glas. In 1951 had te Corning (New York) de opening plaats van het Corning Glass Center, omvattende het Corning Museum of Glass, The Hall of Science and Industry van de Steuben Glass Factory en een „Community center”, met als programma de geschiedenis van het glas te tonen (geschiedenis, kunst, wetenschap en fabricage). Er worden ook geregeld tentoonstellingen gehouden met keurige boekjes. Wij noemen *Glass vessels in Dutch painting of the 17th century*, an exhibition organized by the Corning museum of glass; *This is a book about Corning glass center* (1952), vooral ook interessant vanwege de wijze, waarop men in Amerika dergelijke didactische tentoonstellingen opzet.

¹⁰ Zie voor nadere beschouwing: *Connoisseur*, 138, (1956), blz. 42-43.

¹¹ Onder de titel *Merovingische ambachtkunst*, Baarn (1956), verscheen een, wat betreft de tekst uitgebreide, herdruk van dit boekje.

⁸ Bernt (zie boven) beweert daarentegen, dat alle scherven weer opnieuw werden gesmolten!

⁹ O.m. Dahlem (Berlijn), sept.-okt. 1951; bescheiden catalogus van 88 nummers.

In 1953 werd de geschiedenis van de Amerikaanse historische flessen getoond en in 1954 van het Amerikaanse geperste glas. In 1955 volgde de tentoonstelling van drinkglazen uit de verzameling van Jerome Strauss en de Ruth Bryan Strauss memorial Foundation met een eveneens keurig verzorgde en rijk geïllustreerde catalogus met een inleiding van de verzamelaar zelf¹². In 1955 verscheen *Glass from the Corning Museum of Glass, a guide to the collections* met een korte maar verhelderende historische en technische inleiding aan de hand van het voortreffelijk afgebeelde eigen bezit.

Naast deze verzameling en het Metropolitan Museum te New York, welke instelling zich reeds in 1927 van de collectie Mühsam verzekerde, moet vooral genoemd worden het door een glasfabrikant (Libbey) gestichte Museum of Art van Toledo (Ohio).

¹² In deze collectie bevinden zich ook talrijke stukken uit de oorspronkelijk Berlijnse verzameling van Frederic Neuburg, schrijver van: *Glass in Antiquity* (Londen 1949). In het verband van het antieke glas verwijzen wij naar: *The Burlington Magazine* no 603, vol. 95 (June 1953), blz. 180-187, waar Gisela M. A. Richter en Ray Winfield Smith (met bibliographie over antiek geschilderd glas!) de schaal met het oordeel van Paris uit de verzameling van de tweede schrijver (zie hierboven bij Mariemont!) publiceren.

Zonder het te kennen noemen wij Lura Woodside-Watkins, *Glass and glass making*, New York 1950, en Freda Diamond, *The story of the glass*, New York 1953, dat een algemeen overzicht van het glas geeft. Voor de speciale verzamelaars nog de titel: Sheelah Ruggles-Brise, *Sealed bottles*, New York 1949.

Tot slot maken wij melding van twee Amerikaanse publicaties, welke wij toevallig in handen kregen; er zijn er uiteraard heel wat meer. Het eerste, Carl W. Drepperd, *ABC's of old glass*, New York 1949, is een populair glas-lexicon, vrijwel geheel op het oude 19de eeuwse Amerikaanse glas afgestemd. Het andere, *How much do you know about glass?*, samengesteld door Harlan Logan (New York 1951), is een merkwaardig voorbeeld hoe men met een uiterst smakelijk boek het grote publiek op vlotte wijze „glass minded” kan maken. Aardig is een aantal hoofdstukken met suggestieve vragen om de lezer zich zelf op de proef te laten stellen omtrent zijn kennis van het glas en de toepassing hiervan, om te besluiten met een termen- en beredeneerde literatuurlijst voor verdere studie en ook een lijst van zes, door verschillende glasmaatschappijen samengestelde films, alsmede een lijst van Amerikaanse musea, waar men glas kan zien. Een amusant en aantrekkelijk boek!

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

J. A. Harms, *Het Drentse kern-esdorp in zijn veranderde functie.*

D. F. Lunsingh Scheurleer, *Problemen rond kleine musea en oudheidkamers.*

J. Westra van Holte, *Havezaten in Drente.*

GEDRUKT BIJ E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

EXCURSIE-NUMMER

INHOUD

- Het Drenthse kern-esdorp in zijn veranderde functie 129
J. A. Harms
- Landelijke Bouwkunst in Drenthe 159
G. C. Helbers
- Havezathen in Drenthe 171
J. Westra van Holthe

ZESDE SERIE

UITGEGEVEN DOOR DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 10, AFL. 3 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 6) DEN HAAG, 15 JUNI 1957

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opricht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: *H.M. Koningin Juliana*

BESTUUR: Th. Lunsingh Scheurleer, *Voorzitter*; Mr. P. J. van der Mark, *Secretaris*; Mr. G. J. Kalf, *Penningmeester*; Dr. H. Gerson, Dr. P. Glazema, R. C. Hekker, Mej. Dr. M. E. Houtzager, Ir. G. M. Leeuwenberg, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. P. van Schilfgaarde, Prof. Dr. J. J. M. Timmers.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. P. J. van der Mark, p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 10.—; voor Verenigingen f 15.—; voor Studenten-leden f 5.—.

BULLETIN VAN DE K.N.O.B.

waarin opgenomen *Nieuwsbulletin*, orgaan van de Vereniging „De Museumdag”.

REDACTIE: *Hoofdredacteur*: J. J. F. W. van Agt; *Voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*: Prof. Dr. A. W. Byvanck, *Voorzitter*; N. E. H. J. J. Zon, *Secretaris*; Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Prof. Dr. H. van de Waal; *Voor de voorl. Monumentenraad*: *Afd. I, Oudheidk. Bodemonderzoek*: Dr. P. Glazema; *Afd. II, Monumentenzorg*:; *Afd. III, Musea*: D. F. Lunsingh Scheurleer; *Voor „De Museumdag”*: Dr. H. C. Blöte.

Het Bulletin van de K.N.O.B. verschijnt 5 maal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”. *Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 per pagina.*

ADRESSEN:

Hoofdredacteur: Rijksd. v. d. Mon.zorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Tel. 01700-614291.
Redactie-Secretaris: Rijswijkseweg 141, Den Haag. Tel. 01700-725995 (in bureautijden Tel. 01700-110299).

Voorlopige monumentenraad:

Afd. I. Oudheidkundig Bodemonderzoek, Kleine Haag 2, Amersfoort. Tel. 03490-4480.

Afd. II. Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Tel. 01700-614291.

Afd. III. Musea: Buitenhof 33, Den Haag. Tel. 01700-110722.

Museumdag: Raamsteeg 2a, Leiden. Tel. 01710-30641.

HET DRENTHSE KERN-ESDORP IN ZIJN VERANDERDE FUNCTIE

DOOR

J. A. HARMS

Inleiding.

Er is geloof ik geen provincie in Nederland te noemen, die in de laatste decennia zo van karakter is veranderd als Drenthe. De agrarische ontwikkeling, welke tegen het einde van de 19de eeuw een aanvang nam en zich vooral na de eeuwwisseling onder invloed van de toepassing van de kunstmest voltrok, bracht, tengevolge van uitgebreide ontginningen, grondige wijzigingen in het landschap. Roggevelden, aardappelakkers en complexen Staatsbos gingen de plaats innemen van de eertijds uitgestrekte heidevelden. De industrialisatie en de daarmee gepaard gaande verstedelijking hebben allerlei nieuwe elementen, zoals fabrieken en opslagplaatsen, hoogspanningsleidingen en asfaltbetonwegen, moderne woonwijken en sportterreinen in het landschap gebracht. De laatste jaren laat ook het vreemdelingenverkeer zijn invloed gelden en veroveren vakantiecentra, kampeerterreinen en zomerhuisjes hoe langer hoe meer het Drenthse land.

Bij de gedaanteverwisseling, die het Oude Landschap onderging, is veel schoons verloren gegaan. „Fors heeft de nieuwe tijd het mes in de Olde Landschap gezet en ongetwijfeld was dat nodig”¹. Soms is het mes wel eens uitgeleden of met onvoldoende zorg gehanteerd en zijn wonden met lelijke littekens ontstaan, waarvan cultuursteppen en onttakelde dorpen kunnen getuigen. Juist het dorp, dat als iedere nederzetting de gang der menselijke beschaving weerspiegelt, onderging veranderingen.

Zoals de esthetische chirurgie een gelaat verjongt en verfraait, zo heeft de ontwikkeling der laatste jaren Drenthe echter ook nieuwe schoonheid gebracht; verantwoorde cultuurlandschappen met welvarende boerderijen, fraaie bossen en een goede dorpsuitleg. Daarnaast is er veel waardevols gebleven; de golvende essen, de fraaie houtrijke beekdalen, boerbossen en natuur-

reservaten en niet te vergeten de nog van oude glorie getuigende dorpen; zo is Drenthe nog steeds rijk aan natuur- en landschapsschoon. Bij de toekomstige ontwikkeling zal zorgvuldig moeten worden nagegaan in hoeverre dit waardevolle, aangepast aan de eisen van de moderne tijd, kan worden behouden.

Het oude Drenthse dorp vraagt hierbij in het bijzonder de aandacht. Het is onze taak dit erfgoed verrijkt over te dragen aan de toekomstige bewoners van dit gewest. Iets dat zijn functie verliest wordt immers terzijde geschoven en als het mooi is als museumstuk opgeborgen. Dorpen kunnen niet als museumstukken worden behandeld. Dit zou het essentiële kenmerk van een nederzetting te niet doen. De gang der beschaving zou worden gestuit. Wel kan men oude vormen, die hun functie dreigen te verliezen, trachten nieuwe inhoud en gestalte te geven. Een functioneel onderkennen der dingen is daarbij noodzakelijk.

In het vervolg van dit artikel zullen van het meest voorkomende en belangrijkste dorptype — het kern-esdorp — en zijn kenmerkende onderdelen enkele functieveranderingen met de daaruit gevolgde consequenties beknopt worden nagegaan.

Nederzettingvormen in Drenthe.

Drenthe kent verschillende dorpsvormen, waarvan de aanleg verband houdt met de geologische en morfologische structuur van de bodem en de exploitatiemogelijkheden, welke bodem en vegetatiedek hebben gegeven.

Onderscheiden kunnen worden: Verschillende typen esdorpen in het zandgebied — het Drenth plateau; streekdorpen in de laagveengebieden, de oudtijds moerassige plaatsen van samenvloeiing der beken rond het Drenth plateau (de woldorpen); wegveenkoloniën in de randgebieden van het hoogveen (het wegdorp); kanaalveenkoloniën in het centrale hoogveengebied (het kanaaldorp); jonge ontginningskoloniën in de voormalige heidegebieden op het Drenth plateau.

¹ K. van Dijk, *Drenthe in sulck een geseghenden staet herstelt*, Meppel (1956), blz. 21.

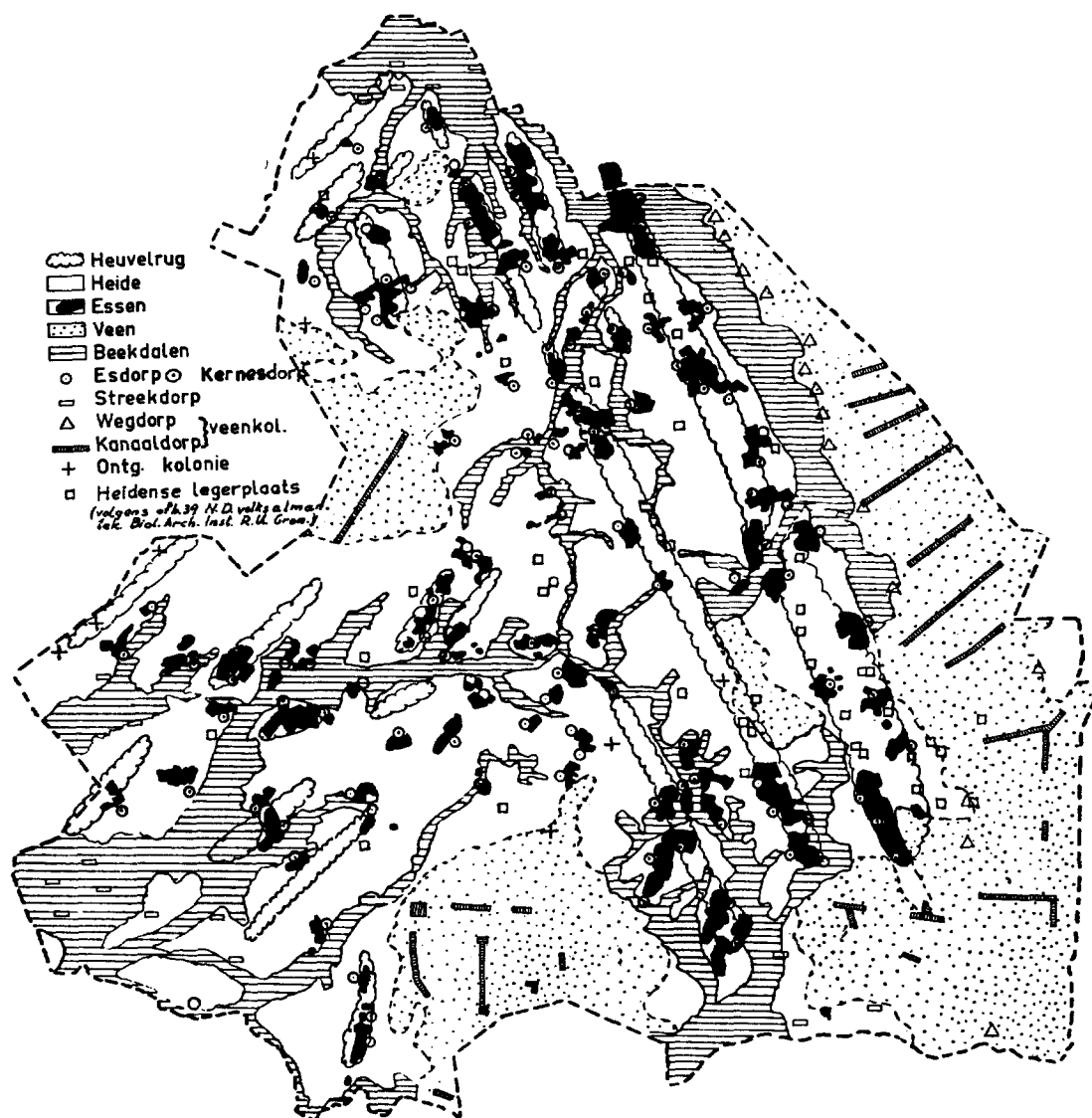

Fig. 1. Nederzettingen t.o.v. het voormalige Drenthse landschap.

De verschillende dorpen zijn geprojecteerd in het door Schimmel gereconstrueerde voormalige Drenthse landschap (fig. 1) ².

Op grond van de functionele verhouding tussen de cultuurgronden en de bebouwing, verband houdende met dichtheid van de bewoning, kunnen de nederzettingen worden verdeeld in: Geconcentreerde nederzettingen, waarbij de be-

bouwing zodanig is aaneengesloten dat van een dorpskern kan worden gesproken (kern-esdorp); verspreide nederzettingen, waarbij de bebouwing (boerderijen) over een groot gebied verspreid ligt ³.

De geconcentreerde nederzettingen kunnen worden verdeeld in typen, waarbij de cultuur-

² H. J. W. Schimmel e.a., *De Drentse beken en beekdalen en hun betekenis voor natuurwetenschap en landschapsschoon*, Rapport van de afd. Natuurbescherming en landschap Staatsbosbeheer, Utrecht 1955.

³ P. Vidal de la Blanche, *Principes de Géographie humaine*, Parijs 1922, blz. 181 e.v.; 195 e.v.; H. J. Keuning, „Nederzettingvormen in diluviaal Nederland ten Noorden en Oosten van de IJssel”, *Tijdschrift voor economische Geographie* 27 (1936), blz. 112, 113.

gronden in één of meer gesloten complexen in de onmiddellijke nabijheid van de min of meer gesloten dorpskern zijn gelegen — de esdorpen — en typen, waarbij het contact is bewaard tussen de boerderij en de bijbehorende cultuurgrond. Hieronder vallen de in de middeleeuwen gestichte streekdorpen met opstreckende landerijen (de heerden) en de verschillende veenkoloniën.

Drenthe kent, de jonge ontginningskoloniën buiten beschouwing gelaten, in hoofdzaak geconcentreerde nederzettingvormen. Slechts in het zuiden van de provincie, langs het dal van de Reest (De Wijk, Zuidwolde) en bij Coevorden, ontmoeten wij nederzettingen met meer verspreid karakter. Deze gebieden vormen reeds een overgang naar het Overijsselse hoevenlandchap. De beide oude geconcentreerde nederzettingvormen, het esdorp en het streekdorp, zijn voor Drenthe van grote cultuur-historische waarde.

Prof. Keuning⁴ heeft, in verband met de ontwikkeling der essen, de geconcentreerde nederzettingen in het diluviale deel van Drenthe verdeeld in nederzettingen met een goed ontwikkelde dorpskern en nederzettingen zonder ontwikkelde dorpskern. De eerstgenoemde omvatten de kern-esdorpen, welke worden onderscheiden in: kern-esdorpen — nederzettingen met een gesloten karakter (Anloo, Zwiggelte); kern-esdorpen met verplaatsing van enkele hoeven naar de overzijde van de es (Emmen—Westenesch); kern-esdorpen met filialen (dochterdorpen) (Norg, Beilen); krans-esdorpen met behoud van een dorpskern (behalve een goed ontwikkelde dorpskern is een geheel of gedeeltelijk gesloten omkransing van de es in de vorm van verspreide boerderijen (groepen?) aanwezig) (Ruinen).

De laatstgenoemde omvatten: echte krans-esdorpen — de boerderijen liggen in een gesloten krans om de es (Wapse, Havelte); flank-esdorpen — de boerderijen in een gerekte bouworde langs een zijde van de es (Eelde); losse esdorpen — onregelmatige groepering van boerderijen om de es (Leggelo, Pesse).

Talrijke overgangen tussen de dorpstypen maken een indeling moeilijk, daarbij komt de vraag in hoeverre verwordingsverschijnselen het aspect van een dorp hebben beïnvloed, m.a.w. in hoeverre lossere dorpsvormen zich door verplaatsing van boerderijen uit de geconcentreerde hebben ontwikkeld.

Alhoewel de ontwikkeling van de verschillen-

de nederzettingvormen interessante vragen meebrengt, die de moeite waard zijn om te bespreken, zal hier alleen het kern-esdorp worden behandeld. Vooral het behoud van dit geconcentreerde boerderijendorp scheidt, o.m. in verband met de gewijzigde agrarische ontwikkeling, problemen.

Ouderdom en ligging der kern-esdorpen.

Men kan zich afvragen of en in hoeverre de huidige kern-esdorpen als een voortzetting van nederzettingen uit prehistorische tijd moeten worden beschouwd. Er zijn namelijk enkele aanwijzingen, die het waarschijnlijk maken dat deze dorpen eerst zijn ontstaan na het begin van onze jaartelling⁵.

De plaats van de schaarse bij opgravingen gevonden sporen van nederzettingen uit de neolithische periode en die uit de oudere- en midden-bronstijd, vallen in het algemeen niet samen met de huidige esdorpen.

Hetzelfde geldt voor de zgn. „heidense legerplaatsen” uit de jongere bronstijd. In figuur 1 zijn deze legerplaatsen⁶ tezamen met de kern-esdorpen geprojecteerd in het voormalige Drentse landschap.

In sterkere mate geldt dit voor de veel vollediger gegevens, welke uit opgravingen van nederzettingen uit de Romeinse Keizertijd bekend zijn. In de eerste plaats geldt dit voor de door prof. van Giffen in noord-Drenthe opgegraven versterkte inheemse nederzettingen, waarvan het grondplan herinnert aan het Romeinse Castellum⁷; daarnaast die tussen Zeijen en Rhee; op de Vijzelkampen te Gieten; bij Diphooorn en Wachtum e.a.⁸ Deze nederzettingen hebben niet alleen een andere plaats dan de huidige esdorpen, doch wijken qua aanleg sterk af van de latere nederzettingen. Omstreeks het jaar 400 vallen deze nederzettingen ten offer aan de brandschattende Angelsaksische immigranten, die

⁵ H. Tj. Waterbolk, *Drenthe (= Nederland ons aller tuin 5)*, Assen 1949, blz. 21.

⁶ A. E. van Giffen, „Oudheidkundige aantekeningen over Drentsche vondsten”, *N. Dr. Volksalm.*, 59 (1941), afb. 39.

⁷ W. Glasbergen, „De periodisering van de Romeinse occupatie”, *Een kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland, Gedenkboek A. E. van Giffen* 1947, blz. 304, 306, 307.

⁸ A. E. van Giffen, „Opgravingen in Drenthe”, *Drenthe, een handboek voor het kennen van het Drentse leven in voorbije eeuwen*, o.r.v. J. Poortman, Meppel 1943-1951, deel 1, blz. 516 e.v.

⁴ H. J. J. Keuning, o.c., blz. 113.

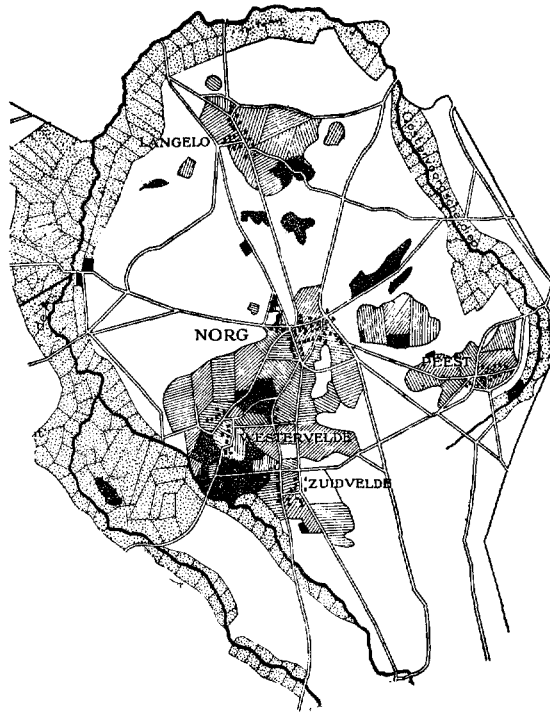

Fig. 2. Het kern-eshorp Norg met bijdorpen in 1845. Mooi voorbeeld van een door beekdalen omsloten dorpsgebied (geconcentreerd).

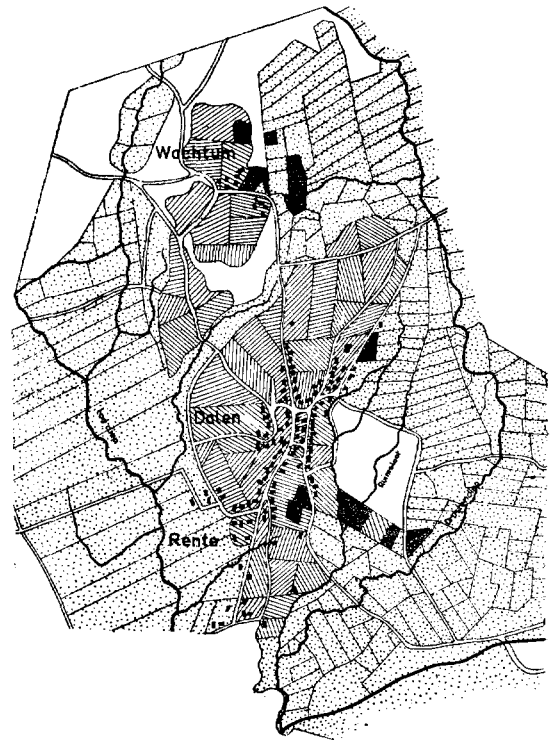
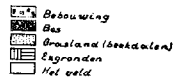
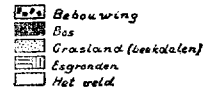

Fig. 3. Het kern-eshorp Dalen in 1845. De brede parallellopende beekdalen bepaalden de langgerekte vorm der es en de dienovereenkomstige bebouwing.

in de volksverhuizingstijd ons land binnenkomen⁹.

Van belang zou ook de klimaatsverandering kunnen zijn, die omstreeks 500 jaar na Chr. optreedt. De droge subboreale tijd ging over in een nattere subatlantische fase, gekenmerkt door grotere vochtigheid en door het talrijker optreden van stormen¹⁰. Het laat zich voorstellen dat de bewoners van Drenthe bij het zoeken naar nieuwe vestigingsmogelijkheden drogere en beschutte plaatsen hebben opgezocht. Men verliet het veld met zijn vele plassen en veentjes en zocht de hogere beboste terreinen op, waar de humusrijke bosbodem bovendien de akkerbouw ten goede kwam. Deze periode valt bovendien samen met de opkomst van de roggebouw.

Er is dus reden om aan te nemen dat de kern-eshorpen zijn ontstaan na de Romeinse Keizertijd. Dit behoeft echter niet te betekenen dat

⁹ W. Glasbergen, o.c.

¹⁰ H. J. Keuning, *Het Nederlandse volk in zijn woongebied*, 's-Gravenhage 1947, blz. 40.

vormgevende invloeden uit prehistorische tijd bij de aanleg geen rol zouden hebben gespeeld.

Vorm en grootte van de naderhand te bespreken boerderijgroepen, waaruit alle esdorpen zijn opgebouwd, herinneren sterk aan prehistorische nederzettingen, welke werden gevormd door drie of vier in rechthoekig verband geplaatse boerderijen (Ezinge, Zeijen, Hoge Loo); zie afb. 1 en 2. De lossere groepering der boerderijen die in verschillende situaties valt waar te nemen (zie afb. 3 en 4, en fig. 7a) zou Saksische invloeden verraden. Zo gezien zou het esdorp in zijn grondvorm (de boerderijgroep) een versmelting van twee elementen betekenen, nl. de geconcentreerde uit enkele hoeven bestaande prehistorische nederzetting en de uit een aantal verspreide hutten bestaande nederzetting der Saksische immigranten.

Als we de ligging van de essen en de esdorpen bezien in relatie met de hoogteligging, dan blijkt een duidelijk verband. In zuidoost-Drenthe, op de Hondsrug, in noord-Drenthe en zuid-

HET DRENTHSE KERN-ESDORP IN ZIJN VERANDERDE FUNCTIE

Afb. 1. Fext, brinkdorp. Boerderijen en schaapskooien vormen een, vrijwel rechthoekig, besloten ruimte. Op de voorgrond een dobbe.

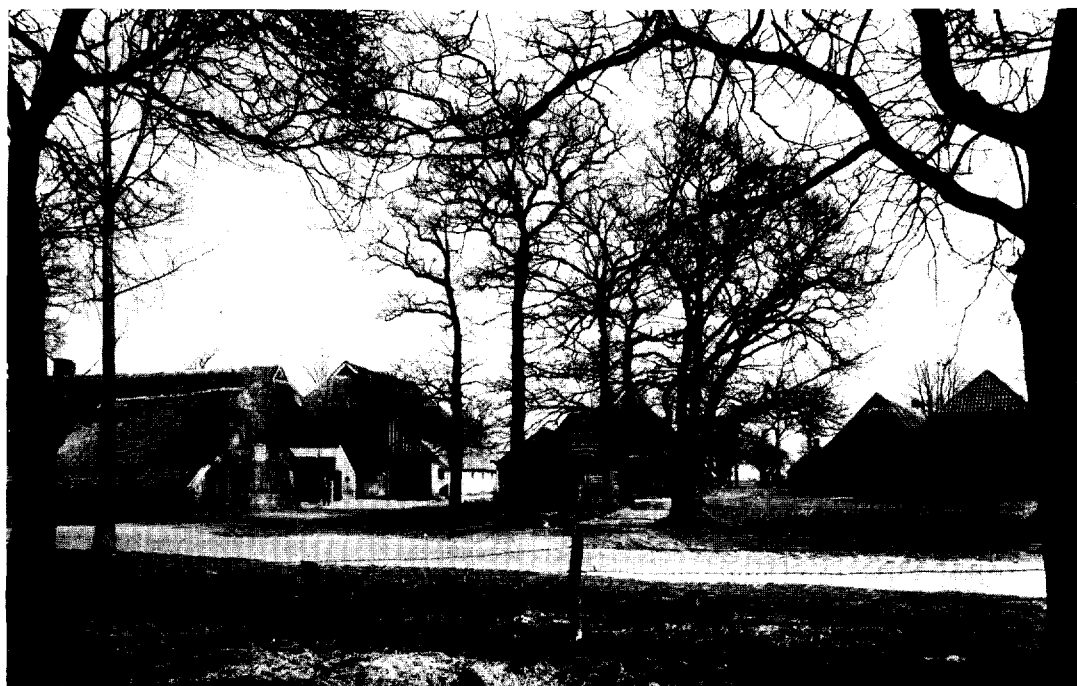

Afb. 2. Dezelfde boerderijengroep als in afb. 1, gezien vanaf de brink. Boerderijen en schaapskooien gericht op een van de brink gescheiden ruimte.

(Foto's Monumentenzorg)

Afb. 3. Boerderijruimte in het ringbrinkdorp Balloo (zie pijl in fig. 9b).

Afb. 4. Fraai voorbeeld van een boerderijgroep in het ringdorp Zwiggelte. Staldeuren gericht op boerderijruimte. De bomen geven het idee van een klein „brinkje”.

(Foto's Monumentenzorg)

west-Drenthe vallen de essen met deze ruggen samen. De esdorpen liggen voornamelijk op de hellingen, gericht op de beekdalen. In midden-Drenthe en ten dele ook in noord-Drenthe werden in het grillige door beken versneden landschap incidentele hoogten, de keileemruggen, in de ombuigingen der beken opgezocht¹¹.

De vrijwel geheel door beekdalen omsloten dorpsgebieden vormden, gezien de opgedane ervaringen in de volksverhuizingstijd, bovendien uit verdedigingsoogpunt een ideale vestigingsplaats (fig. 2).

Het verschil in terreingesteldheid heeft de vorm en grootte der esgronden en de daarmee samenhangende vorm der nederzettingen beïnvloed. De sterk door beekdalen versneden gebieden in midden-Drenthe hebben veel kleine essen en kleine als bijdorpen gevormde nederzettingen. De invloed van het bekenverloop ziet men ook duidelijk bij Zweeloo (fig. 5).

De op heuvelruggen tot ontwikkeling gekomen essen (Dalen, Gees, Eelde, Sleen, Emmen, Zuidlaren) verkregen mede door de parallellopende beekdalen een langgerekte vorm. De bebouwing vertoont neiging om uit te groeien (flank-esdorp) (Eelde), of zich te verplaatsen naar de overzijde van de es (Emmen, Sleen).

Het verschil in ontwikkeling door de morfologische gesteldheid van de bodem wordt duidelijk geïllustreerd in de van de kaart van Brauns (1845) overgenomen situaties bij Norg, Dalen en Beilen (fig. 2, 3 en 4).

Functie en vorm van het oude kern-esdorp.

a. De functie.

Het oude kern-esdorp werd bewoond door een economisch vrijwel op zich zelf staande gemeenschap van boeren en enkele ambachtslieden. Levensmiddelen, grondstoffen voor kleding en schoeisel, brandstof en bouwmaterialen werden niet alleen ter plaatse gewonnen, doch ook verwerkt. „Zelfs vormde elke afzonderlijke boerderij een in hoge mate zelfgenoegzaamcomplex, een besloten „familiehuishouding”¹².

¹¹ Zie in dit verband de oorspronkelijke betekenis, die het in Saksische gewesten thuishorende woord „brink” kan hebben: heuvelrand, heuvel, ook: steilte, van: brinko = heuvelhelling of top. Al deze betekenissen kunnen waarschijnlijk worden herleid tot „hogere rand” (J. W. Muller en A. Kluyver, *Woordenboek der Nederl. Taal*, 3de deel, 1ste stuk, 's-Gravenhage-Leiden 1902, blz. 1395, 1396 en 1397.

¹² G. Korteweg, „De landbouw op de zandgrond”, *Geschiedenis van de Nederlandsche landbouw 1795-1940*, o.r.v. Z. W. Sneller, Groningen 1943, blz. 339.

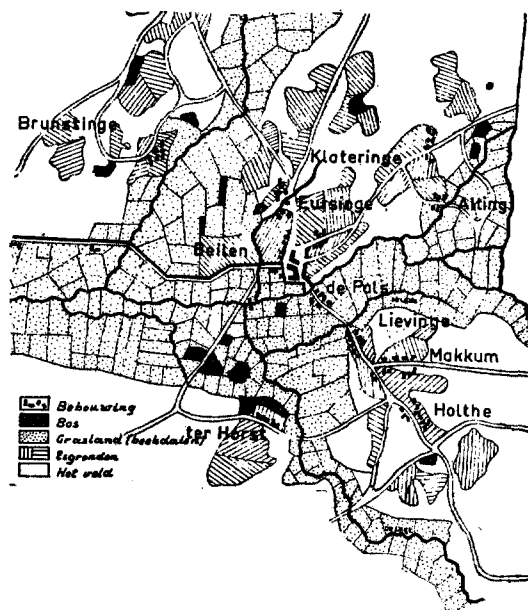

Fig. 4. Beilen en omgeving in 1845. Geleedheid van het sterk door beekdalen versneden gebied oorzaak van veel kleine essen en van de in een groot aantal bijdorpen verspreide bebouwing.

Vier elementen vormden de onmisbare bases van deze agrarische gemeenschap. Het akkerland (de es), de groenlanden, de heide en het bos. De heide en de groenlanden in de beekdalen leverden het voedsel voor de voor de akkerbouw onmisbare mestproducenten, het schape en het rund. De heide was niet alleen van betekenis als weidegebied voor de schapen, doch leverde ook het strooisel voor de stallen en de voor de mestvorming onmisbare plaggen. Een boerderij zonder plaggegrond was praktisch onverhuurbaar¹³. De groenlanden waren als hooiland en, waar de waterstand dit toeliet, als weidegebied in gebruik.

De mestvorming bracht de noodzaak van het gemengde agrarische bedrijf mede, waarbij de oppervlakte aan bouwland, die in cultuur kon worden genomen, werd bepaald door de oppervlakte aan natuurlijke weiden. Aangezien dit laatste gegeven van vrijwel constante orde was, bleef de oppervlakte van de essen en daarmee de omvang der dorpen gedurende eeuwen vrijwel gelijk.

Voor de controle op de mestvorming was het nodig dat het vee 's avonds naar de stallen terugkeerde. Brede schapen- en koeiendriften verbon-

¹³ H. J. Keuning, *Nederzettingvormen*, o.c., blz. 77.

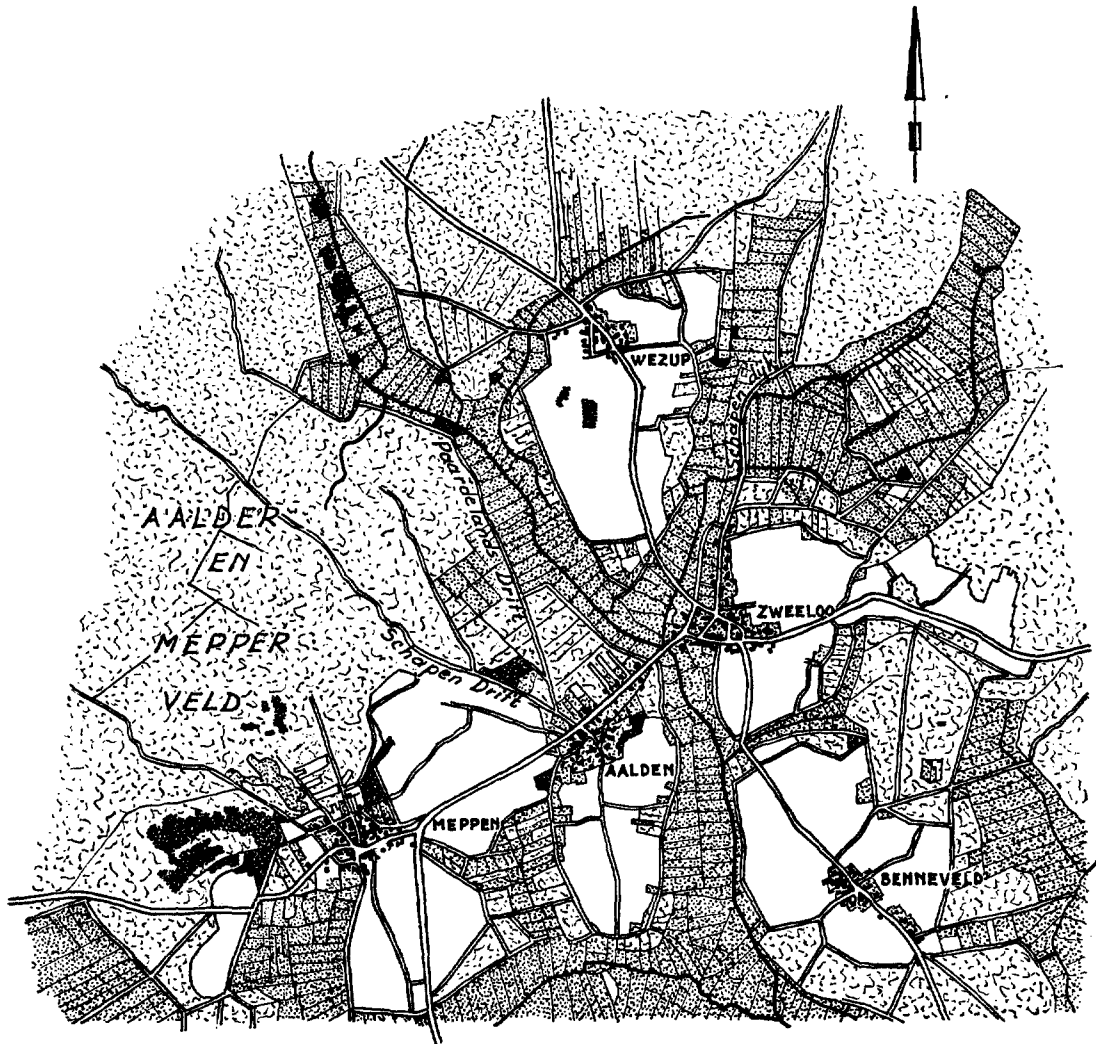

Fig. 5. Zweeloo en omgeving in 1890.

den het dorp met de heide en de beekdalen (fig. 5).

Open ruimten tussen de boerderijen dienden als verzamelplaats voor het vee, dat onder de hoede van een gemeenschappelijk aangestelde scheper en koeherder naar de natuurlijke weiden werd gedreven. Fraai zijn deze ruimten te zien op de afb. 1 (Eext), 3 (Balloo), 4 (Zwiggelte), 5 en 6 (Meppen).

De boerderijen lagen met de stalszijde naar deze ruimten (zie afb. 4 en fig. 7a), waarop de waterkuilen „de dobben” lagen, waaruit het

drinkwater voor het vee, en bij brand het bluswater, werd aangevoerd. Harm Tiesing acht het waarschijnlijk dat de dobben van zeer oude dagtekening zijn¹⁴. De grote baanderdeur gaf toegang tot de zgn. potstallen, met verdiepte vloer, waarin door regelmatige toevoeging van strooisel en plaggen de zo belangrijke mestlaag werd gevormd.

Bij de bespreking van het esdorp als eenheid wijst mr. Kleijn¹⁵ op de regelmaat, welke bij de schijnbare willekeurigheid aanwezig is, namelijk de concentrische ligging der hoeven om een bepaald punt, meestal de brink, hetgeen met de

¹⁴ C. H. Edelman, *De geschriften van Harm Tiesing over den landbouw en het volksleven van Oostelijk Drenthe*, Assen 1943.

¹⁵ A. Kleijn, *De Drentse dorpen*, Meppel 1948, blz. 101.

oorspronkelijke functie van de brink, als afsluitbare ruimte waar het vee veilig bijeengedreven kon worden (Mielke), in verband kan worden gebracht.

Als vierde element het hout, de rijkdom aan eikenbomen in het dorp, de boerbossen en de houtwallen. De oude Drenthse dorpen lagen, samengegroeid met het landschap, verscholen in het groen. Het houtgewas vervulde een belangrijke functie. Eikenbomen waren nodig voor de bouw van boerderijen. De houtwallen langs de perceelsgrenzen bewezen als wildwal belangrijke diensten, o.m. om de schapen te weren, die op de aansluitende heidegronden graasden; bovendien leverden zij brandstof en geriefhout¹⁶.

Tot een volledige boerderij behoorden enkele bosjes en percelen hakhout. Het eikenhakhout was van betekenis door de vraag naar eikenhout (run) voor de fabricage van looistof voor de leerlooierij. Opgaand eikenbos werd na het vellen om deze reden als eikenhakhout geëxploiteerd. En wat was men zuinig op het hout. Vooral toen door te sterke ontbossing en het optreden van brandschattende soldatenbenden tijdens de Spaanse overheersing, de houtopstand sterk had geleden¹⁷.

In 1608 werd door de Ridderschap en Eigenherfden aan het landschapsbestuur opgedragen de kerspelen te gelasten een „telgenkamp” met jonge eikjes te beplanten. Verschillende bosjes in en bij de dorpen zijn in deze tijd ontstaan.

De boerderijen met hun bijgebouwen werden opgetrokken uit ter plaatse gewonnen materialen. Eikenstammen voor de gebinten; gezaagd eikenhout voor de vloeren en het timmerwerk; stro voor de dakbedekkingen en de vlechtwerkwanden; leem voor de wanden en vloeren. De stenen werden veelal ter plaatse gebakken, als fundering gebruikte men veldkeien. De boerderijen waren door hun materialen één met het landschap¹⁸.

b. De vorm.

De vraag naar de oorspronkelijke vorm van het Drenthse esdorp is in verband met het geven

¹⁶ J. A. Harms, *De betekenis van de houtwallen*, Uitg. Prov. Planologische Dienst van Drenthe, Assen 1955, blz. 2.

¹⁷ H. Tj. Waterbolk, „Landschapsgeschiedenis van Drente”, *Drente* o.r.v. J. Poortman, deel 2, blz. 52.

¹⁸ C. H. Edelman, o.c., blz. 237 e.v.; E. Kiestra, „De Drentse boerderijen”, *Technisch Gemeentebled*, 36 (1950-1951), blz. 86; 98.

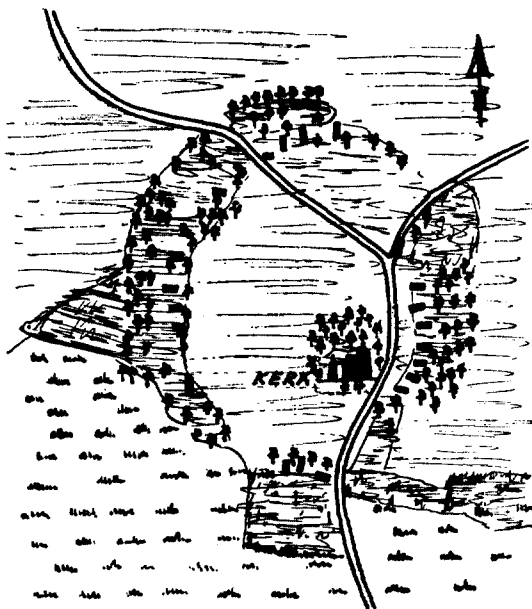

Fig. 6. Kaart van Oosterhesselen, 1774
(Rijksarch. Assen, no. 133)

van de juiste stedenbouwkundige conceptie voor de planologie van groot gewicht.

Het nagaan van de eerste aanleg der kern(es)dorpen stuit echter op grote moeilijkheden. Opgravingen, waaruit de oorspronkelijke vorm blijkt, zijn voor zo ver mij bekend niet aanwezig. Oude kaarten evenmin. De enkele kaarten van de provincie Drenthe uit vroeger tijd geven de dorpen vaag en onvolledig aan. Bovendien lieten de tekenaars nogal eens hun fantasie werken en voegden bebouwing ter kaartillustratie toe. De oudste kaart waarop de aanleg van een dorp in Drenthe voorkomt, is die van Oosterhesselen van 1774 (fig. 6)¹⁹.

Bij het reconstrueren van de oude dorpsvorm vanuit het huidige dorp, moet, in het bijzonder bij de grotere dorpen, rekening worden gehouden met een sterke verwording van de oorspronkelijke toestand.

Over de vroegere aanleg der kern(-es)dorpen bestaan verschillende opvattingen, die wij in verband met een nader uit te werken hypothese uitvoerig willen vermelden.

Mr. Kleijn noemt de onregelmatigheid van het Drenthse esdorp een „tot systeem geworden

¹⁹ J. Linthorst Homan, *Het ontstaan van de gemeenten in Drenthe*, diss. Leiden, Haarlem 1934. Kaart in Rijksarch. Assen, no. 133.

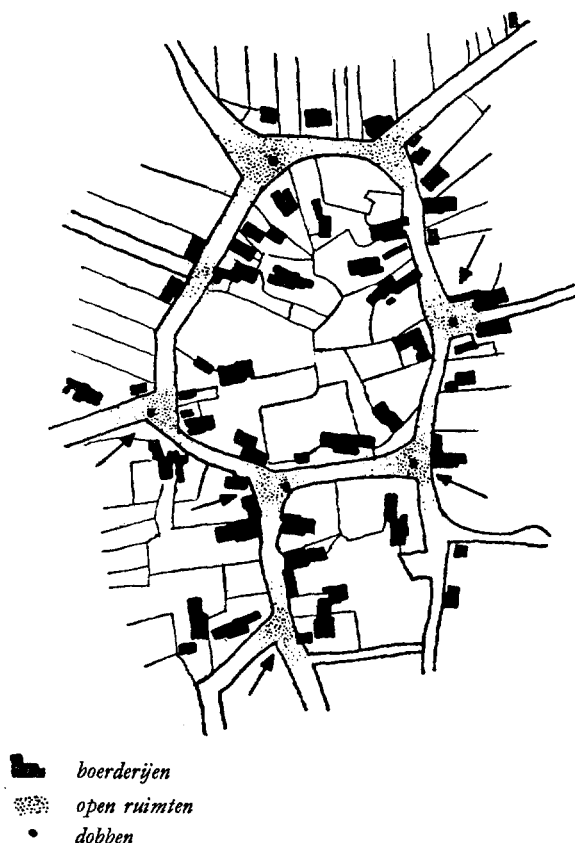

Fig. 7a. Elp ± 1890. Het dorp is opgebouwd uit een aaneenschakeling van open ruimten.

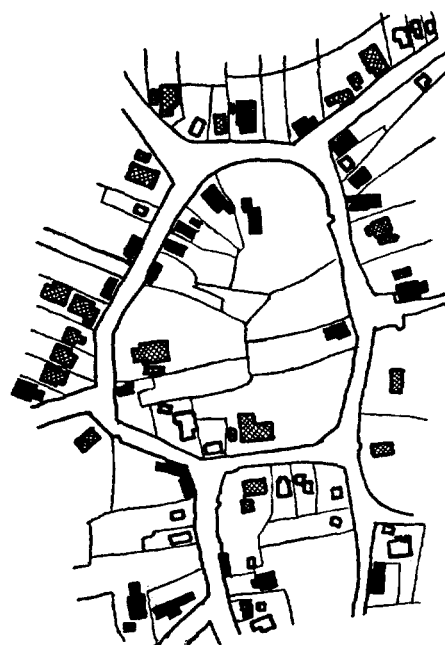
ordeloosheid". „Enige regelmaat in de opstelling zoekt men tevergeefs”²⁰.

„Het eigenlijk middelpunt van het dorp wordt meestal gevormd door de brink. Hieromheen lagen in een krans de boerderijen geschaard, het geheel overschaduwde door hoog opgaand hout. In de tegenwoordige tijd is in verschillende esdorpen geen brink meer te vinden. Meestal was hij er vroeger wel, maar ging hij in de loop der eeuwen verloren door bebouwing en vervreemding van de grond. Van oudsher was de brink vergaderplaats, het hart van de dorpsgemeenschap”²¹.

Volgens Mr. Linthorst Homan werden de hutten of huisjes uit hout, vlechtwerk of leem in een grote kring of ring gezet, opdat men dicht bij elkaar zou zijn wanneer er gevaar voor mens of dier zou dreigen. In de kring of ring, de latere brink, bevond zich veelal een gemeen-

²⁰ Rede over het Drenthse dorp op de 21ste Monumentendag te Assen, 30 sept. 1949; dit in tegenstelling met een vroegere uitspraak; vgl. noot 15.

²¹ A. Kleijn, *o.c.*, blz. 52.

■ boerderijen aanwezig ± 1890
 ■ boerderijen herbouwd of gebouwd na 1890
 □ niet agrarische bebouwing

Fig. 7b. Elp 1957. Door het verdrijven van bebouwing beginnen de open ruimten aan karakter te verliezen. De straatwand heeft zijn intrede gedaan.

schappelijke offerplaats. Linthorst Homan toont met bovengenoemde kaart aan hoe een „ideaal brinkdorp” er uitzag²².

Prof. Keuning noemt het kern-esdorp „een verzameling van losse hoeven, die vrij willekeurig in het oudtijds gemeenschappelijke bosachtige terrein zijn neergezet. Onderling worden ze gescheiden door onbebouwde plekken, de brinken”. Schrijver is van mening dat het onjuist is om voor elk dorp slechts één brink aan te nemen. „Elke hoeve was oorspronkelijk omgeven door een onbebouwd terrein dat gemeenschappelijk bleef en met bomen werd geplant”²³.

Bij de bespreking van het dorp Kralo zegt prof. Waterbolk:

„Schijnbaar ordeloos liggen de boerderijen verspreid,

²² J. Linthorst Homan, *Geschiedenis van Drenthe*, Assen 1947, blz. 63 en 79.

²³ H. J. Keuning, *Nederzettingvormen*, t.a.p.

Abb. 5. Meppen, brinkdorp. Boerderijruimten aan de zuidzijde van de brink (rechts op de foto. Zie pijl in fig. 9a)

Abb. 6. De schijnbare „ordeloosheid” van het boerderijndorp (brinkdorp) Anderen. Drie boerderijengroepen.

(Foto's Monumentenzorg)

Abb. 7. Het spel met de ruimte. Noordelijke uitbreiding van het brinkdorp Gieten, gezien vanaf de molen.

Abb. 8. Oud en nieuw. Westelijke uitbreiding van het brinkdorp Aalden. Molen en bebouwing gesitueerd om een groene ruimte.

(Foto's Monumentenzorg)

doch in werkelijkheid is er wel degelijk een regel in de bouwwijze. Niet in die zin dat alle huizen netjes in het gelid volgens een rooilijn langs de straat staan, maar wel is het zo, dat ze tussen het bouwland op de es en het groenland liggen, met de baander naar de weg gericht zijn, met hoog geboomte begroeide terreinen waarop alle wegen samenkomen, waar een dobbe (brandkuil) als bluswaterreservoir dient, waar — in de grotere plaatsen — markt gehouden wordt, waar met het „boerhoorn” de bevolking bijeengeroepen werd en die nog steeds het centrum vormt van het dorpsleven”.

Even verder vervolgt hij:

„Een echt brinkdorp is Kralo eigenlijk niet, daarvoor is het te klein”²⁴.

Dr. J. Visser schrijft:

„Volgens Blink vestigden de oudste bewoners zich in hutten in onregelmatige groepen bij elkaar, aan de rand van het bos. De tussenruimten werden de oorsprong van de brinken. Het feit, dat de huizen zeer onregelmatig op de brink en langs de bestaande dorpswegen staan, wijst er op dat er niet gebouwd werd volgens een bepaald plan. Waarschijnlijk werden tegelijk met de huizen ook de wegen gemaakt, die de boerderijen in verbinding bracht met de brink en het omliggende land”²⁵.

Tenslotte vertelt Harm Tiesing²⁶:

„Als hoofdoorzaak voor het ontstaan van de oost-Drentsche nederzettingen zal de vroegere begroeiing moeten worden aangemerkt. Men zal vroeger voor het stichten van de nederzetting gebruik hebben gemaakt van plekken met minder zwaren bosgroei, echter nabij het natuurwoud (jacht) en nabij water (visscherij). Dicht bijeen gelegen nederzettingen werden langzamerhand verbonden, waardoor de grondslag werd gelegd voor de verdeeling van een dorp of gehucht in gedeelten, die gewoonlijk „einden” heeten.”

„De plattegrond van de meeste dorpen en gehuchten is soortgelijk. De omtrek geeft een meer of minder onregelmatigen kring te zien. Sommige dorpen hebben een langwerpigen vorm, andere zijn meer rechthoekig. Van deze vormen zijn bijna overal eenige afwijkingen aan te wijzen, hierin bestaande, dat in de buitenge-deelten langs een weg of steeg eenige ombouw heeft plaats gehad.”

„Oorspronkelijk stonden de woonhuizen zeer willekeurig t.o.v. elkaar. De wegen die men thans straten noemt, ontstonden eerst, nadat er al een aantal huizen stonden. Eerst later ontstond eenige, zij het ook geringe regelmaat.”

Over een kringvormige, onregelmatige groepering van hoeven rond een of meer open ruimten zijn de verschillende schrijvers het vrijwel

eens. Ten aanzien van de brinken rijzen verschillende vragen. Een of meer brinken? Wat is een echt brinkdorp? Zijn alle kern-esdorpen brinkdorpen? Wat is de oorspronkelijke betekenis van de brink geweest?

Voorts kan men zich afvragen of het kern-esdorp werkelijk zo ordeloos van aanleg is geweest als wordt voorgesteld. In hoeverre is dit schijn en is hierin verwording de oorzaak? Zijn er in het oude kern-esdorp elementen te vinden waarop een moderne stedenbouwkundige vormgeving kan worden geënt?

Het is voor de planoloog onaantrekkelijk om, zoals mr. Kleijn het uitdrukte, „te trachten in de dorpsaanleg de onregelmatigheid en ordeloosheid zo goed en zo kwaad als gaat te behouden”. Planologie en ordeloosheid verdragen elkaar niet.

Als in het volgende een poging wordt gewaagd om de vormgeving van het kern-esdorp, zoals het was op het hoogtepunt van zijn ontwikkeling en voordat er verwordingsverschijnselen optraden, te analyseren, geschiedt dit in de overtuiging dat verschillende vragen rijzen en door het nog ontbreken van voldoende exacte gegevens de redenering ten dele een hypothetisch karakter draagt. Een verder onderzoek is hierbij nodig.

In het voorgaande zagen wij dat het kern-esdorp was opgebouwd uit een aantal harmonisch op elkaar afgestemde elementen, waaronder de ruimte, de verzamelplaats voor het vee, waaromheen de boerderijen zich groepeerden. Het kern-esdorp kan men gegroeid denken uit een aantal van deze ruimten, die tezamen een stelsel vormen. Omvang en vorm van dit stelsel hingen samen met de grootte en ligging der esgronden.

Naarmate de essen centraal om het dorp gegroepeerd liggen, zal ook het stelsel een concentrische vorm aannemen, hetgeen fraai is te zien bij de plattegronden van Elp en Balloo.

De plattegrond van Elp uit 1890 (fig. 7a) geeft een gesloten krans van boerderijgroepen te zien. Duidelijk zichtbaar is de gerichtheid van de boerderijen op de tussengelegen ruimten (zie pijlen in fig. 7a). De aanwezigheid van dobben verraadt dat wij met oude ruimten te doen hebben (Tiesing), die later door wegen verbonden werden. Door de concentrische gerichtheid kan de scheve stand der boerderijen ten opzichte van de latere wegen worden verklaard (fig. 8). Deze veelal driehoekige ruimten tussen de boerderijen kregen vooral na de beplanting met eiken het karakter van kleine brinken.

²⁴ H. Tj. Waterbolk, *Drenthe*, blz. 18.

²⁵ J. Visser, in: *Handboek der Geografie van Nederland*, o.r.v. G. J. A. Mulder, Zwolle 1949-1955, deel 5, blz. 223.

²⁶ C. H. Edelman, o.c., blz. 229, 231, 233.

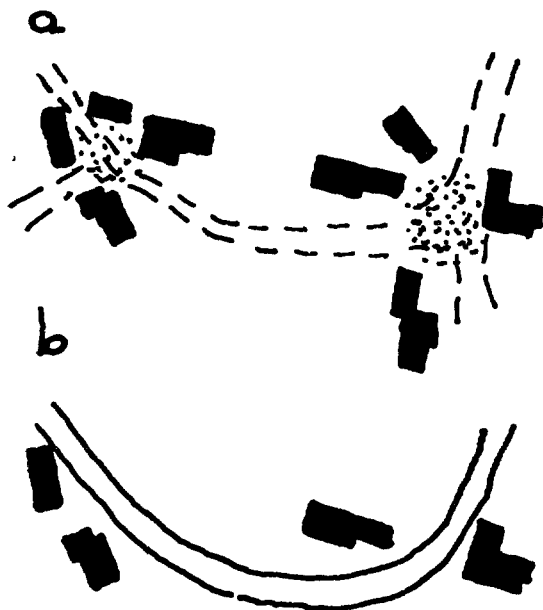

Fig. 8. a. Oorspronkelijke situatie. b. Situatie na het verdwijnen van enige boerderijen en de aanleg van een weg.

Groeide het dorp verder dan werd in de richting der bouwgronden een nieuwe, op de oude aansluitende, krans van boerderijgroepen gevormd. Soms bleef deze nieuwe aanzet ongesloten.

Aan de groepsgewijze opstelling der boerderijen heeft m.i. het kern-esdorp zijn huidige schijnbare ordeloosheid te danken (afb. 6). De gedachte aan ordeloosheid wordt nl. bij het verdwijnen van gebouwen uit deze situering veel sterker gewekt dan b.v. bij een straatsgewijze opstelling (fig. 8). Het kern-esdorp kende in zijn oorspronkelijke opzet geen straten en dus ook geen straatwanden.

Aan de veranderingen, die Elp sedert 1890 heeft ondergaan (fig. 7b) is duidelijk te zien, welk een verarming er ontstaat als de boerderijen verdwijnen en de open ruimten hun karakter verliezen. Men heeft de oude orde niet begrepen en door het invoeren van een misplaatste straatwand de dorpsaanleg verminkt.

De plattegrond van het ringdorp Oosterheselen vertoont bij nadere bestudering (wegen wegdenken) een ring van boerderijgroepen en niet zoals mr. Linthorst Homan veronderstelt een ring van boerderijen gegroepeerd om een brink (fig. 10).

Ondanks de vele vervormingen is aan de hand van door het Bureau van de Provinciale Planologische Dienst van Drenthe van verschillende kern-esdorpen verrichte opnamen, tezamen met oudere topografische kaarten (1890-1900) een zekere reconstructie van de opstelling der boerderijen mogelijk, waaruit bij vrijwel al deze dorpen in meer of mindere mate een stelsel van boerderijgroepen valt te onderkennen. Geraadpleegde kadasterkaarten van de jaren 1830-1870 bevestigen deze zienswijze. Vgl. ook afb. 1-5.

De plaats en de vorm van de brink hebben de vormgeving van het dorp sterk beïnvloed. Onder brink wordt de grote, veelal rechthoekige, centraal gelegen ruimte — het dorpsplein — in dorpen als Rolde, Dwingeloo, Norg, en Annen verstaan. De juiste vorm van de brink is in verschillende kern-esdorpen door latere bebouwing beïnvloed en minder duidelijk. In verband met de plaats van de brink kunnen twee, waarschijnlijk drie typen kern-esdorpen worden onderscheiden:

a. *brinkdorpen*, met een centrale open ruimte — de brink — waaromheen boerderijgroepen min of meer zijn gerangschikt. Het dorpsstramien is in zekere mate rechthoekig (Meppen, Zeijen, Annen, Norg, Dwingeloo) (fig. 9, a¹ en a²);

b. *ringdorpen*, zonder centrale ruimte. De boerderijgroepen zijn min of meer ringvormig opgesteld. De terzijde van het dorp gelegen brink (Elp, Orvelte, Westerbork, Zwiggelte) (fig. 9c) heeft de dorpsvorm vrijwel niet beïnvloed;

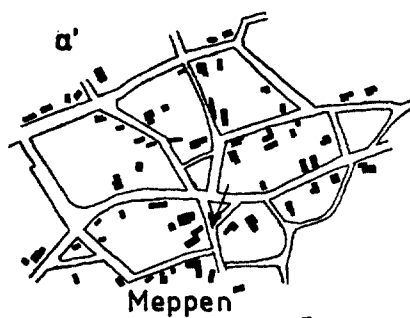
c. als derde type zou het *ring-brinkdorp* kunnen worden onderscheiden. Een der boerderijruimten fungeert als brink, echter veel minder centraal dan bij het brinkdorp. De brink heeft veelal een driehoekige vorm. De boerderijgroepen zijn eveneens min of meer ringvormig gerangschikt (Balloo, Tinaarlo, Grolloo?) (fig. 9b).

Bij het nagaan van de spreiding over de provincie blijken deze dorpstypen vrijwel samen te vallen met de door dr. B. H. Slicher van Bath uitgewerkte indeling der dorpen naar naamgroepen. De brinkdorpen liggen in het oude nederzettingsgebied en bezitten namen, die hoofdzakelijk stammen uit de eerste periode, vóór het jaar 700. De namen der ringdorpen, die stammen uit de derde en vierde periode (8ste-10de eeuw en 11de-14de eeuw) wijzen op jongere nederzettingen.

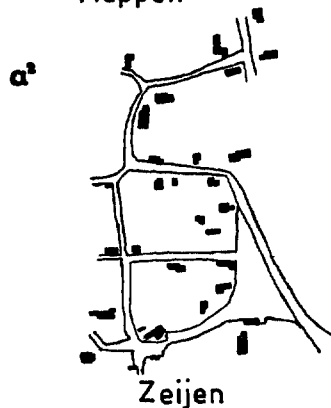
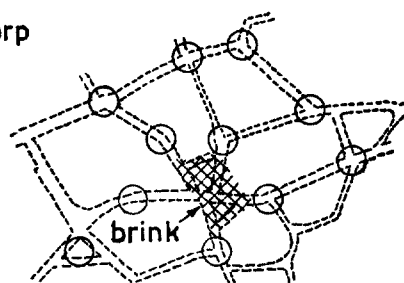
De ring-brinkdorpen — een overgangsvorm? — bezitten in hoofdzaak namen uit de 2de pe-

PLATTEGROND

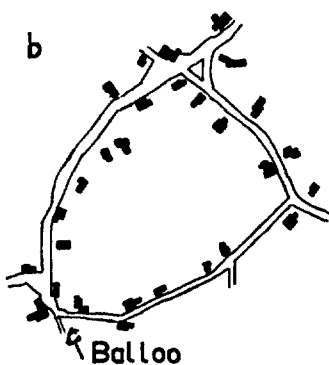
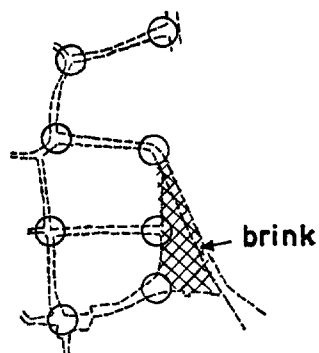
SCHEMA

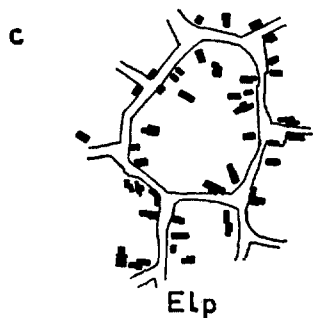
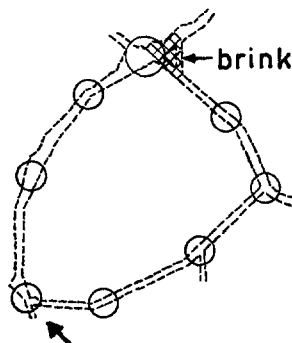
Brinkdorp

Brinkdorp

Ringbrinkdorp

Ringdorp

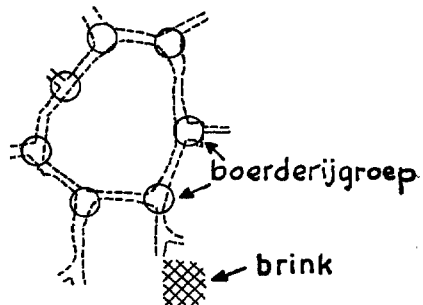

Fig. 9. Typering kern-esdorpen.

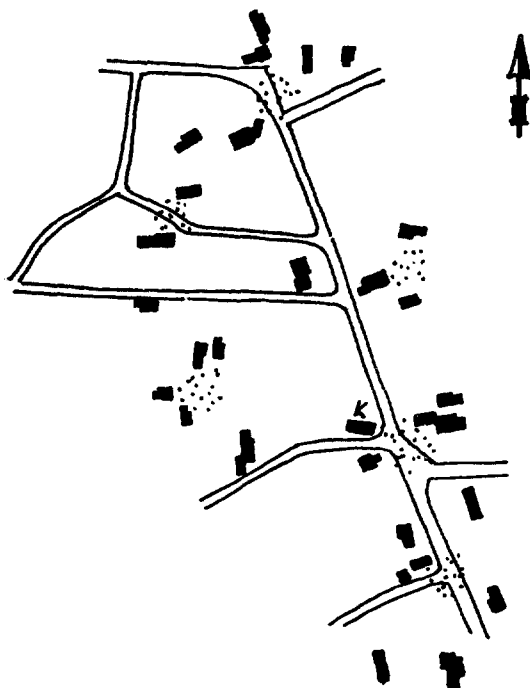

Fig. 10. Oosterhesselen in 1890.

riode, eveneens gedateerd vóór 700. Dr. Slicher van Bath merkt op, dat tussen de eerste en tweede periode moeilijk een scheiding valt te maken; soms komen zij gemengd voor, soms ook in grote complexen bij Norg, Vries, bij Anloo, Rolde²⁷. Kunnen wij hierin, in verband met een veranderde functie van de brink, een bevestiging van bovenstaande dorpsindeling vinden? Zou b.v. de brink in het jongere nederzettingsgebied (ringdorpen) onder de invloed van het Christendom zijn oorspronkelijke functie als centrale offerplaats hebben verloren?

Opmerkelijk is dat bij de dorpen in midden Drenthe, behorende tot de 3de en 4de plaatsnaamgroepen (Westerbork, Elp, Mantinge, Orvelte, Wezup, Wijster?) de brink als een perceel grasland buiten het dorp, aan de beekdalszijde, voorkomt. Schipborg en Zuidlaren, ook uit deze periode, bezitten eveneens brinken terzijde van het dorp. Zoals reeds eerder werd opgemerkt kan de benaming van de brink vele betekenissen hebben, buiten de reeds genoemde:

²⁷ B. H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de Middeleeuwen, Bijdrage tot de geschiedenis der nederzettingen in Oostelijk Nederland*, diss. Amsterdam, Assen 1944, deel 2, blz. 114 e.v.

rand van een akker, grasvlakte in of bij het dorp waar de holting gehouden wordt²⁸.

In verband met de plaats van de brink zou nog een onderverdeling der brinkdorpen kunnen worden gemaakt nl. die met een centraal geplaatste brink (Meppen, Dwingeloo, Ruinen) en die waarbij de brink aan de rand, de beekdalszijde, ligt (Zeijen, Annen, Gees) (fig. 8a).

Bij nauwkeurige bestudering der brinkdorpen blijkt echter dat ook de meer centraal geplaatste brinken asymmetrisch in de dorpskern liggen, vooral als de jongere bebouwing wordt weggedacht. Hieruit zou kunnen worden vermoed, dat oorspronkelijk alleen brinkdorpen van het type Zeijen hebben bestaan. Opmerkelijk is ook dat vrijwel alle brinken zijn gesitueerd aan de beekdalszijde (zie ook brink in de betekenis — hellende rand).

Door verstedelijking zijn de meeste van deze dorpen (hoofdplaatsen) over het algemeen sterk vervormd, waardoor de ligging der boerderijgroepen moeilijk valt na te gaan. Toch zijn er m.i. duidelijke aanwijzingen, die doen vermoeden dat de boerderijen niet om de brink zijn gegroepeerd, doch om, op dit plein aansluitende, kleinere ruimten.

De boerderijgroep in afb. 2 ligt duidelijk van de brink afgekeerd. De staldeuren geven toegang tot de boerderijruimte. (Zie de ligging van de schaapskooien op deze afb.). Eenzelfde situatie valt waar te nemen in de plattegronden van Meppen en Zeijen (fig. 9, a¹ en a²) en op de op afb. 5 getoonde boerderijgroepen. Deze vormen eveneens van de brink afgewende ruimten. Ook de aansluiting van de wegen op de brinken, de terugwijkende rooilijn op de hoeken, in verschillende dorpsplattegronden gaan in deze richting. Dit zou er op kunnen wijzen dat de brink in zijn oorspronkelijke aanleg een geheel aparte functie had, niet te vergelijken met de als verzamelplaats voor het vee dienende ruimten.

Functieverlies en functieverandering.

De bespreking van de veranderingen in het kern-esdorp beperkt zich tot die welke zich gedurende de laatste decennia, tengevolge van de agrarische en sociaal-economische ontwikkeling in Drenthe, hebben voltrokken, met voorbijgaan van de verwordingsverschijnselen, die reeds in vroeger tijd het uiteenvallen der kern-esdorpen — het verplaatsen van boerderijen onder invloed van de verslapping van het markeverband en de

²⁸ B. H. Slicher van Bath, *o.c.*, 2, blz. 70.

kampenaanleg buiten de dorpen, waardoor een lossere nederzettingvorm ontstond — hebben beïnvloed.

Gelukkig is in Drenthe het uiteenvallen der kern-esdorpen tot een lossere nederzettingvorm een uitzondering gebleven. Tot aan het einde der 19de eeuw bleven de meeste kern-esdorpen hun karakteristieke vorm behouden. De grote veranderingen, die zich na de eeuwwisseling voltrokken, waren in hoofdzaak te wijten aan wijzigingen in het agrarisch bedrijfsleven, functieverandering der dorpen en sociaal-culturele factoren.

De invoering van de kunstmest brengt een grote ommekeer in het agrarisch bedrijfsleven. Niet alleen komt het eeuwenlang gehandhaafde evenwicht tussen oppervlakte bouwland en de oppervlakte natuurlijke weide en daarmee de onverbreekbare eenheid tussen akkerbouw en veehouderij te vervallen, waardoor een der vier bases van het gemengde landbouwbedrijf — de heide — verdwijnt, doch ook de hiermee verband houdende, op de mestinzameling ingestelde vorm der kern-esdorpen verliest zijn functionele betekenis.

Met de heide verdwijnen de schapen, de schaapskooi en de scheper en, in zoverre zij niet als landbouwweg dienst kunnen doen, de schapendriften. De dagelijkse gang van het vee naar de stallen en de daarmee verband houdende open ruimten tussen de boerderijen zijn overbodig geworden.

Incidenteel verdwijnen de niet meer aan het dorp gebonden oude boerderijen om met ontginningsboerderijen buiten de dorpen en in het veld te worden opgericht, waardoor, zoals reeds eerder werd opgemerkt, de karakteristieke groepsgewijze opstelling der boerderijen verwordt tot een schijnbare ordeloosheid.

Het oudtijds onmisbare houtgewas komt door de toepassing van nieuwe bouwmaterialen in gedrang en dreigt als een onnut element ter zijde te worden gesteld. Verordeningen zijn nodig om de houtopstanden en wallen te beschermen. Bedrijfsrationalisatie en veranderde woonzeden vragen verbouwing van de oude boerderijen, die hierdoor het met het landschap verbonden karakter gaan verliezen.

De traditionele bedrijfsvoering wordt verlaten waardoor nieuwe elementen, zoals de zuivelfabriek, boerenleenbank, coöp. aankoopvereniging, hun intrede doen en de beslotenheid van het zelfgenoegzame boerenbedrijf wordt opengebroken. Door de vestiging van verzorgende bedrijven en diensten neemt de niet agrarische bebou-

wing toe en ondergaat het dorp een proces van verstedelijking.

Van grote betekenis voor de vormontwikkeling is de functieverandering, welke zich in de verschillende dorpen voltrekt. Naarmate de voorwaarden hiertoe aanwezig zijn en een gunstige verkeersligging, de aanwezigheid van natuurschoon en de nabijheid van de grote stad dit mogelijk maken, ontwikkelen zich dorpen tot industrie-kern, toeristencentrum of forensenplaats en ondergaan door het binnentreden van vele stedelijke elementen een urbanisatieproces, waardoor het oorspronkelijke agrarische karakter geheel of grotendeels verloren gaat (Emmen, Zuidlaren, Roden, Gieten). Deze functieveranderingen vragen bovendien de aanleg en verbetering van wegen, welke in sommige gevallen het dorpsbeeld ingrijpend beïnvloeden.

Ook sociaal-culturele factoren beïnvloeden de vormgeving der dorpen. Eisen van volksgezondheid en hygiëne vragen om de aanleg van sport- en speelvelden, de bouw van badhuizen en groenekruisgebouwen, alsmede het inrichten van rioolwaterzuiveringsinstallaties. Het aantal scholen neemt toe, onder invloed van de eisen der moderne agrarische bedrijfsvoering (landbouw en landbouwhuishoudscholen) en door een toenemende zorg voor het kind (kleuterscholen).

Een en ander samenvattend kan worden gezegd, dat door een gewijzigde agrarische bedrijfsvoering de karakteristieke vormelementen van het oude kern-esdorp grotendeels hun functionele waarde hebben verloren. Niet-agrarische invloeden hebben vooral het verstedelijkingsproces en daarmee de verwording van het oude dorp sterk beïnvloed.

De toekomstige ontwikkeling van het Drenthse kern-esdorp.

Bij het nagaan van de toekomstige ontwikkeling van het kern-esdorp rijst allereerst de vraag of dit dorp als boerderijendorp behouden kan blijven. Nuchter agrarisch geredeneerd behoort de boerderij bij het land, doch aan de andere kant pleiten sociale en technische eisen voor een zekere concentratie. Het wonen in de dorpsgemeenschap is voor boer en arbeider aantrekkelijker; de aanleg van elektrisch licht, waterleiding en riolering alsmede de verzorging door openbare diensten is in het dorp veel minder kostbaar.

Bij de vraag naar het lot van het Drenthse kern-esdorp zal men bovendien moeten blijven

rekenen met het gemengde bedrijf op de zandgronden. De ligging van de kern-esdorpen tussen groenland en esgrond brengt mede, dat veel boerderijen in de dorpen voor deze bedrijfsvoering niet zo verkeerd zijn gesitueerd en zich nog voor lange tijd zullen handhaven, mits de aansluiting op het land en de beschikking over kalver- en paardeweitjes behouden blijft, en dus de agrarische bedrijfsvoering door de dorpsuitleg niet wordt gehinderd. De oude agrarische kern mag niet worden volgebouwd; bij de uitleg is het handhaven van de agrarische functie der dorpen een eerste vereiste.

Wil men een aantal kern-esdorpen hun karakter laten behouden dan zal bij de functiesplitsing der dorpen moeten worden gerekend met het behoud van een aantal niet door industrievestiging, recreatiecentra, woonforensen of andere vervormende factoren beïnvloede agrarische dorpen. Deze functiesplitsing stemt overeen met moderne planologische inzichten, welke een verantwoorde concentratie van deze elementen beogen.

De uitleg van een agrarisch dorp kan op twee wijzen worden verzorgd. Indien het een geringe uitbreiding betreft een voorzichtig inpassen van nieuwe bebouwing in de bestaande boerderijkern. Beter is het, vooral bij omvangrijker uitbreidingen, de uitleg van de bestaande kern gescheiden te houden en dus tot de vorming van een „tweelingdorp” over te gaan (Aalden).

De stedenbouwkundige vormgeving zal niet de tot voorheen gepropageerde gewilde ordeeloosheid, een willekeurig verspringen van de rooilijn, maar een bewuste rangschikking van bebou-

wing rond groene ruimten moeten zijn. Een rijke boombeplanting zal hierbij een essentieel element moeten blijven. Straatwanden, die het oude dorp niet kende, dienen in nieuwe uitbreidingen zo mogelijk achterwege te blijven.

Bij de plaatsing van boerderijen in de oude dorpskern zal men het groeps-element weer moeten laten spreken. Een zinvolle vormgeving, welke de moderne stedenbouw aanspreekt.

Indien het dorpen betreft, die door verstedelijking hun agrarisch karakter verliezen, dan is een behoud van een Drenths karakter mogelijk als de uitleg wordt afgestemd op het stramien van het oude dorp. Een allereerste vereiste is weer het handhaven van de groene ruimten, de brink en de vroegere „boerderijruimten”. De noordelijke uitbreiding van het dorp Gieten vormt hiervan een fraai voorbeeld (afb. 7). De bebouwing is hier op speelse wijze om een aantal, op elkaar aansluitende, met bomen beplante ruimten gegroepeerd. De molen van waar de foto is genomen vormt een waardige afsluiting van een dezer ruimten, evenals dit is geschied bij de uitbreiding van het dorp Aalden (afb. 8). Deze afbeelding laat zien, dat een oud element (fraai gerestaureerd) een waardige plaats kan innemen bij een nieuwe uitbreiding.

In de inleiding van dit artikel werd gesteld, dat oude stedenbouwkundige vormen slechts kunnen worden behouden, indien het mogelijk is deze op zinvolle wijze nieuwe inhoud en gestalte te geven. Aan de hand van de ontwikkeling van het kern-esdorp en een analyse van de oude dorpsvormen is getracht hiervoor enkele wegen aan te wijzen.

SUMMARY

THE "KERN-ESDORP" IN DRENTH AND ITS ALTERED FUNCTION

BY J. A. HARMS

The far-reaching changes, agrarian as well as economic, which have taken place in the province of Drenthe, did not fail to affect the villages that had become one with the landscape, particularly the so-called "kern-esdorpen". In the latter type of village the old cultivated lands (the "essen") are situated in one or more contiguous groups in the immediate neighbourhood of an enclosed, welldeveloped villagecentre.

The preservation of a settlement that is important with regard to the history of civilisation is possible only if old forms, which are in dan-

ger of losing their function, acquire new contents and significance. The author suppose that the "kern-esdorp" is composed of groups of farms which, as regards form, may be fusions of the concentrated prehistoric settlements and the more casual groups of saxon habitations. Each group of farms enclosed a small space that served as a place in which to collect the cattle (boerderijruimte).

The condition of the soil has greatly influenced the shape of the "kern-esdorpen". The author contests the idea that the kern-esdorp is

supposed to have been haphazard in plan. In his opinion the following types of "kern-esdorpen" may be distinguished according to the situation of the "brink" (village-green) and the arrangement of the "boerderijruimten":

The "*brinkdorp*", with an open space (the "brink"), which is mostly situated in the centre and enclosed by groups of farms that are arranged more or less in a rectangle.

The "*ringdorp*", which has no open space in the centre. The groups of farms are arranged more or less in a ring. The village-green lies apart and has not influenced the shape of the village.

The "*ring-brinkdorp*" is an intermediate type, in which one of the "boerderijruimten" serves as "brink". Here, too, the groups of farms are arranged more or less in a ring.

Curiously enough, the way in which the above-mentioned types have spread agrees with the classification of the villages, made by dr. B. H.

Slicher van Bath, according to groups of names that are connected with earlier and later areas of settlement.

The present seeming lack of order has been caused by symptoms of degeneration such as a decrease of the number of farms owing to modified agrarian conditions. The fact that villages undergo alterations as regards their functions and are encroached upon by the expanding towns, accelerates the process.

The author holds the view that a "kern-esdorp" in its original form can only be maintained if it preserves its agrarian function, provided, moreover, that any future re-plannings are carried out with great care. Modern re-planning of this village may be grafted on old forms: the deliberate arrangement of buildings round open green spaces. Besides, the extension will have to be consistent with the pattern of the various "kern-esdorpen".

LANDELIJKE BOUWKUNST IN DRENTHE

BEHOUD DOOR AANPASSING AAN MODERNE EISEN.

DOCUMENTATIE.

DOOR

G. C. HELBERS

De schoonheid van Drenthe is zijn geboomte in en langs landerijen, afglooiend in soepele bochten naar oude beekdalen voorbij ruime welvende essen en boswallen om oude percelen. Hoogtepunten zijn de massieve eikeboomgroepen, waar het enorme „hurkende” dak van de graanschuur-stalling-boerewoning met zijn bishuren in een groep bijeen bijna schuilgaan. Lang zal het niet meer duren of men zal ook in de Olde Landschap naar zware bomen en imposante¹ hurkende daken moeten zoeken. Voor iedere boom, die valt wordt geen nieuwe meer geplant; geen vorstelijk boerderijdak, dat verdwijnt, wordt door een nieuw met riet gedekt vervangen.

Vele forse oude boerderijen zijn reeds verdwenen. Ook in de laatste oorlog gingen verscheidene verloren (o.a. te Elp). De ruilverkaveling maakt indirect ook slachtoffers (Bruntinge). Reeds in de vorige eeuw schreef P. J. Ameshoff: „Het breken of sloopen van boerenplaatsen neemt hoe langer hoe meer de overhand. Vermogende ingezetenen koopen dezelve, nemen daarvan het groenland af tot eigen gebruik, of tot vergrooting van andere reeds aanwezige plaatsen, verkoopen het bouwland bij perceelen, en zetten op het alzoo uiteengerukte bedrijf een meijer of pachter. Deze lieden zijn of worden weldra keuters, dat is arbeiders, welke zoo veel landbouw uitoefenen als tot eigen onderhoud noodig is, zonder vee of granen ter markt te kunnen brengen”². Ook Harm Tiesing klaagde reeds 65 jaar geleden: „In de Drentse dorpen wordt veel veranderd. Oude en groote [boeren]-huizen worden thans gesloopt en door kleine vervangen”³.

¹ Nokhoogte kap vanaf de begane grond een kleine 10 m; lengte 25 à 30 m bij een breedte van 11 à 13 m!

² P. J. Ameshoff, *Beschouwingen van den Tegenwoordigen Toestand van Drenthe*, Amsterdam 1818, blz. 110.

³ „Oude Dorpshuizen”, *N. Dr. Volksalm.*, 10 (1892), blz. 193.

Is het wonder, dat men thans reeds naar oude monumentale boerderijen moet zoeken. Worden er al nieuwe boerderijen gebouwd, dan hebben zij de alombekende „nuchtere” vorm en kleur, die men overal in den lande aantreft. Zij hokken niet meer intiem bij elkaar onder zwaar geboomte, maar rijen zich „fris en nieuw”, in voor het heden efficiënte vorm bij even efficiënt verdeelde vrijwel boomloze percelen. Wat een voorrecht, dat onze ogen al deze „romantiek” nog hebben kunnen „drinken”, de hurkende steen⁴ hebben kunnen zien, die Drenthe eeuwenlang als Drenthe direct herkenbaar maakten, dat wij die slingerende onefficiënte beboomde wegen met in elkaar vergroeide kruinen nog hebben kunnen bewandelen en berijden. Wat zullen generaties die na ons komen veel moeten missen. Toch „kookt” het steeds weer in ons „op”, of wij misschien de plicht hebben om iets van al dat schoons voor hen, die na ons komen, te bewaren.

Voor de Drenthse boer echter, onverschillig of hij al dan niet oog heeft voor de vorstelijk-imposante behuizing van zijn gezin en vee, is deze boerderij een weinig efficiënt hulpmiddel bij zijn bedrijfsvoering. De eiken geven alleen maar schaduw, waar hij het niet wenst; het hout is te duur, omdat het te langzaam groeit; eikels behoeven als varkensvoer niet meer te worden gewonnen. Waarom dus deze bomen, die bovendien zijn nieuwe woning maar aan het oog zouden onttrekken? Uit alles moet naar buiten blijken, dat hij zich geheel heeft aangepast aan de hedendaagse opvatting van efficiënt en „modern”. Wij moeten wel beseffen, dat wat wij fraai vinden, voor de boer een verwarrende confrontatie met het verleden kan zijn.

Maar toch... Het zal moeilijk en kostbaar zijn, maar wij mogen niet al dit schoon verloren laten

⁴ Hiermede worden de halleboerderijen (de z.g. Saksische boerderijen) bedoeld.

gaan. Wij moeten iets trachten te behouden. Wij moeten enige van deze Drenthse landelijke hoogtepunten voor het nageslacht bewaren.

Direct dringt zich de vraag op of er door modernisering in- en uitwendig geen hofsteden bewaard kunnen worden, een modernisering, waarbij aan alle hedendaagse eisen van bewoning door mens en dier en voor het voeren van een gemengd bedrijf kan worden voldaan. Dit alles komt neer op meer licht, meer lucht, verwarming, sanitair en doelmatige inrichting van woon- en bedrijfsruimte.

Dit is wel te bereiken, maar dan alleen door grondige wijzigingen, die niet alleen inwendig, maar ook uitwendig het karakter zullen aantasten.

De „hurkende daken” beletten door hun lage buitenmuren de toetreding van het thans vereiste licht, zeker in de schuur-stalruimten. „Woonkeukens” „zo groot als zalen”⁵ zijn zonder centrale verwarming te koud in de winter; daarenboven vindt men ze thans ongezeellig, te weinig intiem besloten; de decoratieve vensters met kleine roedenverdeling te bewerkelijk voor schoonhouden..., hoewel de zucht naar het grote „stadsraam” de voornaamste oorzaak is. Men wenst een werkelijke keuken met aanrecht, een doucheceel, lichte slaapkamers met vaste wastafels, enz. Vooral deze wensen zijn verklaarbaar. De Bond van Plattelandsvrouwen heeft terecht mede in deze richting gewerkt, maar het is thans een feit, dat men geen tussenweg meer ziet of liever wenst. Met het badwater wordt ook het kind weggeworpen.

Toch is het provinciaal Bestuur van Drenthe diligent. In 1954 is een provinciale commissie voor behoud van landelijke monumenten in het leven geroepen. Door het verlenen van subsidies tracht men het daar heen te leiden, dat bij een belangrijke monumentale boerderij de buitenromp van het *woningdeel* wordt gerestaureerd, meer licht wordt verkregen door nieuwe harmonieuze ramen en door partiële „uplifting” van het dak.

Het eerste voorbeeld hiervan is de boerenwoning uit 1699 in Meppen. Hier is het gehele interieur gewijzigd, een besloten woonkamer met gewone schoorsteen, geen schouw, slaapkamers (geen dompige bedsteden meer) met kleerkasten en wastafels, keuken en bijkeuken, waarin ruime doucheceel, zijn verkregen; een ruime midden-

⁵ De afmetingen dezer vertrekken liggen tussen 7 à 8 × 6 à 7 m; zelfs 11 × 6 m komt voor!

gang, waarin de twee grote eiken kabinetten een plaats hebben gevonden, verbindt van voor naar achter de vertrekken. Het dak is aan de woonkamerzijde iets opgelicht. De bovenlichten met roede-verdeling zorgen voor ventilatie.

Hier is dus een zelfde resultaat bereikt als bij oude huizen in de stad, die hun voornamelijk uiterlijk hebben behouden en van binnen geheel aan de tegenwoordige wooneisen zijn aangepast.

Veel moeilijker is het met de *bedrijfsruimten*. Niet alleen dat een algehele inwendige verschuiving van het gebruik daarvan heeft plaats gehad, dat behalve aan de aloude graanteelt thans ook een ruime plaats wordt toegekend aan de melkwinning (dus meer rundvee), dat vetweide-rij en noodzakelijke mestwinning (dank zij de kunstmest) op het tweede plan zijn gekomen, dat de hygiënische voorschriften: „licht, ventilatie, geen stof”, de gezondheidseisen van mens en dier, het grotere rundvee, allerlei voorzieningen en meer plaats eisen, dat de potstal is verdwenen en vervangen door een groepstal, dat de meer efficiënte werkwijze (het wintervoedsel dicht bij het vee) allerlei wijzigingen met zich medebren- g. Daarenboven wordt de mens zelf groter; dus geen te lage deuren of te lage zolderingen (de hilde) meer.

Zijn deze veranderingen wel geheel te verwezenlijken in de grote drieschepige halleboerderijen? Om deze vraag te kunnen beantwoorden moeten wij dit type (de zg. Saksische boerderij, die wij steeds op het oog hebben gehad) eerst geheel bezien.

De kern van deze bouwwerken bestaat uit zware eiken stijlen, die in de breedte door een (lager dan de uiteinden doorgestoken) horizontale balk, de ankerbalk, met de overliggende (paarsgewijze dus) verbonden zijn. De doorgestoken uiteinden zijn voorzien van een gat en met een aangedreven houten wigvormige pen vastgedreven. Karbelen, die ankerbalk en stijl verbinden, moeten de buitenwerkse druk opvangen. De stijlen rusten op een fundatie, die bestaat uit een grote zwerfkei (in het Drenthse flint genoemd), die dient om het afrotten van het hout in de grond te voorkomen. Deze paarsgewijze verbonden stijlen noemt men de „gebinten”. Het aantal van deze gebinten geeft bij benadering de grootte van het geheel aan. Vandaar, dat in de 17de eeuwse belastingkohieren het aantal gebinten wordt opgegeven.

Deze gebinten werden, nadat zij op de grond liggende in elkaar waren gezet, door de geza-

menlijke burens opgetrokken, en daarna aan elkaar verbonden door het daarop aanbrengen (in de lengterichting van het gebouw) van een balk (plaat), die met twee karbelen aan beide zijden van de stijl werd verbonden om zetting van voor naar achter tegen te gaan.

Aldus was een hechte rechthoekige constructie verkregen (afb. 3), waarop het hoge stro- of rietdak kon rusten, gesteund door daksparrren, die boven in de kap door een hanebalkje twee aan twee werden verbonden. Daarop werden de zeer lage zijgevels opgetrokken (1.50 tot 1.80 m; op een afstand van \pm 1.80 m van de stijlen) in eikenhouten vakwerk, gevuld met vlechtingen aan beide zijden met leem bestreken. Ook hier werden weer kleinere flinten als fundatiesteent benut. Dit vlechtwerk is later (18de/19de eeuw) aan het stal-schuurdeel vervangen door overgespijkerde planken of door baksteenmuurtjes. Wat het woningdeel betreft hier werden later dikwijls de horizontale houten verbindingen van het vakwerk verwijderd en werd tussen de verticale muurwerk aangebracht. Ook kwam het voor, dat stenen buitenmuren de gehele houtconstructie vervingen; de zijmuren, gewoonlijk halfsteens, soms met leem gemetseld.

Door „oplangen” (daksparrren), aangebracht op de lage zijmuren en de verbindingsplaat van de stijlen, werd de constructie gevormd voor het dakdeel over de uitkubbingen (zijschepen). In het raakpunt van oplangen en daksparrren was een kleine knik in het strodak, al naarmate de hoogte der buitenwanden en hun afstand van de stijlen. Boven deze uitkubbingen werd van buitenmuur tot stijl een zoldertje aangebracht, de hilde. Over de ankerbalken werden in de lengterichting der boerderij boomstammetjes (sleeten) gelegd, zodat een „open” zolderruimte ontstond, waarop het ongedorste graan kon worden geborgen.

Het achtergedeelte van het gebouw werd als *woning* benut. Immers aan de wegzijde was in de (smalle) voorgevel de grote inrit met de zware deuren (de baander) voor het inrijden van de volgeladen wagens. De inrit had een overgebouwd dak, de onderschoer, zodat de wagens droog stonden.

Deze woonruimte had aan één zijde bedsteden in de uitkubbingen. De haard bevond zich oudtijds midden op de lemen vloer. De rook zocht vrijelijk zijn uitweg onder het enorme hoge dak. Omstreeks 1800 en daarna is men algemeen woon- en bedrijfsruimte gaan afscheiden door een muur van vlechtwerk met leem, voorzien van

een deur. Ook werden stenen scheidingsmuren, met leem of kalk gemetseld, opgetrokken. Toch hebben enige woningen zich tot in het begin van onze eeuw gehandhaafd zonder een scheidingsmuur.

Tevens werd toen bij grote boerderijen de woonruimte in de breedte door een muur verdeeld, waarbij aan beide zijden in het midden een haard met gemeenschappelijke schoorsteen werd aangebracht. Beide schouwen rusten dan op balken, die door deze muur zijn gestoken, zodat het geheel zich zelf in evenwicht houdt. Dit verklaart dan ook, dat in Drenthse schouwen, voornamelijk late (19de eeuwse), wandtegeltjes worden aangetroffen. Toch zijn er woningen geweest, die reeds een eeuw vroeger schouwen hebben gehad, (mede) gezien „17de” eeuwse lijstprofielen en haardplaten.

Van de wand tegenover de bedsteden zijn gewoonlijk één of twee stijlen naast elkaar weggelaten, terwijl de ankerbalken zijn opgevangen door een zwaar eiken bint, rustend op de daarnaast gehandhaafde stijlen. Hierdoor is een raveling gevormd, die (laag) de onderzijde van de ankerbalken steunt, waardoor toetreding van licht uit de zijgevel wordt verhinderd, vooral ook, omdat deze „zak” nog betimmerd is.

Het vertrek, dat men vanuit de deel betrad is de „keuken”. Hierachter lag dan een ondieper vertrek, eveneens voorzien van bedsteden, maar dan aan beide zijden, dat zijn licht ontving door een venster in de achtergevel, dat soms uit een drieledig kruiskozijn bestond, voorzien van luikjes. Dit vertrek zou als weefkamer gebruikt zijn, deelde mij een boer mede. Gezien de deur naast het kruiskozijn, vraagt men zich af of dit niet het woningdeel voor de oudere bewoners (de ouders) geweest is, wanneer de zoon met zijn gezin de keuken bewoonde, o.a. te Bruntinge.

In verscheidene boerenwoningen is later, vermoedelijk in het tweede kwart van de 18de eeuw, in de uitkubbing naast de keuken, tegen de achtergevel een keldertje gemaakt, waarboven een opkamertje met bedsteden. Zie o.a. de gemeenteboerderij uit 1744 te Havelte, boerderij uit 1770 te Oldenhaven in Ruinen. Hierdoor ontstaat dan tevens het eerste slaapkamer-tje, want hierin vindt men een of meer bedsteden. Ook in de museumboerderij te Ruinerwold is een dergelijk slaapkamer-tje met een fraaie, afschoon eenvoudige, betimmerde bedstedewand uit \pm 1750. In een thans kortgeleden helaas ook van buiten geheel gemoderniseerde boerderij van \pm 1800 te Drijber bevond zich in dezelfde

hoek een slaapkamertje, dat geen opkamertje was; dit was van binnen geheel blauw geschilderd.

In de keukens treft men nog wel de thans geheel lege, zwaar geprofileerde bordenlijsten aan. Bevinden de vensters zich in de eindgevel dan lopen de lijsten langs de gehele zijde van beide schotwerkwallen van de zijmuren. Ook ziet men nog wel een enkele keer een vast bordenrek.

Mijn indruk is thans deze, dat men in de 17de eeuw en daarvoor alleen een groot of kleiner lichtkozijn (kruiskozijn) met buitenluikjes beneden en binnenluikjes boven had met nog een deurkozijn zonder bovenlicht in de achtergevel; een open vuur midden op de vloer van het woondeel en geen afscheiding voor het vee; vermoedelijk geen enkel kozijntje in de zijgevels van het woondeel; in een van de zijgevels juist achter het woongedeelte een lage onder- en bovendeur, die tot de waterput op het erf toegang gaf, de z.g. putdeur. Uit oude tekeningen blijkt ook, dat de put soms achter de achtergevel lag, in dat geval was de zijdeur niet nodig.

In de 17de eeuw gaat men vee- en woonruimte afscheiden door een wand met „keukendeur” in het midden, een proces, dat zich in de volgende twee eeuwen doorzet. Door een dwarsmuur wordt dan t.b.v. een schouw de grote keuken in de breedte in tweeën gedeeld, waardoor de lichtbron in de achtergevel wordt weggenomen en het maken van vensters in één van de zijwanden door middel van een raveling en verhoging van dit deel van de zijmuur noodzakelijk wordt. Het kleinere vertrek achter de keuken behoudt zijn oude lichtbron, maar krijgt ook een schouw tegen de nieuwe scheidingswand.

Of men plaatst een schouw tegen de nieuwe scheidingswand van woon- en veerimte en verdeelt de keuken niet, waardoor de oude lichtbron gehandhaafd blijft. Oude toestand in boerderij Oldenhove A 92 in Ruinen. Of wel men plaatst de schouw tussen twee vensters in de achtergevel. Boerderij uit 1709 te Eext, Vledder, Ruinen, enz. Dit laatste brengt een algehele verandering van de achtergevel mede; soms wordt hij veranderd in een tuitgevel t.b.v. de schoorsteen. Het steile overstekende wolfdak verdwijnt aan die zijde dan geheel.

Het bedrijfsgedeelte is in hoofdvorm het langst ongewijzigd gebleven. Doch later ontstaat door de grotere melkwinning behoefte aan een karnmolen. Deze wordt aangebracht bij de putdeur of aan de overzijde daarvan, vermoede-

lijk na 1800. De zijgevels van de bedrijfsruimten blijven laag, spaarzaam verlicht door een rij hele kleine venstertjes of alleen door met glas bezette openingen in het muurwerk. Een kozijntje wordt soms naast de zij- of putdeur aangebracht. De leemwand in vakwerk wordt vervangen door halfsteens muren of door planken tegen houten stijltjes (Havelte). De potstal wordt vervangen door een groepstal, waardoor er meer ruimte en wel voor de groep(mestgoot) nodig is; deuren in de zijgevel voor het afvoeren van mest; grotere ramen. Het vee wordt forser, moet ook ruimer staan. De afstand tussen de stijlen onderling en tussen groep en stijlen wordt te klein. Men gaat dan over tot het afzagen van stijlen en het vervangen daarvan door ijzerconstructies op de deel, gevolg verzwakking van de hoofdconstructie. Licht en lucht zijn nog niet voldoende.

De grotere hooiwinning eist een stuk van de deel op. De baander in de voorgevel wordt daardoor onbruikbaar. Een nieuwe (zij)baander wordt in een van de zijgevels gemaakt. Hierdoor ontstaat een nieuw type.

De voorgevel wordt in een ander geval naar binnen of naar buiten geplaatst, waarbij de (in het laatste geval verlengde) platen hun steun vinden op de gebinten in de nieuwe muur. De onderschoer is dan verdwenen. Grote deuren geven toegang tot de deel; een kleine deur aan beide zijden tot de uitkubbingen. Hierdoor is dan het gehele karakter veranderd.

Alle oplossingen voor de bedrijfsruimten van de hurkende boerderij hebben tot nu toe gefaald. Aantasting van het oude karakter bleek nooit voldoende vermeden.

Heeft men in de loop der beide laatste eeuwen door „uplifting” van het dak en naar binnen terugplaatsen van de zijgevels, door vervanging van de eindgevel met zijn schilddak door een wolfdak, soms zelfs door een puntgevel het hurkende karakter van het woongedeelte voor een belangrijk deel reeds weggenomen, thans komt onvermijdelijk het bedrijfsgedeelte voor een verwante bewerking aan bod.

Vervanging van de strook dak boven de stalling (uitkubbing) door glasplaten, of dakpannen met op gelijke afstanden een groepje glazen pannen er tussen, of rijen gietijzeren dakvensters, of met inkorting van de opleggers het naar binnen zetten van de buitenmuren, waardoor deze hoger worden en aldus van flinke vensters kunnen worden voorzien, gepaard aan de reeds

genoemde dan onvermijdelijke inwendige verknoeiingen, nemen het oude uiterlijk voor een belangrijk deel weg, vooral ook, omdat daarbij het uitspringen van de zijgevels van de schuur t.o.v. het woongedeelte verdwijnt.

De auteur ziet dan ook slechts als de oplossing het naar buiten plaatsen, gepaard aan hoger optrekken, van de zijmuren, waardoor wel een grotere knik in het dak ontstaat, waar de opleggers op de plaat (die de gebinten verbindt) rusten, maar waarbij de hoofdconstructie onaangetast blijft, het dakvlak hoger ligt, terwijl toch het karakter van het imposante dak van het oude hallehuis bewaard blijft. Ook de sprong tussen de gevels van het woon- en bedrijfs gedeelte blijft aldus.

Uit het voorafgaande blijkt duidelijk dat in elk geval een vastleggen van het oude vertrouwde, dat nog over is, is geboden, zowel door fotografie als opmetingen. Vooral de oude bijgebouwen, die een andere bestemming kregen, en niet meer worden onderhouden, omdat zij niet meer nuttig zijn, vragen haastige inventarisatie. Het zijn de stookhut, hooischuur annex schaapskooi, turf-schuurtje, spiker, e.a.. De broodoven buiten is reeds geheel verdwenen.

Om een beeld te krijgen van de verschillende typen, zoals zij uit de middeleeuwse boerderij zijn gegroeid, hun „verspreiding” in de Olde Landschap, is niet alleen een uitgebreid boerderij-onderzoek noodzakelijk, maar ook archief-onderzoek en het bestuderen van oude tekeningen van Van Drielst, Van Marum, e.a.

Het Provinciaal Museum van Drenthe te Assen heeft voor deze provincie, dank zij de steun van het provinciaal bestuur, hiermede thans een begin gemaakt. Aan deze dienst is sedert het begin van dit jaar een bouwkundige voor dit werk verbonden.

Fotomateriaal en reeds verrichte opmetingen (Rijksbureau voor de Monumentenzorg, Ned. Openluchtmuseum, e.a.) zijn reeds in afdruk bijeengebracht. Naarstig worden oude foto's verzameld, nieuwe gemaakt en opmetingen verricht om tenminste zoveel mogelijk vast te leggen. Niet alleen wordt gedacht aan boerderijen: het arbeidershuisje (de „kamer”), de keuterij, diaconiewoningen, arme-werkhuizen, enz. worden niet vergeten.

Uiteindelijk zal men zich een beeld kunnen vormen van wat er ons nog aan oude monumentale boerderijen en andere soorten bouwwerken rest ⁶.

Ook is het van het grootste belang om behalve de boerderijen, die gespaard zullen blijven door een uitwendige restauratie, gepaard aan een inwendige modernisering, verschillende typen zowel in- als uitwendig onveranderd in de provincie zelf voor het nageslacht te behouden. Wij zullen ons echter moeten haasten, opdat dit nog mogelijk zij.

Verleden jaar is door de Provincie Drenthe aangekocht de 17de-eeuwse boerderij te Bruntinge om dit type in zijn geheel te kunnen bewaren. Slechts door een verplaatsing, gepaard aan restauratie, zal deze uiteindelijk kunnen worden gered. Dit zelfde geldt voor de 18de-eeuwse boerderij te Tweeloo, die binnenkort daar moet verdwijnen. Door de Gemeente Havelte is een boerderij uit 1744, door de Gemeente Ruinerwold een uit ± 1750 met zijn oorspronkelijke stookhut aangekocht. Voor de restauratie van deze laatste zijn subsidies door Rijk en Provincie toegezegd. In Havelte is men reeds huiverig geworden voor de restauratiekosten, die de gemeente nog bij het toekomstige onderhoud zal moeten dragen. Een dorpscomité te Grolloo heeft een boerderij uit 1668 aangekocht om bij een restauratie van het exterieur het interieur te verbouwen tot dorpshuis annex badhuis. Hier toont de Drenthse boer zelf duidelijk zijn belangstelling voor der vaderen erfdeel! De overheid zal ook hier echter subsidies moeten verlenen, wil dit mogelijk zijn.

Het is te hopen, dat aan het toch reeds onvoldoende bedrag voor restauraties, dat aan het Ministerie van O.K. en W. is ter beschikking gesteld, in deze tijd van bestedingsbeperking niet zal worden geknibbeld. Uitstel van subsidies zal voor behoud van verschillende belangrijke Drenthse boerderijen fataal zijn. Er is geen tijd meer te verliezen!

⁶ Van de beide hooën, een merkwaardig koeherderveeverblijftype, dat Drenthe nog bezit te Schoonebeek, dreigt de Hekman's hoo door verval verloren te gaan.

Afb. 1. Boerderij te Fext in 1792, sepiatekening door E. van Drielst. (Assen, Prov. Museum)

Afb. 2. Boerderij te Wijster, sepiatekening door E. van Drielst. (Assen, Prov. Museum)

LANDELIJKE BOUWKUNST IN DRENTHE

Afb. 3. Schuurinterieur te Eext in 1787 door J. Elffers. Het daglicht valt door de geopende baander naar binnen. (Assen, Prov. Museum)

Afb. 4. Bruntinge. Boerderij, vakwerk met steen. (Foto Ned. Openluchtmuseum, Arnhem)

SUMMARY

RURAL ARCHITECTURE IN DRENTHE

BY G. C. HELBERS

Attempts are being made by the authorities in the province of Drenthe to preserve specimens of old rural architecture, notably of the imposing thatched "halleboerderijen", a Saxon type of farmhouse. Subsidies granted by the government will contribute considerably to this end. Several farmhouses may then be saved by an external restoration of the living apartments and a complete *internal modernization*. The living quarters of a farmhouse at Meppen, dating from 1699, were successfully submitted to a restoration of the kind.

A modernization of those parts of the building that contain barn and stables presents greater problems. Nevertheless, a solution is possible

which will meet modern requirements without detracting from the value of the monument.

It is, moreover, necessary that at least one specimen of each of the old types in Drenthe should be preserved by means of an internal and external restoration. In some cases, however, it may prove inevitable to move the building in order to ensure preservation and adequate supervision. Here government subsidies will be indispensable, as the matter is becoming very urgent indeed.

The Provincial Museum of Drenthe at Assen now includes a department for the monuments. As a provincial body, it has already embarked on an inventory and documentation of rural architecture in this province.

HAVEZATHEN IN DRENTHE

DOOR

J. WESTRA VAN HOLTHE

De naam Drenthe komt voor het eerst voor in het jaar 820, wanneer een zekere Theodgrim, zoon van Aldgrim, aan de abdij van Werden zijn erfgoed „in villa que dicitur Arlo in pago Threant”¹ schenkt. Tot 1046 hadden verschillende graven achtereenvolgens het bestuur. In dit jaar kwamen de grafelijke rechten over het gewest echter door schenking aan de bisschop van Utrecht, die veel strijd heeft gevoerd om tegen te gaan, dat zij erfelijk zouden worden. De bisschop oefende de rechtspraak uit en bezat in Drenthe vele vaste goederen. Op de voormalige spijkers (voorraadschuren) werden de pachten, tienden, tinsen enz. in natura, opgeborg en later verzonden te worden naar de eigenaar of om te worden verkocht. Spijkers der bisschoppelijke goederen, later keizerlijke domeinen, bevonden zich te Anloo, Emmen, Rolde en Coevorden; die van het Asser en Dikninger klooster lagen resp. te Halen en Ruinen en die van het Utrechtse kapittel van St. Pieter te Uffelte². De Drenthse edelen en de Utrechtse geestelijkheid stonden de bisschop bij in het bestuur of gaven hem advies. Vele bisschoppen hebben moeten strijden tegen hun leenmannen, vooral tegen leden uit het geslacht van Coevorden, die ambtman of kastelein van Coevorden waren.

Zoals bekend, ligt de stad Groningen op voormalig Drenths gebied. Tussen die stad en de noordrand van Drenthe was het terrein laag en moerassig. In de middeleeuwen bezaten de ridders, die in het noorden van het gewest hun woonstee hadden, ook een stenen huis te Groningen. Bij de menigvuldige twisten namen zij, wanneer zij het in de stad te warm kregen, de wijk naar hun huis op het platteland: naar Thedema bij de Leek, Mensinge te Roden, het Huis te Peize, Ter Hansouwe tussen Peize en Eelde, het Huis te Eelde, Ter Borch, het Huis

te Paterswolde, Schelfhorst, Lemferdinge; de meeste dezer huizen zijn de latere havezathen.

Verderop in Drenthe hadden de bisschoppen, zoals gezegd, hun goederen. Nu is het opmerkelijk, dat de namen van de geslachten, die ik bij de bestudering van de geschiedenis van Vollenhove tegenkwam als leenmannen van de bisschop van Utrecht, ook voorkomen in Drenthe. De bisschop gaf hun goederen in leen en anderen droegen hun bezit aan de bisschop over om het in leen terug te ontvangen. In Vollenhove lag 's bisschops slot, het Oldehuis.

Een naamlijst uit ± 1435 van de Drenthse ridderschap is gepubliceerd in de Nieuwe Drentsche Volksalmanak van 1903. Dr. G. Acker Stratingh heeft aangetoond, dat er hoofdzakelijk leenadel was³. Het hoogste rechtscollege was de etstoel, die ook bestuurszaken behartigde. Sedert 1536⁴ zien wij naast de etstoel optreden „de Ridderschap” en in 1537⁵ „de Ridderschap ende de gemeine Ingesetenen van onsen Lande van Drenthe”; de oorsprong van de latere Staten-Ridderschap en Eigenerfden. De politieke macht van de geestelijkheid ging achteruit en zo zien wij, dat op 9 november 1522 Karel van Egmond als heer werd erkend. In 1536 kwam Drenthe onder Karel V, vervolgens onder Philips II en in 1580 sloot het zich aan bij de Verenigde Provinciën.

Uit het zojuist genoemde leenverband ontstonden verschillende plichten en rechten⁶ en in de twisten, die de ridderschap en eigenerfden in de 17de eeuw hadden, zijn de rechten, die aan de ridderschap waren gekomen, terug te brengen tot die uit oudere tijden; zo b.v. het vergeven van militaire charges; de feodale legerleiding; vrijdom van ommeslagen (over de latere grond-

¹ P. J. Blok e.a., *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, Groningen 1896-1899, I, no. 3.

² B. Lonsain, „De voormalige korensijkers in Drenthe”, *N. Dr. Volksalm.*, 45 (1927), blz. 71 e.v.; K. Heeringa, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, 's-Gravenhage* 1920 e.v., 2, no. 619.

³ *Bijdr. tot de Gesch. en Oudheidk. van de prov. Groningen*, 7 (1870), blz. 13 e.v.; 45.

⁴ J. S. Magnin, *Geschiedkundig Overzicht van de Besturen van Drenthe*, Groningen 1838-1847, III, blz. 118.

⁵ J. S. Magnin, *o.c.*, blz. 172.

⁶ C. H. Th. Bussemaker, *Geschiedenis van Overijssel gedurende het eerste stadhouderlooze tijdperk, 's-Gravenhage* 1888-1889, I, blz. 25.

HAVEZATHEN IN DRENTHE

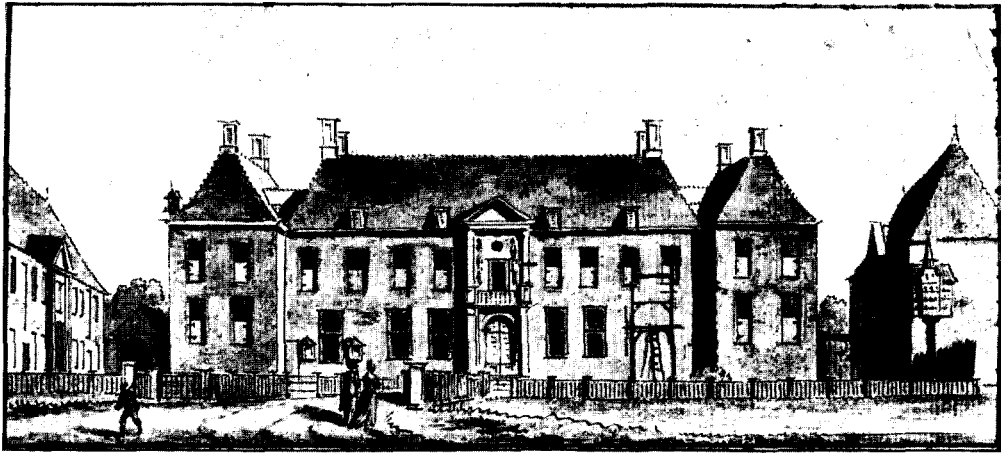

Abb. 1. Tedema te Nietap bij de Leek in 1622, dat nooit als havezathe is erkend.
(Assen, Prov. Museum)

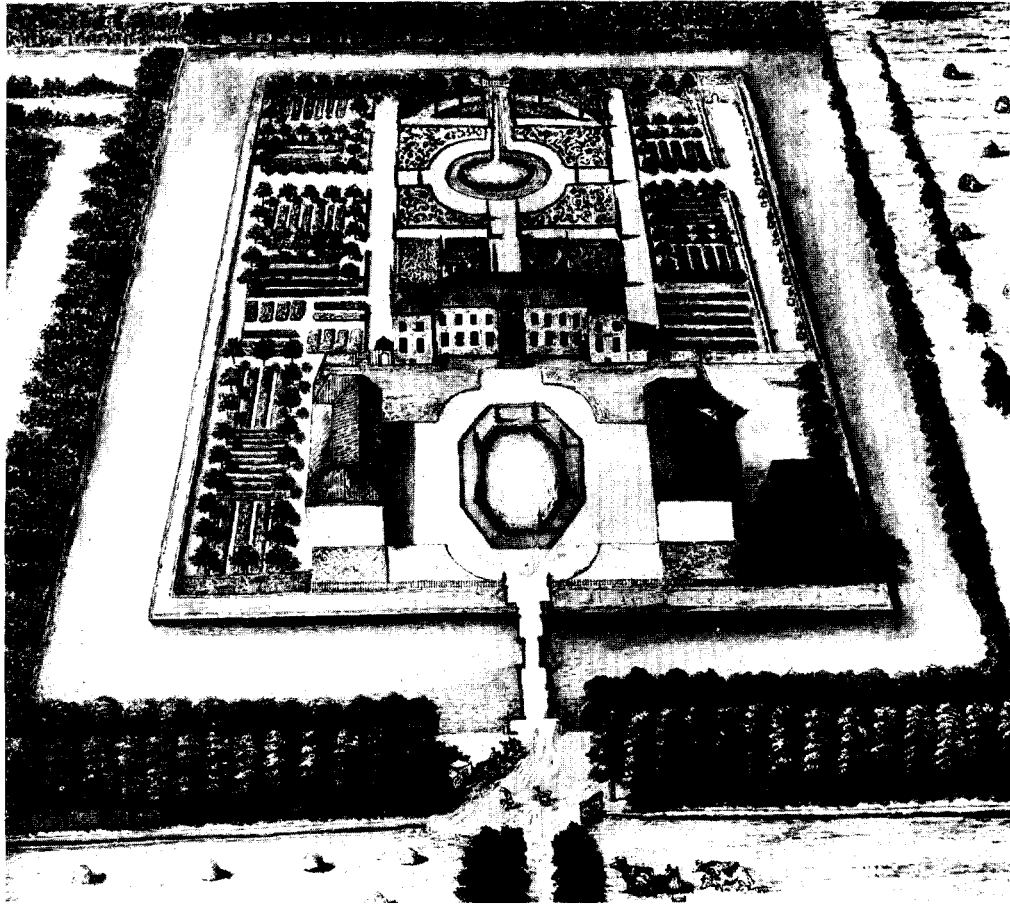
Abb. 2. Uffelte, Rheebrugge, tekening door H. Spilman, 1737.
(Assen, Prov. Museum)

HAVEZATHEN IN DRENTHE

Afb. 3. Dwingeloo, Batinghe. (Vgl. fig. 2.)

(Assen, Prov. Museum)

Afb. 4. Batinghe, copie naar een 18de eeuwse vogelvluchttekening.

(Assen, Prov. Museum)

schatting is hevig getwist); daar de leenmannen steeds gereed moesten zijn om de landsheer te dienen waren zij schattingvrij; voorts hadden zij het recht van collatie, d.w.z. het benoemen van kerkelijke en onderwijsfunctionarissen, waarbij aansloot het verlenen van prebenden uit de inkomsten van de kloosters (na de Reformatie vooral uit Dikninge)⁷, omdat de riddermatige geslachten mede deze kloosters hadden gesticht. En zo zou ik door kunnen gaan. Nu de plichten na de bisschoppelijke tijd. Deze zijn moeilijk te omschrijven; men voelt ze aan of niet. Ik las ergens: Adeldom onderscheidt zich van burgerlijk door een streven om het algemeen belang te dienen, soms nog meer dan het eigen belang. Adeldom denkt in de eerste plaats aan dienen, niet aan verdienen⁸. Als er wat nodig was in het dorp, ging de heer voor. Morele plichten hadden de ridders vele; zie hun schenkingen aan kerkelijke gemeenten, vermeld in het door mr. J. Belonje en mij samengestelde kerkeboek van Drenthe⁹. Bij uitoefening van het collatierecht vroeg de collator eerst advies aan de gemeente.

De Drenthse edelen waren niet rijk, hun grondbezit was niet bijzonder groot en evenmin rentegevend; zij leefden op eenvoudige voet, maar zowel wat betreft hun woningen als hun levenswijze verschilden zij van de eigenerfden. Hun woningen heten havezathen, welke benaming, voorzover prof. Gosses bekend¹⁰, voor het eerst voorkomt in 1617¹¹. Ook ik vond het niet eerder. In 1466 werd „dat huys ende hoff, gheheten Vledderinge wesende een edeleygen ende onbecommert goedt” verkocht¹². Of een tekening, die Cornelis Pronk in 1732 maakte

⁷ Zie o.a.: „Institutiën, Proclamatien en Collatiën van den Aartsdiaken van St. Marie in het Decanaat Drente”, *Arch. v. d. Gesch. v. h. Aartsbis. Utrecht*, 42 (1916), blz. 279 e.v.

⁸ N. A. Berdiaeff, *Christianisme et réalité sociale*.

⁹ J. Belonje en J. Westra van Holthe, *Genealogische en heraldische Gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Drenthe*, Assen 1937; T. A. Romein, *De hervormde predikanten van Drenthe sedert de Hervorming tot 1861*, Groningen 1861, t.a.p.; over giften aan kerk en armen, zie o.a.: *Dr. Volksalm.*, 12 (1848), blz. 24.

¹⁰ I. H. Gosses, *De organisatie van bestuur en rechtspraak in de landschap Drente*, Groningen 1941, blz. 231, voetnoot.

¹¹ J. G. C. Joosting, *Drentsch Plakkaatboek*, Leiden 1912, I, no. 256.

¹² Uitleg van deze benaming in: J. Ph. de Monté ver Loren, *Grondbezit en standen in het Oosten des lands voor de feodaliserings*, 's-Gravenhage 1939, t.a.p.

(Rijksprentenkabinet, Amsterdam) inderdaad Vledderinge voorstelt of een arbeiderswoning daarbij, kan nu niet meer uitgemaakt worden. Op 23 mei 1509 werd Anna Vos, huisvrouw van George Schenck van Toutenburgh, beleend met het huis tot Batinge „mitten bergvrede, als de ganse sate mitten visscherije.....” enz.

Wat verstaat men onder een havezathe? Oorspronkelijk, zegt mr. J. Acquoy¹³, betekent havezathe — in het Overijssels dialect hovesate — niets anders als hofstede. Na verloop van tijd ging men onderscheid maken tussen de herenhofstede en de boerenhofstede, de havezathen (d.w.z. het riddermatige goed) en de gewone hofstede. Zie ook mijn boek over de Ridderschap van Drenthe¹⁴; nadien vond ik nog meer verklaringen, o.a. op taalkundig gebied¹⁵.

Toen bij de ruziën over de oprichting van het college van gedeputeerden in 1600¹⁶ de Staten-Generaal bij resolutie van 13 september 1603 hun beslissing namen over het getal der stemmen op de landdagen van R(idderschap) en E(igenerfden), werd in artikel 4 bepaald, dat de ridderschap zou hebben, zou adviseren en stemmen het eerst — zij had één stem. De eigenerfden zouden tezamen twee stemmen hebben, waarbij valt op te merken, dat elk lid van de ridderschap in zijn dingspel nog eens meestemde onder de eigenerfden en het eerst zijn stem uitbracht¹⁷. Een ander verschil is, dat de leden van de ridderschap krachtens hun aangeboren recht voor zich zelf optraden en de eigenerfden slechts als gevolmachtigden gedurende beperkte tijd.

De term Edelen en Eigenerfden ten opzichte van kerkelijke aangelegenheden trof ik o.a. aan in Peize, Roden en in de heerlijkheid Ruinen¹⁸.

In het voorbericht van mijn boek over de Ridderschap van Drenthe¹⁹ heb ik de vereisten opgesomd, waaraan de riddermatigen moesten voldoen om in de Staten van Drenthe te worden opgenomen. Een dier vereisten was het bezit van een havezatha. Op de landdag van 8 maart 1698

¹³ *Bijdr. v. Vaderl. Gesch. en Oudheidk.*, 4de R., 6 (1907), blz. 260.

¹⁴ J. Westra van Holthe, *De Ridderschap van Drenthe*, Assen 1950, blz. XXII, n. 2.

¹⁵ M. Hetteema en R. R. Posthumus, *Onze reis naar Sagelterland*, Franeker 1936, blz. 19.

¹⁶ *Dr. Volksalm.*, 15 (1851), blz. 46.

¹⁷ *Bijdragen tot de Nederl. Rechtsgesch.*, 4 (1900), blz. 258.

¹⁸ Zie o.a. landdag R. en E., 6 maart 1683, fol. 167, Rijksarch. Assen.

¹⁹ Zie noot 4.

werden de namen van de havezathen ten protocolle gebracht, het zijn: de Klencke, Echten, Anssen, Rhebruggen, Havixhorst, Oldengaarden, Batinge, Entinge, 't Huis te Ruinen of den Oldenhof, Peijse, Mensinge tot Roden, D'Helle, Oosterbroek, Eelde, nu Vennebroek, Ther Borgh, Westrup, Vledderinge, Dunninge.

Na verloop van tijd veranderden de levensbehoeften en mede door allerlei beperkende bepalingen van de overheid ging men in de hoofdplaats wonen, hetzij permanent, hetzij alleen 's winters. Een aardig voorbeeld is te vinden in de notulen van de etstoel van 27 november 1753, waarbij een weduwe vroeg, Oud-Vennebroek te Paterswolde te mogen verkopen „vertonende wat voegen remonstrante nodig oordeelde haar minderjarige twee soons en dogter ter school en bij de studien te brengen en daarom met deselve in Groningen wilde gaan wonen”. Ik herinner mij nog, dat de ouders van de tegenwoordige bewoner van het huis Echten 's winters woonden in een huis aan de Oostersingel te Assen, waar nu enige bureaux zijn gevestigd.

Het is aardig na te gaan hoe Zuidlaren, waar Laarwoud ligt, aan zijn opgaand hout is gekomen. In een akte van 1886, waarbij gescheiden wordt de nalatenschap van jkvr. I. C. S. W. gravin van Heiden Reinestein, dochter van wijlen S. J. graaf van Heiden Reinestein en A. S. D. gravin van Heiden Hompesch, komt voor: $\frac{2}{3}$ gedeelten gemeen en onverdeeld in ongeveer 450 op stam staande bomen op markgenotengrond te Zuidlaren, zoals die bomen bij Laarwoud behoren of door de eigenaar van Laarwoud zijn gekocht, zijnde de grond waarop die bomen staan, kadastr. Sectie G, no. 1644, brink, groot 17.92.73 hect. en no. 682, opgaande bomen, groot 73.20 are. Verdrietig is het te moeten constateren, dat door lieden, die nimmer de lasten van een dergelijk bezit hebben gedragen „planen” worden opgesteld, die het vrijwel onmogelijk maken de landgoederen voor ondergang te behoeden. Verwezen wordt naar het artikel van wijlen jhr. dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer, „De Nood onzer Kastelen”²⁰. Men heeft de mond vol over recreatie, maar het aan-

²⁰ *Oudheidk. Jaarb.* = *Bull. K.N.O.B.*, 4de S., 6 (1937), blz. 51-58; zie ook: P. J. Droog, P. H. Pelsers en A. I. J. M. Schellart, *Kastelen in Nood, een schets van de Nederlandse kastelen en historische landhuizen, samengesteld door de Nederlandse kastelenstichting*, Amsterdam 1955.

tal hectaren bos, dat door handelingen van dagjesmensen in vlammen is opgegaan, is schrikbarend groot.

Uit opgravingsresultaten, een luchtfoto, en geschreven bronnen (vgl. de op kol. 174 aangehaalde passage over de bergrede van Batinge) is komen vast te staan, dat het merendeel der havezathen versterkte voorgangers gehad heeft; in de 16de eeuw en later werden zij verbouwd of herbouwd tot buitenverblijven; aan weerskanten van het voorplein trok men twee schat- of bouwhuizen op en men ging meer zorg besteden aan tuinen (bloem- en buitenhoven), boomgaarden en wandeldreven. Opmerkelijk is, dat bij havezathen de bouwhuizen los staan van het herenhuis, terwijl zij bij andere buitenhuizen met het herenhuis zijn verbonden.

Na deze inleiding volgt hieronder in het kort de geschiedenis der havezathen, waarvan gegevens van voor 1795 reeds zijn gepubliceerd in verscheidene jaargangen van de Nieuwe Drentsche Volksalmanak²¹. In stand gebleven zijn slechts: het Huis te Roden of Mensinge, Laarwoud bij Zuidlaren, Oosterbroek en Vennebroek in de gemeente Eelde, de Klencke bij Oosterhesselen, Echten bij Ruinen, de Havixhorst bij de Wijk, Oldengaerde en Westrup te Dwingeloo en Vredeveld bij Assen.

Ansen (tussen Dwingeloo en Ruinen).

In de 13de eeuw, nadat de bisschop Coevorden had veroverd op Floris van Vorenborch, vestigde diens stiefzoon Volkeer van Coevorden zich op zijn erfgoed te Ansen. In het midden der 13de eeuw is er een geslacht van Ansen, dat, evenals althans de latere Coevordens, een wapen voerde met 3 enkele arenden. Door huwelijk van Hadewich van Ansen met Johan de Vos van Steenwijk kwam Ansen in de 14de eeuw aan dat geslacht, dat het behield, totdat C. B. J. van Schwartz in 1707 huwde met Helena A. de Vos van Steenwijk.

Het omgrachte huis, dat omstreeks 1800 werd afgebroken, bestond uit twee lage, haaks op elkaar staande, vermoedelijk 17de eeuwse vleugels onder zadeldaken, afgesloten door trapgevels en voorzien van dakkapellen; op de binnenhoek stond een oudere (?) achzijdige toren met knobbelspits. Thans bestaat nog slechts het tot boerderij verbouwde koetshuis.

Twee tekeningen, 1730, door C. Pronk (fig. 1) en een tekening naar C. Pronk door H. Spil-

²¹ Zie *N. Dr. Volksalm.*, 1891 e.v. en 1951 e.v.

Fig. 1. Ansen, tekening C. Pronk, 1730. (Amsterdam, Rijksprentenkabinet).

man, 1743, in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam²². Gewassen tekening naar C. Pronk door H. van der Kloet, 1774 in het Prov. Museum te Assen.

Batingbe (bij Dwingeloo).

Omstreeks 1382 behoort Batinghergoed tot de lenen van het Sticht, eigendom van Jan de Vos van Steenwijk. Tot het begin van de 16de eeuw bleef het in diens geslacht; daarna komt het achtereenvolgens in het bezit van de geslachten Schenck, van den Boetselaer, van Pallandt en van Heeckeren. In 1830 werd het gekocht door jhr. A. W. van Holthe tot Oldengaerde, die het in 1832 liet afbreken, omdat er geen huurder meer kwam opdagen.

Van het versterkte huis „mitten bergvrede”, waarvan in 1509 sprake was zijn geen oude afbeeldingen bewaard. Wij kennen slechts afbeeldingen van het buitenverblijf dat hier later verrees. Het statige herenhuis had iets vooruitspringende zijvleugels en in het midden van de brede voorgevel en achtergevel een risaliet met brede stoep, balcon en frontonbekroning; aan de achterzijde, waar de rechtere vleugel op het hoofdgebouw aansloot, stond nog het restant van een kennelijk oudere achzijdige toren; het herenhuis lag tezamen met beide bouwhuizen aan weerskanten van het voorplein en de „Franse” tuin op een rechthoekig omgracht terrein. De funda-

²² J. M. van Kuyk, „Teekeningen van Pronk”, *N. Dr. Volksalm.*, 33 (1915), blz. 125-136. Zie ook het verslag omtrent het Prov. Museum te Assen over 1914 in *N. Dr. Volksalm.*, 33 (1915), blz. 220, no. 15.

menten zitten nog in de grond en de grachten zijn nog zichtbaar²³. Het huisarchief berust in het Rijksarchief te Assen.

Tekening van de achterzijde, 1732, door C. Pronk in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam²⁴ (fig. 2); 18de eeuwse aquarel van de voorzijde in het Prov. Museum te Assen (afb. 3)²⁵; 18de eeuwse vogelvluchttekening, eertijds in het bezit van W. C. M. R. baron van Heeckeren van der Heest en Marhulsen te Zutphen, † 1907 (copie in het Prov. Museum te Assen, afb. 4).

Het Huis te Bunne bij Vries is nooit havezathe geweest. Het was oudtijds commanderij van het Duitse Huis, balije van Utrecht. In 1639 en volgende jaren zijn, zonder succes, pogingen aangewend het huis te doen erkennen als havezathe. De kapel, gebouwd op een stuk grond van de commanderij, bestond nog in 1580, doch werd kort daarna afgebroken. Tegen het einde van de 18de eeuw werd het huis grotendeels gesloopt terwijl de gracht gedempt werd. In 1846 is het huis geheel vertimmerd. Het was reeds eerder als boerderij ingericht. Een schoorsteenstuk en glas-inlood-ramen met wapens zijn ook verdwenen²⁶.

²³ Zie *Dr. Volksalm.*, 10 (1846), blz. 201.

²⁴ Zie noot 22 en *N. Dr. Volksalm.*, 33 (1915), blz. 220, no. 34.

²⁵ Vgl. afb. naar een tekening door van Rossum in: *Dr. Volksalm.*, 12 (1848), blz. 52 (in vervallen staat, fronton verdwenen). Vier litho's, o.a. met de bouwvallen in *De Oude Tijd*, 1870.

²⁶ J. S. Magnin, *De voormalige kloosters in Drenthe*, Heerenveen 1846², blz. 327. Dezelfde, *Overzicht der kerkelijke geschiedenis van Drenthe*, Groningen 1855, blz. 94.

Batingen 4 July

Fig. 2. Batinghe, achterzijde, tekening C. Pronk, 1732. (Rijksprentenkabinet, Amsterdam). (Vgl. afb. 3 en 4).

Ter Borch (ten z. van de kerk te Eelde)

Het geslacht Ter Borch komt in de 14de eeuw en later veel voor in deze streken. Vervolgens het geslacht de Sigers. In 1646 werd Ter Borch erkend als havezathe. In 1759 werd F. O. van Dörnberg Heiden er van verschreven, waarna in 1766 het havezatherecht met de naam werd verlegd op Lemferdinge te Paterswolde. Tussen 1755 en 1759 werd het toenmalige huis afgebroken.

De ronde vorm van de voormalige middel-eeuwse burcht tekent zich duidelijk af op een luchtfoto 27.

Dunningen (in de Yhorst bij de Wijk)

Oorspronkelijk wellicht in het bezit van het geslacht Sloet, daarna van het geslacht van den Camp; later verkocht aan de vader van Rutger van Dongen, welke laatste in 1680 van Dunningen verschreven wordt. Door erfenis komt het vervolgens aan de van Welvelde's; in 1775 wordt het geërfd door E. J. Tjarda van Starckenborgh, gehuwd met R. C. E. van Dongen; het huis was toen reeds gesloopt.

Echten (bij Ruinen)

Bij de havezathe Echten behoorden uitgestrekte velden, die bezwaard waren met grove en smalle tienden, waarmee de tijdelijke heren en vrouwen van Echten door de heren van Borculo beleend waren vanaf de 13de tot de 16de eeuw, toen de leenroerigheid verviel. De havezathe was

tot 1802 eigendom van het geslacht van Echten; sindsdien behoort het aan het geslacht van Holthe tot Echten. De van Echten hebben veel voor dit gebied gedaan. De opkomst van Hoogeveen, gesticht in 1625 door Roelof van Echten, is hoofdzakelijk aan hen te danken.

Op een kaart van de 5000 morgens, 1631, door Claes de la Haye, gecopieerd in 1745 door Ernst Beuker, is het huis voorgesteld als een veelhoekig in het water staand gebouw 28 (natekening in het Prov. Museum te Assen).

De huidige havezathe is grotendeels 18de eeuws, de bouwhuizen kunnen iets ouder zijn; het omgrachte herenhuis, dat in het begin van de 19de eeuw werd voorzien van een nieuwe voorgevel 29, bevat evenwel nog ouder muurwerk, en wel in de linkerzijgevel en aan de achterzijde; bedaking omstreeks 1880 vernieuwd.

Het Huis te Eelde (ten z. van de kerk)

Eerst in het bezit van het geslacht de Mepsche, daarna de Sigers ter Borgh; in 1819 door huwelijk aan het geslacht van Boekholt. De eigenaars woonden toen in het schathuis; het herenhuis was al afgebroken.

Entinge (naast Batinghe bij Dwingeloo)

Bezitters de Vos van Steenwijk, dan Westerkholt e.v. Later aangekocht door de eigenaar van Batinghe. Afgebroken omstreeks 1750. De fundamenten en de grachten bestaan nog 30.

28 Schets naar dit detail in het Prov. Museum te Assen.

29 Afb. in: A. Loosjes, *Drente in beeld*, Amsterdam z.j., blz. 21.

30 J. A. Jolles, *Wandelingen door Nederland*, Arnhem 1927, II, blz. 62.

27 Een kwart eeuw oudheidkundig bodemonderzoek in Nederland, *Gedenkboek A. E. van Giffen*, Meppel 1947, pl. 69, 2.

HAVEZATHEN IN DRENTHE

Afb. 5. Zuidlaren, Laarwoud.

(Foto Folkers, Groningen)

Afb. 6. Dwingeloo, Oldengaerden. (Vgl. fig. 3.)

(Foto Monumentenzorg)

Afb. 7. De Wijk, Havixhorst, tekening door C. Pronk, 1732.

(Amsterdam, Rijksprentenkabinet.)

Afb. 8. De Wijk, Havixhorst.

(Foto Monumentenzorg)

Entinge (te Bonnen bij Gieten)

Op de landdag van R. en E. van 20 maart 1725 stonden de Staten N. H. van Echten gen. van Dongen toe het recht van havezathe Entinge (Dwingeloo) over te brengen op zijn goed te Gieten. Zijn wapenbord hangt in de kerk aldaar. Het Huis c.a. werd in 1770 verkocht aan Roelf Hilbing c.s.. Volgens overlevering heeft het afbraakmateriaal van dit huis gediend voor de bouw van de uitspanning Entinge te Zuidlaren.

Havixhorst (bij de Wijk)

Behoorde in de 14de eeuw aan het geslacht van den Clooster; door huwelijk kwam het in de 17de eeuw aan de van Munster's en vervolgens door koop in 1658 aan het geslacht de Vos van Steenwijk, thans vererfd.

Het huidige deftige landhuis (afb. 8) met rijke ingangspartij in de overgangsstijl Lodewijk XIV-Lodewijk XV heeft boven de ingang het jaartal 1753 en het alliantiewapen van J. A. G. de Vos van Steenwijk x G. A. van Isselmuden tot de Rollocate. Het voorplein wordt geflankeerd door twee bouwhuizen.

De voorganger van het huidige gebouw (afb. 7) bestond uit een rechthoekige vleugel van twee verdiepingen onder een zadeldak, aan een zijde afgesloten door een „schoudergevel”, waarop een iets smaller gedeelte aansloot met een trapgevel en een lage voorbouw; de tussendorpelvensters en de vorm van de schoudergevel wetten de veronderstelling, dat het toenmalige gebouw grotendeels 16de eeuws was; een later poortgebouwtje droeg het jaartal 1653.

Waterverftekening, 1731, door C. Pronk ³¹; waterverftekening, 1732, door C. Pronk ³² (afb. 7); aquarel, 1785 doch naar de toestand voor 1753, door H. Tavenier in het Prov. Museum te Assen (het hoogste gedeelte met de schoudergevel is hier reeds verdwenen) ³³.

De tuigenkamer en de zweepverzameling van een der vorige eigenaars zijn thans in het Prov. Museum te Assen.

Ter Heyll (ten z.o. van Leek, gem. Roden)

Door de Staten werd op 14 februari 1632 de plaats de Helle tot havezathe verheven ten be-

³¹ *Veilingscat. van Huffel, Utrecht*, 19.2.1936, no. 645, foto in Prov. Museum te Assen.

³² *N. Dr. Volksalm.*, 33 (1915), blz. 221, no. 37; 34 (1916), blz. 25, 27. *Veilingscat. van Huffel, Utrecht* 19.2.1936, no. 646, foto in Prov. Museum te Assen.

³³ J. Linthorst Homan, *Het ontstaan van de gemeenten in Drenthe*, [diss. Leiden], Haarlem 1934, afb. t.o. blz. 129.

hoeve van de drost Caspar van Ewsum, heer van Nyenoord, wegens zijn langdurige en trouwe diensten. Tevoren was het goed eigendom van de abdij te Aduard. Door huwelijk van Caspars kleindochter kwam Ter Heyll aan de familie van Inn- en Kniphuisen, die het in 1771 verkocht. De laatste eigenaar was Borchard Fr. W. baron van Westerholt tot Hackfort en ter Heyll. Zijn erven verkochten het in 1853 en het jaar daarop werd het huis, een vierkant gebouw in Empirestijl van twee verdiepingen en voorzien van een achzijdige koepeltorentje, gesloopt. Van deze havezathe is nimmer iemand in de Staten verschreven geweest.

Afbeelding in waterverf door G. C. Hulst in het Prov. Museum te Assen ³⁴.

De Klencke (bij Oosterhesselen)

Eerst eigendom van het geslacht Clenke, daarna van Isselmuden, vervolgens van drie burens van Oosterhesselen, wier erfgenamen het in 1519 overdroegen aan Hendrik van Haersolte, die het kocht met financiële steun van zijn vrouw Lucia van Barmentloo; in 1558 werd het gekocht door Herman van Welvelde, wiens geslacht het ruim een eeuw bezat. Daarna was het ongeveer een eeuw in het bezit van de van Dongen's en na nog tweemaal van eigenaar verwisseld te zijn, werd het in 1782 verworven door Haro Caspar von Inn- und Kniphausen; vervolgens kwam het door vererving in het bezit van de familie van der Wyck, die het in vrouwelijke lijn nog bezit; thans verhuurd aan de Herv. kerk, die het benut als vormingscentrum. Het huisarchief berust in het Rijksarchief te Assen.

De omgrachte havezathe van een verdieping heeft zowel aan de voor- als aan de achterzijde een rijkversierde hoger opgaande middenpartij in Lodewijk XV-stijl (afb. 9 en 10); het ankerjaartal 1670 rechts onderin de voorgevel moet betrekking hebben op een voorganger; opgetrokken voor Rutger van Loen, echtgenoot van Wilhelmina van Welvelde. De aanleg met de achterwaarts uitspringende zijvleugels wettigt de veronderstelling, dat wat nu achterzijde is vroeger voorzijde was. Een der beide bouwhuizen vertoonde volgens de Voorl. Lijst het jaartal 1762. Een groot aantal fragmenten van grafzerken is gebruikt voor de plint van de boerderij.

³⁴ *N. Dr. Volksalm.*, 29 (1911), blz. 247; 34 (1916), blz. 254. Litho naar tekening van J. F. Christ in: C. P. E. Robidé van der Aa, *Oud Nederland*, Nijmegen 1846.

Ten Klooster (bij Coevorden)

Was blijkens een proces in 1516 en vroeger eigendom van het geslacht Hundeberg (Rijks-arch. te Zwolle) en kwam door huwelijk van Anna Hundeberg met Johan van den Campe in het bezit van dit geslacht, dat ook Dunningen bezat. In de oorlog 1672-1673 werd het adellijk huis Ten Clooster met zijn bruggen en poorten danig vernield en daarna vermoedelijk niet meer herbouwd. Het schijnt, dat de drost E. A. van Pallandt en zijn ega het goed van de familie van den Campe of opvolgers voor 1709 gekocht hebben. Een erkenning als havezathe vond ik niet, wel wordt het als zodanig aangemerkt, o.a. in 1643 voor de grondschatting.

Van Coevordens verovering door Maurits in 1594 bestaat een gravure door Hogenberg, ± 1600; in het midden onderaan „Jan v. Camp Hausz”.

Laarwoud (te Zuidlaren)

Wie het voor de familie van Selbach heeft bezeten is mij niet bekend. Op een steen in de muur van de kerk leest men o.a. dat Roelof van Selbach in 1648 kerkvoogd was. In het protocol van de etstoel schreef de landschrijver van Dr. Gerard van Selbach, zoon van Roelof: „In aedibus Laerwolt die 27 Junii 1691”. Na vererving kwam Laarwoud door koop aan de drost Alex. Carel van Heiden tot den Dam, die op de landdag van R. en E. van 5 maart 1751 vergunning kreeg het door hem gekochte recht van havezathe van Vledderinge te verleggen op Laarwoud, waarvan hij verschreven werd in de Staten. Door vererving kwam Laarwoud aan de familie de Milly van Heiden Reinestein, die het in 1915 verkocht aan de gemeente.

Het omgrachte herenhuis van twee verdiepingen onder een hoog schilddak en twee lagere zijvleugels stamt uit het midden van de 18de eeuw (afb. 5) ³⁵ een grondig herstel is in uitvoering met het doel het in te richten tot gemeentehuis. In het Prov. Museum te Assen bevindt zich een geschilderd plafond van 1640, verdoekt door W. A. Fabri te Rotterdam, met zinnebeeldige voorstellingen van landbouw, jacht en visserij, het wapen van Drenthe en een gedicht; het zal denkelijk een plaats krijgen in Laarwoud, waarvan het afkomstig is ³⁶. Boven de banderdeur van het bouwhuis komt een wapensteentje voor

³⁵ Afb. ook van het interieur in A. Loosjes, o.c., blz. 48-51.

³⁶ N. Dr. *Volksalm.*, 33 (1915), blz. 57.

met het monogram G(erard) V(an) S(elbach) en een parelkroon, 17de eeuw.

Lemferdinge (te Paterswolde)

Lemferdinge is geschiedkundig het oudste plekje van Paterswolde. In 1654 e.v. jaren werd getracht het erkend te krijgen als havezathe; zonder resultaat, maar in 1766 gelukte dit wel door verlegging van het recht van havezathe van Ter Borgh, met de naam, naar Lemferdinge. In 1447 ontving Steven ter Borch, toen hij in het huwelijk trad met Greta van Echten Johans dochter, als huwelijksgift van zijn vader Steven o.a. de hof te Lemferdinck ³⁷. Daarna kwam het achtereenvolgens in het bezit van de van Dulmans, van Welvelde, de raad en secretaris, dr. Samuel Nysingh, F. O. van Dörnberg gen. Heiden enz., de luit. generaal J. B. Dumonceau, tenslotte de echtgenote van ds. L. H. A. Bähler. Het huis is na 1750 afgebroken (grondschr. registers). Het verbouwde schathuis is nog over.

Mensinge of Huis te Roden

Komt voor op de lijst, tussen 1381-1383, als leen van het Sticht, later in leen uitgegeven door de Staten van Overijssel. Ik zal U alle beleningen besparen. Het geslacht van Ewsum heeft het lang in leen gehad; daarna kwamen de de Coninck's, J. P. Meisterlin, prof. N. W. Schröder te Groningen, mr. C. W. Ellents, secretaris van de etstoel (met echtgenote in het kerkkoor begraven); ten slotte werd het in 1818 door vererving eigendom van de familie Kymmell, die het nog bewoont.

De langgerekte havezathe (1728) van twee verdiepingen onder een schilddak met twee vooruitspringende lagere zijvleugels ligt aan drie zijden in het water (afb. 11). Het voorplein wordt geflankeerd door twee bouwhuizen uit 1911, van welke het linkse verminkt is. Op de posten van het inrijhek de wapens Wilmsonn Kymmell en Willinge. De eeuwen door hebben, ook bij deze havezathe, de eigenaren er voor gezorgd, dat het opgaande hout zoveel mogelijk gespaard bleef. In een gids van Roden uit 1925 staat, dat het eertijds op de zuidersingel van Mensinge vol stond met lelietjes van dalen, doch dat deze door wandelaars waren uitgerooid, zodat de eigenaar de terreinen noodgedwongen moest afsluiten voor het publiek.

Mensinge (te Roderwolde)

Op de landdag van R. en E. van 17 maart 1722 verzocht Justus de Coninck het recht van

³⁷ N. Dr. *Volksalm.*, 14 (1896), blz. 247.

Afb. 9. Oosterhesselen, de Kleneke.

Afb. 10. Oosterhesselen, de Kleneke, achterzijde.

Afb. 11. Mensinge of Huis te Roden.

Afb. 12. Havelte, Overcinge, dat nooit havezathe geweest is.

(Foto's Monumentenzorg)

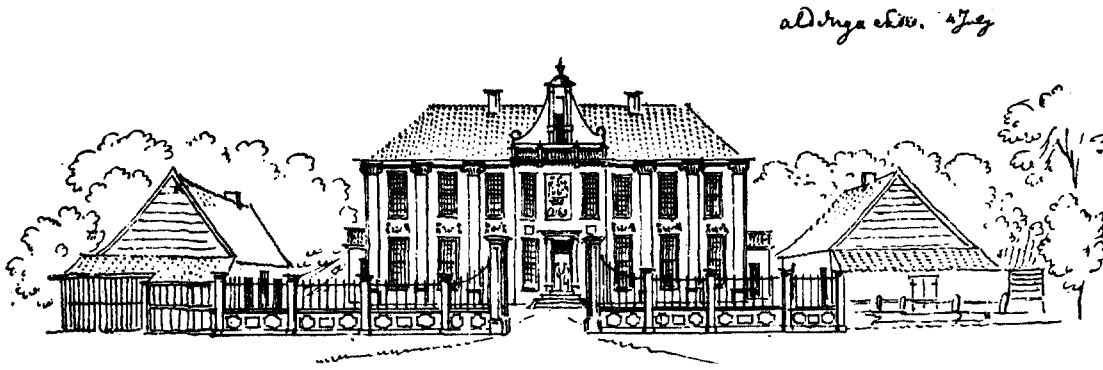

Fig. 3. Oldengaerden, tekening C. Pronk, 172. (Amsterdam, Rijksprentenkabinet). (Vgl. afb. 6.)

havezathe Mensinge te Roden te mogen verleggen op zijn huis te Roderwolde, hetgeen werd toegestaan. Het huis lag rechts van de weg even voor dat men aan de kerk komt, daar waar het armhuis heeft gestaan; het werd in 1888 voor afbraak verkocht.

Oldengaerden (in het Westeinde bij Dwingeloo)

Eerst eigendom van het geslacht van Echten, van 1660 tot 1782 van het geslacht van Dongen; daarna verwisselde het enige malen van eigenaar, totdat het in 1808 door koop kwam aan jhr. A. W. van Holthe en tenslotte door vererving aan de familie Westra van Holthe.

Het jaartal 1717 in de gevel duidt op ingrijpende verbouwingen; de pilasterarchitectuur doet denken aan de Amsterdamse Vingboonsstijl (afb. 6). De topgevel boven het middenrisaliet van de brede voorgevel werd later (in de 19de eeuw?) vervangen door een fronton, terwijl de dakhelling verlaagd werd. Bezijden de voordeur staan twee scheepskanonnetjes. Een der bouwhuizen is afgebroken. Tegen de muur van de uit 1861 stammende schuur aan het voorplein staat een uit de kerk afkomstige grafzerk van Cornelis van Dongen, † 1723. In de tuin een 18de eeuwse Herculesfiguur, op de knots gemerkt: Hansum fecit³⁸. In het bos „de Bork” de grafkelder van de familie Westra van Holthe. Dit bos, met zijn talrijke witbloeiende „krenten” trekt veel bezoek; wegens de herhaaldelijk voorgekomen beschadigingen wordt sinds 1929 een entreebewijs geëist.

Tekening, 1732, door C. Pronk in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam (fig. 3)³⁹.

³⁸ Afb. in A. Loosjes, *o.c.*, blz. 10-12.

³⁹ Zie noot 22, en *N. Dr. Volksalm.*, 33 (1915), blz. 220, no. 32.

Den Oldenhof (bij Ruinen)

Het maakte met Ruinerwold een heerlijkheid uit, die zijn eigen landrecht (van Buddinge en Haakswold) had, opgetekend in 1428. Eerst eigendom van het geslacht van Runen. Door vererving komt het in 1380 aan Arent Huys. Een zoon Arent Huys of, naar zijn moeder, de Vos van Steenwijk, volgde hem op. Door huwelijk komt het in 1435 aan de van Munster's en in 1634 door vererving achtereenvolgens aan de van Bernsaw's en de van Hoensbroeck's. In 1634 werd tussen de heer van Ruinen en de Staten van Drenthe een overeenkomst gesloten, waarbij de heerlijkheid bij Drenthe werd gevoegd en de heer als riddermatige ten landsdage verschreven zou worden van den Oldenhof. W. A. markies van Hoensbroeck verkocht in 1734 de heerlijkheid en de erven (boerderijen) te Echten, Elevelt, Exlo, benevens Ovinghe-erf te Kralo, met hoge, middelbare en lage jurisdictie enz. aan B. Levie Comperts te Nijmegen. Comperts, hoewel de eigenlijke heer van Ruinen, werd er nooit mee beleend. In 1765 werd de heerlijkheid verkocht aan enige stroomannen, die haar in 1766 overdeden aan de landschap Drenthe. De drost werd toen heer van Ruinen; den Oldenhof zou voor hem in orde gemaakt worden; hij zou het recht van jacht enz. uitoefenen. In de omwenteling van 1796 verviel ook deze heerlijkheid. Het huis werd door de schout van Ruinen, R. A. L. Nobel, in 1816 voor afbraak verkocht; het moest afgebroken zijn voor 1 mei 1821.

Tekening, 1732, van de ingang of voorpoort van 't huys te Ruinen⁴⁰.

⁴⁰ Eigenaar onbekend, copie in het Prov. Museum te Assen. Zie *N. Dr. Volksalm.*, 15 (1897), blz. 30.

Oosterbroek (bij Eelde)

Op de landdag van R. en E. van 13 februari 1638 werd Johan van Welvelde, die Oosterbroek met zijn gerechtigheid en vrijheid gekocht had van de erven van Steven Horenkens — zie diens grafzerk in de kerk — in de ridderschap opgenomen. Door vererving komt het achtereenvolgens aan de geslachten Burmania, Rengers en vervolgens door koop in 1781 aan mr. Tonco Modderman; later werd het eigendom van mr. W. Hora Siccama. Het huis, afgebeeld op een schilderij ⁴¹ door R. J. Bekkering te Eelde (naar een copie door zijn vader), brandde in 1922 af; later herbouwd. Oudtijds stond het huis meer naar het Noord-Willemskanaal. Op het terrein, dat vroeger bij Oosterbroek behoorde, ligt thans het sanatorium Hooghullen. In het museum te Assen berust een van Oosterbroek afkomstige gepolychromeerde steen met het wapen van jhr. S. G. J. van Burmania.

Overcinge, in het gehucht Eursinge bij Havelte, is noch havezathe noch heerlijkheid geweest. Het was leenroerig aan het huis Putten bij Elburg, dat zelf weer een Gelders leen was. In de 14de eeuw was Bernt van Kuinre bezitter van Overcinge ⁴². Van 1720 tot 1876 behoorde het aan de familie Kymmell, vervolgens door vererving aan de familie Linthorst Homan. In 1945 werd het ingericht tot Volkshogeschool (in 1954 werd het eigendom van deze stichting). Afbraakmateriaal van de abdijkerk te Dikninge schijnt herbezigd te zijn geweest aan een stal van Overcinge ⁴³.

Een zijgevel van het omstreeks 1850 ingrijpend gewijzigde buitenverblijf vertoont nog een laat-16de eeuws karakter (afb. 12) ⁴⁴.

Twee tekeningen, 1732, door C. Pronk in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam ⁴⁵.

Huis te Peize

Ongetwijfeld heeft Peize zijn ontstaan te danken aan het feit, dat het geslacht Peize daar zijn burch had. De Utrechtse bisschop Herbert van Bierum begiftigde in het midden van de 12de eeuw zijn oudste broeder Ludolfus met het burggraafschap van Groningen. Een zoon van de

⁴¹ Foto in het Prov. Museum te Assen.

⁴² Zie voor verdere bezitters *N. Dr. Volksalm.*, 45 (1927).

⁴³ J. S. Magnin, *Kloosters*, 2de druk, blz. 163.

⁴⁴ P. W. J. van den Berg, in *Eigen Haard*, 38 (1912), blz. 404; A. Waterbolk, *Beschrijving van Havelte*, 2de druk, Assen 1950, blz. 19 e.v.; *N. Dr. Volksalm.*, 45 (1927), blz. 42.

⁴⁵ Zie noot 22 en *N. Dr. Volksalm.*, 33 (1915), blz. 220, no. 31, 32.

laatste heette Lambertus (Peize) en diens zonen waren Rodolphus en Menso van Peize, die genoemd worden bij twisten met Groningen ⁴⁶. In 1481 trad het geslacht Lewe voor het eerst op in Drenthse zaken. Van het huis te Peize werd Wigbolt Lewe in 1602 verschreven; door huwelijk komt het aan de Ripperda's en evenzo aan het geslacht de Coninck. Nadat het nog andere eigenaren heeft gehad, wordt het in 1810 afgebroken.

Het hoofdgebouw van twee verdiepingen, afgesloten door topgevels, stond rondom in het water. Rechts van de schuurdeur van het nog bestaande bouwhuis (?) bevindt zich een steentje met het alliantiewapen de Coninck x van den Clooster.

O.I. inkt-tekening door I. P. Mulder in de Coll. Bodel Nijenhuis, Bibl. R. Universiteit, Leiden ⁴⁷.

Rheebrugge (bij Uffelte doch in de gem. Ruinen)

In de 15de eeuw was Rheebrugge in het bezit van het geslacht van den Clooster. Roelina G. G. van den Clooster huwde in 1771 met jhr. Peter Adam van Holthe. Zij overleed in 1824 op Rheebrugge als laatste van haar geslacht in ons land. Na door de erven in 1825 tevergeefs te huur te zijn aangeboden, werd het huis afgebroken. Huisplaats en grachten zijn nog te zien; eigendom van mr. A. W. Westra van Holthe.

Tekening, 1737, door H. Spilman van de voorzijde (afb. 2) en een tekening, eveneens door Spilman, van de achterzijde door dezelfde in het Prov. Museum te Assen ⁴⁸; een derg. tek. in het bezit van jhr. G. J. van Holthe te Bilthoven.

⁴⁶ B. Ebling, *Geschillen over het Drostambt v. Drenthe*, diss. Amsterdam, 1932.

⁴⁷ *N. Dr. Volksalm.*, 34 (1916), blz. 24. Deze tekening is gecopieerd naar een van I. E. H. Hooft van Iddekinge, zoals blijkt uit hetgeen er onder vermeld staat, en vermoedelijk ook onder het origineel heeft gestaan en daarvan is afgeschreven. Men leest daar nl.: „Deze afbeelding stelt vermoedelijk het huis te Peize voor. Ik nam die naar een schoorsteenstuk, familieportretten met dit gebouw op den achtergrond vertoonende, dat nu [in 1865] nog aanwezig is in het laatst overgebleven deel van het huis te Peize (Drenthe). I. E. H. Hooft van Iddikinge.”

⁴⁸ *N. Dr. Volksalm.*, 56 (1938), verslag van het Prov. Museum te Assen 1936, blz. 44. N.B. de tekening door J. Stellingwerf, in het Museum te Groningen, besproken in *N. Dr. Volksalm.*, 34 (1916), blz. 25, stelt niet de havezathe voor doch vermoedelijk een spijker.

Tedema, ook gen. huis „de Lieke” of „de hooge Burg” (te Nietap bij de Leek, niet te verwarren met Tedema te Noordwolde, Gr.) is nooit als havezathe erkend. Johan Tedema, ongehuwd overleden vóór 29 oktober 1638, kon ik nergens vermeld vinden als lid van de Drenthse ridderschap, wel ondertekende hij de instructie van Gedeputeerden van 1601. Later kwam het huis aan het geslacht van Ewsum, daarna o.a. aan het geslacht Santé. Het huis, op welks gootlijst Tedema staat, is thans eigendom van de gemeente Roden.

Een tekening met het onderschrift „Tedema bij Nijenoort in Drenthe 1622” (Prov. Mus. Assen)⁴⁹, vertoont een vierkant huis van twee verdiepingen onder een door trapgevels afgesloten zadeldak en voorzien van een ronde hoektoren met knobbelspits; terzijde, met dit hoge huis door een muur verbonden, enige lage bijgebouwen met trapgevels (afb. 1).

Vennebroek (te Anloo)

Op de landdag van R. en E. van 21 maart 1747 verzocht de ritmeester U. E. Alberda, het recht van havezathe Vennebroek te Paterswolde te mogen verleggen op het huis te Anloo, dat voordien aan de Nijsingh's behoorde. Hij ging daar wonen en noemde het Vennebroek. Verkocht aan mr. J. Geertsema Wychel te Groningen, kwam het in 1790 aan het van oorsprong Bazelse geslacht Beck. Een kleinzoon van deze, Hans Bernhard, heeft het huis volgens overlevering afgebroken en weer opgebouwd te Spijkerboor, waar hij herbergier was. Een afbeelding van het huis was in het bezit van de familie Mulder (in vrouwelijke lijn afstammend van de Beck's); deze werd aan vreemden meegegeven en nooit terugontvangen.

Vennebroek (te Paterswolde)

Door verlegging, in 1689, van het recht van havezathe van het huis te Eelde op dit huis (vroeger behorend aan het geslacht Alting, daarna van de Merwede), werden de leden van het geslacht de Sigers ter Borch er van verschreven. De opvolgende eigenaars (1645-1912) staan vermeld op een gebrandschilderd raam in de gang van het huis⁵⁰. In 1847 werd het goed gekocht door jhr. J. H. Hooft van Iddekinge, die in het jaar daarop het tegenwoordige huis liet bouwen, thans bewoond door de familie Camp-huis. De hoofdpoot, in 1913 afgebroken, is herbouwd naar het oude model.

De gemeente Eelde was rijk aan landgoederen. Ik noem slechts het huis te Paterswolde, op

⁴⁹ „Verslag van het Prov. Museum te Assen”, *N. Dr. Volksalm.* 35 (1917), blz. 203.

⁵⁰ J. Belonje en J. Westra van Holthe, *o.c.*, blz. 61, noot 1.

de plek, waar nu de burgemeesterswoning staat, de Duinen, de Braak en meer naar het zuiden Vosbergen. Vele Groningers hadden hier hun zomerverblijf.

Vledderinge (te Meppel)

In 1466 verkocht Hendrik Mulert Vledderinge aan Harmen van den Clooster. In 1587 was eigenaar Roelof van den Clooster, echtgenoot van Agnes Sloet. Hun dochter Geertruid bracht het aan haar man Otto van Rechteren; vervolgens kwam het door vererving aan Arend Sloet tot Tweenijenhuisen, wiens dochter Anna Geertruid het in 1701 verkocht aan Rudolf van den Clooster tot 't Slot (d.i. het huis in de Oosterboer bij Meppel, waar ook de van Limburg Stirums hebben gewoond); daarna kwam het achtereenvolgens aan de van Welvelde's en de van Dongen's. Op de lotting van de estool van 24 november 1761 was Berend van Rechteren meier op Vledderinge. Het was, naar het mij voorkomt, toen reeds niet meer bewoond. Het recht van havezathe was in 1751 overgebracht naar Laarwoud. Na een tijd werd het zeepziederij. Op de plek waar het gestaan heeft, aan het Jufferenpad, staat nu een vleeswarenfabriek.

Een tekening, 1732, door C. Pronk in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, vertoont vermoedelijk een bijgebouw; het bord met het wapen Van Dongen boven de deur van dit gebouwtje, afgeb. op een tekening in het Prov. Mus. te Assen, kan daar aangebracht zijn na afbraak van het herenhuis⁵².

Vredeveld (aan de Rolderstraat bij Assen)

In 1769 werd het recht van havezathe van Entinge te Bonnen verlegd op Vredeveld; in 1774 verlegd op een boerderijtje aan de nabije Steendijk. De van Welvelde's zijn de eerste bezitters geweest (gedurende meer dan een eeuw), dan komt het aan de familie van der Feltz; van 1817 tot 1832 is het eigendom van mr. P. Hofstede; tenslotte werd het door Augustinus van Valkenstijn bij testament van 24 december 1881 vermaakt aan „de diaconie der R. C. gemeente” te Assen, onder voorwaarde, dat het landgoed tot landhoeve zou worden ingericht en de grafkelder in de tuin door de diaconie zou worden onderhouden.

Moge het thans bestaande zwaar verminkte gebouw nog eens voor restauratie in aanmer-

⁵¹ Zie noot 22.

⁵² *N. Dr. Volksalm.*, 32 (1914), blz. 250. J. Poortman, *Meppel door de eeuwen heen*, Meppel 1936.

king komen. Uit een primitieve 19de eeuwse tekening in het Prov. Museum te Assen krijgen wij een indruk van de vroegere aanleg⁵³. Het hoofdgebouw van een verdieping had vroeger een door een torentje bekroonde middenpartij; het voorplein was geflankeerd door twee naar voren springende zijvleugels. Voor de in de zijgevel ingemetselde wapenstenen zie het Kerkeboek van Drenthe⁵⁴.

Westdorp (in het gelijknamige gehucht bij Borger)

Eerst in het bezit van het geslacht Westorp, daarna van het geslacht de Mepsche; in 1679 gekocht door Johan Rengers, gehuwd ten eerste met Mechteld de Mepsche. J. E. W. Rengers, heer van Schuilenburg te Veldhuizen, verkocht de bezitting in 1759 aan Albert Buiting te Gees. In die tijd zal de havezathe wel geheel boerderij zijn geworden. Het jaar van de afbraak is niet bekend.

Westrup (te Dwingeloo, schuin tegenover de „Franse huizen”)

Eertijds boerenwoning, eigendom van de familie Bloemerts. In 1721 werd deze woning verfraaid. Cornelis van Dongen tot Oldengaerde verkreeg op de landdag van 22 maart 1740 toestemming het recht van havezathe van Westdorp

⁵³ A. Kamping, in *Het Drents Dagblad*, 14, 20, 28 augustus, 3, 10, 17, 25 september, 2, 9, oktober 1943; de oude tekening is gereproduceerd in het no. van 3 september; een foto van de huidige toestand in het no. van 16 oktober.

⁵⁴ J. Belonje en J. Westra van Holthe, *o.c.*, blz. 6, met afb.

onder Borger te verleggen op het huis, aangekocht van de erven van mevrouw Carpenter te Dwingeloo. Op de landdag van 25 maart 1785 verlegging van het recht van havezathe van dit huis, bewoond door F. Nijsingh, op het daarnaast gelegen huis, eigendom van Isaac, zoon van Cornelis van Dongen⁵⁵. In een staat en inventaris van de boedel van de twee minderjarige dochters van Isaac van Dongen tot Westdorp van 9 december 1792 komt o.m. voor: een keuterij te Dwingeloo, waarop de havezathe Westdorp is gelegen. Is dit het huis, dat in 1807 (belastingkohier) aan H. C. Prins behoorde, en dat in 1863 aan notaris W. O. Servatius verkocht werd, in 1870 voorzien van een bovenverdieping en vervolgens eigendom van de achtereenvolgende notarissen werd en in 1920 door de gemeente Dwingeloo werd aangekocht als notariswoning? Het is niet duidelijk, wat er met de havezathe geschied is tussen 1792 en 1807.

Ik hoop, dat het hier gegeven overzicht van de Drenthse havezathen er toe zal bijdragen, dat Drenthe in de literatuur over Nederlands oude buitenplaatsen niet meer zal beschouwd worden als niet in kaart gebracht terrein⁵⁶.

⁵⁵ N. Dr. *Volksalm.*, 74 (1956), blz. 170.

⁵⁶ In J. T. P. Bijhouwer, *Nederlandsche tuinen en buitenplaatsen*, 3de druk, Amsterdam 1946, komt Drenthe er met één zinnetje op blz. 114 wel bijzonder pover af. Hopelijk krijgt het gewest wat meer aandacht bij een herdruk. Op de landkaart achterin het boek van M. G. Emeis Jr en J. W. Heyting, *Hollandsch Kasteelenboek*, Amsterdam 1941, staan geen Drenthse objecten aangegeven.

SUMMARY

„HAVEZATHEN” IN DRENTHE

BY J. W. WESTRA VAN HOLTHE

In the eastern parts of the Netherlands “havezathen” used to denote rural residences to which certain privileges were attached. These rights were as a rule connected with knighthood. The possession of a “havezathe” was one of the requisites for a person’s registration as a nobleman of Drenthe. The number of “havezathen” was determined and restricted to eighteen by decree of the Knights and Freeholders (the “States” of Drenthe). In special cases the owner was allowed to shift his right to a “havezathe” on application to the States (i.e. the representatives) of Drenthe.

Excavated foundations and some aerial photographs reveal that the majority of the later “havezathen” must have had fortified predeces-

sors. In the 16th century and afterwards they were changed into rural residences. It is true that they were surrounded by moats, but the owners expended great care on gardens, orchards, walks etc. It is curious that the “havezathen” of Drenthe should have their outhouses detached from the main building, whereas in the case of important houses that were no “havezathen” the outbuildings were attached to the main building. The following “havezathen” have subsisted: the Mensinge at Roden, Laarwoud at Zuidlaren, Oosterbroek and Vennebroek in the municipality of Eelde, the Klenke near Oosterhesselen, Echten near Ruinen, the Havixhorst near de Wijk, Oldegaerde and Westrup at Dwingelo and Vredeveld near Assen.

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

D. F. Lunsingh Scheurleer, *Problemen rond kleine musea en oudheidkamers.*

GEDRUKT BIJ E. J. BRILL, LEIDEN

HET SINT PETERSGASTHUIS TE ARNHEM

DOOR

IR. C. L. TEMMINCK GROLL

Tijdens de restauratie van het St. Petersgasthuis te Arnhem in de jaren 1954-1955 was het mogelijk een nauwkeurige studie van het gebouw te maken, welke zowel aangaande de oorspronkelijke toestand als wat betreft de geschiedenis — en de verschillende verbouwingen — méér vonden opleverde dan bij de aanvang kon worden vermoed. Beide onderwerpen hebben ook een kant van meer algemeen belang: de oorspronkelijke toestand, omdat het gebouw een specimen is van een bepaald type van Gotische stedelijke bouwwerken waarover nog slechts weinig is gepubliceerd, de geschiedenis, omdat deze een duidelijk voorbeeld geeft van de wijze, waarop men een dergelijk bouwwerk door de eeuwen heen gebruikte en hoe men steeds trachtte het aan te passen aan de eisen van de tijd.

De restauratie.

Alvorens tot de beschrijving van een en ander over te gaan, willen wij eerst een verslag geven omtrent de door architect J. G. A. Heineman te Velp uitgevoerde restauratie¹. Hierbij kwamen verschillende gegevens aan het licht, die het mogelijk maakten, schijnbaar geheel verloren details te reconstrueren, wat de betrouwbaarheid van het eindresultaat zeer ten goede kwam.

De gevel in de Rijnstraat (fig. 1, 2; afb. 1, 2) was vroeger bekroond met een beeld, waarvan tot voor enige jaren een nog op oude afbeeldingen² zichtbare, maar helaas niet meer te achterhalen, stomp aanwezig was. Een nu in het gemeentemuseum aanwezige, vroeg 15de eeuwse, zandstenen Petruskop (afb. 16) is in 1897 in de buurt van het gasthuis gevonden³. Zowel wat datering (het gebouw is in 1407⁴ gewijd),

als wat afmetingen betreft, zou deze van het oorspronkelijke beeld deel uitgemaakt kunnen hebben. De geringe verwerking echter doet het onwaarschijnlijk lijken, dat deze kop langdurig aan weer en wind blootgesteld zou zijn geweest. Mogelijk dus is hij een restant van een beeld, dat in de kapel geplaatst was. Door de beeldhouwer E. Baron Speyart van Woerden werd, in tufsteen, een nieuw Petrusbeeld gemaakt.

Ook van de vroeger ter weerszijden van dit beeld aanwezige pinakels is op oude foto's nog iets te zien. Van de rechtse was het ondergedeelte nog aanwezig, nu echter is men niet verder gegaan, dan het aangeven van de plaats door middel van nieuwe voetstukken. De beide uitgekraagde arkeltorentjes, nu ontdaan van hun gietijzeren Neogotische bekroning en voorzien van eenvoudige, gemetselde spitsjes, waren evenals het verbindende boogfries nog gaaf aanwezig. Uit enige restanten bleek, dat tussen de geprofileerde band boven het boogfries en het opgaand metselwerk een laag tufsteen was verwerkt. De band zelf was, evenals de dorpels, bij de 19de eeuwse restauratie in hardsteen vernieuwd (deze restauratie van 1850⁵ komt hieronder nog ter sprake).

Voor het herstellen van de gevelopeningen werden alle benodigde gegevens teruggevonden. Uit nog aanwezige, zelf blijkens weggewerkte sponningen kennelijk al herbezigde, duimstenen bleek dat de luiken naar binnen draaiend waren geweest. De plaats van kalven en bovendorpels kon dank zij nog aanwezige uiteinden vastgesteld worden (fig. 2). De onderdorpels waren verlaagd, hiervan werd dus niets teruggevonden, wel was bij de meest linkse luikopening in de topgevel een complete onderdorpel herbezigd; de vroegere hoogte moest uit de plaats van de duimstenen afgeloid worden. Alle gevonden res-

en fundatiën, gilden, schutterijen en vendels, gedeponeerd bij het oud-archief der gemeente Arnhem, 's-Gravenhage 1930, blz. 10.

⁵ J. W. Staats Evers, *Beschrijving van Arnhem, Arnhem 1868, blz. 125-128* „.....het erf thans eigendom van den heer A. C. Vongers en in 1850 door dien heer gerestaureerd”.

¹ In samenwerking met de rayon-architect D. Verheus van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

² Zie o.m. *Arnhemse Courant*, 12 VIII, 1922, of *Geïll. bijblad v. d. Arnh. Courant* 9 I, 1932; *Het Centrum*, 28 VIII, 1922.

³ D. P. R. A. Bouvy, *Middeleeuwse beeldbouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam 1947, blz. 59. *Catalogus van de tentoonstelling „De Drie Gasthuizen” te Arnhem*, Arnhem 1952, blz. 10.

⁴ D. P. M. Graswinckel, *De archieven der gasthuizen*

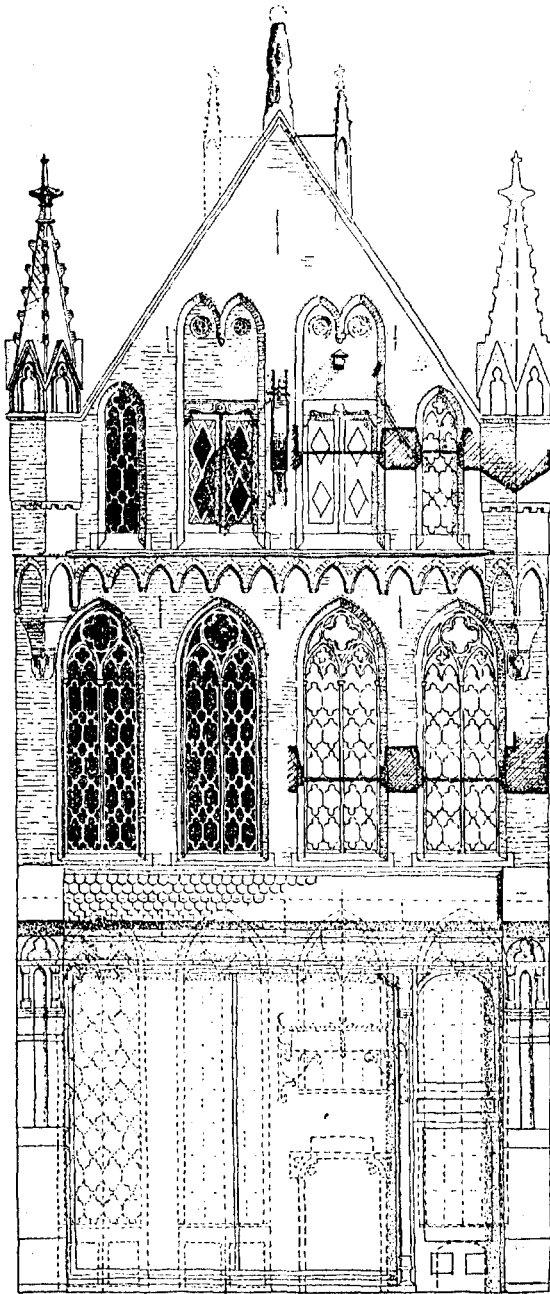

Fig. 1. Voorgevel na de verbouwing van 1850 en de verbouwing van de onderpui in 1898, in welk gedeelte de toestand 1850-1898 met stippellijnen is aangegeven.

(Tekeningen van de auteur)

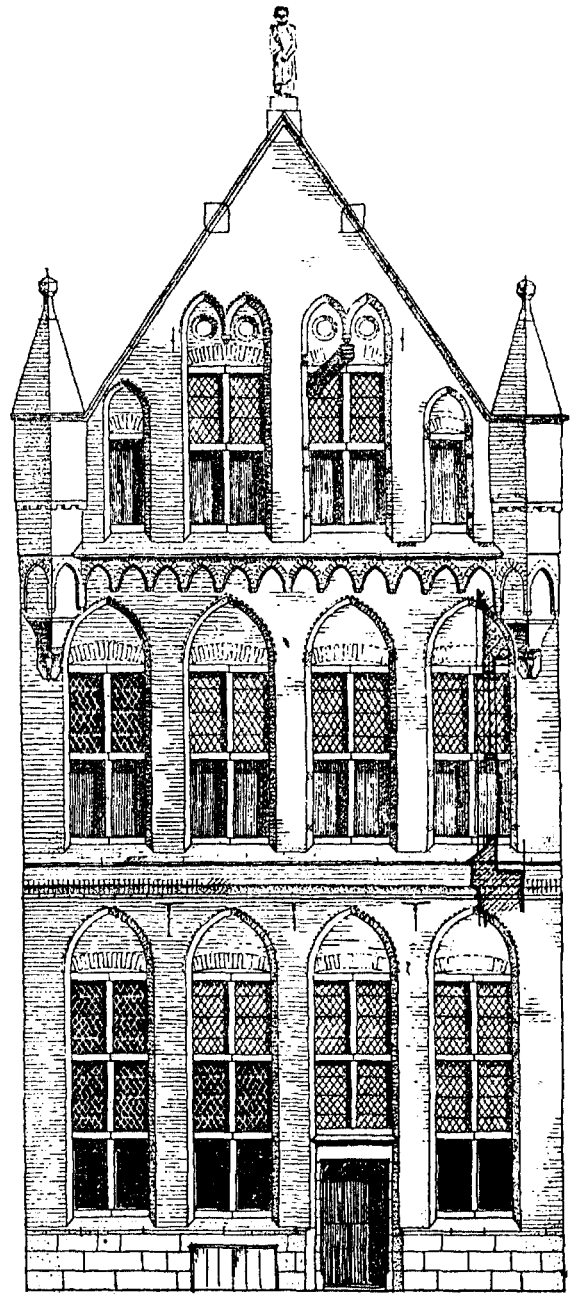
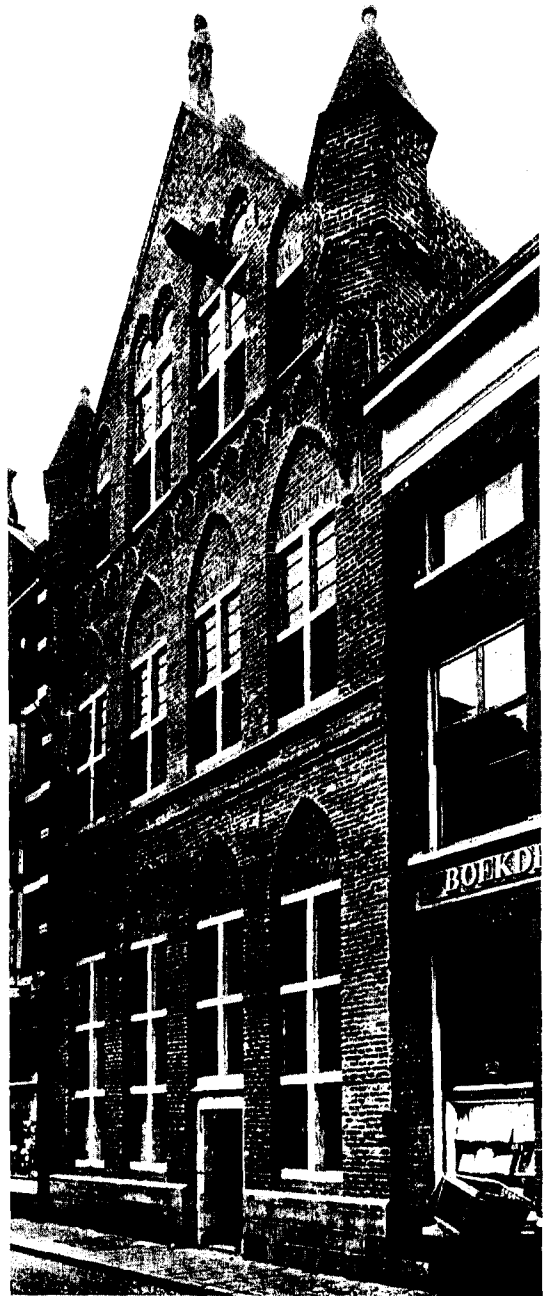

Fig. 2. Voorgevel in zijn tegenwoordige gedaante. De plaatsen van teruggevonden duimstenen, kalf-, dorpel- en boogcinden en van restanten van banden zijn in de rechterhelft door arcering aangegeven; van de geprofileerde band boven de onderpui werden alleen links restanten gevonden.

HET SINT PETERSGASTHUIS TE ARNHEM

Afb. 1. Voorgevel vóór 1898.
(Naar foto in bezit van de heer A. de Klark, Arnhem)

Afb. 2. Tegenwoordige toestand.
(Foto Monumentenzorg)

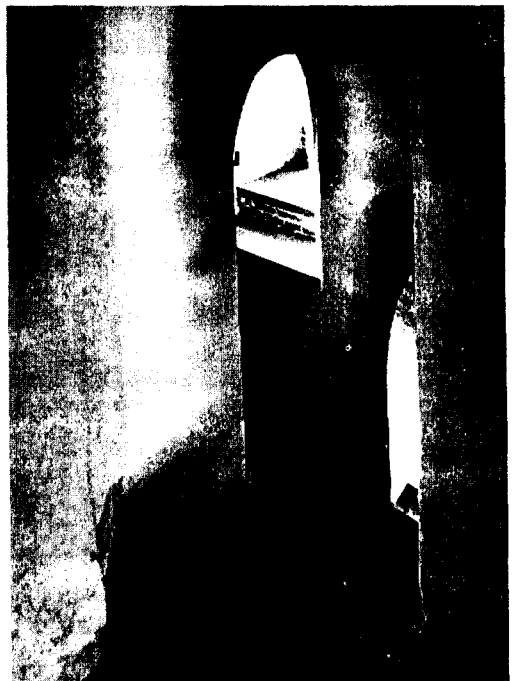
Afb. 3. In 1898 gevonden restanten van een Laatgotisch poortje in het linker gedeelte van de gevel.
(Naar foto in het bezit van de heer A. de Klark, Arnhem)

Afb. 4. Restant segmentboog boven een venster. Onderaan: duimsteen van naar binnendraaiende luik. Verder 15de eeuwse console; 19de eeuwse profilering om de vensters en hier en daar schijnvoegen.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 5. Achtergevel en toren, na de restauratie.
(Foto ir. C. L. Temminck Groll)

Afb. 6. Interieur van de traptoren, na restauratie.
(Foto Monumentenzorg)

tanten waren van trachiet, dit materiaal is ook nu weer toegepast. Van de op het eerste gezicht geheel verdwenen segmentbogen in de boogvelden van de vensternissen werden de uiteinden achter het pleisterwerk in de muren teruggevonden (fig. 2, afb. 4).

Het is bekend, dat bij de reeds genoemde vorige-eeuwse restauratie gebruik gemaakt is van oude baksteen, afkomstig van het in 1835 afgebroken kasteel Enghuizen bij Hummeloo⁶. Het is daardoor moeilijk na te gaan, welke delen toen vernieuwd zijn. Wel bleek, dat op verschillende plaatsen de buitenste laag metselwerk slechts weinig verband had met het achterliggende werk. De verschillen tussen de steenformaten, die — zoals nog ter sprake komt — ook voordien al bestonden, heeft men getracht voor het oog weg te werken door het maken van schijnvoegen; de echte voegen werden, waar nodig, met rode specie onzichtbaar gemaakt, terwijl schijnvoegen met gewone specie gevuld waren (afb. 4). Zo bleek ook het holle profiel om de vensters van de eerste verdieping uit deze tijd te dateren. Nu werd weer de eenvoudige afgeschuinde kant aangebracht, zoals die om de vensters van de in 1850 minder onder handen genomen geveltop nog aanwezig was.

De onderpui werd in 1898 geheel weggebroken⁷. Van de band, die dit gedeelte scheidt van de opgaande gevel, werden achter de toen aangebrachte omtimmering restanten teruggevonden, maar van het ondergedeelte zelf, dat op verzoek van de eigenaresse (de vereniging „De Drie Gasthuizen”) zoveel mogelijk in de oorspronkelijke vorm teruggebracht moest worden, bestonden slechts weinig gegevens. Een schilderij van H. J. Levelt uit 1859⁸, dat gemaakt zou zijn naar een ons onbekende andere schilderij of tekening, (17de eeuw?), geeft een in verschillende opzichten beslist onbetrouwbaar beeld: de vensters hebben een tracering in de boogvelden, welke in strijd is met de achterliggende balklagen (die bij het verhogen van de vensters in 1850 opgehangen werden!) en met de gevonden segmentbogen. Uit foto's van vóór 1898 (afb. 1)

⁶ *Arnhem zeven eeuwen stad, officieel gedenkboek*. Arnhem 1933, blz. 182 e.v.

⁷ *Arnhemse Courant*, 18 VII, 1898.

⁸ In eigendom van de vereniging „De Drie Gasthuizen”. Vgl. *Catalogus*, onder noot 3 genoemd, blz. 11. De schilderij is afgebeeld in: *Een en ander uit de geschiedenis der drie gasthuizen*. Arnhem 1952, blz. 8 en in: A. Markus, *Arnhem omstreeks het midden der vorige eeuw*, Arnhem 1907, blz. 408.

blijkt dat ook dit gedeelte in 1850 ingrijpend was gerestaureerd; in hoofdzaak echter is deze indeling aangehouden; alleen de ingang heeft iets minder zelfstandigheid. Vermoedelijk ook was dit niet de oorspronkelijke plaats van de ingang, daar in 1898 meer links in de gevel restanten werden gevonden van een rijk, laatgotisch poortje⁹ (afb. 3), dat overigens kennelijk alweer jonger was dan het gebouw zelf. Het is niet onmogelijk, dat de gevel hier oorspronkelijk in het geheel geen ingang had; de achterliggende ruimte was als kapel in gebruik en toegankelijk vanuit beide aangrenzende panden.

Bij het overige van het exterieur deden zich geen ernstige problemen voor. Enige der in de 18de of 19de eeuw vergrote vensters in het achtergedeelte kregen een betere roedenverdeling, de trapgevel aan de achterzijde (afb. 5) werd iets gewijzigd⁹, het dak werd weer met oud-Hollandse pannen gedekt en het traptorentje werd hersteld. De klok hierin draagt het opschrift „Catharina is min naem . . .” (verder onleesbaar), en is dus vermoedelijk van het Catharinagasthuis afkomstig, dat sedert lang, samen met dat van St. Anthonis, verbonden is met het Petersgasthuis¹⁰.

De oude indeling (fig. 3) was in hoofdzaak onaantast gebleven. De beneden-voorzal heeft fraaie kraagstenen (afb. 9-15) onder de korbelen; zij zijn versierd met merkwaardige centaaurachtige wezens¹¹. In de zijwanden hebben zich dicht bij de voorgevel doorgangen bevonden naar de aangrenzende panden; door het veelvuldig verhakken van het metselwerk was de vorm hiervan niet meer te herkennen. Een teruggevonden spitsboogvormig nisje in de westwand werd hersteld. Tegen de tussenmuur, die vooren achtergedeelte van het gebouw scheidt, bevond zich tot vóór de restauratie een balkon, een tijdlang zelfs heeft op deze hoogte een volledige tussenverdieping gelegen¹². De doorgang van dit balkon naar de bovenachterzaal was oud, vermoedelijk dus is er ook reeds in een vrij vroeg stadium een galerij geweest. Tegen deze wand is nu een rechtopgaande schouw geplaatst; er waren sporen van een vroegere, zich naar boven verjongende schouw, welke nog afgebeeld staat

⁹ Vgl. de afbeelding in: *Arnhem zeven eeuwen stad*, blz. 177.

¹⁰ In de onder noot 4 en 8 genoemde werken wordt hierop nader ingegaan.

¹¹ D. P. R. A. Bouvy, o.c., blz. 60.

¹² A. J. C. Kremer in *Arnhemse Courant* 16 II, 1889.

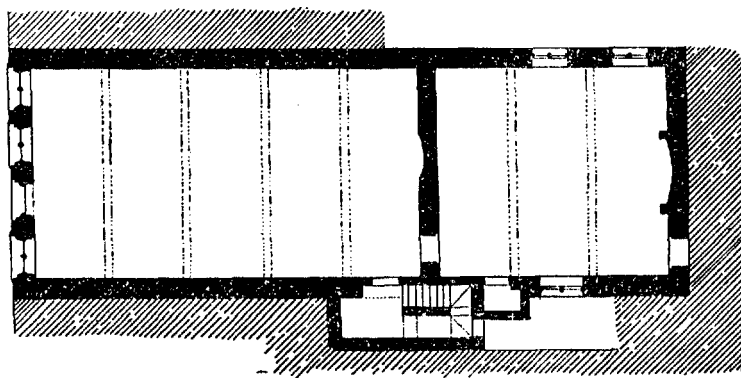
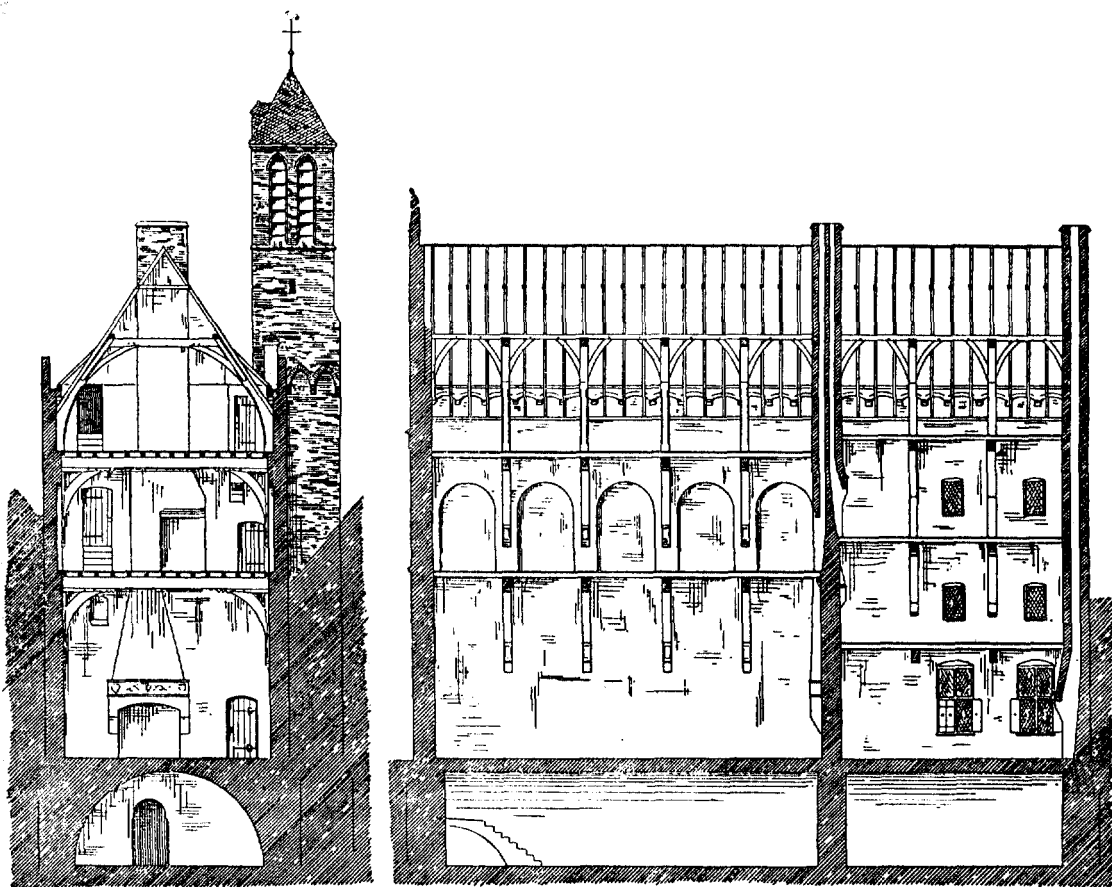

fig. 3. Opmeting uit 1880 door J. W. Boerbooms, in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

op de opmeting van 1880 (fig. 3)¹³. Deze dateerde echter zeker niet uit de bouwtijd: in de beneden-achterzaal vond men sporen van een gedichte grote doorgang naar de voorzaal¹⁴. Enige luikopeningen met houten lateitjes en dorpels, waarvan één is aangegeven op deze opmeting, tussen voorzaal en boven-achterraimte zijn nu als verdiept vlak zichtbaar gemaakt. Interessant zijn de twee oude deuren met diagonaalsgewijze beklamping (fig. 4), welke gehandhaafd bleven.

In de beneden-achterzaal werd een latere tussenwand uitgekraagd, de gewijzigde balklaag werd weer in de oude vorm teruggebracht en de vroeg 19de eeuwse schouw¹⁵ door een van laatgotisch karakter vervangen. Het muurgedeelte waarin zich de op de opmeting van 1880 voorkomende (kruis-)vensters hebben bevonden was in verband met jongere belendende bebouwing geheel vernieuwd, slechts de segmentboog van het linkse venster was nog over¹⁶. In de boven-voorzaal geven de verdiepte velden tussen de balken een sterk ritme aan deze ruimte (afb. 8), waarschijnlijk houdt deze indeling verband met het plaatsen van bedden voor de verpleging van zieken. De zolders hebben vrijwel geheel de oude spanten behouden (afb. 7); ook het oude hijsrad is gebleven. Merkwaardig zijn de goten van

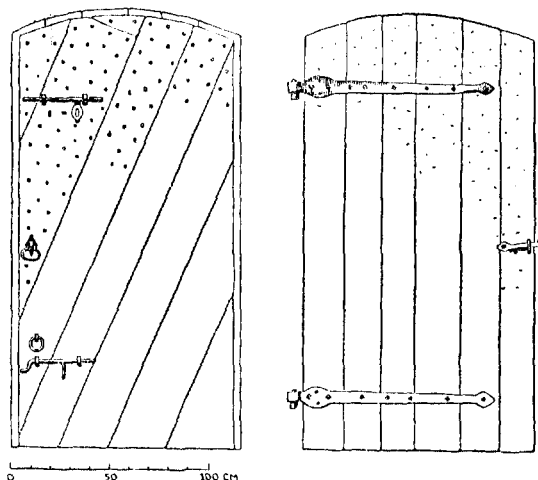

Fig. 4. Een van de twee diagonaalsgewijs opgeklampte deuren, die op de benedenverdieping werden aangetroffen.

trachiet, die aan de binnenzijde zichtbaar zijn, gesteund door uitgekraagde bogjes die geen relatie hebben met de spantverdeling (fig. 3) (behalve aan de westzijde van de achterbouw, waar er tussen elk paar spanten twee zitten). Dit geeft de indruk, dat de spanten later tussen deze muren zijn aangebracht. Bij het traptorentje (afb. 6) bevindt zich een, nu voor een w.c. gebruikte kleine aanbouw, vermoedelijk diende deze vandoors voor de sanitaire voorzieningen.

De oorspronkelijke vorm van het gebouw; enige andere bouwwerken van dezelfde opzet.

Het is bekend, dat Meester Johan Woltersz. van Arnhem, vicaris en later Kanunnik van St. Pieter te Utrecht, in 1380 van Goddert van Gruithuis de helft koopt van het huis genaamd de Munt (de Altmeynte), en een stuk grond; dat hij drie jaar later van Hendrick Munterszoon ook de andere helft koopt, benevens enige landerijen en dat hij het geheel bij zijn overlijden in 1401 per testament nalaat ten behoeve van een „hospitaal ende een geestelijk huys voor die ermen ende die siecken te ontvangen ende te vueden”¹⁷. Zijn huis wordt daartoe herbouwd of verbouwd en in 1407 door de wijbisschop van Utrecht gewijd¹⁸. Gezien de periode van zes jaar die men

¹³ Deze was mogelijk niet ouder dan 1850, kan echter ook op fantasie van de tekenaar berusten (zoals zeker wel het geval is met de schouw in de achterzaal, die toen klassicistische vormen gehad moet hebben. Blijkens de bijbehorende tekening van de voorgevel stelde Boerbooms zich een soort reconstructie voor ogen.

¹⁴ Deze doorgang lag in de as van het gebouw, viel dus voor een deel achter de bedoelde en geheel achter de tegenwoordige, ook in de as geplaatste, schouw. De segmentboog boven deze doorgang, van binnen wit gepleisterd en voorzien van een afgeschuind kantje, bestond uit dezelfde baksteen als in de voorgevel is verwerkt, terwijl deze muur verder grotendeels uit de grotere steen, zoals toegepast in de zijmuren, is opgetrokken.

¹⁵ Van kleine baksteen, $18 \times 8 \times 4$ cm, die ook gebruikt was om hier de sporen van een vroegere schouw weg te werken.

¹⁶ In de meest linkse travee van deze wand bevond zich bovenaan nog een luikopening; in de tegenoverliggende wand bleek het venster t.o.v. de oorspronkelijke toestand naar rechts te zijn verschoven, eronder tekent zich het gewelf af van de zijingang naar de kelder en links ervan is bij een doorgang naar het plaatsje de muur dunner en wordt deze over de gehele verdiepingshoogte gesteund door een houten raamwerk.

¹⁷ D. P. M. Graswinckel, o.c. en D. J. van der Ven in *het Huis Oud en Nieuw*, 8 (1910), blz. 219.

¹⁸ Blijkens het latere archiefonderzoek is de mededeling in: G. van Hasselt, *Kronyk van Arnhem*, Arnhem 1790, blz. 4, „1405 door een Wijbisschop dat Sente Peterhuys geweyd” onjuist.

voor de verbouwing nodig had, is het wel te verwachten, dat deze vrij ingrijpend was. Het is echter zeer wel mogelijk, dat een gedeelte van het oude huis gespaard bleef¹⁹. Zo is het steenformaat van de zijgevels tot in de zijpenanten van de voorgevel zwaarder (5 lagen 41 cm) dan in de voorgevel zelf (5 lagen 37 cm) (zie ook fig. 1 en 2). Deze lagenmaten vinden wij over de volle muurdikte, de verschillen kunnen dus niet ontstaan zijn bij het toepassen van oude baksteen bij de restauratie van 1850.

Zoals reeds gezegd, krijgt men ook van de kap de indruk, dat deze jonger is dan de zijgevels. Vermoedelijk dus zijn de zijmuren evenals de in dezelfde steen opgetrokken kelders en de tussenmuur, welke vóór- en achterhuis scheidt, restanten van een vroeger gebouw, de door Johan Woltersz. gekochte Munt²⁰.

De gevel vertoont verwantschap met het omstreeks een eeuw oudere (in de 19de eeuw sterk verminkte) huis Fresenburgh te Utrecht: beide hebben een topgevel tussen uitgekraagde torentjes en op dezelfde wijze, op elkaar gestapelde verdiepingen²¹; Johan Woltersz' relaties met Utrecht kunnen hiervan de oorzaak zijn.

Ook de opzet van het gebouw: een voorhuis en een achterhuis (hier met onderling verschillende verdiepingshoogten) en een traptoren naast de scheidingsmuur (fig. 3) vertoont verwantschap met die van andere grote, middeleeuwse stadshuizen. Om te beginnen weer met die van Fresenburgh (fig. 5^b). Deze is echter in zoverre primitiever, dat hier géén stenen afscheiding tussen vóór- en achtergedeelte is geweest²².

¹⁹ E. H. ter Kuile wijst er in *Duizend Jaar Bouwen*, Amsterdam 1948, blz. 361 op, dat het gebouw meer de vorm heeft van een adelijk stadswoonhuis dan van een gasthuis.

²⁰ De onder noot 13 beschreven vroegere doorgang zal dan in de verbouwingsperiode 1401-1407 aangebracht zijn.

²¹ Vgl. S. Muller, *Oude huizen te Utrecht*, Utrecht 1911. Fresenburgh heeft een trapgevel; het is echter niet onmogelijk, dat de geveltop van het Petersgasthuis in oorsprong een andere vorm had dan nu; de zijopeningen staan nu wel bijzonder dicht bij de gevellijst.

²² De spantplaatsing is bij Fresenburgh gestippeld aangegeven, omdat niet zeker is of men bij het vervangen van de kap door het tegenwoordige platte dak voor de moerbinten de plaats van de toen gesloopte spanten heeft aangehouden. Kleine onregelmatigheden doen dit wel vermoeden. Op lagere verdiepingen vindt men deze indeling niet terug; de eronder gelegen balklaag bestaat uit dicht bij elkaar gelegen balken van muur tot muur, er zijn geen kinderbinten.

Tot de oudste bakstenen huizen in ons land hoort ongetwijfeld ook het huis „De Moriaan” te 's-Hertogenbosch (fig. 5^a)²³. Blijkens het zware baksteenformaat in de kelder (5 lagen 44 cm) en een kolonnet achter het venster in de voorgevel met nog Romaans aandoend basementje kunnen wij aannemen, dat het gebouw in opzet van vóór 1300 dateert²⁴. De indeling is zeer eenvoudig: slechts de zware buitenmuren zijn van baksteen, het inwendige wordt door een vakwerk wand in een voor- en achterhuis verdeeld. Het voorhuis had oorspronkelijk twee verdiepingen en een zolder, het achterhuis moet een grote, door spitsboognissen gelede zaal en daarboven een zolder bevat hebben. Een eigenlijke traptoren bestond niet, er werden sporen gevonden van een spiltrap dicht bij de tussenwand, achter een klein, ingebouwd pand ter halver breedte van het voorhuis.

Wij hebben hier dus met een andere eenvoudiger vorm te maken, welke tot in de 17de eeuw bleef voortleven in de gewone stedelijke woonhuizen van hout of steen.

Mogelijk vertoonde ook hier de gevel overeenkomst met die van het Petersgasthuis: de nog resterende rechterhelft heeft een uitgekraagde arkeltorentje. Dit diende echter niet alleen voor versiering, maar het had blijkens een ingebouwd trapje nog een functie als uitkijkpost. Dergelijke arkeltorentjes waren trouwens een veel-voorkomend motief in de Gotische burgerlijke architectuur.

Als men aanneemt dat het Gasthuis inderdaad door verbouwing van de Munt is ontstaan, is het dus een in wezen 14de eeuwse bouwwerk.

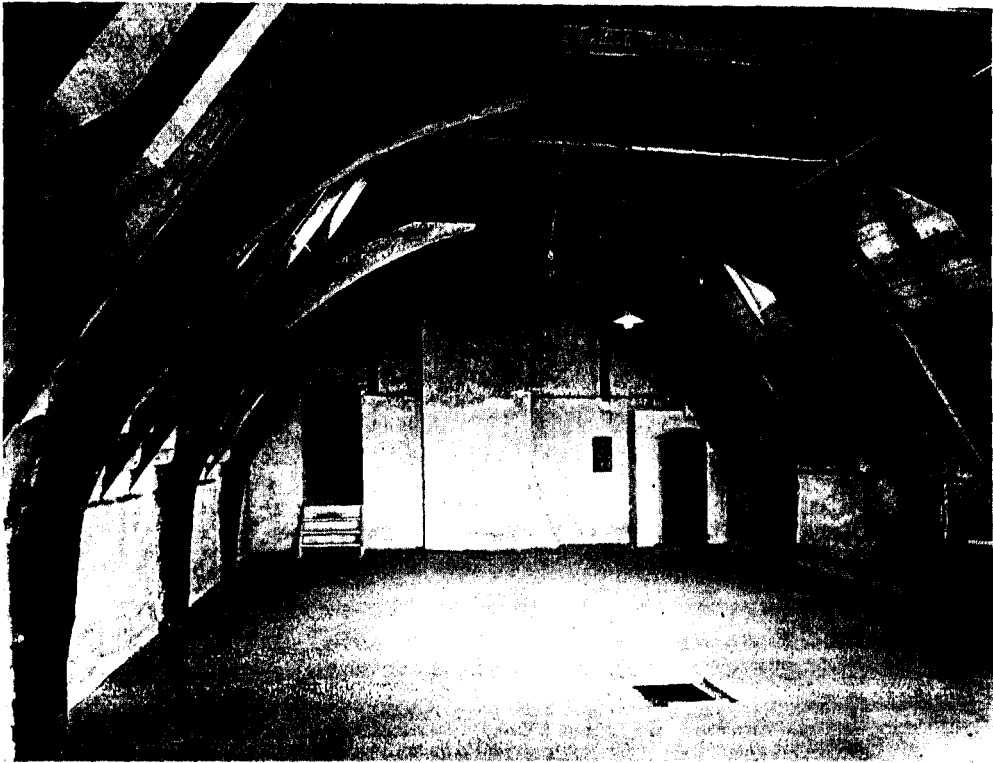
Uit de 15de eeuw dateert het raadhuis van Vianen²⁵ (fig. 5^c), waarin wij een overeenkomstige indeling aantreffen. De traptoren is hier veelhoekig. Het belang van de, even scheef staande, tussenmuur blijkt hier uit het feit dat de moerbalken en spanten hieraan evenwijdig liggen en niet aan de eindgevels. Opvallend zijn hier de over de volle hoogte doorgaande houten staanders, welke balken en spanten dragen; in het Petersgasthuis treft men deze alleen aan op de bovenste verdieping van het achterhuis.

²³ A. F. O. Sasse van Ysselt, *De voornaamste huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch*, Uitg. Prov. Gen. v. K. en W., in Noordbrabant, z.j., deel 3, blz. 384 e.v.

²⁴ Het gebouw werd in het najaar van 1956 intensief onderzocht naar aanleiding van een slooiaanvraag.

²⁵ *Kunstreisboek voor Nederland I*, 2de druk, Amsterdam, 1954, blz. 140.

HET SINT PETERSGASTHUIS TE ARNHEM

Afb. 7. Zolder van het gedeelte aan de straatzijde, na restauratie.

Afb. 8. Bovenzaal van het gedeelte aan de straatzijde, na restauratie. (Foto's Monumentenzorg)

HET SINT PETERSGASTHUIS TE ARNHEM

Afb. 9—14. Kragstenen in de benedenzaal van het gedeelte aan de straatzijde.
(Foto's Monumentenzorg)

Afb. 15. Kragsteen in de benedenzaal.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 16. Fragment van St. Petrusbeeld, thans in het Gem. Museum. (Foto Jaap Leeuwenberg)

Van het stadhuis van Woerden (fig. 5^d) is de onderverdieping van 1501 ²⁶. Het bovengedeelte is in de 17de eeuw verbouwd. De traptoren is hier niet volledig, maar sluit aan op twee (later deels gewijzigde) tussenmuren; slechts bovendaks is de (6-hoekige) toren volledig.

In Oudewater vertoont het, waarschijnlijk in opzet 16de eeuwse, pand Wijdstraat 25 nog, zij het sterk verhaspeld, de vorm van voorhuis, achterhuis en traptorentje naast de scheidingsmuur.

Laat 16de eeuwse is (behalve de gevel) het huis „het wapen van Savoye” te Delft ²⁷ (Oude Delft 169, fig. 5^c). Aangezien de kelder niet met het tegenwoordige achterhuis strookt, heeft dit vermoedelijk een kleinere voorganger gehad. De indeling is echter wederom geheel dezelfde ²⁸.

Als een meer monumentale versie van het beschreven bouwtype zou men de stadhuizen van Gennep en Calcar kunnen beschouwen: de gevel waartegen de traptoren is geplaatst, is hier hoofd-gevel geworden en de beide helften van het gebouw zijn hier aan elkaar gelijk.

Behalve een aantal stedelijke gebouwen zijn ook verschillende adellijke huizen ten plattelande in een overeenkomstige vorm opgetrokken, bijv. het huis Sevenaer te Zevenaer ²⁹ en de v.m. havezathe Rande bij Diepenveen in zijn vroegere vorm ³⁰.

Uiteraard zijn in deze gevallen, doordat meer ruimte aanwezig was, doorgaans vele aanbouwen aanwezig — welke dikwijls weer eigen trappen hebben — zodat de hier beschreven vorm minder duidelijk en met meer varianten naar voren treedt. Als zo'n variant kan men ook het Reventer te Zwolle beschouwen ³¹, dat overigens als restant van een klooster wel even in een ander verband gezien moet worden.

Ook de eenvoudiger vorm, die we bij Fresenburgh reeds aantreffen, n.l. die zonder verdeling

in voor- en achtergedeelte treffen wij nog bij verschillende andere gotische gebouwen aan. Veelal bevindt zich de toren dan in een hoek, bijv. bij het huis Oudaen te Utrecht, de Waag te Deventer en het oudste deel van het stadhuis te Kampen. Een traptorentje tegen de zijgevel ziet men o.a. nog bij het aardige 16de eeuwse, in de 17de eeuw verbouwde pandje Ganzenmarkt 30 te Utrecht ³².

Rijker van opzet juist was Paushuizen te Utrecht, dat wél vanouds onderverdeeld was en oorspronkelijk aan beide uiteinden een traptoren bezat ³³.

De Neogotische verbouwing van 1850 en de latere wijzigingen.

Ongetwijfeld heeft men in de loop der eeuwen steeds door kleine wijzigingen getracht het gebouw aan de steeds wisselende bestemming aan te passen. Ingrijpend kunnen deze verbouwingen niet geweest zijn, er komen er een aantal in het aanhangsel ter sprake. Met de architectuur zal men niet veel rekening gehouden hebben.

Wanneer in 1850 het Petersgasthuis wordt gekocht door A. C. Vongers, verkeert het in vrij vervallen staat. Spoedig echter gaat de nieuwe eigenaar tot restauratie over ³⁴.

Het is interessant te zien, hoe men toen kennelijk belangstelling had voor de Gotische architectuur van het gebouw en pogingen heeft gedaan, door toevoeging van allerlei gietijzeren ornamenten dit Gotisch karakter nog te versterken (zie fig. 1): zo werden nieuwe bekroningen van de arkeltorentjes aangebracht, venstertraceringen in de tot in de spitsboog uitgekapte vensters, een tracering (meer een soort decoratief roosterwerk) welke overigens in het geheel geen verband had met het glas, dat er in grote platen achterlangs doorliep ³⁵. Ook het baksteenwerk

²⁶ *Kunstreisboek* 1, blz. 143.

²⁷ Vgl. *Voorlopige Lijst der Ned. Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, III, Utrecht, 1915, blz. 36, c. no. 5.

²⁸ Het is zeer waarschijnlijk, dat er nog meer voorbeelden genoemd zouden kunnen worden, het valt echter buiten het bestek van dit artikel, ze alle op te sporen.

²⁹ In: *Kunstreisboek voor Nederland*, III, 2de druk, Amsterdam 1954, blz. 115, gedateerd op ± 1600.

³⁰ Een maquette van dit gebouw zoals het zich vóór 1838 vertoonde is aanwezig in het museum de Waag te Deventer; blijkens een gevelsteen is het gedateerd 1574, sommige delen zijn echter mogelijk ouder.

³¹ *Bull. N.O.B.*, 2de S. 2 (1909), blz. 155 e.v.

³² *Verlag Utrechts Monumentenfonds*, 1954-1955, blz. 8, 9 en 15.

³³ E. J. Haslinghuis, *De Ned. Monumenten van Gesch. en Kunst; de Gemeente Utrecht*, I, 's-Gravenhage 1956, blz. 90, fig. 12; op blz. 97, wordt de n.o. hoektoren genoemd. Ook was hier nog een centrale trap naar de kelder.

³⁴ Zie de onder noot 5 en 7 genoemde bronnen.

³⁵ De volgende aanhaling uit *Bouwkundige Bijdragen* 2 (1844) blz. 150 bewijst hoe geschikt men dit materiaal vond voor versieringsdoeleinden: „...Het gegoten ijzer kan alle mogelijke vormen aannemen. Deszelfs duur en kracht overtreft grootelijks die van al de tot hertoe gebezigde bouwstoffen; men kan dus geheel uit gegoten ijzer zamengestelde gebouwen, eene

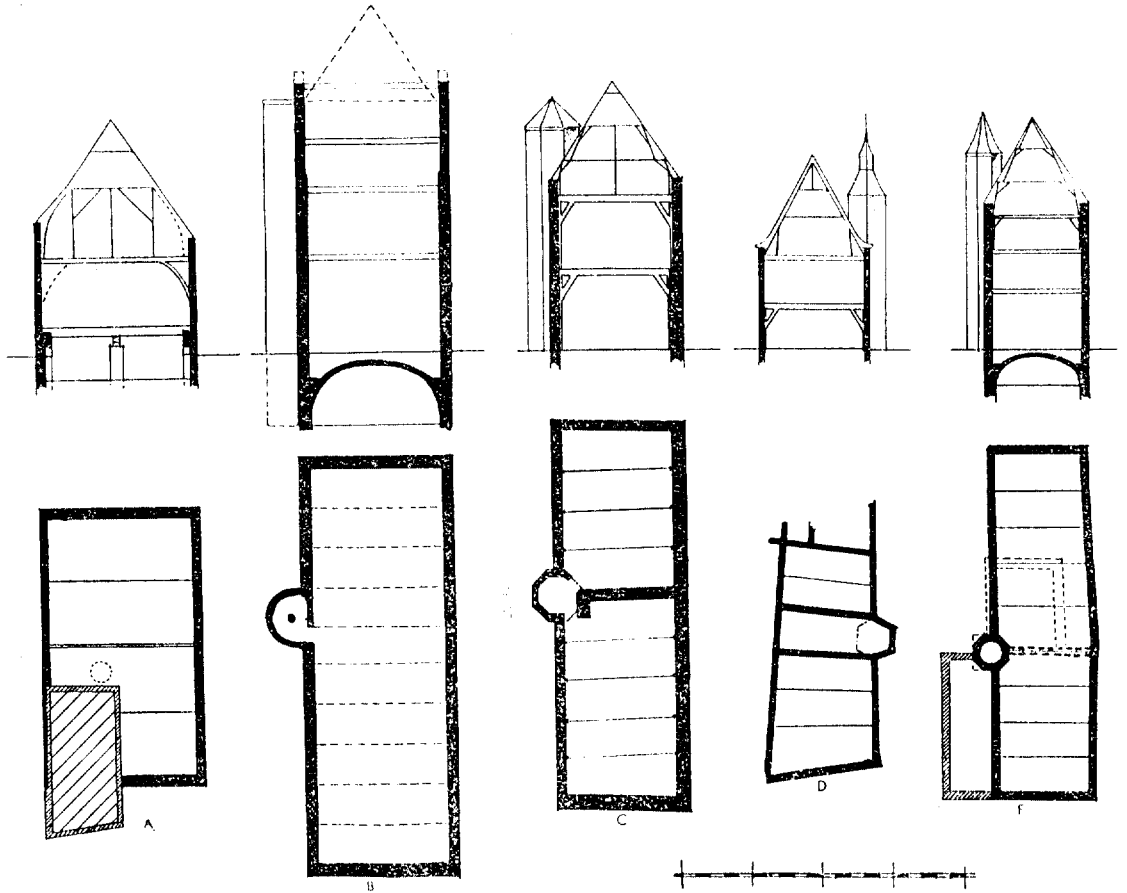

Fig. 5. Doorsnede en plattegrond van A 's-Hertogenbosch, de Moriaan; B Utrecht, Fresenburg; C Vianen, Stadhuis; D Woerden, Stadhuis; E Delft, „Wapen van Savoye”.

werd onderhanden genomen: echte oude baksteen werd hierbij verwerkt (zie boven), de profilering om de vensters werd verrijkt (afb. 4) en de ingang werd gewijzigd (en voorzien van het opschrift „Bordeaux”). Uit een oogpunt van vroege Neogotiek is deze restauratie zeker belangrijk, evenals twee andere verbouwingen uit deze streek, van ongeveer dezelfde tijd, waarvan nu ook de sporen zijn uitgewist: de herbouw in 1840 van de in 1944 verwoeste toren van het kasteel Doorwerth, waarin zich een merkwaardige Neogotische kapel bevond en de verbouwing tot hallenkerkje met stugewelven van de Herv. Kerk te Drempt bij Doesburg \pm 1860;

ligtheid van vormen en overvloed van versieringen verwachten, die de uitvoerigste projecten en voortbrengselen in de gothieke bouwkunst verre overtreffen. Tot dergelijke stoute en tegelijk liefelijke constructiën, behoort de kracht van het genie door gelukkige omstandigheden te worden ondersteund”.

deze kerk wordt nu weer in zijn vroegere toestand teruggebracht. De vormgeving verraadt dat de kennis van Gotisch ornament in de loop van deze jaren belangrijk is toegenomen³⁶; vooral de venstertraceringen te Drempt waren duidelijk op die van de late Gotiek geïnspireerd (visblaasmotieven).

Uit een artikel van A. J. C. Kremer³⁷ blijkt, dat in 1889 de voorzaal ontsierd was door een tussenverdieping. De schrijver vraagt zich bezorgd af, wat er van het gebouw zal worden in „onze thans met stoom en elektrische kracht voortsnellende tijd”, maar wanneer kort daarop de firma de Klark, de antiek- en meubelzaak die

³⁶ Er verschenen dan ook in die jaren verschillende publicaties over de Gotische vormgeving, bijv. K. Moellinger, *Grundbeginselen en onderdelen der Gotische bouwkunst of van de Spitsbogenstijl*, Amsterdam 1847.

³⁷ Genoemd onder noot 12.

ook thans nog in het pand gevestigd is³⁸, het gebouw betreft, wordt deze weer weggebroken. De zaal krijgt dan het tot voor kort aanwezige balkon, met een trap, waarvan de balustrade in een smeedijzeren draak eindigde; de balken worden nieuw beschilderd. In 1898 echter wordt de gevel ernstig aangetast door het verwijderen van de onderpui (fig. 1). Weliswaar bleek toen, dat in uiterlijke verschijning deze reeds belangrijk afweek van vroegere toestanden (vgl. afb. 3) — de schrijver in de *Arnhemse Courant*³⁹ beveelt dan ook aan op een gerestaureerd gebouw een gedenksteen aan te brengen, vermeldende wat er gewijzigd is! — maar de kern was zeker nog origineel, en de huidige restauratie zou aanmerkelijk minder problemen hebben gehad indien deze verbouwing minder ingrijpend was geweest.

In 1932 heeft de vereniging „De Drie Gasthuizen” het gebouw weer teruggekocht⁴⁰ en na langdurige voorbereiding de nu voltooide restauratie mogelijk gemaakt.

AANHANGSEL.

Geschiedenis van het gebouw tot 1850.

Het doel van de stichting was tweeledig, zoals reeds gezegd in kol. 202: er werden maaltijden verschaft aan arme ingezetenen, en behoeftige of zieke vreemdelingen werden er verpleegd. In het huis ten westen van het nu gerestaureerde gebouw was het hospitaal ondergebracht⁴¹, het had vele kleine kamertjes met bedsteden; het huis ten oosten was de rentmeesterswoning. De genoemde, in de voorzaal gevonden doorgangen duiden op de relatie tussen de drie panden. Deze voorzaal was tot de hervorming als kerk in gebruik; tot in de 19de eeuw wordt het voorhuis als kerk van St. Peter aangeduid (in de Franse tijd, toen het gasthuis „portien oconomisch Soupe” uitdeelde (1801): „Het pakhuys of soogenaamt de kerk van St. Peter”)⁴². Na de hervorming wordt het gebouw voor allerlei doeleinden verhuurd, zoals reeds in 1527 „de kelre van sente Peter”, voor 6 goudgulden per jaar wordt verhuurd aan Karel van Gelre, voor het opbergen van wijn⁴³. Ook werd het hospitaal ten westen van de kerk verkocht, wel bezat het gasthuis een reeks huisjes in de Lutherse Steeg (toen St. Peterstraat), waarin aan behoeftigen onderdak werd verleend; in 1865 wer-

den deze vervangen door achttien woningen in de Catharinastraat. In 1606 moet het St. Petersgasthuis twee stortkarren van goed eikenhout leveren, die nodig zijn voor de fortificatiën⁴⁴; in 1639 en 1649 worden bijdragen gegeven aan de Grote Kerk, voor het orgel resp. uurwerk en klokkenspel⁴⁵. In 1728 maakt „Steven den Duytser” een ovenhuis met oven „volgens teykeningh en besteck”, in 1729 wordt een nieuwe „lode geut geleyt”, ook wordt het „leydack” afgenomen en een „nieuw dak van blauwe pannen in de plaats gelegd”, de rentmrs. moet met „de leydecker contracteren over de oude leyen en het arbeysloon ten meesten profijte van desen gasthuysen”. In 1742 vindt men, dat de huismrs „de agterschuur daar den rentmr. woont” bezichtigen en besluiten een stal in te richten om „ruyterpaarden te logeren, dewijl geen stallingen genoegzaam te bekomen zijn”. Het is niet duidelijk of hier bedoeld wordt het achtergedeelte van de rentmeesterswoning of dat deze nu in het achtergedeelte van het eigenlijke gasthuis woont. Hierbij was ruimschoots plaats voor allerlei opstallen: op het terrein tussen het achterhuis en de Oeverstraat staat nu een grote vorige-eeuwse aanbouw naast een binnenplaats. In 1782 levert de Touwslager Coenersman een nieuw windas-touw voor „de solder boven de St. Peterskerk”, deze mededeling moet het nog aanwezige hijsrad betreffen. In de laatste jaren van de 18de eeuw komen steeds rekeningen voor reparatiewerk voor, uitgevoerd door de timmerman Viervant, de „glasemaker, de metsers, de smith, de houtkoper, de loodgieter en de leyendecker”. Vooral in 1795 zijn de rekeningen hoog (Viervant f 670). In dit jaar moet de kerk ontruimd worden tot gebruik van de „Troupes”; in 1797 heeft de Burger Otto Ryers, eigenaar van het thans in restauratie zijnde pand van de Twentse Bank in de Kerkstraat, een nooit voltoerd plan „geformeerd om de kerk van St. Peter tot een casarnering te maken”. In 1798 worden twee nieuwe schuiframen met blinden en kasten, benevens een bedstee aangebracht, ook een nieuw raam in het kantoor; het kamertje van de rentmeester wordt door de behanger Bergman „in order” gebracht. Al deze werkzaamheden zullen zijn uitgevoerd in het achterhuis, mogelijk bestond er ook toen reeds een aanbouw aan de Oeverstraat-zijde. In 1801 wordt weer veel reparatiewerk uitgevoerd, Viervant is er ditmaal niet bij, wel echter een jaar later: Viervant, van Kesteren en Comp., f 100 voor pannen etc. In 1806 moet de stadsarchitect R. R. Viervant († 1821) ten spoedigste „een plan formeren” tot het „in orderbrengen der vergaederkamer van de heren huysmrs., met plaffonieren, ... nieuwe schoorsteen..., nieuwe ramen”, waarschijnlijk betreft dit de beneden-achterzaal, waar zich tot voor de restauratie een reeds genoemde vroeg 19de eeuwse schouw bevond. In 1807 wordt door de wester-buurman op het binnenplaatsje (dat hij voor 8 stuivers per jaar in huur heeft) een „put en pomp tegen het godshuys” gezet, hiervan zijn

³⁸ Alleen de kelders bleven en zijn nog in gebruik voor wijnopslag.

³⁹ Zie noot 7.

⁴⁰ *Arnhemse Courant*, 20 IV, 1932, Oudh. Jrb. 4de serie, 1, blz. 70.

⁴¹ Zie noot 6.

⁴² Dit en de nu volgende gegevens zijn, voorzover niet anders vermeld, ontleend aan: *Register van resolutiën van de huismeesters*, II (1728-1814) en volgende delen, berustend in het gem. archief te Arnhem.

⁴³ Van Hasselt, *o.c.*, blz. 90.

⁴⁴ Van Hasselt, *o.c.*, blz. 258.

⁴⁵ *Arnhemse Courant*, 20 IV, 1932.

restanten teruggevonden. In 1818 wordt „... de Grote Keuken gemaakt tot Heerekamer, ... houtwerk *f* 250, glas en verven *f* 80, metzelwerk *f* 60”, dan nog „Blafonneren en behangen”.

Het is niet uitgesloten, dat dit een vertraagde uitvoering van het plan van 1806 betreft, waarover geen rekeningen aanwezig zijn. Over de verhuur van het gebouw gedurende de tweede helft van de 18de eeuw en de eerste helft 19de eeuw zijn verschillende gegevens bekend. Het voorste gedeelte, de kerk, was achtereenvolgens verhuurd aan: de wed. Bock, de Kuyper Wilm van den Brinck en de mr. Kuyper C. Toewater tot 1795, elk voor *f* 25 per jaar, dan aan de mr. timmerman J. L. Smits (1797-98) ook voor *f* 25, de Burger Jan Roelofs voor *f* 44, na 1803 de wijnkoper C. J. Pfister, — die reeds voor *f* 15 de kelder in huur had — voor *f* 34, dan de Joods Koopman Stern en sedert 1819 de wijnkoper La Chapelle voor *f* 65. Het achtergedeelte aan de Oeverstraat is van 1782-93 verhuurd aan Wijnand van Maanen, voor *f* 40, dan voor *f* 60 aan A. M. Smits, ± 1800 brengt dit gedeelte *f* 90 op.

Tenslotte wordt in 1850 het complex verkocht voor *f* 15.683 aan A. C. Vongers; de Erve la Chapelle heeft kerk en kelder dan voor *f* 125 in huur, de wed. Rijzewijk het achtergedeelte voor *f* 80.

SUMMARY

ST. PETER'S HOSPITAL AT ARNHEM

BY C. L. TEMMINCK GROLL

In 1380 the mint in Rijnstraat, Arnhem, was acquired by purchase by Johan Wolters of Arnhem, who was vicar and afterwards became a canon of St. Peter's at Utrecht. When he died in 1401, he left a will, providing for a foundation to be established on behalf of the poor and the sick and bequeathing the house to this foundation. In 1407 the building was consecrated as St. Peter's Hospital.

As appeared in the course of the restoration, which was carried out in 1954-55, it is highly probable that important parts of the earlier house or mint, namely the cellars, the side-walls and the partition wall were saved. The present façade was fitted between the earlier side-walls.

The house shows a strong resemblance in plan to such non-ecclesiastical gothic buildings as Fresenburgh House at Utrecht (altered considerably in the 19th century), the town-halls of Vianen and Woerden and the Huis van Savoye at Delft. Its forms, however, differ greatly from those usually applied in the case of similar hospitals.

The building consists of a front part, divided from the complex of rooms at the back by a

De klok.

Nog enkele woorden mogen gewijd worden aan de klok, die zich tot voor kort, in zeer slechte toestand, op de gevel bevond⁴⁶, geplaatst op dezelfde wijze als de klokken van de Noorder- en de Oosterkerk te Hoorn, (afb. 1). Reeds in 1712 krijgt Reynder Haage *f* 3 per jaar „voor 't stelle van het orlogie op St. Petershoorn”, omstreeks 1790 krijgt de „Horologie-maker Schoonman, kloksteller van St. Peter, hiervoor jaarlijks *f* 22. In 1785 moet er een stijger geplaatst worden om bij de „uirijsjer” te kunnen komen. In 1850⁴⁷, deelt de koper van het gasthuis mee, dat hij op bepaalde condities bereid is, de klok te laten bestaan, in 1852 echter wordt hij geplaatst op de Rijnbarrière een van de nieuwe, de stadsentree flankerende gebouwtjes, die werden opgetrokken na de opheffing van de verdedigingsgordel (1852-53). In 1856 wordt de klok weer teruggebracht naar het St. Petersgasthuis; de eigenaar A. C. Vongers krijgt voor het onderhoud *f* 100 per jaar.

⁴⁶ In de *Voorlopige Lijst*, IV, blz. 22 wordt deze klok op XV gedateerd.

⁴⁷ Dit en de nu volgende gegevens zijn ontleend aan de *Raadsbesluiten van Burgemeester en Wethouders* 1850, e.v., berustend op het Gem. archief te Arnhem.

wall. Both parts contain a number of rooms, situated on different floors and connected by means of the tower with its winding staircase near the partition wall. Although the hospital (which also comprised the adjoining houses) was no longer used as such, the original arrangement of rooms remained on the whole unaltered. For centuries the two parts were let separately and used for various trades and purposes.

Not until 1850 did the foundation sell St. Peter's hospital. The new owner had the façade thoroughly restored and adorned with various castiron architectural elements, whose neo-gothic forms are in themselves interesting.

In 1898, however, the façade was seriously mutilated owing to the demolition of the lower front (fig. 2).

In 1932 the foundation repurchased the building. Although the alterations of 1850 had been drastic enough, so many data concerning the original situation were found in the course of the restoration, that it was possible to achieve a reliable and satisfactory reconstruction of those original details that had got lost.

HET NEDERLANDSE LEGER- EN WAPENMUSEUM „GENERAAL HOEFER” TE LEIDEN

DOOR E. PELINCK

Toen Generaal Hoefer een begin maakte met zijn artilleriemuseum, hetwelk in 1913 in het kasteel Doorwerth werd ondergebracht, zal hij misschien wel gehoopt hebben, dat zijn geesteskind in de loop der jaren een zekere ontwikkeling zou ondergaan, maar dat deze ontwikkeling tengevolge van de capitulatie van 1940, de evacuatie naar Leiden en de daarop volgende uitbreiding van de museumstaf veel sterker zou zijn, zal hij wel nimmer gedroomd hebben.

De Doorwerth, zoals deze certijds was, bood voor de toenmaals reeds groeiende verzameling, waarbij naast de artillerieverzameling ook de collecties betreffende de cavalerie en de Belgische opstand waren gevoegd, te weinig ruimte, terwijl ook de slecht verlichte zalen veel te wensen overlieten. Een plan voor een afzonderlijk museumgebouw voor het onderbrengen van waardevol materieel, dat in de open lucht stond, noch de grote hoeveelheid materieel, welke na de capitulatie van mei 1940 uit de oorlogsbuit terug werd ontvangen, noch de souvenirs aan de verschillende legeronderdelen konden daarom op de Doorwerth worden ondergebracht. De aandacht viel toen op het voormalige Leidse Pesthuis, hetwelk het departement van Defensie sedert 1935 als kazerne voor politietroepen en militaire werkplaats van de gemeente Leiden in huur had. Schier ongemerkt is, toen deze zaken, o.m. met de wapenverzameling van het Koninklijke Huis uit het Huis ten Bosch en een klein deel van de oude verzameling, daar eenmaal waren ondergebracht, in de loop der jaren, nadat het gebouw grondig was hersteld, een nieuw museum ontstaan. Helaas is het grootste deel van de op de Doorwerth achtergebleven verzameling in oktober 1944 met het gebouw ten gronde gegaan. O.m. gingen verloren vrijwel de gehele verzameling miniatuur legermaterieel van Koning Willem III, een verzameling oude vuurwerkerij-gereedschappen, bijna alle uniformen (w.o. die van Koning Willem III en diens zoon de Prins van Oranje), de vaandels en standaarden, het gehele atelier van de militaire kunstschilder J. Hoyneck van Papendrecht, de zeer omvangrijke bibliotheek, de verzameling van de Amsterdamse schutterij en een collectie 17de en begin 18de eeuwse vestingbouwkundige modellen.

Maar naast de beide door de omstandigheden ontstane bronnen, het „geliquideerde leger” en de souvenirs (onder welke laatste behalve de eigendommen van regimenten en andere leger-

onderdelen ook herinneringen aan bepaalde personen gerekend moeten worden) heeft de directie van de in 1928 tot Nederlandsch Legermuseum „Generaal Hoefer” en in 1954 tot Nederlands Leger- en Wapenmuseum „Generaal Hoefer” omgedoopte instelling kans gezien met betrekking tot het verdere verleden zeer talrijke en belangwekkende zaken te verwerven. Men beperkte zich daarbij niet tot het Nederlandse- en Nederlands Indische leger, maar verwierf mede objecten, die een denkbeeld geven van de ontwikkeling van het wapen in het algemeen.

Naar het beheer gerekend kent het museum thans drie afdelingen: 1. Wapentuig vóór 1840 (tijdstip waarop het vuursteengeweer vervangen werd door het percussiegeweer); 2. Wapentuig na 1840; 3. Vaandels, uniformen, eretekenen en prentenkabinet. Voorts is er een werkplaats voor herstel en onderhoud van de verzameling en voor het maken van vitrines e.d.

Het gebouw, of beter het complex van gebouwen, dat in 1940 beschikbaar stond, omvat in de eerste plaats het door een gracht omgeven, op ruime afstand van de stadssingels, geheel geïsoleerd gelegen Pesthuis, uit 1658, met vier om een binnenplaats opgetrokken vleugels zonder verdieping, maar met ruime zolders; derhalve hoge en overeenkomstig de oorspronkelijke bestemming ook luchtige ruimten, welke uitstekend geëigend zijn om grote stukken als geschutz en voertuigen op te stellen. De hoogte waarop de 17de eeuwse kruiskozijnen zijn aangebracht (een museumzaal heeft, behoudens een enkel oriënteringspunt, geen behoefte aan „uitzicht”) laat een ruime wandoppervlakte open. Er valt een prachtig hoog licht in deze ruime zalen.

Behalve een aantal dienstwoningen en de werkplaats aan de west- en zuidzijde, buiten de gracht, is er aan de noordzijde nog een weinig fraai bijgebouw uit 1874¹, dat het oude gebouw

¹ Nadat het pesthuis in de loop der eeuwen herhaaldelijk als militair hospitaal had gediend, werd het in 1821/25 militair detentiehuis; 1889 Rijkswerkinrichting voor vrouwen; 1910 Rijksopvoedingsgesticht voor jongens; 1928-1933 Rijksasyl voor psychopathen; in 1935 militaire werkplaats en tijdelijk ook kazerne voor politietroepen. Het gebouw werd derhalve na in de 19de eeuw aanvankelijk een militaire bestemming te hebben gehad aan het Rijk verhuurd ten behoeve van het ministerie van Justitie en thans weer ten behoeve van het ministerie van Oorlog. Bij de restauratie zijn

in hoge mate ontsiert hoewel het door een windsingel enigszins aan het oog wordt onttrokken. Dit, voorlopig nog over een Bailybrug toegankelijke bijgebouw dient tot hoofdingang van het museum (waardoor jammer genoeg de oorspronkelijke ingang van het Pesthuis met zijn merkwaardige reliëf van Rombout Verhulst buiten de aandacht van een gedeelte van het publiek valt) en bevat o.m. de administratieve ruimten, bibliotheek en prentverzameling, maar is verder voornamelijk bestemd voor de geschiedenis van het wapen in het algemeen (dus niet speciaal Nederlands), alsmede Nederlandse en buitenlandse uniformen, souvenirs aan bepaalde legeronderdelen (Museum van het Korps Rijdende Artillerie) en personen, benevens orde- en andere ere-tekens. Bij een aantal aanwinsten en de daaraan gewijde publicaties treedt o.m. de bijzondere belangstelling van de huidige directeur, de kolonel C. A. Hartmans, voor de Nederlandse gewerkmakers en zwaardvegers aan het licht. T.a.v. de ridderorden rijst de vraag in hoeverre het in 1954 geopende Museum van de Kanselarij der Nederlandse Orden als doublure optreedt.

Het oude Pesthuis herbergt speciaal de geschiedenis van het Nederlandse leger en van het Koninklijk Nederlands Indische leger, waarbij echter wel wordt rekening gehouden met de veronderstelling, dat in Nederland, in het bijzonder in de 16de en 17de eeuw, ook buitenlandse wapens werden gebruikt. Men zou de — overigens onvermijdelijke — verdeling over de beide gebouwen naar „algemeen” en „Nederland” een nadeel kunnen noemen, omdat men de historische ontwikkeling thans twee maal aan de bezoekers voorzet, vooral omdat in de algemene verzameling ook Nederlandse wapens zijn ondergebracht. Bij de ontwikkeling van het wapen ontmoet men in de algemene afdeling voorts ook het jachtwapen, waarschijnlijk wel de oudste vorm van wapen, welke de mens heeft gehad. Persoonlijk zijn wij van oordeel, dat van het moment, dat het Nederlandse Jachtmuseum behoorlijk functioneert en ook aldaar de onmisbare historische afdeling wordt ingericht, de overeenkomstige afdeling te Leiden voor inperking in aanmerking komt en wij hebben goede hoop, dat men in ieder geval tot een vruchtdragende samenwerking zal kunnen komen.

alle in de loop der tijden aangebrachte inbouwsels gesloopt, waarbij evenwel de scheidingsmuren van wat vreemdsoortige „natuurstenen” doorgangen werden voorzien. Onlangs bleek, dat de zware eiken trap naar de regentenkamer ± 70 jaar geleden (naar ouder model?) was aangebracht.

Het krijgswezen kent, ondanks zijn gestadige ontwikkeling, veel tradities, die zorgvuldig in ere worden gehouden en waar men gaarne op terugziet. Deze tradities worden veelal tastbaar in de reeds genoemde „souvenirs”, zaken die door de gemiddelde in kunst en fraai handwerk geïnteresseerde museumbezoeker minder op prijs worden gesteld, maar die voor hen die vertrouwd zijn met deze tradities van groot belang zijn. Een museum als dit houdt daar terecht rekening mee. Zij die nog de herinnering bewaren aan sommige plaatselijke musea, weten maar al te goed, hoe taai de belangstelling voor bepaalde traditionele objecten kan zijn. Evenzeer als bij musea van natuurlijke historie, penningkabinetten e.d. de volledige series worden nagestreefd, is dit uiteraard ook met dit museum het geval. Het ligt echter in het voornemen om niet slechts wegens ruimtegebrek in de komende jaren zowel t.a.v. sommige traditionele zaken als ook vooral met betrekking tot de series een beperkte selectie toe te passen. De niet tentoongestelde zaken worden onder de vitrines geborgen.

Het programma van de directie behelst voorts o.m., nu de eerste aandrang van het verzamelen en het voorlopig opstellen achter de rug is, het verdere beschrijven van de verzameling. De etiketten en bijschriften ontbreken nog op vele plaatsen, maar gezien het feit dat wegens gebrek aan bewakingspersoneel er uitsluitend rondleidingen plaats vinden, is dit voorlopig niet al te storend. Hier en daar zijn reeds duidelijke, oriënterende opschriften aangebracht, welke de bezoeker inlichten omtrent de porté van de zaal. In de verder met veel zorg tot stand gebrachte opstelling zullen de vitrines voor de kleinere en vooral voor de door fraaie bewerking uitmuntende voorwerpen wellicht door meubels van iets lichtere allure kunnen worden vervangen.

Zoals ieder museum is ook deze instelling begonnen met het verzamelen van objecten en trachtte men terecht alles wat in de loop van deze vijftien jaar door schenking, bruikleen of koop nog te verkrijgen was bijeen te brengen. Thans is voorlopig een zekere consolidatie ingetreden en zoals reeds gezegd, zal op den duur uit de series, welke de ontwikkeling der objecten weergeven een selectie worden getoond. Tevens zal de ontwikkeling van de verschillende legeronderdelen nader worden belicht. Het is echter de vraag in hoeverre het wenselijk en mogelijk is naast (of tussen) deze opstelling — zonder daarmee het Amsterdamse programma voor de geschiedenis te land te doubleren — ook de krijgsgeschiedenis (voor ons land in tegenstel-

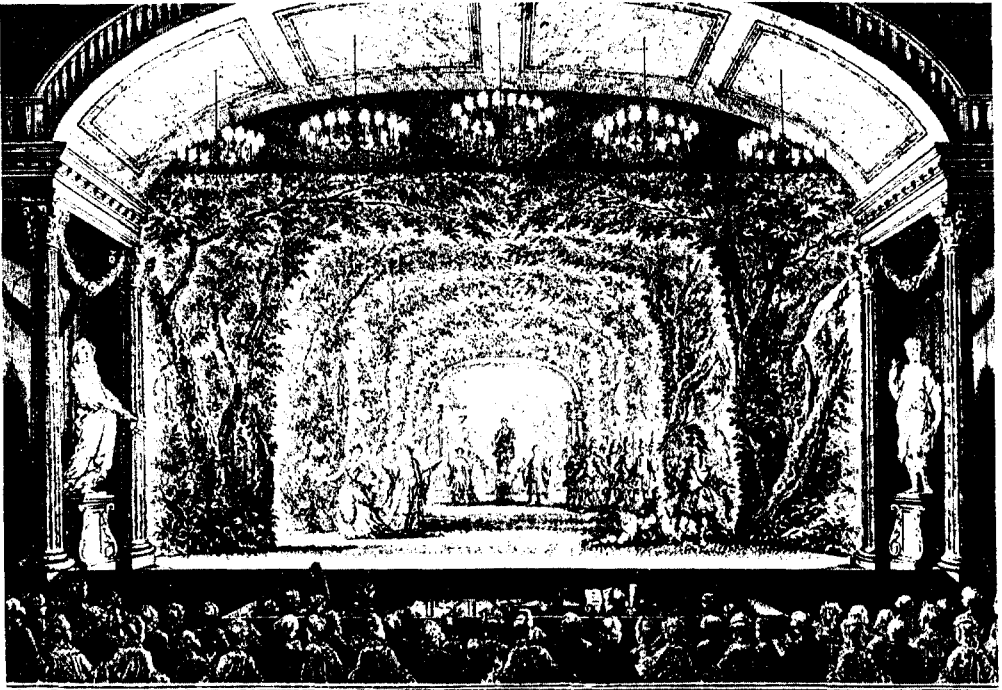

Afb. 1. Leiden, Het Nederlands Leger- en Wapenmuseum Generaal Hoefer.

Afb. 2. Leiden, Het Nederlands Leger- en Wapenmuseum Generaal Hoefer.

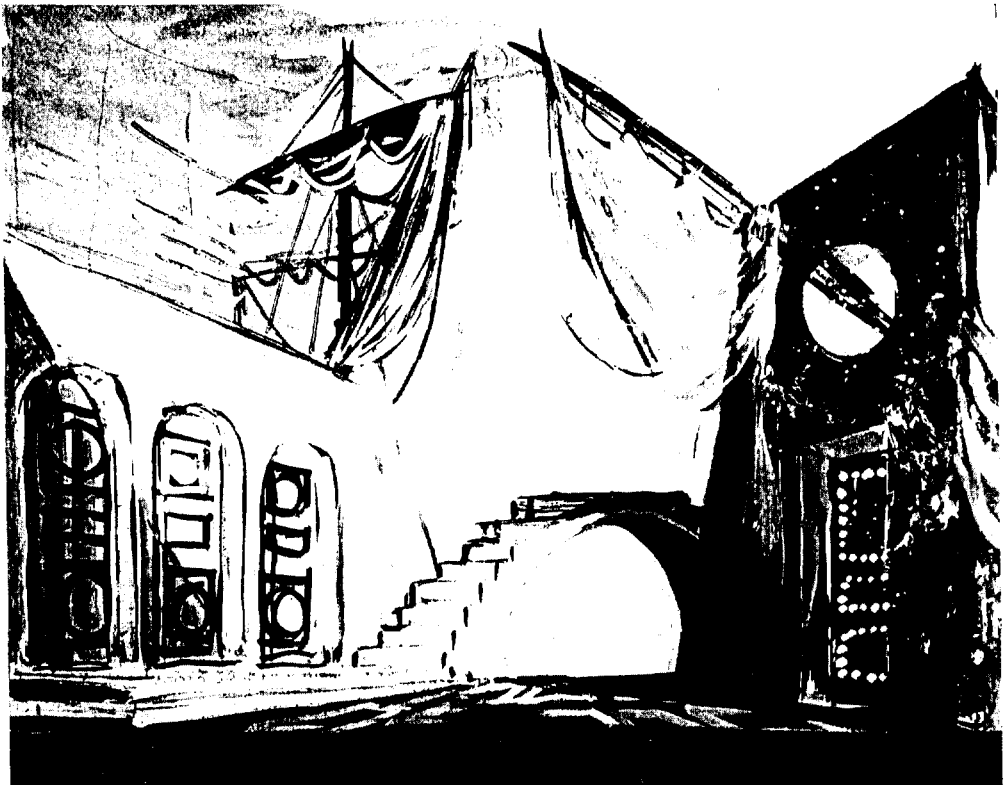
(Foto's Bureau v. d. Rijksinsp. van Roerende Monumenten.)

*De Schouwburg der Schouwburg, zeeone op den 27 Augustus 1768, voor hunne
Opvoering van „Demofontes” door de Heeren 1768, te
Amsterdam, door S. Fokke.*

Afb. 1. Amsterdamse Schouwburg. Opvoering van „Demofontes” in 1768.

(Gravure door S. Fokke)

Afb. 2. Decor-ontwerp voor „De koopman van Venetië” door N. Wijnberg

(Amsterdam, Gemeente musca)

ling tot andere landen betrekkelijk beperkt) op enigerlei wijze uit te beelden, bijvoorbeeld door afbeeldingen en maquettes van krijgsverrichtingen. Want als zich iets van de geschiedenis laat „verbeelden” dan is het zeker de krijgsgeschiedenis. Wij denken ook aan de Hollandse waterlinie en hiermee vanzelfsprekend aan de vestingbouwkunde, welk onderdeel bij de ramp van de Doorwerth zo ernstig gedupeerd werd. Het aannemen van de voor deze afdeling benodigde nieuwe, enerzijds buitengewoon kostbare, maar anderzijds zeer attractieve maquettes behoort tot de verdere plannen van de directie. Men mag bewondering hebben voor wat kolonel Hartmans, sedert 1940 onderdirecteur en in 1953, als op-

volger van kolonel C. M. van Houten, directeur van dit museum, met zijn staf met grote toewijding verzameld, verzorgd, geordend en opgesteld heeft, waarmee de collectie in zijn sterk gewijzigde en vooral uitgebreide vorm weer toegankelijk is gemaakt, een mijlpaal welke zonder twijfel ook voor het Nederlandse museumwezen van groot belang is. Op 22 juni 1956 werd het museum door Z.K.H. Prins Bernhard officieel geopend. Na het gereedkomen van de tot het museum toegang gevende tunnel onder de spoorweg steeg het aantal bezoekers belangrijk, zodat dit museum, jarenlang uiterst moeilijk te bereiken, ook hiermee een nieuwe fase is ingegaan.

VAN VETPOT TOT SPOTLIGHT

DOOR E. R. MEIJER

De prentenverzamelaar buigt zich met het vergrootglas gewapend over zijn met zorg gekozen bladen om de fijnste vertakkingen van het handschrift van de kunstenaar te ontleden. De minnaar van het theater richt de toneelkijker op zijn geliefde actrice of actrice om gesticulatie en mimiek beter waar te nemen. Blijkbaar is voor hen beiden de illusie op een afstand niet toereikend en willen zij de betekenis van het geziene onderzoeken door het dichter voor de geest te halen. De prentenverzamelaar heeft het voorrecht dat hij zijn schatten in ogenschouw kan nemen, wanneer hij maar wil. De theaterbezoeker mist die mogelijkheid. Het bezit van de prentenverzamelaar is gehuld in de stevige kaften van portefeuilles, die weerstand bieden aan de Tijd. Wanneer echter na het laatste bedrijf het doek valt, moet de theaterbezoeker huiswaarts keren met slechts de afdruk van het aanschouwde en de weerklank van het gehoorde in zijn herinnering.

Een theatervoorstelling is een eruptie van vergaarde spanningen, een kortstondige bloei op de planken, bij het schijnsel van de vetpot of in het spotlight. Theatervoorstellingen zijn als herrijzenissen in een tempo, sneller dan dat van de Egyptische fabelvogel, wiens naam het operen ballettheater van Venetië siert.

Wat ligt daarom meer voor de hand dan dat de duurzame beeldende kunst de vluchtige *verbeeldende* kunst te hulp schiet door haar wezen en haar structuur te vereeuwigen? Zij heeft dit inderdaad gedaan en van de Griekse vazenbeschildering tot heden kent de Europese kunstgeschiedenis afbeeldingen van theaters, toneel en

spelers. Dit houdt allerminst in dat de beeldende kunst dienstbaar is geweest aan het theater in die zin, dat zij getrouw afbeeldde wat zich binnen de toneelopening afspeelde, al was zij vaak een dankbare gebruikster van motieven. Er zijn laat-middeleeuwse toneelaanwijzingen die voorschrijven dat de aankleding moest geschieden zoals in de schilderkunst gewoonte was. Zo vloede de inspiratie die het toneel aan de schilderkunst placht te schenken terug over het „voetlicht”.

De vergelijking van het leven met een schouwtoneel is tot op de draad versleten. De omgekeerde vergelijking, van het theater met het leven, is minstens even oud, maar deze is men zich eerst bewust geworden, toen de cultuurgeschiedenis zich van dit terrein meester maakte: „... The purpose of playing, whose end, both at first and now, was and is, to hold, as 'twere, the mirror up to nature; to show virtue her own feature, scorn her own image, and the very age and body of the time his form and pressure” (Hamlet's opdracht aan de spelers).

Zelfs wanneer de historicus zich in de eerste plaats met het drama zelf bezighoudt en litterair-critisch te werk gaat, kan hij zich niet onttrekken aan de noodzaak om de ontwikkeling van de ruimte waarin het drama werd opgevoerd bij zijn onderzoekingen te betrekken. De verhouding tussen de schrijver en zijn werk enerzijds, en het toneel en zijn bespelers anderzijds, is een verbintenis van twee eenheden, welke voortdurend met elkaar communiceren. Men zou geneigd zijn aan te nemen dat in deze verhouding de schrijver en zijn werk de situatie beheersen. In werkelijkheid blijkt de toedracht minder eenvoud-

dig. De schrijver moet rekening houden met de mogelijkheden van het toneel — al kan hij nieuwe voorstellen doen — en soms zelfs met de persoonlijkheid van de acteur, die zijn schepping zal vertolken. Men zegt wel, dat een rol een acteur op het lijf is geschreven, en die uitdrukking tekent de verhouding welke tussen schrijver en speler kan bestaan.

De bouw van het theater, de vorm van het drama en de structuur van de maatschappij hebben een onderling verband dat duidelijk wordt, wanneer men bijvoorbeeld het Athene van Pericles en het Griekse toneel vergelijkt met het Versailles van Lodewijk XIV en het Franse toneel. Zowel in de bouw van het theater als in de vorm van het drama weerspiegelen zich de idealen, de verlangens en de opvattingen van een tijdperk en van een volk. Ook de Nederlandse cultuurgeschiedenis is onvolledig wanneer het theater niet daarbij wordt betrokken.

De bouwgeschiedenis van het theater kan worden gereconstrueerd met behulp van de nog aanwezige monumenten (het voornemen om het St. James' Theatre te Londen af te breken, waarover men kortgeleden in de dagbladen heeft kunnen lezen, moet ook om deze reden worden betreurd). Waar de monumenten ontbreken, vormen beschrijvingen en afbeeldingen kostbare hulpmiddelen. Van deze beide laatste hulpmiddelen zijn de afbeeldingen, door hun volledigheid, ongetwijfeld de belangrijkste. Zij zijn ons, wat betreft het Nederlandse toneel, gelukkig in een vrij groot aantal overgeleverd en vormen een voornaam bestanddeel van de tentoonstelling „Amsterdam Theaterstad”, welke van 18 juni tot 30 september 1957 in het Museum Fodor wordt gehouden. Deze tentoonstelling geeft een overzicht van de geschiedenis van het theater in Amsterdam, dat in de ontwikkeling van de dramatische kunst in Nederland een hoofdrol heeft gespeeld.

Het levensverhaal van de stadsschouwburg bevat, buiten een brok plaatselijke geschiedenis, de samenvatting van de historische ontwikkeling van het Nederlandse toneel. Gravures van S. Savry uit 1658 laten van de door Van Campen gebouwde schouwburg aan de Keizersgracht het interieur zien, dat zwaar was van allegorie en symboliek. Daar heeft Vondels *Gysbrecht*, hoeksteen van toneeltraditie, zijn eerste opvoering beleefd in 1638. Een gekleurde gravure van honderd jaar na de eerste opvoering toont ons de encenering van het drama, dat toen werd gespeeld in costuums uit de eigen tijd. Alleen al de historiografie van de *Gysbrecht* vormt een

belangwekkende reeks, welke wordt besloten met een foto van Johan Schmitz als Gysbrecht en Ellen Vogel als Badeloch in de opvoering van 1957. De regie werd gevoerd door Johan de Meester, de costuums waren van Nicolaas Wijnberg en de décors van Joep Nicolas.

De unieke *Gysbrecht*-traditie is één onderwerp uit de geschiedenis van de stadsschouwburg. Een ander onderwerp is de ontwikkeling van de décor-bouw. Men kan moderne décor-ontwerpen beoordelen op hun artistieke verdiensten. Moeilijker is het er de historische betekenis te onderscheiden. Daartoe vormen zij een te hecht onderdeel van ons eigentijdse levensdécor. Men kan daarentegen wel met voldoende objectiviteit vaststellen dat sommige 18de-eeuwse décors in Nederland een inheemse variant zijn geweest op het toentertijd gebruikelijke barok-type. Professor Van Thienen schrijft hierover in zijn inleiding tot de tentoonstelling: „Het blijkt telkens hoezeer deze de belangstelling opwekken van buitenlandse theaterhistorici, die nergens iets van dien aard zijn tegengekomen”.

Deze 18de-eeuwse décors verbeelden stadsgezichten en interieurs welke als milieuschildering moeten worden opgevat. Zij geven niet een bepaalde stad of een bepaalde kamer weer, maar typeren een bepaalde omgeving, zoals blijkt uit de benamingen waarmee zij worden aangeduid: „de Burgerbuurt”, „de Boerenwoning”, „de Gemene Buurt”, „de Gestoffeerde Kamer”, enz. Onwillekeurig denkt men hierbij aan de voorstudies, welke Cornelis Troost maakte voor zijn NELRI-serie pastels. In deze studies tekent Troost verschillende malen dezelfde scène met hetzelfde gezelschap, maar wijzigt telkens het interieur. Het „décor” van zijn taferelen was klaarblijkelijk als milieuschildering bedoeld en niet „nae 't leeven” gedaan.

De geschiedenis van het toneel in Nederland is slechts een bescheiden onderdeel van de geschiedenis van het Europese toneel. Wanneer men aan de grote traditie denkt, denkt men niet in de eerste plaats aan Nederland, maar aan de bakermat van het drama, Griekenland, of waar het de latere tijd betreft, aan Frankrijk, Engeland of Duitsland. De toneelhistorie van Nederland leeft eerder door de vertolkers dan door de schrijvers van het drama. Wij kunnen niet bogen op een Shakespeare, maar de foto van Louis Bouwmeester als Shylock zal zelfs de jongeren onder ons nog wel in het geheugen geprent staan (op de tentoonstelling: schilderij door H. Pieck, 1923). Overigens moeten wij naar de verdiensten van acteurs uit vroegere tijden raden, zoals wij

ook Vrouwe Fama op haar woord moeten geloven, wanneer zij het spel prijst van musici uit een niet al te nabij verleden. Mevrouw Ziesenis-Wattier (1762-1827) werd door Napoleon de grootste actrice van Europa genoemd, maar daarbij mag men niet vergeten, dat Napoleon weliswaar een erkend Keizer, maar geen erkend criticus is geweest. Mevrouw Ziesenis werd geëerd in de naar haar genoemde kade, Mevrouw Kleine-Gartman (1818-1885) in het naar haar genoemde plantsoen bij het Leidse plein. Ik vrees echter, dat vele Amsterdammers in die laatste naam eerder de afmetingen van het plantsoen dan de grootheid van de actrice vinden aangeduid. In dat opzicht eerde de tentoonstelling haar gedachtenis met beter resultaat dan het straatnaambordje.

De „reliquieën” die de gedachtenis aan de grote figuren uit de toneelhistorie levend houden, vormen een belangwekkend onderdeel van „Amsterdam Theaterstad”. Als een stuk kinderspeelgoed ligt er het toneelzwaard van Andries Snoek (1766-1829), maar men mag aannemen dat dit onbeholpen requisiet in de gloed van zijn spel, als op het aanbeeld, werd geslagen tot het wapen van de klassieke held. Het kroontje is er, dat door Mevrouw Kleine-Gartman werd gedragen in de rol van Elisabeth in Schillers *Maria Stuart*. Er zijn de klompen van Mevrouw Esther

de Boer-van Rijk als Kniertje in Heyermans *Op Hoop van Zegen*.

Dergelijke requisieten hebben de mistroostigheid van de schouwburgzaal na de voorstelling, maar zij zijn er voor de bewonderaars om met herinneringen te worden omweven, en de theaterhistoricus zal hen wellicht bij een onderzoek een verrassende getuigenverklaring kunnen afdwingen.

De tentoonstelling, die de aanleiding werd tot het bovenstaande, is samengesteld uit het bezit van het Toneelmuseum, met enkele aanvullingen. Er blijkt uit, hoe ruim het Toneelmuseum zijn taak — terecht — opvat. Het schrijft kunst evengoed met een k als met een K: variété en volkstoneel wisselen er af met blijspel en drama. Manke Mie staat er zij aan zij met Bloody Mary, Kniertje met King Lear.

Het is overbodig, hier in dit Bulletin het bestaansrecht van het Toneelmuseum in het geding te brengen: men zou evengoed bij de koning het goed recht van de monarchie kunnen bepleiten. De opzet van deze regels is slechts geweest er nog eens aan te herinneren in hoe grote mate het Toneelmuseum een steun betekent voor een ieder, die zich wil verdiepen in de geschiedenis van het toneel en zijn bespelers, “whose end, both at first and now, was and is, to hold, as 'twere, the mirror up to nature”.

BOEKBESPREKING

H. J. Plenderleith, *The Conservation of Antiquities and Works of Art. Treatment, repair, and restoration.* 373 blz., 67 afb. Oxford University Press (63 s.).

De verschijning van dit boek is een belangrijke gebeurtenis voor allen die de zorg voor oudheden hebben. De museumdirecteur, de archaeoloog, de bibliothecaris, de archivaris, de verzamelaar, zij zien zich dagelijks geplaagd tegenover de plicht, de hun toevertrouwde schatten zo gaaf mogelijk voor het nageslacht te bewaren. Het is een zware verantwoordelijkheid, die op hun schouders rust en de ervaring leert, dat de vraagstukken van de conservatie steeds opnieuw onderzocht moeten worden, dat men zelfs beproefde methoden kritisch moet toetsen aan de jongste resultaten van de conservatie-wetenschap. Het ontbreken van het vak conservatie in de opleiding van de meeste museumambtenaren en oudheidkundigen en de veelal eenzijdige en onvolledige vorming van zelfs voortreffelijke restauratoren leidt tot onzekerheid, die schade tot gevolg kan hebben. In

het besef, dat stellen van diagnose en voorschrijven van therapie boven zijn krachten gaan en behoren tot het gebied van de deskundige specialist, verlangt menigeen naar de mogelijkheid van een consult met zulk een raadgever. Maar waar zo een te vinden? Zij zijn schaars, druk bezet en hun publicaties zijn vaak moeilijk toegankelijk voor de leek.

Die toegang is moeilijk, zowel omdat er weinig in boekvorm is verschenen en vele artikelen gezocht moeten worden in technische tijdschriften, als omdat voor kunsthistorisch geschoolden de technische taal vaak onbegrijpelijk is. En bovendien bestrijkt geen verhandeling alle materialen, die binnen het domein van museum, archief en oudheidkundige diensten vallen.

Men zou zich moeilijk iemand kunnen voorstellen die heden in staat was met groter gezag dan Plenderleith een tegelijk samenvattend en toch gedetailleerd handboek over de conservatie te schrijven. De persoonlijkheid van de leider van het wetenschappelijk laboratorium van het

British Museum is hier te lande welbekend en velen van ons heeft hij reeds met goede raad aan zich verplicht. Alleen een „museum-scientist” als hij, die in zijn loopbaan de wonderlijkste verscheidenheid van vraagstukken kreeg op te lossen, kon een zo betrouwbaar gids zijn in de kliniek van museumvoorwerpen, waar iedere patient een nieuw geval is. In zijn voorwoord beoogt hij, dat zijn boek zich voornamelijk richt tot het museum personeel in de ruimste zin, tot de archaeoloog en tot de restaurator en het is een grote verdienste van de schrijver dat hij, bij alle beknoptheid, ziekteverschijnselen en behandelingsmethoden zo nauwkeurig beschrijft en duidelijk verklaart, dat de niet-specialist en de uitvoerder er een praktische leidraad in vinden. Dat alle aanbevolen behandelingen door de schrijver zelf beproefd zijn scheidt een basis van vertrouwen, die vooral daar zo onontbeerlijk is, waar sprake is van nieuwe methoden of moderne hulpmiddelen en materialen, waarvan nog slechts weinigen ervaring hebben. Bijzonder welkom is het verder, dat in vele gevallen naast de handelsnamen van gereedschappen of producten ook naam en adres van fabrikant of leverancier worden opgegeven.

In een inleidend hoofdstuk „The Influence of Environment” worden de factoren temperatuur, relatieve vochtigheid en luchtzuiverheid besproken, die voor de levensduur van museumvoorwerpen zo essentieel zijn. Met nadruk wordt gewezen op de noodzaak om in musea deze factoren constant te doen zijn en om dus in enige vorm de toestand van de lucht te kunnen regelen. Gezien de belangen, die op het spel staan, mag geen museumbeheerder aan dit punt voorbijgaan. De lezer vindt hier de normen aangegeven, waarnaar hij zich richten kan.

De verdeling van de stof geschiedt op logische wijze volgens het materiaal waaruit de museumvoorwerpen bestaan. In het deel Organische Stoffen worden behandeld leder en huiden, papyrus, perkament en papier, prenten, tekeningen en handschriften, weefsels, hout, been en ivoor, schilderijen. Onder het hoofd Metalen komen goud en electrum, zilver, koper en koper-alliages, lood en tin, ijzer en staal. Het derde deel Silicaten en aanverwante stoffen, behandelt steen, ceramische producten en glas. De Appendix geeft nuttige tabellen en grafieken, formules en recepten. Welgekozen illustraties en duidelijke schema's vergezellen de tekst. De opsomming alleen wijst reeds op de volledigheid van het werk, dat een schat van inlichtingen bevat. Natuurlijk blijven er steeds problemen, waarover men meer zou willen weten, bijvoorbeeld de in-

gewikkelde kwesties van polychrome houtsculptuur.

Het is verleidelijk om nader in te gaan op bepaalde uiteenzettingen van de schrijver en op zekere nog weinig bekende behandelingsmethoden, maar dit zou voeren buiten de grenzen van deze bespreking. Er zij dus alleen gewezen op het bijzondere belang van het hoofdstuk over het leer, van de verhandeling over verschillende soorten weefsels, van de beschrijving van nieuwe reductie-methoden bij metaalcorrosie. Dit is een willekeurige greep: ook de bodemonderzoeker kan veel leren over conservatie van opgegraven hout, de schilderijenrestaurator over de toepassing van natuurlijke en kunstmatige vernisharsen. Voor de prentenkabinetten is er raad over het reinigen van papier of over het regenereren van zwart geworden hoogsels, voor monumentenzorg zijn er belangwekkende aanwijzingen voor de behandeling van steen en marmer. Elck wat wils, en wie nog verder wil gaan wordt de weg gewezen naar de voornaamste bibliografie over het onderwerp.

In dit grensgebied tussen natuurwetenschap en techniek enerzijds en kunst- en cultuurgeschiedenis anderzijds kunnen de beoefenaren van de laatste soms wat onwennig staan tegenover de chemische begrippen, zelfs al hanteert de schrijver deze zo sober mogelijk. De lezer die niet vertrouwd is met de betekenis der Engelse termen kan licht iets misverstaan¹. Hij doet er goed aan zich door een specialist te laten voorlichten (hoe vruchtbaar zou hier een nationaal laboratorium voor oudheden kunnen werken!) wanneer hij overweegt een van de beschreven methoden in praktijk te brengen.

Dit werk hoort thuis in de handboekerij van ieder museum en van ieder restauratie-atelier en ook in de kunsthistorische instituten mag het niet ontbreken. Het maakt opmerkzaam op gevaren, het kan helpen ze te bestrijden, het maant tot voorzichtigheid en het toont op bemoedigende wijze hoe rijk het arsenaal is van onze verdedigingsmiddelen tegen het vergaan van kostbaar cultuurgoed. De Engelse zustervereniging van De Museumdag, The Museums Association, heeft Plenderleith's boek aangenomen als haar officiële handboek over de conservatie van museumvoorwerpen. Een verdiende erkenning door de vakmensen, die dankbaar zijn, dat een werk van zo bijzonder groot nut thans tot hun beschikking staat.

A. VAN SCHENDEL

¹ Een voorbeeld van veel misverstand bij buitenlanders is de term *white spirit*, die *kunstterpentijn*, *terpentine*, betekent.

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

	KOL.
Het ontwerp voor de Monumentenwet	225
De vroegste gebouwen van baksteen in Vlaanderen	245
<i>Dr. L. Devlieghe</i>	
Problemen rond kleine musea en oudheidkamers	251
Enkele kanttekeningen over het opstellen van kostuums en klederdrachten	265
<i>D. F. Lunsingh Scheurleer</i>	
Het „Nederlands Costuummuseum” heropend	271
<i>Petra Clarijs</i>	

ZESDE SERIE

UITGEGEVEN DOOR DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 10, AFL. 5 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 11) DEN HAAG, 15 NOV. 1957

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Th. H. Lunsingh Scheurleer, *Voorzitter*; Mr. P. J. van der Mark, *Secretaris*; Mr. G. J. Wit, *Penningmeester*; Dr. H. Gerson, Dr. P. Glazema, R. C. Hekker, Mej. Dr. M. E. Houtzager, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. P. van Schilfgaarde, Ir. C. L. Temminck Groll, Prof. Dr. J. J. M. Timmers.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. P. J. van der Mark, p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 10.—; voor Verenigingen f 15.—; voor Studenten-leden f 5.—. Per 1 jan. 1958, respectievelijk f 15.—; f 25.—; f 5.—.

BULLETIN VAN DE K.N.O.B.

waarin opgenomen *Nieuwsbulletin*, orgaan van de Vereniging „De Museumdag”.

REDACTIE: *Hoofredacteur*: J. J. F. W. van Agt; *Voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*: Prof. Dr. A. W. Byvanck, *Voorzitter*; N. E. H. J. J. Zon, *Secretaris*; Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Prof. Dr. H. van de Waal; *Voor de voorl. Monumentenraad*: *Afd. I, Oudheidk. Bodemonderzoek*: Dr. P. Glazema; *Afd. II, Monumentenzorg*:; *Afd. III, Musea*: D. F. Lunsingh Scheurleer; *Voor „De Museumdag”*: Dr. H. C. Blöte.

Het Bulletin van de K.N.O.B. verschijnt 5 maal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”. *Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 per pagina.*

ADRESSEN:

Hoofredacteur: Rijksd. v. d. Mon.zorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Tel. 01700-614291.
Redactie-Secretaris: Rijswijkseweg 141, Den Haag. Tel. 01700-986739 (in bureautijden Tel. 01700-110299).

Voorlopige monumentenraad:

Afd. I. Oudheidkundig Bodemonderzoek, Kleine Haag 2, Amersfoort. Tel. 03490-4480.

Afd. II. Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Tel. 01700-614291.

Afd. III. Musea: Buitenhof 33, Den Haag. Tel. 01700-110722.

Museumdag: Raamsteeg 2a, Leiden. Tel. 01710-30641.

HET ONTWERP VOOR DE MONUMENTENWET

Het zal de leden bekend zijn, dat de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond sedert zijn oprichting heeft geijverd voor de totstandkoming van een Monumentenwet.

Een kort overzicht van de wettelijke regelingen tot bescherming van de nederlandse monumenten moge hieronder volgen.

Tot 1940 genoot dit culturele bezit geen enkele wettelijke bescherming, met uitzondering van die monumenten, welke gelegen waren in plaatsen, waar een gemeentelijke monumentenverordening van kracht was. Onder de indruk van de tijdens de oorlogsdagen aangerichte zware verwoestingen heeft de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht bij besluit van 21 mei 1940 (Stb. O 550) bepaald, dat werken en gebouwen, die als monument zijn aangemerkt door de daartoe bevoegde instanties, niet mogen worden gesloopt of veranderd dan na voorafgaande toestemming van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Deze regeling werd bestendig bij het Koninklijk Besluit van 7 mei 1945 betreffende de regeling van de Wederopbouw (Stb. F 67). Toen dit besluit dreigde te vervallen door de inwerkingtreding van de Wederopbouwwet, heeft de toenmalige Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen de totstandkoming van de Tijdelijke Wet Monumentenzorg (wet van 2 februari 1950, Stb. K 23) bevorderd. Voor de eerste maal in de geschiedenis van de monumentenzorg was het slopen of veranderen van een op de „Voorlopige Lijsten der Nederlandse monumenten van Geschiedenis en Kunst” vermeld monument slechts mogelijk na verkregen machtiging van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Deze wet, welke oorspronkelijk slechts van kracht zou zijn tot 1 januari 1952, is sedertdien telkenmale verlengd, laatstelijk bij de wet van 6 februari 1957, Stb. 41, tot 1 januari 1959.

Inmiddels is in 1955 een ontwerp voor een Monumentenwet bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal ingediend. Hoewel de Bond uiteraard met voldoening heeft vastgesteld, dat getracht is de monumentenbescherming in haar volle omvang een wettelijke basis te geven, heeft hij toch met betrekking tot dit ontwerp van wet enige opmerkingen en desiderata. Het kwam het Bestuur gewenst en nuttig voor, deze ter kennis te brengen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Hieronder volgt de volledige tekst van

het wetsontwerp, alsmede de inhoud van het adres, dat het Bestuur uit naam van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond tot de Tweede Kamer heeft gericht.

WIJ JULIANA, BIJ DE GRATIE GODS, KONINGIN DER NEDERLANDEN, PRINSES VAN ORANJE-NASSAU, ENZ., ENZ., ENZ.

Allen, die deze zullen zien of horen lezen, saluut! doen te weten:

Alzo Wij in overweging genomen hebben, dat het wenselijk is bepalingen vast te stellen tot het behoud van monumenten van geschiedenis en kunst en in verband daarmee de Woningwet aan te vullen;

Zo is het, dat Wij, de Raad van State gehoord, en met gemeen overleg der Staten-Generaal, hebben goedgevonden en verstaan, gelijk Wij goedvinden en verstaan bij deze:

HOOFDSTUK I

Algemene bepalingen

Artikel 1. Deze wet verstaat onder:

- a. Onze Minister: Onze Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen;
- b. monumenten: 1. alle vóór ten minste vijftig jaar vervaardigde zaken, welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun volkskundige waarde;
2. terreinen, welke van algemeen belang zijn wegens daarin aanwezige zaken als bedoeld onder 1;
3. alle zaken, welke van algemeen belang zijn wegens de aan die zaken verbonden geschiedkundige herinneringen;
- c. beschermde monumenten: onroerende monumenten, welke zijn ingeschreven in de ingevolge deze wet vastgestelde registers;
- d. kerkelijke monumenten: onroerende monumenten, welke eigendom zijn van een kerkelijke gemeente of parochie of van een kerkelijke instelling en welke uitsluitend of voor een overwegend deel worden gebruikt voor de uitoefening van de eredienst;
- e. onderhoud: de reparatiën, welke krachtens de artikelen 840 en 841 van het Burgerlijk Wetboek ten laste van de vruchtgebruiker zijn;
- f. instandhouding: de grove reparatiën, welke krachtens de artikelen 840 en 841 van het Burgerlijk Wetboek ten laste van de eigenaar zijn;
- g. stads- en dorpsgezichten: groepen van onroerende zaken, hieronder begrepen wegen, straten, pleinen en bruggen, grachten, vaarten, sloten en andere wateren, welke met een of meer monumenten een beeld vormen, dat van algemeen belang is wegens de schoonheid of het karakter van het geheel;

b. beschermde stads- en dorpsgezichten: stads- en dorpsgezichten, welke zijn ingeschreven in de ingevolge deze wet vastgestelde registers.

Artikel 2. 1. Bij de toepassing van deze wet wordt rekening gehouden met de bestemming van het monument.

2. Onze Minister neemt met betrekking tot kerkelijke monumenten geen beslissingen ingevolge deze wet dan na overleg met de eigenaar.

3. Wij stellen bij algemene maatregel van bestuur regelen vast omtrent de wijze, waarop het in het vorige lid bedoelde overleg wordt gevoerd.

HOOFDSTUK II

Monumentenraad

Artikel 3. 1. Er is een Monumentenraad met zetel te 's-Gravenhage.

2. Hij heeft tot taak te waken over de monumenten en dient Onze Minister desgevraagd of eigener beweging van voorlichting in zaken, welke op monumenten of stads- en dorpsgezichten betrekking hebben.

3. Hij verricht voorts de werkzaamheden hem bij de wet, door Ons of door Onze Minister opgedragen.

Artikel 4. 1. De Monumentenraad telt ten minste twintig en ten hoogste veertig leden.

2. Wij benoemen en ontslaan de leden en wijzen uit hun midden een voorzitter en een ondervoorzitter aan. De benoeming geschiedt voor een door Ons te bepalen tijdvak; het lidmaatschap eindigt bij het bereiken van de vijfenzeventigjarige leeftijd.

3. Wij benoemen en ontslaan een secretaris.

4. De voorzitter, de ondervoorzitter en de overige leden van de Monumentenraad en van een Commissie, ingesteld ingevolge artikel 5, achtste lid, ontvangen vergoeding voor reis- en verblijfkosten benevens vacatiegelden, een en ander volgens regelen door Onze Minister te stellen.

Artikel 5. 1. De Monumentenraad bestaat uit vijf afdelingen, te weten:

Afdeling I. de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek;

Afdeling II. de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg;

Afdeling III. de Rijkscommissie voor de Musea;

Afdeling IV. de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving;

Afdeling V. de Rijkscommissie voor de bescherming van monumenten tegen rampen en oorlogsgevaaren.

2. De Monumentenraad gehoord, bepaalt Onze Minister in welke afdeling of in welke afdelingen een lid van de Monumentenraad zitting heeft.

3. De Monumentenraad gehoord, wijst Onze Minister voor een door hem te bepalen tijdvak uit de leden van een afdeling een voorzitter en een ondervoorzitter aan, benoemt en ontslaat hij een secretaris en kan hij een adjunct-secretaris benoemen en ontslaan.

4. Er is een Centrale Commissie, die bestaat uit de voorzitter en de ondervoorzitter van de Monumentenraad alsmede uit een lid van elk der afdelingen, jaarlijks door elk dier afdelingen uit haar midden aangewezen. De leden oordelen naar eigen bevinding. De secretaris van de Monumentenraad treedt op als secretaris van de Centrale Commissie.

5. Waar in deze wet is voorgeschreven, dat de Monumentenraad optreedt, handelt iedere afdeling zelfstandig in zaken, welke uitsluitend haar taak betreffen. Zaken, welke meer dan een afdeling betreffen, worden door de betrokken afdelingen gezamenlijk behandeld en, indien tussen hen geen overeenstemming wordt bereikt, door de Centrale Commissie.

6. De Centrale Commissie heeft voorts tot taak het tot stand brengen en bijhouden, gehoord de betrokken afdeling of afdelingen, van de in deze wet voorgeschreven registers van de beschermde monumenten en van de beschermde stads- en dorpsgezichten.

7. De Monumentenraad is bevoegd niet-leden van de Monumentenraad in de gelegenheid te stellen tot het bijwonen van vergaderingen, het deelnemen aan de beradslagingen en het dienen van voorlichting.

8. De Monumentenraad is bevoegd te zijner voorlichting commissies in te stellen, waarin ook niet-leden van de Monumentenraad zitting kunnen hebben.

Artikel 6. Onze Minister geeft voorschriften betreffende de vergaderingen en de stemmingen, de bevoegdheden van de voorzitters, de bevoegdheden van de Centrale Commissie en van de afdelingen, bedoeld in artikel 5, en betreffende hetgeen verder regeling behoeft.

Artikel 7. Openbare lichamen verlenen de Monumentenraad zoveel mogelijk hun medewerking bij de uitvoering van zijn taak en stellen daartoe gegevens tot zijn beschikking.

HOOFDSTUK III

Beschermde monumenten

Artikel 8. 1. De Monumentenraad ontwerpt voor elke gemeente, waarin zich onroerende monumenten bevinden, welke naar zijn oordeel voor bescherming in aanmerking komen, een lijst van deze monumenten. Hij vermeldt bij elk monument de redenen, welke de plaatsing op de lijst wettigen, alsmede de kadastrale te naamstelling en de kadastrale aanduiding van het betrokken onroerend goed.

2. Onze Minister zendt dat ontwerp aan de gemeenteraad, die binnen de bij de toezending hiervoor gestelde termijn, welke ten minste twee maanden bedraagt, Onze Minister in overweging kan geven monumenten aan de lijst toe te voegen of daarvan af te voeren. Indien de gemeenteraad dit verzoekt, verlengt Onze Minister de gestelde termijn ten hoogste tot het dubbele van zijn oorspronkelijke duur.

Artikel 9. 1. Na afloop van de in het vorige artikel bedoelde termijn stelt Onze Minister de lijst vast

en doet hij deze met een exemplaar van deze wet door de zorg van burgemeester en wethouders op de secretarie ter kosteloze inzage voor een ieder nederleggen. De burgemeester maakt die nederlegging op de gebruikelijke wijze aan de ingezetenen bekend.

2. Onze Minister geeft van plaatsing op de vastgestelde lijst, met verwijzing naar het bepaalde in artikel 27, bij aangetekend schrijven kennis aan degenen, die als eigenaren en zakelijk gerechtigden in de kadastrale legger bekend staan, en aan de ingeschreven hypothecaire schuldeisers.

Artikel 10. 1. De Monumentenraad houdt voor elke gemeente een register aan van de beschermde monumenten. In het register schrijft hij de monumenten, geplaatst op de krachtens artikel 9, eerste lid, vastgestelde lijst, in, voor zover binnen de in artikel 27 bedoelde termijn geen beroep tegen die plaatsing is ingesteld of een beroep is afgewezen. Gehoord de Monumentenraad, stelt Onze Minister de inrichting van het register vast.

2. Het register wordt aangehouden in drievoud. Een exemplaar berust bij de Monumentenraad, een ligt ter kosteloze inzage ter secretarie van de gemeente. Op de laatstgenoemde plaats kan een ieder zich op zijn kosten uittreksels uit het register doen verstrekken.

3. Een exemplaar van het register wordt gezonden aan de bewaarder van de hypotheken, het kadaster en de scheepsbewijzen. Dit exemplaar wordt overgeschreven in de openbare registers. De bewaarder maakt in de kadastrale legger bij de percelen melding van de aanwijzing als beschermd monument overeenkomstig voorschriften, gegeven door Onze Minister van Financiën.

Artikel 11. 1. Onze Minister is bevoegd ambtshalve of op verzoek van de eigenaar in het register wijzigingen te doen aanbrengen. De artikelen 8-10 zijn van overeenkomstige toepassing.

2. De eigenaar van een onroerend monument kan Onze Minister verzoeken zijn onroerend goed in te schrijven in het register. Onze Minister, gehoord de Monumentenraad, beslist op dit verzoek binnen zes maanden. Indien Onze Minister het verzoek inwilligt, zijn de artikelen 8-10 van overeenkomstige toepassing.

Artikel 12. Van wijziging in de kadastrale tenaamstelling of kadastrale aanduiding van een beschermd monument geeft de bewaarder van de hypotheken, het kadaster en de scheepsbewijzen binnen veertien dagen kennis aan de Monumentenraad, die deze wijziging aanbrengt in het onder hem berustende exemplaar van het register en van de wijziging mededeling doet aan burgemeester en wethouders.

Artikel 13. Indien de drie exemplaren van het register niet gelijklopend zijn, worden als beschermd monument slechts aangemerkt de monumenten, die staan vermeld op het in de openbare registers opgenomen afschrift van het register.

Artikel 14. 1. Het is verboden een beschermd monument te beschadigen of te vernielen.

2. Het is verboden zonder vergunning van of vanwege Onze Minister of in strijd met bij zodanige vergunning gestelde voorwaarden:

a. een beschermd monument af te breken, te verplaatsen of in enig opzicht te wijzigen;

b. een beschermd monument te herstellen, te gebruiken of te laten gebruiken op een wijze, waardoor het wordt ontsierd of in gevaar gebracht.

Artikel 15. 1. Een vergunning, als bedoeld in artikel 14, wordt schriftelijk verzocht onder overlegging van de door Onze Minister gevraagde gegevens. Onze Minister bevestigt onverwijld, met vermelding van de datum, de ontvangst van dit verzoek.

2. Onze Minister beslist op het verzoek binnen zes maanden na de datum van ontvangst; hij kan aan een vergunning voorwaarden verbinden in het belang van het monument. Het verzoekschrift is vrij van zegelrecht.

3. Indien onze Minister zijn beslissing niet binnen zes maanden ter kennis van de verzoeker heeft gebracht, is de vergunning niet meer vereist.

4. Indien de vergunning is geweigerd of aan de vergunning voorwaarden zijn verbonden en de belanghebbende daardoor schade lijdt, die redelijkerwijze niet of niet geheel te zijnen laste behoort te blijven, kent Onze Minister hem op zijn verzoek een naar billijkheid te bepalen tegemoetkoming toe.

Artikel 16. 1. De eigenaar van een beschermd monument is verplicht voor het onderhoud en de instandhouding behoorlijk zorg te dragen.

2. Hij is verplicht de werken uit te voeren en de beveiligingsmaatregelen te treffen, welke Onze Minister blijkens een aan de eigenaar gerichte schriftelijke mededeling daartoe nodig acht, en hierbij diens aanwijzingen op te volgen.

3. Bij de in het vorige lid bedoelde schriftelijke mededeling doet onze Minister, met inachtneming van de draagkracht van de eigenaar en van diens belang bij de instandhouding van het monument, een voorstel omtrent het te verlenen subsidie in de kosten alsmede omtrent de voorwaarden, welke aan het subsidie zullen worden verbonden.

4. Indien omtrent de hoogte van het subsidie binnen de bij het voorstel door Onze Minister bepaalde termijn overeenstemming niet is bereikt, bepaalt Onze Minister met verwijzing naar het bepaalde in artikel 27, of en, zo ja, voor welk gedeelte de eigenaar de kosten zal dragen.

Artikel 17. Onze Minister kan, zo nodig met behulp van de sterke arm, doen beletten, dat wordt gehandeld in strijd met een verbod of een voorwaarde, bedoeld in artikel 14. Hij kan op kosten van de overtreders ongedaan maken, hetgeen in strijd hiermede is verricht, en het beschermde monument voor zover nodig in zijn vroegere toestand doen terugbrengen.

Spoeoedeisende gevallen uitgezonderd, geschiedt dit niet, dan nadat de overtreder schriftelijk is gewaarschuwd.

Artikel 18. 1. Indien de eigenaar in gebreke blijft te voldoen aan hetgeen krachtens artikel 16, tweede lid, is bepaald, kan Onze Minister, na schriftelijke aanzoeging, op kosten van de eigenaar het nodige doen verrichten.

2. De gerechtigden tot een beschermd monument zijn verplicht de uitvoering van de werken, waartoe Onze Minister opdracht heeft gegeven, te gedogen. De uitvoering van de werken wordt zo nodig mogelijk gemaakt met behulp van de sterke arm.

Artikel 19. 1. Onze Minister kan bij dwangbevel de ingevolge deze wet verschuldigde kosten invorderen.

2. Het dwangbevel wordt op kosten van de schuldenaar bij deurwaardersexploot betekend en ten uitvoer gelegd op de wijze, bij het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering ten aanzien van vonnissen en authentieke akten voorgeschreven.

3. Binnen 30 dagen na de betekening staat verzet tegen het dwangbevel open door dagvaarding van de Staat. Het verzet schorst de tenuitvoerlegging.

Artikel 20. Indien een beschermd monument wordt gebruikt door een ander dan de eigenaar, zijn de artikelen 16 en 18 van overeenkomstige toepassing op de houder, voor zover dit uit de aard van zijn recht voortvloeit.

HOOFDSTUK IV

Beschermdde stads- en dorpsgezichten

Artikel 21. 1. Gehoord de Monumentenraad, de gemeenteraad, Gedeputeerde Staten en de vaste Commissie van de Rijksdienst voor het Nationale Plan, kan Onze Minister stads- en dorpsgezichten aanwijzen, welke naar zijn oordeel voor bescherming in aanmerking komen, en kan hij zodanige aanwijzing intrekken. Van aanwijzing en intrekking doet hij mededeling in de *Nederlandse Staatscourant* en geeft hij kennis aan de Monumentenraad, de gemeenteraad, Gedeputeerde Staten en de Vaste Commissie van de Rijksdienst voor het Nationale Plan.

2. Gedeputeerde Staten en de gemeenteraad kunnen een beslissing van Onze Minister omtrent het al of niet intrekken van een aanwijzing uitlokken.

Artikel 22. 1. De Monumentenraad houdt voor elke gemeente, waarin zich beschermdde stads- en dorpsgezichten bevinden, een register daarvan aan. In het register schrijft hij de stads- en dorpsgezichten in, onderscheidenlijk voert hij deze van het register af, voor zover tegen de aanwijzing onderscheidenlijk intrekking binnen de in artikel 27 bedoelde termijn geen beroep is ingesteld of een beroep is afgewezen. Gehoord de Monumentenraad, stelt Onze Minister de inrichting van het register vast.

Het register wordt aangehouden in tweevoud. Een

exemplaar berust bij de Monumentenraad en een ligt ter kosteloze inzage op de secretarie van de gemeente.

HOOFDSTUK V

Opgavingen en Vondsten

Artikel 23. 1. Behoudens het bepaalde in het tweede lid is het verboden graafwerk te verrichten, dat ten doel heeft het opsporen of onderzoeken van monumenten.

2. Gehoord de Monumentenraad, kan Onze Minister diensten en instellingen aanwijzen, welke bevoegd zijn graafwerk, als bedoeld in het eerste lid, te verrichten volgens door hem vast te stellen regelen.

Artikel 24. 1. Onze Minister kan bepalen, dat een rechthebbende op een terrein moet dulden, dat hierin graafwerk, als bedoeld in artikel 23, eerste lid, wordt verricht. Voor zover een rechthebbende hierdoor schade lijdt, wordt hem deze door het Rijk vergoed. Rechtsvorderingen tot vergoeding van deze schade staan ter kennisneming van de burgerlijke rechter, binnen wiens rechtsgebied het onroerend goed of het grootste gedeelte daarvan is gelegen.

2. Roerende monumenten, gevonden bij graafwerk, als bedoeld in artikel 23, zijn eigendom van het lichaam, dat het graafwerk heeft verricht.

Artikel 25. 1. Hij die bij graafwerk, anders dan bedoeld in artikel 23, eerste lid, een voorwerp vindt, waarvan hij weet of redelijkerwijze moet vermoeden, dat het een monument is, is verplicht hiervan binnen drie dagen aan de burgemeester van de gemeente waarbinnen de vondst is gedaan, mededeling te doen.

2. De burgemeester geeft van deze mededeling onverwijld kennis aan de directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Artikel 26. 1. Indien bij graafwerk, anders dan bedoeld in artikel 23, eerste lid, een vondst wordt gedaan, als bedoeld in artikel 25, kan Onze Minister op voorstel van de Monumentenraad ten behoeve van een in te stellen wetenschappelijk onderzoek voorschriften geven met betrekking tot de uitvoering van het werk of kan hij gelasten, dat het werk voor bepaalde of voor onbepaalde tijd geheel of gedeeltelijk wordt stilgelegd.

2. Schade, veroorzaakt door een maatregel, bedoeld in het vorige lid, wordt door het Rijk vergoed. Rechtsvorderingen tot vergoeding van deze schade staan ter kennisneming van de burgerlijke rechter, binnen wiens rechtsgebied het onroerend goed of het grootste gedeelte daarvan is gelegen.

HOOFDSTUK VI

Beroep

Artikel 27. 1. Belanghebbenden kunnen binnen twee maanden na de datum van verzending van een beslissing, genomen krachtens deze wet, bij Ons in beroep komen.

2. Het beroepschrift bevat de gronden, waarop het beroep berust.

3. Een beroep schorst slechts de werking van een beslissing, genomen krachtens artikel 24, eerste lid.

Artikel 28. Gedurende de termijn van beroep of hangende een beroep zijn van het ogenblik, waarop de kennisgeving, bedoeld in artikel 9, tweede lid, heeft plaats gehad, de artikelen 12, 14, 15 en 17 van overeenkomstige toepassing.

HOOFDSTUK VII

Strafbepalingen

Artikel 29. Hij die opzettelijk handelt in strijd met een der artikelen 14, 23, eerste lid, en 25, eerste lid, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of geldboete van ten hoogste driehonderd gulden. Het feit is een misdrijf.

Artikel 30. Hij die handelt in strijd met een der artikelen 14, 23, eerste lid, en 25, eerste lid, wordt gestraft met een hechtenis van ten hoogste zes maanden of geldboete van ten hoogste driehonderd gulden. Het feit is een overtreding.

Artikel 31. Indien het feit wordt begaan door of vanwege een rechtspersoon, wordt de strafvervolgung ingesteld en de straf uitgesproken, hetzij tegen de rechtspersoon, hetzij tegen hem, die tot het feit opdracht gaf of die de feitelijke leiding had bij het verboden handelen of nalaten, hetzij tegen beiden.

HOOFDSTUK VIII

Slotbepalingen

Artikel 32. 1. Onze Minister wijst de personen aan, die belast zijn met het toezicht op de uitvoering van deze wet. Zij hebben van des voormiddags acht uur tot zonsondergang toegang tot alle beschermde monumenten. Bij weigering van toegang verschaffen zij zich deze met behulp van de sterke arm.

2. Kerken en andere gebouwen, voor de eredienst bestemd, betreden zij ambtshalve niet gedurende een godsdienstoefening.

3. In woningen treden zij tegen de wil van de bewoner niet binnen dan vergezeld van de commissaris van politie of de burgemeester der gemeente, waarin de woning is gelegen, dan wel voorzien van een algemene of bijzondere schriftelijke last van de procureur-generaal bij het gerechtshof of van de officier van justitie of van een bijzondere schriftelijke last van de commissaris van politie of in gemeenten, waar geen commissaris is, van de burgemeester.

4. Van dit binnentreden wordt binnen tweemaal vierentwintig uren proces-verbaal opgemaakt. Hierin wordt mede van het tijdstip van het binnentreden en van het ermee beoogde doel melding gemaakt. De vorenbedoelde personen zijn bevoegd zich van bepaalde

door hen aan te wijzen personen te doen vergezellen. In dit geval wordt hiervan in het proces-verbaal melding gemaakt.

Artikel 33. 1. Ten aanzien van de bescherming van monumenten, welke zijn ingeschreven in de registers, bedoeld in artikel 10, of welke worden beschouwd als beschermde monumenten ingevolge het bepaalde in artikel 35, en ten aanzien van de bescherming van stads- en dorpsgezichten, welke zijn ingeschreven in de registers, bedoeld in artikel 22, worden geen regelen gesteld dan bij of krachtens de wet.

2. Over het ontwerp van provinciale en gemeentelijke verordeningen ter bescherming van monumenten en van stads- en dorpsgezichten wordt het advies van de Monumentenraad ingewonnen.

3. Van een verordening, als bedoeld in het vorige lid, wordt een exemplaar aan Onze Minister en worden drie exemplaren aan de Monumentenraad gezonden.

Artikel 34. De Woningwet wordt als volgt gewijzigd:

A

Aan artikel 6, tweede lid, wordt, na verandering van de punt aan het slot door een komma-punt, toegevoegd:

a. indien voor de uitvoering van het plan een vergunning ingevolge de Monumentenwet is vereist en deze niet is verleend.

B

Aan artikel 6 wordt een zevende lid toegevoegd, luidende:

7. Indien een vergunning, als bedoeld in het eerste lid onder *a*, betrekking heeft op een woning of ander gebouw, dat behoort tot een beschermd stads- of dorpsgezicht in de zin van de Monumentenwet, zenden burgemeester en wethouders een afschrift van de vergunning aan de Monumentenraad.

C

Toegevoegd wordt een artikel 6*a*, luidende:

1. Voor zover de vergunning, bedoeld in artikel 6, eerste lid, wordt gevraagd met betrekking tot een woning of ander gebouw, behorend tot een beschermd stads- of dorpsgezicht in de zin van de Monumentenwet, wordt de beslissing, indien er overigens geen grond is om de vergunning te weigeren, bij besluit van burgemeester en wethouders aangehouden, totdat de ter voldoening aan artikel 43*a* vast te stellen regeling rechtskracht heeft verkregen. Burgemeester en wethouders geven van dit besluit terstond kennis aan Onze Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

2. Indien Onze Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen van oordeel is, dat het verlenen van een vergunning zal leiden tot een ongewenste wijziging van het beschermd stads- of dorpsgezicht, kan hij binnen twee maanden na verzending van de kennisgeving, bedoeld in het eerste lid, voorziening vragen bij Onze Minister, belast met de uitvoering van deze wet. Hij

doet daarvan mededeling aan burgemeester en wethouders. Onze Minister, belast met de uitvoering van deze wet, kan binnen drie maanden verklaren, of tegen het verlenen van de vergunning al dan niet bezwaar bestaat. Hij zendt een afschrift van zijn beslissing aan burgemeester en wethouders en aan Onze Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

3. In afwijking van het bepaalde in het eerste lid wordt de vergunning verleend:

a. indien Onze Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen heeft verklaard, dat tegen het verlenen van de vergunning geen bezwaar bestaat;

b. indien de in het vorige lid bedoelde termijn van twee maanden is verstreken zonder dat een mededeling van Onze Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen is ontvangen;

c. indien een mededeling, als bedoeld in het vorige lid, tweede volzin, is ontvangen en hetzij Onze Minister, belast met de uitvoering van deze wet, heeft verklaard tegen het verlenen van een vergunning geen bezwaar te hebben, hetzij de in het vorige lid bedoelde termijn van drie maanden is verlopen, zonder dat een beslissing is genomen.

D

Toegevoegd wordt een artikel 43a, luidende:

1. Binnen een jaar na de inschrijving als beschermd stads- of dorpsgezicht krachtens artikel 22 van de Monumentenwet treft de gemeenteraad bij plan van uitbreiding dan wel bij voorschriften, als bedoeld in artikel 43, voorzieningen ter bescherming van dat stads- of dorpsgezicht.

2. Gedeputeerde Staten gaan op kosten van de gemeente tot de vaststelling of de herziening van het plan van uitbreiding dan wel van de voorschriften, als bedoeld in artikel 43, over, indien de gemeenteraad het bepaalde in het vorige lid niet of niet behoorlijk naleeft. Artikel 40 is daarbij van overeenkomstige toepassing.

3. Voor zover een plan van uitbreiding dan wel voorschriften, als bedoeld in artikel 43, strekken tot bescherming van een beschermd stads- of dorpsgezicht, worden zij niet goedgekeurd, dan nadat de Monumentenraad daarover is gehoord.

4. Voor zover een plan van uitbreiding of voorschriften, bedoeld in artikel 43, strekken tot bescherming van een beschermd stads- of dorpsgezicht, wordt voor de toepassing van artikel 37 de Monumentenraad mede als belanghebbende beschouwd.

5. Gedeputeerde Staten kunnen ter bescherming van een beschermd stads- of dorpsgezicht de herziening gelasten van voorschriften, als bedoeld in artikel 43. Zij kunnen een termijn stellen, waarbinnen de herziening aan hun goedkeuring moet worden onderworpen. Artikel 40 is daarbij van overeenkomstige toepassing.

Artikel 35. 1. Gedurende vijf jaar na het in werking treden van deze wet worden, zolang voor een gemeente niet is vastgesteld het register, als bedoeld in artikel 10, eerste lid, de in die gemeente gelegen on-

roerende zaken, vermeld in de Voorlopige Lijst der Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, zoals deze is opgemaakt en uitgegeven door de Rijkscommissie, ingesteld bij Koninklijk besluit van 7 juli 1903, nr. 44, en door de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, ingesteld bij Koninklijk besluit van 10 mei 1918, nr. 66, beschouwd als beschermde monumenten.

2. Onze Minister is bevoegd op verzoek van de eigenaar onroerende zaken van de in het vorige lid bedoelde Voorlopige Lijst af te voeren.

Artikel 36. De Tijdelijke Wet Monumentenzorg wordt ingetrokken.

Artikel 37. Het Koninklijk Besluit van 20 juni 1946, nr. 18, houdende instelling van de Voorlopige Monumentenraad, wordt ingetrokken.

Artikel 38. Deze wet kan worden aangehaald als „Monumentenwet”.

ADRES MONUMENTENWET

Aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal

Het bestuur van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond, met voldoening kennis genomen hebbende van het ontwerp voor de Monumentenwet, moge het volgende onder Uw aandacht brengen.

ALGEMENE BESCHOUWINGEN

Eenvoudige woon- en bedrijfsgebouwen.

Van groot belang voor het functioneren van de Monumentenbescherming zal de omvang van het monumentenbezit zijn, dat door de wet kan worden beschermd. Van waarde voor het nageslacht moeten niet alleen de voornaamste stijlvoorbeelden worden geacht, doch ook de eenvoudiger bouwkunst. Nog overal in den lande zijn voortbrengselen te vinden van goede locale architectuur, die door materiaalgebruik en vormgeving karakteristiek is voor de bouwwijze, die gedurende een bepaald tijdvak in een bepaalde streek voorkwam. De belangstelling richt zich geleidelijk meer op deze eenvoudige gebouwen, waarin het sociale aspect van vroeger sterker benaderbaar is. Niet alleen de hoogtepunten van de architectuur, doch ook de eenvoudiger gebouwen van het dagelijks leven, zoals het bescheiden woonhuis, de boerderijen en de molens zijn het waard om behouden te blijven al is het slechts in de meest typische en kenmerkende exemplaren.

Dit soort gebouwen, dat voor een groot deel het aantrekkelijk aspect van de oude stads- en dorpskernen — soms zelfs van het landschap — bepaalt en dat een belangrijke culturele en recreatieve waarde vertegenwoordigt, mag niet door gebrek aan financiële middelen ten gronde gaan. Slechts indien blijkt, dat dergelijke gebouwen in de huidige zo zeer veranderde maatschappij geen bestemming meer kunnen vinden, of indien een onontkoombare stedenbouwkundige ontwikkeling daartoe noopt, zal slopen onvermijdelijk zijn. Uit

dien hoofde is het noodzakelijk, dat Monumentenzorg de middelen ter beschikking worden gesteld, die het mogelijk maken om de bebouwing, die dit waard is, in stand te houden. Het vinden van een passende bestemming en het bruikbaar maken van de gebouwen voor die bestemming zal in de toekomst een belangrijke taak van de Monumentenzorg zijn.

In dit verband moge worden opgemerkt, dat een nauwe samenwerking met en een grotere steunverlening van de zijde van de Ministeries van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid en van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening voor de verbetering van de daarvoor in aanmerking komende woonhuizen resp. boerderijen dringend gewenst is.

Kerkelijke monumenten.

Hoezeer de Bond ook oog heeft voor de bijzondere verhoudingen, welke er zijn tussen Kerk en Staat, toch acht hij het ongewenst, dat kerkgebouwen als een afzonderlijke groep worden beschouwd. De eisen, die het gebruik hier stelt en waaraan men van oudheidkundige zijde tegemoet dient te komen, gelden niet slechts hier, doch voor alle in gebruik zijnde gebouwen. Restaureren is immers steeds het vinden van een compromis of synthese tussen de eisen van het heden en de waarde van vroeger. Het herstellen van kerken is de voornaamste taak van de Monumentenzorg geweest. Bij de vele resultaten, die op dit gebied geboekt zijn, heeft men blijk gegeven van een open oog voor de eisen van het gebruik.

Vele historische kerkinterieurs zijn dan ook zodanig gewijzigd, dat zij naar veler opvatting beter dienstbaar zijn gemaakt aan de liturgie, doch geenszins in esthetische of historische zin belangrijker zijn geworden. Waar de ervaring op dit gebied geleerd heeft, dat onder de huidige regelingen, waarbij de kerkelijke monumenten op een zelfde wijze worden behandeld als de andere, goede resultaten worden bereikt, acht de Bond het niet juist dat deze monumenten nu tot een aparte groep worden gerekend. Een historisch kerkgebouw mag geen rem zijn voor de ontwikkeling van de liturgie van het kerkgenootschap, dat het gebruikt. Aan de andere kant maant een waardevolle omgeving tot een zekere voorzichtigheid, zodat niet iedere nieuwe stroming zich direct in de architectuur zal dienen uit te drukken.

Roerende monumenten.

Een belangrijk punt vormt de bescherming van onderdelen van het interieur van historische openbare en bijzondere gebouwen. Slechts datgene, wat volgens de zin van het Burgerlijk Wetboek onroerend is, zoals orgels, preekstoelen, koorhekken, betimmeringen, tegeltableaus e.d. zullen onder de bescherming van de huidige wet vallen. Er zijn echter roerende zaken, waarvan het behoud ter plaatse van belang is voor het handhaven van het karakter van het monument, waarin zij zich bevinden. Men denke hierbij aan wandtapijten, kronen, meubels, e.d. Wij achten het noodzakelijk, dat ook de roerende monumenten in de bescherming delen, mits

zij van ouds behoren tot een ruimte in een openbaar of bijzonder gebouw en het historische karakter daarvan mede bepalen.

Organisatie.

De organisatie van de monumentenzorg en de verdeling van de verantwoordelijkheid over de verschillende bestuursorganen is een punt van veel belang. De leiding van en de uiteindelijke verantwoordelijkheid voor de monumentenzorg ligt bij het Rijk. De initiatieven tot een monumentenbescherming zijn steeds van het Rijk uitgegaan en het is te verwachten, dat ook in de toekomst van deze zijde initiatieven ontplooid zullen worden. Slechts op deze wijze is de continuïteit van het monumentenbeleid en de gelijkwaardige belangstelling voor het gehele land gewaarborgd. Een centraal overzicht over de monumenten en de restauraties is noodzakelijk, omdat alleen daardoor de culturele waarde en de plaatselijke karakteristiek beoordeeld kunnen worden. Lagere bestuursorganen slaan de waarde van de in hun gebied voorkomende monumenten soms te hoog en vaak te laag aan. Ook biedt het Rijk meer waarborg tegen de inmenging van persoonlijke belangen. Niettegenstaande het voorgaande is in de toekomst een toenemende bemoeiing van de gemeentelijke en provinciale overheden met de monumentenzorg te verwachten en te wensen. De ontwikkeling van de laatste jaren heeft er toe geleid, dat verschillende steden een organisatie voor het werk in het leven hebben geroepen (o.a. Amsterdam, Amersfoort, Haarlem en Utrecht). Slechts door Provincie en Gemeente kan het toezicht op de kleinere monumenten doeltreffend geschieden en kan met de eigenaren voldoende overleg worden gepleegd. Voor het welslagen van de monumentenbescherming is de steun van Provincie en Gemeente onontbeerlijk.

Het Rijk dient dan ook die monumenten te beschermen, die slechts bij hoge uitzondering mogen worden aangetast, terwijl Provinciale en Gemeentelijke verordeningen aanvullend dienen te werken. Het zou noodzakelijk zijn dergelijke verordeningen bij de wet verplicht te stellen en tevens richtlijnen te verstrekken voor en toe te zien op het samenstellen van provinciale en gemeentelijke monumentenlijsten, zodat een gelijkwaardige behandeling over het gehele land gewaarborgd is. Er zal echter steeds een belangrijk verschil tussen de gemeenten onderling blijven bestaan in de wijzen, waarop deze monumentenverordeningen worden nageleefd.

Restauratiewijze.

Niet alleen de bescherming van monumenten, doch ook de wijze waarop ze gerestaureerd worden, acht de Bond van groot belang. Reeds herhaalde malen heeft hij aan dit zeer specialistische onderwerp studies en bijeenkomsten gewijd. Het is in de praktijk gebleken, dat bij restauraties van oude gebouwen centrale richtlijnen en een nauwlettend toezicht van het Rijk noodzakelijk zijn. Nauwer contact met buitenlandse specialisten en methoden op dit gebied is dringend gewenst.

Voor het voeren van een eigen beleid ten opzichte van restauratiewijzen en -methoden acht de Bond, mede door wat in het verleden gepasseerd is, de Provinciale en Gemeentelijke overheden niet de aangewezen instanties. De plaatselijke liefhebbers, hoe enthousiast ook, zijn voor de monumenten niet zonder gevaar.

Stedebouwkundige maatregelen.

De verhouding tussen monumentenzorg en stedebouwkundige regelingen is een facet, waaraan in verschillende adressen aandacht is geschonken. Over het algemeen wordt daarbij uitgegaan van de mening, dat de stedebouwkundige tot taak heeft alle belangen zowel van culturele als van materiële aard af te wegen en tot een harmonisch geheel te verenigen en dat hem derhalve in vele aangelegenheden het laatste woord toekomt. De culturele waarde, die de oude bouwkunst bezit, neemt echter een zeer bijzondere positie in. Het betreft hier geen planonderdeel, waaraan te midden van andere culturele en materiële eisen door de stedebouwkundige een plaats en vorm moet worden gegeven, doch een reeds bestaande vorm. Juist op dit punt is de stedeboower als scheppend kunstenaar subjectief. Bovendien heeft de praktijk geleerd, dat de stedebouwkundige, die met de plannen voor de binnenstad geen ervaring heeft, steeds onvoldoende rekening houdt met de belangen van de monumentenzorg. Het is onze Bond echter bekend, dat het menigmaal na overleg mogelijk is gebleken een voorgesteld plan op zodanige wijze te veranderen dat alsnog verscheidene monumenten bewaard konden blijven zonder dat daarbij andere aspecten werden benadeeld.

Men moet hierbij steeds voor ogen houden, dat de hogere instanties doorgaans alleen de materiële zijde beoordelen van de gemeentelijke stedebouwkundige plannen. Het culturele aspect wordt slechts in zeer weinige gevallen door het provinciale bestuur in beschouwing genomen. Er bestaat bij dergelijke uitsluitend in de gemeentelijke sfeer gegroeide plannen geen garantie, dat het belang van de monumentenzorg op redelijke wijze wordt gediend. Bovendien komt het voor, dat stedebouwkundige inzichten zich in korte tijd wijzigen. Het probleem van het verkeer in de binnenstad b.v. is nog geen onderwerp, waarover de meningen zich hebben geconsolideerd. Ook buiten de kring der oudheidkundige verenigingen gaan steeds dringender stemmen op, de verkeerstoefloed in de binnensteden zover dat mogelijk is te beperken.

Nauwer wordt de band tussen de monumentenzorg en de stedebouwkunde bij de regeling van de beschermde stads- en dorpsgedeelten. Deze regeling is als een noodzakelijke voltooiing van de groei van de monumentenzorg te beschouwen. In vroeger jaren was het mogelijk de grote monumenten te restaureren zonder dat men zich zorg hoefde te maken over de achtergrond of omgeving, waarin zij geplaatst waren. Nu echter de totale structuur van stad en dorp steeds meer in het geding komt, heeft het weinig zin aan individuele gebouwen grote kosten te besteden, indien ze in de toekomst in een omgeving komen te staan waarin

ze niet meer passen. Bovendien is de waarde van het merendeel der Nederlandse monumenten gelegen in de totaliteit van stads- en dorpsbeeld. Ons land heeft weinig spectaculaire objecten van grote omvang, doch munt uit door de intimiteit van stad en dorp. Op welke wijze en in welke mate de bescherming van stads- en dorpsbeelden in de praktijk verwezenlijkt kan worden, zal in de toekomst moeten blijken. Veel zal daarbij afhangen van het geven van een bruikbare bestemming aan de bestaande bebouwing.

Het verbeteren van stadskernen met behoud van zoveel mogelijk cultuurhistorische waarde, zal een uitgebreide studie vereisen. Een dergelijke studie kan men van de meeste gemeentebesturen niet verwachten. De belangstelling daarvan gaat meer uit naar de ontegenzeggelijk gemakkelijker weg van algemene vernieuwing. Voor het specialistische werk van het geven van adviezen bij het maken van vernieuwingsplannen van oude stadskernen kan slechts een centraal Rijksapparaat dienst doen. Naar de mening van de Bond behoort de stedebouwkundige afdeling van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in verband hiermede aanmerkelijk te worden vergroot en gespecialiseerd om leiding te kunnen geven bij de herstelwerkzaamheden van stedebouwkundige complexen.

Bij het tot stand komen van dergelijke sanerings- en reconstructieplannen is een nauwe samenwerking met het Ministerie van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid geboden. Dit mag echter naar de mening van de Bond niet inhouden, dat de bevoegdheid van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen tot het weigeren van een sloopvergunning zou dienen te worden beperkt. Ten aanzien van het verwezenlijken van bedoelde plannen moge tevens worden overwogen in hoeverre het mogelijk zal zijn tot onteigening van een monument over te gaan volgens een eenvoudiger procedure dan is aangegeven in artikel 141 der Onteigeningswet en in hoeverre steun kan worden verleend ten behoeve van de bijzondere verzorging van de nieuw te stichten panden tussen de monumenten.

ARTIKELEN

ARTIKEL 1, onder b, 1. Onder het begrip „zaken”, dient men mede te verstaan; roerende zaken, die behoren tot de historische inrichting van een openbaar of bijzonder gebouw.

De term „schoonheid” is te vaag, daar deze eigenschap niet het gevolg behoeft te zijn van de vormgeving, maar kan berusten op schilderachtig verval, patina of begroeiing. Beter ware: architectonische conceptie.

Ook de term „wetenschap” is te vaag, beter ware een nadere aanduiding: geschiedenis van de bouwkunst, bouwkunde, weg- en waterbouw, versterkingsbouw, eredienst, woonzeden of bedrijfsvorm. Een afzonderlijke vermelding van de volkskundige waarden kan in dit verband derhalve vervallen.

Indien een zaak, die ouder dan 50 jaar is, als monument kan worden aangemerkt, zou de monumentenlijst — strikt genomen — ieder jaar behoren

- te worden aangevuld. In het algemeen zal een geregelde herziening in verband met over het hoofd geziene objecten, sloop en restauratie gewenst zijn.
- ART. 1, onder b, 2. „daarin” dient te worden aangevuld met: of daarop.
- ART. 1, onder b, 3. „geschiedkundige” dient te worden aangevuld met: of volkskundige.
- ART. 1, onder d. kerkelijke monumenten behoren naar de mening van de Bond in dit verband geen afzonderlijke categorie te vormen.
- ART. 1, onder g. aan de onderdelen van stads- en dorpsgezichten kunnen worden toegevoegd: straatmeubilair, beplanting, erven en erfafscheidingen.
- ARTIKEL 2, lid 2. Het overleg als hier bedoeld dient niet te blijven beperkt tot eigenaren van kerkelijke monumenten.
- ARTIKEL 5, lid 1. Het ware te overwegen de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg te splitsen in twee commissies, t.w. één voor de restauratie van afzonderlijke gebouwen en één voor de stedenbouwkundige aangelegenheden. Het laatste onderwerp toch is zo veelzijdig, dat voor het beoordelen van de ruimtelijke, verkeerstechnische, waterstaatkundige, landbouwkundige en sociaal-economische aspecten bijzondere vakkennis of tenminste diepgaand inzicht in de desbetreffende vraagstukken vereist is.
- ARTIKEL 14, lid 2. Het is gewenst het hier bedoelde verbod uit te strekken over het aan het gezicht onttrekken van een monument.
- ARTIKEL 15, lid 4, en ARTIKEL 16, lid 3 en lid 4, wekken de indruk ondanks de beroepsmogelijkheid toch te weinig rechtszekerheid te bieden. De eigenaar van een monument zou tenminste moeten kunnen rekenen op de vergoeding van het verschil tussen de kosten van modern technisch herstel en die van kunsthistorische restauratie.
- ARTIKEL 34. Afgezien van de omstandigheid, dat de voorgestelde aanvulling van de huidige Woningwet slechts een zeer tijdelijke oplossing kan zijn, nu reeds ontwerpen voor een nieuwe Woningwet en een nieuwe Wet op de Ruimtelijke Ordening bij de Staten-Generaal werden ingediend, moeten ook bezwaren rijzen tegen de strekking ervan. Een doeltreffende bescherming van stads- en dorpsgezichten kan namelijk geenszins worden bereikt door middel van een regeling van de bestemming en het gebruik van gronden, vervat in bestemmings- en profielkaarten met bebouwingsvoorschriften, ook al zouden voor de bebouwde kom in bepaalde gevallen nog bijzondere rooilijn- en bouwverboden worden vastgesteld. Buiten de beschermde monumenten dienen immers niet alleen een aantal hoofdtrekken, maar vooral talloze details te worden vastgelegd, die vaak grotendeels

de waarde van het desbetreffende stads- of dorpsbeeld bepalen. Het materiaalgebruik, de kleuren van het verwerk, een bepaalde ritmiek in de gevelcompositie, de tuinaanleg, de aard en de vorm van erfafscheidingen, bijzondere bestratingwijzen, de soort wegbeplanting e.d. kunnen slechts voor een zeer gering gedeelte in het kader van een stedenbouwkundige regeling worden voorgeschreven. En al kan een bepaling worden opgenomen, dat B. en W. nadere eisen kunnen stellen, hun bevoegdheid in deze is niet onbeperkt en in de praktijk — vooral in kleine gemeenten — weinig doeltreffend.

Als aanvulling op een regeling als bedoeld zouden men dan nog een bijzondere gemeentelijke verordening kunnen eisen, die nadere voorschriften inhoudt tot handhaving van het karakter van een beschermd gebied. Doch ook met behulp hiervan zal het administratief en technisch bezien nog zeer moeilijk zijn het beoogde doel te benaderen. In de eerste plaats zijn de weinige stedenbouwkundigen niet alleen reeds overbelast, zodat er al een grote achterstand bestaat in het normale werk van de uitbreidingsplannen, maar onder hen zullen er bovendien niet veel zijn, die wat tijd en interesse betreft in staat mogen worden geacht een gedetailleerd conserveringsplan te ontwerpen. In de tweede plaats zal een zodanig plan, waarvan er in de praktijk slechts een enkel voorbeeld na lange tijd tot stand kan komen, zo star zijn, dat voor iedere geringe wijziging de gehele procedure opnieuw moet worden aangevangen.

De Bond geeft derhalve in overweging naar een eenvoudiger en sneller te verwezenlijken methode te streven, overeenkomstig artikel 29 van de Wet houdende voorlopige regeling in zake het Nationale Plan en de Streekplannen. Aldus zouden slechts duidelijk omgrensde beschermde gebieden worden aangewezen, waarbinnen een meldingsplicht ten aanzien van voorgenomen veranderingen geldt. Men kan opmerken, dat de gemeentelijke autonomie hierdoor sterker wordt aangetast dan door een stedenbouwkundige regeling als bovenbedoeld, doch dit is slechts schijn, want bij nalatigheid in zake de laatste kan een dergelijk plan worden opgelegd, terwijl de afzonderlijke monumenten toch ook niet meer tot vrije beschikking van de eigenaar staan. Evenals voor deze objecten, behoort uiteraard voor de beschermde gebieden een schadevergoedingsregeling van kracht te worden.

Het Bestuur van de Koninklijke
Nederlandsche Oudheidkundige Bond,

(w.g.) TH. LUNSINGH SCHEURLEER, *voorzitter*.
(w.g.) VAN DER MARK, *secretaris*.

SUMMARY

A BILL FOR THE PROTECTION OF ANCIENTS MONUMENTS

At present the protection of the Netherlandish monuments is based on a temporary act (Tijdelijke Wet Monumentenzorg), which will expire on January 1st 1959. In order to replace this act a bill concerning the protection of monuments was drafted and introduced to the "Second Chamber" as early as 1955. This bill is far more comprehensive than its predecessor and if it will be passed, the new act will also be able to protect groups of buildings and their surroundings in towns and villages. Besides, it will be possible to come to a more satisfactory arrangement of all matters concerning excavations and archaeological finds, which now present numerous difficulties.

In connection with the bill in question the "Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond" has informed the "Second Chamber" of the desirability of several improvements. In the first place attention has been drawn to the simple dwellings and buildings, used for the carrying out of trades, to which our old town- and village-centres

owe most of their attractiveness. According to the Royal Society the principle, accepted in the bill, which considers the monumental churches as a group by itself, is going too far. The present arrangement, which treats ecclesiastical monuments on a level with other monuments, has so far never presented the slightest difficulty. The Society regrets the fact that the drafted bill will confine the protection of antique furniture, housed in a historic building, to the immovables. The Society advocates an organisation of the protection and care of monuments, in which provincial authorities and municipal corporations take an active part. With regard to the methods of restoration, the Society considers uniform regulations and strict supervision by the government essential. Finally the Society stresses the importance of a close co-operation with the Ministry of Housing and Building Activities where town-planning and the reconstruction of historic town-centres are concerned.

DE VROEGSTE GEBOUWEN VAN BAKSTEEN IN VLAANDEREN

DOOR

DR. L. DEVLIEGHER

Voor de eerste Middeleeuwse baksteenbouw in Nederland, worden soms aanknopingspunten gezocht in Vlaanderen en dit aan de hand van enkele onjuist geïnterpreteerde feiten of foutieve dateringen. Het is dus niet ondienstig de verschillende argumenten, die worden aangevoerd om aan Vlaanderen een belangrijk aandeel toe te kennen bij het ontstaan van de Middeleeuwse baksteenbouw, kritisch te beschouwen. In dit artikel willen wij nagaan in hoeverre dit gewest terzake inderdaad een rol kan hebben gespeeld.

In 1127 werd de Vlaamse graaf Karel de Goede vermoord in de Brugse St. Donaaskerk, die omstreeks 900 gebouwd werd naar het voorbeeld van de Munsterkerk te Aken. Een ambtenaar van het grafelijke hof, Galbertus, heeft ons een uitvoerig verhaal van die tragische feiten nagelaten. In zijn beschrijving van de kerk lezen wij o.a., dat het gebouw vroeger met hout overdekt was; een brand had deze afdekking vernield. Om een herhaling te voorkomen had men toen een gewelf gemaakt „ex ollis et lateribus”¹. Over de betekenis van die uitdrukking is reeds heel wat te doen geweest; aarden potten, baksteen, pannen² of herbezigdromeins materiaal³

¹ H. Pirenne, *Histoire du meurtre de Charles le Bon, comte de Flandre (1127-1128) par Galbert de Bruges*, Parijs 1891, blz. 60. De uitgebreide opgravingen van 1955 hebben geen resten van dit gewelf aan het licht gebracht.

² Pannen kunnen moeilijk bedoeld zijn, daar Galbertus op een andere plaats (Pirenne, *o.c.*, blz. 71) vertelt, dat de belegerden het lood van het kerkdak rukten en het naar de aanvallers wierpen.

³ In zijn belangrijk artikel, „Tijdstip en ontstaan van onze Middeleeuwse baksteen”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 7 (1954), kol. 23-36, houdt W. J. A. Arntz het o.a. voor mogelijk, dat de pannen en baksteen afkomstig zouden zijn geweest van een vervallen Romeins of Karolingisch kasteel. De tekst, die hij bedoelt — een anonieme kroniek tussen 1084-1087 opgesteld — beschrijft o.m. het slopen te Oudenburg van de zware, waarschijnlijk romeinse, omheiningsmuur, die gebouwd was met steen uit de streek van Doornik, Boulogne en Keulen. In verband met Brugge zegt de kroniek: „Nam antea, Balduini Insulensis [Boudewijn V, 1035-1067] temporibus comitis totius Flandriae, edificentia Brugensis Urbis magna ex parte ex lapidibus istis constructa dignoscuntur. Quia postquam comes Ernal-

werden als vertaling voorgesteld. H. Mansion was de eerste die de tekst, ons inziens terecht, vertaalde door „holle gebakken potten”⁴. Met dit materiaal kon men een gewelf maken, dat niet te zwaar drukte op de muren, die waarschijnlijk slechts berekend waren op de druk van een houten afdekking. Wij mogen veilig aannemen dat de veronderstelling omtrent een zo vroegtijdig „baksteenexperiment” steunt op een verkeerde interpretatie van de tekst van Galbertus, die ons dus geen bewijs levert voor het bestaan van baksteen te Brugge, lang vóór 1127.

Voor zover wij nu weten dateren de oudste Middeleeuwse bakstenen in Vlaanderen pas van omstreeks 1200; naar techniek en formaat vertonen zij geen verwantschap met Romeinse producten, waarvan verschillende eeuwen hen scheidten.

Te Brugge is de geveltoren van de St. Salvator tot aan het eerste rondboogfries romaans⁵; het grootste gedeelte bestaat uit baksteen van 31,5/33 × 14/15 × 8,5/9,5 cm. Vele bakstenen zijn slecht gebakken, zwart-grijs van kleur en brokkelig; er is geen bepaald metselverband gebruikt.

In de oorspronkelijke noordmuur van de romaanse ziekenzaal van het St. Janshospitaal te

Barbatus [Boudewijn IV?, 988-1035] Bruggiam edificare coepit, muros hujus urbis destruere et lapides Bruggensibus tribuere in urbis edificium fecit, quatenus, hac destructa, augmentaretur illa constructa”. J. B. Malou, *Chronicon monasterii Aldenburgensis*, Brugge 1840, blz. 36. Zie ook: M. Gysseling, *Toponymie van Oudenburg*, Brussel 1950, blz. 57-58.

⁴ „A propos de l'ancienne église Saint-Donatien à Bruges”, *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art*, 8 (1938), blz. 99-112. Zie ook Broeder Firmin, *De romaansche kerkelijke bouwkunst in West-Vlaanderen*, Gent 1940, blz. 20-22.

⁵ Br. Firmin, *o.c.*, blz. 357, dateert de bovenste helft van het romaans gedeelte op omstreeks 1200. Daar zijn de binnenwanden met twee rijen grote spitsbogige spaarvelden versierd (drie aan de oost- en westkant; twee aan elke andere zijde). Juist eronder vertonen de buitenmuren afwisselend een laag baksteen en een laag tufsteen. Boven de laat-Gotische westingang zijn de buitenmuren van veldsteen, maar aan de binnenkant komt ook hoofdzakelijk baksteen voor; de westzijde heeft drie rondbogige nissen, terwijl in de andere zijden een brede ontlastingsboog steekt.

Brugge (afb. 1), wisselt in de bogen van de vroegere rondbogige benedenvensters⁶ tufsteen af met baksteen; het metselwerk tussen de vensters bestaat uit een laag tufsteen en twee lagen baksteen. Deze bakstenen meten slechts $27 \times 13 \times 7$ cm. De afwisseling van natuur- en baksteen en de vorm der venstertjes zouden de bouw van dit oudste gedeelte in het begin der 13de eeuw stellen⁷.

In de romaanse kerktoeren te Zuienkerke zijn de rondbogen der galmgaten gemetseld met tufsteen en grote baksteen, meestal afwisselend naast elkaar geplaatst. Aan de kapitelen van de galmgaten beginnen de bladeren zich open te vouwen, hetgeen een datum omstreeks 1200 aanmerkelijk maakt⁸.

Te Varsenare staat een gedeeltelijk vroeggotische bakstenen geveltoren, opgetrokken uit baksteen ($28/31 \times 14/14,5 \times 7,5/8$) en voorzien van een rondbogige ingangsomlijsting van Doornikse steen; deze toren werd begonnen in het eerste kwart der 13de eeuw⁹.

Belangrijk is de grote Cistercienser abdijkerk Ter Duinen (gem. Koksijde), die begonnen werd in 1214¹⁰. Uit de in 1949-1950 opgegraven muurresten kunnen we opmaken dat daar overwegend baksteen ($29/30 \times 12,5/13,5 \times 7,5/8,5$) is toegepast. Maar men komt op een vals spoor als men de in 1949 opgegraven westmuur van de kerk op 1138 dateert en het voorportaal (eerste helft 14de eeuw) op omstreeks 1260¹¹. Volledig ongegrond is daarom een veronderstelling als de volgende, geformuleerd in een opmerking over het Friese klooster Klaarkamp: „Vlaamse kloosterbroeders zullen hier [te Klaarkamp] de kunst van het steenbakken aan de Friezen hebben geleerd; het Cistercienserklooster Ter Duinen had zich althans reeds eerder op

deze kunst toegelegd”¹². Er is geen enkel bewijs, waaruit zou kunnen blijken dat de abdij Ter Duinen, gesticht omstreeks 1128, een rol zou hebben gespeeld bij het ontstaan van de middeleeuwse baksteen en nog minder dat ze invloed uitoefende op de bouwtechniek in Friesland. Heeft men overigens wel overtuigende bewijzen dat de verbreiding van de baksteen in Friesland aan de Cisterciensers is te danken geweest?¹³ Van de kerk van de in 1163 reeds bestaande abdij van Klaarkamp kent men funderingssleuven met baksteenpuin, maar over de bouwdatum is men het niet eens!

In de talrijke duurzame konstrukties, die de abdij Ter Duinen in de 13de eeuw in de Vlaamse kuststreek oprichtte, speelt de baksteen immer een overwegende rol; wij geven hier een korte bespreking van de gebouwen die nu nog bestaan en ons iets leren over de Cistercienser bouwstijl uit die tijd.

Abt Nikolaas van Belle (1232-1253) liet te Kloosterzande (gem. Hontenisse), een uithof van de abdij¹⁴, verschillende gebouwen optrekken, waarvan de kapel nog bewaard is¹⁵ (afb. 2). Het bedehuis is éénbeukig en van een vlakke oostgevel voorzien, een echte Cistercienser oplossing. Onderaan bevinden zich twee groepen van twee vensters, tussen steunberen; drie vensters en een oculus doorbreken het bovendeel van de gevel. Alle lichtopeningen zijn omgeven door

¹² H. Halbertsma, „Een onderzoek in de kerken van Eethen en Herpt, in 't land van Heusden”, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 4 (1953), no. 1, blz. 33, noot 84.

¹³ W. J. A. Arntz, *o.c.*, kol. 30-34, schrijft de uitvinding van de baksteen in Friesland aan de kloosters toe.

¹⁴ Over de uithoven van de Duinenabdij kan men raadplegen: A. Hens en V. Fris, „Les granges monumentales des anciennes abbayes des Dunes et de Ter Doest dans la Flandre Maritime, XIIIe siècle”, *Bulletijn der maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, 13 (1905), blz. 65-108. G. van de Woude, *Ter Duinen, kustmacht onder de graven*, Antwerpen 1944. J. de Cuyper, *Idesbald van der Gracht*, Brugge, Brussel 1946.

¹⁵ „In Zando vero duas magnas grangias edificari fecit, capellam et domos inhabitabiles et similiter portam”. F. van de Putte, *Chronica et Cartularium monasterii de Dunis*, Brugge 1864-1867, blz. 9. Zie voor Kloosterzande: F. Vermeulen, „Monumenten van Geschiedenis en Kunst te Hulst en Kloosterzande”, *Oudheidkundig Jaarboek = Bull. N.O.B.* 3de S., 10, (1930), blz. 88-92. A. Fruytier, *Uit het rijke verleden van Hontenisse, haar Hof te Zande en omliggende plaatsen*, Bornem-Hontenisse 1950.

⁶ Deze vensters zijn gedeeltelijk verdwenen door 13de eeuwse spitsbogen op zuilen.

⁷ De eerder kleine afmetingen van de baksteen wijzen er op dat het dateren aan de hand der formaten niet immer mogelijk is.

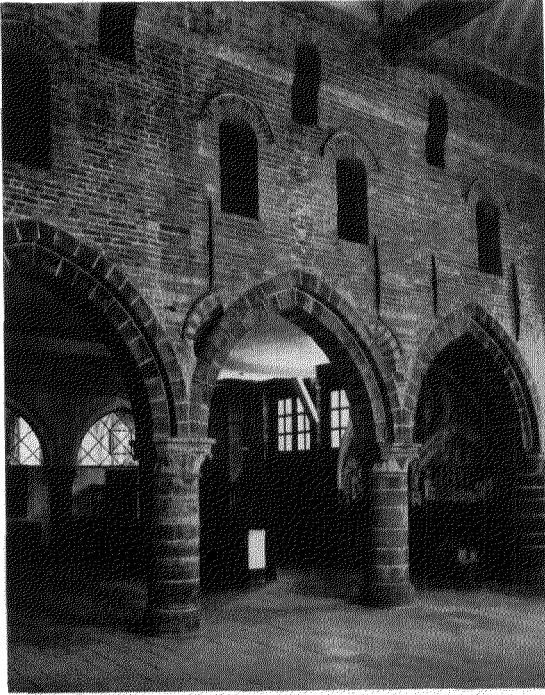
⁸ Br. Firmin, *o.c.*, blz. 357, schrijft bij vergissing: „De geheel uit baksteen (0.30 m lang) opgetrokken toren te Zuienkerke kwam in het eerste kwart der XIIIe eeuw tot stand.”

⁹ L. Devliegheer, „De opkomst van de kerkelijke gotische bouwkunst in West-Vlaanderen gedurende de XIIIe eeuw”, 1ste deel, *Bulletin van de Kon. Commissie voor Monumenten en Landschappen*, 5 (1954).

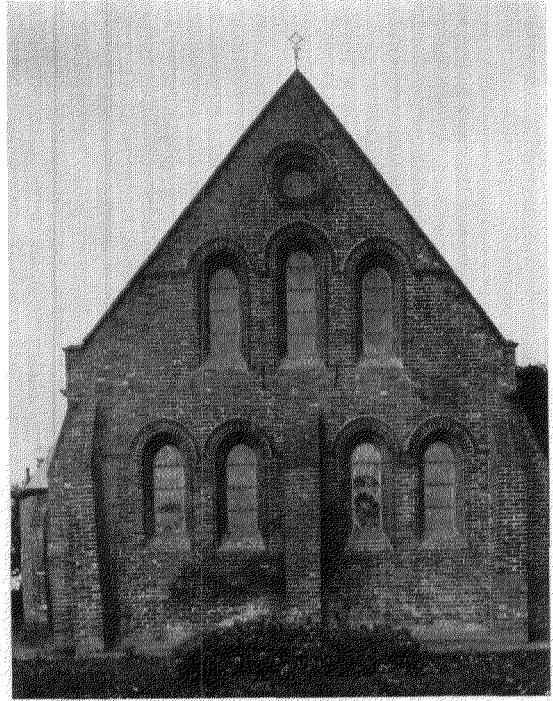
¹⁰ L. Devliegheer, *o.c.*, blz. 249-255.

¹¹ H. Halbertsma, „De kroniek van de witherenabdij „Mariëndal” te Lidlum”, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 5 (1954), blz. 135.

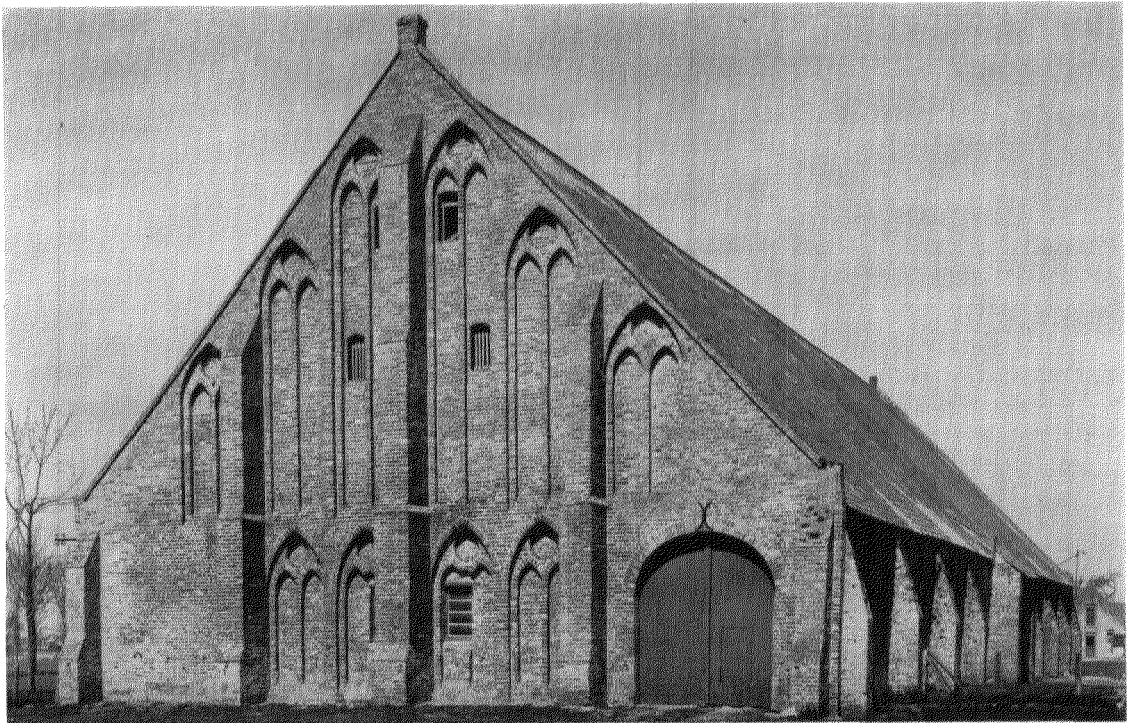
DE VROEGSTE GEBOUWEN VAN BAKSTEEN IN VLAANDEREN

Afb. 1. Brugge, St. Janshospitaal. Restant Romaanse noordgevel van baksteen en tuf, ± 1200

Afb. 2. Kloosterzande, kapel, 2de kwart 13de eeuw. (Foto Monumentenzorg.)

Afb. 3. Abdy Ter Duinen bij Lissewege, schuur, ± 1275.

(Afb. 1 en 3, foto's A. C. L., Brussel.)

Afb. 1. Francker, Stedelijk Museum 't Coopmanshuis, keuken.

Afb. 2. Enkhuizen, Chirurgijnskamer en Waagebouw, 1ste verdieping Chirurgijnskamer.
(Foto's Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

een omgaande rolstaaf. De baksteen ($30 \times 14.5 \times 8$ cm) is gemetseld in Vlaams verband, d.w.z. afwisselend kop en strek. In de zuidmuur zijn nog drie vensters in hun oorspronkelijke vorm bewaard; in de noordmuur nog twee; ze hebben dezelfde vorm als die in de oostgevel. Voor de gootlijst gebruikte men grote platte gebakken steen waarin een spitsboog uitgekapt is¹⁶. Het oneven aantal steunberen tegen de oostgevel doet denken aan de grote 13de eeuwse schuren in de uithoven Ten Bogaerde (gem. Koksijde) en Allaertshuizen (gem. Wulpen) en in de abdij Ter Doest (gem. Lissewege) waar de gevels door vijf steunberen geschoord zijn. Deze schuren hebben buitenwerks de volgende maten:

	Ten Bogaerde	Ter Doest
h.		18m
l.	60m	55m
br.	21m	22m

De schuren van de Duinenabdij en haar uithoven kwamen, evenals de kapel van Kloosterzande, tot stand¹⁷ onder abt Nikolaas van Belle.

In de schuur van Allaertshuizen zijn nog gedeelten van de twee eindgevels en van de noordmuur bewaard; vier rondbogige vensters door-

breken de gevel en in de top zijn ter versiering twee spaarvelden aangebracht¹⁸.

Van de schuur van Ten Bogaerde kennen wij de twee afgeknotte eindgevels, het grootste deel van de zuidmuur en een klein deel van de noordmuur¹⁹. Evenals bij de vorige schuur, bevindt de inrit zich in de zuidelijke travee van de gevels; er boven zit een rondbogig venster. Onderin hebben de gevels rondbogige lichtopeningen: in de westgevel één per travee, in elk vak van de oostgevel twee in een spitsbogige blindnis. Het bovengedeelte der gevels heeft enkel vensters in de twee middelste vakken: één per vak in de westgevel, twee in de oostgevel.

Enkele tientallen jaren later, wellicht omstreeks 1275, werd de nog zeer goed bewaarde schuur van de Cistercienserabdij Ter Doest gebouwd²⁰. De evolutie in de bouwstijl is duidelijk merkbaar in de decoratieve behandeling der eindgevels, waar de spitsbogige spaarvelden gans de wand innemen en de dakhelling accentueren.

In alle schuren gebruikte men baksteen van ongeveer 29 cm lengte, opgemetseld in Vlaams verband.

¹⁶ Dezelfde vorm, maar met een rondboog, komt voor in de schuur van Ten Bogaerde.

¹⁷ „Similiter grangias curtium nostrarum de Hemme, [uithof Hemme] de Alnoti domo [Allaertshuizen] que combusta fuit, de pomerio [Ten Bogaerde] ac de bassa curia monasterii [de abdijschoor zelf]” F. van de Putte, *o.c.*, blz. 9.

¹⁸ In de laatste halve eeuw is de westgevel nog verder verminkt geworden; men ziet nu nog enkel de resten van twee benedenvensters en een stukje gevel.

¹⁹ Zie voor Ten Bogaerde: J. de Cuyper, *De hofstede van Ten Bogaerde te Koksijde*, Pervijze 1952.

²⁰ Gedeeltelijke plattegrond zie: C. Trefois, *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur*, Antwerpen 1950, afb. 194.

THE EARLIEST BRICK BUILDINGS IN FLANDERS

BY DR. L. DEVLIEGHER

In his narrative of the murder of count Charles the Good of Flanders, committed in St. Donatianus's church at Bruges in 1127, Galbertus describes this building, which was erected in 900. According to Galbertus it had originally had a wooden ceiling; after a fire, however, it had been provided with vaults made "ex ollis et lateribus". This text, from which some people concluded that the vaults were made of brick, others that they were made of "hollow, baked pots", furnishes no proof that brick was used in Flanders long before 1127. The earliest brick is found in buildings of about 1200: the Romanesque parts of St. Salvator's tower (size of the bricks: $31.5/33 \times 14/15 \times 8.5/9.5$ centimetres) and of St. John's Hospital (size: $27 \times 13 \times 7$ centimetres) both at Bruges, the Romanesque church-tower at Zuierkenke, the early Gothic

tower at Varsenare (size: $28/31 \times 14/14.5 \times 7.5/8$ centimetres) and the foundations (excavated in 1949-1950) of the Cistercian Abbey Ter Duinen, which was begun in 1214 (size of the bricks: $29/30 \times 12.5/13.5 \times 7.5/8.5$ centimetres).

Brick was used in the majority of cases for the numerous permanent structures that were erected by the Cistercians in the regions near the Flemish coast. It was used for the monastic settlements of Ter Duinen, built under abbot Nicolaas van Belle (1232-1253), of which the chapel at Kloosterzande (size: $30 \times 14.5 \times 8$ centimetres) and the barns of Ten Bogaerde and Allaertshuizen (length of the bricks: about 29 centimetres) still exist. It was also used for the barn of Ter Doest Abbey, dating from about 1275. (length: about 29 centimetres).

PROBLEMEN ROND KLEINE MUSEA EN OUDHEIDKAMERS

DOOR

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Inleiding.

Ons land telt een groot aantal kleine plaatselijke musea en oudheidkamers. Deze zijn alle opgenomen in het boekje *De Nederlandse Musea*, waarvan de 3de druk in 1956 verscheen. Index II van dit boekje geeft aan dat het grootste aantal van deze musea na 1919 is ontstaan. Ook in onze tijd, na de laatste wereldoorlog, worden er nog steeds nieuwe gesticht. Helaas vragen de oprichters zich van te voren dikwijls veel te weinig af, welke consequenties aan het stichten van een museum verbonden zijn. Ik denk hierbij aan vraagstukken o.m. van beheer, van financiële aard, van onderhoud van de museumvoorwerpen. Het verlangen om steeds nieuwe museale instellingen op te richten hangt m.i. samen met de individualistische mentaliteit van onze landgenoten, die ertoe leidt, dat iedere gemeenschap haar eigen museum wil hebben. Deze opvatting is naar mijn mening niet juist; zij leidt tot versnippering van krachten en heeft ongewenste decentralisatie van de steeds schaarser wordende oudheidkundige voorwerpen tengevolge. Juist door samenwerking van meer dan één gemeente kan een goed museum tot stand komen. Dit zal uiteraard een ruimer arbeidsveld hebben. Een dergelijk museum behoort — o.a. aan de hand van streekkaarten, gemeenteplattegronden en voorwerpen — een beeld te geven van een bepaald gewest of streek¹. Zulke streekmusea, waarvan ons land er verschillende bezit, kunnen, mits ze door deskundigen zijn opgezet, met smaak ingericht en goed geleid worden, van grote betekenis zijn, vooral ook voor de jeugd.

De wijze waarop deze museale instellingen tot stand zijn gekomen is verschillend. Sommige zijn gesticht als gevolg van een tentoonstelling, dikwijls gehouden naar aanleiding van een eeuwe-feest, georganiseerd door enkele ingezetenen, die grote belangstelling hadden voor de geschiedenis

en de oudheidkunde van hun woonplaats. Een andere keer was een kleine collectie antiquiteiten op het gemeentehuis voor enkele liefhebbers aanleiding om een museum in het leven te roepen. De in deze instellingen aanwezige collecties zijn doorgaans empirisch ontstaan. Vooral in het beginstadium wordt door het bestuur of de beheerder om zo te zeggen zo goed als elk voorwerp, waarmede men komt aandragen, aanvaard. Hoe dikwijls komt het niet voor, dat om twee goede voorwerpen te verwerven een gehele verzameling wordt geaccepteerd. Pas wanneer de verzameling een zekere omvang heeft gekregen, gaat de museumdirectie er doorgaans toe over om geschenkenaanbiedingen van weinig of geen betekenis te weigeren. In menig geval is het moeilijk om uit te maken of een voorwerp, dat thans als waardeloos wordt beschouwd, later van belang zal zijn. In het algemeen wordt door de oprichters, die de verzameling bijeen brengen, weinig aandacht geschonken aan een goede expositie. Het is meestal de tweede generatie die de collectie schift en deze volgens moderne opvattingen tentoonstelt.

Ongetwijfeld verdient het waardering, dat ook na de laatste wereldoorlog nog steeds nieuwe oudheidkamers worden gesticht (vooral nu het steeds moeilijker wordt alles bijeen te brengen, dat tot het verleden behoort); niettemin vormt de oudheidkamer een probleem, dat nader onder ogen gezien dient te worden. Niet zonder reden gaan er van verschillende zijden stemmen op, die — m.i. wel terecht — bezwaren hebben tegen het oprichten van nieuwe museale instellingen.

Naam.

Wanneer de naam oudheidkamer voor het eerst gebruikt is voor een verzameling oudheden, is mij niet bekend. Voor ons begrip is een oudheidkamer een kleine instelling, waar zich een collectie oudheden bevindt, die in één, twee of drie vertrekken is ondergebracht en van bescheiden omvang is. Onwillekeurig wordt bij het horen van het woord oudheidkamer niet gedacht aan

¹ D. F. Lunsingh Scheurleer, „Streekmuseum en resortindeling”, *Bull. K.N.O.B.* 6de S. 1 (1948), blz. 84, e.v.

een museum van enige omvang. Wij verwachten hier objecten uit het verleden die door mensen vervaardigd zijn; geen opgezette vogels, gesteenten, e.d.

In de vorige eeuw werd de naam oudheidkamer herhaaldelijk toegepast; thans voelen velen in de naam iets denigrerends. Deze opvatting kan ik onmogelijk delen; het is toch geen schande, wanneer een verzameling klein is. Verschillende collecties zullen steeds bescheiden van omvang blijven, omdat alle voorwerpen van enige betekenis reeds elders een blijvend onderdak hebben gevonden of omdat een bepaald gebied weinig of niets bezit.

Mede om bovengenoemde reden of omdat het „rayon” werd uitgebreid tot streek of gewest, werd b.v. de naam van de Over-Veluwse Oudheidkamer te Harderwijk veranderd in Veluws Museum van Oudheden; Oudheidkamer voor Rhenen en Omstreken werd Streekmuseum voor Rhenen en Omstreken; het Gemeentelijk Historisch Museum te Wageningen heette vroeger Oudheidkamer; de Oudheidkamer voor Zaltbommel is herdoopt in Maarten van Rossum Museum. Toch is deze naamsverandering niet alleen een formaliteit geweest, want al deze museale instellingen zijn grondig gereorganiseerd, wat ook een betere opstelling inhoudt. De beheerders trachten met de hun ten dienste staande middelen meer en meer hun verzamelingen tot het publiek te brengen.

Toch is de naam Oudheidkamer gelukkig niet in diskrediet geraakt. Tijdens en na de oorlog ontstonden er verschillende. Te Wolvega werd in 1943 de Oudheidkamer Weststellingwerf gesticht, in 1940 ontstond de Oudheidkamer IJzندیke, de Oudheidkamer Bolsward in 1951, Oudheidkamer Heerenveen (1942), Doesburgse Oudheidkamer (1945), Gemeentelijke Oudheidkamer Gramsbergen (1948), Hardenberg, Oudheidkamer Hardenberg (1946), Oudheidkamer Hattem (1949), Oudheidkamer Vriezenveen (1949), Oudheidkamer Riessen te Rijssen (1951), Somerense Oudheidkamer (1952). De benaming oudheidkamer treft men in het bijzonder aan boven de grote rivieren en in Zeeland.

De betiteling streekmuseum is van betrekkelijk recente datum; dit geldt voor het Streekmuseum te Kerkrade (1944), voor het Oudheidkundig Streekmuseum Goeree en Overflakkee te Sommeldijk (1949). In de naam van enkele museale instellingen wordt de streek aangegeven, waarop de betreffende collecties betrekking hebben; dit geldt b.v. voor het Museum van Zuid- en Noord-

Beveland te Goes, het Museum voor het Gooi en omstreken te Hilversum, en de Oudheidkamer Steenwijk en omstreken te Steenwijk. Heette in de 1ste druk van „De Nederlandse Musea” het museum te Oss „Gemeentelijk Museum”, thans luidt de naam Jan Cunen Museum, Streekmuseum voor Oss en omgeving. Het Stedelijk Museum te Weert is omgedoopt in Oudheidkundig en Folkloristisch Streekmuseum Aldenborgh. Na de oorlog ontstonden: Streekmuseum Kollumerland en Achtkarspelen te Veenklooster (vóór 1948), Streekmuseum Alphen, N-Br., (1951), Streekmuseum Het Land van Valkenburg (1951).

Inhoud en betekenis van de onderhavige categorie musea.

In dit verband is het goed eerst na te gaan wat men in een oudheidkamer kan aantreffen. Naast voorwerpen, die betrekking hebben op de geschiedenis of op de folklore, zeden en gewoonten van de inwoners, ambachten, bedrijven in de gemeente of streek, bevat ze doorgaans gebruiksvoorwerpen van tin, koper, ijzer en aardewerk; soms ook klederdrachten. Vooral voor de kennis van de locale geschiedenis kunnen ze van ongekende betekenis zijn.

In vele van deze instellingen bevindt zich een topografische atlas, bestaande uit tekeningen, prenten en/of een collectie prentbriefkaarten (o.a. Rhenen, Zaandijk, Harderwijk). Aan de hand hiervan kan men zich een goed beeld van de ontwikkeling van een gemeente of streek vormen. Tal van voorwerpen, die ongetwijfeld anders al lang verloren zouden zijn gegaan, hebben in de loop der jaren een onderdak gekregen in een museale instelling. Hierdoor zijn ze voor de toekomst bewaard. In vele plaatsen van ons land is de oudheidkamer uitgegroeid tot een instelling, die alleszins een bezoek waard is.

Toch kan men zich afvragen of het zin heeft, dat b.v. bijna elke oudheidkamer één of meer elders gegoten haardplaten bezit. De aanwezigheid van dergelijke voorwerpen kan immers alleen verdedigd worden wanneer ze van ouds in de betreffende streek thuis horen.

Tal van kleine musea en oudheidkamers hebben voorwerpen, die men in menig groot museum tevergeefs zal zoeken. Allereerst denk ik aan de vele gebruiksvoorwerpen van rood of geel koper. Tengevolge van de verplichte metaalinlevering tijdens de bezettingsjaren moesten, zoals men zich wel zal herinneren, alle non-ferro metalen worden ingeleverd. Honderden koperen gebruiksvoorwerpen van historische, volkskun-

dige of culturele betekenis kwamen toen in onze musea terecht. Naast een groot gedeelte, waarmee de collecties in het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem verrijkt werden, kreeg een aantal hiervan een plaats in locale musea en oudheidkamers. Van vele zal de herkomst slechts kunnen worden vastgesteld door het materiaal onderling te vergelijken. Er zijn thans voldoende koperen gebruiksvoorwerpen bijeengebracht ter bestudering.

In zekere mate geldt hetzelfde voor de koekplanken, waarvan het Nederlands Openluchtmuseum de grootste collectie bezit. Van hoevele is echter bekend waar ze vervaardigd zijn? Het eenvoudige tinnen en ijzeren gebruiksvoorwerp, alsook het met lood verglaasde aardewerk, treft men eveneens in de meeste van de thans besproken museale instellingen aan.

Verzamelprogramma.

Nog steeds zijn er vele musea, zowel grote als kleine, zonder een verzamelprogramma. Toch is een goed programma onontbeerlijk voor de opbouw van een logische verzameling. Herhaaldelijk toch treft men in musea voorwerpen aan, die er niet op hun plaats zijn, doch beter elders zouden kunnen worden ondergebracht.

Aan de hand van een tweetal, willekeurig gekozen kleine musea, wil ik nader op de inhoud van het museum ingaan. Het Folkloristisch Museum van het monumentale kerkje te Asselt, dat enige tijd geleden is gereorganiseerd², bevat o.a. een kleine collectie wit porseleinen heiligenbeeldjes, een type, dat vroeger in vele boereninterieurs in het zuiden van ons land werden aangetroffen. In de grote musea zijn dergelijke voorwerpen niet of bijna nooit verzameld, omdat zij niet van voldoende belang geacht werden.

In hetzelfde museum bevindt zich een vrij omvangrijke verzameling gebruiksvoorwerpen van tin, die voor een belangrijk gedeelte uit midden-Limburg afkomstig zijn. Aan de hand hiervan kan men zich een goed beeld vormen van de tinnen voorwerpen uit de 18de en 19de eeuw, die in deze streek zijn gebruikt en misschien zelfs vervaardigd.

In het Jan Cunen Museum te Oss is in de loop der jaren een alleraardigste collectie vooral houten beeldhouwwerken bijeengebracht. Deze zijn niet van de hand van vooraanstaande kun-

stenaars, doch vervaardigd door eenvoudige handwerkslieden; zij geven een voortreffelijk beeld van wat er in deze hoek van Noord-Brabant in vorige eeuwen tot stand is gekomen.

Beheer.

Het beheer van deze categorie musea is en zal naar ik verwacht ook in de nabije toekomst een probleem blijven. Steeds moeilijker wordt het geschikte personen te vinden, die bereid zijn pro deo de leiding op zich te nemen. Elke verzameling, of deze nu groot is of klein, heeft toezicht nodig. Op geregelde tijden, vooral in de vochtige jaargetijden, moet de collectie gecontroleerd worden. Door gebrek aan competent toezicht hebben al heel wat museumvoorwerpen onherstelbare schade geleden.

Een oude methode, die nu nog in enkele — ook tamelijk grote — instellingen wordt gevolgd, n.l. dat elk bestuurslid een bepaald onderdeel van de collectie voor zijn rekening neemt, loopt meestal op teleurstellingen uit. Naar mijn oordeel moet één persoon — deze kan tevens lid van het bestuur zijn — de leiding en de verantwoordelijkheid hebben. Daar het op den duur moeilijk zal zijn personen te vinden die pro deo kunnen werken, zullen gelden gevonden moeten worden om een bezoldiging mogelijk te maken. Soms is er wel een geschikt persoon in een gemeente, die naast zijn eigen werkkring tegen een geringe vergoeding de leiding op zich zal willen nemen.

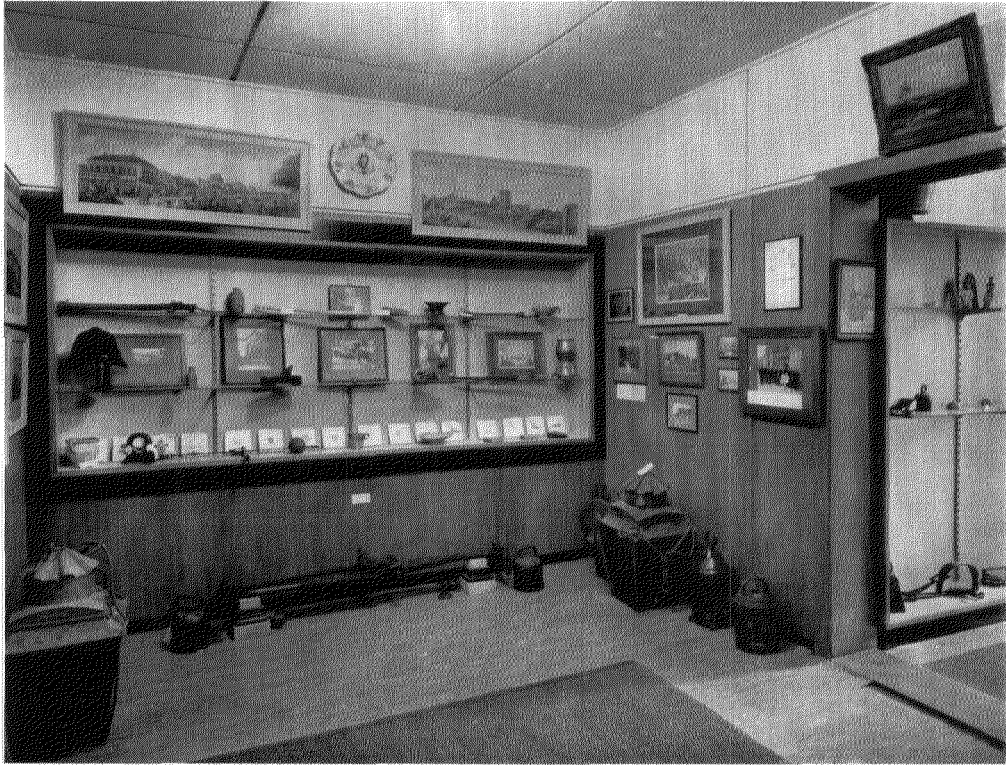
Ook is het denkbaar dat een aantal van deze kleine musea onder éénzelfde deskundige leiding gebracht wordt. Het honorarium dient dan door alle belanghebbenden gedragen te worden.

Het Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten is steeds bereid met raad en daad te helpen, doch de dagelijkse leiding kan niet vanuit Den Haag plaatsvinden, doch dient ter plaatse te geschieden, daar anders de zo noodzakelijke contacten met de bevolking niet onderhouden kunnen worden.

Om het behoud van de voorwerpen in de museale instellingen, die over nagenoeg geen personeel beschikken, te garanderen, heb ik ervoor gepleit³, ze te exposeren als bruikleen van het Rijk of van het centrale museum in de provincie. Bij onvoldoende beheer kan de eigenaar zich erover ontfermen om ze eerst opnieuw in bruikleen te geven, als door het museumbestuur ga-

² J. Filz, „Asselt. Folkloristisch Museum van het monumentale kerkje gereorganiseerd”, *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.* 6de S. 8 (1955), kol. *211.

³ *Verslagen 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst*, 73 (1951), blz. 212-213.

Afb. 3. Wageningen, Gemeentelijk Historisch Museum.

Afb. 4. Asselt, Folkloristisch Museum van het monumentale kerkje.

Afb. 1. Wassenbeelden van Koning-Stadhouder Willem III en Koningin Mary.

(London, Museum Westminster Abbey.)

Afb. 2. Japon van lichtgroen satijn, ± 1770.

Afb. 3. Zaanse dracht.

ranties kunnen worden gegeven dat ze in de toekomst op bevredigende wijze zullen worden beheerd. Op deze wijze wordt het mogelijk, dat de voorwerpen voor het nageslacht bewaard blijven.

Stimuleren van het bezoek.

De ervaring heeft geleerd, dat dergelijke verzamelingen tot nu toe in onvoldoende mate de belangstelling hebben van de eigen bevolking. Na het museum twee of drie maal te hebben bezocht komt men niet meer terug of het moest zijn met een logé. Dit is wel te verklaren, daar het geëxposeerde in het algemeen betrekkelijk gauw is bezichtigd. Het zijn, althans in de recreatiecentra, vooral de toeristen, die tijdens de zomermaanden deze musea bezoeken en dientengevolge het grootste percentage van het bezoekersaantal uitmaken.

De betekenis voor de eigen bevolking dient gestimuleerd te worden door b.v. van tijd tot tijd tentoonstellingen te houden of door het geven van lezingen.

Taak van de overheid.

Het wil mij voorkomen, dat het allereerst op de weg van de gemeentebesturen ligt om de plaatselijke museale instellingen, eigendom van een stichting of vereniging, indien dit nodig is, financieel te steunen. De ontvangsten aan contributies en toegangsgelden zijn doorgaans geenszins toereikend om de exploitatiekosten — deze zijn sinds de laatste oorlog aanmerkelijk gestegen — te dekken. Vooral nu ook de kleinere musea zich er meer en meer op toeleggen om met hun collecties het culturele peil van de bevolking te verheffen, behoort het tot de plicht van het gemeentebestuur naar vermogen financieel te steunen.

Ook bij de opvoeding van de jeugd kunnen deze instellingen een belangrijke functie vervullen. Ook de provinciale overheid zou financiële steun moeten kunnen verlenen; m.i. zeker als het een streekmuseum betreft.

Het Rijk zal slechts van tijd tot tijd een subsidie kunnen verstrekken, b.v. voor de inrichting van het museum, voor het vervaardigen van vitrines, voor inventarisatie van museumvoorwerpen, kortom voor aangelegenheden die incidenteel zijn. Wel kan het Rijk helpen om door middel van het Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten kosteloos personeel ter beschikking te stellen, b.v. bij het reorganiseren, het inrichten van een expositie, het geven van adviezen. Op deze wijze is het mogelijk ook

deze kleinere musea op een hoger niveau te brengen. Dit Bureau kan objectief beoordelen of een bepaald voorwerp tenslotte in het provinciale of in het plaatselijke museum geplaatst moet worden.

Vergelijken wij de vooroorlogse overheidsactiviteit op dit terrein⁴ met die van thans, dan is er een groot verschil. Toch kan en moet er naar mijn oordeel nog veel meer — vooral financieel — gedaan worden, willen ook de kleine museale instellingen zich kunnen ontplooiën zoals het behoort. Dit kan echter alleen wanneer de leiding van dergelijke musea van tijd tot tijd rondleidingen organiseert, lezingen laat houden⁵ en tentoonstellingen samenstelt of aantrekt; kortom een cultureel centrum doet ontstaan. Men moet echter niet denken, dat dit gemakkelijk is te verwezenlijken. Niet alleen, moet men hiertoe ter zake kundige personen hebben, doch ook zijn hiertoe gelden nodig en lokaliteiten voor het houden van lezingen en tentoonstellingen. Beide laatste factoren kunnen onoverkomelijke moeilijkheden opleveren. Door het houden van tentoonstellingen kan men de bewoners in de gelegenheid stellen voorwerpen van kunst en geschiedenis van elders in eigen omgeving te bezichtigen. Aan tal van personen zal de weg naar een expositie gewezen moeten worden. Als de belangstelling minder is dan de organisatoren verwacht hadden, moet dit geen reden zijn om dan geen expositie meer te organiseren. Ook het bezoeken van exposities moet geleerd worden.

Plaats van het voorwerp.

Een van de bezwaren van de beheerders van grote musea tegen de oudheidkamers, is, dat in oudheidkamers voorwerpen berusten, die naar de mening van de directies van eerstgenoemde instellingen eerder in hun eigen museum thuis horen. Inderdaad is dit een grote moeilijkheid. Lange tijd was het zo, dat bijna alle voor- en vroeghistorische voorwerpen van enige betekenis geplaatst werden in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden of in het museum in de provinciale hoofdstad. Tegen deze gang van zaken werd en wordt door vele beheerders van plaatselijke en streekmusea stelling genomen, maar hierbij wordt m.i. een van de voornaamste redenen, waarom dit indertijd is geschied, over het hoofd

⁴ E. Boekman. *Overheid en Kunst in Nederland*, Amsterdam 1939 (diss.).

⁵ Het zou wenselijk zijn, dat b.v. elke provincie voor dit doel kon beschikken over een aantal door de overheid bezoldigde rondleiders of -sters.

gezien. Vele van deze kleinere musea beschikten oudtijds — en voor een aantal is dit helaas ook nu het geval — noch over behoorlijke museumruimte noch over competente beheerders. Het zou niet verantwoord zijn geweest — en is het thans nog niet — aan dergelijke musea bodemvondsten in bruikleen te geven. De beheerders van deze categorie van museale instellingen, die toch ook zelf de onder hun eigen hoede gestelde voorwerpen voor het nageslacht willen bewaren, zullen het met deze opvattingen eens moeten zijn.

Gelukkig hebben tal van kleinere musea thans de beschikking over betere museumruimte en over meer deskundige beheerders.

Wetenschappelijke betekenis (bodenvondsten).

Er is nog een ander belangrijk probleem, nl. waar voorwerpen van wetenschappelijke betekenis, die uit de bodem afkomstig zijn, het best geplaatst kunnen worden. Hoe aardig het ook voor een klein museum kan zijn om één of meer voorwerpen van uitzonderlijke betekenis te bezitten, toch kleven hieraan bezwaren. De gewone bezoeker zowel als de wetenschapsman hebben, omdat ze alle voorwerpen tezamen kunnen bezichtigen, meer gelegenheid deze in een groot museum te bestuderen dan in een kleine plaatselijke instelling. Ook kan een groot goed geleid museum met een wetenschappelijke staf die zorgen aan de voorwerpen besteden, die nodig zijn om deze in stand te houden.

De beheerders van oudheidkamers en kleine musea verdedigen de opvatting, dat deze voorwerpen in hun museum het hoogtepunt vormen en daardoor aan iedere bezoeker van hun instelling opvallen, terwijl ze in een groot museum dikwijls verloren zouden gaan in de massa. Ongetwijfeld is voor deze gedachtengang iets te zeggen. Het mooiste is — en in vele gevallen is dit mogelijk — wanneer van bepaalde vondsten zoveel gelijksoortige voorwerpen aanwezig zijn, dat zowel het museum te Leiden als het museum in de provinciale hoofdstad en ook het plaatselijke er enkele kunnen ontvangen, zodat verschillende partijen tevreden worden gesteld. Wanneer dit mogelijk is en wanneer ook aan de factoren van goede museumruimte en beheer voldaan is, juich ik deze oplossing van harte toe. Kan echter niet voldaan worden aan één of aan beide laatstgenoemde factoren, dan dienen de voorwerpen van wetenschappelijke betekenis eerder in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden of in het Rijksmuseum te Amsterdam dan in de provinciale musea te worden geplaatst.

Ook kunnen voorwerpen, die van wetenschappelijke betekenis zijn voor het gewest of de streek, voor kortere of langere tijd door deze Rijksmusea in bruikleen worden afgestaan. Dit laatste gebeurt na de tweede wereldoorlog op veel groter schaal dan voorheen. Helaas vergeten de beheerders van plaatselijke of streekmusea maar al te dikwijls, dat de centrale musea, die een overzicht moeten kunnen geven van de verschillende uitingen van kunst en geschiedenis in ons land, niet alles kunnen afstaan, daar ze dan zelf te weinig belangrijke stukken zouden overhouden. Aan gemeenten waar zich geen museale instelling bevindt, zou nu en dan een kleine collectie in bruikleen gegeven kunnen worden, opdat zoveel mogelijk mensen in eigen omgeving in aanraking komen met voorwerpen van kunst en geschiedenis. Het voordeel van dit systeem is, dat een dergelijke collectie van tijd tot tijd door een andere kan worden vervangen en dat door de bruikleengever geregeld controle kan worden uitgeoefend.

Huisvesting.

Verreweg het grootste deel van onze collecties is — behoudens een enkele uitzondering (Veluwsch Museum Nairac te Barneveld) — gehuisvest in niet voor museale doeleinden bestemde kleine, veelal historische gebouwen. Al lenen vele van dit soort panden zich niet goed voor een museale bestemming, toch valt het dikwijls erg mee hoe goed de daarin opgestelde museumvoorwerpen tot hun recht komen. Op deze wijze zijn én het gebouw (dat een bestemming kreeg en daardoor gered werd) én de collectie geholpen. Tal van verzamelingen van slechts betrekkelijke waarde vormen in een oud huis een aardig geheel; eerst in een speciaal gebouwd museum zou tot uiting komen, dat zij van weinig belang zijn. Bovendien betekent de collectie voor het gebouw ook de dikwijls zo noodzakelijke aankleding. Enkele voorbeelden mogen dit verduidelijken: de stedelijke verzamelingen te Franeker zijn in het in 1746 gebouwde Coopmanshûs ondergebracht; die van Enkhuizen in de Chirurgijnkamer (1559); van Kampen in de Broederpoort (1465; 1615); van Zaltbommel in het Maarten van Rossum Huis (1535); van de Zaanstreek in de Zaanlandsche Oudheidkamer in een voormalig 18de eeuws koopmanshuis; die van het Veluws Museum van Oudheden in een 18de eeuws pand te Harderwijk; het Museum te Woerden in het voormalig Gemeentehuis (1501); Wolvega in een molen; Bergen N.H. en Groen-

lo in een boerderij; Wijk bij Duurstede in een kasteeltoren. De behuizing van verschillende instellingen laat echter nog veel te wensen over; het zal vrees ik de eerste tijd nog uiterst moeilijk blijven alle oudheidkamers aan een beter gebouw te helpen.

Al zijn oude gebouwen doorgaans donker, tegenwoordig kan met elektrische verlichting veel worden bereikt. Er dient echter voor gezorgd te worden, dat de armaturen zo min mogelijk storend worden geplaatst. Dikwijls verknoeien ze het interieur totaal.

Inrichting en opstelling.

Gelukkig wordt er, vooral sinds de oorlog, ook door de beheerders en conservatoren van de onderhavige museale instellingen aandacht besteed aan een goede esthetische inrichting en aan de opstelling van de collecties. Bij een hergroeperen van de verzamelingen is het dikwijls wenselijk deze meer systematisch op te stellen, wat kan geschieden door ze in categorieën onder te verdelen. Naar mijn oordeel dient allereerst de geschiedenis van de gemeente of de streek tot uiting gebracht te worden. Stadsgezichten en plattegronden zouden tezamen, liefst eerst systematisch en dan chronologisch opgesteld kunnen worden. De indeling in de „Geïllustreerde Beschrijving van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst” kan als leidraad gebruikt worden; voorts gilde-, brandweer- en muntwezen, bedrijven, zeden en gewoonten, folklore, enz.

Een volgens een vast principe geordende en geëxposeerde museumcollectie geeft de bezoeker een duidelijk beeld van de gemeente of streek in het verleden. Het spreekt vanzelf, dat het heden hierbij kan aansluiten.

De directie moet er naar streven in één zaal zoveel mogelijk dezelfde soort vitrines bijeen te plaatsen. Uitstalkasten van uiteenlopend karakter en soort zijn voor het publiek onrustig en storend. Er moet naar gestreefd worden een zaal harmonisch en aantrekkelijk in te richten.

De vitrine zelf moet liefst zo eenvoudig mogelijk van aanblik zijn, versieringen zoals deze wel aan oude typen voorkomen zijn uit den boze, daar zij de aandacht van het voorwerp afleiden. De houten of metalen stijlen van het skelet dienen zo dun mogelijk te zijn. De geëxposeerde voorwerpen zijn hoofdzaak.

Sommige instellingen hebben vitrines naar tekeningen laten vervaardigen bij plaatselijke ambachtsscholen. Dit brengt weinig kosten me-

de. Door onder een vitrine een kastje te laten aanbrengen heeft men de beschikking over berg-ruimte.

Bijschriften en rondleidingen.

De meeste bezoekers stellen het op prijs, dat de voorwerpen voorzien zijn van bijschriften, waarop in het kort de naam van het voorwerp en andere voor de bezoekers wetenswaardige gegevens worden vermeld. Men moet er echter voor waken, dat de teksten niet te lang zijn, daar ze anders niet gelezen worden.

Een groot gedeelte van het publiek geeft de voorkeur aan het gesproken woord. Rondleidingen, mits gehouden door personen die op de hoogte zijn van de tentoongestelde materie, vallen over het algemeen zeer in de smaak bij de bezoekers. De moeilijkheid is echter, dat het niet mogelijk is ervoor te zorgen, dat steeds iemand aanwezig is om het publiek rond te leiden.

Conclusie.

Naar mijn mening heeft de oudheidkamer, of wanneer deze een ruimer gebied behandelt, het streekmuseum, recht van bestaan. Wij hebben gezien, dat een kleine museale instelling wel degelijk van betekenis kan zijn en, mits goed geleid, een belangrijk aandeel kan hebben in de culturele ontwikkeling van ons volk.

Zoals gezegd kleven aan dit kleine museumtype ook vele bezwaren, zoals het dikwijls ontbreken van competente leiding, onvoldoende expositieruimte en de benodigde gelden. Belangrijke kunstwerken of voorwerpen van grote wetenschappelijke betekenis komen hier doorgaans niet in voldoende mate tot hun recht, vooral wanneer de instelling slechts gedurende enkele uren per dag voor het publiek is geopend. Bovendien vormt het steeds groter wordende aantal van dergelijke musea gevaaren; de belangstelling wordt eerder minder dan meer, het probleem om al deze instellingen financieel in stand te houden wordt steeds groter.

Om al deze redenen zou het wellicht overweging verdienen het stichten van nieuwe museale instellingen — ook andere dan oudheidkamers en dergelijke — afhankelijk te stellen van de toestemming van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, na advies van de Rijkscommissie voor de Musea.

De musea groot of klein, moeten niet los van elkaar gezien worden, doch als één geheel, waarbij het ene het andere aanvult.

SUMMARY

PROBLEMS CONCERNING SMALL MUSEUMS AND "OUDHEIDKAMERS"

BY D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

In this article a survey is given of the problems that may arise in connection with "oudheidkamers", collections of local or regional antiquities. For these small institutions (which have the character of museums) to justify their existence, it is imperative that they should be conducted and managed very well.

Since most "oudheidkamers" have to contend with financial difficulties, the author considers the desirability of submitting the foundation of such new institutions to the consent of the Minister of Education, Arts and Sciences, after the State committee for the Museums has been consulted.

ENKELE KANTTEKENINGEN OVER HET OPSTELLEN VAN KOSTUUMS EN KLEDERDRACHTEN

DOOR

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Na de laatste wereldoorlog valt een hernieuwde belangstelling voor het kostuum te constateren¹. Dit heeft de heer F. Boucher, oud-directeur van het Musée Carnavalet te Parijs, er toe gebracht een stichting in het leven te roepen „Centro Internazionale delle Arti e del Costume” genaamd.

Dit studiecentrum zetelt in het Palazzo Grassi te Venetië. Aan de in 1952 aldaar gehouden tentoonstelling „La leggenda del filo d'oro” nam ook ons land met een inzending deel; op het toen gehouden „Premier Congrès International d'Histoire du Costume” werden vele problemen, die met de opstelling en het conserveren samenhangen, besproken².

In juli 1947 werd the Gallery of English Costume in Platt Hall te Manchester voor het publiek geopend. Platt Hall, een buitenhuis, aan de rand van de stad gelegen en uit rode baksteen opgetrokken, is in 1764 gereed gekomen. In 1908 kwam het in bezit van de Manchester Corporation. Na de tweede wereldoorlog kreeg het als een dependance van de City Art Galleries de huidige bestemming. Hier werd de omvangrijke door dr. C. Willett Cunnington bijeengebrachte verzameling van Engelse dameskostuums ondergebracht; voorts vond hier het kostuumbezit van de stad Manchester een plaats. De collectie, welke thans ± 1200 complete dameskostuums telt, heeft voornamelijk betrekking op het kostuum van het laatste kwart van de 18de eeuw tot onze dagen. Voorts zijn er meer dan 2600 accessoires en onderdelen van kostuums, zoals b.v. ondergoed, schoenen, hoeden, handschoenen, waaiers, paraplu's, sjaals en sieraden. Ook heeft het museum de beschikking over een bibliotheek en een grote collectie reproducties.

¹ C. H. de Jonge, „Van costuumstudie tot costuummuseum”, *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 6 (1955)*, blz. 169 e.v.

² E. H. Canter Cremers-van der Does, „Het kostuumhistorisch congres in Venetië”, *Uit het Peperhuis, Mededelingen over het Zuiderzeemuseum*, dec. 1952, blz. 29 e.v.

De kostuums zijn opgesteld in vitrines, die in de wanden zijn opgenomen. Het houtwerk van de vitrines op de gelijkvloerse verdieping is witgrijs of lichtgroen geschilderd. In de van brons vervaardigde vitrines op de eerste etage zijn buislampen³ aangebracht. Bij de kostuums, die tegen een lichtblauw fond zijn geëxposeerd, heeft men meubelen en accessoires uit dezelfde tijd opgesteld. In elke vitrine is een beschrijving met de datering van het tentoongestelde geplaatst. Deze is gedrukt met blauwe letters op papier (karton) in eenzelfde kleur blauw als het fond van de vitrines. Alle kostuums zijn gemonteerd op standaards zonder koppen, armen en handen⁴.

Eén kleine zaal toont de ontwikkeling van de dameshoed van de 19de eeuw tot heden. De hoeden zijn niet op koppen, doch op standaards geplaatst. Hier staan de bijschriften in drukletters op een lichtgroen fond.

Speciale vermelding verdient een bijzonder fraaie collectie 19de eeuwse poppen in kostuum.

Aan de gehele opstelling, ofschoon met bescheiden middelen uitgevoerd, is grote zorg besteed. Toch voldoet ze mij maar ten dele, daar het ontbreken van koppen en armen aan het geheel iets onwezenlijks geeft. Anderzijds is in de houding het karakter van de tijd goed tot uitdrukking gebracht. Aan de stand van de pop toch kan het reeds mogelijk zijn de tijd, waarin een bepaalde mode of dracht voorkwam, te herkennen.

Het is, geloof ik, niet overdreven te zeggen, dat het exposeren van kostuums of klederdrach-

³ De achterwanden van de vitrines staan los van de muren; dit met het oog op condenswater, dat ontstaat door de warmte van de elektrische lampen.

⁴ Men heeft hier standaards vervaardigd van twee verstelbare horizontale plankjes voor schouders en heupen. Hierdoor zijn ze bruikbaar voor elk kostuum. In de depotkasten hangt men ze op hangers die in het midden een stok hebben. Door deze in een standaard te steken kan het kostuum overal geplaatst worden teneinde het te bestuderen. De benen zijn van papiermaché gemaakt en vaag gemodelleerd.

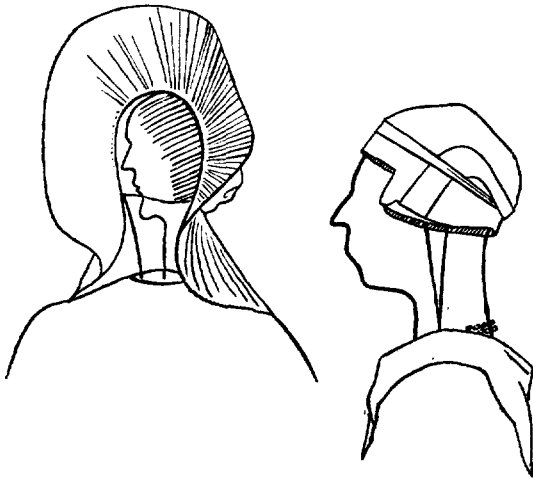

Fig. 1. Enkhuizen, Rijksmuseum Zuiderzeemuseum.

ten tot een van de moeilijkste museale opgaven behoort.

Reeds in de 17de eeuw kende men levensgrote poppen in kostuum, n.l. de wassenbeelden, o.a. van de Koning Stadhouder Willem III en Koningin Mary, die thans in het museum van de Westminster Abbey te Londen (afb. 1) te bezichtigen zijn ⁵. De hoofden zijn tijdens het leven van de beide vorsten door Mrs. Goldsmith gemodelleerd. Deze koppen zijn verre van zoet of vervelend. Dit is waarschijnlijk het gevolg van het feit dat het portretten zijn, die, te oordelen naar de geschilderde afbeeldingen die van Koning Willem III bekend zijn, zonder twijfel een frappante gelijkenis hebben gehad.

Nog niet zo lang geleden werden de kostuums gemonteerd op etalagepoppen met koppen van was en dito armen met handen; soms werden deze ook gebruikt voor boerendrachten. Deze koppen waren doorgaans akelig zoet van karakter, waardoor ze bij kostuums — laat staan boerendrachten — in onze ogen in het geheel niet pasten. Als begrijpelijke reactie zijn, zoals in het museum te Manchester en reeds voordien ook elders ⁶ (afb. 2), koppen, armen en handen

⁵ Het was de gewoonte bij de begrafenis van leden van het Engelse koningshuis levensgrote uit hout of was vervaardigde beelden van de Engelse koningen en koninginnen in de stoet mede te voeren. Deze beelden waren in kostuum gestoken.

⁶ Fr. van Thienen, „Van „Robes” en „Sokken””, *Mededelingen van de Dienst voor Kunsten en Wetenschappen den Haag* (1935), blz. 104 e.v. In dit artikel zijn een aantal foto's opgenomen, die 18de eeuwse

weggelaten, zodat de weg van de minste weerstand is gekozen.

Een andere methode, welke wel in de Verenigde Staten wordt en ook enkele jaren geleden in het Rijksmuseum Zuiderzeemuseum te Enkhuizen werd toegepast (fig. 1), is het profiel van de hals met het gezicht aan te geven door in de vorm gebogen draad. Van opzij geeft het wel een aardig effect, doch van voren gezien is het zeer weinig overtuigend. In het Stedelijk Museum te Breda (fig. 2) had men vóór de laatste oorlog iets dergelijks gedaan; hier was het draad vervangen door houten planken, waarin de contouren van het gelaat waren uitgezaagd. Het voordeel van deze laatste methode is m.i., dat niet door het hoofd heen gezien kan worden. Een variatie op het draad, doch minder schematisch, is wat kortgeleden in Het Nederlands Costuummuseum te 's-Gravenhage te zien was ⁷, de z.g. schedelkap (fig. 3). Het voordeel hiervan is, dat hierop desgewenst de hoofddracht, het mutsje of de hoed geplaatst kan worden; het gezicht moet men er echter bij denken. Van opzij gezien stoort het ontbreken van het gezicht minder dan van voren. De poppen hebben wel benen en soms armen, doch geen handen. De wijze waarop hier de kostuums en drachten waren opgesteld, was zeer aantrekkelijk. De standen waarin de poppen waren geplaatst, muntten uit door natuurlijkheid en levendigheid.

Als een experiment zou ik de opstelling van de poppen met hoofden en armen met handen van gaas ⁸, opgevuld met kapok, in het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen willen zien (afb. 3). Ofschoon de houdingen van de poppen wel natuurlijk waren, deed het geheel onrustig aan en voldeed niet. Deze zijn thans vervangen door poppen met naturalistische koppen (afb. 4). Eenzelfde systeem was reeds voordien (in 1955) in de klederdrachtenafdeling van het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem toegepast. Naar mijn mening behoort de laatste opstelling tot het

damesjaponnen gemonteerd op poppen zonder hoofden en armen weergegeven, opgenomen.

⁷ Petra Clarijs, „Het Nederlands Costuummuseum”, *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 6de S., 5 (1952), kol. *100.

Petra Clarijs, „Een nieuwe opstelling in het Nederlands Costuummuseum”, (met afbeeldingen), *Ibidem*, 6de S., 8 (1955), kol. *125.

⁸ E. H. Canter Cremers-van der Does, „Het kostuumhistorisch congres in Venetië”, *Uit het Peperhuis*, dec. 1952, blz. 28 e.v. Een opstelling met gaas is thans nog te zien in het Gemeente Museum te Bergen (N. H.).

HET OPSTELLEN VAN KOSTUUMS EN KLEDERDRACHTEN

Afb. 4. Marken.

(Enkhuizen, Rijksmuseum Zuiderzeemuseum.)

Afb. 5. Scheveningers. (Arnhem, Rijksmuseum voor Volkskunde, Nederlands Openluchtmuseum.)

HET 'NEDERLANDS COSTUUMMUSEUM' HEROPEND

Afb. 1. Linnenkamer, 18de eeuw.

Afb. 2. Keuken, 18de eeuw.

Fig. 2. Breda, Stedelijk Museum.

Fig. 3. 's-Gravenhage, Nederlands Costuummuseum.

beste, dat tot nu toe in ons land tot stand is gekomen. Hier zijn ruimten gecreeërd in diepe vitrines; met behulp van betimmeringen en meubels zijn de meeste in kamers veranderd, waarin de poppen — met speciaal daartoe geboetseerde koppen van papier-marché⁹ — zijn geplaatst in zeer natuurlijke houdingen (afb. 5). Het thema dat hier werd uitgebeeld, was Nederland in Bruiloftstooi. De voor de verschillende bewoners karakteristieke houdingen zijn met goed gevolg tot uitbeelding gebracht. Zo is b.v. de wiegende gang, eigen aan de vissersvrouw (afb. 5) uit Scheveningen, goed gekarakteriseerd. Veel aandacht en grote zorg is besteed om elk onderdeel zo goed mogelijk tot zijn recht te doen komen. Deze figuren zijn geplaatst tegen een eenvoudig fond, waarvoor een visnet is gedrapeerd.

Het wil mij voorkomen, dat wij met een wijze van uitbeelden, zoals deze in het Nederlands

⁹ De meeste bij deze opstelling gebruikte koppen zijn geboetseerd door J. Duyvetter, hoofd van de afdeling Klederdrachten van het Nederlands Openluchtmuseum.

Openluchtmuseum wordt toegepast, op de goede weg zijn.

In het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage is ook een pop opgesteld, voorstellende een dame, in een kostuum uit de 2de helft van de 18de eeuw. Men heeft de romp van een kop voorzien; hier schijnt men dus ook teruggekomen te zijn van poppen zonder hoofd¹⁰. De opstelling in het inmiddels geopende kostuummuseum aan de Lange Vijverberg te 's-Gravenhage stemt tot volle tevredenheid. Wij kunnen hiervoor verwijzen naar een desbetreffend artikel hierover in ditzelfde nummer.

¹⁰ Zie ook: *Musée du Costume de la ville de Paris* (annex van het Musée Carnavalet). De opstelling van de hier gehouden tentoonstelling: *Costumes Français du XVIIe au XXe siècle*, (november 1956-februari 1957) toont ook figuren met koppen.

Zie verder: Madeleine Delpierre, *Le musée du Costume de la ville de Paris*, *Musées et collections publiques*, nr. 10, 1957, blz. 23.

In het Tropenmuseum te Amsterdam worden voor het exposeren van kostuums en kostuumonderdelen thans ook draadfiguren gebruikt.

SOME NOTES ON THE VARIOUS METHODS OF DISPLAYING PERIOD AND REGIONAL COSTUMES

BY D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

As the interest in period and folkcostumes has increased since the second world war both in this country and abroad, the author discusses various systems of displaying them in museums.

The article starts from the description of the methods, followed in Platt Hall at Manchester and the Westminster Abbey Museum in London.

Of the systems current in the Netherlands the

author mentions the wire and gauze dummies, formerly used in the Zuiderzee Museum, the principle of the metal skull-top, faceless and with or without a wig, followed in the Netherlandish Museum of costumes, and the naturalistic setting of the open air Museum at Arnhem, where the figures have papier mâché heads.

HET 'NEDERLANDS COSTUUMMUSEUM' HEROPEND

DOOR

PETRA CLARIJS

Moest omstreeks twee jaar geleden¹ met reserve worden gewaagd van een nieuwe behuizing voor bovengenoemd museum, thans is deze een feit geworden en bezit Nederland een costuummuseum dat een unicum mag worden genoemd.

Toen de gemeente 's-Gravenhage eigenaar was geworden van het in 1755/56 door P. de Swart gebouwde patriciërshuis Lange Vijverberg 14, meende de directie van de Dienst voor Schone Kunsten, dat dit pand met de fraaie, door de eeuwen heen intact gebleven interieurs een ideale omgeving zou vormen voor de opstelling van oude costuums. Bovendien was er ruimte voor werkkamers en een bibliotheek; kortom, het gebouw bood alles wat men in het museum Bredius mistte. Op 24 april 1956 voteerde de Haagse gemeenteraad het besluit om het pand te bestemmen voor het Nederlands Costuummuseum, dat op 21 juni van dit jaar werd geopend. Het huis bevat een parterreverdieping, drie étages met inbegrip van de zolder en een sousterrein. Op de tweede verdieping en de zolder bevinden zich de bibliotheek, een kamer voor assistenten, naai-, was- en strijkkamers en depots; alle overige ruimte wordt in beslag genomen door de opstelling.

Het probleem om een bij de costuums passende entourage te scheppen bestond hier, althans wat de 18de eeuw betreft, niet. Eerder deed zich de vraag voor hoe de sfeer van het huis zo veel mogelijk kon worden behouden. In vertrekken met Lodewijk XV-betimmeringen, schoorsteenmantels en plafonds zouden vitrines zeer storend werken; costuumpoppen onbeschermd opstellen was uitgesloten. Architect W. van Gelderen, die belast was met de noodzakelijke verbouwingen, heeft een bijzonder ingenieuze oplossing gevonden: inplaats van de mannequins zijn de bezoekers in een vitrine geplaatst. De kamers bleven volkomen intact, slechts de deuren werden verwijderd; door de opening treedt men het vertrek binnen en staat dan met de poppen in één ruimte, waarvan het

gedeelte waarin men zich bevindt, is afgeschut door glazen wanden. Aan de bovenkant is er ook een met glas afgedekt in verband met proefnemingen tegen stof en luchttoevoer. De bezoekers behoeven zich dus niet te verdringen voor de deuropening om van een afstand een glimp van de opstelling op te vangen. Op deze wijze zijn vier vertrekken als bewoonde kamers ingericht, twee voor de 18de en twee voor de 19de eeuw; voor de eerste bovendien nog in het sousterrein de geheel intact gebleven keuken en linnenkamer, waar men binnen ziet vanuit de gang door ruime vensteropeningen in de binnenwand. Behalve deze, laat ons zeggen, opstelling in milieu, heeft men in sommige kamers de oude expositiewijze van poppen in vitrines toegepast, teneinde in de toch vrij beperkte ruimte een zo compleet mogelijk overzicht van de ontwikkeling der mode te kunnen geven. Deze opstelling verschilt niet van die welke in het Brediusmuseum te zien was². Tenslotte zijn er nog kleinere vitrines, die losse kledingstukken, accessoires en sieraden bevatten. Het publiek ziet in dit museum dus drie manieren van opstellen: poppen in hun milieu, in vitrines, en losse kledingstukken.

Voor de opstelling van de costuums in de sfeer van de tijd kon niet worden volstaan met de poppen zonder koppen en handen, die in de vitrines worden toegepast. Complete mannequins zijn vervaardigd door de beeldhouwers G. Brinkgreve en R. Rooyackers. Zij hebben voor elk tijdperk een aantal koppen gemaakt, die hiervoor karakteristiek kunnen worden genoemd. Deze koppen zijn vervaardigd uit gips; de kapsels, uit echt haar, zijn gemaakt door de firma Michels te Amsterdam. Décolletés en ook armen en handen voor zover ze zijn ontbloot, zijn eveneens van gips; voor de rest werden de mouwen volgens de oude methode opgevuld, en gebruikte men houten handjes van étalagepoppen. In gips gemodelleerd zijn ook de benen der mansfiguren. Voor de vrouwenfiguren kon worden vol-

¹ *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.* 6de S. 8 (1955), kol. *125 e.v.

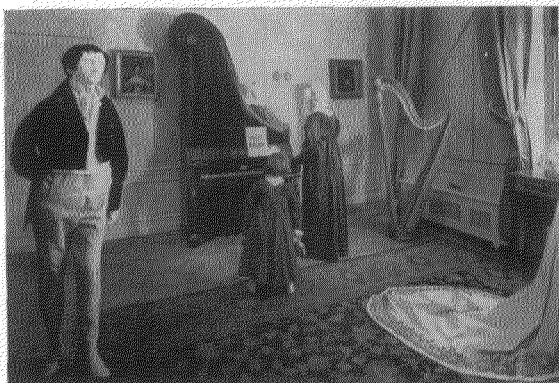
² *Nieuws Bulletin K.N.O.B.* 6de S. 5 (1952), kol. *100 e.v.

Afb. 3. Louis-XV kostuums.

Afb. 4. Biedermeierkamer)

Afb. 5. Empirekamer.

staan met metalen standaards, waaraan voetjes bevestigd zijn. De voeten zijn alle van lood; schoenen naar oude modellen werden er omheen gemaakt; authentiek schoeisel zou, indien men al hierover beschikte, niet zijn gebruikt aangezien het door het gewicht van de pop uit elkaar zou worden gedrukt. De constructie van de figuren geschiedde volgens de reeds beproefde methode³. Alleen is voor de mannequins met kop een metalen in plaats van een houten geraamte gebruikt met het oog op de zwaarte van het gips. Bij de koploze poppen zijn de uit papier mâché vervaardigde décolletés niet meer met charmeuse zijde overtrokken maar in vleeskleur geverfd. Van de gipsfiguren zijn sommige licht gekleurd op enigszins naturalistische wijze, andere alleen met een bruingele kleurstof aange streken; niettemin vertonen deze laatste een krijtachtig-witte kleur, die m.i. niet flatteus is en de gestalten een wat spookachtig effect verleent. Bijzonder natuurgetrouw zijn de houdingen; hier en daar lijken de figuren als het ware bij het verrichten van een of andere bezigheid verrast. Beweegbare geledingen in de constructie van de metalen geraamtes geven de mogelijkheid tot het vormen van velerlei standen.

Alvorens een rondgang door het museum te beschrijven eerst iets over de belichting. Evenals in het oude gebouw werd het daglicht zorgvuldig geweerd, behalve in de op een donker binnenplaatsje uitzieende keuken. Teneinde de gevel geen doods aanzien te geven, liet men aan de voorkant de blinden open en schilderde men de vensters van buiten zwart, van binnen beige-grijs, zodat hier een natuurlijk effect is ontstaan achter de uit nieuw materiaal vervaardigde gordijnen in de stijl van de vertrekken. Op verschillende plaatsen zijn schijnwerpers aangebracht van de reeds in gebruik zijnde soort, soms, zoals in de Lodewijk XV-kamer ook achter de gordijnen wat de indruk geeft van fel, door de raambedekking binnendringend zonlicht; een gelukkige vondst. Het enige nadeel van deze belichting is dat ze hier en daar in het glas van de „kooien” reflecteert, maar erg storend is dit niet. De bezoeker wordt bij het betreden van de marmeren gang eerst verwezen naar het sousterrein. Aan de gang zelf kan men zijn aandacht ook na sluitingstijd wijden, want dan is deze ruimte verlicht en zichtbaar door een glazen voordeur en is er een vrouwengestalte in Biedermeierjapon geëxposeerd. Het kan niet anders of vele voorbijgangers

zullen hier 's avonds geboeid naar blijven staan kijken en zich stellig voornemen dit museum te gaan bezoeken.

In het sousterrein aanschouwt men twee tafereelen van achttiende-eeuwse bedrijvigheid. In de keuken, die is aangekleed met koper, tin en aardewerk uit de tijd, zijn twee vrouwenfiguren opgesteld als bezig met het bereiden van spijzen; haar kledij behoort wel niet tot de allereenvoudigste, maar ook niet tot het zeer voorname: een geborduurde rok, een van wollen damast, jakken van Indische sits, fichus en mutsen van batist. Voorts zijn er een mansfiguur in stads/boerse dracht en een alleraardigst kinderfiguurtje met een jurkje van Europese sits, spelend met een poppenserviesje (afb. 2).

De linnenkamer toont drie vrouwencostuums uit het laatste kwart van de 18de eeuw, gedragen door dames, die zich ophouden met naaiwerk en de zorg voor het linnengoed. Ook hier sits, verder bedrukte katoen (o.a. van een robe à l'anglaise) en een rok van doorgestikte zijde. In deze omgeving is een schijnbaar toevallige étalage van allerlei costuumonderdelen als mutsen, kousen e.d. bijzonder passend; ook zeldzame achttiende-eeuwse garens ontbreken niet. Van het meubilair verdienen een beschilderde tafel en kast vermelding. In de gang ziet men enige vitrines; één is gewijd aan de Marker dracht; twee kasten, die ter plaatse werden aangetroffen, bevatten allerlei stukken behorende tot het stadse en het boeren-costuum; de kleerkast met de collectie rokken, jakken, zonnehoeden en schoenen uit de 18de en 19de eeuw is bijzonder ongekunsteld van opstelling; zeer geraffineerd is het wandvitrinetje, waarin gouden sieraden uit de Nederlandse folklore schitteren tegen een fond van wijnrode shantung (afb. 1).

De parterre heeft drie vertrekken, waarvan de voorkamer is gewijd aan het Louis XV-costuum. Zowel gala als daagse en huiselijke kledij worden hier getoond: een dame getooid met een grote parure van lichtblauwe zijden damast uit omstreeks 1760; een heer in een galapak van wit laken uit circa 1755; een vrouw, een jong meisje en een jonge man — de laatste met een boek in de vensterbank zittend — dragen minder feestelijke kleren van zijde en sits, terwijl een heer in een japonse rok van rode zijden damast zijn neiging tot huiselijkheid demonstreert door zijn aandacht te richten op de porceleinkast. De fraaie betimmering, enkele Lodewijk-XV-meubels geven de gewenste sfeer, die vooral ook wordt opgeroepen door allerlei kleine voor-

³ Zie noot 2.

werpen, hier en daar verspreid liggend: een waaier, een borduurraam, een muziekinstrument, enig speelgoed; natuurlijk zijn er ook schilderijen gehangen tegen de wandbespanning van rozerode damast — naar men meent — maar dit is modern behangselpapier, dat onder het licht van de schijnwerpers juist de glans en gloed krijgt, die hier vereist zijn (afb. 3). In de aan het Louis XVI en de Empire gewijde kamers is hetzelfde effect met blauwe en gele wandbekleding verkregen (afb. 5).

Het nevenvertrek is zakelijk gehouden: een effen stofbespanning en twee vitrines, waarin dames- en herencostuums van omstreeks 1765 tot 1815 op poppen naar de reeds in het museum Bredius gevolgde methode. De door deze opstelling uit de achttiende eeuw naar de Empire geleide bezoeker betreedt vervolgens de kamer in het achterhuis, waar empire stoffering en meubilair in de Louis XV-decoratie zijn opgenomen, alsof een latere generatie het vertrek naar de in haar tijd heersende smaak heeft ingericht zonder al te radicale veranderingen door te voeren. Fraai tot haar recht komen hier de vrouwengestalte in ivoorkleurige statiejapon met pailletten en een herencostuum, dat groen laken, witte piqué en beige nanking combineert; een naar de giraffepiano toegewende dame demonstreert de rugcoupe van een paars satijnen japon; hier is eveneens een kinderfiguurtje gekleed in bedrukte katoen.

Gaande naar de bovenverdieping langs de statige trap bewondert men en passant het met veel gratie ingerichte wandvitrijetje, waarin allerlei achttiende-eeuwse kleinigheden zijn tentoongesteld, zoals een waaier, een doosje voor mouches, een kanten barbe, een halsdoek; interessant zijn vooral de kousebanden met ingeweven opschriften, die op een huwelijk betrekking hebben. Een dergelijk vitrijetje op de bovengang toont een keur van achttiende-eeuwse babykleertjes, dikwijls gemaakt uit te zware stof met te zware patronen, kennelijk uit overgebleven lapjes van kleren voor volwassenen.

Het voorvertrek is weer gewijd aan de 18de eeuw, de mode uit de Louis-XVI periode dit maal. Een reeds bestaande nis werd benut voor een statiebed uit omstreeks 1725, te beschouwen als een eerwaardig familiestuk; minder gelukkig is de aangebrachte Louis-XV schoorsteen, te zwaar voor het vertrek en door beknotting van de hoogte te gedrongen van verhouding. Fraai Louis XVI meubilair is overvloedig aanwezig. De cos-

tuum-opstelling toont het verschil tussen de robe à l'anglaise en de robe à la française; de eerste van ivoorkleurige, met kleine gekleurde boeketjes geborduurde zijde, wordt gedemonstreerd op een zittende figuur, die niet geheel geslaagd in proportie is te noemen; een staande pop draagt de robe à la française van lichtblauwe zijde zodat de pli Watteau goed tot zijn recht komt. Verder zijn er een heer in kamerjas van Indische sits en een kamermeisje met een doorgestikte zijden rok. Op het bed liggen kledingstukken uitgespreid, die op poppen niet kunnen worden getoond zoals: kousen, een corset, een hemd. Zeldzaam is de er naast opgestelde pruikenkop.

De vierde stijklamer biedt het decor voor de kleding uit de Biedermeiertijd. Dat gesteven katoen tussen 1830 en '35 de grote mode was, tonen twee vrouwenfiguren aan een tafel; een derde, gekleed in een middagjapon van bruinrode zijde uit 1840, staat bij de deur, waardoor een echtpaar in reiscostuum binnenkomt, de heer gehuld in een „almaviva", de dame in een „doublé" uit omstreeks 1830 (afb. 4).

Tenslotte kan men in twee kamers met vitrines het verloop van de mode van omstreeks 1850 tot deze tijd toe gadeslaan; voor de japonnen van 1923, 1936 en 1952 (een middagjurk van Griffé) was het mogelijk étalagepoppen uit deze jaren te gebruiken. Allerlei kostuumonderdelen als schoenen, parasols, boa's enz., afgewisseld met enkele meubeltjes verlenen ook aan de opstelling in vitrines de nodige levendigheid en sfeer. En ofschoon het publiek uiteraard het meest wordt aangetrokken door de opstelling in milieu, vertoont het toch geenszins de neiging om het andere over te slaan. Juist de afwisseling in de wijze van exposeren maakt het geheel bijzonder boeiend en men kan zonder overdrijving beweren dat dit kostuummuseum nergens ter wereld zijn weerga vindt.

De directie van de Dienst voor Schone Kunsten hoopt, dat het Nederlands Costuummuseum behalve een groot aantal kijkers ook diegenen tot zich zal trekken, die zich op kostuumgebied wensen te documenteren, zoals studenten, die zich specialiseren in de kostuumgeschiedenis, docenten in dit vak, regisseurs van toneelstukken, arrangeurs van historische optochten en verder allen, die op een of andere wijze belangstellen in de geschiedenis van het kostuum. Tot het stimuleren van een dergelijke belangstelling zal een museum als dit niet weinig bijdragen.

RE-OPENING OF THE NETHERLANDISH MUSEUM OF COSTUMES

BY PETRA CLARIJS

The collection of period costumes that was formerly housed in a few rooms of the Bredius Museum in the Hague has now acquired a home of its own in a stately 18th century mansion. The rooms of this house, which is situated on Lange Vijverberg, have for the greater part remained unaltered throughout the centuries and therefore are eminently suitable as a setting for the display of period costumes. The interior has been left intact as much as possible. The system of dummies in show-cases has been departed from, but since the exhibited figures must be protected from dust and damage, a glass case, has been made to in each room at the entrance, from which the public has a view of the entire room.

A Louis XV, a Louis XVI, a French Empire and a Biedermeier interior have been arranged with the furniture and objects belonging to the several periods. Besides the cellars contain an

18th century kitchen and linenroom. The attitudes of the figures are very natural; the heads were modelled by sculptors. In order to give a complete survey of the development of fashions since the 18th century there are, in addition to the display of figures in their surroundings, rooms with cases in which the costumes are shown in chronological order according to the old system of headless dummies. There are, moreover, a number of smaller show-cases in which jewelry, accessories and separate garments, including regional folkcostumes, are on display. So the public will meet with arrangements according to three different methods.

At night the illumined passage of the house and the standing figure of a lady of about 1850 are visible through the closed glass door.

The two upper floors contain the library, work-rooms, depots and the assistants' study.

HET HUIS WINDENBURG TE DREISCHOR

Naar aanleiding van de onder bovenstaande titel gepubliceerde verhandeling (*Bull. K.N.O.B.* 6de S. 10 (1957), kol. 1 e.v.) bereikten mij enkele opmerkingen.

In kol. 4, regel 12 v.o. wordt de hoogte van het muurwerk, volgens de raming van 1822 bedragende 8 ellen 6 palm, stilzwijgend omgerekend en gesteld op 6,12 m (regel 7 v.o.).

Mr. S. J. Fockema Andreae was zo vriendelijk onder de aandacht te brengen dat de Ned. el krachtens Kon. Besluit van 29 Maart 1817 gelijksteld is aan de meter en de palm aan de

decimeter. De muurhoogte van Windenburg moet dus 8,60 m geweest zijn.

Andere opmerkingen gelden de in kol. 15 t/m 18 gepubliceerde rekening. Naast een enkele drukfout staan verschillende gesignaleerde onjuiste getallen in het ms; deze bedragen zijn door de middeleeuwse overschrijver verkeerd uit de originele afrekening overgenomen. Bij het hanteren van deze materie diene men dus de nodige voorzichtigheid in acht te nemen.

J. R.

LEIDEN, HET NEDERLANDS LEGERMUSEUM

Naar aanleiding van mijn bespreking van het Nederlands Leger- en Wapenmuseum in het septembernummer van ons Bulletin en de daarin gestelde vraag in hoeverre het in 1954 geopende Museum van de Kanselarij der Nederlandse Orden als doublure optreedt op het punt van de afdeling decoraties van het Legermuseum, maakt de Kanselier der Nederlandse Orden, de Gene-

raal-Majoor b. d. H. Koot, mij er op attent, dat de verzameling van de Kanselarij reeds ouder dan 1954 is en veel algemener. De vraag had derhalve wellicht andersom gesteld moeten worden. Gelijk mij bekend was, bestaat er een geregeld contact en uitwisseling tussen beide instellingen.

E. PELINCK

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

K. Boonenburg, *Beschilderde boerenmeubelen in het Zuiderzeegebied.*

J. G. N. Renaud, *Middeleeuwse glasfragmenten uit Maastricht.*

GEDRUKT BIJ E. J. BRILL, LEIDEN

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopij aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Rijswijkseweg 141, Den Haag. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Raamsteeg 2a, Leiden

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Smidswater 7, Den Haag

*1

*2

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET
OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Gaast. Ten noorden van het dorpje worden werkzaamheden verricht aan de voormalige zeedijk, waardoor het mogelijk is de opbouw van het dijklichaam te bestuderen. Het onderzoek is nog niet beëindigd. De dijk is vrijwel geheel een zanddijk. *Museum, Schokland.*

UTRECHT

Zuilen. Enkele gebouwencomplexen van het klooster Mariëndaal zijn thans aan het licht gekomen en opgemeten. De funderingen zijn ten dele uitgebroken, zodat slechts een puin-spoor aanwijzingen geeft voor het beloop van het muurwerk. De plaats van de kerk is bekend, doch hier kon nog geen onderzoek worden ingesteld. *R.O.B., Amersfoort.*

ZEELAND

Renesse. Aan de overkant van de westelijke arm van de slotgracht om het kasteel Moermond werd gedurende de eerste weken van december het onderzoek van de oudste, in 1297 verwoeste, burch voortgezet. Een groot gedeelte van de veelhoekige ommuring kwam te voorschijn. De middellijn van het oudste Moermond bedraagt ongeveer 60 m. De muren zijn 1.60 m dik.

Een vierkante toren (muurdikte 2.25 m) aan de noordzijde schijnt de toegang te hebben bevat. Midden op het terrein ligt een gedeelte van een gebouw met ronde traptoren op de

hoek. De voormalige tuin achter het huidige kasteel wordt eveneens onderzocht. Aan de rand van de gracht kwam een zware muur te voorschijn. Niets wijst hier overigens op het bestaan van een hoofd- en een voorburch tijdens de 14de of 15de eeuw. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Heerlen. Vlak ten oosten van het thermengebouw is een vijftal putten ontdekt uit de Romeinse tijd. Enige hiervan hebben een grote hoeveelheid vondsten, speciaal aardewerk, opgeleverd. *R.O.B., Amersfoort.*

Maastricht. Op een terrein, dat begrensd wordt door de Morenstraat en de westelijke huizenrij van de Grote Stokstraat, is een groot gedeelte van een toren van het laat-Romeinse castellum te voorschijn gekomen. Het bouwwerk is opgetrokken uit kolenzandsteen en heeft een inwendige diameter van ± 6.30 m; de muurdikte bedraagt ± 1.20 m (de maten zijn boven de versnijdingen genomen). Het muurwerk is tot op een grotere hoogte bewaard gebleven dan dat van de twee castellumtorens, die resp. in 1910 en 1921 bij de O.L. Vrouwekerk zijn ontdekt. Opvallend is, dat de pas ontdekte toren is gebouwd boven op een muur van een Romeins huis uit een vroegere periode; dit heeft tot gevolg gehad, dat het metselwerk van de toren gescheurd en gedeeltelijk verzakt is. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUIDERZEEGEBIED

Noordoostpolder. Het onderzoek van een klein vissersvaartuig op kavel E 72 is voltooid. Het is waarschijnlijk, dat het wrak de vrij complete rest is van een tamelijk groot type schokker. *Museum, Schokland.*

Oostelijk Flevoland. Er zijn nog enkele beenderen van prehistorische dieren aangetroffen,

waaronder van een steppenwisent. *Museum, Schokland.*

Wieringermeerpolder. Uit het zuidelijk deel van de Wieringermeer werd opnieuw een kleine stenen bijl bekend, welke een aantal jaren eerder moet zijn gevonden. Tevens is een aantal beenderen van de grijze walvis aan het licht gekomen op een oude, reeds bekende vindplaats. *Museum, Schokland.*

RESTAURATIE-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERIJSSSEL

Vollenhoven. Raadhuis, 1621, nu hotel. Rest. begonnen. Arch.: R. Offringa te Groningen.

GELDERLAND

Arnhem. Kerkstraat, pand van de Twentse Bank, met voorgedeelte uit het begin van de 17de eeuw en een dwars achtergedeelte, 15-16de eeuws; inwendig ten dele 17de en 18de eeuws. Rest. begonnen. Arch.: C. H. J. M. Bruck en L. Igesz te Arnhem.

Zuifen. Pelikaanstraat 4. Gebouw voor de bereiden stadswacht, Corps de Garde; 1639, door de stadssteenhouwer Edmond Hellenraet; ernstig verminkt in de 19de eeuw. Rest. begonnen. Arch. Y. Kok te Amsterdam.

UTRECHT

Jaarsveld. Herv. kerk. De laat-15de eeuwse toren is geheel van pleister ontdaan; het metselwerk is hersteld en de bekroning met vier bakstenen hoektorentjes en een balustrade werd gereconstrueerd naar een drietal afbeeldingen van A. Rademaker (in: *Kabinet van Nederlandse Outheden en Gezigten*, Amsterdam 1725; volgens andere afbeeldingen in deze uitgave hadden de torens van Tienhoven en Baambrugge dergelijke uitgekraagde hoektorentjes). Het buitenpleisterwerk op de schipmuren werd vernieuwd; het metselwerk bleek nog wel ten dele middeleeuws te zijn maar door veelvuldige wijzigingen was het niet meer mogelijk een indruk te krijgen van de oorspronkelijke architectuur. De 19de eeuwse ijzeren kapconstructie werd vervangen door een houten tongewelf op trekbalken; ook de ijzeren ramen werden door houten vervangen. Het orgel, dat zich onder de triomfboog bevond, werd verplaatst naar de westwand. De vensters van het koor — dat eveneens zijn

buitenbepleistering behield — verkregen eenvoudige traceringen; enige restanten van traceringen waren nog aanwezig in dichtgemetselde vensters. Het 17de eeuwse koorhek is hersteld. De consistoriekamer is versmald en voorzien van een uit Amsterdam afkomstig schoorsteenmanteltje. Rest. voltooid. Arch. bur.: D. Visser te Schoonhoven.

Odijk. Herv. kerk, laatgotisch. Rest. begonnen. Arch.: W. Stooker te Utrecht.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Herengracht 367, met ingezwenkte halsgevel uit het derde kwart van de 18de eeuw. Rest. begonnen. Arch. bur.: Scheelbeek en Van der Kolk te Amsterdam.

— Kromme Waal 20. Pakhuis, 1688, met zandstenen onderpui en bakstenen bovendeel, waarin rijkversierde guirlandes met spreuken. Rest. begonnen. Arch.: L. B. M. Linders te Amsterdam.

— Prinsengracht 678, met laat-17de eeuwse halsgevel. Rest. begonnen. Arch.: H. F. Rappange te Amsterdam.

Hoorn. West 50. „In de Frahtwagen”, 1612. Rest. begonnen. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Purmerend. Herv. weeshuis, 1789. Rest. begonnen. Arch.: Jan Plas te Purmerend.

ZUID-HOLLAND

Gouda. V.m. Catharinagasthuis (Rectificatie). Niet de pilastergevel uit 1665 doch de eveneens uit dat jaar daterende voorgevel van de Gasthuiskapel is geresatureerd.

Oegstgeest. Groene Kerkje (Rectificatie). De jaartallen 1600 en 1662 (in de houten tongewelven) geven de jaren aan, waarin schip en koor hersteld werden na de verwoesting van 1572.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALMELO

- *Kunstkring De Waag*. Wie was Rembrandt?
Dag. 14-17; 1930-21.30 -14 jan.
- Werk van József Balogh -14 jan.
- Start-tentoonstelling 27 febr.-13 mrt.

AMSTERDAM

- *Joods Historisch Museum*. Hoogtepunten uit het Joodse leven -3 mrt.
- *Stedelijk Museum*. Grafische technieken (didactische tentoonstelling) -eind jan.
- Fernand Léger -28 jan.
- Spreiding -10 febr.
- Begin -10 febr.
- Kunst uit Uruguay -21 jan.
- H. N. Werkman -eind jan.
- *Tropenmuseum*. 5000 jaar schrift en schrijven -15 mrt.
- *In de Wildeman*. (N.Z. Voorburgwal 45-47). Wil van Dijk c.s. -21 jan.
- *P. de Boer* (Herengracht 512). Wintertentoonstelling -1 febr.
- *C. G. A. Corvey. Papiergroothandel N.V.* (Keizersgracht 285-291). Toegepaste grafiek door Alfons van Heusden en Jan van Oosten -22 febr.
- *Kunstzaal Magdalene Sothmann* (N.Z. Voorburgwal 284). Werken van G. A. Stahl. Werkd. 10-17; zo. 13-17 -19 jan.
- *Rembrandthuis*. Afdrukken van 75 koperen etsplaten van Rembrandt -31 mrt.

APPINGEDAM

- *Het Gewestelijk Historisch Museum*. Wie was Rembrandt? -22 jan.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Van jaar tot jaar, Van boek tot boek. 50 jaar Nederlandse letterkunde -18 febr.

BREDA

- *De Beyerd*. Negerkunst en Christendom -26 jan.

DELFT

- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. Delfts zilver -11 febr.
- Twee Groningse collecties. Keuze uit de verzamelingen van E. J. Duintjer Jzn. en Prof. dr. G. Kraus -10 febr.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Boeken, oude en moderne calligrafie van de Saturnuspers 19-28 jan.
- Schilderijen van het echtpaar Brante (Steenwijk) 2-11 febr.

DORDRECHT

- *Tekengenootschap Pictura* (Voorstr. 190). Foto's van werken van hedendaagse Italiaanse schilders en beeldhouwers 7-10 febr.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Vijftig jaar Oostenrijkse Kunst -26 jan.

ENSCHEDÉ

- *Rijksmuseum Twentbe*. Wie was Rembrandt? 9 febr.-11 mrt.

GOUDA

- *Catharina Gasthuis*. Joep Nicolas. Glas-inlood, schilderijen en tekeningen -28 jan.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Facetten II -28 jan.
- Matthieu Wiegman -21 jan.
- Foto's van Peter Fink -21 jan.
- Tekenwerk van Paul Citroen -4 febr.
- Aanwinsten sedert 1953 -11 febr.
- Weet je wat een prent is? (pedagogische tentoonstelling over grafische technieken) -11 febr.
- *Kunstzaal Plaats* (Plaats 21). Dora Tuynman. Werkd. 10-17; ma. 13-17 -25 jan.
- *Museum voor het Onderwijs*. Aardewerk -zomer 1957
- Zeevaart -zomer 1957
- *Panorama Mesdag*. Henry Kley -27 jan.
- Herbert Deinkel 2-24 febr.

GRONINGEN

- *Museum van Oudbeden voor Provincie en Stad Groningen*. Start-tentoonstelling -24 febr.

HAARLEM

- *Museum Het Huis Van Looy* (ingang Kamperlaan). Bilderdijk 1756-1956 1 febr.
- Reproducties naar werken van klassieke moderne meesters. Werkd. 10-12.30; 13.30-17; zo. 14-17 3-25 febr.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Centraal Noordbrabants Museum*. Landschappen door hedendaagse schilders 3-18 febr.

LEEWARDEN

- *Museum Princessehof*. De Stille glans der Gouden Eeuw -4 febr.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Het leven van Buddha in de kunst -24 febr.
— *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Tekenaars van nu -21 jan.

MAASTRICHT

- *Limburgs Provinciaal Museum voor Kunst en Oudheden*. Start-tentoonstelling -eind jan.

ROTTERDAM

- *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Aanwinsten 1950-1956 -28 jan.
— *Museum Boymans*. Beeldhouwwerken en grafiek van Georges Braque -11 febr.
— A. Schotel -28 jan.

(ROTTERDAM)

- *Rotterdamse Kunstkring* (Witte de Withstr. 35a). De moderne litho in de U.S.A. -11 febr.
— *Gemeentearchief*. De Hollandse pers vóór 1813 -21 jan.
— *Kunstzaal D. Vaarties* (Essenweg 39). Zee- en riviergezichten van oude meesters -1 febr.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Met meesterhand getekend (uit de verzameling Fodor) -21 jan.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Louise Fritzlin -21 jan.
— Kersttentoonstelling -21 jan.
— *De Utrechtse Kring* (Mozartlaan 22). Pieter Giltay (tekeningen) 19 jan.-10 febr.
— *Universiteitshuis*. Vier beeldende kunstenaars -1 febr.

MEDEDELINGEN

Aardenburg, St. Baafskerk

De kerkvoogden der (Hervormde) St. Baafskerk te Aardenburg bereiden zich voor op de viering van het 1000-jarig bestaan dezer kerk (natuurlijk niet in de huidige vorm) in juni 1959.

In verband hiermede vestigen zij de aandacht van docenten en studenten op de nog maar zeer ten dele onderzochte archiefschatten t.a.v. dit gebouw. Het gemeentearchief te Aardenburg begint omstreeks het jaar 1200 en is maar zeer gedeeltelijk gecatalogiseerd (in de vorige eeuw!). De presidentkerkvoogd is tevens gemeente-archivaris. Onder het beheer van de predikant is het eigen kerkarchief dat dateert van 1604. Maar in het bijzonder zou ook moeten worden gedacht aan een nagaan van stukken afkomstig van de St. Baafsabdij te Gent, in het Bisschoppelijk, resp. Rijksarchief aldaar. Te Aardenburg is reeds jaren door verschillende geïnteresseerden voorarbeid gedaan. Men wil deze gaarne ter beschikking stellen voor een verder onderzoek met het oog op het maken van een scriptie of dissertatie, waarvan men dan t.z.t. gaarne één exemplaar als tegenprestatie zou ontvangen.

BETALING LIDMAATSCHAP K.N.O.B.

K.N.O.B. — De Penningmeester van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verzoekt de leden hun contributie over het jaar 1957 ad *f* 10.— (voor instellingen *f* 15.—, voor leden van de Vereniging „De Museumdag” *f* 7.50, voor Studentenleden *f* 5.—) ter voorkoming van onnodige kosten te willen storten op postrekening no 140380 van de Penningmeester van de K.N.O.B. te Rotterdam, of op de bankrekening van de K.N.O.B. bij de heren R. MEES & ZOONEN te Rotterdam.

BANDEN

Bij voldoende belangstelling zullen wederom banden voor het Bulletin worden vervaardigd.

De prijs van de band van de jaargang 1955 zal — afhankelijk van het aantal bestellingen — ongeveer *f* 2.50 bedragen, inclusief kosten voor emballage en toezending.

De uitvoering is als voorheen, in geelbruin buckramlinnen met bruine opdruk, aansluitend bij de reeds uitgegeven banden voor de 6de Serie.

Banden voor eerdere jaargangen van de 6de Serie (dus vanaf 1948) kunnen, mits gelijktijdig besteld, voor de prijs van *f* 3.— worden nageleverd.

Bestellingen (s.v.p. alleen per briefkaart en alleen de adreszijde gebruiken) onder duidelijke vermelding van volledige naam, adres en titulatuur, kunnen tot 15 februari 1957 a.s. worden ingezonden aan het Redactie-secretariaat, Rijswijkseweg 141, Den Haag.

N.B. Men wordt beleefd verzocht op de briefkaart géén andere onderwerpen te behandelen.

IN MEMORIAM

JONKHEER DR. E. O. M. VAN NISPEN TOT SEVENAER

De 15de januari 1957 overleed te 's-Gravenhage tamelijk onverwacht Jonkheer Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer, Directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Met hem is een man van grote kennis op velerlei gebied, maar vooral op dat van onze oude monumenten van geschiedenis en kunst, heengegaan; een man, die tevens een goed vriend van de Nederlandse Oudheidkundige Bond was.

Eugène Octave Marie van Nispen werd 30 september 1895 als tweelingbroeder van Carel Marie Otto te Nijmegen geboren, waar zijn vader toen de advocatenpraktijk uitoefende. Met het nabije Kleefse land had zijn moeder, Baronesse van Hövell tot Westerflieer, nauwe relaties; zij was afkomstig van het Huis Gnadenhal, eertijds een vermaard klooster gelegen tussen de grens en Kleef; later woonden er de Van Hövells.

Van Nispen's voorouders behoorden tot die tak van het geslacht, die sedert 1706 in het graafschap Bergh gedomicilieerd waren; verschillende leden zijn er landrentmeester geweest; later worden er onder hen leden van de Provinciale Staten van Gelderland en van de Rechtelijke Macht aangetroffen; zijn vader is president van de Arrondissements-Rechtbank te 's-Hertogenbosch geweest. Het was in die stad, dat Van Nispen het Gymnasium bezocht; na het eindexamen liet hij zich als student in de rechten aan de Universiteit te Amsterdam inschrijven, waar hij echter zijn studie moest onderbreken, omdat hij in 1916 in militaire dienst werd opgeroepen. De 2de april 1918 werd hij aangesteld tot reserve 2de luitenant bij het wapen der cavalerie en ingedeeld bij het 4de Regiment Huzaren; vier jaren later werd hij bevorderd tot 1ste luitenant, 1 april 1936 tot reserve-ritmeester, en een jaar later, in 1937, zou hij in die rang eervol ontslag uit de militaire dienst krijgen.

In 1919 was Van Nispen gedemobiliseerd en was hij naar de Amsterdamse Universiteit teruggekeerd om er zijn studie in de rechten te hervatten. Echter niet voor lange tijd, want in september van hetzelfde jaar nam hij het besluit om van richting te veranderen en vertrok hij naar

Utrecht, waar hij zich aan de Universiteit aldaar liet inschrijven als student in de Kunstgeschiedenis. Hier kwam hij onder het gehoor van mannen als Vogelsang, Ligtenberg e.a., wier colleges een stempel op zijn verder wetenschappelijk leven hebben gezet.

Het zou intussen nog vele jaren duren, voor en aler hij zijn studie in het door hem gekozen vak door zijn promotie bekroond zou zien. In de eerste plaats was Van Nispen geen man om over één nacht ijs te gaan, maar doordat hij al spoedig deel zou gaan uitmaken van de wetenschappelijke staf van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, had hij voor de voltooiing van zijn studie niet de volledige beschikking over eigen tijd. In 1920 toch werd hij benoemd tot commies bij genoemd bureau en kreeg hij een bijzondere opdracht, te weten de samenstelling van een geïllustreerde beschrijving van de monumenten van geschiedenis en kunst van Maastricht. Hiervoor moest veel voorbereidend werk gedaan worden, waarvan studies, in verschillende tijdschriften gepubliceerd, getuigen. De geïllustreerde beschrijving, Van Nispen's levenswerk, verscheen in afleveringen; de eerste in 1926; het omvangrijke en zeer gunstig beoordeeld werk was in 1953 voltooid. De door Van Nispen verrichtte arbeid kon tevens dienstbaar gemaakt worden aan de conceptie van zijn proefschrift, waarvan de titel luidde: „Uit de bouwgeschiedenis der St. Servaeskerc te Maastricht”, waarop hij in 1933 bij professor Vogelsang promoveerde. Enige jaren tevoren had hij bovendien een omvangrijk werk op touw gezet, nl. de beschrijving van de grafstenen te Maastricht, die in de jaren 1929 tot en met 1941 het licht zag in de Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg.

Zijn werk in Limburg bracht mede, dat hij zich in die provincie ging vestigen; het voortdurend heen en weer reizen naar den Haag nam te veel kostbare tijd in beslag. Het was voor hem een grote voldoening, dat hij, met het oog op zijn huwelijk, het kasteel Oost te Maarland, ten Noorden van Eijsden, toebehorende aan het geslacht De Geloes, kon huren. Op Oost heeft hij

eerst een tijdlang als vrijgezel gewoond; de vrije uren gebruikte hij aan de inrichting van het huis, teneinde er zijn aanstaande vrouw te kunnen ontvangen. De 7de september 1927 vond te Zwolle de huwelijksvoltrekking plaats met Marie Louise Baronesse van Voorst tot Voorst, uit welke echtverbintenis zeven kinderen werden geboren, waarvan er drie op Oost het levenslicht aanschouwden. De in leeftijd volgende kinderen werden te 's-Gravenhage geboren, waarheen het gezin omstreeks 1936 verhuisd was.

In dit jaar werd Van Nispen tot hoofdcommissies aan het Rijksbureau voor de Monumentenzorg bevorderd; ongeveer ter zelfder tijd werd hij, in de Algemene Vergadering van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond, die 3 juli te Middelburg plaats vond, tot bestuurslid gekozen. Voor de Bond was hij geen onbekende; in 1929 toch had hij de jaarvergadering te Valkenburg voorbereid, de daaraan verbonden excursie op voortreffelijke wijze in het Jaarboek ingeleid en de leden bij die gelegenheid door zijn zo zeer geliefd en vertrouwd Zuid-Limburg gevoerd. Bovendien had het bestuur hem enige jaren tevoren met een belangrijke opdracht belast. Velen in den lande en zeker velen uit de kringen van de Bond raakten doordrongen van de noodzaak, om hulp te moeten verlenen aan de bewoners onzer vaak uit de middeleeuwen daterende kastelen, teneinde deze de mogelijkheid te verschaffen op behoorlijke wijze hun huizen te kunnen bewonen en ze voor ondergang te behoeden. De Bond had daarom in 1934 besloten tot de instelling van een zogenaamde „Kastelen-commissie”; aan Van Nispen en de secretaris van de Bond werd opgedragen een enquête in te stellen en aan de hand van de ingekomen antwoorden een rapport samen te stellen. Het resultaat is toen geweest, dat in 1936 een request aan de Minister van Financiën werd gericht. Vervolgens publiceerde Van Nispen in het Oudheidkundig Jaarboek van 1937 een uiterst belangrijk artikel over hetzelfde onderwerp, getiteld „De nood onzer Kastelen”, dat later in brochurevorm is uitgegeven en op ruime schaal verspreid werd.

Tot directe resultaten heeft deze actie toen nog niet geleid; door de oorlog kon aan het nemen van maatregelen niet gedacht worden, maar in 1945 is, mede als gevolg van deze actie, de Nederlandse Kastelencommissie opgericht, die thans nog bestaat en waarvan Van Nispen bestuurslid was. Zijn belangstelling ging niet alleen uit naar de kastelen in ons land, maar ook daar buiten, gezien zijn bestuurslidmaatschap van het „Insti-

tut International pour l'étude des Chateaux”. Reeds in 1932 had hij voor de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden een voordracht gehouden over de kastelenbouw in Nederland omtrent het jaar 1300 en in 1942 verscheen van zijn hand in de Heemschutserie een populair boekje over de „Nederlandsche Kastelen”, dat meerdere drukken beleefde. Nog in 1948 kwam een publicatie over de Geldersche kastelen, door hem, met medewerking van anderen, tot stand.

In 1939 was Van Nispen als opvolger van Dr. J. Kalf benoemd tot Directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Tot zijn overlijden heeft hij dit belangrijk en verantwoordelijk ambt met grote bekwaamheid vervuld. Anderen, meer bevoegden dan schrijver dezes, zullen over deze periode van zijn leven ongetwijfeld het hunne zeggen.

Naast het hoofdwerk heeft Van Nispen van zijn grote kennis in woord en geschrift in verscheidene tijdschriften blijk gegeven; als zodanig zijn te noemen artikelen in het Oudheidkundig Jaarboek, Buiten, de Maasgouw, het Gildeboek, de „Publications” e.a. Een bijzondere plaats neemt een zeer doorwrochte studie over de Munt in Roermond in, te vinden in het gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 700-jarig bestaan van die stad in 1932.

Van het Provinciaal Oudheidkundig Genootschap te Maastricht was hij bestuurslid, eveneens van het St. Bernulphusgilde (tevens redacteur van het Gildeboek) en sedert 1951 was Van Nispen bestuurslid van het Centraal Bureau voor Genealogie en Heraldiek te 's-Gravenhage. Hij had deze functie ongetwijfeld te danken aan het feit, dat hij bijzondere belangstelling koesterde voor geslacht-, wapen-, munt- en zegelkunde. Dit zal zeker ook de reden geweest zijn, dat hij enige weken vóór zijn overlijden gepolst werd voor de vervulling van een vacature bij de Hoge Raad van Adel, waartoe hij zich gaarne bereid had verklaard; tot een definitief voorstel is het helaas niet mogen komen.

Van Nispen was een man van weinig woorden, maar alles wat hij ondernam, werd, zonder aan de weg te timmeren, met grote nauwkeurigheid door hem behandeld en tot voltooiing gebracht. Op de meest onverwachte momenten kon hij met een of andere geestige opmerking te voorschijn komen, daarbij blijk gevende van een grote zin voor humor. Hij was steeds vol belangstelling voor de vele problemen, die hem werden voorgelegd en met grote belangstelling

stond hij ieder, die hem om raad vroeg, te woord. Hij bezat een blijmoedig Godsvertrouwen, waarvan op hen die hem goed kenden, immer iets afstraalde. Hij zal in zijn gezin zowel als in zijn werk zeer gemist worden; de herinnering

aan zijn beminnelijke persoonlijkheid zal bij allen, die hem gekend hebben, een troostrijke gedachte moeten zijn bij het verlies, dat zijn heengaan betekent.

JHR. DR. D. P. M. GRASWINCKEL

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Sneek. Aan het museum te Sneek werd een tweerorige teerpenpot bezorgd, daterende van omstreeks het jaar 200 na Chr. De pot is gevonden bij graafwerk, dat verricht werd ten behoeve van een gasolietank op het terrein van de firma Dikkerboom tussen Haukesloot en Oppenhuizerweg. Het voorwerp bevond zich op de scheiding van veen en klei, hetgeen klaarblijkelijk een bewijs is, dat hier het veengebied bewoond was, toen de Middellzee het landschap overstroemde en deels van het veepakket ontdeed. *R.O.B., Amersfoort.*

DRENTE

Sleen. In de maand december 1956 werd een onderzoek verricht op een ontginning van de Cultuurtechnische dienst bij Holsloot. Hierbij kwamen een vlakgraf van de klokbekercultuur, benevens een drietal bronstijd-tumuli te voorschijn; een hiervan was gebouwd over een Neolithisch standspoor. *B.A.I., Groningen.*

UTRECHT

Benschop. Sinds de vorige waarnemingen in de Ned. Herv. kerk is gebleken, dat de zijmuren van de huidige laat-gotische eenschepige kruiskerk gefundeerd zijn op de grondvesten van een voorafgaande driebeukige, uit kloostermoppen opgetrokken kerk. De muren zijn echter een halve meter naar binnen gezet, omdat anders de overspanning van de nu eenbeukige kerk te groot zou zijn. De beide dwarsbeuken van het tegenwoordige kerkgebouw zijn deels nieuw opgetrokken, deels gebouwd op de fundamenten van de voorafgaande kerk. Het vroegere koor is ruimer geweest dan het tegenwoordige. Gebleken is, dat de oostelijke vieringpijlers de restanten zijn van de oude triomfboog. De opbouw van het oorspronkelijke koor is nog niet duidelijk. Raadselachtig is de geweldige vierkante steen-

klijp in het noordelijke deel van het schip ter hoogte van de noordwestelijke vieringpijler. Het fundament bestaat uit afvalsteen, zowel moppen als rooswinkels. *R.O.B., Amersfoort.*
Houten. Bestudering van de afgestoken talud van het bergje Oud-Wulven heeft aan het licht gebracht, dat men hier te doen heeft met een château à motte. Op de kruin van het bergje bevindt zich metselwerk, bestaande uit zeer grote moppen ($33\frac{1}{2} \times 16\frac{1}{2} \times 7$ cm). Dit oorspronkelijke werk is later uitgebreid door toevoeging van metselwerk van kleinere moppen of rooswinkels. Ook de in de kern van het bergje uitgegraven, met tongewelven overdekte kelders zijn secundair, vermoedelijk 16de eeuws. Aan de zuidwestelijke voet van het bergje komt eveneens metselwerk van grote moppen voor. Misschien was hier de plaats van de oorspronkelijke toegang. Het profiel laat fraai de bouw van het bergje zien. Onder de moppenfundering, die doet denken aan rechthoekige constructie, eenmaal het platvorm van het bergje innemende, ziet men een brandlaag, die mogelijk iets te maken heeft met een houten voorganger. *R.O.B., Amersfoort.*

— In de kom van het dorp, vlak ten westen van de toren der middeleeuwse kerk, zijn bij de aanleg van een riolering de resten van een Romeins gebouw aangetroffen. De fundering (62-73 cm breed) bestaat uit kwartsietstenen, het opgaande metselwerk (55 cm breed) is samengesteld uit tuf. Tot de overige vondsten behoren veel scherven van inheems-Romeins aardewerk, enige stukjes Romeins aardewerk en glas en fragmenten van beschilderd pleisterwerk. *R.O.B., Amersfoort.*

Vianen. Achter het omstreeks 1450 verrezen, in gotische stijl opgetrokken stadhuis van Vianen bevinden zich de resten van het in 1830 grote deels afgebroken zgn. Oude Vrouwenhuis,

waarvan de kapel in 1725 aan de Waalse gemeente werd toegewezen. Thans bestaat hiervan alleen nog de voorpartij. Bij het graven van een put voor de bouw van een archiefkelder te dezer plaatse stiet men op de scheiding van schip en koor, voor de triomfboog, op een doodkist, bevattende het skelet van een bejaarde man en een uit was gevormde miskelk. Andere skeletten bevatte de kapel niet. Dit kan erop wijzen, dat deze begraafing ge-

schiedde in de jaren 1566 tot 1578. In 1566 werd de kapel nl. aan de Rooms-Katholieken toegewezen, doch in 1578 weer ontnomen. Zij waren toen genoopt elders een schuilkerkje in te richten. Het thans aan het licht gekomen graf moet dat van een priester zijn, die in deze rumoerige tijd hier ter aarde werd besteld. Dit is daarom opmerkelijk, omdat de Gasthuiskapel geen begraafrechten heeft gehad. *R.O.B., Amersfoort.*

RESTAURATIE-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERIJSSSEL

Wijbe. Herv. kerk. Grafmonument voor Coenraad Willem van Dedem, † 1714, met beeldhouwwerk van J. Mast uit Utrecht. Rest. begonnen. Aann.: Fa. H. H. Beltman te Deventer, onder toezicht van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

GELDERLAND

Zaltbommel. Gasthuistoren uit de 15de eeuw, waarvan de open bekroning van ± 1530 in 1944 is gedemonteerd. Rest. begonnen. Arch.: G. H. Kleinhout en Ir. A. J. van der Steur te Amsterdam.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Brouwersgracht 188-194. Vier pakhuizen van ± 1630, genaamd „De David”, „De Koning David”, „De Groene Valk” en „De Grauwe Valk”, vroeger behorend tot een rij van zes gelijke pakhuizen met eenvoudige puntgevels; slechts nr. 194 bezit nog de oorspronkelijke houten onderpui. Rest. begonnen. Aann.: G. F. Jansen te Amsterdam.

— Brouwersgracht 196. Pakhuis „De Appel” van ± 1700. Rest. begonnen. Aann.: G. F. Jansen te Amsterdam.

— Korte Prinsengracht 16. Dubbel pakhuispand uit 1652, genaamd „De Gouden Wagen” heeft lange tijd deel uitgemaakt van een bierbrouwerij. Rest. begonnen. Arch.: J. H. Grolle.

ZUID-HOLLAND

Den Briel. Raadhuis Dit bestaat uit drie achter elkaar gelegen blokken, verder de voormalige

hoofdwacht (nu bodewoning) links van het voorste gedeelte en een kleine dwarsvleugel haaks op het achterste gedeelte. Deze aanleg moet reeds uit de middeleeuwen dagtekenen. Bij ontleistering der buitenmuren bleek het metselwerk van het tweede gedeelte en van de dwarsvleugel nog grotendeels middeleeuws te zijn; laatstgenoemde gedeelte moest echter wegens de slechte toestand vrijwel geheel opnieuw worden opgetrokken. In 1623 bouwde men achter het stadhuis de kortgeleden gerestaureerde gevangenis en waag (nu museum). In 1639 werd het voorgedeelte vernieuwd (vgl. 18de eeuwse opmeting in archief Monumentenzorg); het gebouw had een trapgevel, een dakruiter en rechts een uitgebouwde traptoren. In 1746 werd het achterste gedeelte verbouwd en ingericht tot secretarie (vgl. bestek in Gem. Arch. Den Briel); de interessante betimmering, waarvan de kleur oorspronkelijk „soo na de eyckehout kleur gemaakt (was) als doenlijk is” en de Lodewijk XV-schoorsteenmantel zijn gerestaureerd. In 1792 verkreeg het raadhuis een nieuwe voor-gevel naar ontwerp van J. van Westenhout, terwijl het voorgedeelte verder ingrijpend verbouwd werd. Men heeft nu de inwendige indeling belangrijk gewijzigd en daarbij de voorhal en het trappenhuis links achter de hoofdwacht, welke door Van Westenhout ontworpen waren, opgeofferd, evenals de op de begane grond gelegen raadzaal met vroeg 19de eeuws stucplafond. Er werd een geheel nieuw, groter trappenhuis gebouwd. Het middelste gedeelte is met een verdieping verhoogd; ook vroeger was dit gedeelte hoger, zoals bleek uit een oude dakmoet. Het traptorentje

van de voorm. secretarie is iets hoger opgetrokken, zodat het nu loopt van kelder tot zolder. Rest. voltooid. Arch.: Prof. Ir. J. H. van den Broek en J. B. Bakema te Rotterdam en Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

— Wagenmakershuis, een dubbel pand, dat na de restauratie weer de oorspronkelijke bestemming kreeg van woonhuis. Het werd grotendeels vernieuwd met gebruikmaking van oude elementen. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

Gouda. Pijpenmuseum „De Moriaan”. De vrijwel vergane 17de eeuwse onderpui werd in een tropische houtsoort vernieuwd terwijl de vensters van de verdieping op de oorspronkelijke maten werden teruggebracht. Rest. voltooid. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Leiden. Oude Vest 103, met Lodewijk XIV-halsgevel. De vensters der eerste en tweede verdieping herkregen de oorspronkelijke vorm terwijl zij voorzien werden van een nieuwe roedeverdeling. Rest. voltooid. Leiding K. Bik te Leiden.

Poortugaal. Herv. kerk. De restauratie van de 14de eeuwse toren en de aangrenzende kapellen is voltooid; hierbij werd de niet meer originele westingang gewijzigd. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

ZEELAND

's-Gravenpolder. Herv. kerk, laat gotisch. Rest. begonnen. Arch.: Ir. A. Rothuizen en Ir. P. J. 't Hooft te Goes.

NOORD-BRABANT

's-Gravenmoer. Herv. pastorie, uit het begin der 19de eeuw. Rest. begonnen. Arch.: P. C. Schellekens te Dongen.

Sprang. Herv. kerk. Tijdens de restauratie zijn belangrijke gegevens omtrent de bouwgeschiedenis aan het licht gekomen. Van de in 1325 voor het eerst genoemde „quarta capella” (vgl. *Taxandria* 18 (1911), blz. 70) werden funderingsresten aangetroffen tussen de noordelijke en zuidelijke pijlers van het smalle schipgedeelte, tussen de oostelijke pijlers van het brede schipgedeelte en onder de triomfboog. Het muurwerk van geelrode baksteen (27 × 13 × 75; muurdikte ± 85) maakte deel uit van de rechthoekige aanleg. Een en ander is onderzocht door de R.O.B. te Amersfoort. De

pijlers van het smalle schipgedeelte bleken te zijn gebouwd op deze oudste funderingen; bovendien bleken resten van opgaand werk der in 1325 genoemde kapel te zijn bewaard in de dagkanten onder de triomfboog en in de zuidwesthoek van de *gerfkamer*, waar een bouwnaad te zien is. Ook het metselwerk van de oren aan weerskanten van de aanzet van het koordak bestaat gedeeltelijk uit baksteen van het reeds vermelde formaat; het oorspronkelijke overhands gevoegde werk is nog in uitstekende staat.

Uit opgegraven muurresten viel op te maken, dat het $\frac{3}{8}$ gesloten zuidelijke „dwarspand” (begin 15de eeuw) is aangebouwd tegen de oudste eenbeukige aanleg, evenals het koor (± 1400). Hierna volgde een uitbreiding met twee smalle zijbeuken (midden der 15de eeuw), die later bij een in het westen aangevangen verbouwing werden verbreed (eind 15de of begin 16de eeuw). Uit bouwnaden bleek, dat het noordelijke „dwarspand” tegen de noordelijke zijbeuk is aangebouwd; de *gerfkamer* is een nog latere toevoeging. De toren is althans wat de onderbouw betreft ouder dan de verbrede zijbeuksgedeelten. Bij het herstel van de kap kwam aan het licht, dat bij de verbreding van de kerk spanten van het afgebroken gedeelte herbezigd zijn.

Het op de vulling van de voormalige doorgang tussen toren en schip aangetroffen opschrift (uit 1621) werd gerestaureerd evenals enige schilderijen op pijlers en in de zuid-oosthoek van het zuidelijke dwarspand (een kruisiging). In de smalle zuidelijke zijbeuk werd een teruggevonden doorgang hersteld. De koorvensters, waarvan de brugijzers nog aanwezig waren in de bakstenen vullingen, werden weer aangebracht. De traceringen van de schipvensters zijn vernieuwd. De dichtgezette korfboognissen onder de zijbeukvensters werden weer geopend. Speciaal de wanden van het smalle schipgedeelte vertoonden meerdere resten van beschildering, o.a. baksteenimitaties; een en ander was echter te veel aangetast om voor herstel in aanmerking te komen; de restanten van een beschildering boven de triomfboog (westzijde) konden evenmin gehandhaafd blijven. Restauratie voltooid. Arch.: B. van Bilderbeek † en C. Basters te Dordrecht.

Zundert. Herberg „In den Anker”. Rest. begonnen. Arch.: Ir. L. F. A. M. Sturm te Rosendaal.

LIMBURG

Thorn. Stiftskerk. Westwerk. De herbouw van de door Dr. P. J. H. Cuypers ontworpen bekroning, die in de oorlog bijna geheel vernield was, is voltooid. De westkrocht werd na verwijdering van enige latere tussenmuren en

verlaging van de vloer tot een oud niveau (waar o.a. kleine relieftegeltjes en grote met rode dierfiguren, 14de eeuw, in situ werden aangetroffen) hersteld en ingericht tot doopkapel. Arch.: P. Cuypers te Roermond.

MUSEUM-NIEUWS

BREDA, *Ethnografisch Museum*

Gerekend van 1 januari 1957 is de naam van het Ethnografisch Museum te Breda gewijzigd in Volkenkundig Museum „Justinus van Nassau”, Rijksmuseum voor Volkenkunde, afdeling Breda.

Een plantenbak in het Museum Natura Docet te Denekamp.

Levende bloemen en planten in een natuurhistorisch museum vormen een welkome attractie voor het publiek. Het druk bezochte Museum Natura Docet is reeds jaren in deze richting werkzaam geweest door in het museum, weliswaar in vaasjes en kannetjes, van excursies afkomstige bloemen en planten te plaatsen. Het waren niet alleen zeer bijzondere soorten, die op deze wijze onder de aandacht van de bezoekers werden gebracht; ook alledaagse bloemen van weg, berm, akker, bos en veld behoorden hiertoe. Een kleine interne wijziging bood de gelegenheid om met zeer eenvoudige middelen een meer gecoördineerde expositie-mogelijkheid te scheppen. In het midden van de bibliotheekzaal is rondom een houten pijler een achthoekige bak geconstrueerd, rustend op 8 poten. De bak heeft een hoogte van 75 cm en de diepte bedraagt 15 cm; aan de binnenzijde is asfalt als bekleding aangebracht. Aan de bovenzijde is de bak afgedekt met afneembare schermen, waarvan de geraamtes zijn bekleed met dubbeltjesgaas. Met behulp van verschillende soorten mos, gelegd op het gaas, worden potten, inmaakflessen, e.d., waarin het water wordt bewaard, aan het oog onttrokken.

In het Museum te Denekamp heeft men de bovengeschetste verdeling van de bak in driehoeken benut door ieder vak aan specimina uit een bepaald gebied te wijden. Zo zijn de heide, de weide, het loof- en het naaldbos vertegenwoordigd. Bij zeldzame planten wordt een etiket met de Nederlandse en Latijnse naam aan de stengel bevestigd. Over de niet met name aangeduide exemplaren ontstaan dikwijls geanimeerde discussies onder de bezoekers. Een soortgelijke plantenbak zou ook zeer geschikt zijn voor een hal in een schoolgebouw, waar het een

instructief en decoratief element kan vormen.

Filmstrook over de ontwikkeling van het Museumwezen in Nederland.

Deze strip, samengesteld door het hoofd van de pedagogische afdeling van het bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, werd vervaardigd door de Rijksvoorlichtingsdienst met financiële steun van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

Vijf en veertig beelden in zwart-wit tonen ontstaan en groei van ons museumwezen; elk beeld is in het bijbehorend tekstboekje van commentaar voorzien. Om te beginnen toont een kaart van Nederland alle musea, met aanduiding van de ontstaansperioden van vóór 1850, vóór 1900 en na dien. Dit beeld komt telkens in de strip terug wanneer deze ontstaansperioden ter sprake komen. Hetzelfde geldt voor de schematische voorstelling van de lotgevallen der verzameling van prins Willem V, die de basis heeft gevormd voor vele rijksmusea. Via enkele beelden van vroegere kunstkabinetten en collecties komt men tot die van de eerste musea, Maurits-huis en Trippenhuis van binnen en van buiten gezien. Daarna volgt het Rijksmuseum vlak na de bouw; de oude opstelling wordt vergeleken met de nieuwe. Vervolgens wordt een overzicht gegeven van de verschillende typen musea die ons land bezit, provinciale, gemeentelijke en streekmusea, al of niet in historische bouwwerken ondergebracht. Daarna ziet men musea in daarvoor speciaal opgetrokken gebouwen (Boymans, Kröller-Müller) en tenslotte allerlei afbeeldingen van musea van wetenschap en techniek. De reeks wordt besloten met voorbeelden van conservatie (restauratie-atelier), instructie van het publiek (bibliotheek, schoolbezoek) en propaganda.

De strip, die vooral bedoeld is voor instellingen van onderwijs, kan worden besteld bij de pedagogische afdeling van het bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, den Haag. Wie tegelijkertijd de kosten à f 5,— overmaakt op giro 18774 ten name van de Rijksvoorlichtingsdienst te den Haag onder vermelding: filmstrook de Nederlandse musea, krijgt strip en tekst toegezonden.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALKMAAR

- *Stedelijk Museum*. De stille glans der gouden eeuw -4 mrt.

ALMELO

- *De Waag*. Start V 27 febr.-13 mrt.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Aanwinsten van het Rijksprentenkabinet -14 apr.
 — *Joods Historisch Museum*. Hoogtepunten uit het Joodse leven -3 mrt.
 — *Museum Fodor*. De Romantiek -11 mrt.
 — *Rembrandthuis*. Afdrukken van 75 koperen etsplaten van Rembrandt -31 mrt.
 — *Stedelijk Museum*. Chris en Lucila Engels -18 febr.
 Roberto Burle Marx -18 febr.
 4 Grafici -25 febr.
 Jacob Steinhardt (houtsnedes) 26 febr.
 Paul Klee -25 mrt.
 Onafhankelijken -11 mrt.
 Frits van den Berghe -18 mrt.
 Abbing -18 mrt.
 Lubbers -18 mrt.
 — *Tropenmuseum*. 5000 jaar schrift en schrijven -15 mrt.
 — *Zoölogisch Museum*. Kleur en functie bij de dieren -1 apr.
 — *C. G. A. Corvey, Papiergroothandel N.V.* (Keizersgracht 285-291). Alphons van Heusden en Jan van Oosten (toegepaste grafiek) -22 febr.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Van jaar tot jaar, van boek tot boek. 50 jaar Nederlandse letterkunde -18 febr.
 Susana Burki en Bruno Mertens -18 febr.
 — *De Populier* (Gele Rijdersplein). Hendrik de Vries 2-24 mrt.
 Collecties Duintjer en Kraus 25 febr.-1 apr.

BARENDRECHT

- *Sans Souci* (Julianastr. 19). C. Vons -16 mrt.

BREDA

- *De Beyerd*. 72 meesterwerken uit de verzameling Ir. V. W. van Gogh -25 febr.

DEN BRIEL

- *Trompmuseum*. In en rondom het Stadhuis -16 mrt.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Westfaalse en Overijsselse beeldende kunst -25 febr.
 Deventer Klank en Kleur -18 mrt.

DORDRECHT

- *Tekengenootschap Pictura* (Voorstraat 190). Werken van Reinder Visscher en Van Ieperen -11 mrt.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Fernand Léger — 21 mrt.

ENSCHEDÉ

- *Rijksmuseum Twenthe*. Wie was Rembrandt? -9 mrt.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Kunst uit Uruguay -17 mrt.
 Palet van een industrie -18 mrt.
 5 Haagse kunstenaars 27 febr.-14 apr.
 Weet je wat een prent is? (pedagogische tentoonstelling over grafische technieken) - mei
 — *Kunstzaal Plaats* (Plaats 21). Werk van Branko Kovačević 16 febr.-8 mrt.
 Louis Schrikkel (mozaïken) 9-29 mrt.
 — *Museum voor het Onderwijs*. Aardewerk -zomer
 Zeevaart -zomer
 — *Panorama Mesdag*. Herbert Dunkel -24 febr.
 Henri Taverne 2-24 mrt.
 — *Vrije Academie voor Beeldende Kunsten* (Hoefkade 101). Haagse school-prenten -1 mrt.

GRONINGEN

- *Museum van Oudheden*. Start V -24 febr.
 Hiroshima panels -18 febr.

HAARLEM

- *Museum Het Huis Van Looy* (ingang Kamperlaan). Reproducties naar werken van klassieke moderne meesters. Werkd. 10-12.30; 13.30-17 -25 febr.
 Interscholaire 2-18 mrt.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Centraal Noordbrabants Museum*. Landschappen door hedendaagse schilders
-18 febr.
Hedendaagse schilders uit Belgisch Limburg
24 febr.-18 mrt.

LEIDEN

- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Kees Bol
-4 mrt.

NIJMEGEN

- *Museum De Waag*. Wie was Rembrandt?
-10 mrt.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Prenten, tekeningen en aquarellen door Chris Le Roy -4 apr.
— *Kunstzaal D. Vaartjes* (Essenweg 39). 17e eeuwse schilderijen -1 mei
— *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Aanwinsten 1950-1956 -1 apr.
De Pijp (Gaffelstr. 90) Groep '54
-23 febr.-9 mrt.
Gerard Gielen 9 mrt.-1 apr.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. S. 45 -25 febr.
Hiroshima 1945 -25 febr.
Jonge Parijse kunst „Divergences” -1 mrt.

TILBURG

- *Paleis-Raadhuis*. Aanwinsten, l'Oeuvre Gravée-Parijs. Hedendaagse kunstenaars
16 febr.-11 mrt.

UTRECHT

- *Centraal Museum* (afd. Moderne Kunst). Wandkleed naar ontwerp van K. Andréa
-3 mrt.
— *Universiteitsmuseum*. Middeleeuwse geschiedenis -16 mrt.
— *De Utrechtse Kring* (Mozartlaan 22). Marie Raymond (schilderijen) 16 febr.-10 mrt.

WESTERBORK

- *Gemeentehuis*. Het Drents Schildersgenootschap
16 febr.-24 febr.

BONDS-NIEUWS

Het Bestuur deelt mede, dat op *zaterdag 30 maart a.s.* een algemene ledenvergadering van de Bond zal worden gehouden te 's-Gravenhage in het gebouw van het *Rijksbureau voor Kunst-historische Documentatie*, Korte Vijverberg 7. De vergadering zal worden gevolgd door een korte causerie over de geschiedenis en de restau-

ratie van het *Huis ten Bosch*, waarna — behoudens toestemming van H.M. de Koningin — een bezoek zal worden gebracht aan dit Paleis, waarvan de restauratie onlangs gereed is gekomen.

Nadere bijzonderheden worden in het maartnummer van het Bulletin bekend gemaakt.

MEDEDELINGEN

BANDEN

Abusievelijk is in het Nieuwsbulletin van januari j.l. de band voor het jaar 1955 als laatste te bestellen band genoemd. De meesten die de band bestelden hebben begrepen, dat het hier ging om de band voor de jaargang 1956. Voor degenen, die 1955 in hun bestelling noemden, nemen wij aan, dat toch 1956 is bedoeld, tenzij tegelijk oudere jaargangen werden besteld.

De besteldatum zullen wij in verband hiermede verlengen tot 1 maart. (Voor wijze van bestellen en prijzen zij verwezen naar het januari-nummer.) Bestellingen na 1 maart binnengekomen zullen niet voor 1958 worden uitgevoerd, daar geen extra banden in voorraad zullen worden genomen.

BENOEMINGEN

Met ingang van 1 december 1956 is benoemd tot conservator van het Stedelijk Museum te Schiedam de heer P. L. A. Jansen.

Met ingang van 1 februari 1957 is benoemd tot directeur van het Rijksmuseum Zuiderzeemuseum te Enkhuizen de heer G. R. Kruissink.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

Geen mededelingen.

RESTAURATIE-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Harlingen. Raadhuis, 1730 door H. Norel; uitgebreid in 1756 tegen een oudere toren aan. Restauratie, waarbij o.a. in de voorgevel een betere roedeverdeling werd aangebracht, voltooid. Arch.: Ir. J. J. M. Vegter te Leeuwarden.

Makkum. Waag, 1698. Bij de restauratie werd o.a. van de waagmeesterswoning het interieur ten dele in de oorspronkelijke toestand hersteld. Rest. voltooid. Arch.: A. Baart Jr. te Leeuwarden.

DRENTE

Havelte. Herv. kerk. De restauratie van de toren uit 1410 is begonnen. Leiding: Districtsarchitect van de gemeente.

OVERIJSEL

Wijbe. Herv. kerk. Grafmonument voor C. W. van Dedem. Rest. voltooid.

GELDERLAND

Elburg. Vestingmuur ten westen van de voorm. Goorpoort. Rest. begonnen. Arch.: C. W. Royaards te Amsterdam.

Rhenoy. Herv. kerk, vermoedelijk grotendeels in de 19de eeuw uit oudere materialen opgetrokken, geheel gepleisterd. Restauratie, waarbij o.a. nieuwe houten ramen zijn aangebracht, voltooid. Aann.: G. Sweeris te Beesd o.l.v. de Rijksdienst.

Wamel. Herv. kerk. Rest. voltooid. Zie kol. *31.*34.

Well. Herv. kerk. Rest. van de in Romeanse trant gebouwde toren voltooid; hierbij werd aan de oostzijde de dakmoet in het zicht ge-

bracht van een vroeger schip, dat lager was dan het huidige. Arch.: B. van Heijningen te 's-Gravenhage.

Zutphen. Laarstraat 118. Trapgevel, G. 80. Rest. voltooid. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

UTRECHT

Baambrugge. Hofstede Vrederust. Rest., o.a. van het theekeopeltje, voltooid. Arch.: J. Baanders te Amsterdam.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Amstel 180. Gevel van het z.g. Amsterdamse type, 1616 (?), met 19de eeuwse pui. De puntgevel werd op grond van een oude afbeelding aangevuld tot trapgevel. Rest. voltooid. Leiding: Gem. Bur. v. d. Monumentenzorg.

— Brouwersgracht 218 hoek Binnen-Oranjestraat. Woonhuis van \pm 1650, het „Geloof”, waarnaast stonden de huizen „Hoop” (de 18de eeuwse gevel kortelings herbouwd op no 220) en „Liefde”. Het muurwerk van de gevels, de steep en het pothuis zijn nu grotendeels vernieuwd, terwijl het voorhuis na verwijdering van de insteek in zijn oude volume is hersteld. Rest. voltooid. Arch. Ir. J. W. Dinger te Amsterdam.

— Haarlemmerstraat 44, hoek Buiten-Wieringerstraat. Hoge halsgevel, 1740. Restauratie, waarbij o.a. de roedeverdeling verbeterd is, voltooid. Arch.: J. J. van de Heuvel te Amsterdam o.l.v. het Gem. Bur. v. d. Monumentenzorg.

— Haarlemmerstraat 75. Voormalige vleeshal, 1617, in 1623 als kantoor verhuurd aan de W.I. Compagnie en uitgebreid met twee

vleugels, zodat het complex sindsdien een hof omsluit; in 1826 ingrijpend verbouwd tot Luthers Weeshuis; vgl. R. Meischke, in *Amstelodamum* 42 (1955), blz. 22-27. Rest. begonnen. Arch.: Y. Kok en H. F. Rappange te Amsterdam.

- Keizersgracht 672. Woonhuis met brede zandstenen gevel met attiek, 1671, in de trant van A. Dortsman. Rest. begonnen. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.
 - Langestraat 76. Eenvoudige ingezwenkte halsgevel, ± 1730. Ingrijpende restauratie voltooid. Leiding: Gem. Bur. v. d. Monumentenzorg.
 - O.Z. Achterburgwal 144. Van oorsprong 17de eeuwse huis met ingezwenkte halsgevel uit het derde kwart van de 18de eeuw. Rest. begonnen. Bouwk. en aann.: A. F. Tiebout te Amsterdam o.l.v. het Gem. Bur. v. d. Monumentenzorg.
 - O.Z. Voorburgwal 45. Gevel met half-rond verhoogde lijst, waarboven een rijk gesneden bekroning, ± 1750. Rest. voltooid. Leiding: Gem. Bur. v. d. Monumentenzorg.
 - O.Z. Voorburgwal 316. Dubbel huis met pilastergevel, 1655, van Ph. Vingboons; destijds gebouwd voor de suikerraffinadeur Pieter de Meyer; het oudere bedrijfsgedeelte aan de achterzijde. Na verwijdering van de zeer ontsierende moderne dakverdieping, is het dak, althans voor zover van de straat te zien, in oude vorm hersteld. Bij de inwendige verbouwing moesten enige oude zaken verdwijnen, doch de kamer met wandschilderingen, vermoedelijk door J. Andriessen 1785, is gespaard. Rest. voltooid. Aann.: A. Göbel en G. den Hertog te Amsterdam.
 - Prinsengracht 4. Smalle gevel van het z.g. Amsterdamse type, ± 1650, met ingezwenkte top uit het derde kwart van de 18de eeuw. Rest. voltooid. Arch.: Prof. Ir. C. Wegener Sleswijk te Amsterdam.
 - Zeedijk 21 hoek O.Z. Kolk. Vroeg 19de eeuwse huis. Op de zijgevel aan de kolk een leeuwenkop, die de hijsbalk zal hebben vastgehouden. Deze kop is vernieuwd evenals de lijst. Rest. voltooid. Aann.: L. A. Knoop en P. W. van Valderen te Amsterdam.
- Huizen.* Herv. kerk. Bij de restauratie van de 15de eeuwse toren en de later langs de toren doorgetrokken schipgedeelten werden o.a. de dichtgemetselde nissen in de derde torengeliding in ere hersteld. Leiding: Gem. architect.

Jisp. Herv. kerk, 1822. Rest. begonnen. Arch.: E. P. Messer te Amsterdam.

De Rijp. Middenstraat 388a. Vroeg-17de eeuwse grotendeels houten pakhuis. Rest. begonnen. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

ZUID-HOLLAND

's-Gravenhage. Huis ten Bosch. Rest. voltooid. Leiding: Rijksgebouwendienst. Over deze restauratie is een artikel in voorbereiding.

Scheveningen. Herv. kerk, 15de eeuw. Rest. begonnen. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

— Paviljoen „de Witte”, 1827 door A. Noordendorp gebouwd. Op grond van het bestek van 17.3.1826 werd de vergane zinken dakbedekking vervangen door leien, terwijl de deuren tussen de grote zaal en de nevenruimten van spiegelglas werden voorzien, overeenkomstig de buitendeuren. Het marmerschilwerk werd vernieuwd. De niet oorspronkelijke gevelbekleding met hardstenen platen is hersteld, terwijl de oude roedeverdeling, waar zij verdwenen was weer werd aangebracht. Rest. voltooid. Arch.: J. Wils te Voorburg.

ZEELAND

Middelburg. Oostkerk, 1647-1667, B. M. Driifhout, P. Post, A. van 's-Gravesande. Rest. begonnen. Arch.: H. van der Kloot Meijburg te Scheveningen.

Nieuwerkerk (Schouwen). Herv. kerk, d.w.z. het laatmiddeleeuwse koor der oude collegiale kerk, waarvan het schip in 1583 werd afgebroken na een brand. Bij de restauratie van oorlogs- en overstromingsschade hebben de vensters bakstenen traceringen gekregen; er waren resten gevonden van zandsteen traceringen. Rest. voltooid. Arch.: Ir. H. de Lusanet de la Sablonière te Middelburg.

Veere. Zanddijk B. 88-89. Rest. van de zeer vervallen eenvoudige panden voltooid. Arch.: H. F. Rappange te Amsterdam.

— Warwijkerstraat A. 113. Rest. voltooid. Arch.: H. F. Rappange te Amsterdam.

NOORD-BRABANT

Diessen. R.K. kerk. De restauratie van de Laatgotische toren is begonnen. Arch.: N. H. Pontzen te Tilburg.

LIMBURG

Eygelshoven. Huis Henckens, 1796. Rest. voltooid. Arch.: Ir. F. P. J. Peutz te Heerlen.

MUNTVONDSTEN 1956

MEDEDELINGEN VAN HET KON. PENNINGKABINET

GRONINGEN

Winschoten: 30 zilveren munten verborgen omstreeks 1375 (verworven door het Kon. Penningkabinet). De schat bevatte uitsluitend munten van één type, z.g. Tourse groten, geslagen door enkele Nederlandse heren (Bergh en Borculo) en verschillende West-Duitse (Gulik, Kleef, Berg, Randerath, Heinsberg, Hammerstein, Wied), waaronder zeer zeldzame exemplaren. De Tourse groot is het eerste grotere zilverstuk van West-Europa, ingevoerd door Lodewijk IX van Frankrijk in 1266 en in grote hoeveelheden geslagen door diens opvolgers Philips III en Philips IV. Deze Franso munten verbreiden zich spoedig ver buiten de grenzen en maakten in de tweede helft van de veertiende eeuw vrijwel het enige betaalmiddel uit in het Rijnland en Westfalen met aangrenzende streken. In die tijd werden ze door de vorsten uit dat gebied op grote schaal nageslagen (met lager gewicht en gehalte). De schat bestaat uitsluitend uit zulke imitaties. Het was reeds bekend, dat ook in het noord-oosten van ons land de circulatie op dergelijke wijze was samengesteld, wat thans hier voor het eerst door een vondst bevestigd wordt.

FRIESLAND

Rottevalle: een Turkse dinar van sultan Soliman I (1519-1566) geslagen te Cairo. Uit 16de eeuwse evaluaties blijkt, dat gouden munten uit Turkije (en Marokko) in ons land, zij het in klein aantal, gecirculeerd hebben.

Aalsum (gem. Oostdongeradeel): 42 zilveren munten, verborgen na 1795 (verworven door de Oudheidkamer Dokkum). De schat bestaat, zoals gewoonlijk in die tijd, sterk overwegend uit Zeeuwse zilveren dukaten. Zilveren dukaten (rijksdaalders) werden weliswaar in de 18de eeuw in alle gewesten geslagen, doch dienden in hoofdzaak als handelsmunt voor de Oostzeehandel. Doordat echter de provincie Zeeland eigenmachtig voor de zilveren dukaten een hogere koers vaststelde dan elders (52 i.p.v. 50 stuiver), bleven de Zeeuwse exemplaren in de binnenlandse circulatie, volgens het algemene beginsel dat beter geld

(in dit geval lager getarifiseerd geld) door slechter geld uit de omloop wordt verdreven.

DRENTE

Ruinen: goudgulden van Luik (\pm 1500).

Rolde: goudgulden van de Bourgondische Nederlanden (1466-1467).

GELDERLAND

Hattem: 19 gouden munten, verborgen na 1604 (verworven door de Stichting Oud-Hattem). De schat bestaat voor de helft uit Nederlandse goudstukken uit het einde van de 16de en het begin van de 17de eeuw, voor de andere helft uit internationaal circulerende typen van Engeland, Frankrijk, Spanje en het Duitse Rijk, de normale samenstelling voor die tijd.

Huisen: twee goudgulden uit de 16de eeuw.

Voorthuizen (gem. Barneveld): 25 gouden munten, verborgen na 1509. De schat bevat overwegend Nederlandse munten, daarnaast Franse schilden en Duitse goudgulden.

NOORD-HOLLAND

Velsen: gouden munt van Jacoba van Beieren.

ZUID-HOLLAND

Abbenbroek: gouden portugueza (10 dukatenstuk) van Jan III van Portugal (1521-1557). Sinds de middeleeuwen was de Soedan de belangrijkste leverancier van goud. Dit kwam eerst over de Middellandse Zee, sedert de Portugese ontdekkingen via Portugal naar West-Europa, en wel in de vorm van Portugese munten. Dit geschiedde deels in stukken ter waarde van een dukaat, maar ook veelvuldig in 10 dukaten-stukken, de grootste gouden munten van die tijd.

ZEELAND

Oostkapelle: 3 gouden en 179 zilveren munten, verborgen na 1503. Het zijn bijna uitsluitend dubbele stuivers en stuivers van Philips de Schone, geslagen in de verschillende Bourgondische gewesten. Deze munten van Brabant, Vlaanderen, Holland en Namen hebben alle hetzelfde type en onderscheiden zich slechts door de titulatuur van de vorst.

NOORD-BRABANT

Waalwijk: 8 gouden en 13 zilveren munten, verborgen na 1601. De munten zijn overwegend Zuid-Nederlands, terwijl stukken uit de Republiek der Ver. Nederlanden geheel ontbreken. Waalwijk behoorde in die tijd economisch kennelijk nog geheel tot de sfeer van de

Spaanse Nederlanden, al was een deel van het tegenwoordige Noord-Brabant reeds veroverd.

LIMBURG

Hulsberg: niet nauwkeurig bekend aantal gouden munten uit de 18de eeuw, voornamelijk Zuid-Nederlands, Frans en Duits.

DE RESTAURATIE VAN DE HERVORMDE KERK TE WAMEL (GLD.)

DOOR IR. C. L. TEMMINCK GROLL

De aanvankelijk eenvoudig opgezette herstelling van de in de loop der eeuwen zeer verminkte en in de laatste oorlog beschadigde Hervormde Kerk te Wamel (St. Victor)¹ groeide uit tot een zeer ingrijpende en interessante restauratie.

Tijdens de algehele ontleistering van het uitzwendige van koor en dwarsschip (schip en toren zijn sedert lang verdwenen, getuige o.a. een 18de eeuwse prent, in het archief van Monumentenzorg²) deed men eigenaardige vondsten bij de hoeken tussen deze delen, die pas hun verklaring vonden bij grondonderzoek, toen funderingen aan het licht kwamen van veelhoekige kapellen. Een merkwaardige kooraanleg dus voor zulk een bescheiden dorpskerk: op kleine schaal was de opzet gelijk aan die van de kerk te Vianen. In verband met het belang van deze plattegrond is men er hier, bij wijze van uitzondering, toe over gegaan de geheel verdwenen kapellen weer te herbouwen. De gedrukte vorm van de zuidkapel naast de traptoren zou het vermoeden kunnen wekken, dat de kapellen destijds tegen een ouder geheel werden aangebouwd. Daar echter de funderingen in verband lagen met die van de kerk, moet men aannemen, dat ze uit dezelfde bouwperiode stammen (waarschijnlijk de 15de eeuw)³. Dat ze reeds vroeg verdwenen moeten zijn, al-

thans de zuidelijke, blijkt weer uit de gevonden restanten van een veel grotere nevenruimte, welke tegen de zuidoosthoek van de kerk moet hebben gestaan. Blijkens sporen in het muurwerk was deze ruimte overwelfd; een bewaard gebleven gewelfaanzet met daaronder staande kraagsteen in de zuidoostelijke steunbeer (A) bood de mogelijkheid deze aanbouw op omstreeks het midden van de 16de eeuw te dateren.

Blijkens de gedichte bogen in de westgevel was het schip driebeukig; het transept kan slechts zeer weinig uitgestoken hebben. Tegen de kruisingspijlers bevonden zich aan de westzijde onder het maaiveld nog resten van de geprofileerde schippijlers. Op de genoemde 18de eeuwse afbeelding van de kerk, gezien uit het westen, staan dakmoeten aangegeven, die aantonen, dat het schip pseudobasilicaal geweest moet zijn, en dat dit door één doorgaand dak, hoger dan dat van het koor, gedekt moet zijn geweest (deze dakmoeten zijn gestippeld op de opstand aangegeven). Dit hogere dak en de rijkere profileering van de pijlers (in het koor treft men slechts afgeschuinde kanten aan) wijzen er wel op, dat het schip in zijn laatste vorm jonger was dan het koor. Van overwelfing werden hier geen sporen aangetroffen.

Tijdens ontgravingen in verband met een nieuwe, westelijke, aanbouw werden funderingsresten in tufsteen (met enkele stukken van andere natuursteen soorten) gevonden van een oudere, eenbeukige kerk⁴. Dank zij deze nieuwe aanbouw, waarin de benodigde nevenruimten werden ondergebracht, konden de door muren afgesloten dwarspanden (zelfs de scheibogen

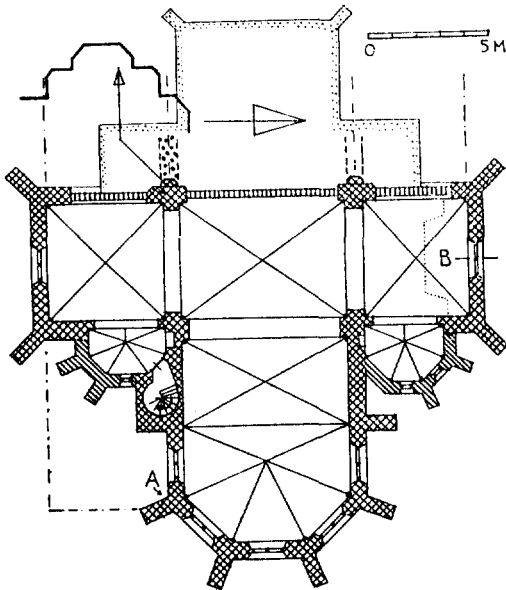
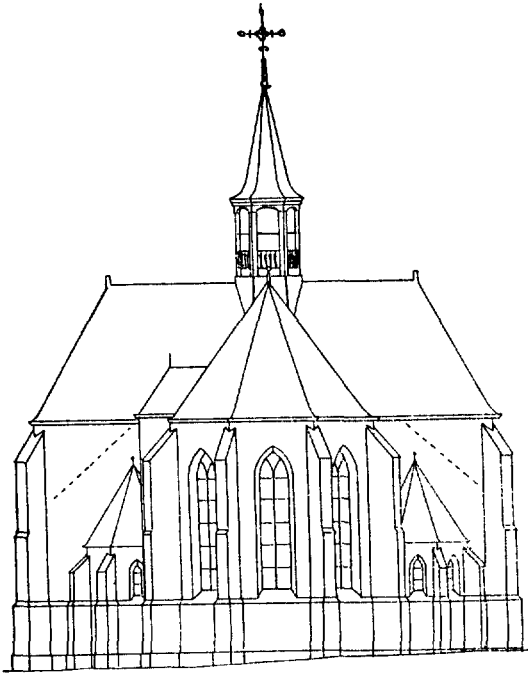
Delft, . . . het erf van de gemeente aan het kerspel . . . waarvan de kooppenningen zijn besteed voor de timmering van de kerk te Wamel. H. L. Driessen, *Het oud-archief van het huis Hoekelum onder Bennekom*, 's-Gravenhage 1952, blz. 21; 44.

⁴ De kerk bestond reeds in 1225; zie P. Weiler, *Urkundenbuch des Stiftes Xanten*, I, Bonn 1935, blz. 72, 81 en 275.

¹ Het dorp Wamel wordt reeds in 893 als Vamele genoemd; zie H. Manders, *Het land tussen Maas en Waal*, Nijmegen z.j., blz. 129.

² Zie H. Manders, *o.c.*, blz. 135. Op 10 jan. 1558 vernielde een rukwind het torendak — er stond toen dus nog een toren — en in 1682 werd de kerk door brand geteisterd. Waarschijnlijk is nadien het schip niet herbouwd. Van het koor kunnen toen de oorspronkelijke gewelven zijn ingestort en vervangen door het voor de restauratie aanwezige vlakke plafond (in het koor werd onder de vloer een brandlaag aangetroffen).

³ A° 1422 sept 7. Heymeric van Kattenborch en Herman die Haze Gheritsoen als buurmeesters van het kerspel Wamel, en Lambert die Haze en Jan die Smyt als kerkmeesters, erkennen namens het gehele kerspel te hebben opgedragen aan Herman en Rutger van

- restand tufsteenfundering
- 15de eeuw?
- 15de eeuw, herbouwd 1956
- vulling, na afbraak schip (1682?)
- modern

waren verdwenen) heropend worden. Ook werden verschillende storende aanbouwsels verwijderd, alsmede een neogotische ingang (\pm 1845) ter plaatse van de herbouwde noordkapel en een aantal dakkapellen.

Het geheel werd overwelfd volgens de oude aanzetten. Van de onder de kraagstenen tot de grond doorlopende schalken waren in de zuidelijke dwarsarm nog restanten aanwezig. Het gewelfribprofiel werd gemaakt volgens stukken, die men vond in de vullingen van de vensters, waarvan de onderdorpels verhoogd waren (het oostelijke venster was geheel gesloten). De vensters herkrepen hun oorspronkelijke hoogte en een eenvoudige bakstenen tracering. Zowel binnen als buiten werd de natuurstenen waterlijst onder de vensters, die was afgehakt hersteld.

Na de ontpleistering moest in het strakke en kantige oorspronkelijke werk vooral onderin vrij veel baksteen worden vernieuwd. Het is wel waarschijnlijk, dat het muurwerk oorspronkelijk hoger opging: de ligging van de balklagen en de bijna tot goothoogte doorgaande steunberen doen dit vermoeden. Ook het bij de restauratie al enkele decimeters verhoogde traptorentje was oorspronkelijk nog hoger, zoals uit afgehakte treden blijkt. De kerk werd met pannen gedekt⁵. De dakruiter, waarvan nog slechts een stomp stond, is hersteld naar oude foto's⁶. De zonnewijzer tegen de zuidelijke transeptgevel bleef gehandhaafd.

Het 19de eeuwse orgel is van de westwand verplaatst naar de noordelijke dwarsarm en het rust op een nieuwe galerij, aangebracht boven een teruggevonden en heropende ingang in de noordgevel (B), welke is afgedekt door een fraai geprofileerde latei van rode zandsteen. De 17de eeuwse preekstoel, die in het koor stond, kreeg de vroegere plaats van het orgel.

De vloer werd \pm 30 cm verlaagd en ligt nu nog slechts 30 cm boven het oorspronkelijk peil. De vele, onderling meestal verschillende, nissen in de wanden werden alle heropend.

Architect was eerst Ir. N. J. Kruizinga te Rijswijk, later i.v.m. diens ziekte ook H. Korswagen te Driebergen.

⁵ Ook in de 18de eeuw was er, blijkens de genoemde prent, een pannendak.

⁶ Deze heeft dus weer (zij 't met iets minder rijzige spits) de — vermoedelijk vroeg 19de eeuwse — vorm van voor de oorlog. Op de 18de eeuwse afbeelding staat een andere dakruiter. Dit zal nog de dakruiter zijn, die men op 21 maart 1754 besloot te construeren. (Zie H. Manders, *o.c.*, blz. 135).

NA TIEN JAAR¹

DOOR PROF. DR. J. G. VAN GELDER

Het is nu ruim 10 jaar geleden, dat ik het kleine werkkamertje in het Mauritshuis met de blik over het water van de Vijverberg enerzijds en op het ministertorentje anderzijds omruilde voor de ruime, hoge, even ouderwets gemeubelde studeerkamer in het Kunsthistorisch Instituut aan de Drift te Utrecht. Ik zie thans uit op een gazon met links de wand van Lodewijk Napoleon's balzaal. Achteraf heb ik misschien geen gelukkiger „ambtelijke" uren beleefd dan op Martin's stoel, dagelijks dichtbij Holbein's valkenier, één verdieping hoger Rembrandt's negers en in het vertrek boven mij het stilleventje van Chardin.

Ik zeg dit echter niet om een herinnering te koesteren of uit dépit voor een onberaden stap, maar om mij af te vragen of deze wisseling, toen als een noodzakelijke plicht gevoeld, ook maar enigermate beantwoord heeft aan mijn eigen verwachtingen. Ik wil thans wel bekennen, dat één van de voornaamste redenen om een nieuwe loopbaan te aanvaarden was om de pijnlijke impasse, waarin de opleiding der jongere kunsthistorici juist in Utrecht dreigde vast te lopen, te helpen oplossen. Onder de bezielende leiding van Minister Van der Leeuw waren wij, als jongere museumconservatoren, toen voor het eerst met een grotere verantwoordelijkheid belast, vol hoop, dat een aantal — in de oorlog uitgeroede — plannen in vervulling zou gaan, waardoor de musea een grote kans zouden krijgen, óók — vooral ook — buiten de provincies: Zuid- en Noord-Holland. Achteraf is nu wel vast te stellen, dat wij de kans niet geheel gemist hebben. In tien jaar tijd is veel verwezenlijkt van wat wij in ons eerste enthousiasme in twee of drie jaar hadden willen bereiken. Wanneer eens de geschiedenis van de recuperatie der kunstwerken zal zijn beschreven, dan zal uit de documentatie ten duidelijkste blijken, hoezeer ons museaal bezit in de jaren na de oorlog hierdoor is verrijkt en hoeveel van onze nationale kunstschatten tenslotte toch nog behouden bleef, ondanks ernstige verliezen. Bovendien kunnen wij nu wijzen op de musea in Otterlo, Arnhem,

Eindhoven, Groningen en Maastricht, die een nieuw gezicht vertonen en bezield worden met een streven, dat voordien in de „provincie" onbekend was. De musea in onze drie grote steden zijn voor ons ouderen bijna onherkenbaar gemetamorfiseerd, actiever dan ooit en zeer verrijkt. De museumstaf onderging overal aanmerkelijke uitbreiding.

Onze tentoonstellingsactiviteit is enorm geweest en bijna jaarlijks volgden de evenementen van hoog internationaal niveau elkander op; niet minder grote en belangrijke exposities werden door ons in het buitenland gehouden. Vrijwel geen land, ook Amerika niet, werd overgeslagen. De culturele accoorden, tien jaar geleden gesloten, stimuleerden tot heden ten dage toe contacten, die niet anders dan vruchtbaar hebben gewerkt. Het zou onjuist zijn te verklaren, dat deze tien jaar na de oorlog de uitwerking was van wat in die eerste maanden door één man, of een klein groepje, met brede visie was uitgestippeld, maar wel staat onomstoten vast, dat zonder deze visie, zonder deze overvloed van verlangens en idealen er veel minder zou zijn gebeurd van het toch altijd nog te weinige, dat gebeurd is. Te weinig? Zeker, naar mijn gevoel véél te weinig.

De armslag der musea is nog altijd veel te gering. De aankoopsmogelijkheden onzer rijksmusea in de eerste plaats zijn véél te schriekgeweest en door gebrek aan middelen, welke tot in het belachelijke in het niet vallen naast onze uitgaven voor defensie en een heleboel andere zaken, zijn ons wel degelijk kansen ontgaan, welke niet alleen van slecht koopmanschap getuigen, maar ook van zwak cultuurbeleid.

Dit alles was echter te voorzien. Te voorzien was ook, dat de aard onzer musea zich maatschappelijk zou gaan wijzigen, waardoor zowel de werkzaamheden in de musea als daarbuiten allerlei activiteiten zouden vereisen, die nauwelijks door de beschikbare krachten zouden kunnen worden verricht. Een tekort aan jongere geleerden, aan hulpkrachten op elk gebied lag — ook tien jaar geleden — voor de hand. Niet alleen voor andere diensten, voor monumentenzorg, voor documentatieinstellingen, voor onderwijs aan academies en universiteiten. Ook bij het middelbaar onderwijs was gebrek aan werkkrachten te vrezzen. Eén van de middelen om

¹ Openingsrede gehouden op de jaarbijeenkomst van de Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici in het Rijksbureau Kunsthistorische Documentatie te 's-Gravenhage op vrijdag 28 december 1956.

deze jongere hulpkrachten, dus universitair gevormde assistenten, te vormen was en is nog steeds, de studie in de kunstgeschiedenis aan de universiteit. Momenteel is het aantal studenten in de kunstgeschiedenis in ons land ruw geschat een honderdtal, waarvan Amsterdam, Leiden en Utrecht ruim driekwart in ongeveer even grote aantallen opleiden, terwijl Groningen en Nijmegen tezamen een vijftien studenten in dit vak kunnen aanwijzen. Het spreekt vanzelf, dat in de eerste jaren na 1945 nauwelijks studenten konden worden afgeleverd. Over het kandidaatsexamen wordt, zoals statistieken uitwijzen, gemiddeld vijf jaar gedaan, over het doctoraal-examen — als het meeloopt — drie. Het aantal promoties van alle vijf universiteiten tezamen ligt even boven de tien, maar de helft der promovendi had reeds vóór 1946 het doctoraal-examen afgelegd. Herhaaldelijk is bij de hoogleraren de klacht binnengekomen, dat niet voldoende studenten werden opgeleid of te eenzijdig werden voorbereid. Op de laatste — volkomen ongegronde — klacht kom ik straks nog even terug. De eerste klacht is gegrond, maar heeft oorzaken, die gedeeltelijk buiten de schuld van de hoogleraren vallen, maar een bespreking rechtvaardigen.

Laat ik echter beginnen met te zeggen, dat vrijwel zonder uitzondering alle studenten, die hun „candidaats” hebben gedaan, terstond een betrekking kregen of konden krijgen. De ongelukkige verlenging van de studie — een algemene academische ramp — maakte het voor bijna iedereen aantrekkelijk een ambtelijke functie na het eerste examen te aanvaarden. De universitaire opleiding en de wetenschappelijke vorming begint echter eigenlijk pas goed na het kandidaatsexamen. Persoonlijk — en met mij velen — betreur ik het, wanneer de student zijn doctoraal-examen niet voorbereid in een universitair klimaat. Het zelfstandig leren werken, het zelfstandig wetenschappelijk onderzoek verrichten vindt na het kandidaatsexamen plaats en niet gedurende de eerste studie-jaren, wanneer nog een basis dient te worden gelegd. Toch hebben mijn collega's en ik bijna nooit een kandidaat in de kunstgeschiedenis afgeraden de praktijk in te gaan, enerzijds omdat een praktische werktijd (te vergelijken met het practicum van de medicus) nog vóór de studie geëindigd is, uitermate noodzakelijk is te achten, anderzijds omdat financiële en vaak persoonlijke moeilijkheden door een betrekking te aanvaarden tot een oplossing konden worden gebracht. Wanneer ik mij beperk

tot Utrecht, dan hebben alleen daar ruim twintig studenten tijdelijk of voor langere duur een onderdak bij een instelling in ons land gevonden. In de meeste gevallen schoot de doctoraal-examen-studie er dan helaas bij in. De ervaringen aan de andere universiteiten zijn dezelfde en beperken zich evenmin tot de studie in de kunstgeschiedenis.

Er zijn echter ernstiger bezwaren. Zij gelden in het algemeen de studie en haar eisen. Een student in de kunstgeschiedenis heeft als hij aankomt géén vooropleiding gehad, d.w.z. hij weet van de studie evenmin iets als een H.B.S.'er van Grieks of Latijn. De studie zelf begint dus met een brede oriëntatie van een terrein, dat op geen enkele wijze gedurende de zes jaren voorbereidend hoger onderwijs is voorbereid, zoals dat bij een taal, of de historie, of de wiskunde etc. wel het geval is. De geschiedenis der kunst is echter dusdanig uitgebreid, dat men zich niet bij een opleiding kan of mag beperken tot de in Nederland betrekkelijk eenzijdige inhoud onzer musca. Toen in 1921 de studie in het nieuwe vak voor het eerst door het academisch statuut werd mogelijk gemaakt was in onze musca vrijwel uitsluitend Nederlandse kunst aanwezig, met een sterk accent op de 17de eeuwse kunst en kunstnijverheid. De musca in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag hebben deze ban het eerst op gelukkige wijze doorbroken en sedert 1945 heeft dit proces zich met rasse schreden verder ontwikkeld. Voor de docenten in de kunstgeschiedenis zelf geldt deze bredere oriëntatie óók als hoogst noodzakelijk. Beperking van behandeling van het nationaal terrein heeft thans zelfs tot gevolg, dat Nederlandse kunst slechts bij uitzondering en misschien te weinig wordt gedoceerd. Afgezien van de vele boeken, die wekelijks nieuw verschijnen, zou een hedendaags docent om bij te blijven maandelijks 60 tot 80 periodieken en tijdschriften moeten doorworstelen. Dit is naast al het andere werk en met het verschijnen en verwerken van publicaties in boekvorm een onmogelijke taak. Wil men op bepaalde terreinen bijblijven, dan moet men zich wel beperken. Dat wordt dan ook overal gedaan, maar het gevolg hiervan is, dat men weldra verschillende docenten voor verschillende onderdelen kreeg en van het moment af, dat een dergelijke specialisatie plaats vond, breidde zich voor de student de studie uit; hij dient meer tentamens af te leggen met het resultaat, dat de aankomende geleerde „een algemeen overzicht” nauwelijks in enkele jaren meester weet te worden. De

moeilijkheid om in vijf jaar een student met een doctoraal „af te leveren” is voor de docent dus groot, zo niet ondoenlijk; voor de student, om bevredigend te studeren, is het al even lastig. Niettemin wordt aan beide kanten met enthousiasme gewerkt en één van de zachte pillen voor de docent is de voortdurende stimulerende animo, die jonge studerende weten op te brengen. Het praktisch te werk stellen van de studenten bij musea etc. is bijna zonder uitzondering voor de niet-afgestudeerden een winst geweest.

Met dankbaarheid mag worden vastgesteld, dat de samenwerking tussen onze museale instellingen, tussen monumentenzorg, documentatiebureaux en universiteit ook dit jaar wederom voortreffelijk is geweest, mede door het feit, dat vele conservatoren aan onze verschillende universiteiten hebben gestudeerd en de moeilijkheden van de studie door eigen ondervinding kennen. Vastgesteld moet echter worden, dat de keuze uit het beschikbare universitaire aantal studenten gering is en dat bij de uitbreiding der werkzaamheden aan de musea vaak een keuze moet worden gedaan buiten de universitaire kringen.

Niet-academici hebben — gelukkig vaak — nog steeds een goede kans zich in een museum een positie te verwerven. Zouden er — men kan zich dit afvragen — méér dan 100 studenten in de kunstgeschiedenis dienen te studeren om een normale academische studie mogelijk te maken en om straks werkzaamheden bij de diverse instellingen te verrichten? Daar is heel veel voor te zeggen, maar de bezwaren tegen de lange duur der studie, die bovendien (ondanks financiële tegemoetkomingen bij excursies en voor de studie) vrij veel geld kost, zijn niet de enige welke dan moeten worden ondervangen. Die bezwaren zijn drieërlei; zij betreffen (1) de toelating tot de studie, (2) de verouderde eisen en (3) de vooruitzichten.

(1) Het is volmaakt onzinnig om vast te houden aan de wettelijke eis, dat men alleen in de kunstgeschiedenis zou mogen studeren met eindexamen Gymnasium A. Men kan die eis stellen aan classici en aan hen, die in de archaeologie (een verplicht bijvak voor het candidaatsexamen kunstgeschiedenis) verder gaan studeren (dit is overigens in Nederland bijna *nooit* gedaan, onze archaeologen zijn vrijwel zonder uitzondering classici), maar voor de kunsthistorici is een eindexamen Gymnasium A óf B redelijk en gewenst. Vooral voor hen, die later bij Monumentenzorg terecht komen, kan een B-diploma zelfs een voordeel zijn. Zou dit wettelijk kunnen wor-

den geregeld, dan is één rem voor toelating tot de studie weggevallen. Ook zou dan het aanvullend examen voor hen met een H.B.S.-B diploma kansen bieden, die bereikbaar worden. Nergens in het buitenland is een zo hoge eis aan de toekomstige kunsthistorici wat betreft Latijn en Grieks gesteld. Zelfs in Zwitserland niet, het land waar Jacob Burckhard en Wölfflin doceerden. In de meeste landen is de kennis zelfs veel geringer dan die van ons eindexamen Gymnasium B.

(2) De inrichting van de studie is door de differentiatie van het vak zo uitgebreid (en dit geldt voor de verplichte bijvakken ook), dat de omvang van de stof thans groter is dan vroeger. Het gevolg hiervan is, dat men als kunsthistoricus vrijwel geen volwaardig tentamen meer in de bijvakken aflegt. Ook omgekeerd. Een historicus heeft zelden gelegenheid of tijd kunstgeschiedenis als bijvak grondig te bestuderen, hetzelfde geldt voor de literatoren e.t.q.

Het ongeluk is echter, dat voor de kunsthistorici Nederlands (of een andere taal) en Geschiedenis wél verplicht zijn als bijvak, maar voor de neerlandici etc. niet. Bij die laatste vakken heeft overigens de practijk al totaal andere problemen geschapen, want de meerderheid haalt de akte M.O. en met een M.O.-examen (waarvoor men géén eindexamen Gymnasium behoeft te bezitten) kan men tegenwoordig even gemakkelijk een leraarsbaan in de geschiedenis of een taal krijgen als met een universitaire graad.

Uniforme leerstof voor het candidaatsexamen kunstgeschiedenis is er in ons land niet. Voor elke universiteit is de aard en omvang verschillend. Eén ding staat echter vast, dat aan alle universiteiten de eis geldt van „een algemeen overzicht” — een zeer rekbaar begrip —, en dat aan alle universiteiten de opleiding voor het candidaatsexamen geenszins betekent een opleiding voor de practijk. Dit is ook logisch, want het onderwijs kent dit vak alleen bij de Middelbare Meisjes School (M.M.S.) en sinds kort, onder de naam van cultuurgeschiedenis, bij de zgn. derde leergang, d.w.z. voor de opleiding van leerlingen van de Kweekschool, dus voor onze toekomstige onderwijzers. Cultuur-geschiedenis wordt ook gegeven op academies (van B.K.), kortom overal dus alleen voor leerlingen, die géén kunstgeschiedenis aan de universiteit kunnen studeren. Zolang dit niet het geval is, zal het middelbaar onderwijs dus moeilijk practijk-eisen voor de universitaire opleiding kunnen vaststellen. Zouden onze musea, monumenten-

zorg etc. die praktijk-eisen wèl kunnen stellen? M.i. alleen dan, indien er betrekkingen aan onze musea etc. komen, waarvoor een universitaire opleiding dwingend en uitsluitend vereist is. Tot heden is dat niet het geval. Maar dan dient met het oog daarop de indeling van het kandidaats-examen te worden herzien.

Annex met dit probleem doet zich het feit voor, dat leerlingen van de M.M.S., de enigen, die dus tijdens hun middelbaar onderwijs kunstgeschiedenis ontvangen, geen studie in de kunstgeschiedenis kunnen voltooien. Vaak zijn juist deze meisjes bijzonder goed. Het zou voor de musea o.a. bijzonder gewenst zijn, indien deze categorie toch een opleiding en een diploma zou kunnen krijgen, een middelbare acte of een soort M.O. met lesbevoegdheid.

(3) Wanneer wij ons thans afvragen, wat een leraar M.O. kan verdienen en wat een doctorandus met onderwijsbevoegdheid aan het middelbaar of voortgezet hoger onderwijs (Gymnasium) verdient, dan blijkt, dat hier de salarissen al vlug boven de 10-duizend gulden liggen, meestal zelfs om en bij de 12-14-duizend gulden in de grote plaatsen. Welnu, waar in ons land kan aan een museum op grond van zijn academisch examen een kunsthistoricus 12- tot 14-duizend gulden verdienen? Meestal mag hij blij zijn 4- tot 6-, of, als het meezit, 8-duizend gulden te ontvangen. De kans, dat een kunsthistoricus met een academische graad aan een museum gelijkgesteld wordt met een leraar is, naar ik meen, thans gelijk nul.

Wanneer men dus vraagt waarom niet meer kunsthistorici in ons land studeren, dan is één van de redenen deze, dat men met gelijke prestatie aan de universiteit, zowel bij het onderwijs als elders in de exacte vakken of in andere wetenschappelijke betrekkingen, gemakkelijk het dubbele verdient van wat een kunsthistoricus — als hij geluk heeft — eerst na een tiental jaren kan verwerven. Er is dus weinig vooruitzicht en voor ouders, die hun zoons (of dochters) een lange en toch altijd dure studie willen geven is voor hetzelfde geld voor hun zoon of dochter een vlugger en financieel voorspoediger resultaat te verwachten, indien hun kinderen maar elk ander vak met onderwijsbevoegdheid gaan studeren en dus vooral niet kunstgeschiedenis.

Men kan meer argumenten aanvoeren, maar het hier gezegde is reeds voldoende om te concluderen, dat de universitaire studie in de kunstgeschiedenis maatschappelijk gezien geen voldoende erkenning heeft gevonden. Ideëel gezien

heeft zij dat wèl. Zij, die werkelijk kunstgeschiedenis studeren doen dit — als zij niet financieel onafhankelijk zijn — dan ook uit een ideële voedingsbodem en met opoffering van veel materiëel gemak. Stellig zijn deze spaarzame jonge geleerden vaak de besten en vormen zij onze toekomst. Wij kunnen ze — zonder namen te noemen — aan al onze musea aanwijzen. De praktijk echter leert, dat het tenslotte toch in de meeste gevallen gaat ten koste van de wetenschap. Het ontbreekt hun aan de tijd en het geld, groot (zuiver) wetenschappelijk onderzoek te verrichten en het feit alleen reeds, dat de musea hen niet kunnen missen en dat de financiën hun niet veroorloven zich vrij te maken, heeft tot gevolg, dat — internationaal gezien — de bijdragen van onze jongere geleerden (die er in alle opzichten toe bekwaam zouden zijn) nauwelijks vergeleken kunnen worden met wat het buitenland (en ik denk aan Amerika, opnieuw Duitsland en nu ook Engeland) op het wetenschappelijk terrein der kunsthistorie presteert.

Het beste wat op dit gebied in ons land vericht wordt, is daarom vrijwel uitsluitend te vinden in de wetenschappelijke bewerkingen der catalogi van tijdelijke tentoonstellingen, bulletins en journalen. Deze werkzaamheden voor manifestaties van tijdelijke aard belemmeren andere activiteiten op wetenschappelijk gebied maar al te vaak. Het is een van de redenen waarom de redacteurs van Oud Holland en het Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek steeds moeilijker wetenschappelijke bijdragen kunnen ontvangen van kunstgeleerden, die buiten een universitaire loopbaanbaan zijn gebleven. De vraag dringt zich daarom op, of ook in Nederland, evenals dat b.v. in Amerika het geval is, zich de scheiding gaat voltrekken tussen de universiteiten en de musea etc. M.a.w. is de toekomst voor de wetenschappelijke werker de universiteit met haar kunsthistorisch instituut en is de toekomst voor de man van de praktijk en de paedagogie het museum? Zo ja, en ik zie het eigenlijk zo, — mede omdat die weg in het buitenland zich zoveel duidelijker reeds heeft afgetekend — dan is het des te noodzakelijker om de kunsthistorische opleiding op de helling te zetten om dit dreigende gevaar te voorkomen. Dan is het echter bovendien ten zeerste gewenst een opleiding te bedenken, die aan de toekomstige kunsthistoricus een positie verschaffen kan, welke financieel niet onderdoet voor die van een leraar. Gezien de educatieve taak onzer musea is dat ook billijk.

De universiteit zou met een totaal ander candidaatsexamen en een daaraan toegevoegd practijkexamen voor de dag moeten komen om die opleiding dan ook werkelijk effectief te maken. Daar staat tegenover, dat het kunsthistorisch instituut nog beter dan thans daarnaast een werkplaats dient te worden voor zuiver wetenschappelijk (voortgezet) onderzoek.

De instituuts-publicatiemogelijkheden dienen verruimd en de middelen voor onderzoekingen dienen aanmerkelijk te worden verbeterd. Men zou zelfs een universiteitsmuseum daarbij wenselijk, ja noodzakelijk achten. Dit zal m.i. zich zeker op den duur van zelf ontwikkelen. Niet nu, maar later, d.w.z. feitelijk te laat. De verhoudingen tussen de musea en de universiteit laten immers niets te wensen over, noch ook de onderlinge banden der kunsthistorici, die thans overal in ons land te vinden zijn. Dat is wel prettig, maar niet genoeg. Er hapert te veel, en in de opleiding en in het materiëel effect. De pedagogische taak der musea schiet nog altijd te kort, door gebrek aan personen en erkenning, ook door het gebrek aan didactische middelen om de onmisbare leemten in onze aanvankelijk eenzijdig ingerichte musea te vullen. Het wetenschappelijk apparaat van onze instituten is onvoldoende, door gebrek aan medewerkers, om werkelijk research-werk te verrichten, ook al zijn er ideeën. De grondoorzaak echter is, dat men zich ook en juist buiten onze eigen vakkringen nog te weinig bewust is van de taak om ons cultuurbezit zo te beschermen, dat het niet alleen behouden blijft, maar dat het ook een voedingsbodem wordt voor nieuwe mogelijkheden en voor een voortdurende renaissance van wetenschappelijk onderzoek; voor een uitbreiding van de pedagogische taak; voor een verrijking en vergroting van ons cultuurbezit. Al deze zaken zijn niet los van elkaar te zien of afzonderlijk van elkaar op te lossen.

Ziehier, dames en heren, enige aspecten en overdenkingen, die ik na tien jaar op schrift meende te mogen stellen. In een vereniging van kunsthistorici is het niet voldoende alleen te denken aan de wetenschap; ook de wetenschappelijke werkers hebben een toekomst voor zich, de wetenschap — onze kunsthistorische wetenschap — kan niet buiten hen en verwacht van hen zeer veel. Een bewijs van hun kunnen, zult ge o.a. kunnen vinden in het zojuist verschenen *7de Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, dat grotendeels door onze jongste generatie is gevuld. Een ander bewijs hebt ge kunnen vinden in de *Tekeningen catalogus van Rembrandt* en in die van de etsen, voorts in enkele voortrefte-

lijke bijdragen in de museumbulletins en in *Oud Holland*. De onmisbare bibliografie door het R.K.D. verzorgd kwam ook dit jaar met een deel uit. Het getuigt van juist wetenschappelijk inzicht en wij kunnen niet anders dan dankbaar zijn voor dit taai volgehouden hulpmiddel. Dankbaar zijn wij ook voor het deel van de monumentenbeschrijving van Utrecht, dat zo lang op zich liet wachten, maar nu weldra door andere delen belooft te worden gevolgd. Wij hopen van harte, dat Dr. Haslinghuis de voltooiing mag beleven. Erkentelijk zijn wij ook voor de voortreffelijke Van Gogh catalogus van de expositie in München, die door de staf van Otterlo werd vervaardigd; welke staf ook de catalogus van de 19de en 20ste eeuwse kunst gereed kreeg van het eigen museumbezit.

Een groot Nederlands kunsthistorisch werk kwam dit jaar niet uit. Wel verschenen enkele bijzonder knappe dissertaties, de studie van Dr. H. L. C. Jaffé werd bovendien met een cum laude beloond. Behalve in een Zweeds tijdschrift schitterde ons land in de buitenlandse vakliteratuur door afwezigheid, al vertoonden wij ons aldaar met en zonder kunstwerken. Over de indrukken van een van deze reizen zal zo dadelijk Dr. Gerson spreken. Wij zijn Dr. Gerson ook dankbaar voor de gastvrijheid, die hij ons ook dit jaar biedt, maar ook voor het feit, dat hij en zijn staf een beknopt overzicht hebben samengesteld van de voornaamste bijdragen die door Nederlandse kunsthistorici in dit jaar werden tot stand gebracht.

Veel van deze publicaties ligt op het randgebied van de goede popularisatie², iets wat aan het karakter van het Rembrandtjaar zeer zeker te danken is. Van popularisatie gesproken! De cursus Openbaar Kunstbezit heeft hedenmorgen zijn 40.000ste inschrijving ontvangen. Men denkt 11 januari 1957 met 50.000 abonné's en d.w.z. dus zeker 100.000 luisteraars te beginnen³.

Het 19de Internationale Kunsthistorische Congres zal in 1958 te Parijs worden gehouden. Gestreefd zal worden in 1957 het contact met onze Belgische collega's te versterken. Het verheugt ons bijzonder, dat met medewerking van het Belgisch-Nederlands Cultureel Accoord thans 6 geleerden uit België vandaag hier onze gast kon-

² Tot deze werken zijn in elk geval te rekenen het boek van Dr. G. Knuttel over Rembrandt en de studie van Mr. A. Staring over De Hollanders thuis.

³ Op 11 januari waren er 65.000 abonné's; kort vóór het verschijnen van deze aflevering waren meer dan 75.000 personen ingeschreven.

den zijn. Van harte hoop ik, dat dit hernieuwde contact een basis kan gaan vormen voor een regelmatig verkeer tussen de kunsthistorici van beide landen. De goede wil van onze kant ontbreekt zeker niet.

Bij mijn welkom aan U allen wil ik met dankbaarheid vermelden, dat ook dit jaar het Ministerie op onze bijeenkomst door verschillende van haar ambtenaren vertegenwoordigd is en van

haar belangstelling heeft willen getuigen. Onze ere-voorzitter ontbreekt evenmin, dat geldt ook voor onze nestor, U allen bekend, aan wie in het komend jaar een ere-doctoraat zal worden uitgereikt.

Dames en heren, met deze inleiding zou ik deze samenkomst van onze vereniging voor geopend willen verklaren.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Museum Fodor*. De Romantiek -13 mei
- *Rembrandthuis*. Afdrukken van 75 koperen etsplaten van Rembrandt -31 mrt.
- *Rijksmuseum*. Aanwinsten van het Rijksprentenkabinet -14 apr.
- Michiel de Ruyter 25 mrt.-23 juni
- *Stedelijk Museum*. Paul Klee -25 mrt.
- Frits van den Berghe -18 mrt.
- Abbing -18 mrt.
- Lubbers -18 mrt.
- Paul Citroen -25 mrt.
- Dessin (textielontwerpen) -18 mrt.
- Hiroshima 1945 -25 mrt.
- Afrikaanse negergrafiek -1 apr.
- Nederlands Genootschap De Brug -7 apr.
- *Zoölogisch Museum*. Kleur en functie bij de dieren -1 apr.
- *Kunsthandel M. L. de Boer* (Keizersgracht 542). Jan van Herwijnen -23 mrt.
- *Kunsthandel Martinet* (O.Z. Voorburgwal 100). Groepstentoonstelling (Kolthoff, e.a.) -20 mrt.
- *Kunsthandel De Wildeman* (N.Z. Voorburgwal 45-47) Cornel Remy, werkd. 12-17; zo. 14-17 -1 apr.

APELDOORN

- *Museum Felua*. Moderne Schilders -31 mrt.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Collecties Duintjer en Kraus -1 apr.
- Louis Favre en Grete Rikko 30 mrt.-28 apr.
- Plastiek in ceramiek (3 Belgen: Caille, Jelferys, Strebelle) 6 apr.-2 juni
- *De Populier*. Tekeningen en schilderijen van Hendrik de Vries -24 mrt.

BADHOEVEDORP

- *O. L. school*. De boer in de Nederlandse schilderkunst -21 mrt.

BREDA

- *Cultureel Centrum De Beijerd*. Starttentoonstelling 23 mrt.-15 apr.

DEN BRIEL

- *Trompmuseum*. Expositie van tekeningen door Brielse scholieren over 1 april 1572 1 apr.-30 apr.

DELFTZIJL

- *Kunstzolder Delfzijls Museum*. Edmondo Poletti uit Novarra -18 mrt.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Deventer Klank en Kleur -18 mrt.
- Zeeuwse beeldende kunst 6-15 apr.

DORDRECHT

- *Koor Grote Kerk*. Verzameling uit Bijbels Museum van Oudheden. Zo. gesloten 1-13 apr.
- *Tekengenootschap Pictura*. Wie was Rembrandt? 22 mrt.-15 apr.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Fernand Léger -21 mrt.
- Hiroshima 1945 29 mrt.-22 apr.

GASSELTENIJEVEEN

- *Gemeentehuis Gasselte*. Het Drents Schildersgenootschap 15-22 mrt.

GOUDA

- *Museum Het Catbarina Gasthuis*. Agnes van den Brandeler. Spaanse impressies -18 mrt.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Palet van een industrie -24 mrt.
- Weet je wat een prent is? (pedagogische tentoonstelling over grafische technieken) - mei
- J. Franken Pzn. en C. C. van Niekerk -8 apr.
- *Grotius Lyceum*. Kees Andrea -24 mrt.
- *Kunstzaal Plaats* (Plaats 21). Louis Schrikkel (mozaïeken) -29 mrt.
- Groep tekenaars 30 mrt.-19 apr.
- *Museum voor het Onderwijs*. Zeevaart -1 sept.
- Aardewerk -1 sept.
- Herbarium -1 sept.

('s-GRAVENHAGE)

— *Panorama Mesdag*. Nederlandse Kunstkring
30 mrt.-21 apr.

Henri Taverne -24 mrt.

— *De Postboorn* (Lange Voorhout 39).

J. Vreugdenhil -17 mrt.

HAAKSBERGEN

— *Gemeentebuis*. Wie was Rembrandt?

18-24 mrt.

HAARLEM

— *Museum Het Huis Van Looy* (ingang Kamperlaan). Interscholair Jeugdournooi Haarlem 1957: tekenen, handwerken, handenarbeid, fotografie -18 mrt.

100 jaar archiefdienst 1857-1957

23 mrt.-15 apr.

's-HERTOGENBOSCH

— *Centraal Noordbrabants Museum*. Hedendaagse schilders uit Belgisch Limburg

-18 mrt.

Passie-tentoonstelling 24 mrt.-22 apr.

HOOFDDORP

— *O.L. school*. De boer in de Nederlandse schilderkunst 22-28 mrt.

LAREN

— *Kunstzaal Hamdorff*. F. J. D. Boers -28 mrt.

J. Poortenaar 20 mrt.-27 apr.

NIEUW-VENNEP

— *O.L. school*. De boer in de Nederlandse schilderkunst 5-11 apr.

NIJVERDAL

— *Clubhuis Duivecate* (Koersendijk). Wie was Rembrandt? 26 mrt.-10 apr.

ROTTERDAM

— *Museum Boymans*. Prenten, tekeningen en aquarellen door Chris Le Roy -4 apr.

Beeldend aardewerk (Experimentele afdeling van de „Porceleyne Fles”) -29 apr.

(ROTTERDAM)

— *Kunstzaal D. Vaartjes* (Essenweg 39). 17de eeuwse schilderijen -1 mei

— *De Pijp* (Gaffelstraat 90). Gerard Gielen -1 apr.

Bouze Ylstra 30 mrt.-21 apr.

— *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Aanwinsten 1950-1956 -1 apr.

— *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Tentoonstelling Peru en Mexico -eind apr.

SCHIEDAM

— *Stedelijk Museum*. Spreiding en jazz. Start V met buitenlandse gasten 17 apr.-27 mei

TILBURG

— *Paleis-Raadhuis*. Christus' Lijden in de kunst omstreeks Pasen

UTRECHT

— *De Utrechtse King* (Mozartlaan 22). Werkgroep architecten en beeldende kunstenaars te Utrecht 16 mrt.-7 apr.

Jan Boon 13 apr.-5 mei

— *Universiteitsmuseum*. Tentoonstelling 50 jaar Instituut voor middeleeuwse geschiedenis -23 mrt.

WINTERSWIJK

— *Openbare Leeszaal*. Wie was Rembrandt? 12 apr.-1 mei

ZEIST

— *Het Slot*. Nora Stroink en Johan van Zweden 6-29 apr.

ZWANENBURG

— *O.L. school*. De boer in de Nederlandse schilderkunst 29 mrt.-4 apr.

ZWOLLE

— *Provinciaal Overijssels Geschiedkundig Museum*. Historische diorama's 16 apr.-6 mei

MEDEDELINGEN

BONDS-NIEUWS

Zoals reeds is aangekondigd, zal een ledenvergadering van de Bond worden gehouden op *Zaterdag 30 maart 1957* in het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Korte Vijverberg 7 te 's-Gravenhage.

2 uur. Samenkomst in het RKD. Na behandeling van de agenda, causerie over het Huis ten Bosch. Thee, aangeboden door het RKD.

± 3 uur. Vertrek per autobus naar het Huis ten Bosch, dat in groepen zal worden bezichtigd. Het programma kan gewijzigd worden, indien tengevolge van de aanwezigheid van een der leden van het Koninklijk Huis het bezoek moet worden afgelast.

Een uitvoerig programma wordt de leden medio maart toegezonden. De leden van „De Museumdag” zijn welkom.

DE MUSEUMDAG

De eerste museumdag in 1957 zal gehouden worden op 24 en 25 mei in Kampen.

Nadere bijzonderheden zullen zo spoedig mogelijk worden bekend gemaakt. De secretaris van „De Museumdag” verzoekt echter reeds nu te willen melden wanneer men voorlopig een reservering in het hotel wenst te maken. (Adres secretariaat: Raamsteeg 2, Leiden).

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Harkstede-Scharmer. Bij het afgraven van een perceel bouwland, juist achter en ten westen van het kerkhofje van Scharmer is men gestoten op zware eiken paalfunderingen, welke tot 1.60 m door het veen in het vaste zand geheid zijn. Hierbij heeft men telkens vier palen in een kwadraat van 1×1 m geplaatst; de koppen der palen waren door kespens verbonden. Totale lengte van de fundering ± 40 m. Richting ten naaste bij oostwest. Vermoedelijk betreft het hier overblijfselen van het kruisherenklooster St. Helena. Stichtingsjaar onzeker. Op het terrein komen zeer grote kloostermoppen voor ($9 \times 15\frac{1}{2} \times 31\frac{1}{2}$ cm; en $8\frac{1}{2} \times 14 \times 31\frac{1}{2}$ cm). Ook bakstenen van kleiner formaat werden aangetroffen. Verder enig middeleeuws glasscherfmateriaal, kogelpotscherven enz. Bewoning gaat zeker terug tot in de 13de eeuw. Op het belendende kerkhofje stond tot 1824 de door Wittewierumer Witheren gebouwde uit 1296 stammende parochiekerk. Deze kerk kwam volgens de kroniek van Wittewierum te staan op de plaats van een ouder bedehuis. *R.O.B., Amersfoort.*

Heiligerlee. Bij diep ploegen zijn op het bouwland achter de boerderij „Kloosterboer”, niet ver van de spoorlijn Scheemda-Winschoten, bij de overweg van Westerlee, funderingskuilen aan het licht gekomen. Het betreft hier de sporen van een groot gebouw, noord-zuid gericht, lang 40 m en breed 12 m. Bij de bouw heeft men de veenachtige bovengrond plaatselijk weggegraven tot op het zand, 60 cm diep en deze kuilen weer met zand gevuld. De beide rijen van ieder 17 kuilen zijn vermoedelijk te beschouwen als even zoveel stiepen van 16 gordelbogen, waarop de zijmuren van het gebouw gerust hebben. De zuidelijke en noordelijke dwarsgevel hadden, voor zover kon worden nagegaan, geen fundering, doch wel aan iedere hoek twee steunberen. Uit leem en niet uit klei gebakken kloosterstenen ($9\frac{1}{2} \times 17 \times 34$ cm) dateren uit de 14de eeuw. Veertien meter ten zuiden

van dit gebouw kwam een tweede gebouw aan het licht van 12×6 m. Het betrof hier een rechthoekige, aan de ene zijde rond gesloten en aan de andere (west)zijde open funderingsgreppel. Breedte van de funderingskuilen en -greppels ongeveer één meter. Vermoedelijk heeft men hier te doen met de schuur van het Praemonstratenser vrouwenklooster St. Catharina, gesticht omstreeks 1245 door Herderik, proost van het Pr. vrouwenklooster te Schildwolde, hetwelk gelegen was op 850 m afstand. *R.O.B., Amersfoort.*

FRIESLAND

Bakhuizen. Op de „Hege Gêrzen”, onderdeel van het Oude Mirdummer klif, heeft, als men geloof mag hechten aan de overleveringen, die gesteund worden door de benaming „Pottebakkershikke” voor een hek in de onmiddellijke nabijheid, een pottenbakkerij gestaan. Daar ter plaatse bevindt zich in de bodem veel aardewerk, o.a. van kogelpotten uit de 12de of 13de eeuw. Aangezien dit aardewerk gevormd is uit met granietgruis gemengde leem, die op deze plaats voorkomt, kan het aardewerk inderdaad daar gemaakt zijn. *R.O.B., Amersfoort.*

DRENTE

Bargeroosterveld, (gem. Emmen). In het veen bij Bargeroosterveld, ongeveer 200 m vanaf de Hondsrug, kwam een door een steenkraan omgeven houten bouwwerk voor den dag, bestaande uit twee op een afstand van 1 m naast elkaar gelegen grote eiken planken, elk met 4 gaten. Tussen de plankeneinden stonden telkens 2 palen in het veen, terwijl in de genoemde gaten de dunnere benedeneinden rustten van evenzovele palen, die echter slechts over een afstand van hoogstens 30 cm waren bewaard.

Bij het aansluitende onderzoek werden geen scherven etc. gevonden. De cultuurlaag bevatte een groot aantal spaanders, en voorts een 5-tal zorgvuldig bewerkte en kennelijk als

ornamenten bedoelde, gebogen stukken hout.

Een voorlopig pollenanalytisch onderzoek wijst op laat-subboreale ouderdom, d.i. brons-tijd. Waarschijnlijk gaat het hier om een dodenhuis of cultusgebouw. De reconstructie ervan vormt een interessant probleem. Tegenhangers zijn ons nog niet bekend geworden. *B.A.I., Groningen.*

Schipborg, (gem. Anlo). Enkele vroegere vondsten van de hunebeddencultuur werden gecontroleerd. Zij wijzen op de aanwezigheid van een vlak grafveld. Een vondstenloos graf kon in het profiel worden herkend. Een spoedige opgraving is gewenst. *B.A.I., Groningen.*
Vries. Bij rioleringswerkzaamheden werden nederzettingssporen uit het begin der jaartelling gevonden. *B.A.I. Groningen.*

OVERIJSSSEL

Deventer. Bij het wegbreken van enige middeleeuwse kelders nabij de voormalige Vispoort te Deventer is de voet van de eerste, bakstenen stadsmuur tevoorschijn gekomen. De aansluitende bodemprofielen maken waarschijnlijk, dat deze muur in de 13de eeuw werd opgetrokken langs de toenmalige IJsseloever.

— Op de hoek van de Polstraat en het Melsterstraatje werd een opgraving verricht, waarbij zwaar, uit de 11de-13de eeuw daterend houtwerk werd blootgelegd. Het betreft hier, naar het schijnt, geen resten van houten huizen, doch steigerwerk, waartussen talrijke brokken tufsteen en kwartsiet zijn beland, vermoedelijk bij het lossen van de steenschuitten aan de IJsseloever. *R.O.B., Amersfoort.*

Ruurlo. In de driehoek, gelegen tussen Ruurlo, Vorden en Hengelo werden op de Lindense Enk aardewerkscherven en gecalcineerde beenderen gevonden. Datering: IJzertijd. *Oudheidkamer Twente.*

Zwolle. In de kelder van het pand Diezerstraat 100 is in een nis, welke uitgespaard was in de fundering, een ingemetselde 16de eeuwse pot aangetroffen, waarin voedselresten, o.a. eierschalen, voorkwamen. Vermoedelijk betreft het hier een bouwoffer. *Museum Schokland.*

GELDERLAND

Ede. Te Harskamp kwam bij de aanleg van de waterleiding een aantal scherven uit de 13de-15de eeuw te voorschijn, alsmede een Siegburg-kan uit de 14de eeuw. *Gem. museum, Arnhem.*

Geldermalsen. Bij de aanleg van rijksweg 15 Rotterdam-Elst werd onder Meteren een oude bewoningslaan vastgesteld. Een groot aantal, uitsluitend inheemse scherven, enkele weefgetouwverzwaringen en een spinsteen konden worden verzameld. Datering: rond het begin onzer jaartelling. *Gem. museum, Arnhem.*

Hoog-Elten. In de uit 1134 daterende Sint Vituskerk is een begin gemaakt met een oudheidkundig bodemonderzoek. In het schip werden tot nu toe geen fundamenten van een vroeger kerkgebouw aangetroffen. Wel kwam een aantal graven aan het licht, die blijkens het er in aanwezige baksteenpuin en scherven materiaal niet voor de 15de eeuw zijn te dateren. Onder het altaarfundament bevond zich een gepleisterd graf, dat gebouwd was uit baksteen en natuursteen. In dit graf, dat geheel gevuld was met baksteenpuin, bevond zich onderin een vrij klein skelet. Op vele plaatsen werd vrijwel direct onder het Romaanse vloerniveau de vaste zandgrond bereikt. Het vermoeden ligt voor de hand, dat men indertijd voor het bouwen van de kerk en abdij de kop van de heuvel heeft afgegraven. *R.O.B., Amersfoort.*

Kapel Avezaath. Bij zandzuigen in de buurt van de Linge onder Kapel Avezaath zijn resten gevonden van een scheepswrak. De vondsten getuigen van een vrij primitieve bouw, maar zijn helaas te weinig om een nadere datering of typering mogelijk te maken. *Museum Schokland.*

Kesteren. In de Schoolstraat werd bij het leggen van een telefoonkabel in 1956 een benen pen gevonden. Datering 7de-12de eeuw. *Gem. museum, Arnhem.*

Rheden. In de Hoofdstraat te De Steeg werd tijdens rioleringswerkzaamheden bij hotel „Het Wapen van Athlone” een veldfles van Duits aardewerk uit het einde van de 15de eeuw gevonden.

Te Velp werd op de Dulkeshof middeleeuws aardewerk uit de 10de-14de eeuw aangetroffen. Hieronder bevindt zich een 12de eeuwse zwarte kan. Tevens kwam een fragment van een 14de eeuwse pijpvaardens heiligenbeeld aan het licht. *Gem. Museum, Arnhem.*

Rossum. Bij de afvalstortplaats van een zandzuiger in de Rossumer waard werd een groot aantal Romeinse scherven en bronsafval gevonden. Onder het bronsmateriaal bevinden zich 7 door midden gehakte Romeinse munten. Bij het schervenmateriaal werd een groot

fragment van een terra-sigillata schotel (Drag. 18) met hete stempel van AQUITANVS van Graufesenque aangetroffen. Tevens kon een aantal beenderresten worden geborgen, o.a. mammoet, oerrund en edelhert. *Gem. museum, Arnhem.*

Wychen. Op het terrein, genaamd de Meiberg, waar bij militaire werkzaamheden veel grond is verplaatst, kwamen scherven van inheems en Romeins aardewerk aan het licht, hetgeen kan wijzen op een uitgebreide bewoning. In een wegtalud waren een kuil met veel houtskool en enkele vergravingen, waarin zich veel scherven bevonden, te zien. Enkele dezer scherven waren versierd met banden, zgn. „Kammstrich”. *R.O.B., Amersfoort.*

UTRECHT

Houten. Bij de voortzetting van het onderzoek naar de Romeinse bewoning te Houten werden aanvullende gegevens verkregen met betrekking tot een smal, lang gerekt Romeins gebouw. Voorts werden overblijfselen aangetroffen van minstens twee inheemse bewoningen, voorafgaande aan de Romeinse. Vermoedelijk heeft men hier te doen met gedeelten van drie boerderijen en van een vierde gebouw, waarvan de palen geplaatst waren in diepe standsporen. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-HOLLAND

Driebuis-Velsen. In een door een dragline gegraven sleuf aan de westkant van het buiten „Schoonenberg” vertoonde zich op 1.20 m onder het maaiveld een grijze cultuurlaag van \pm 50 cm dikte en scherp afstekend tegen het gele zand. Deze laag bevatte scherven van vrij hard gebakken aardewerk; de klei was gemagerd met steengruis. Als versiering komt een nagelindruk voor en enige evenwijdige groefjes. Voor het overige bestaan de vondsten uit beenfragmenten, houtskool, tanden van paard en rund. De laag was over een lengte van 15 m in noord-zuidrichting te volgen. *H. J. Calkoen, Velsen.*

Enkhuizen. Nabij de Wierdijk zijn bij werkzaamheden, uitgevoerd door Dienst Zuiderzeewerken, palen aangetroffen, alsook stenen kogels en allerlei ijzerwerk. Vermoedelijk heeft men hier te doen met een gedeelte van een oude haven. *Museum Schokland.*

Huizen. Reeds in augustus 1954 berichtte de heer W. J. Rust, correspondent van de R.O.B.,

de vondst van een groot fragment van een potbeker. Diameter van de rand 32 cm. De bij benadering cilindrische rand is voorzien van diepe horizontale canneluren. De scherven zijn gevonden in de Warande-bergen op de grens van Blaricum en Huizen.

Thans meldt de heer Rust, dat de heer J. A. Bakker op de Lange Heul „gem. Hilversum”, een 10 cm lang vuurstenen voorwerp heeft gevonden, waarvan een derde van de omtrek geretoucheerd is. Het voorwerp is waarschijnlijk Neolithisch. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUID-HOLLAND

Nieuw Helvoet. Op verzoek van predikant en kerkvoogden van de Ned. Herv. kerk te Nieuw Helvoet werd een klein onderzoek ingesteld ter plaatse van het voormalige schip van de kerk. Hierbij is gebleken, dat het verdwenen middenschip, dat op de toren aansloot, 16 m lang was en een breedte bezat, overeenkomende met die van het huidige koor. Het schip dient te worden opgevat als de oorspronkelijke kapel, waarvan het eerst in 1408 sprake is. Deze kapel werd naderhand vergroot, waarbij aan de westzijde een half ingebouwde, thans nog bestaande westtoren kwam te verrijzen en aan de oostzijde een dwarspand met nieuwe koorpartij. Dit koor vormt thans nog de dorpskerk. *R.O.B., Amersfoort.*

Voorhout. Bij grondwerkzaamheden in deze gemeente werden inheemse scherven aangetroffen uit de eerste eeuwen van de jaartelling. *R.O.B., Amersfoort.*

ZEELAND

Aardenburg. De gemeente Aardenburg heeft met betrekking tot het oudheidkundig bodemonderzoek op 3 jan. jl. de navolgende politieverordening uitgevaardigd:

VERORDENING BETREFFENDE HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK IN DE GEMEENTE AARDENBURG

Artikel 1. Het is verboden graafwerk te verrichten, dat ten doel heeft het opsporen van overblijfselen van vroegere beschavingen anders dan door of onder leiding van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort.

Artikel 2. Een ieder die een voorwerp van oudheidkundige aard vindt, hetzij roerend of onroerend, is verplicht daarvan onmiddellijk kennis te geven aan de Burgemeester der gemeente. Deze doet hiervan aanstonds mededeling aan de Rijksdienst voor

het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort.

Artikel 3. Overtreding van deze verordening wordt gestraft met hechtenis van ten hoogste twee maanden of een geldboete van ten hoogste f 300.—, alsmede verbeurdverklaring van de voorwerpen door middel van de overtreding verkregen of waarmede de overtreding is gepleegd voor zover zij den veroordeelde toebehoren.

Artikel 4. Deze verordening treedt in werking met ingang van de dag na die harer afkondiging.

Renesse. Het onderzoek van het terrein van het slot Moermond werd in de afgelopen maand voortgezet. Door het graven van een segmentvormige put binnen de oudste burcht is duidelijk geworden, dat de rechthoekige blokken van paalfunderingen liggen op het midden van de zijden en in de knikken van de ringmuur. Zij moeten beschouwd worden als de fundamenten van de pijlers van de weergang. Op het zuidelijk gedeelte van de tuin van het huidige slot kwam een woontoren van 6 × 10 m voor den dag. Aan de grachtzijde was dit gebouw voorzien van twee ronde hoektorens. Geleidelijk aan wordt ook het beloop van de ommuring van het binnenhof, behorende bij de woontoren, duidelijk. Het natuurlijke bodemprofiel is sterk verbrokkeld door moerputten, welke ontstaan moeten zijn voor de bouw van het kasteel. Uit de profielen blijkt, dat het kasteelterrein begrensd werd door een oude kreek, die in het plan werd opgenomen als kasteelgracht. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Loon op Zand. De heer Toorians te Loon op Zand is in het bezit van een stenen hak of hamer, die gevonden is bij het Plakke Ven ten oosten van het Spinderspad op de grens Tilburg-Loon op Zand. Noch de functie, noch de datering van dit voorwerp konden tot nu toe met enige zekerheid worden nagegaan. *R.O.B., Amersfoort.*

Schayk. Een vondstmelding van de heer M. Peters te Schayk is aanleiding geworden, dat bij dit dorp in de afgelopen weken een uitvoerig oudheidkundig bodemonderzoek heeft plaatsgevonden. Gebleken is, dat men hier te doen heeft men een inheems grafveld uit de Romeinse tijd. De resten van de gecremeerde doden zijn in kuiltjes bijgezet, waarin als regel een Romeins urntje is meegegeven. Soms is ook nog een drinkkroes toegevoegd. Enkele bijzettingen zijn omgeven door cirkelvormige of vierkante greppeltjes, die veelal smal en

diep zijn, zodat zij wellicht hebben gediend om een omheining aan te brengen. Behalve het aardewerk van Romeinse makelei, dat gedateerd kan worden tussen ± 75 en 150 na Chr., is ook inheems aardewerk aan het licht gekomen. *R.O.B., Amersfoort.*

Vught. Bij de ontgraving van het koor van de Ned. Herv. kerk kwamen tufsteenfundamenten aan het licht in de vorm van een rechtgesloten hoofdkoor en noord- en zuidabsidiolen. Het rechte koor is naderhand verbouwd tot een halfronde sluiting. Bij die gelegenheid moet ook de spanmuur tussen de absidiolen gebouwd zijn. Het hoger liggende niveau van deze muur kan erop wijzen, dat bij deze verbouwing de kerkvloer verhoogd is. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Born. Bekend is geworden, dat op de Graetheide een fraai gepatineerde bronzen hielbijl uit de Midden-Bronstijd is gevonden. Het voorwerp is eigendom van ir. Hermans te Spekholzerheide. *R.O.B., Amersfoort.*

Heerlen. Na onderbreking van enkele weken is in de afgelopen maand de opgraving op het thermenterrein hetvat en wel speciaal aan de oostzijde van het badgebouw. Verschillende zandstenen bouwfragmenten zijn gevonden. *R.O.B., Amersfoort.*

Maastricht. Het oudheidkundig onderzoek in het Stokstraatcomplex is thans uitgebreid tot de panden Grote Stokstraat 1 en 3. Hierbij zijn op een diepte van 3 à 4 m de resten van twee muren uit de Romeinse tijd gevonden; deze sluiten aan op een enige tijd geleden in de panden Grote Stokstraat 2 en 4 aan het licht gekomen muur. Het Romeinse gebouw, waarvan deze muren een deel hebben uitgemaakt, is door de Grote Stokstraat overdekt en moet aan één zijde minstens 25 m lang zijn geweest. *R.O.B., Amersfoort.*

Sittard. In het zuidelijk zijkoor (St. Josephkoor) van de grote kerk, die momenteel gerestaureerd wordt, werd een oude fundering gevonden. Het betreft ± 60 cm brede resten van twee haaks op elkaar staande muren, samengesteld uit veldkeien, mergelblokken, een enkel stuk zandsteen en specie. Vermoedelijk zijn het overblijfselen van een koor, welke aan de huidige is voorafgegaan en vóór de 14de eeuw moet zijn gebouwd. *R.O.B., Amersfoort.*

RESTAURATIE-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Workum. Doopsgezinde Vermaning, 1694. Restauratie, waarbij tevens de laat-18de eeuwse voorbouw werd ingericht tot consistoriekamer, voltooid. Arch.: A. Baart jr. te Leeuwarden.

GRONINGEN

Doezum. Herv. kerk. In de 12de eeuwse tufstenen „westbouw” herkegen de benedenste zijdoorgangen, — die tegen het einde van de middeleeuwen spitsbogig waren gemaakt, — de rondboogvorm. Men heeft echter gepoogd de herinnering aan de laatmiddeleeuwse verbouwing vast te houden door aan de noordzijde, waar de doorgang na afbraak van de nevenruimte gedicht werd, uitwendig een spitsboognis aan te brengen en door inwendig de toppen van de nu weggewerkte spitsbogen aan te duiden in het metselwerk boven de nieuwe rondbogen. De westingang is in Romaanse geest hersteld. In het bakstenen bovengedeelte werden resten gevonden, die zouden kunnen wijzen op de vroegere gemetselde spits, die er volgens plaatselijke overlevering geweest is. Tussen het in 1808 vernieuwde schip en het vroeg-Gotische koor werden de resten gevonden van de vroegere oostmuur van het 12de eeuwse tufstenen schip, dat overigens blijkens teruggevonden funderingen al eens in de 16de eeuw vernieuwd moet zijn geweest in baksteen. De tufsteen en het karakter van het voegwerk dezer 12de eeuwse resten strookten met die in de westbouw; aan de binnenzijde plat-volgestreken voegen met een dun groefje. In de niet meer oorspronkelijke zuidmuur van het koor werden twee grote vensters vervangen door kleinere terwijl de kleine vensters van de inwendig halfronde, uitwendig veelhoekige kennelijk verhoogde sluiting werden heropend. In het schip van 1808 werden de weinig fraaie glas-in-lood ramen vervangen door houten ramen met een roedeverdeling. Rest. voltooid. Arch.: P. Rozema en R. Offringa te Groningen.

OVERIJSEL

Olst. Herv. kerk. De benedenruimte van de onderaan nog Romaanse toren werd op grond van oude aanzetten voorzien van een koepel-

gewelf. Het Gotische schip kreeg weer stenen gewelven ter vervanging van de voordien aanwezige stucoverdekking. In het koor kwamen decoratieve gewelfschilderingen tevoorschijn; deze werden iets bijgewerkt. De koorvensters werden in hun oorspronkelijke smalle vorm hersteld. Rest. voltooid. Arch. ir. W. P. C. Knuttel te Deventer.

GELDERLAND

Elburg. St. Agnietenklooster. De belangrijkste gedeelten van dit in 1418 opgerichte klooster werden na een grondige restauratie in gebruik genomen als raadhuis. In de kapel, die o.m. als school in gebruik is geweest en die door een houten vloer in twee verdiepingen was verdeeld, is de oorspronkelijke over drie van de vier traveeën doorlopende galerij gereconstrueerd. Hierbij werd uitgegaan van gewelfmoeten in de wanden terwijl gebruik kon worden gemaakt van de in het voorm. raadhuis teruggevonden basementen en bovengedeelten der achtkante zuilen, die thans weer de overwelfde benedenruimte in drie beuken verdeelen. Ook werden alle sluitstenen teruggevonden en herplaatst. De ribben bleken teniet te lopen tegen de zuilen en halfachtkantige wandpijlertjes. Tegen de eindwand werden de teruggevonden restanten van een langgerekte geprofileerde nis, omgeven met schilderwerk, weer in het zicht gebracht. In de vensters aan de straatzijde werden op grond van vondsten vrij rijke tufsteentraceringen aangebracht; slechts in één venster waren geen sporen meer aanwezig; hierin is een copie aangebracht van wat in een der andere werd gevonden. Ook voor de eenvoudige bakstenen tracersingen in de bovenvensters aan de binnenhofzijde bestonden nog duidelijke aanwijzingen. De galerij is bereikbaar langs een volgens aanwezige sporen gereconstrueerd gemetseld wenteltrapje. Aan de achterzijde, onder de galerij tekent zich de voormalige doorgang af naar de, vroeger eveneens tot het kloostercomplex behorende, aangrenzende panden. De overdekking wordt gevormd door een vlakke zoldering, samengesteld uit moer- en kinderbalken; de moerbalken, standvinken, korbelen en sleutelstukken behoeften slechts te worden gere-

pareerd; de kinderbalken en de eiken vloer werden vernieuwd.

De voor de dienst benodigde ruimten werden ondergebracht in een langgerekte vleugel, die met de kapel een rechte hoek vormt. Deze heeft velerlei bestemmingen gehad: woningen, stallen, werk- en opslagplaatsen waren er in ondergebracht. Men kan er verschillende bouwperiodes onderkennen. Het achterste gedeelte, de voormalige refter is kennelijk het oudste; de noordelijke muur, die thans binnenmuur is, was oorspronkelijk buitenmuur. Het voorste deel, oorspronkelijk twee ruimten met een gemetselde tussenwand, is daarna mogelijk in snel op elkaar volgende perioden opgetrokken; een getande bouwnaad doet zulks vermoeden; de tussenwand (afsch. burgemeesterskamer-bodekamer) gaf echter geen aanwijzingen ooit buitenmuur te zijn geweest. Wel is duidelijk gebleken, dat het gehele voorste gedeelte tussen de refter en de Jufferenstraat oorspronkelijk lager is geweest en pas later (waarschijnlijk niet veel later) op ongeveer gelijke hoogte met de kap van de refter is gebracht. Onder in dit voorste gedeelte werd met behulp van enkele oude bouwfragmenten een fraaie bodekeuken ingericht. Ook elders in het gebouw werden enige oude elementen verwerkt. De gevel van de voorbouw bevat een eigenaardige ingangspartij in vakwerk en een groot aantal duivengaten. Een huisje, dat ertegen aan stond, werd verwijderd. Nog weer jonger dan de voorbouw, maar toch nog wel laat-Gotisch is de geleding, die deze verbindt met de kapel. De gedeeltelijk bewaarde houten trap werd vervangen door een gemetselde wenteltrap in een, in de binnenhoek opgetrokken traptorentje. Een tweede trap werd ingevoegd tussen het middelste en achterste gedeelte; in verband hiermee moest een binnenmuur worden toegevoegd. Onder het achterste gedeelte bevindt zich een kelder van vier traveeën onder zeer vlakke dwarsgeplaatste tongewelven op gordelbogen. Een laat-Gotisch schouwte werd gereconstrueerd tegen de eindwand. Blijkens in het zicht gebrachte moeten, is deze ruimte vroeger overdekt geweest met kruisgewelven. Hierboven bevindt zich de tot raadzaal ingerichte voorm. refter, die aan twee zijden voorzien is van naar teruggevonden resten gereconstrueerde kruisvensters in baksteen. Een weer achter dit gedeelte gelegen huisje, dat niet meegerestaureerd is, moet oorspronkelijk een poortgebouwtje geweest zijn. Res-

tauratie voltooid. Arch.: C. W. Rooyaards te Schoorl.

Zurfen. Rijkshagen 49a. Woning uit 1664 met aan de achterzijde een over het water gebouwde erker op gesneden korbelen. Rest. begonnen. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

UTRECHT

Loenen. Theekoepel „Oud Over”. Rest. begonnen. Arch.: S. van Woerden te Amsterdam.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Zeedijk 93. Met tot puntgevel gewijzigde 17de eeuwse trapgevel. Rest. begonnen. Aann.: G. Kleyn te Amsterdam.

ZUID-HOLLAND

Sassenheim. Herv. kerk. Rest. van de Romaanse, in de 15de eeuw verhoogde toren begonnen. Arch. bur.: Dekker en van der Sterre te Leiderdorp.

Gouda. St. Joostkapel, uit het midden der 16de eeuw, sinds 1681 Lutherse kerk. Rest. begonnen. Arch. bur.: Dekker en van der Sterre te Leiderdorp.

ZEELAND

Aardenburg. St. Bavokerk. Vgl. dr. L. Devliegher in *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 9 (1956), kol. 197-214. Het bij de restauratie aangehouden vloerpeil werd mede bepaald door de teruggevonden onderste treden van beide traptorens van het transept. In het koor zijn geen houten tongewelven aangebracht omdat de gehandhaafde 17de eeuwse bekapping dit niet toeliet. In de eindwanden van het transept werden weer schalken aangebracht. Rest. voltooid. Arch.: E. P. Messer en J. H. Groenewegen te Amsterdam.

NOORD-BRABANT

Sprundel. St. Janskerk. Rest. van de vermoedelijk laatmiddeleeuwse toren begonnen. Arch.: ir. L. Sturm te Breda.

LIMBURG

Maastricht. St. Jacobstraat 8. Huis uit het midden der 17de eeuw; de bakstenen rechthoekige voorgevel met hardstenen kozijnen, waaruit de kruisgespannen verdwenen zijn, en een verweerde gevelsteen met voorstelling van St. Anna (?). Rest. begonnen. Arch.: A. H. J. Schellinx te Maastricht.

MUSEUMPUBLIKATIES

In aansluiting op de lijst Museumpublicaties, die in het Nieuwsbulletin 6de S. 9 (1956) kol. 247 werd afgedrukt, volgt hieronder een opsomming van de sinds die datum verschenen uitgaven.

Jaarverslagen:

ALKMAAR, *Museum*, Jvsl. 1955.

AMSTERDAM, *Koninklijk Instituut voor de Tropen*, Jvsl. 1955.

BREDA, *Stedelijk Museum voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Jvsl. 1955.

DELFT, *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*, Jvsl. 1955.

'S-GRAVENHAGE, *Internationaal Permuseum*, 1955-1956.

—, *Museum voor het Onderwijs*, Jvsl. 1956.

GRONINGEN, *Groninger Museum voor Stad en Ommelanden*, Jvsl. 1955.

—, *Gronings Schoolmuseum voor Onderwijs, Opvoeding en Literatuur*, Jvsl. 1956.

HOORN, *West-Fries Museum*, Jvsl. 1955 en 1956.

LEEUWARDEN, *Fries Natuurhistorisch Museum*, Jvsl. 1956.

NAARDEN, *Comenius-Museum*, Jvsl. 1956.

NOORDOOSTPOLDER, *Oudheidkundig Museum*, Jvsl. 1956.

ROTTERDAM, *Maritiem Museum „Prins Hendrik“*, Jvsl. 1954.

UTRECHT, *Tandheelkundige Afdeling van de Stichting Utrechts Universiteitsmuseum*, Jvsl. 1954-1955 en 1955-1956.

WAALWIJK, *Oudheidkundig Museum voor de schoen- en lederindustrie*, Jvsl. 1955, 1956.

ZAANDIJK, *Zaanlandse Oudheidkamer*, Jvsl. 1955-1956.

ZIERIKZEE, *Gemeentemuseum*, Jvsl. 1956.

ZUTPHEN, *Stedelijk Museum, Oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap*, Jvsl. 1955.

MUSEUM-NIEUWS

ARNHEM, *Gem. Museum*

Op 6 juli zal de grote zomertentoonstelling beginnen, die tot 16 september zal duren.

Het is een bijzondere gebeurtenis dat in Nederland een keuze van de belangrijkste kunstschatten te zien zal zijn van het Kunstgewerbestmuseum uit Keulen.

Het museumgebouw werd in de oorlog vernield, de kunstschatten bleven behouden. Een nieuw museumgebouw is er in Keulen nog niet. Het zal dan ook de eerste keer zijn dat een zo

uitvoerige keuze uit dit kostbare museumbezit na de oorlog getoond zal worden.

Deze tentoonstelling onder de titel „Het Schoon Verleden“, zal opgebouwd worden uit drie perioden: renaissance, barok en rococo.

Invloed van kunstlicht.

Verschenen is het Rapport van Ir. J. J. Balder over de invloed van daglicht, gloeilicht en licht van fluorescentielampen op gekleurde voorwerpen; het is voor de prijs van f 2.50 bij het secretariaat verkrijgbaar.

AMSTERDAM, JOODS HISTORISCH MUSEUM HEROPEND

DOOR J. FILZ

In 1955 is het Joods Historisch Museum voor het publiek heropend. Ongetwijfeld zal het voor velen een grote voldoening zijn geweest de onderdelen van deze collectie, die een zo bewogen geschiedenis achter zich heeft, weer bijeen te zien. We moeten voor de oorsprong van het museum terug gaan tot 1916, toen de tentoonstelling „Het verdwijnend Ghetto in beeld“ zoveel belangstelling trok, dat door het Genootschap voor de Joodse Wetenschap besloten werd

een commissie samen te stellen, die de oprichting van een Joods Historisch Museum zou voorbereiden. In 1926 was men zover, dat in het Waaggebouw, waar ook het Amsterdams Historisch Museum werd gevestigd, een torenkamer beschikbaar kwam voor het bescheiden begin van de verzameling van het Genootschap. Het duurde echter toch nog tot 1932 voordat het Joods Historisch Museum met bruiklenen van voorwerpen en boeken uit openbare bibliotheken,

musea en particulier bezit kon worden geopend.

De komst van de bezetters in 1940 maakte aan het bestaan van deze instelling, die zeer zeker een cultureel centrum in de Joodse kringen betekende, een abrupt einde. De gehele collectie werd naar Duitsland gevoerd. Reeds in 1946 bleek het gelukkig mogelijk een belangrijk gedeelte van de verzameling te achterhalen. Dank zij de medewerking van de Gemeente Amsterdam werd wederom ruimte disponibel gesteld in het Waaggebouw en wel op veel grotere schaal dan vroeger het geval was.

Via het Amsterdams Historisch Museum, dat op de begane grond en op de eerste etage van de in 1617 tot Waag verbouwde St. Anthonispoort zijn collecties heeft geëxposeerd, bereikt men het Joods museum op de tweede verdieping.

Een der grote torenkamers bevat vitrines met voornamelijk koperen en tinnen voorwerpen. Behalve maccabeeënlampen vindt men hier enkele grote tinnen sederschotels en een paar porseleinen borden. Ramshoorns, gebruikt bij het bazuinblazen bij het Nieuwjaarsfeest en op Grote Verzoendag, zijn afzonderlijk tentoongesteld. Tegen de wanden geven de felkleurige schilderijen door Martin Monnickendam — van wie een borstbeeld aanwezig is — o.m. enkele beelden van de Portugees Israëlietische Synagoge.

Vervolgens betreedt men de koepelzaal, het oude Theatrum anatomicum, waar de wapenschilden van chirurgen nog de herinnering bewaren aan de vroegere bestemming. Rondom de achthoekige balustrade in het midden van deze zaal zijn de vitrines geplaatst. De grote zilvercollectie die een zeer belangrijk onderdeel vormt is op smaakvolle en verzorgde wijze opgesteld. Voor de bekleding van de bodem der vitrines heeft men naturel linnen gekozen, dat een rustige achtergrond vormt van het dikwijls druk bewerkte zilver. Filigrain blijkt zeer geliefd te zijn geweest; voorbeelden van deze techniek zijn de siertorens voor wetsrollen, die in grote getale aanwezig zijn, een omslag van een gebedenboek, de specerijentorens, gebruikt bij de Havdalah-ceremonie bij de uitgang van de Sabbath op zaterdagavond, en een speelkaarten-etui, dat fraai beschilderde zilveren kaarten bevat, en een z.g. mezoëzah (deurpostkokertje), om slechts enkele voorbeelden te noemen. Minder rijk aan ornament zijn de handwijzers, gebruikt bij het lezen van de Thoraz. Maccabeeënlampen in zilver treft men hier ook aan; zelfs een opvouwbaar exemplaar bestemd voor de reis is aanwezig. Een vitrine is gewijd aan de glasgraveur Daniël

Henriques de Castro, die in het midden van de 19de eeuw leefde en werkte.

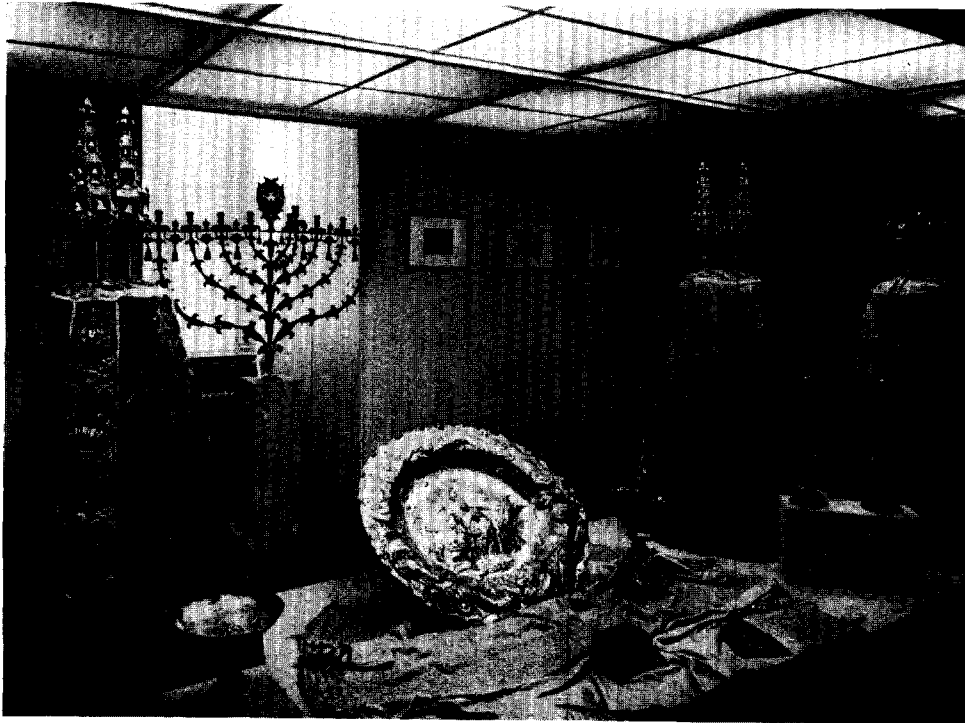
In de aangrenzende torenkamer is een niet minder belangwekkend facet van het Joodse leven te aanschouwen. Hier zijn namelijk de manuscripten en boeken geëxposeerd. Een 13de eeuws handschrift met gekleurde initialen moet in het bijzonder worden genoemd. Onder de rollen van Esther, waaruit wordt voorgelezen op het Lotenfeest vallen enkele specimina uit de 17de en 18de eeuw in het bijzonder op door hun fraaie decoraties met bloem- en figuurmotieven. Gebedenboeken, veelal in sierlijke banden uit leer of schildpad met zilverbeslag, en penningen uitgegeven ter gelegenheid van belangrijke gebeurtenissen in de geschiedenis van de Joodse Gemeente, vullen verder de vitrines. Een aantal schilderijen voor het merendeel bruiklenen van de gemeentelijke musea te Amsterdam zijn tegen de wanden gehangen.

Vervolgens komt de bezoeker gaande door een nauwe doorgang in een zaaltje, dat beheerst wordt door de grote middenvitrine. Hier getuigen een uitzonderlijk groot verguld zilveren wasbekken en een waterkan van hetzelfde materiaal vervaardigd, geflankeerd door de goud- en zilverbrokaten wetsrolmantels, waarop de wetsrollen zijn geplaatst, van de grote rijkdom, die bij de Joodse eredienst in het verleden werd tentoongespreid. Deze vitrine, die verlicht wordt door een achter het matglazen dak gemonteerde bron betekent een waar hoogtepunt; dit is mede te danken aan de goed uitgedachte plaatsing der objecten. In deze ruimte zijn verder enkele 18de eeuwse dekkleden met bijbehorende baldakijnen, gebruikt voor de lessenaar van de voorlezer, geëxposeerd.

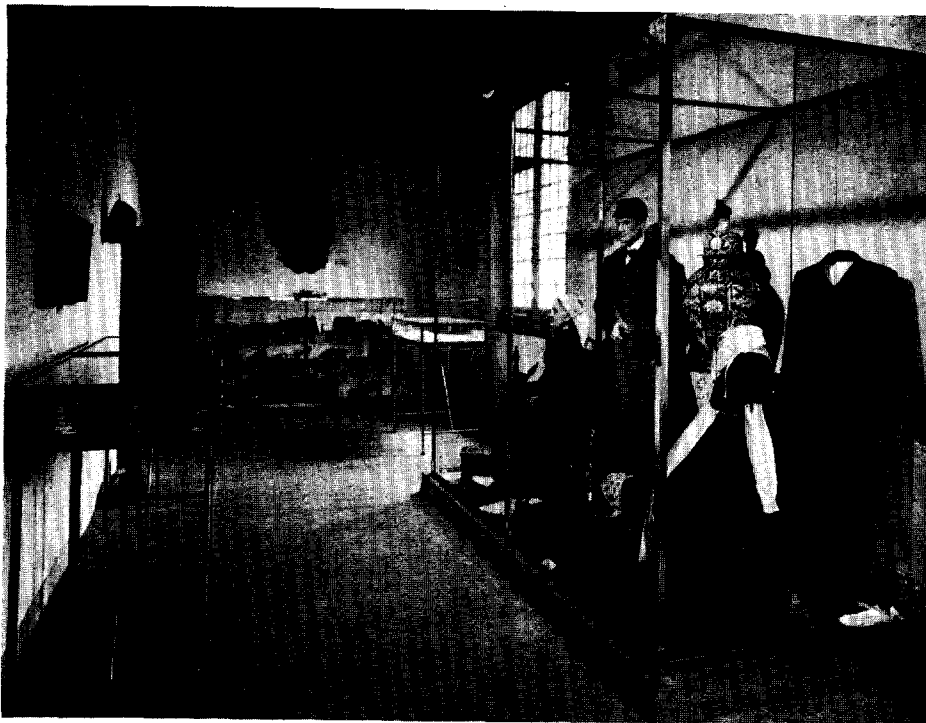
Instructief is de serie van 15 tekeningen door Bernard Picard, die betrekking hebben op het Joodse godsdienstig leven te Amsterdam. Voorts vindt men hier twee huwelijksacten beide op perkament en daterend uit de 17de eeuw.

Een afzonderlijk vertrek is gewijd aan de geschiedenis der Joden in Nederland gedurende de bezettingsjaren 1940-1945. Het betreft hier vooral een verzameling Duitse verordeningen en fotomateriaal. Het meeste is in bruikleen gegeven door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie.

Tenslotte zij nog met een enkel woord gewezen op de typografisch fraai uitgevoerde catalogus, die behalve een voorwoord en een inleiding ook een overzicht geeft van de lotgevallen van onze Joodse landgenoten in de oorlogsjaren.

Amsterdam, Joods Historisch Museum.

Den Briel, Stedelijk Museum-Trompmuseum

Lecwarden, Fries Museum. Amclanderkamer.

(Foto Fries Dagblad)

Sommelsdijk, Streckmuseum Goerec en Overflakkee.

DEN BRIEL, STEDELIJK MUSEUM, TROMPMUSEUM HEROPENING

DOOR J. FILZ

In de zomer van dit jaar vond de heropening plaats van het Trompmuseum, dat sedert 1912 is gehuisvest in een uit de 17de eeuw stammende gevangenis. De Brielse verzamelingen waren op zeer ongelukkige wijze gehuisvest, daar het gebouw dringend restauratie behoeftte. Het zal dan ook voor menigeen, die vroeger de situatie heeft gekend, verrassend zijn het thans grondig in- en uitwendig gerestaureerde pand te betreden, dat nu een waardig onderkomen biedt aan het Trompmuseum. De gangen, zalen en cellen zijn goed afgewerkt met geschuurde wanden, eiken zolderingen, eenvoudige weinig storende verwarmings-radiatoren en goed gekozen verlichtingspunten in de vorm van een soort scheeps-lantaarns en schijnwerpers.

Door de oude Waag in ere te herstellen is een belangrijke uitbreiding ontstaan, die ruimte biedt aan thans gedeeltelijk gereconstrueerde weegschalen, een boerenwagen en een drietal boerensjezen. Via de gang, waar een uitzonderlijke grote gevelsteen met opschrift „Dit is in de Rinckhouwer” is opgesteld, bereikt men, de eiken trap opgaande, de eerste verdieping. In de links gelegen zaal zijn in een vitrine bodemvondsten opgesteld; het middengedeelte van deze ruimte, die laag van verdieping is, bevat rekken met geweren, terwijl in een legvitrine pistolen, brandijzers, kogels en stadssleutels zijn geëxposeerd. Enkele prenten geven o.a. een beeld van Den Briel als vesting. Op deze etage bevinden zich verder een tweetal cellen; één met interessante, bij de restauratie aan het licht gekomen, wandinscripties.

De kern van de Brielse verzamelingen is opgesteld in de zalen gelegen op de tweede verdieping. Het linker vertrek bevat een grote staande vitrine, waarin de kostuums deels op volledige poppen, — een mannen- en een vrouwenfiguur —, en deels als losse stukken een plaats hebben gekregen. Een paar meubelen en attribu-

ten als een stoof, een reismandje, een spinnewiel, en enkele tegels zorgen voor de verdere aankleding van de vitrine. De in deze ruimte geplaatste legvitrides tonen de bezoekers o.m. breischeden, een ellemaat, een broddelapparaat, een zwavelstokhouder e.d. Een der legvitrides is uitsluitend gewijd aan voorwerpen, die ten tijde van rouw werden gebruikt.

Hoe ver men hierin ging blijkt wel uit het feit, dat er in de rouwperiode zelfs behoefte was aan zwart aardewerk, waarvan een trekpot en een melkkan aanwezig zijn. Ook de sieraden, horlogekettingen, zakdoeken en bijbelomslagen waren aan de rouw aangepast. Tal van gebruiksvoorwerpen als snuiters, een passerdoos, een koperen appelboor, een mutsenplooiër, een vijzel, een specerijen-kistje en een tweetal reismandjes zijn opgesteld in een staande vitrine, waarboven het wapen van de voormalige eigenaars van de Hofstede Esterenburgh is gehangen.

In de aangrenzende zaal vindt men twee schilderijen; A. Waldorp's (1803-1866) Gezicht op Den Briel op 1 april 1572 en een herdenkingsstuk (1872) door Louis de Burbure van de inneming van Den Briel in 1572. Tegen de lichte wand maken de polychrome deurtjes, die behoord hebben bij kastjes van het rode, blauwe en witte schuttersvendel een aardig effect. Een dobbelbak herinnert aan de tijd van de zakkendragers, die moesten dobbelen om hun beurt bij het laden der schepen.

Een aantal munten, waaronder een Byzantijnse en enkele Romeinse, alsmede stadszegels en een stempelplaat met het wapen van Den Briel zijn in een legvitrine geëxposeerd.

De volgende ruimte wordt gebruikt voor het houden van tentoonstellingen. De rondgang op deze verdieping wordt beëindigd in een kleine portaalruimte, waar een vitrine met spelletjes als ganzen- en dominospel, bikkels vervaardigd uit verschillende materialen enz., zijn te bezichtigen.

HET MUSEUM HANNEMAHUIS TE HARLINGEN GEOPEND

DOOR J. FILZ

Het was 12 februari een heuglijke dag voor Harlingen, toen officieel het Museum Hannemahuis in gebruik werd genomen. Reeds in 1928 is de gemeente begonnen met het aanleggen van een verzameling, die in enkele lokaliteiten van het historische raadhuis was opgesteld.

Twee jaar geleden bood een van Harlingen's meest bekende burgers, de heer L. J. Hannema, zijn huis aan de gemeente aan opdat dit op den duur tot gemeentemuseum bestemd zou kunnen worden. Deze genereuze gift is dankbaar door het gemeentebestuur aanvaard. Niet genoeg kan

een dergelijk particulier initiatief, dat in onze tijd slechts zelden voorkomt, worden gewaardeerd. In dit oude patriciershuis, dat nog door de heer en mevrouw Hannema wordt bewoond, is thans een ruim vertrek, grenzend aan de fraai aangelegde tuin, in een museumzaaltje herschapen.

De ruimte maakt met de lichte wanden, zoldering en deuren een zeer verzorgde indruk. Ter wille van het schilderijenbezit heeft men de beschikbare wandvlakte uitgebreid door schotten, vervaardigd uit zachtboard, loodrecht op de muren aan de vensterzijde te plaatsen. Hier zijn de charmante haven- en zeegezichten gehangen van de in Harlingen geboren 18de eeuwse Nicolaas Bauer¹, alsook van de eveneens uit deze stad afkomstige Rein Miedema, die een eeuw later werkzaam was. Ook de zeer romantische P. W. Sebes is vertegenwoordigd met een groot schilderij getiteld 't Nagaan der zeetijdingen. Het zal de bezoeker van dit Harlinger Museum verheugen hier ook enkele stukken aan te treffen van de in 1608 in deze stad geboren Jacob Adriaensz. Backer, die in Amsterdam Rembrandt's invloed onderging. Onder deze schilderijen, waarvan in het bijzonder Jezus aan de bron en een portret van een man in het rood moeten worden genoemd, is een tweetal legvitruines geplaatst, die o.m. een sleutel van de Franekerpoort en een

aantal gildepenningen en in de bodem aangetroffen voorwerpen bevatten, alsmede enige portretjes van de schilder Backer en van de 18de eeuwse arts en letterkundige Simon Stijl.

De topografica van Harlingen is gedeeltelijk in en boven een tweetal legvitruines aan de linkerzijde van de zaal geëxposeerd; men vindt hier o.m. afbeeldingen van de stedelijke monumenten, een kaart en een aardige prent voorstellend een ijsgezicht.

Van de betekenis van Harlingen voor de scheepvaart getuigen de scheepsmodellen, waarvan het grootste, een driemastbark, in het midden van de ruimte is geplaatst. Ook een rek met hellebaarden van de voormalige schutterij en een kleine vitrine met zilver zijn in de as van de ruimte opgesteld. De zilveren voorwerpen vormen ongetwijfeld een van de belangrijkste onderdelen van de verzameling. Hier kan men zich aan de hand van een zilveren theepot, lepels, zoutvaatjes, avondmaalsbekers e.d. een beeld vormen van de vaardigheid van de Harlinger zilversmeden als Sybout Buma, Serp Stevens Swerms, Hoyte Jans Lieuwma en Laases Spannenburg, om enkele namen te noemen.

Hiermede is voorlopig het thans geëxposeerde beschreven. Op den duur zal het publiek ook de andere ruimten kunnen betreden en zich kunnen verlustigen in de fraaie aanblik van dit goed geconserveerde pand, dat met de tegelschouw en de forse balkenzoldering in het middengedeelte, dank zij de bestemming tot museum, behouden zal blijven.

¹ Van Johan Anthonisz. Bauer, de vader van Nicolaas, bezit het museum een paneeltje voorstellend Artemis en Actaeon en een pastel met een mansportret.

DE „AMELANDER KAMER" IN HET FRIES MUSEUM

DOOR PETRA CLARIJS

In het Fries museum is enige tijd geleden een geheel nieuw vertrek, grenzend aan de volkskunstkamer ingericht. Het is gewijd aan de historie en cultuur van Ameland. Geen stijlkamer in Amelandse trant dus, zoals de Hinloper kamer in hetzelfde museum, maar toch één die de sfeer van een Amelands interieur benadert. Ten dien einde werd in de wand een oorspronkelijk bedschut aangebracht in de voor Ameland karakteristieke blauwe kleur, gedecoreerd met een rode bies. De oude deuromlijsting en die van de vensters zijn in dezelfde kleur gehouden, terwijl de houten vloer is geschilderd in het rood van de bies met een rand in het blauw van het bedschut. Alleen de vensterwand is betegeld; de overige wanden zijn wit geschilderd en de zoldering is

eveneens wit met een heel lichte nuance blauw, hetgeen een voortreffelijk effect geeft.

Ameland was van 1383 tot het begin van de 18de eeuw het eigendom van verschillende families zoals Jelmera, van Cammingha, thoe Schwarzenberg en thoe Schwarzenberg en Hohenlandsberg. In 1704 werd het eiland verkocht aan de Friese stadhoudelijke familie. Een lijst van de heren van Ameland ligt op een tafel, waarop een eikenhouten trictracdoos prijkt, die de datum 1640 draagt en het alliantiewapen van Wyzo van Cammingha en Sophia Verwouw. Boven deze tafel hangen de portretten van Pieter van Cammingha en Franske van Minnema, beiden door Adriaan van Cronenburgh.

In de wand is een negentiende-eeuwse ma-

quette aangebracht van het „slot" van Ameland, Jelmera-state; het is nu verdwenen en behalve de maquette getuigt een daarnaast hangend schilderij, eveneens uit de 19de eeuw, nog van zijn vergane glorie. Verder bevat de kamer prachtige specimina van Amelandse meubels: uit de 17de eeuw een monumentale Amelander kast met de karakteristieke drie- en tweeledige verdeling van boven- en onderkast. In later tijd ontstaat dan het beschilderd meubilair; het oudste voorbeeld hiervan stamt trouwens nog uit de 17de eeuw; het is een 1686 gedateerd mangelbakje met de voorstelling van een herderspaar uit een hoofse roman. Over het algemeen geven de decoraties bijbelse taferelen te zien vooral op tafels en hoekkastjes; bedbankjes vertonen vaak de wijze

en dwaze maagden. Maar ook mythologische voorstellingen komen voor en Amelandse meubelschilders laten Galathea nog darteler op de golven rijden dan Rafaël dit deed. Natuurlijk is ook de walvisvangst een onderwerp dat vaak werd uitgebeeld, getuige een wieg en een tobbe-tje. Als bijzonderheid moeten worden vermeld twee polychrome mangelplanken, niet met kerfsnee, maar met snijwerk versierd. Er is veel dat doet denken aan de noordhollandse meubelen; hoe de relaties zijn tussen beide gebieden? Het wachten is op degeen, die dit eens nader onderzoekt. Een bezoek aan het Fries museum helpt hem hierbij misschien meer op weg dan een reis naar Ameland.

SOMMELSDIJK, STREEKMUSEUM GOEREE EN OVERFLAKKEE GEOPEND

DOOR J. FILZ

Tot grote voldoening van het Bestuur van de Vereniging Streekmuseum Goeree en Overflakkee kon in juni van dit jaar het museum worden geopend. Vele tegenslagen heeft men sedert de oprichting in 1949 moeten overwinnen, — waarbij de ramp van de watersnood in 1953 het meest ingrijpend was—, voordat men kon overgaan tot de inrichting van de twee huisjes in de Kerkstraat, die onlangs werden gerestaureerd. Nu bieden deze vriendelijke woninkjes, die ineenlopend zijn gemaakt, een uitstekend onderdak aan het streekmuseum.

Bij het betreden van de benedenruimte wordt men direct getroffen door de aardige aanblik van de twee vertrekken met de in appelbloesemkleur geschilderde balkenzoldering. Bouwfragmenten en een eiken kabinet zijn in de kleinste ruimte geplaatst. Het aangrenzende vertrek bevat een grote vitrine, die gewijd is aan de schutterij. Hier bevindt zich het kostbaarste van de collecties, een zilveren schuttersketen van 1652 en een vaandel daterend van 1766. Een zilveren bokaal, waarschijnlijk als prijs bij het scherpschieten gewonnen, herinnert eveneens aan de schutterij, die als een voortzetting van de in 1515 opgerichte Rederijkerskamer moet worden beschouwd. Verder zijn in dit vertrek een kleine brandspuit, lantaarns, geweren en een aantal folterwerktuigen, afgestaan door de gemeente Nieuwe Tonge, alsook korenmaten en een ketel van de soepuitdeling opgesteld. Een tegeltableau beeldt Salomo's rechtspraak uit.

Langs een eiken trap bereikt men de eerste

verdieping, waar de eerste ruimte is gewijd aan de visserij. Uiteraard bieden deze zeer kleine huisjes weinig plaats. Men heeft echter op gelukkige wijze met de ruimte gewoekerd door langs de schuinoplopende trapwand een vitrine te plaatsen. Voorwerpen door vissers uit het water opgehaald zijn hier geëxposeerd, o.m. gave Romeinse voorraadvaten. Ook fossielen werden op dezelfde wijze gevonden; met mammothkiezen, kreeften, krabben en schelpen hebben ze in een afzonderlijke vitrine een plaats gekregen. Vaartuigen zijn in model aanwezig, o.m. een voorbeeld van de vissloep „De Tweeling", vroeger in de vaart bij Middelharnas, en een z.g. hooggaars, waarmee men de mossel- en garnalenvangst beoefende; tenslotte behoort hierbij nog een model van een riviervissloep. In het bijzonder moet van deze afdeling visserij de rouw-wimpel worden genoemd, afkomstig uit Goedereede. Originele onderdelen als geschutspoorten en een fioolblok ontbreken niet, evenmin als scheepvaartinstrumenten en aan boord gebruikte huisraad.

Vervolgens komt men in de Flakkeese kamer, die zich op dezelfde verdieping bevindt. Een ronde tafel omgeven door stoelen, met rieten zittingen, een petroleumhanglamp en sleekachel, een rood-zwart-groen gestreept vloerkleed en enige fraaie knipsels vormen samen een beeld van een woonvertrek uit het einde van de vorige eeuw. In de grote ingebouwde wandvitrine zijn kostuums geëxposeerd zoals deze eenmaal door de eilandbewoners werden gedragen; o.m. bevin-

den zich hieronder de lange mutsen, de z.g. keuvels met bijbehorende gouden krullen en spelden.

De bovenverdieping onder de kap is eveneens als expositieruimte in gebruik. Hier kan men de kaarten- en prentenverzameling, waaronder fraai gekleurde oude polderkaarten, van de hand van Jan Luyken, van geheel Flakkee, bezichtigen en een serie prentbriefkaarten. Een afzonderlijke hoek bevat documenten uit de bezettingstijd en foto's van de watersnoodramp. Ook hier zijn twee vitrines opgesteld, waarin zilveren en gouden munten, tinnen voorwerpen en een aantal authentieke acten zijn opgesteld. Gebruiksvoorwerpen, kinderspellen, botervormpjes, strijkijzers enz. vullen de andere vitrine.

Bij het afdalen der trap wordt de blik getroffen door de fraai gekleurde vlag met voorstellingen van de koophandel en de graanoogst, afkomstig uit Stellendam.

Het bestaan van het museum zoals dit zich thans wel verzorgd aan het publiek toont, is een verheugend feit. Immers zo ergens dan is hier in verband met de deltaplannen het bewaren van herinneringen aan het verleden een eis. De gehele structuur van leven en gewoonten van de eilandbewoners zal in de toekomst veranderen en daarom zal het goed zijn zich in de intieme sfeer van de huisjes in de Kerkstraat te verdiepen in de tijd, toen Goeree en Overflakkee nog in verbinding met de zee stonden.

HET RIJKSMUSEUM VAN GEOLOGIE EN MINERALOGIE

DOOR PROF. DR. I. M. VAN DER VLERK

De geschiedenis van het museum

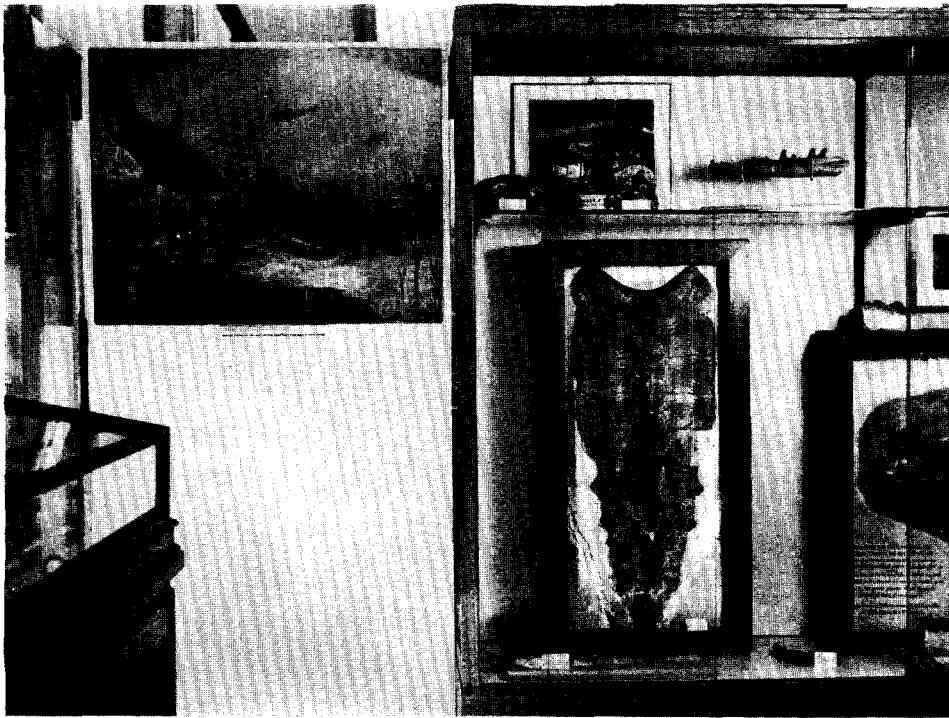
Het is te boud gesproken wanneer men zegt, dat er zonder de opheffing van de Oost-Indische Compagnie nooit een Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie gekomen zou zijn. Maar toch is er een duidelijk verband tussen beide gebeurtenissen. Toen in 1798 de O.I.C. ophield te bestaan, had dit o.a. tot gevolg dat de twintigjarige vendu-meester Coenraad Jacob Temminck naar Nederland terugkeerde. Hij vestigde zich in het ruime huis, Heerengracht 401, te Amsterdam. Daar heeft hij gedurende 22 jaren gewerkt aan de inrichting van een „naturaliën-kabinet”. Hij deed dit op zulk een voortreffelijke wijze, dat zowel eigenaar als kabinet een wereldvermaardheid verwierven. De Universiteit te Groningen erkende dit door Temminck in 1819, honoris causa, de doctorstitel te verlenen. Het jaar daarop benoemde Koning Willem I hem tot directeur van het nieuw opgerichte Nationaal Museum van natuurlijke Historie. In dit museum werden verenigd: „de zoo binnen als buiten 's Lands met roem bekende verzamelingen van den Heer Temminck”, de reeds te Leiden bestaande natuurhistorische collecties, alsmede de verzamelingen uit het Kabinet van Natuurlijke Historie te Amsterdam. „Op deze wijze”, zo schreef de Minister voor het Publieke Onderwijs, de Nationale Nijverheid en de Koloniën aan de Leidse Curatoren, „staat Leiden te worden de hoofdzetel van de Studie der Natuurlijke Historie binnen het Rijk”¹. En hiermede was, wat

thans het Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie heet, geboren. Want in elk der drie collecties was zowel de geologie als de paleontologie en de mineralogie naast de zoölogie in ruime mate vertegenwoordigd. Aan de medicus P. G. van Hoorn, die de titel van onder-directeur kreeg, werd de zorg voor de geologische en mineralogische collecties toevertrouwd. Doch het zou tot 1878 duren alvorens deze verzamelingen onder een eigen directeur kwamen. Het directoraat van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie was toen in handen van Temmincks opvolger, Hermann Schlegel. Deze was van mening dat de stenen en fossielen zo veel stof veroorzaakten, dat zijn geliefde verzameling van vogels er onder te lijden had. Maar al te graag heeft hij dan ook de gehele afdeling geologie en mineralogie overgedragen aan de pas benoemde hoogleraar in deze vakken: Dr. J. K. L. Martin. Een koetshuis aan de Papengracht was het eerste pand waar Martin de scepter zwaaide over een museum, dat hij niet minder dan 44 jaren zou beheren. En aan de vader, wiens zoon eens directeur van het Mauritshuis zou worden, was zo een beheer toe te vertrouwen!

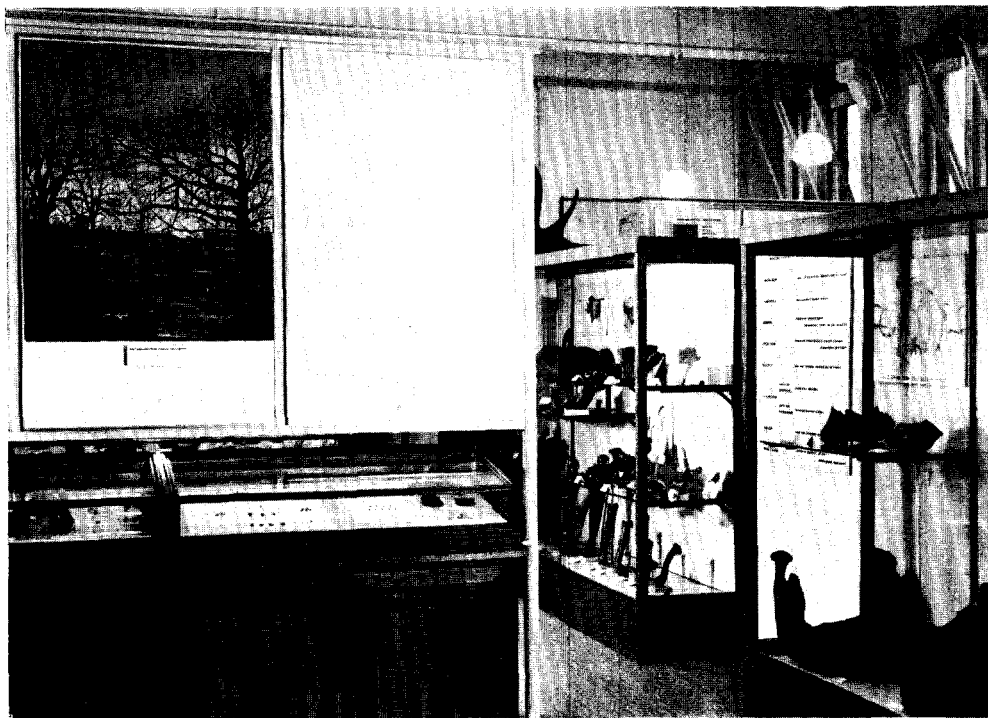
Met de naamgeving van Martins museum is het enigszins zonderling gelopen. Bij de splitsing der verzamelingen ware het logisch geweest voor beide afdelingen de naam Natuurlijke Historie te behouden. Thans toch heeft men de merkwaardige situatie, dat wat men het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie noemt, in feite uitsluitend zoölogisch materiaal bevat.

Het directoraat van Martin is een prachtig

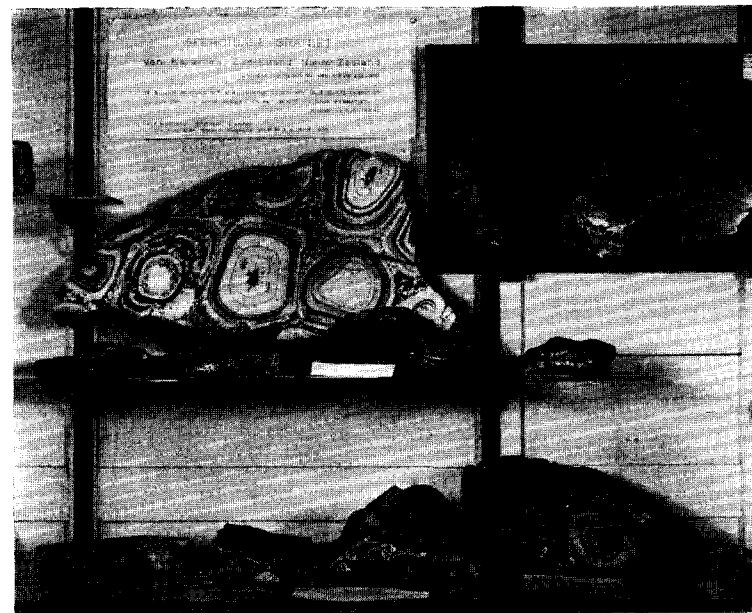
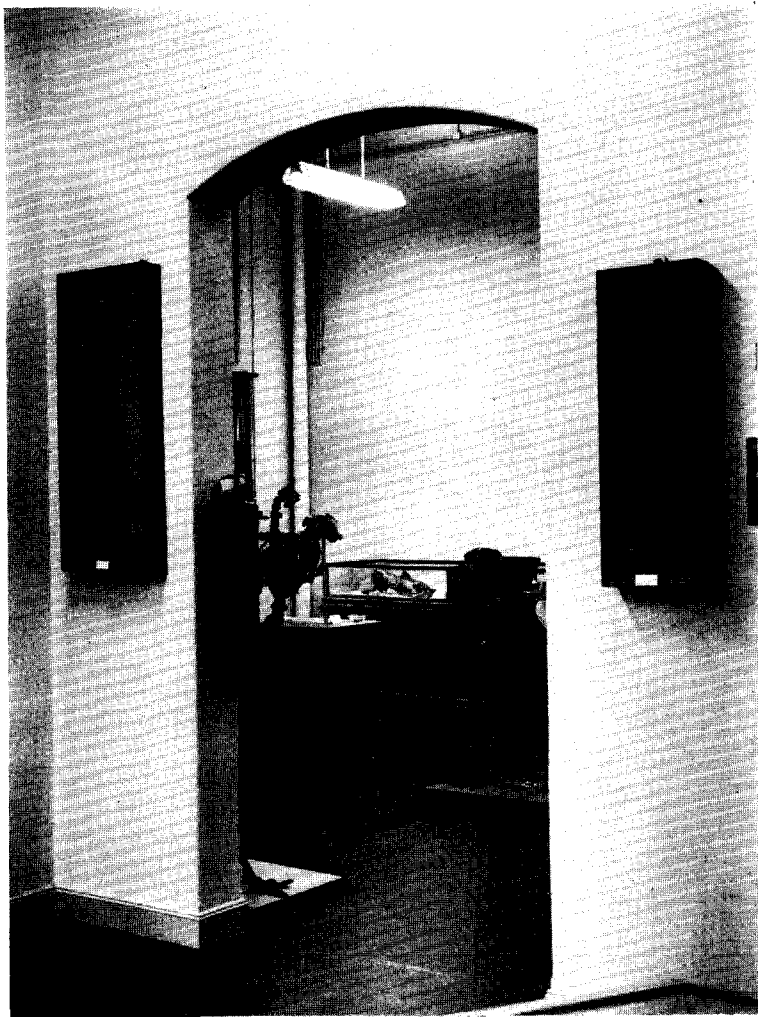
¹ Agatha Gijzen, 's Rijks Museum van Natuurlijke Historie, Leiden 1938 (proefschrift).

Afdeling: „250 miljoen jaar geschiedenis van Nederland”. Een schilderij voorstellend het leven tijdens de vorming van het Maastrichts Kruyt (een haai, *Corax*, een zeeschildpad, *Allopleuron*, en zeeëgels, *Hemipneustes*). In de kast: schedel en rugschild van *Allopleuron*; geheel rechts: voorgedeelte schedel van *Mosasaurus*. Boven rechts: gedeelte van de onderkaak van een kleiner reptiel: *Plioplatecarpus*.

Afdeling: „250 miljoen jaar geschiedenis van Nederland”. Een schilderij, voorstellend een herfstlandschap tijdens het Tiglien (het grote hert van Tegelen, *Eucladoceros tegulensis*, en een uitgestorven bever, *Trogotherium boisvilletti*). In de rechter kasten skeletstukken van zoogdieren uit het laatste gedeelte van het IJstijdvak.

Afdeling: „Mineralogie en Petrologie.” Sferoidale graniet van Nieuw Zeeland.

Afdeling: „Geschiedenis van het leven op aarde.” Links van de poort: schedel van een zee krokodil, *Mystriosaurus*, waarvan zelfs de luchtpijpingen bewaard gebleven zijn. Rechts van de poort: voetsporen van een reptiel, *Chirotherium*. Op de achtergrond v.l.n.r. skeletten van een soort struisvogel, *Moa*, zee koe, *Halitherium* en een grottenbeer, *Ursus spelaeus*.

voorbeeld geworden voor de stelling, dat er een duidelijk verband bestaat tussen de wetenschappelijke verdiensten van de stafleden van een museum en de waarde der in het museum aanwezige verzamelingen. Met hart en ziel heeft Martin zich, van den beginne af, geworpen op de studie van de paleontologie van wat toen Nederlands Oost- en West-Indië heette. En hieraan is het te danken dat het Rijksmuseum van Geologie een wereldvermaardheid gekregen heeft. Dank zij Martin kreeg het het materiaal, dat bijeen gebracht is door de geologische pioniers, die in deze landstroken geëxploreerd hebben. Alleen al in de paleontologische afdeling bevinden zich bijkans duizend exemplaren van fossielen, die daar als kostbare schatten bewaard worden. Zij toch zijn de holotypen, die Martin gebruikt heeft bij de creatie van nieuwe soorten van fossiele mollusken van Java.

Het is begrijpelijk, dat Martin door het steeds maar toestromend materiaal al spoedig na zijn benoeming naar een ruimere huisvesting heeft uitgekeken. In 1892 werd aan zijn wensen tegevoet gekomen. In dat jaar kon de opening geschieden van het gebouw aan het Van der Werffpark, dat nu nog steeds in gebruik is. De arge-loze wandelaar, die bij het standbeeld van onze heldhaftige oud-burgemeester Van der Werff staande, meent dat het museum zich sindsdien met een nieuwe er loodrecht op staande vleugel heeft uitgebreid, vergist zich deerlijk. Want wat hij voor een nieuw gedeelte van het nationale centrale museum houdt, is in feite een gebouw waar de laboratoria voor de geologie en mineralogie van de Universiteit Leiden zijn ondergebracht. Het is de schepping van Martins opvolger, dr. B. G. Escher. De hardnekkigheid waarmee de vooroorlogse curatoren der Leidse Universiteit hebben vastgehouden aan een eenhoofdige directoraat voor twee zulke heterogene instellingen als een centraal museum en een universitair opleidingsinstituut is echter niet altijd in het belang van het museum geweest. Het is dan ook een verheugend feit, dat sinds september 1955, museum en instituut hun eigen directeur hebben². Beide instellingen kunnen thans ieder op hun eigen manier tot ontwikkeling komen.

² 's Rijks geologische en mineralogische verzamelingen hebben onder de zorg van de volgende personen gestaan: 1820-1822 C. J. Temminck, 1822-1938 P. G. van Hoorn, 1838-1873 E. M. Beima, 1873-1878 H. Schlegel, 1878-1922 K. Martin, 1922-1955 B. G. Escher, 1955-heden I. M. van der Vlerk.

Wanneer de bezoeker van het Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie door de ingang aan het Van der Werffpark het gebouw binnentreedt, vindt hij op de eerste verdieping aan zijn rechterhand:

De afdeling Algemene Geologie en Vulkanologie.

Is onze bezoeker een kenner van de geologie, dan vooral zal hij vol bewondering de algemeen geologische en vulkanologische objecten bekijken. Met grote zorg en liefde heeft Escher hier het materiaal bijeengebracht, dat als demonstratie dient van hetgeen hij dienaangaande in zijn bewonderenswaardig leerboek „Algemene Geologie” op zo een heldere wijze beschrijft. Een muurschildering geeft de bezoeker er een indruk van hoe sommige geologen menen, dat het inwendige der aarde er uitziet. Fraaie reliëfs tonen hem de bouw van de Glarner Alpen en van het Pilatus-gebied. Hij aanschouwt er wat de resultaten zijn wanneer de krachten, die er van de atmosfeer, het ijs en het water uit kunnen gaan, op gesteenten inwerken. Hij ziet welke typen gesteenten er gevormd kunnen worden op de bodem van de zee, van nabij de kustlijn tot op de diepste gedeelten; wat men onder fossilisatie verstaat; welk een enorm aandeel dieren en planten kunnen hebben bij de bouw van de aardkorst en tenslotte hoe er spanningen in de aardkorst geweest zijn, die de moeizaam opgebouwde lagen danig vervormden. Na alles bewonderd te hebben, zal de bezoeker diep onder de indruk zijn van wat Vader Tijd vermag te doen zonder dat het nodig is andere helpers dan zijn alle-daagse in dienst te nemen.

Zijn blik opheffend na deze overpeinzing zal het oog van de bezoeker getroffen worden door twee fraaie schilderijen, in zwarte lijst. Zij zijn in 1865 vervaardigd door de Javaanse schilder Raden Saleh en stellen voor een uitbarsting van de Merapi, bij dag en nacht gezien. Het fantastische schouwspel van een vulkanische explosie is eveneens in beeld gebracht door Imandt, toen hij in 1929 de uitbarsting van Anak Krakatau schilderde en door verschillende kunstenaars die in 1779, 1794, 1838, 1840, 1848, 1872 en 1924 de Vesuvius zagen werken. Escher zelf tekende in 1918 de lavaprop van de Galoengoeng. Geven deze schilderijen en tekeningen reeds een goed beeld van het vulkanisme, het wordt nog duidelijker wanneer de bezoeker de eveneens tentoongestelde reliëfs van de Vesuvius, de Kratatau-groep, het Tengger-gebergte en de G. Batoer op

Bali bestudeert, alsmede de uitstalkasten met vulkanische uitwerpselen.

De afdeling Mineralogie en Petrologie.

Deze afdeling is ondergebracht in de grote zaal op de eerste verdieping. Het is deze afdeling, die een magische aantrekkingskracht heeft voor het vrouwelijk bezoek. Hier toch zijn de edelstenen te bezichtigen. Naast de bekende collectie van Koning Willem I alsmede talrijke later aangeworven edelstenen, is er tegenwoordig eveneens een door de heren Bodes en Bode in bruikleen afgestane collectie te bewonderen. De grote blauwe topaas, de groene granaten, de korunden als robijn en saffier, de jadeieten, de maanstenen, de stergranaat, de alexandriet, bij daglicht anders van kleur dan bij lamplicht, de kwartsen met hun kleurenschakeringen, de merkwaardige landschapagaat en nog zo veel meer. Zij alle strelen het oog van onze bezoeker. Maar naast de Vermeers ontbreken de Van Meerens ook hier niet. De synthetische edelstenen, voor enkele gulden bij de juwelier te koop, doen soms niet onder in glans en gloed voor de echte, zoals een kleine keurcollectie van deze eerste doet zien. Doch een kenner als de conservator van deze afdeling, dr. P. C. Zwaan, heeft veelal slechts luttele minuten nodig om echt en vals te scheiden.

Vele bezoekers echter worden nog meer door de ruwe mineralen getroffen dan door de edelstenen. Reeds talrijke malen zijn bij de aanschouwing van de wonderlijke wijze van kristallisatie en de bonte mengeling van kleuren kreten van enthousiasme opgestegen tot de schedels der monsterlijke wezens, die een van al te rijke fantasie voorziene architect in de hanebalken van de zaal deed beeldhouwen.

Na zich aan het meest spectaculaire gedeelte van deze afdeling vergaapt te hebben, zijn er nog bezoekers die nieuwsgierig zijn te zien wat zich in de talrijke eiken vitrines, die in rijen loodrecht op de ramen opgesteld staan, bevindt. Zij zullen er, bij de ingang beginnend, o.a. aantreffen een overzicht van de stelsels volgens welke de mineralen kristalliseren, een groep mineralen gerangschikt naar hun slijtbaarheid, hun hardheid, hun glans, hun soortelijk gewicht en hun kleur. Voorts een uitgebreide systematische collectie van mineralen, een collectie meteorieten, waaronder zich er een uit Noord-Arizona bevindt, die niet minder dan 64,7 kg weegt. En dan zullen zij vol verbazing kijken naar een „specialité de la maison”: de verzameling van

meestal pikzwarte tektieten met hun merkwaardige sculptuur, op grond van hun vindplaats onderverdeeld in billitonieten, moldaviëten, australieten, queenstownieten. Zijn zij afkomstig van een ander hemellichaam of zijn zij hier op aarde gevormd? Het is een nog onopgelost vraagstuk.

Voortgaande vinden zij uitstalkasten met allerlei soorten van zout, steenkool en andere nuttige delfstoffen, alsmede de petrologische verzameling. Hierin zijn de gesteenten gerangschikt naar hun ontstaanswijze: stollingsgesteenten, metamorfe gesteenten en sedimentgesteenten. Zij zullen de afdeling echter niet verlaten alvorens nog twee zaken bewonderd te hebben. Tussen de voorlaatste en laatste edelstenen-kast langs de ramen aan de rechterhand staat een glazen kastje. Hierin liggen twee buitengewoon interessante stukken, n.l. een groot topaas-kristal, uit Brazilië afkomstig en een rolsteen van citrien, afkomstig uit de collectie-Koning Willem I. Het komt nogal eens voor, dat de citrien geslepen wordt en onder de naam van de veel kostbaarder topaas in de handel gebracht wordt.

Tenslotte het dessert voor deze afdeling, door velen als hors d'oeuvre genuttigd: de luminiscentie-kast. Hoe dikwijls is de stilte van de zaal niet verbroken door kreten van verbazing, die er door de gordijnen van deze kast heendringen bij de aanschouwing van de fantastische kleuren, welke het ultra-violette licht aan mineralen geeft, die er in het gewone licht maar povertjes uitzien.

De nog niet al te vermoeide bezoeker kan nu nog een verdieping hoger gaan en vindt daar aan zijn rechterhand:

De afdeling „Geschiedenis van het Leven op Aarde”.

In het voorportaal van deze afdeling staan enkele stalen vitrines met fossielen. Het is een zeer kleine systematisch-paleontologische collectie, waarin iedere groep van planten en dieren door hoogstens enkele exemplaren vertegenwoordigd is. Hierdoor gesterkt zal de bezoeker thans met meer kennis van zaken de grote tabel links aan de muur beschouwen. Hij ziet dan voor zich een soort autoweg met paaltjes, waarop nu eens niet de kilometers, maar de tijden (in miljoenen jaren uitgedrukt) vermeld staan. Rechts op de tabel ziet hij de namen der hoofdtijdperken en perioden waarin de geoloog de geschiedenis van de aardkorst verdeelt. Getrokken lijnen geven aan gedurende welk tijdsbestek een groep planten of dieren geleefd heeft. De gestippelde

lijnen duiden de vermoedelijke afstamming aan. De beschouwing van deze tabel doet wel heel duidelijk worden, dat het bestaan van een evolutie in het leven onafwijsbaar is. Zoals men op een brug over een autoweg staande, de auto's op zich aan ziet komen, van stippen in de verte tot brokken staal op wielen van nabij, zo ziet men hier het leven ontstaan in al zijn primitiviteit en zich geleidelijk ontwikkelen tot de gecompliceerdheid waarin wij het thans kennen.

De vitrines in deze afdeling zijn dusdanig opgesteld, dat de er langs wandelende bezoeker in korte spanne tijds een milliard jaren leven op aarde aan zijn geestesoog voorbij ziet gaan. Bij deze tocht zullen er ongetwijfeld enkele zaken zijn bijzondere aandacht trekken, zoals b.v. de kalksteen met zeelelies en de lei met graptolieten uit de Siluur-periode; de devonische trilobiet, die na een 300 miljoen jaren zijn sprietten nog bewaard heeft; de fraaie ammonieten, brachiopoden en blastoiden uit het Perm van Timor. En dan de grote stukken, in een eikenhouten lijst tegen de muur opgehangen: zeelelies en *Ichthyosauri* (vishagedissen); de schedel van een *Mysriosaurus*, een in zee geleefd hebbende krokodil waarvan zelfs de kraakbeenringen, die om de luchtpijp lagen, bewaard gebleven zijn; de steen met voetsporen van een dier, waarvan men nooit ook maar één skeletdeeltje gevonden heeft, doch waarvan de Sherlock Holmes-geoloog toch een reconstructie weet te maken; de enorme amonieten en zeeappels uit de Krijt-periode, alsmede de schedel van een „Maas"-hagedis uit Noord-Amerika; een twee meter hoge palm uit de Tertiair-periode; insecten in barnsteen; de schedel van een voorloper der walvissen, in Egypte gevonden; het skelet van een zeezoog uit het midden van de Tertiair-periode; het skelet van een grottenbeer, en van een *Moa* uit Nieuw Zeeland. En dan, tot slot, een aantal skeletstukken van zoogdieren uit het Pleistoceen van Java, gedermineerd door Martin. Het is hier dan ook, dat men de tekening van H. H. Kamerlingh Onnes kan bewonderen, die deze in 1937 van de toen 85 jaren oude ex-directeur van ons museum vervaardigde.

De afdeling „250 miljoen jaren geschiedenis van Nederland".

De grote zaal op de tweede verdieping ten slotte is niet internationaal, doch zuiver nationaal georiënteerd. Het is hier, dat de bezoeker zich op de hoogte kan stellen van wat de Nederlandse bodem de geoloog te bieden heeft. Ook hier zijn de stukken, geologisch gesproken, van oud naar

jong gerangschikt. Doch in tegenstelling met wat er in de vorige zaal te zien is, is hier de oudste aan de dag tredende laag niet een milliard jaar doch slechts een simpele 250 miljoen jaren oud. Het is de laag, die in de Carboon-periode thuisbehoort. Dit is de periode, gedurende welke er in Nederland moerasplanten groeiden, die ons uiteindelijk de steenkool zouden leveren. In de uitstalkasten trekken het meest de aandacht de fraaie afdrukken van paardestaart- en wolfsklauwachtigen, varens en zaadvarens uit dit tijdsbestek. Een reconstructie van een landschap uit de Carboon-periode, geschilderd door de heer Collet, die als tekenaar-fotograaf aan ons museum verbonden is, geeft de bezoeker een indruk ervan hoe o.a. het gebied, dat thans Zuid-Limburg heet, er destijds uitgezien moet hebben. Verder wandelend door de geologische geschiedenis van Nederland kan de bezoeker verschillende boorkernen bekijken, die men verkregen heeft toen men in Oost-Nederland op zoek naar zout was (Boekelo). Het meest spectaculaire in deze linkerhelft van de zaal zijn echter de tentoongestelde overblijfselen van reptielen, die tegen het einde van de Krijt-periode een deel van ons land bewoonden. Ook hier heeft de heer Collet weer een schilderij gemaakt van „hoe het geweest moet zijn". Op dit schilderij ziet men hoe in de Krijt-zee (dus een 60 à 70 miljoen jaren geleden) een haai een zeeschildpad vervolgt. De toenmalige aanwezigheid van de haai is verraden door de vondst van tanden. Van de schildpad, *Allopleuron hoffmani* is echter veel meer gevonden, o.a. een schedel en een rug-schild, beide in de grote uitstalkast te bewonderen. In deze zelfde kast ziet men het gipsafgietsel van een schedel van de Maashagedis: *Mosasaurus giganteus*. Helaas is het origineel door de franse troepen, die in 1794 Maastricht veroverden, als oorlogsbuit naar Parijs gebracht. Dit is daarom zo jammer omdat juist aan deze vondst de naam „*Mosasaurus*" ontleend is. Weliswaar werden wij in 1954 enigszins getroost toen in een grot bij Bemelen weer eens een belangrijke vondst van de Maashagedis gedaan werd in de vorm van delen van een onderkaak. Doch thans was het het chauvinisme van de gemeente Valkenburg, dat ons parten speelde. Ook het fraai uitzierende exemplaar in ons museum is helaas slechts een gipsafgietsel.

De bezoeker vervolgt zijn gang en passeert de zogenaamde Tertiair-periode, die circa 60 miljoen jaren geleden begon. Hier zijn het de skeletten van walvissen, die de meeste aandacht

trekken, o.a. de schedel van een spitsnuitdolfijn: *Chonezophius*.

Het rechter gedeelte van de zaal is geheel gewijd aan de allerjongste der aardperioden, het Kwartair. Dit betekent dus, dat wij ogenschijnlijk wel een zeer sonderlinge scheidslijn hebben getrokken. Om te doen zien wat er zich in Nederland afspeelde in één millioen jaar hebben wij een even grote ruimte nodig als voor 249 miljoen jaren geschiedenis. Dit is echter niet zo verwonderlijk als men zou menen. Lagen van deze ouderdom treden in bijna ons gehele land aan de dag. Het dagzomen van oudere afzettingen is een uitzondering.

Van de Kwartair-periode is het zogenaamde IJstijdvak voor de geoloog het meest interessante gedeelte. Men mene echter niet, dat het hier te lande toen doorlopend koud geweest is. Het typische van dit tijdvak is toch, dat het gekenmerkt is door een afwisseling van koude en warme tijden. Een warme tijd ziet de bezoeker b.v. weergegeven in het derde schilderij van Collet „herfstlandschap tijdens het Tiglien”. Deze naam Tiglien is ontleend aan de plaats Tegelen in Limburg. Bij het graven van klei voor de stenen- en pannenbakkerijen zijn toch resten van planten en dieren gevonden, die ontegenzeggelijk in een warme tijd geleefd moeten hebben. De aanwezigheid van een stuk kaak van een aap in de vitrine, gewijd aan de zoogdieren-skeletten uit Tegelen, zegt reeds voldoende.

Maar dat het IJstijdvak zijn naam ook wel eer aangedaan heeft is uit andere vondsten af te leiden. Talrijke stenen, die in ons land gevonden zijn, blijken toch van Skandinavische herkomst. Het is lastig hun tegenwoordigheid anders te verklaren dan door een ijsbedekking van een groot deel van Nederland aan te nemen. Na het afsmelten van een groot gedeelte van dit landijs heeft het smeltwater de zeespiegel sterk doen stijgen. In deze laatste warme tijd was ook een deel van ons land door de zee (de Eem-zee) bedekt. Doch tot slot kwam de strenge koude weer. Nu leek ons land echter meer op Siberië dan op Groenland. De vondsten van overblijfselen van koude-minnende planten en dieren (muskus-os, mammoet, wolharige neushoorn) getuigen hiervan.

De wijze van expositie.

Iedere bezoeker, die gewend is de exposities in de kunstmusea te bezoeken, zal zich enigszins onwennig gevoelen in een natuurhistorisch museum als het onze. In een kunstmuseum toch behoort ieder stuk afzonderlijk de aandacht van de

bezoeker te trekken. In een natuurhistorisch museum daarentegen moet achter de gehele afdeling een leidende gedachte zitten. Zo hebben wij bij de inrichting van de afdeling „geschiedenis van het leven op aarde” naar twee dingen gestreefd. In de eerste plaats naar een overzichtelijke indeling van het materiaal en in de tweede plaats naar een korte doch bondige toelichting door middel van overzichtstabel en gereconstrueerde landschappen. Daarna is het aan de bezoeker om zijn fantasie dusdanig te laten werken, dat hij de „verdwenen werelden” als in een filmstrip aan zich voorbij kan laten gaan. Gelukt hem dit niet, dan kan hij de zaalwachter vragen om door middel van de „tape-recorder” hierbij nog enigszins geholpen te worden.

Deze wijze van exposeren hebben wij m.i. nog beter tot zijn recht laten komen in de zaal „250 miljoen jaren geschiedenis van Nederland”. Hier toch hadden wij meer ruimte tot onze beschikking. Door het aanbrengen van schotten is vermeden, dat de bezoeker teveel indrukken tegelijkertijd krijgt. Bovendien zijn deze schotten uiterst geschikt voor het ophangen van tabellen en reconstructies. Zij hebben ons vooral goede diensten bewezen bij het tentoonstellen van de zogenaamde lakprofielen. Zo kwamen er bij het graven van een sluisput te Dieren profielen tevoorschijn van zanden, die tijdens het ijstijdvak gedurende misschien wel duizenden jaren bevroren geweest zijn. Dit is o.a. op te maken uit de aanwezigheid van vorstscheuren. Door een gedeelte van zo een profiel met een soort „velpon” te bedekken krijgt men na een dag een hard geworden „velpon”-huid waaraan het zand vastgekit zit. De „velpon”-huid wordt vervolgens op een stuk „hardboard” bevestigd. Het geheel wordt, met het zand naar voren, in een lijst geplaatst, van een glasruit voorzien en tegen zo'n schot opgehangen. Men heeft dan een museumstuk, waar noch de fraaiste foto, noch de meest kunstzinnige tekening mee wedijveren kan.

Met de zalen op de eerste verdieping is het helaas minder gunstig gesteld. Het enorme ruimtegebrek van het museum wordt vooral gevoeld door een ontstellend gebrek in de afdeling magazijn. Maar ook de expositie is het slachtoffer geworden van dit euvel. De zaal met de fraaie collectie „algemene geologie en vulkanologie” lijkt meer op een pakhuis, dan op een tentoonstellingszaal. Vermindering van het tentoongestelde zou niet baten. Hierdoor toch zou het verband teloor gaan.

Bij de afdeling Mineralogie zijn het de tal-

rijke lage vitrines, die het geheel een eentonig aanzien geven. Doch het is niet mogelijk er ook maar één te verwijderen en wel om de eenvoudige reden, dat deze zaal nu eenmaal een combinatie van tentoonstellings- en magazijnruimte moet zijn.

dige reden, dat deze zaal nu eenmaal een combinatie van tentoonstellings- en magazijnruimte moet zijn.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

- *Amersfoort Gemeenschap-Huis* (Paulus Buijslaan 1). Utrechtse Werkgroep Architecten en Beeldende Kunstenaars -29 apr.
- Amersfoorts Kunstenaarsgenootschap -20 mei

AMSTERDAM

- *Amsterdams Historisch Museum De Waag*. Leven en werk van Menasseh Ben Israël -25 apr.
- *Museum Fodor*. De Romantiek -13 mei
- *Rijksmuseum*. Michiel de Ruyter -23 juni
- *Stedelijk Museum*. Marius Richters -29 apr.
- Yvon Hitchens en Lynn Chadwick -1 mei
- Ark — Tien jaar kerkbouw -2 mei
- Joh. Itten -6 mei
- Natuur en kunst -6 mei
- Duncan -6 mei
- Fietz -6 mei
- Affiches -24 apr.
- *Tropenmuseum*. 5000 jaar schrift en schrijven -1 mei
- *Zoölogisch Museum*. „Broedzorg” 20 apr.-mei '58
- *Kunsthandel Bakker* (Nw. Spiegelstr. 50). Mie de Vries -15 mei
- *Kunsthandel Santee Landweer N.V.* (Keizersgracht 463). Theo Bennes -18 apr.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Louis Favre en Grete Rikko -28 apr.
- Plastiek in ceramiek (3 Belgen: Caille, Jufferys, Strebelle) -2 juni
- Nederl. Exlibris Kring 4 mei-2 juni

BARENDRECHT

- *Sans Souci* (Julianastr. 19). Collectie poppen uit Koninklijk bezit 27 apr.-11 mei

BREDA

- *Cultureel Centrum De Beyerd*. Wie was Rembrandt? 20 apr.-13 mei

DEN BRIEL

- *Tropenmuseum*. Expositie van tekeningen door Brielse scholieren over 1 april 1572 -30 apr.
- Watergeuzen in Brielle 12 mei-1 sept.

DELFT

- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. 6de Contour onzer beeldende kunst in 1957 -13 mei

DEVENTER

- *Muntentoren*. H. Balsink 15-eind apr.
- Edzard Koning 15-eind apr.

DORDRECHT

- *Museum Mr. Simon van Gijn*. Michiel Adriaensz. de Ruyter. Werkd. 10-16; zo. 13-16; ma. gesloten -18 apr.
- *Tekengenootschap Pictura*. Werken van leden van Pictura 3-27 mei

EDE

- *Bergpoort*. De boer in de Nederlandse schilderkunst -23 apr.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Hiroshima -22 apr.

ENSCHEDÉ

- *Rijksmuseum Twentbe*. Moderne Nederlandse grafiek -23 apr.

GOUDA

- *Museum Het Catharina Gasthuis*. Kunst en Werkelijkheid -29 apr.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Weet je wat een prent is? (pedagogische tentoonstelling over grafische technieken) -eind mei
- Negerschilders uit Centraal Afrika -27 mei
- Collectie Moltzau 19 apr.-10 juni

('S-GRAVENHAGE)

- Christiaan de Moor en Hubert Bekman
19 apr.-10 juni
- *Kunstzaal Plaats* (Plaats 21). Lydia Duif en Zavaró
20 apr.-10 mei
- Groep tekenaars -19 apr.
- *Museum voor het Onderwijs*. Zeevaart
-1 sept.
- Aardewerk -1 sept.
- Herbarium -1 sept.
- *Panorama Mesdag*. Nederlandse Kunstkring
-21 apr.
- Damesschilderessen „Odis” 27 apr.-12 mei

GRONINGEN

- *Groninger Museum voor Stad en Ommelanden*. Nationale tentoonstelling „Kunstenaars herdenken 5 mei”
mei

HAARLEM

- *Museum Het Huis Van Looy*. Herdenkingstentoonstelling H. F. Boot. Werkd. 10-12.30, 13.30-17; Zo. 14-17
20 apr.-13 mei

HENGELO (O)

- *De Savornin Lohmanschool* (Deuringerweg 65). Wie was Rembrandt?
3-17 mei

'S-HERTOGENBOSCH

- *Centraal Noordbrabants Museum*. Miserere (60 etsen van George Rouault)
-6 mei

HILLEGOM

- *Restaurant Treslong*. Engelse schilder
apr. en mei

HILVERSUM

- *Kantine Steendrukkerij De Jong & Co* ('s-Gravelandseweg 19) Werken van L. Bolle
-24 apr.

LEIDEN

- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit*. Vier grafici
13 mei-16 juni

MAARTENSDIJK

- *St. Maartenshoeve* (Tolakkerweg 5). Werk van Adri en Gretha Pieck
1 mei-1 nov.

ROERMOND

- *Hendrik Luyten-Dr. Cuypers Museum*. Bloemlezing uit een Roermondse collectie
28 apr.-2 juni

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Beeldend aardewerk (Experimentele afdeling van de „Porceleyne Fles”) -29 apr.
- Nederlandse beeldhouwers 1957 „De Kring”
11 mei-15 juli
- *Kunstzaal D. Vaarties* (Essenweg 39). 17de eeuwse schilderijen
-1 mei
- Interieurs van oude meesters 1 mei-1 aug.
- *De Pijp* (Gaffelstr. 90) Bouse IJlstra
-21 apr.
- L. van Oudgaarden 20 apr.-11 mei
- Drie Amersfoorters 11 mei-1 juni
- *Maritiem Museum „Prins Hendrik”*. Herdenkingstentoonstelling M. A. de Ruyter
-eind sept.
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Tentoonstelling Peru en Mexico
-eind apr.
- *Rotterdamse kunststichting*. Bouke IJlstra en Piet Geurts
-28 apr.
- Oudere generatie 4-26 mei

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Start V met buitenlandse gasten
20 apr.-20 mei
- Sport en Kunst mei-juni

TILBURG

- *Paleis-Raadhuis*. Christus' Lijden in de kunst omstreeks Pasen

UTRECHT

- De Utrechtse Kring* (Mozartlaan 22). Jan Boon, e.a.
-5 mei

WINTERSWIJK

- *Openbare Leeszaal*. Wie was Rembrandt?
-2 mei

ZEIST

- *Het Slot*. Nora Stroink en Johan van Zweden
-29 apr.

ZWOLLE

- *Provinciaal Overijsels Geschiedkundig Museum*. Historische diorama's
-6 mei

DE MUSEUMDAG

EERSTE MUSEUMDAG IN 1957

De eerste museumdag in 1957 zal gehouden worden op 24-25 mei in de Stadsherberg te Kampen (Overijssel).

VOORLOPIG PROGRAMMA

Vrijdag 24 mei

- 11.30 u. Ontvangst door het Gemeentebestuur ten Stadhuis.
- 12.30 u. Gezamenlijke koffiemaaltijd in de „Stadsherberg“ (à f 2.75 excl.).
- 13.30 u. Huishoudelijke vergadering van „De Museumdag“.
- 14.15 u. Behandeling van het onderwerp: „Gids en Catalogus in Museum en Tentoonstelling“. Inleiders zullen zijn: Prof. Dr. J. H. Schulte Nordholt (algemene opzet en inleiding tot het tentoongestelde), de heer J. C. Ebbinge Wubben (het catalogiserend gedeelte) en Jhr. W. J. H. B. Sandberg (vormgeving).
- 17.00 u. Vergadering van het Nederlandse I.C.O.M.-comité voor werkende en geassocieerde leden.
- 18.30 u. Gezamenlijke maaltijd in de „Stadsherberg“ (à f 6.— excl.).
- 20.15 u. Vergaderingen van de Historische en de Natuurhistorische secties.

Het ligt in de bedoeling in een nevenzaal van de vergaderzaal een leestafel in te richten, waarop zoveel mogelijk verschillende gidsen en catalogi zullen worden gedemonstreerd. De inleiding door Jhr. Sandberg zal dan voornamelijk uit een bespreking met discussie aan de hand van het aanwezige materiaal bestaan.

Gaarne verzoek ik ieder, die enig materiaal hiervoor kan bijebrengen, dit vóór 22 mei aan de heer J. Don, p/a Stadhuis, Kampen (Ov.) te zenden. Ge-

schriften, die men terug verwacht moeten van een duidelijk eigendomsmerk zijn voorzien. Ook oude en buitenlandse catalogi zijn welkom, evenals actuele strooibiljetten en vlugschriften ter verspreiding onder de deelnemers.

Zaterdag 25 mei

- 10.30 u. Inleiding (met projectie) tot de excursie naar de Noordoostpolder en het Oudheidkundig Museum in Schokland, door de heer G. D. van der Heide, in de „Stadsherberg“ te Kampen.
- 11.45 u. Vertrek van de autobussen naar „Het Wapen van Ens“ te Ens, alwaar gezamenlijk de koffiemaaltijd zal worden gebruikt (à f 3.— incl.). Daarna bezoek aan het Oudheidkundig Museum, en rit over Emmeloord naar Vollenhove en Zwolle, alwaar de excursie zal worden ontbonden (om ongeveer 17 u. 45; kosten autobusrit ongeveer f 2.50.

Kosten van het logies te Kampen f 6.50 per persoon. Daar de meeste beschikbare kamers tweepersoonskamers zijn, verzoek ik de deelnemers dringend voor de reservering zoveel mogelijk in onderling overleg combinaties te vormen.

Leden van De Museumdag en van het Nederlandse I.C.O.M.-comité ontvangen nog een convocatie met intekenformulier. Leden van de K.N.O.B., die aan de museumdag willen deelnemen, wordt verzocht zich vóór 10 mei bij het secretariaat van De Museumdag (Raamsteeg 2, Leiden) aan te melden, waarna hun een aanmeldingsformulier zal worden toegezonden.

MEDEDELINGEN

Museumpenning in zilver.

H.M. de Koningin heeft aan D. H. Huygen, secretaris-conservator bij het Museum Flehite te Amersfoort, de z.g. museumpenning in zilver toegekend, als blijk van waardering voor zijn langdurige arbeid in het belang van dit museum. Op 12 febr. j.l. is door de burgemeester van Amersfoort de museummedaille aan de heer Huygen uitgereikt.

VRIJSTELLING OMZETBELASTING OP DE ENTREEGELDEN

Bij Koninklijk Besluit van 27 december 1956, Stb. 650, is vastgesteld, dat de mogelijkheid bestaat teruggave te ontvangen van de na 31 december 1954 op de entreegelden der musea geheven omzetbelasting. Een verzoek tot terugbetaling van reeds betaalde omzetbelasting over de in de jaren 1955 en 1956 geheven entreegelden kan alsnog worden gericht tot de inspecteur in wiens ambtskring het museum is gevestigd. Aan deze regeling is toegevoegd, dat ook in deze periode betaalde omzetbelasting op de entreegelden voor tijdelijke tentoonstellingen kan worden teruggevraagd.

BENOEMINGEN

AMSTERDAM, *Koninklijk Instituut voor de Tropen.*

Op 1 maart 1957 heeft Mr. H. P. J. van Lier om gezondheidsredenen zijn functie van Algemeen Secretaris van het Koninklijk Instituut voor de Tropen neergelegd. In zijn plaats is met ingang van dezelfde datum de heer H. Offerhaus benoemd, tevoren Directeur van de Afdeling Algemene Zaken, tevens plv. Algemeen Secretaris. De heer P. H. Westermann is de heer Offerhaus opgevolgd in zijn functie.

BREDA, *Stedelijk en Bisschoppelijk Museum*

Met ingang van 1 januari 1957 is benoemd tot Conservator van het Stedelijk en Bisschoppelijk Museum te Breda de heer F. J. J. Kimmel.

K.N.O.B.

De Penningmeester van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verzoekt de leden hun contributie over het jaar 1957 ad f 10.— (voor leden „Museumdag” f 7.50, instellingen f 15.—, studenten f 5.—) vóór 15 mei a.s. te voldoen op postrekening Rotterdam, No. 140380 ten name van de K.N.O.B., of op de bankrekening van de K.N.O.B. bij de heren R. Mees & Zonen, Rotterdam. Hierdoor worden de incassokosten (thans f 0.40) voorkomen en de administratieve werkzaamheden vereenvoudigd.

IN MEMORIAM

PETRUS JAN VAN DE VELDE

14 maart 1908—8 april 1957

Toen Petrus Jan van de Velde in 1951 werd benoemd tot Hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, en daarbij tevens Algemeen Sekretaris werd van de Voorlopige Monumentenraad, alsmede sekretaris van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, van de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving, van de Rijkscommissie voor bescherming van de Monumenten tegen Oorlogsgevaar en van het College van Advies inzake door Oorlogsgeveel beschadigde Monumenten, aanvaardde hij een positie die moeilijk was en voor welke vervulling ongetwijfeld veel beleid en geduld zou worden gevraagd.

Ervaring bezat Van de Velde in zoverre, dat hij als ambtenaar van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen al verscheiden jaren nauwe betrekkingen had onderhouden met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. De organisatie van de dienst, ingewikkeld geworden na de oorlog, de personeelsbezetting die zijn eigenaardigheden had en heeft, de taken van de dienst die te zwaar en te omvangrijk waren en zijn voor het beperkte corps der stafambtenaren, de financiële zorgen in een periode waarin de monumenten meer dan ooit in het gedrang raken en de lonen en de prijzen op angstwekkende wijze stijgen, dat alles was Van de Velde tot in details bekend. Een kunsthistorische opleiding had hij bepaald nooit gehad noch een bouwtechnische; hij was als kandidaat-notaris op het Departement gekomen, zeker wel geïnteresseerd in culturele zaken en bereid daarvoor op de bres te staan, maar allerminst een vakman op het terrein van de geschiedenis, de kunst en de conservatie van de historische kunst.

Het zal velen wat vreemd zijn voorgekomen, dat zulk een niet-vakman, voor de buitenwacht een volkomen vreemdeling, tot hoofd van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werd benoemd. Toch was het een verstandige benoeming. Iemand met geprononceerde ideeën op kunsthistorisch en kunsttechnisch terrein had men op deze plaats niet nodig, er was immers een staf van functionarissen met speciale eruditie. Voor het aangeven van de algemene lijnen

had men de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Wat de dienst behoefde was een topfiguur die het ambtenarencorps zou kunnen coördineren, en die de kunsthistorische ambtenaren en architecten de gelegenheid zou verschaffen en openhouden om zich zonder hinder van administratie en bureaucratie volledig aan hun taak over te geven. Wat men vroeg was een protector die het terrein vrij zou maken voor doeltreffend werken aan de onmiddellijke doelstellingen van de dienst, die de organisatie verder zou opbouwen en vervolledigen, en die met zijn schild alle aanslagen zou keren van onverantwoordelijke bezuinigers, van bureaukraten en van alles en allen die de dienst te na zouden komen.

Zulk een man met het schild was er nodig, en zulk een man is Van de Velde geweest. Hij was niet iemand die naar buiten optrad: dat werd niet gevraagd en dat lag hem ook niet. Zijn werk geschiedde vrijwel geheel binnen de ambtelijke kring. Hij heeft zich aan een taak, die hij zeker niet uit vrije wil heeft gekozen, gewijd met een sterk ontwikkeld gevoel voor plichtsbetrachting, met een taai volhardendheid die soms tot hardnekkigheid werd, met veel beleid, met veel geduld al was dat geduld niet onuitputtelijk, en altijd zonder zichzelf te zoeken of zichzelf te ontzien. Van de Velde kon goed luisteren. Hij waardeerde raad en initiatief van medewerkers. Dat neemt niet weg dat hij zijn zorgen zelf placht te dragen en weinig geneigd was anderen daarmee lastig te vallen. Teleurstellingen troffen hem zeer persoonlijk. Van de voldoeningen die zijn ambten hem verschaften kon hij intens genieten. In de sobere blijken van zijn voldoening straalde een droge humor die relief wist te geven aan komieke situaties. Zijn humor was nooit hatelijk.

Van de Velde was een man met een helder verstand, snel van inzicht, scherp zakelijk wanneer het moest al was zijn karakter bepaald niet hoekig. Hij had een natuurlijke neiging om zijn vertrouwen te geven en dat maakte hem wel kwetsbaar. Zijn oordeel was steeds weloverwogen, vooral zijn oordeel over anderen dat vaak

opmerkelijk toegeeflijk uitviel. In zijn uitingen bespeurde men soms een filosofische wijsheid waaraan skepsis niet geheel vreemd was. Ik zou hem evenwel niet graag als skeptikus willen karakteriseren.

De leden van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg en de andere colleges waarvan de overledene sekretaris was en de ambtenaren van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg waren nog sterk onder de indruk van het overlijden van jhr. dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer,

die is herdacht in de eerste aflevering van de lopende jaargang, toen zij de droevige overtuiging kregen dat ook het Hoofd van de Rijksdienst, na een aantal operaties die aanvankelijk hoop hadden gegeven, hun zou ontvallen. Weken lang heeft hij manmoedig de dood in het aangezicht gezien. Men verliest in Van de Velde op een zeer moeilijk tijdsgericht een uitermate toegewijd, bekwaam en sympatiek dienaar van de gedachte der monumentenbescherming.

PROF. DR. E. H. TER KUILE

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Faan (bij Niekerk). In het kader van de egalisatie van het borgterrein werd een oriënterende sleuf gegraven door de voormalige borgstede, een plek, die berucht is door de monsterprocessen van de burchtheer Rudolf Mepsche in 1731. De borg is afgebroken kort na het midden van de 19de eeuw. De grootste uitbreiding geschiedde in 1725. Aan de hand van het gegraven profiel kon worden vastgesteld, dat de kultuursporen teruggaan tot de 12de eeuw in de vorm van een bewoning, die zich bevond op een deels door zeeslib overdekt veen. De eigenlijke, door een vierkante gracht omgeven stins kan niet vóór de 15de eeuw ontstaan zijn. Het omgrachte gebied is in 1725 aan de oostzijde vergroot met een nieuw voorplein, waar „schathuizen” gebouwd werden. Aan de zuidzijde kwam een parkaanleg met waterwerken tot stand. Van deze waterwerken zullen de thans aan het licht gekomen merkwaardige aarden buizen, die gevonden werden bij het egaliseren van het omringende land, herkomstig zijn. *R.O.B., Amersfoort.*

FRIESLAND

Ameland. In verband met ruilverkavelingswerken is een onderzoek ingesteld op een terrein, ten oosten van Ballum gelegen en bekend onder de naam „De Muntjes”. Eertijds verrees hier het z.g. Monnikhuis, waarschijnlijk een „uit-hof” van het Benedictijner dubbelklooster „Bethanie” te Foswerd bij Ferwerd (Fr.), dat uitgestrekte landerijen op Ameland bezat.

Muurresten of funderingen werden niet meer aangetroffen, wel talrijke kloostermoppen van het formaat $9 \times 14.5 \times 30.5$ cm, alsmede fragmenten van middeleeuwse dakpannen en aardewerkscherven uit de 14de—16de eeuw. Hoogstwaarschijnlijk heeft de afbraak van het „Monnikhuis” gediend tot de bouw van de slotkapel der Camminga's te Ballum, welke tussen 1540—1552 moet zijn verzeen. *R.O.B., Amersfoort.*

Gaast. Ten noorden van Gaast is het onderzoek naar de voormalige Zuiderzeedijk, welke men iets naar het westen verplaatst, beëindigd. Er zijn in het dijklichaam drie perioden te onderscheiden. Het bleek dat de dijk was opgebouwd uit zand en zeer lichte zavel. Aan de buitenzijde kon een driedubbele rij palen worden waargenomen, waartussen een met puin opgevulde ruimte. *Museum Schokland.*

DRENTE

Emmen. Bij de bouw van een Tehuis voor Ouden van Dagen in de Wolfsbergen tussen Emmen en Weerdinge kwamen urnen voor den dag. Een opgraving kon dank zij de medewerking van de aannemer plaats vinden. Verscheidene kringgreppen, waaronder een sleutelgatvormig, werden hierbij aangetroffen. De urnen zijn van een vroeg type. *B.A.I., Groningen.*

Erm, (gem. Sleen). Scherven en weefgetouwverzwaringen uit de ijzertijd werden gevonden bij een ontginning te Achterste Erm. Een korte opgraving wees uit, dat het centrale deel der nederzetting reeds was ontgonnen. Slechts enkele gedeelten van een omheining in de

vorm van een standspoor konden worden opgetekend. *B.A.I., Groningen.*

Hijken, (gem. Beilen). Bij het graven van zand op een esperceel vond een landbouwer enkele stukken aardewerk van laat-Saksische ouderdom, benevens een tweetal crematies, wijzend op een grafveld van het type van Godlinze. Inmiddels is een aanvang gemaakt met een opgraving ter plaatse. Hierbij werden reeds verscheiden graven vastgesteld, zowel o.-w. als n.-z. georiënteerd. Het onderzoek wordt voortgezet. *B.A.I., Groningen.*

Vries. Bij de aanleg van een straat in het uitbreidingsplan van het dorp Vries werden scherven gevonden uit de IJzertijd. *B.A.I., Groningen.*

OVERIJSSSEL

Uit het Ganzediep zijn met zandzuigen een aantal beenderen tevoorschijn gekomen, waaronder van prehistorische dieren als *Bison priscus*, *Bos primigenius*, *Mammuthus primigenius* en *Cervus elaphus*. Mededeling van de heer Tolhuis te Zwolle. *Museum Schokland.*

Vollenhove. Bij het egaliseren van het terrein van de Begijnenkamp is muurwerk aan het licht gekomen, evenals skeletdelen van mensen en wat aardewerk. Bij het vele roodgebakken vaatwerk bevonden zich ook enige scherven van ongeglazuurd Siegburg steengoed. Bovendien is een stuk van een zandstenen gotische raamlijst gevonden en enige brokken tufsteen. Het is zeer waarschijnlijk, dat het nu aangetroffen muurwerk deel uitmaakt van de fundamenten van het voormalige klooster Clarenbergh, dat in 1418 in bronnen wordt genoemd, liggende buiten de landpoort van Vollenhove.

Bij graafwerkzaamheden ten behoeve van het openluchttheater op de Toutenburg bij Vollenhove is een in ronde vorm gemetselde fundering aangetroffen met een doorsnede binnenwerks van 2.90 m, voor een groot deel gevuld met turven. *Museum Schokland.*

Zwolle. Bij werkzaamheden voor het maken van een afvoerput bij een huis aan het Gasthuisplein zijn skeletdelen van een rund gevonden op een diepte van 2.50 m.

Uit de IJssel kwamen bij baggerwerk huisdierbeenderen te voorschijn, waaronder enkele bewerkt, o.m. van schaap en rund.

Voorts is kogelpotaardewerk gevonden van vrij laat type, tezamen met enkele huisdier-

beenderen. Melding van deze vondsten door de heer Schotman. *Museum Schokland.*

GELDERLAND

Didam. Het oudheidkundig bodemonderzoek in de middeleeuwse kerk heeft het navolgende aangetoond:

1. op \pm 800 m ten noord-westen van de huidige St. Martenskerk bevindt zich een heidens, vroeg-middeleeuws rijengrafveld.

2. ter plaats van de huidige kerk is op een moeilijk aan te geven tijdstip een op een bed van kalkgruis, oersteen en ijzerlakken gefundeerd tufstenen zaalkerkje gebouwd. Deze kerk had dezelfde breedte als die van het middenschip van de huidige pseudo-basiliek; de lengte was geringer.

3. omstreeks 1367 is de zaalkerk door brand verwoest en vervangen door een nieuwe kerk, deels uit tuf en deels uit baksteen opgebouwd en vrijwel op dezelfde fundamenten. De koormuur van deze kerk werd geschraagd door twee overhoeks geplaatste steunberen.

4. omstreeks 1458 werd een partij tufsteen verkocht. Deze verkoop stond vermoedelijk in verband met de bouw van het tegenwoordige priesterkoor en de westtoren. Bij deze verbouwing is aanvankelijk de oude zaalkerk gespaard.

5. aan de zuidzijde van het priesterkoor is naderhand een sacristie toegevoegd, waarvoor een steunbeer van het koor werd weggebroken. Deze sacristie is naderhand verzakt, afgebroken en op een nieuwe fundering herbouwd. De oude fundering ligt iets verschoven ten opzichte van de nieuwe. Alleen de westmuur van de sacristie bleef gehandhaafd.

6. de laatste bouwphase wordt gevormd door het afbreken van het zaalkerkje en het vervangen hiervan door het tegenwoordige drieschepige middenschip. *R.O.B., Amersfoort.*

Doornspijk. Op enkele tientallen meters van de IJsselmeerkust, in een verbreding van de voormalige Zuiderzeedijk, aan het westelijk einde van de Kerkdijk, is metselwerk aangetroffen, waarbij ook tufsteen. Bovendien komen van dezelfde vindplaats fragmenten van middeleeuws aardewerk en van mensenbeenderen. Het een en ander wijst er op dat ter plaatse een kerkje gestaan kan hebben. Te zijner tijd zal een klein onderzoek van belang kunnen zijn in verband met de middeleeuwse kustveranderingen. *Museum Schokland.*

Hoog-Elten. Het onderzoek in de abdijkerk te Elten heeft tot dusverre geen gebouwsporen opgeleverd, welke met zekerheid kunnen worden toegeschreven aan de oorspronkelijke, in 986 gebouwde abdijkerk, welke in 1129 en volgende jaren door de deels nog bestaande basiliek werd vervangen. Wel is het komen vast te staan, dat men ten behoeve van de Romaanse kerk een plateau heeft geschapen, waarvoor de oorspronkelijke bovengrond moest worden weggegraven.

De onderste verdieping van de westtoren bleek geheel met zand en kalkgruis te zijn opgevuld. Vanuit de daar boven gelegen, overwelfde ruimte heeft men in deze vulling graven en grafkeldertjes gedolven zodat hier wel de „crypta” gezocht moet worden waarvan het oudste Eltense dodenregister rept. Onder de toren zelf bevonden zich eveneens graven, welke derhalve dateren uit de jaren 986-1129, toen de toren nog niet bestond.

De noodzaak, de vloer in de abdijkerk weer tot het oorspronkelijke niveau te verlagen was aanleiding, een tweetal grafzerken in het koor der tegenwoordige kerk weg te nemen. Onder deze zerken bevonden zich twee grafkelders, welke de stoffelijke resten van de 22ste en van de 25ste abdis bevatten, overleden resp. in 1674 en 1728. Op de resten werden overblijfselen van kleding teruggevonden, alsmede een rozenkrans en een zeer fraai crucifix.

Het onderzoek wordt thans buiten de kerk voortgezet. *R.O.B., Amersfoort.*

— Het aantal zerken, voorzien van een opschrift, in de kerk van Hoog-Elten schijnt vanouds slechts klein geweest te zijn en het ziet er naar uit, alsof men als regel alleen de graven van de regerende vorstinnen-abdis van een zerk met inscripties voorzien heeft. De navolgende zerken van abdissen zijn nog aanwezig: een voor Maria Eugenia gravin van Manderscheid-Blankenheim, gestorven 1727. Deze zerk is nog in goede staat. Een voor Maria Sophia gravin van Salm-Reiferscheidt, gestorven 1674. De zerk is sterk afgeslepen en de inscriptie praktisch geheel verloren gegaan. Een voor Magdalena, gravin von Wied, gestorven 1572. De bovenste helft van de zerk is bewaard, alsmede nog een gedeelte van de linker benedenhoek. Een voor Veronica von Reichenstein, gestorven 1544. In enkele gevallen is wellicht ook voor een kanunnik een zerk met inscriptie gelegd, o.a. voor de heer Frans Verstegen, vicaris en notaris. Dit 16de

eeuwse stuk ligt thans helaas onder een dikke laag puin tegen de zuidelijke buitenmuur onder de steigers.

De hierboven genoemde zerken waren reeds bekend. Thans is echter aan het licht gekomen een zerk voor de abdis van Elten, Agnes van Bronckhorst, die als zodanig verkozen werd op 26 maart 1443 en overleed op 21 april 1475. Gegevens hierover vindt men in het bekende artikel van prof. Kist in het tijdschrift *Nieuw Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, 2 (1854), blz. 56, 57 en ook in het artikel over de Bronckhorsten van de hand van mr. A. P. van Schilffgaarde in *De Nederlandse Leeuw*, 74 (1957), kol. 74. Van bovengenoemde zerk, die uit een sterk schilferende Naamse steen gemaakt is en slechts een geringe dikte heeft (± 10 cm), werden twee fragmenten van de bovenhelft gevonden, elk van ± 1 m² oppervlak, die helaas erg beschadigd waren en uitermate bros. Elk fragment bevatte een kwartierwapen, voorgesteld als omvat door een riem en daarvan afhankelijk op de buitenhoeken met bloemversieringen, die onderling verschilden. De voorgestelde wapens waren die van haar ouders, namelijk van Bronckhorst en van Solms. Ook een stuk van het randschrift is over, alsmede iets van de vierpassen met de tekens van de vier evangelisten, die eens de hoeken der zerk hebben versierd. Vervolgens werd nog een zeer eenvoudige zerk aangetroffen met gevierendeeld wapen, uit Bentheimer steen, een waarschijnlijk 15de eeuws stuk. Het randschrift huius ecclesie requiescat in pace Anno Domini was voor het gedeelte, waar het op aankomt, slechts zeer gebrekkig te lezen, aangezien men daar de kant der zerk had afgeschuind om haar als altaarmensa te gebruiken. Op de achterkant kwamen wijdingskruisjes voor van vrij late datum. Ten slotte werden nog gevonden een tweetal brokstukken van een zeer grote zerk, die misschien van ± 1600 gedateerd kan hebben, voorstellende tezamen de onderkant van een sterk geplooid kleed of statiemantel. Vrij zeker behoren deze twee fragmenten, die uit een zachte kalksteen gehouwen zijn en die ieder een oppervlak van ruim 1 m² hebben, tot een zéér groot monument voor een der abdissen. Aangezien inscripties ontbreken, is het niet mogelijk te gissen voor welke abdis deze zerk eens vervaardigd werd. *mr J. Belonje, Alkmaar.*

Nijmegen. In een terrein, oostelijk van de Lange Nieuwstraat is een 4de eeuws grafveld blootgelegd met \pm 20 graven. In sommige dezer graven kwamen bijgaven voor, zoals bekers, schaaltes, een bord, een stukje verpulverd glas, een kommetje met spreuk (VIVAS), een bekertje met spiraalversiering en een kruisboogfibula. Verschillende skeletten waren georiënteerd, hetgeen als een aanwijzing beschouwd mag worden voor het 4de eeuwse Christendom in Nijmegen.

Voorts werd nog aangetroffen het einde van een Romeins weggetje, dat reeds vroeger op Mariënborg gesignaleerd is. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.*

Weservoort. In het kader van de restauratie van de St. Werenfriedskerk werden enkele kleine onderzoekingen in de bodem verricht. Hierbij kwamen de funderingen aan het licht van een tufstenen kerkje ter breedte van het tegenwoordige middenschip. De vorm van het koor was onzeker, omdat 17de en 18de eeuwse diepe grafkelders de oude fundamenten hebben vernield. Vermoedelijk had het tufstenen kerkje een versmald, halfronnd gesloten koor, dit blijkt een nog juist gespaard gebleven aanzet. Het vermoedelijk 12de eeuwse tufstenen kerkje moet in de 15de eeuw vervangen zijn door de tegenwoordige pseudo-basiliek. *R.O.B., Amersfoort.*

Zalthommel. Bij stadssaneringswerken is men gestoten op overblijfselen van het voormalig Agnietenklooster in de Tolstraat aan de wal, eertijds bewoond door Zusters des Gemeenen Levens. Het klooster werd gesticht door Johannes van den Zande (gestorven 1444). Het polygonale koor van de kloosterkapel moet een buitenwerkse breedte gehad hebben van \pm 7.90 m; muurbreedte van het opgaande werk 78 cm; muurbreedte van de fundering \pm 96 cm; overgang van de fundering naar het opgaande werk in drie versnijdingen; de versnijdingen ontbreken aan de buitenzijde. De funderingen, die zich op \pm 1.70 m, wat de onderkant betreft, op het maaiveld bevinden, zijn op klei aangelegd; baksteenmaten \pm 28 x 14 x 6,6 cm. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Heerlen. Op het z.o. gedeelte van het thermenterrein wordt momenteel de zuidelijke gracht aan een onderzoek onderworpen. In de naaste omgeving is een 6 m. diepe put uitgegraven, die met hout bekleed is geweest; daarin zijn

diverse vondsten gedaan, o.a. een molensteen van basaltlava en verschillende stukken aardewerk met pottenbakkersstempels en graffiti. Vermelding verdient verder een munt, geslagen in de Colonia Nemansus (Nîmes) tijdens de regering van keizer Augustus. *R.O.B., Amersfoort.*

Maastricht. Het in het vorige bericht vermelde Romeinse gebouw, waarvan muurresten zijn gevonden in de kelders van de panden Grote Stokstraat 1, 2, 3 en 4, is naar alle waarschijnlijkheid niet voor het midden van de 2de eeuw gebouwd. De opgravingen in het Stokstraatgebied zijn thans uitgebreid tot het pand Houtmaas 2. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUIDERZEEGEBIED

Markerwaard. Bij zandwinning in het gebied van de Markerwaard zijn bij het Muiderzand enige bomen tevoorschijn gekomen. Wij ontvingen monsters den en eik.

Bij Enkhuizen zijn, vermoedelijk afkomstig van een oude haven, palen aangetroffen en vele vondsten. Hierbij bevinden zich ijzeren scheepswerktuigen, brokken ijzererts en vele kleine koperen voorwerpen van allerlei aard als onderdelen van scheepspassers, gespen, kettinkjes, pennen en een tweetal koperen mesheften van vermoedelijk 16/17de eeuwse datering. Voorts zijn er loden zegels en vele andere loden voorwerpjes aan het licht gekomen, waaronder een zeer aanzienlijk aantal loden knoopjes. *Museum Schokland.*

Noordoostpolder. Ten zuiden van Kuinre zijn op een bekende vindplaats nog enkele stenen werktuigen aangetroffen; vermoedelijk betreft dit een werkplaats uit de Bronstijd.

— Op kavel D 131 nabij Urk is veel laat-middeleeuws vaatwerk gevonden vergezeld van stenen kogels en van tal van beenderen van huisdieren. Er bevinden zich bovendien enkele vleugelbeenderen bij van zwanen. Het betreft een bewoningsrest op het middeleeuwse kleilandschap op het veen.

Er is enig jonger vaatwerk gevonden als losse vondsten uit verschillende delen van de polder. *Museum Schokland.*

Oostelijk Flevoland. Nabij Roggebotsluis is een scheepswrak gevonden, waaruit enig vaatwerk te voorschijn kwam, dat een voorlopige datering mogelijk maakt op het einde van de 18de eeuw. Omtrent het scheepstype is nog niets naders te bepalen; het betreft een klein vrachtschip.

Meer westelijk, bij de Ketelhaven, is het wrak aangetroffen vermoedelijk van een vrachtschip. Het schip wordt nog nader onderzocht.

Ten zuiden van Roggebotsluis is een gedeelte van een voormalig bos boven water gekomen, waar vele stobben over grote oppervlakte verspreid te zien zijn. Naar de ouderdom wordt nog een onderzoek ingesteld.

Tijdens het noodgreppeltrekken is men bij het zanddepôt in de nieuwe polder op een zwaard van een schip gestoten. Er liggen in

de nabijheid van Roggebotsluis vele stukken wrakhout.

Ten noordoosten van Lelystad is nog een klein aantal beenderen aangetroffen, welke op het zandstort waren terecht gekomen. Hierbij bevinden zich resten van mammoet, wild rund, rendier, edelhert en reuzenhert.

— In de droogvallende gronden ten zuidwesten van Elburg, het Spijk, zijn weer enige scheepswrakken aangetroffen, die nog nader onderzocht zullen worden. *Museum Schokland*.

RESTAURATIE-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Franeker. Noord 102, met 17de eeuws trapgeveltje. Rest. begonnen. Arch.: W. J. Adema te Franeker.

GRONINGEN

Bellingwolde. Rechthuis, ten dele uit 1648. De oorspronkelijke smalle tussendorpelvensters zijn hersteld; in de voorgevel zijn de latere vensters gehandhaafd. Rest. voltooid. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

OVERIJSSSEL

Dalfsen. Kasteel Rechteren. De vermoedelijk 14de eeuwse ronde toren werd ontdaan van de neo-Gotische gekanteelde borstwering. De zijgevels van het laatmiddeleeuwse, in de 16de eeuw verbouwde achtergedeelte werden vereenvoudigd op grond van oude afbeeldingen, terwijl het aantal dakkapellen verkleind werd. De stenen kruiskozijnen in dit gedeelte werden voorzien van ramen met een houten roedeverdeling. In de tuingevels van de in 1726 gebouwde voorpartij werden de Empire ramen vervangen door ramen met kleinere roedeverdeling. Rest. voltooid. Arch.bur.: G. H. Kleinhout en ir. A. J. van der Steur te Amsterdam.

Deventer. Ronde muurtoren aan de Welle. De toren werd ontleisterd, voorzien van een betere vensterindeling en verhoogd; het verhoogde gedeelte versierd met twee tandlijsten. Rest. voltooid. Arch.bur.: ir. W. P. C. Knuttel te Deventer.

Zwolle. Raadhuis. Rest. van de trouwzaal voltooid. Arch.bur.: ir. W. P. C. Knuttel te Deventer.

GELDERLAND

Herveld. Herv. kerk. Rest. van de 15de eeuwse toren begonnen. Arch.: J. G. A. Heineman te Velp.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Falckstraat 1, hoek Regulierstraat. Ingezwente halsgevel uit de 18de eeuw. Rest. begonnen. Aann.: W. C. Schouten te Amsterdam o.l.v. Gem. bur. Monumentenzorg.

— Lange Leidsedwardsstraat 131. Halsgevel, 1723, geheel gelijk aan de aangrenzende gevel van 129. Rest. begonnen. Arch. J. A. Landman te Amsterdam.

— Oude Schans 61-63. Pakhuizen met eenvoudige 18de eeuwse puntgevels, samen met 65 en 67 een groep van vier vormend. Rest. begonnen. Aann.: J. Welling en Zn. te Amsterdam o.l.v. Gem. bur. Monumentenzorg.

— Singel 398. Pand van ± 1700. Rest. begonnen. Aann.: C. V. „Neam” te Amsterdam o.l.v. Gem. bur. Monumentenzorg.

— Spuistraat 78. Pakhuis, 1728, met afgeknotte puntgevel. Rest. begonnen. Aann.: J. Snijders te Amsterdam o.l.v. Gem. bur. Monumentenzorg.

Edam. Voorhaven 37. Kaaspakhuis met 17de eeuwse trapgevel. Rest. begonnen. Arch.: H. Th. Oudejans te Amsterdam.

Haarlem. Frans Halsmuseum. Aan de z.g. Renaissancezaal zijn herstellingen verricht, die o.a. het vernieuwen van een deel van de balkenzoldering hebben omvat. Daarbij bleken de gesneden sleutelstukken en de consoles, die de moerbinten schijnen te steunen 19de eeuws werk te zijn. Leiding: Openbare Werken.

— Baan 7. Kap en kroonlijst van dit vroeg 19de eeuwse bescheiden buitenhuisje zijn hersteld; de roedeverdeling der vensters werd gecompleteerd. Aann.: Fa. P. Rozenhart.

— Grote Markt 29. Aan de uit het laatst van de 18de eeuw daterende puntgevel van

dit brede nog over een Gotisch skelet beschikkende pand zijn herstellingen uitgevoerd, waarbij de roedeverdeling der vensters is hersteld. Leiding: Gem. woningdienst en Openbare Werken.

NOORD-BRABANT

Etten. Herv. kerk, bestaande uit het middenkoor van een 15de eeuwse hallenkerk en een toren uit 1771. Rest. van de kerk, waarbij een tussenwand naar de sluiting werd weggebroken en het interieur werd verbeterd, voltooid. Arch.: ir. J. de Wilde te Breda.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

— *Amersfoorts Gemeenschaps-Huis* (Paulus Buijslaan 1). Amersfoorts Kunstenaarsgenootschap -20 mei

AMSTERDAM

— *Arti et Amicitiae.* Voorjaartentoonstelling -20 mei

— *Museum Fodor.* Kunstenaars achter de schermen 17 mei-10 juni

— *Rijksmuseum.* Michiel de Ruyter -23 juni

— *Rijksmuseum.* Prentenkabinet. Nederlandse moderne tekeningen -1 juli

— *Stedelijk Museum.* Duncan -3 juni
Phase -2 juni

Hand en machine -2 juni
— *Zoölogisch Museum.* „Broedzorg” -mei '58

ARNHEM

— *Gemeentemuseum.* Plastiek in ceramiek (3 Belgen: Caille, Jefferys, Strebelle) -2 juni
Nederl. Exlibriskring -2 juni

— *Rijksmuseum voor Volkskunde Het Nederlands Openluchtmuseum.* Bouwkunst ten plattelande -1 nov.
Marktgang -1 nov.

BREDA

— *Cultureel Centrum De Beyerd.* Plastiek in ceramiek (3 Belgen: Caille, Jefferys, Strebelle) 8 juni-14 juli

DEN BRIEL

— *Trompmuseum.* Watergeuzen in Brielle

DEVENTER

— *Muntentoren.* A. G. Gerritsen 2de helft mei

DORDRECHT

— *Dordrechts Museum.* Een keuze uit de Rijksverzameling van Bilderbeek-Lamaison. Ma. gesloten. -1 juli

— *Tekengenootschap Pictura.* Werken van leden van Pictura -27 mei

EINDHOVEN

— *Stedelijk Van Abbe Museum.* Hollandse stillevens 1550-1950 -3 juni

GOES

— *Herv. Kerk.* Wie was Rembrandt? 17 mei-3 juni

GOUDA

— *Het Catharina Gasthuis.* Het gewestelijk landschap. Werkd. 10-17; zo. 14-16 -3 juni

'S-GRAVENHAGE

— *Gemeentemuseum.* Negerschilders uit Centraal Afrika -27 mei
Collectie Moltzau -11 juni
Christiaan de Moor en Hubert Bekman -10 juni

Odilon Redon -24 juni

('S-GRAVENHAGE)

- *Museum voor het Onderwijs. Zeevaart* -1 sept.
- Aardewerk -1 sept.
- Herbarium -1 sept.
- *Pulchri Studio* (L. Voorhout 15). Groepstentoonstelling -19 mei
- *Kunstzaal Kunst van Onzen Tijd*. (Pr. Mauritspl. 21-22). Justine van Houten -19 mei

GRONINGEN

- *Groninger Museum voor Stad en Ommelanden*. Nationale tentoonstelling „Kunstenaars herdenken 5 mei” mei

HAARLEM

- *Museum Het Huis van Looy*. Genootschap Kunst zij ons doel. Werkd. 10-12,30; 13,30-17; zo. 14-17 -17 juni

HENGELO (O)

- *De Savornin Lobmanschool* (Deuringerweg 65). Wie was Rembrandt? -17 mei

HILLEGOM

- *Restaurant Treslong*. Engelse schilders mei Nederlandse beeldende kunstenaars -1 juni

LEIDEN

- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit*. Vier grafici -16 juni
- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Mensen in miniatuur? De wereld van het poppenspel 24 mei-1 okt.

MAARTENSDIJK

- *St. Maartensboeve* (Tolakkerweg 5). Werk van Adri en Gretha Pieck -1 nov.

MEDEDELING

Het Frans Halsmuseum te Haarlem is tot 20 mei dagelijks (ook zondags) en op de zaterdagen van 20 juli tot 8 september van 20,30-22,30 uur geopend.

NIJMEGEN

- *Waag*. Jan Poortenaar. Dag. 14-17; bovendien wo. 19-21, di. en do. 10-12.

ROERMOND

- *Hendrik Luyten-Dr. Cuypers Museum*. Bloemlezing uit een Roermondse collectie -2 juni
- Werkd. 10-17; zo. 14-17; bovendien wo. 19-21.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Nederlandse beeldhouwers 1957 „De Kring” -15 juli
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Tussen Perou en Mejico -1 juli
- *Kunstzaal D. Vaarties* (Essenweg 39). Interieurs van Oude meesters -1 aug.
- *De Pijp* (Gaffelstr. 90). Drie Amersfoorters -1 juni
- *Mavitiem Museum „Prins Hendrik”*. Herdenkingtentoonstelling M. A. de Ruyter eind sept.
- *Rotterdamse Kunststichting*. Oudere generatie -26 mei
- Reg Butler. Werkd. 10-17; zo. 11-16 -20 mei
- D. den Kikkenboer 31 mei-23 juni

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Start met buitenlandse gasten -20 mei
- Retrospectieve van werk door H. N. Werkman 24 mei-30 juni

TILBURG

- *Natuurhistorisch Museum*. Schelpen van de zee. Dag. 14-18 -5 juni

UTRECHT

- *Universiteitshuis* (Lepelenbrug 1). Kaapse bouwstijl -1 juni

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Den Andel (gem. Baflo), *Warffum* en *Usquert*.

Op drie plaatsen werd een onderzoek ingesteld naar het profiel en de periodisering van de oude zeedijk onder den Andel, Warffum en Usquert. *B.A.I., Groningen*.

't *Faan bij Niekerk* (gem. Oldekerk). Onderzoek borg voortgezet. Oudste bewoning terrein vangt aan 10de-11de eeuw, op door uitwijkende zeeklei nog juist overdekt veenland-landschap, aan oever van een riviertje.

Waarschijnlijk in het begin der 14de eeuw loop riviertje gewijzigd en ondergeschikt gemaakt aan grachten-vierhoek, waarbinnen een borg of stins, uit grote kloostermoppen opgemetseld, kwam te verrijzen. Van deze stins is in het jaar 1392 sprake, wanneer de bewoner, Menne Benynghe, schadevergoeding van de stad Groningen ontvangt wegens overlast, hem door Groninger knechten aangedaan.

Blijkens teruggevonden jaartalsteen oude borg in 1627 afgebroken of verbouwd. Zandstenen dorpels secundair gebruikt, evenals de zware, bekapte eiken balken en kloosterstenen, waaruit grondkeringsmuren van een toegangsdam in de oostelijke slotgracht werden opgebouwd.

In 1725 vangt de toenmalige bewoner, Rudolf de Mepsche aan, de borg wederom te verbouwen. De oude grachten worden bij deze gelegenheid gedempt en vervangen door een veel wijder, tevens anders gericht stelsel. *R. O. B., Amersfoort*.

Luijegast. Aan de Doezumertocht overslibde nederzetting aangetroffen, met aardewerkresten uit 10de-11de eeuw. *R.O.B., Amersfoort*.

Zuidwolde. Nabij Wolddijk te Zuidwolde overslibde nederzetting aangetroffen met aardewerkresten uit de 3de-4de eeuw. *R.O.B., Amersfoort*.

FRIESLAND

Felsum. Terponderzoek te Felsum bij Spannum (Gem. Hennaarderadeel) beëindigd. Cultuurresten van omstreeks het begin der jaartelling

tot einde 3de eeuw. Daarna terp waarschijnlijk verlaten, in overeenstemming met reeds eerder op tal van andere plaatsen in het oude Friese zeekele gebied verrichte waarnemingen. Eerste bewoners vestigden zich aan de oever van een getijgeul, op de rijp geworden kwelder. Oudste woningen gebouwd op kleine verhevenheid, opgeworpen uit kwelderzoden. Naderhand met ophoging en uitbreiding voortgegaan. Op tijdstip van verlating terp ongeveer 2.50 m boven oorspronkelijke, sindsdien overslibde maaiveld. *R.O.B., Amersfoort*.

Franeker. Bij parkaanleg op ondergrond reeds eerder afgegraven terp, ten westen Franeker binnenstad, aan de straatweg naar Harlingen, talrijke cultuursporen uit terpentijd aangetroffen. Hiertoe behoorde een vijftal tonputten, deels van eiken-, deels van naaldhout. Op de bodem fragmenten 10de-11de eeuws aardewerk. Vaten omgeven door mantel van gras- of kwelderzoden. *R.O.B., Amersfoort*.

DRENTE

Hijlken (gem. Beilen). Het onderzoek van het grafveld uit de Volksverhuizingstijd werd voorlopig afgesloten. Interessante grafvondsten kwamen nog niet voor den dag. *B.A.I., Groningen*.

Vries (gem. Vries). Een voorlopig onderzoek naar aanleiding van de vondst van scherven bij Vries bewees, dat hier een door een veelvoudige palissade omgeven nederzetting uit het begin der jaartelling lag. Dank zij de medewerking van het Gemeentebestuur en de gelukkige omstandigheid dat een grote ploeg arbeiders ter beschikking kwam, kon een aanvang gemaakt worden met een systematisch onderzoek van de gehele versterking ($\pm 100 \times 70$ m).

Nadat door proefsleuven de omheining was vastgesteld, werd de helft der nederzetting blootgelegd. Hierin werden slechts een viertal kleine gebouwtjes gevonden, benevens een vrij groot aantal paalgaten zonder verband.

Eén ingang werd gevonden. De plaats en structuur hiervan, benevens het feit dat de nederzetting plaatselijk door een greppel is omgeven als ook de vorm van de nederzetting in zijn geheel, wijzen op grote verwantschap met de door Prof. Van Giffen opgegraven versterking aan het Witteveen te Zeijen.

Naast vele scherven werden tot nu toe enkele tufsteenfragmenten en een merkwaardige bronzen halsring gevonden.

Het onderzoek wordt voortgezet. Te verwachten is dat omstreeks half juni de andere helft der nederzetting open ligt. *B.A.I. Groningen.*

OVERIJSSSEL

Almelo. In de omgeving van Almelo zijn sporen van vermoedelijk oud akkerland aan het licht gekomen. *Oudheidkamer Twentbe, Enschede.*

Deventer. Stads onderzoek uitgebreid tot diepste cultuurlagen buitenzijde Polstraat. Resten van minstens drie opeenvolgende beschoeiingen en steigerwerken. Oudste 9de-10de eeuw, jongste 12de eeuw. Rond 12de eeuws paalwerk talrijke brokken tuf- en andere natuursteen aangetroffen. Blijkbaar afkomstig van de steenschuiten, die hier eenmaal gemeerd lagen.

Sinds 13de eeuw oeverlijn IJssel naar 't westen opgeschoven. Eerst toen Polstraat ook aan westzijde met huizen bebouwd geraakt. Achter de nieuwe huizenrij in de loop van de 13de eeuw de oudste, bakstenen stadsmuur opgemetseld. *R.O.B., Amersfoort.*

Mander (gem. Tubbergen). In de afgelopen weken werd een drietal grafheuvels onderzocht: 1. een klein plaggenheuveltje uit de Bronstijd, waarin zich twee rechthoekige graven bevonden.

2. een grote plaggenheuvel eveneens uit de Bronstijd. Hierin kwamen niet minder dan 17 rechthoekige graven voor, te weten vier hoofdgraven en dertien nabijzettingen. Bij een tweetal hoofdgraven werd op de hoeken van een der smalle zijden een paalgat gevonden. De nabijzettingen zijn, waarschijnlijk op één na, juist gelegen aan de binnenzijde van een krans van palen, die de voet van de grafheuvel omringt. In een dezer graven bevindt zich een boomkist.

3. een grafheuvel uit de jonge steentijd. Rondom het graf liggen enkele stenen. *Oudheidkamer Twentbe, Enschede.*

Oldenzaal. In de buurt van Oldenzaal zijn scherven van een visgraatbeker gevonden. *Oudheidkamer Twentbe, Enschede.*

GELDERLAND

Arnhem. In 1954 werd tijdens het leggen van kabels op de Rosendaalseweg een vuursteen bij gevonden. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Ede. In de tuin van een woning aan de Alexanderweg te Bennekom werden op ± 1 m diepte door elkander geworpen scherven van ruwwandig termeten aardewerk en van gladwandig aardewerk aangetroffen. Temidden van de scherven bevond zich een aantal brokken van kapotgeslagen keien. Datering: IJzertijd. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Geldermalsen. Van de in het Arch. Nieuws van april 1957 genoemde vindplaats van inheems materiaal te Meteren zijn de beenderen thans door het Rijksmuseum voor Geologie en Mineralogie te Leiden gedetermineerd. Zij verkeren in zo'n staat van vernieling dat zij als keukenafval beschouwd moeten worden. De gedetermineerde diersoorten zijn: rund (*Bos taurus* L.), schaap of geit, edelhert (*Cervus elaphus* L.), zwijn (*Sus scrofa* L.) paard (*Equus caballus* L.) en hond (*Canis familiaris* L.). *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Hoog-Elten. Onderzoek abdijkerk afgesloten. Overblijfselen oorspronkelijke abdijkerk, gebouwd in 986 en in 1129 door tegenwoordige kerk vervangen, beperkt gebleven tot 60 cm brede, oost-west lopende fundering, evenwijdig en juist naast binnenzijde zijmuur zuidelijke zijbeuk.

In de puinvulling der toren-crypt voorts fragment mozaiek gevonden, benevens resten van fresco-schilderingen, welke de indruk maken uit de 10de of 11de eeuw te dateren. *R.O.B., Amersfoort.*

Nijmegen. Op het Kopsse Hof te Nijmegen (Ubergse Veldweg 201) werd aan de oostzijde het vervolg gevonden van sporen der walmuur van Holwerda's Oppidum Batavorum, dat door hem in 1918 werd ontgraven. Bij het huidig onderzoek is voorts gebleken, dat het grafveld KKH zich niet in dit terrein heeft voortgezet. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.*

— Het onderzoek aan de Lange Nieuwstraat is voortgezet. De gevonden groepen van graven wijzen op familiebegraafplaatsen uit de 4de eeuw. Nog enig laat-Romeins vaatwerk kwam aan het licht. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.*

Rheden. Dank zij het speurwerk van een amateur kon een reeds in 1911 te Spankeren bij de Burgershoeve gevonden fraaie, smaltoppige vuurstenen bijl achterhaald worden.

Op een terrein van de Parkweg te De Steeg

kwamen tijdens het graven van een bouwput resten van een middeleeuwse ijzersmelterij aan het licht. Behalve de afvalslakken kwamen ook fragmenten van een ovenwand te voorschijn. Tevens werd een plaats waar houtskool werd gebrand waargenomen. In het vondstcomplex bevinden zich kogelpotranden, scherven met relieffandversiering, een gaffeltje en stukken van maalstenen (bazaltlava). Merkwaardig is dat de vindplaats precies in het z.g. Veluwe lössgebied ligt.

Met veel waardering wordt de samenwerking vermeld met de afdeling Natuurbescherming van Staatsbosbeheer, Houtvesterij Arnhem. Reeds zijn met de betrokken ambtenaar verschillende objecten in Gelderland bezocht ten einde na te gaan of deze ook voor de oudheidkunde van betekenis zijn. Hierbij wordt gebruik gemaakt van de documentatie van de Gelderse Archaeologische Stichting, die op het Gemeentemuseum Arnhem berust. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

UTRECHT

Houten. Ten westen van reeds onderzochte, Romeinse gebouwsporen nabij de Ned. Herv. Kerk zijn wederom cultuursporen uit 1ste-2de eeuw na Chr. aangetroffen. Inheems aardewerk, Gallo-Romeinse ceramiek, enkele Romeinse munten. *R.O.B., Amersfoort.*

Zuilen. Onderzoek 1245 gestichte Cistercienser nonnenklooster „Mariendaal” voortgezet. Overblijfselen schip 13de eeuwse kloosterkerk blootgelegd, nevens ten noorden daarvan gelegen resten pandhof.

NOORD-HOLLAND

Akersloot. Op het land van de heer J. van den Dool, landbouwer en palingroker, is een hoogte afgegraven. Hierbij zijn zware fundamenten van kloostermoppen en scherven van middeleeuws aardewerk te voorschijn gekomen. *H. J. Calkoen, Velsen.*

— Bij de aanleg van een nieuwe weg in de gemeente Akersloot werd een vindplaats van inheemse en Romeinse scherven ontdekt. Het betreft hier in hoofdzaak een kleipakket, dat het drie meter dikke veen afdekt. Behalve talrijke sporen van 17de en 18de eeuwse bewoning zijn op het veen onder de klei scherven gevonden van voornamelijk met schelpgruis verschaald aardewerk. Het schervenmateriaal is niet zeer overvloedig. De weinig sprekende randprofielen laten geen duidelijke datering toe. Onder de vondsten bevindt zich een rand

met bandvormig oor van een Romeins kruikje. Helaas werd de vindplaats door de dragline zeer verwoest. *R.O.B., Amersfoort.*

ZEELAND

Renesse. Na een lange onderbreking werd in de afgelopen maand het onderzoek van het kasteelterrein Moermond voortgezet en afgesloten. Vóór de uitspringende toren van de oude burcht kwamen twee zware palen aan het licht met een tussenruimte van ongeveer 3 meter. Zeer waarschijnlijk vormen zij het eerste stel palen van de verbinding met de voorhof. Op het terrein achter het huidige slot werd de oude schildmuur, aan de oever van een kreek opgetrokken over een lengte van ongeveer 15 m, teruggevonden. Uit de profielen blijkt, dat de tegenwoordige tuin veel breder is dan het oorspronkelijke terrein; de uitbreiding ging ten koste van oude waterlopen ter weerszijden. Onder en naast het bestaande gebouw zijn funderingen aangetroffen, waarvan de betekenis nog niet geheel duidelijk werd. Zoveel is zeker, dat zich hier de overblijfselen bevinden van een middeleeuwse voorganger. Of het oudste deel van het huidige complex hiervan deel uitmaakte, kon niet worden vastgesteld. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Dennenburg. De R.K. kerk (H. Michaël) bestaat uit een lang éénbeukig schip, opgetrokken van tufsteen (XI of XII, later plm. een derde verhoogd met baksteen), aan de zuidzijde met een bakstenen beklamping uit 1850 bedekt, een hoger en breder koor met drie achtste sluiting (XVIa) en een toren (in oorsprong vermoedelijk XIII, verhoogd XVIa). Het schip heeft aan noord- en zuidzijde drie spitsboogvensters, doch de oorspronkelijke kleine rondboogvensters konden in het muurwerk nog ten dele teruggevonden worden. Waarschijnlijk in de noord- en zuidmuur elk drie, waarvan althans een nog vrijwel ongeschonden met bepleistering op de dagkanten. Bij het onderzoek bleek, dat de triomfboogdoorgang oorspronkelijk minder breed is geweest. De oude opstanden (eveneens gepleisterd) zijn teruggevonden. Aan de oostzijde van de triomfboogwand werden in het opgaande werk geen aanzetten van een tufstenen koor aangetroffen. Na een zorgvuldig onderzoek kwam aan het licht, dat een grindlaan vrijwel het enige was, dat overbleef van een versmald rechtgesloten koor, waarvan het opgaande werk uit baksteen be-

stond. Aan de buitenzijde kon in de funderingen de lengte van het tufstenen schip worden vastgesteld, dat slechts ± 70 cm korter was dan het thans bestaande. Een oudere toren kon niet worden aangetoond. De tufstenen kerk had naar het schijnt in aanleg wel een triomfboog, doch geen koor. Ter weerszijden van de kooringang bevonden zich in het schip altaarfunderingen. Sporen van houten voorgangers van schip of koor werden niet aangetroffen. Resten van twee leemvloeren werden teruggevonden. De jongste hiervan bevatte scherven van Siegburgardewerk en zal dus in de 15de eeuw of later gedateerd moeten worden. Deze vloer bevond zich ook in het gehele Gotische koor. Behalve enkele Romeinse scherven kwamen uit de diepste lagen aardewerkresten te voorschijn, welke gedateerd moeten worden rond de 11de eeuw. *R.O.B., Amersfoort.*

Steensel (gem. Eersel). Alhier wordt in nauwe samenwerking met de Stichting Brabants Heem de honderdste Brabantse grafheuvel onderzocht. Voorlopig kan worden medegedeeld, dat dit complexe monument uit een oudste periode bestaat, die o.a. wordt gekenmerkt door een rechthoekige greppel, terwijl een plaggenop-hoging als secundair te beschouwen is. De tumulus wordt gedateerd in de urnenveldentijd.

Een tweede grafheuvel in de directe nabijheid gelegen is waarschijnlijk opgeworpen over een bijzetting, bestaande uit een besmeten urn met kartelrand en een crematie. De heuvel is omgeven door een krans van twaalf palen. Het monument zal in de vroege IJzertijd zijn ontstaan. *R.O.B., Amersfoort.*

Velp. De R.K. kerk (H. Vincentius) in 1679 verbrand en nadien hersteld, is een gebouw van baksteen, bestaande uit een schip (XVIIId) van drie gewelvakken, koor (XV) met driezijdige sluiting, een aangebouwde noordbeuk en een bakstenen toren (beneden XIII B?, XVII en later gewijzigd), even breed als het schip. Bij bestudering van het muurwerk konden reeds enkele resten van een ouder tufstenen schip worden waargenomen in de noordoosthoek van de toren en op de overgang van schip naar koor aan de zuidzijde. Het lag al dadelijk voor de hand te concluderen, dat de bakstenen toren tegen het tufstenen schip is geplaatst. Het bodemonderzoek wees inderdaad uit, dat er geen tufstenen toren bij het oude schip geweest is. De fundering van de noordmuur van het schip werd zonder veel moeite tussen de pijlers blootgelegd. Bij het

verdere onderzoek kwam de oude kooringang en een aansluitend koor van vrijwel vierkante vorm met rechte sluiting aan het licht. Ter weerszijden van de triomfboog werden in het schip altaarfunderingen aangetroffen. In de bodem bevonden zich nog enkele resten van bakstenen grafkelders en andere begravingen. De bodem was tot op grote diepte sterk omgewoeld. Er konden dan ook noch vloerresten, noch paalgaten van een ouder gebouw teruggevonden worden. Aan noord- en zuidzijde van het koor zijn latere aanbouwsels geweest. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Heerlen. Het onderzoek van het thermenterrein is thans beëindigd. Op een van de laatste dagen van de opgravingscampagne is een uitermate belangrijk zandstenen bouwfragment met inscriptie ontdekt. Het betreft hoogst waarschijnlijk een fragment van een pilaster, waarop vermeld is, dat Marcus Sattonius Iucundus, decurio (gemeenteraadslid) van de Colonia Ulpia Traiana (Xanten) door het badgebouw (de thermen van Heerlen) te restaureren zijn gelofte aan de godin Fortuna heeft vervuld. *R.O.B., Amersfoort.*

Maastricht. De opgraving in het saneringsgebied van de Grote Stokstraat en omgeving is voorlopig stopgezet. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUIDERZEEGEBIED

Noordoostpolder. Nabij Urk is een bekapt beenfragment van een walvis (vermoedelijk door walvisvaarders meegebracht) gevonden.

In sectie C, kavel 116 kwam een bewerkt stuk gewei van een edelhert bij drainage aan het licht tezamen met laat-middeleeuws vaatwerk.

Werkzaamheden in het bosterrein ten zuiden en zuidwesten van Kuinre brachten tal van vondsten te voorschijn waaronder, nabij de eerste burcht van Kuinre, een onderkaak van een bever. De vondstomstandigheden en begeleidend materiaal wijzen er op dat het dateert uit de late middeleeuwen. (Bever kwam tot diep in de vorige eeuw in ons land voor).

In sectie M zijn ook tal van vondsten gedaan, waaronder vele huisdierbeenderen en middeleeuws vaatwerk. Daarbij bevindt zich een vleugelbeen van een zeer grote vogel, vermoedelijk van een arend. *Museum Schokland.*

Oostelijk Flevoland. Bij het opspuiten van het zandterrein voor het toekomstige wooncentrum Lelystad komen vele beenderen van prehistorische dieren te voorschijn. Daarbij bevinden

zich resten van wild paard, eland, reuzenhert, een schouderblad en scheenbeen van een mammoet, beenderen van rendier en steppenwisent en een fossiel appeltje van een conifeer.

Op het Spijk, ten westen van Elburg in Oostelijk Flevoland, is begonnen met het onderzoek van een tweetal scheepswrakken. *Museum Schokland*.

RESTAURATIE-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Miedum. Herv. kerk. De restauratie van de toren, eertijds eigendom van de commanderij Nes van de Duitse Orde, is voltooid. Arch.: A. Baart jr te Leeuwarden.

Wolvega. Sluisje van de Helomamolder. Rest. begonnen. Leiding: Prov. Waterstaat.

GELDERLAND

Bergbaren. Huis te Hernen. De restauratie van dit grotendeels 15de eeuwse kasteel, eigendom van de vereniging „De vrienden der Gelderse Kastelen” is voltooid. Bij deze restauratie werden o.a. enige meters muurwerk opgetrokken op de funderingen der ook uit oude afbeeldingen bekende vierkante donjon; vgl. Bull. K.N.O.B., 7 (1954), kol. 73 e.v. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg en arch. bur. Van Oerle en Schrama te Leiden.

Echteld. Huis te Wijenburg, hoofdzakelijk 16de eeuwse kasteel. Restauratie begonnen. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

Ede. Boerderij „De Slijpkruik”. Rest. begonnen. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

Gorsse. Huis te Voorst, gebouwd ± 1695-1700, vermoedelijk door Jacob Roman, in 1943 gedeeltelijk uitgebrand en vervolgens door oorlogsgeweld zwaar beschadigd. Rest. begonnen. Leiding: Ned. Heidemaatschappij.

UTRECHT

Amersfoort. St. Rochuskapel. Dakherstel voltooid. Arch.: M. baron van Hardenbroek te Amersfoort.

Utrecht. Geertkerk. De restauratie van de 13de eeuwse toren is voltooid. Arch.: E. A. Canneman en D. Verheus te 's-Gravenhage.

Wijk bij Duurstede. Kasteel. De restauratie van de weergang van de ronde 15de eeuwse toren is voltooid. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Barndesteeg 2. Trapgevel van ± 1630. Rest. voltooid. Arch. bur. v.h. J. de Meyer te Amsterdam.

—, Beulinstraat 25. Ingezwonke halsgevel in Vingboonstrant 1653. Rest. voltooid. Arch.: H. F. Rappange te Amsterdam.

—, Droogbak 10. Rest. begonnen. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

—, Geldersekaade 107. Pilastergevel, 1634. Rest. voltooid. Leiding: Bouwk. van de n.v. „Het Scheepvaarthuis” te Amsterdam.

—, Herengracht 281. Ingezwonke halsgevel met schouderstukjes, ± 1660. Rest. begonnen. Arch.: De koning en Siezen te Amsterdam.

—, Prinsengracht 1045-1047. Ingezwonke halsgevel, ± 1730. Rest. begonnen. Arch.: E. H. Weber te Amsterdam.

Haarlem. Buitenrustlaan 29. De restauratie van het z.g. „Kleine Paviljoen”, een uit de eerste helft van de 18de eeuw daterend buitenhuis, dat door een latere verbouwing een Empire-karakter verkreeg, is voltooid. De balustrade op de voorgevel werd op grond van sporen en een tekening van ± 1800 (eigendom van Joh. Nederkoorn & zn. n.v.) boven de middenpartij bekroond met twee siervazen. Aan de achterzijde werd het kadehek verbeterd. De dakkapel aan de achterzijde is na vrijlegging van de oorspronkelijke Lodewijk XIV-ornamenten in de oude vorm hersteld. Voorts werden nieuwe schoorsteenbekroningen aangebracht naar het model van die van het Hofje van Staats. Inwendig werd de oude indeling hersteld. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

ZUID-HOLLAND

Lexmond. Herv. kerk. Restauratie van de 14de eeuwse toren begonnen. Arch.: ir. J. B. baron van Asbeck te Driebergen.

LIMBURG

Afferden. Restauratie van de Romaanse toren begonnen. Arch. ir. J. Kayser te Venlo.

St. Geertruid. R.K. kerk. Rest. voltooid. Arch.: J. Huysmans te Maastricht.

Nederweert. R.K. kerk. Restauratie van het kerkmeubilair begonnen.

Roermond. Kathedraal. De restauratie van de toren is voltooid met een nieuwe bovenbouw naar ontwerp van ir. F. P. J. Peutz, geïnspireerd op de barokke bekroning van 1663, die in 1892 door brand vernield was en door een Neogotische vervangen. Het ontwerp voor het

koperen Christoffelbeeld op de top werd geleverd door de beeldhouwer Joep Thissen.
Venlo. Herv. kerk, grotendeels uit 1718. Rest. voltooid. Arch.: H. Wormhout te Zwolle en ir. J. Witteveen te Maastricht.

ZEELAND

Aagtekerke. Herv. kerk. Het schip werd ontpleistend. De vensters verkregen eenvoudige bakstenen traceringen. Het interieur werd verbeterd; om het epitaaf voor Hendrik Thibaut, \pm 1667, door Rombout Verhulst beter te doen uitkomen werd een deur links van de preek-

stoel vervangen door een andere aan de rechterzijde. Rest. voltooid. Arch.: H. F. Rap-pange te Amsterdam.

Middelburg. Molstraat 23. Rest. begonnen. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.
Vlissingen. Molenstraat 45. Trapgevel, blijkens onvolledig bewaarde ankers uit 1613 of 1631 daterend. Ingrijpende restauratie voltooid. Leiding: Dienst Gemeentewerken.
 —. Nieuwstraat 17. De restauratie, waarbij de trapgevel ontpleisterd werd en de vensters verbeterd zijn, voltooid. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

BONDS-NIEUWS

Verslag van de algemene ledenvergadering van de *Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond*, gehouden op zaterdag 30 maart 1957, des namiddags te 2 uur, in het gebouw van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te 's-Gravenhage.

De presentielijst is getekend door 97 leden. Het Bestuurslid MEJ. DR. M. E. HOUTZAGER heeft doen weten, dat zij in verband met haar verblijf in het buitenland verhinderd is de vergadering bij te wonen.

De Voorzitter, de heer TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER, opent de vergadering en heet in het bijzonder welkom de vertegenwoordiger van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, MR. R. HOTKE. Vervolgens wijdt hij enige woorden aan de nagedachtenis van DR. J. H. VAN HEEK, drager van de gouden erepenning van de Bond, die op 25 januari is overleden. Tevens memoreert hij het overlijden van het oud-Bestuurslid JHR. DR. E. O. M. VAN NIS-PEN TOT SEVENAER. Staande betracht de vergadering enige ogenblikken stilte om de nagedachtenis van deze beide figuren te eren.

De *notulen* van de vorige algemene ledenvergadering, op 6 juli 1956 te Vlissingen gehouden (afgedrukt in het Nieuws-Bulletin van 15 augustus 1956, kolom 145 e.v.), worden ongewijzigd goedgekeurd.

De Voorzitter deelt mede, dat de Penningmeester van de Bond, MR. G. J. KALF, in verband met drukke werkzaamheden de wens te kennen heeft gegeven, zijn functie binnenkort neer te leggen. Het Bestuur heeft met groot leedwezen van het besluit van de heer Kalf kennis genomen. In de volgende algemene ledenvergadering zal een voorstel van het Bestuur tot het benoemen van een nieuwe Penningmeester aan de leden worden voorgelegd, maar spreker acht het juist, reeds op

dit ogenblik de heer Kalf hartelijk dank te zeggen voor de voortreffelijke wijze, waarop hij zovele jaren de financiën van de Bond heeft beheerd. De vergadering betuigt door middel van een warm applaus haar instemming met deze woorden.

De Voorzitter wijst er vervolgens op, dat de gestadig stijgende druk- en papierkosten de laatste jaren de exploitatie van het Bulletin ongunstig hebben beïnvloed. De enige uitweg ziet het Bestuur — hoe ongaarne ook — in een verhoging van de jaarlijkse contributie. In de zomervergadering zal een voorstel van deze strekking worden ingediend, waarbij de jaarlijkse bijdrage voor gewone leden wordt gebracht van *f* 10.— op *f* 15.— en voor instellingen van *f* 15.— op *f* 25.—. De contributie van de leden, die tevens lid zijn van „De Museumdag”, zal *f* 10.— per jaar gaan bedragen. Geen wijziging wordt voorgesteld in de jaarlijkse bijdrage voor student-leden; deze blijft op *f* 5.— gehandhaafd.

De overweldigende belangstelling voor de excursie naar het Huis ten Bosch (met inbegrip van de introducés hebben zich ongeveer 140 personen aangemeld) heeft het Bestuur genoopt tot een splitsing in groepen. Omtrent de indeling en het vertrek van deze groepen doet de Voorzitter enige organisatorische mededelingen. Na de Directeur van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie bedankt te hebben voor de verleende gastvrijheid sluit hij daarop het huishoudelijk gedeelte van de vergadering.

Na een korte pauze, waarin door de goede zorgen van de staf van het R.K.D. alle aanwezigen een kop thee wordt aangeboden, gaat de heer TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER over tot een korte voordracht over de geschiedenis van het Huis ten Bosch. Aan de hand van een aantal lichtbeelden geeft hij allereerst een overzicht van

de bouwgeschiedenis van deze schepping van Pieter Post, waarvan in 1645 de eerste steen werd gelegd. Het „Huis in het Bosch” besloeg toen nog niet meer dan één grote zaal, de „Oranje-zaal”, met enige daaromheen gegroepeerde vertrekken. Na de dood van Frederik Hendrik in 1647 heeft Amalia van Solms de wanden van de Oranjezaal doen beschilderen met een groot aantal taferelen ter verheerlijking van de nagedachtenis van haar gemaal. Eerst vele jaren na het overlijden van de Koning-Stadhouder verkreeg Daniel Marot in 1735 opdracht tot „modernisering”: de vestibule is bij die gelegenheid vergroot en van een zandstenen pilastergevel voorzien en aan beide zijden van het gebouw werd een zijvleugel toegevoegd. Tegen het einde van de 18de eeuw vond wederom een verbouwing plaats. De Oranjevorsten vertoefden regelmatig in het paleis; Koningin Sophie, de eerste echtgenoot van Koning Willem III, heeft er tot haar dood in 1877 gewoond. Van de verwaarlozing en de beschadigingen gedurende de oorlogsjaren is het Huis ten Bosch thans geheel hersteld. Inwendig is na de Oranjezaal de Witte Eetzaal zeer bezienswaardig; deze zaal is door Marot ontworpen en nog in haar oorspronke-

lijke staat met een marmeren schoorsteen, een rijk stucplafond en grisailles van De Wit. De zgn. Chinese en Japanse zaal, aldus genoemd naar hun curieuze aankleding, zijn gerestaureerd en hetzelfde is het geval met de zgn. blauwe en groene salon, die resp. van vroeg-18de en laat-18de eeuws meubilair zijn voorzien. Onder de Oranjezaal bevindt zich de belangwekkende onderbouw met kruisgewelven, die geheel in de vorm is teruggebracht, die Pieter Post eraan heeft gegeven.

Een hartelijk applaus vertolkt de dank van de vergadering voor de korte en duidelijke inleiding van de Voorzitter en daarna begeven de aanwezigen zich met hun eigen vervoermiddel of in de speciale autobus naar het Huis ten Bosch, teneinde zich met eigen ogen op de hoogte te stellen van de bijzondere resultaten, die met de restauratie van dit paleisje zijn bereikt. De Bond beschouwt het als een groot voorrecht, dat hij zijn leden hiertoe in de gelegenheid heeft kunnen stellen. Bijzondere dank gaat dan ook uit naar onze Hoge Beschermvrouwe en Haar adviseurs, die op het verzoek van het Bestuur, een excursie naar het Huis ten Bosch te mogen organiseren, terstond welwillend hebben beschikt.

DE NIEUWE VLEUGEL VAN HET GEMEENTE MUSEUM TE ARNHEM

DOOR DR. R. VAN LUTTERVELT

Met de opening op 23 juni 1956 van een nieuwe, expresselijk voor het herbergen van de historische afdeling van stad en provincie gebouwde vleugel kwam het Arnhemse Gemeente Museum, na de voortreffelijke inrichting van de sectie voor kunst, andermaal vooraan in de gederen der plaatselijke musea. Het aspect dat deze uitbreiding biedt is aantrekkelijk. Met veel smaak zijn de voorwerpen, schilderijen, tekeningen en prenten gecombineerd; expositieblokken, vitrines en wat verder tot de „montuur” dient zijn voorbeeldig voor de hedendaagse opvattingen. Er werden nieuwe snufjes toegepast als voor de tekeningen licht geëst glas dat niet spiegelt, in de muren gelaten vitrines met schuin lopende achterwanden en met matglazen plafonds, waarboven elektrische lampen onzichtbaar zijn aangebracht, die een diffuus schijnsel verspreiden, en in hun eenvoud aardige statiefjes voor stadszegels. Dat in eerste instantie een enkel stuk nog niet een aan de hoogste eisen voldoende plaatsing kreeg is een omstandigheid die in iedere voor de eerste maal ingerichte museumafdeling kan voorkomen; immers pas wanneer hij geruime tijd met de stukken „geleefd” heeft vermag de museumbeheerder zich daarover een

definitieve mening te vormen. Zo komt het mij niet gelukkig voor dat de graftombe van Karel van Gelre uit elkaar genomen, in losse onderdelen geëxposeerd werd, als vormden gisant en reliefs niet één organisch geheel; zo kan men zich afvragen of de wapenrusting van dezelfde hertog niet aan allure zou winnen bij een levendiger en zorgvuldiger opstelling, op de wijze die de prachtige tentoonstelling van „Plattnerkunst” in Innsbruck in 1954 te zien gaf; zo kan men bezwaren opperen tegen het ophangen aan dunne stangen van het oude beschilderde balkenplafond dat afkomstig is uit een huis aan de Oeverstraat te Arnhem. Doch dit zijn, ik herhaal het, details, kwesties van smaak wellicht, waarover het goed twisten valt.

Na het vele schoons voor het oog dringen zich evenwel overwegingen van principiële aard op, die zwaarder wegen. Het begrip „historische afdeling”, het doel van de opzet dus, heeft hier mijns inziens wel eens te veel moeten wijken voor een op zichzelf prijzenswaardig kunstzinnig streven. Waarschijnlijk daardoor is het gekomen dat de systematiek, het lerende element, de wetenschappelijke zijde als men wil, niet de sterkste facet van deze historische afdeling werd. Bij een

rondgang blijkt de oudste geschiedenis van Gelderland, de praehistorie en de Romeinse tijd dus, in de benedenverdieping, in plaats van aan het begin boven, terecht te zijn gekomen. De zaal valt overigens zeer te waarderen. Wel héél ver staat zij af van die schoolmeester-achtige eindeloze rijen kasten boordevol vaak stoffige potten en scherven, van die pakhuisatmosfeer, welke menig museum op dit gebied nog niet zo heel lang geleden aan zijn publiek voorzette (en dat nog heden ten dage wel eens doet)! Wand, vloer, plafond en belichting zijn levendig van toon, zonder te veel aandacht voor zich op te eisen. De vitrines zijn gelukkig van formaat uitgevallen, vooral niet te diep, zodat de verleiding om te véél te bieden van de voor de leek op den duur dikwerf wat eentonig materie, wordt vermeden. Korte beschrijvingen van het getoonde zijn kosteloos voor de bezoekers verkrijgbaar. Practisch is dat de depots direct aan de zaal grenzen.

Het bekijken van dit gedeelte, maar veel meer nog van de zalen boven, waar het vervolg van het geschiedverhaal te zien is, zou voor de arge-loze bezoeker vergemakkelijkt kunnen worden door duidelijke opschriften, die de indeling van de stof in grote trekken aangeven. Deze wens klemte te meer omdat na de oudste tijden de chronologische indeling somtijds is verlaten voor een in soorten. Eerst komt een — blijkbaar vóór-namelijk op de aesthetische mérites der voorstel-

lingen gebaseerde — keuze uit de topografie, waarbij uiteraard de 18de eeuw domineert. Dan wordt men teruggevoerd naar de middeleeuwen, gerepresenteerd door kerkelijke objecten, muntwezen en herinneringen aan het hertogelijk Huis; daarop volgt de 17de eeuw met rechtspraak, gildewezen en gegraveerde portretten van enige prominente persoonlijkheden; vervolgens 18de en 19de eeuwse relieken en tenslotte krijgt de 17de eeuw nog eens een beurt in objecten van wooncultuur. Van hier leidt een trapje naar het reeds vermelde praehistorische gedeelte, waar de bezoeker dus aan het einde datgene vindt, waarmee hij had moeten beginnen.

Over de architectuur van professor Eschauzier niets dan lof. Hij heeft een ruimte weten te scheppen waarin het object prettig belicht wordt en voordelig uitkomt. De wijze waarop, door een heel groot venster en een terras, het wijdse uitzicht op de Rijn — Gelderse rivier bij uitstek! — werd geopend is meesterlijk.

Eén wens tenslotte nog: in deze gehele afdeling staat slechts één stoel: die voor de zaalwachter. Ik hoop dat in de toekomst het publiek er ook een paar krijgt. Maar veel méér hoop ik dat deze eerste waarlijk moderne historische afdeling in ons land een voorbeeld voor vele van onze andere musea mag zijn. Het materiaal om op dit gebied goede resultaten te bereiken is in Nederland waarlijk méér dan rijkelijk genoeg voorhanden!

HET MUSEUM OF ENGLISH RURAL LIFE TE READING

DOOR DR. J. M. G. VAN DER POEL

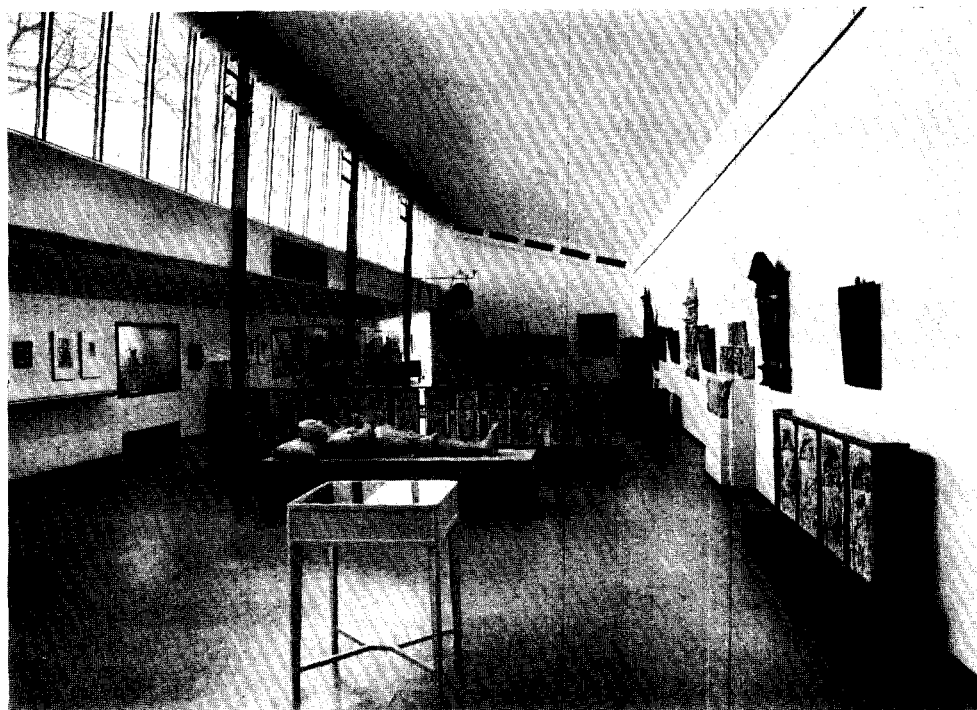
De Tweede Wereldoorlog heeft in Engeland een totale ommekeer op landbouwgebied teweeg gebracht. De noodzakelijkheid om de voedselproductie te vergroten veroorzaakte in enkele jaren tijds een volledige verandering van bedrijfsmethoden. De landbouw-tractor verving het voor de oorlog nog alomtegenwoordige paard en met de tractor deden tal van nieuwe machines hun intree. Als noodzakelijk complement van deze vernieuwingen op landbouwgebied moest ook het bedrijf van de dorpsmid een verandering ondergaan. Zijn outillage werd gemoderniseerd en de oude smidse kreeg het karakter van een garage-bedrijf, waar meer gesleuteld dan gesmeed werd.

De vernieuwing drong langzamerhand door in alle geledingen van de plattelandssamenleving; ook in de boerenwoning, waar het zware traditionele huisraad vervangen werd door praktische moderne gebruiksvoorwerpen.

Onder de indruk van deze snelle gedaanteverwisseling stichtte de Universiteit van Reading in het voorjaar van 1951 het Museum of English Rural Life. Reading werd door de initiatiefnemers de aangewezen plaats van vestiging geacht, omdat de landbouw aan deze universiteit sinds lang een belangrijke plaats innam en de universiteitsbibliotheek ruim voorzien was van oude landbouwliteratuur en werken op landbouwhistorisch gebied. De universiteit nam de financiering van het museum voor zijn rekening en stelde een groot gebouw ter beschikking, waarin thans een deel van de collectie ter bezichtiging is opgesteld. Ook de werkkamers van de wetenschappelijke en technische staf (momenteel resp. 6 en 2 man) en het administratieve personeel zijn hierin ondergebracht.

In de onmiddellijke nabijheid van het gebouw heeft men de beschikking over zeer ruime depots, die nog jaren lang plaats kunnen bieden aan

DE NIEUWE VLEUGEL GEMEENTE MUSEUM TE ARNHEM

Arnhem, Gemeentemuseum, Historische afdeling.

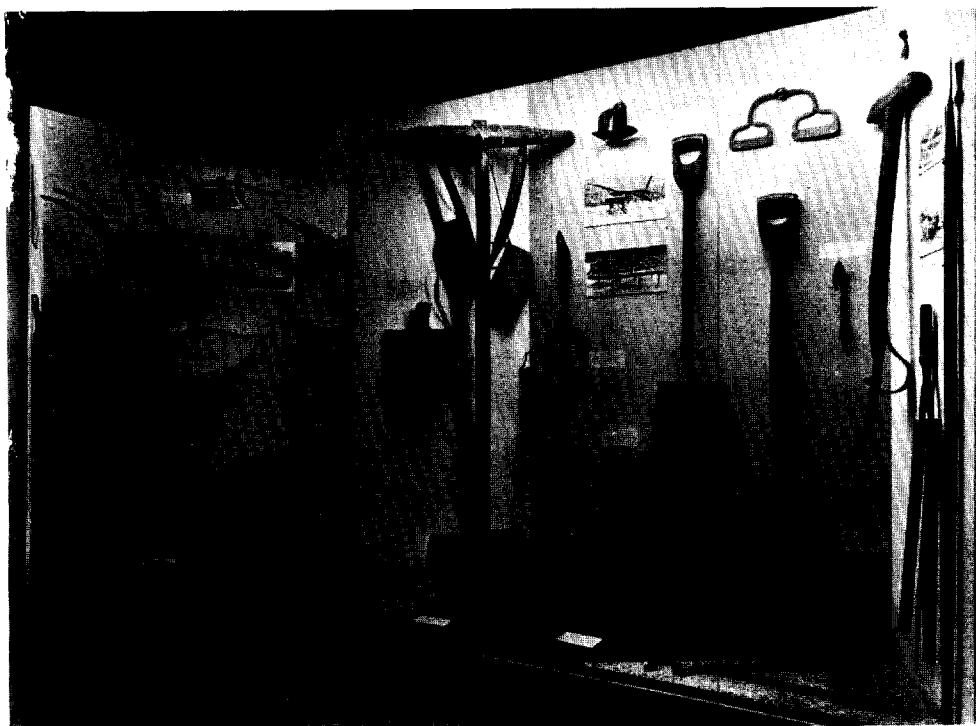
Arnhem, Gemeentemuseum, Historische afdeling.

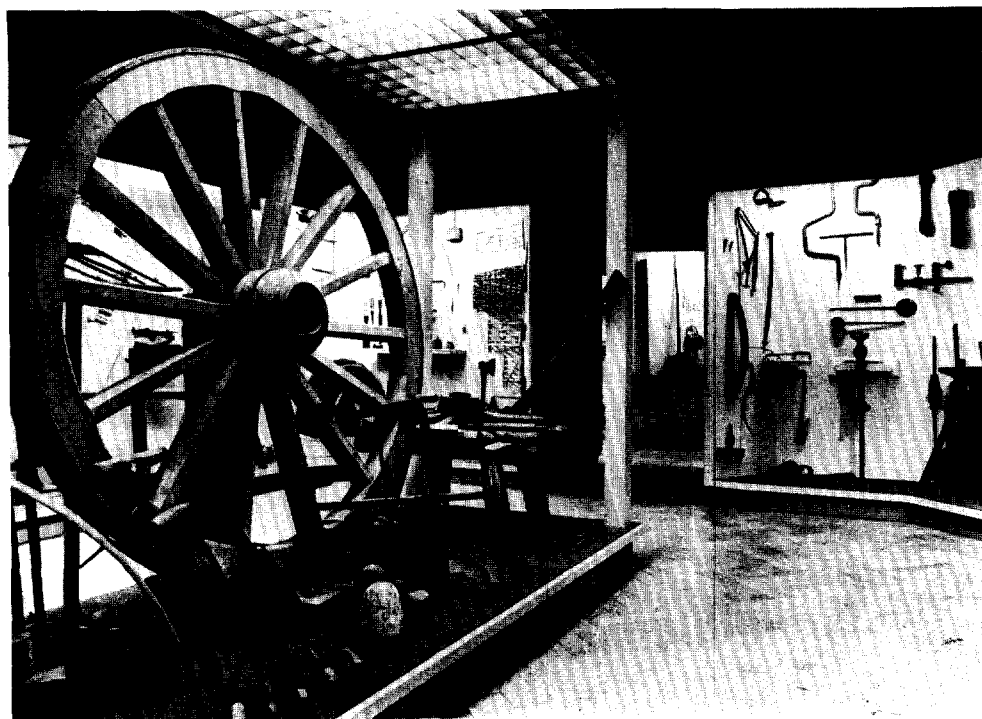
Arnhem, Gemeentemuseum, Prachistorische en Archeologische afdeling, glasopstelling.

Arnhem, Gemeentemuseum, Historische afdeling.

Afb. 1. Werktuigen en gereedschappen

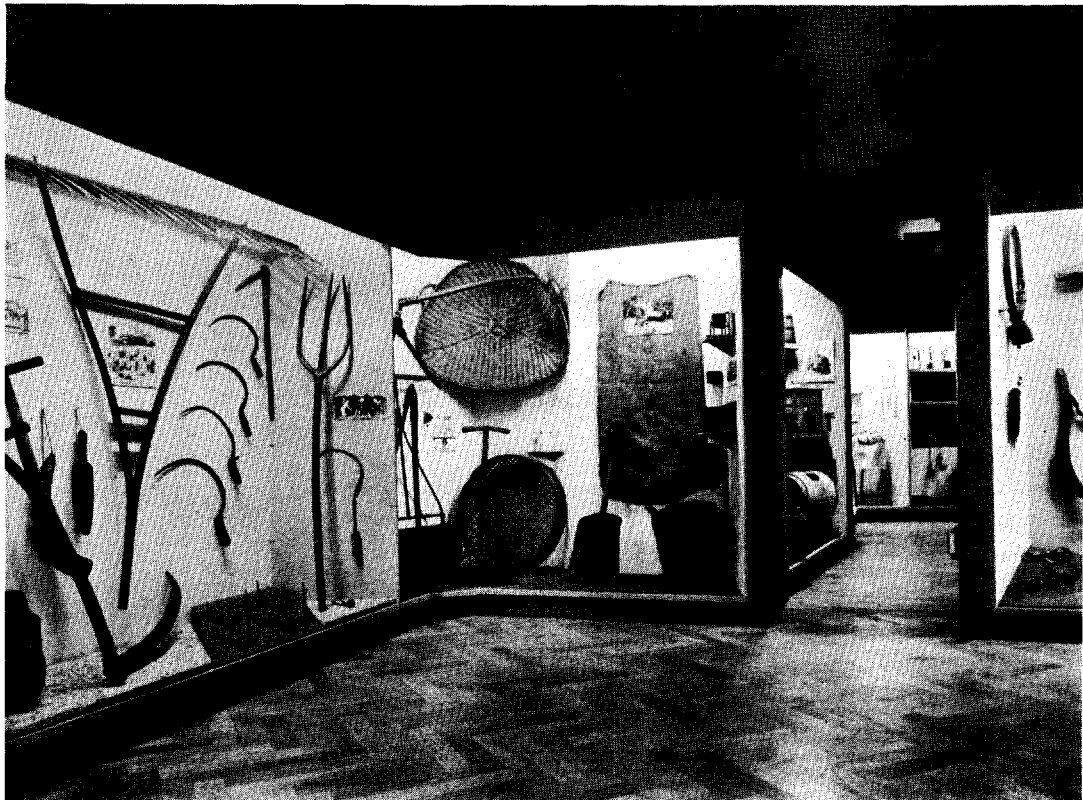

Afb. 2. Gereedschappen van Wagenmaker en Smid.

(Foto's, Museum Reading)

Afb. 3. Landbouwwerktuigen.

Afb. 4. Landbouwwerktuigen.

(Cliché's Museum of English Rural Life te Reading.)

massale objecten als boerenwagens, dorsmachines e.d., zelfs indien de aanvoer van deze voorwerpen even groot blijft als in deze eerste jaren na de oprichting het geval was. Want het initiatief van de Universiteit van Reading heeft alom in den lande grote weerklank gevonden. Van alle kanten stroomden de schenkingen toe, niet alleen van particulieren, maar ook, en niet in de laatste plaats, van de zijde van andere musea. Het Victoria and Albert Museum bijvoorbeeld stond enkele zeer belangrijke volkskundige collecties aan het nieuwe museum af. In de pers en radio werd de oprichting van het Museum of English Rural Life met vreugde begroet en reeds vóór de officiële opening werkte het museum mee aan een televisie-uitzending over de landbouw in het midden van de vorige eeuw. Hoe groot de belangstelling is, moge blijken uit de mededeling, dat het museum in 1955 reeds 5000 voorwerpen ontvangen had en dat in het eerste jaar na de openstelling 6000 personen een bezoek aan het museum brachten.

Het Museum of English Rural Life tracht een drietal doeleinden te verwezenlijken. Het wil nl. de functies van instituut voor wetenschappelijk historisch onderzoek, van museum en voorlichtingsorgaan voor andere musea combineren. Deze functies gaan ten dele in elkaar over en zijn dientengevolge niet scherp te onderscheiden. Men zou het wellicht het beste zo kunnen formuleren, dat het museale beheer in directe dienst staat van het historische onderzoek. Het onderzoek staat voorop en de presentatie komt pas op de tweede plaats. In dit opzicht gelijkt het museum geheel op een universitair research-instituut. Dat het museum is voortgekomen uit een universiteit en dat de lector in de agrarische geschiedenis van deze universiteit optreedt als directeur van het museum is hieraan niet vreemd.

De wetenschappelijke staf houdt zich voornamelijk bezig met onderzoek in archieven en bestudering van de oude landbouwliteratuur. De aldus verkregen gegevens worden aangevuld door middel van vragenlijsten en gesprekken met oude boeren. De resultaten van de onderzoekingen zullen te zijner tijd in een serie monografieën worden gepubliceerd. Een studie over de historische ontwikkeling en verspreiding van de Engelse boerenwagens, over liefdadige verenigingen en hun emblemen (de z.g. Friendly Societies), en over de Engelse landbouw in de Romeinse tijd zijn in een vergevorderd stadium van voorbereiding. Veel tijd wordt ook besteed aan het verschaffen van gegevens aan wetenschappelijke

onderzoekers, die zich tot het museum wenden om hulp.

De belangrijke plaats, die aan het historische onderzoek wordt toegekend, betekent echter niet, dat de presentatie wordt verwaarloosd.

Op bijzonder smaakvolle en overzichtelijke wijze zijn in de benedenverdieping van het museum de verschillende voorwerpen in zes zaaltjes opgesteld. Overal heeft men staande vitrines langs de wanden gebouwd die aan de voorzijde niet met glas afgesloten zijn, maar opengelaten worden, opdat men de voorwerpen ook van zeer nabij kan bezichtigen. De binnenkant van deze vitrines zijn gesausd in lichte moderne tinten; ieder vertrek in een andere kleur (geel, blauw, groen rose, enz.). De verlichting geschiedt met achter deklatten weggewerkte t.l.-buizen. Ofschoon deze open vitrines onmiskenbare voordelen bieden en voor landbouwgereedschappen een vrijwel ideale oplossing vormen, vraag ik mij toch af of zij op den duur voor huishoudelijke voorwerpen e.d. zullen voldoen. Bezoekers zullen in vele gevallen de neiging niet kunnen onderdrukken verschillende voorwerpen in de hand te nemen, om dan nog maar niet te spreken van de mogelijkheid tot diefstal van de talloze kleine objecten. Sommige voorwerpen heeft men dan ook verbonden aan een alarminstallatie en men hoopt dat de vele waarschuwingsbordjes, die daarop attenderen, een preventieva werking zullen hebben. Een ander bezwaar is natuurlijk de vervuiling, die bij een open vitrine nu eenmaal na zeer korte tijd optreedt.

De inrichting van de zaaltjes is als volgt. In de hall bevindt zich een toonbank, waaraan men zijn toegangsbewijs, prentbriefkaarten en publicaties van het museum kan kopen. In deze ruimte zijn tevens de landbouwgereedschappen ondergebracht. Korte onderschriften en foto's van illustraties uit oude handschriften en boeken verklaren, meestal zeer duidelijk, het gebruik. De grotere werktuigen, ploegen, eggen, zaaimachines enz. blijven voorlopig nog in de depots. De aanwezige landbouwgereedschappen waren — ook in de andere musea, die ik bezocht (Curtis Museum, Alton en Castle Museum, York) — over het algemeen van betrekkelijk jonge datum. De meeste waren niet ouder dan de tweede helft van de 19de eeuw, maar het type van dit landbouwgereedschap is in de meeste gevallen veel ouder dan ons materiaal uit dezelfde periode, omdat bij ons na het midden van de 19de eeuw het lichte Amerikaanse gereedschap zeer spoedig algemeen in gebruik kwam. Het is voor mij dan ook onbegrijpelijk, dat een man als Staring de

Nederlandse boer omstreeks het midden van de vorige eeuw steeds weer opnieuw voorhield, dat zijn Engelse bedrijfsgenoot hem ver vooruit was. Met de wetenschap, dat deze oude typen van gereedschap nog tot in de Tweede Wereldoorlog in Engeland werden gebruikt, kan ik niet anders concluderen dan dat onze landbouwvoormannen in de vorige eeuw zich óf, met de beste bedoelingen overigens, hebben schuldig gemaakt aan het geven van een wel zeer geflatteerde voorstelling van de Engelse landbouw óf dat zij, nogal naïef, gemeend hebben dat de grote bedrijven van de gentlemen-farmers, de model-bedrijven en proefboerderijen van die tijd, het peil van ontwikkeling aangaven, waarop de gehele Engelse landbouw zich bevond.

In het tweede zaaltje is keukengerei opgesteld. Een open schouw uit een oude boerderij doet hier dienst als blikvanger. Naast allerlei huisraad en kookgerei, vindt men er gereedschap voor zuivelbereiding, bierbrouwen en wasbehandeling. Een kleine, gesloten vitrine met strikjes en geplooid kraagjes getuigt van de zorg, die de Engelse boerin besteedde aan haar opschik. Het spinwiel en weefgetouw en de daarbij zo nodige verlichtingsattributen ontbreken in deze afdeling uiteraard niet. Een volgend vertrek is gewijd aan de verschillende plattelandsambachten (gereedschap van de wagenmakerij, smidse, timmerwinkel, tuigmakerij, enz.), terwijl in een nevenvertrekje enige archivalia en oude boeken worden tentoongesteld.

Het vijfde vertrek herbergt een veelsoortige inhoud, welke varieert van een veearts-instrumentarium tot kostuumonderdelen en paarden-tuigornamentjes. Het laatste vertrek wordt gereserveerd voor het houden van lezingen en het organiseren van tijdelijke exposities, die meestal afkomstig zijn uit andere musea. Het Museum of English Rural Life heeft zelf ook reeds herhaalde malen exposities met eigen materiaal voor andere musea en landbouw-tentoonstellingen verzorgd.

Aan de conservering van het verworven materiaal wordt speciale aandacht besteed. Het museum beschikt over een goed ingerichte werkplaats, waarin alle binnenkomende voorwerpen worden behandeld en de verschillende in de handel zijnde bestrijdingsmiddelen tegen houtworm en roest worden getest. Van de resultaten van dit onderzoek maken lokale musea een ruim gebruik. Ook zenden zij wel voorwerpen ter behandeling op naar het Museum of English Rural Life. Op deze wijze begint het museum reeds de vrijwillig op zich genomen taak van centrum

en vraagbaak voor de lokale musea te vervullen. Ook op het gebied van de presentatie en het beschrijven van de verzamelingen tracht het Museum of English Rural Life een voorbeeld te stellen. Evenals bij onze oudheidkamers het geval is, worden de plaatselijke musea in Engeland meestal beheerd door enthousiaste dorpsnotabelen, wie het echter in vele gevallen aan deskundigheid en tijd ontbreekt om voor een wetenschappelijk museumbeheer zorg te kunnen dragen. In de meeste gevallen wordt er geen aantekening gehouden van het museumbezit. Zelfs een inventarisboek ontbreekt in vele gevallen, om van stamkaarten, standinventarissen e.d. nog maar niet te spreken. De activiteit van deze beheerders richt zich uitsluitend op het verzamelen. Van het eigenlijke beheer komt weinig of niets terecht en men geeft zich geen of te weinig rekenschap van de geschiedenis van de voorwerpen, die men verzameld heeft.

De oorspronkelijke opzet van het Castle Museum te York¹, dat momenteel op deskundige wijze beheerd wordt, levert hiervan een illustratief voorbeeld.

De kern van de zeer rijke collecties wordt gevormd door voorwerpen welke destijds door een plaatselijk medicus, J. L. Kirk, werden verzameld. Een zo volledige collectie zou heden niet meer bijeengebracht kunnen worden. Wat Kirk deed was dus zeer belangrijk. Maar indien hij hem bekende gegevens schriftelijk had vastgelegd, zou de collectie voor het historisch onderzoek veel meer waarde hebben dan thans het geval is. In de landbouw-afdeling van de Kirk-collectie bevindt zich bijvoorbeeld een ploeg van een type, dat in Kent gebruikt werd. De aanwezigheid van deze ploeg stelt de landbouwhistoricus onmiddellijk voor een aantal vragen, waarop hij geen antwoord krijgt. Haalde Kirk deze ploeg uit Kent? Dat lijkt niet waarschijnlijk, omdat hij zich praktisch uitsluitend specialiseerde op Yorkshire. Maar als hij deze ploeg in Yorkshire vond, hoe kwam die ploeg daar dan? Werd hij meegenomen door een boer uit Kent, die zich in Yorkshire gevestigd had of hebben de boeren in een deel van Yorkshire op een gegeven ogenblik de voorkeur gegeven aan het Kentse, boven hun eigen ploegtype? Het antwoord op dergelijke vragen valt nu niet meer te geven en daardoor is de aanwezigheid van deze ploeg in het Castle Museum voor de historicus

¹ Zie hierover: D. F. Lunsingh Scheurleer, "Het Castle Museum te York", *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 6e S. 9 (1956), Kol. *177.*180.

weinigzeggend. Een analoog geval in ons land is de Drentse ommesmijter, die in het Gewestelijk Historisch Museum te Appingedam wordt bewaard. Dit ploegtype is in Noord-Groningen nooit in gebruik geweest.

Het Museum of English Rural Life tracht nu de beheerders van de lokale musea te bewegen bij de verwerving van de objecten tevens na-vraag te doen naar het verspreidingsgebied, de geschiedenis en naar de wijze waarop deze voorwerpen gebruikt werden en het resultaat van deze nasporingen schriftelijk vast te leggen. Na ampele bestudering van de opzet van het administratieve beheer van de Skandinavische volkskunde-musea, heeft men te Reading een systeem van registratie en inventarisatie ontworpen, dat tevens dienstbaar is gemaakt aan de historische documentatie van de voorwerpen. Dit systeem is zo eenvoudig mogelijk gehouden; het maakt toch een voldoende controle op het museumbezit mogelijk en het bevat tevens de gegevens die de wetenschappelijke onderzoeker nodig heeft. Men heeft er thans een bijna zesjarige ervaring mee

en tot dusverre heeft het in de praktijk aan de verwachtingen voldaan. In één van de zaaltjes van het museum wordt de gehele opzet van het systeem op aanschouwelijke wijze uiteengezet om de beheerders van de lokale musea tot navolging te bewegen. Ook in woord en geschrift werd het systeem herhaaldelijk door de directeur van het museum gepropageerd².

Het laat zich aanzien, dat het Museum of English Rural Life, dank zij de hoge eisen, die men èn aan het museale beheer èn aan het historische onderzoek stelt, de geschiedenis van het Engelse platteland een grote dienst zal bewijzen en in de toekomst wellicht ook op internationaal niveau een eerste plaats onder de instellingen op dit gebied zal innemen.

² J. W. Y. Higgs, "The Museum of English Rural Life", *The Museums Journal* 52 (1952), pp. 200-205; Museum of English Rural Life, Report 1951-1954; J. W. Y. Higgs, "The Museum of English Rural Life, Reading", *Museum* 6 (1953), pp. 121-127; *A guide to the Museum of English Rural Life* (1955).

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

- *Amersfoorts Gemeenschaps-Huis* (Paulus laan 1). Gooise schilders en beeldhouwers -1 juli
- *'t Oude Wevershuys* (Muurhuizen 227). Japane ontwerpen voor stofdruk -20 juni

AMSTERDAM

- *C. G. A. Corvey Papiergroothandel* (Keizersgracht 285-291). Toegepaste grafiek (E. F. Bach) -17 juni
- *Galery*. De Jodenbuurt, gisteren, vandaag, morgen -21 juni
- *Rijksmuseum*. Michiel de Ruyter -1 juli
- *Prentenkabinet*. Nederlandse moderne tekeningen -1 juli
- *Stedelijk Museum*. Zora Matic' -17 juni
- Guillaume Stassen -17 juni
- Livinus van de Bundt -23 juni
- De Stuwing -30 juni
- H. van Lith -1 juli
- *Zoölogisch Museum*. Broedzorg -mei '58
- Linnaeus -8 juli

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Stichting Voortgezet Bouwkundig Onderwijs -23 juni
- Collectie Kunstgewerbemuseum Keulen 6 juli-15 sept.
- *Rijksmuseum voor Volkenkunde Het Neder-*

landse Openluchtmuseum. Bouwkunst ten plattelande -1 nov.

Marktgang -1 nov.

BARENDRECHT

- *Kunstzaal Sans Souci* (Julianastraat 19). J. Jongert 27 juni-7 juli

BREDA

- *Cultureel Centrum De Beyerd*. Plastiek in ceramiek (3 Belgen: Caille, Jefferys, Strebelle) -14 juli

DEN BRIEL

- *Trompmuseum*. Watergeuzen in Brielle -1 sept.

DELFT

- *Amalia van Solmsstraat* 6. Jan de Groot -1 sept.
- *Stedelijk Museum Het Prinsenbof*. De molen 15 juni-28 aug.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Deventer in reflex. Fotoreportage Deventer oud en nieuw door W. van Heusden 29 juni-15 juli

DIEVER

- *Nieuwe Gemeentehuis*. Oude meesters 19 juni-17 aug.

DINTELOORD (gem. Prinsenland)

- *Gemeentehuis*. De Boer in de Nederlandse Schilderkunst -24 juni

- DORDRECHT**
 — *Dordrechts Museum*. Een keuze uit de Rijksverzameling van Bilderbeek-Lamaison. Ma. gesloten -1 juli
- EERSEL**
 — *Gemeentehuis*. Nicolaas Eekman juni
- ENKHUIZEN**
 — *Rijksmuseum Zuiderzeemuseum*. De zeevaart 20 juni-4 juli
 Bodenvondsten uit het Zuiderzeegebied 12 juli-1 nov.
- 'S-GRAVENHAGE**
 — *Gemeentemuseum*. Collectie Moltzau -24 juni
 Odilon Redon -24 juni
 Guggenheim-collectie 25 juni-1 sept.
 50 jaar in film en affiche -22 juli
 Piet Mondriaan juni
 Weet u wat een prent is. Spoorwijk Jonckbloetplein -24 juni
 Weet u wat een prent is. Spoorwijk Alb. Thymstraat 24 juni-8 juli
 Weet u wat een prent is. Zuiderpark bij openluchttheater 8 juli-22 juli
 — *Kunstzaal Plaats*. J. Meine Jansen -21 juli
 — *Museum voor het Onderwijs*. Zeevaart -1 sept.
 Aardewerk -1 sept.
 Herbarium -1 sept.
 — *Panorama Mesdag*. Bogtmans en Bolding -30 juni
 — *Vrije Academie* (Hoefkade 101). Fototentoonstelling. Images Inventées. Werkd. 10-17, 19.30-22 -6 juli
Galerie De Posthoorn (Lange Voorhout 54). „Zwart-Wit” (tekeningen) -20 juni
- GROENLO**
 — *Grols Museum*. Groenlo in tekening en prent -16 juli
- GRONINGEN**
 — *Groninger Museum voor Stad en Ommelanden*. 10 jaar kerkbouw De Ark -22 juni
- HAARLEM**
 — *Museum Het Huis Van Looy*. Genootschap Kunst zij ons doel. Werkd. 10-12.30; 13.30-17; zo. 14-17 -17 juni
 — *Vishal*. Grafiek uit de bloeitijd van het Duitse Expressionisme -?
- HEERDE**
 — *Kasteel Vosbergen*. Oude meesters -1 okt.
- HOENSBROEK**
 — *Kasteel Hoensbroek*. De sfeer der Romantiek -1 juli
 Het begin -2 sept.
- HOORN**
 — *Westfries Museum*. Zilver uit het Noorderkwartier 27 juni-28 juli
- KAMPEN**
 — *Koornmarktspoort*. Vakgroep beeldende kunsten van Bond van Chr. kunstenaars -6 juli
 Kunst in de reclame 8-26 juli
- LAREN**
 — *Kunstzaal Hamdorff*. Gooise schildersvereniging -15 juli
 — *Singer Memorial Museum*. Meesters van de Haagse School en tijdgenoten -15 juli
- LEIDEN**
 — *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Mensen in miniatuur? De wereld van het poppenspel -1 okt.

MEDEDELINGEN

ZOMERVERGADERING EN EXCURSIE

Ingevolge het besluit van de algemene ledenvergadering van 30 maart 1957 zal de Zomer-
 vergadering van de K.N.O.B. met de daaraan verbonden excursie worden gehouden op

vrijdag en zaterdag 12 en 13 juli a.s. te Assen.

Verkort programma:

vrijdag 12 juli:

- 14.00 uur. Samenkomst in de Statenzaal te Assen.
 17.00 uur. Ontvangst vanwege de Provinciale Staten van Drenthe in de z.g. Balzaal.
 19.00 uur. Diner in hotel Bellevue te Assen.
 20.15 uur. Vergadering.

zaterdag 13 juli:

Excursie door de provincie Drenthe, waarbij o.a. gereden wordt langs Vries, Zuidlaren, Anloo, Gieten (lunch), de Hondsrug, Emmen, Orvelte, Westerbork.

Een uitvoerig programma zal de leden van de K.N.O.B. worden toegezonden.

Leden van de Museumdag zijn welkom.

I.v.m. seizoendrukte en beperkte hotelaccomodatatie te Assen wordt de deelnemers aangeraden t i j d i g logies te bespreken.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Niekerk. Bij het voortgezet onderzoek van het borgterrein te Faan is gebleken, dat zich onder de resten van de in 1735 verbouwde en ver-grote borg overblijfselen bevinden van een middeleeuwse, in 1392 voor het eerst genoemde stins. Het betreft een eenvoudig, rechthoekig gebouw, $\pm 10 \times 12$ m groot. Deze kernbouw is naderhand met een dwarsvleugel uitgebreid, waardoor een L-vormig complex ontstond. Na een verbouwing en tussentijdse uitbreiding in 1625, waarbij het bouwwerk aan weerbaarheid inboette, kwam de laatste wijziging in 1735 tot stand. Het grondplan werd toen symmetrisch gemaakt door toevoeging van een z.o.-vleugel. Onder de oudste stins komen talrijke greppels en uit turf opgezette putten aan het licht, welke wijzen op een nog vroegere bewoning. *R.O.B., Amersfoort.*

FRIESLAND

Goënga. Bij een wegverbreding tussen Goënga en Speersterdijk werden sporen aangetroffen van een verlaten 12de tot 13de eeuwse nederzetting. *R.O.B., Amersfoort.*

DRENTE

Vries, (gem. Vries). Het onderzoek van de versterkte nederzetting werd voortgezet. Er zijn minstens twee bouwfasen te onderscheiden. Tot nu toe werden een negental kleine gebouwtjes gevonden, doch de verwachte boerderij kwam nog niet voor den dag. *B.A.I., Groningen.*

Oudemolen, gem. Vries. Een in een weiland gelegen grafheuvelfragment (tum. 11) bleek door de eigenaar grotendeels te zijn geslecht. De plattegrond kon worden onderzocht. Het bleek een brandheuvel te zijn, aangelegd op oud akkerland. Vondsten van betekenis kwamen niet voor den dag. *B.A.I., Groningen.*

OVERIJSSSEL

Mander. Bij Grafheuvelonderzoek bevond zich in de steentijdheuvel een centraal graf in de vorm van een steenkist, waarin een lijksilhouet (hurkhouding) werd aangetroffen. Boven de steenkist was een nabijzetting aanwezig, bestaande uit een boomkist.

In de bronstijdgrafheuvel bevonden zich 5 centrale graven, 11 randgraven en een krans van 18 palen. Van de centrale graven hebben drie een gebouwtje gehad (dodenhuisje), de andere twee hadden op iedere hoek een paalgat. Laatst genoemde graven zijn de oudste. Over deze vijf hoofdgraven is een primair plaggenheuvel opgeworpen. Naderhand is deze plaggenheuvel uitgebreid tot aan de rand van de palissade. Verschillende graven bevatten boomkisten. *Oudheidkamer Twentbe, Enschede.*

GELDERLAND

Nijmegen. Bij de opgravingen in de Lange Nieuwstraat te Nijmegen kwam een vijftigtal graven, waarvan enkele met bijgiften, aan het licht. In hoeverre 5de eeuwse begravingen aanwezig zijn, is niet duidelijk. Georiënteerde graven zijn gewoonlijk de jongste; ze zijn hier vrij talrijk en bevatten geen grafgiften. Interessant zijn de woningsporen uit het begin van de 1ste eeuw na Chr., voornamelijk in de vorm van een slingerende, vergraven strook (afvoergreppel?). *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.*

Ubergen. Op de Kopse Hof kwamen slechts geringe sporen van de oostelijke annex van het Oppidum Batavorum aan het licht. Zeer weinig scherven — 1ste eeuw. Het onderzoek is voltooid. *Rijksmuseum v. Oudheden, Leiden.*

UTRECHT

Zuilen. Op het terrein van het voormalige klooster Mariëndaal zijn funderingen gevonden van koor en schip van de kapel. Koor ± 80 cm dieper gefundeerd. Breedte van de gevonden

fundamenten 1.20 m. Juist voor de ingang van het koor bevinden zich gemetselde grafkelders, meer naar het westen begravingen in houten kisten. Ten noorden en ten oosten van de kapel kwamen belangrijke fundamentresten van kloostergebouwen uit verschillende perioden aan het licht. Ook werden interessante tegelvondsten gedaan. *Dienst Openbare Werken, Utrecht.*

NOORD-HOLLAND

Akersloot. In een perceel land ten oosten van het kerkmeertje werden bij egalisatiewerken funderingen van ruim 1 m breedte gevonden. Het muurwerk bestond uit kloostermoppen. Wellicht gaat het hier om overblijfselen van het versterkte huis van de Heren van Akersloot; hun geslacht is reeds in het begin van de 14de eeuw uitgestorven. Het kasteel zal vóór 1600 verdwenen moeten zijn. Een onderzoek wordt ingesteld. *R.O.B., Amersfoort.*

Texel. Op Texel kwamen scherven aan het licht van inheems en Merovingisch aardewerk, alsook van Duits steengoed en blauwgrijze waar. *Museum Schokland.*

ZUID-HOLLAND

Noordwijkerhout. Naar aanleiding van persberichten, dat op het Langeveld onder Noordwijkerhout een vuurstenen sikkkel met houten handvat in een veenlaag zou zijn ontdekt, hebben vanwege het Instituut voor Prae- en Protohistorie te Amsterdam twee verkenningen plaatsgevonden. Gebleken is, dat inderdaad een vuurstenen sikkkel aan het licht is gekomen uit een veenlaag, doch zonder houten handvat. Bij de tweede verkenning deelde de vinder, de draglinemachinist de heer J. A. Steenvoorden, mede, dat de sikkkel ergens uit het midden van het veenprofiel afkomstig moet zijn. Met het oog op het palynologisch onderzoek is het veenprofiel bemonsterd. Het is te betreuren, dat de vondsten op het Langeveld niet in een vroeger stadium van het ontginningswerk hebben geleid tot een systematisch oudheidkundig bodemonderzoek. Op enkele plaatsen zouden nl. twee woonlagen zijn vastgesteld — met name door de heer en mevrouw De Raaf —, bevattende twee verschillende ceramiektypen, nl. in de onderste laag dikwandig, sterk met kwartsgruis verschaald aardewerk, soms versierd met opgelegde ban-

den met vingertopindrucksels en daarboven zgn. Fries-Bataafs aardewerk — daaronder te verstaan inheemse ceramiek uit de tijd omstreeks het begin der jaartelling. *Instituut voor Prae- en Protohistorie, Amsterdam.*

ZEELAND

Haamstede. In de Brabers werden ten noorden van de in het vorige jaar opgegraven inheemse nederzetting uit de Romeinse tijd thans duidelijke sporen van bewoning uit het Neolithicum aangetroffen. Met het onderzoek van deze vindplaats is een aanvang gemaakt. Aardewerkfragmenten en tal van vuurstenen werktuigen, o.a. tien pijlpunten en een fragment van een gepolijste bijl, kwamen reeds te voorschijn. Ook werden verschillende paalgaten gevonden, hetgeen op de aanwezigheid van een nederzetting kan wijzen. De opgraving wordt mogelijk gemaakt door de medewerking van de Dienst Herverkaveling Schouwen en Duiveland en de Cultuurtechnische Dienst. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Echt. Bij wegaanleg in de gemeente Echt zijn te Echt-Annendaal, op de grens van het hoogterras en de Sluffert resten van Romeins vaatwerk, zoals kruiken, voorraadpotten, wrijf-schalen, borden, enz. te voorschijn gekomen uit het wegtalud. Vermoedelijk betreft het hier een reeds bij vroegere werkzaamheden aangesneden grafveld. Het aardewerk dateert uit de 2de en 3de eeuw na Chr.

Eveneens werd Romeins vaatwerk gevonden bij het maken van een putje in het Diergaardebos. Het betreft hier een terra-sigillatabord, een terra-sigillata kommetje en een wit pijp-aarden kruikje. Vermoedelijk 3de eeuw. *R. Geurts-Streekmuseum, Echt.*

ZUIDERZEEGEBIED

Oostelijk Flevoland. De zandzuiger „Ammerstol”, die werkzaam is ten noordwesten van Lelystad in verband met de opspuiting van het terrein voor de toekomstige stad, heeft weer een aantal beenderen van prehistorische dieren aan het licht gebracht. Daarbij bevinden zich een weinig beschadigd dijbeen van een mammoet, enkele wervels en dijbeenfragmenten vermoedelijk van wilde runderen en nog en-

kele resten van een steppenwisent en van een groot hertachtig dier.

Nabij Roggebot werden bij ontginningswerkzaamheden in de droogvallende grond beenderen van huisdieren gevonden: paard en runderen. Bovendien is een fragment van een laat-middeleeuwse kan als losse vondst aangebracht.

Een onderzoek van een klein scheepswrak op Het Spijk, zuidwest van Elburg, leerde dat het een slechts enkele tientallen jaren geleden ondergegaan vissersscheepje betrof, dat kon worden opgegeven.

Uit een proefgraving ten westen van de schaapskooi, zuidelijk van Roggebotsluis, bleek een daar aanwezig scheepswrak eveneens van vrij jonge datum te zijn en wel van de XIXde eeuw. Het was het type van een praam zoals het vorig jaar op kavel H 49 in de Noord-

oostpolder werd opgegraven. Het wrak is prijsgegeven. *Museum Schokland*.

RESTAURATIES

Voor het Archaeologisch Instituut der Rijksuniversiteit te Utrecht werden enkele Egyptische bronzen gereinigd en geconserveerd. Hierbij bleek, dat onder aan een aanorsting van ruim 1 mm dikte het oude oppervlak nog vrijwel geheel aanwezig was. Door de reiniging werd het mogelijk tal van details van kleding en versiering te observeren. De meeste van deze bronzen zijn om een zandige leem(?) -kern gegoten. *R.O.B., Amersfoort*.

Voor het Biologisch-Archaeologisch Instituut der Rijksuniversiteit te Groningen werd een bij de opgraving te Vries aan het licht gekomen bronzen halsring gereinigd. *R.O.B., Amersfoort*.

HEERLEN, een bouwfragment met de naam Marcus Sattonius Iucundus.

Op 11 mei 1957 is een einde gekomen aan de opgravingen op het uitgestrekte terrein van het Romeinse badgebouw te Heerlen, dat wordt ingesloten door de Coriovallumstraat, de Kruisstraat en de Deken Nicolayestraat. Het onderzoek, dat zich heeft uitgestrekt over de jaren 1940, 1941, 1952, 1954, 1956 en 1957, is wel op een buitengewoon verrassende wijze geëindigd.

In de voorlaatste week van de jongste opgravingscampagne werd, ten zuidoosten van de thermen, een zandstenen bouwfragment gevonden, waarop een opschrift voorkomt dat niet alleen van groot belang is voor de geschiedenis van Romeins Heerlen, maar dat ook wanneer men het in een ruimer kader plaatst, hoogst interessant moet worden genoemd. De inscriptie is niet geheel volledig, maar om diverse redenen is het mogelijk de ons ter beschikking gekomen tekst met een zeer grote mate van waarschijnlijkheid aan te vullen tot wat oorspronkelijk op de steen te lezen moet zijn geweest:

FORTVNE · [REDVCI]
M · SATTONIVS · IV [CVN]
DVS · DEC · C · V · T · BALI [NEO]
RESSTITVT [O ·] JV · S · L · [· M]

„Ten aanzien van Fortuna redux is M(arcus) Sattonius Iucundus, dec(urio) (= lid van de gemeenteraad) van C(olonia) U(Ipia) T(raiiana) (= Xanten), door het badgebouw te restaureren

zijn gelofte nagekomen, gaarne (en) met reden” (V · S · L · M = votum solvit libens merito).

De aanvulling van de naam der godin Fortuna met de bijnaam „redux”, d.i. de „terugbrengende”, berust slechts op een — hoewel niet bepaald ongefundeerd — vermoeden. Fortuna redux was de godheid die speciaal de Romeinse keizers moest beschermen op hun veldtochten en hen behouden naar hun vaderland moest terugbrengen; ook officieren blijken zich volgens de inscripties dikwijls tot deze godin te hebben gewend om een voorspoedige terugkeer uit den vreemde te verkrijgen. Fortuna redux komt bovendien voor in enige inscripties die in verband staan met Romeinse badgebouwen. Dit laatste is natuurlijk voor het Heerlense opschrift van groot belang. Ongetwijfeld is met de daarin vermelde badinrichting het thermengebouw van Heerlen bedoeld, waarin de steen bij een restauratie moet zijn „verwerkt”, vermoedelijk om dienst te doen als onderdeel van de middenstijl tussen twee deuren; tegelijkertijd moest hij door de er op aangebrachte inscriptie de herinnering levend houden aan de herstelling waarbij M. Sattonius Iucundus een zeer belangrijke rol heeft gespeeld.

Met betrekking tot de vindplaats van de steen dient nog gezegd te worden dat hij te voorschijn is gekomen uit een laag die grotendeels bestond uit puin van de thermen (vooral Kunrader stenen); bovendien is van belang dat deze laag doorsneden is toen de zuidelijke Romeinse spitsgracht voor de tweede maal werd uitgegraven

(zeer duidelijk is tijdens de opgraving geconstateerd dat men ten aanzien van de o.w. gracht die zich aan de zuidkant van de thermen bevindt, onderscheid moet maken tussen een eerste en een tweede periode, dit in tegenstelling tot de situatie bij de noordelijke gracht: daar kan men maar van één grachtperiode spreken).

De letters C.V.T., die de plaats aangeven waar M. Sattonius Iucundus gemeenteraadslid is geweest, zijn ook nog bekend van o.a. twee bronzen plaatjes die in de jaren 1922/1923 zijn gevonden bij de opgraving van een Romeinse villa in het Ravensbos (gem. Valkenburg, L.); deze bevinden zich thans in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. In de bovenvermelde villa heeft zeer waarschijnlijk, blijkens de op de plaatjes voorkomende inscripties, een zekere Titus Tertinius gewoond, die de ambten van aedilis (een soort hoge politiefunctie) en decurio heeft vervuld in C.V.T. Naar aanleiding van de Valkenburgse inscripties is enige malen het vermoeden geuit dat C.V.T. in dit geval niet Colonia Ulpia Traiana (Xanten) zou betekenen, maar Colonia Ulpia Tungrorum: Tongeren (?). De in dit verband ten gunste van Tongeren naar voren gebrachte argumenten zijn echter beslist niet overtuigend: o.i. valt het niet te betwijfelen dat zowel Titus Tertinius als Marcus Sattonius Iucundus gemeenteraadslid van Xanten zijn geweest. Bovendien mag men wellicht aannemen dat Heerlen met zijn naaste omgeving in de tweede eeuw na Chr. behoort heeft tot het bestuursgebied, waarvan Xanten de hoofdstad was, nl. de civitas Traianensis. M. Sattonius Iucundus kan in het bezit zijn geweest van een landgoed in de buurt van Heerlen — zoals T. Tertinius bij Valkenburg — en zich o.a. om die reden bijzonder geïnteresseerd hebben voor deze vicus. Hij dient o.i. beschouwd te worden als iemand, die als privaat persoon belangrijke middelen ter beschikking heeft gesteld voor het herstel der Heerlense thermen, welke om de een of andere reden buiten gebruik waren (wellicht waren ze door ouderdom in een vervallen staat geraakt of ten gevolge van oorlogshandelingen gedeeltelijk verwoest). Het is echter ook mogelijk dat M. Sattonius Iucundus speciaal belast is geweest met de organisatie en de uitvoering van het herstel der Heerlense thermen, en wel in zijn hoedanigheid van hoge functionaris van de stad Xanten en de daarbij behorende civitas, waarvan Heerlen dan deel moet hebben uitgemaakt; dat hij in het laatste geval aan de restauratie van het badgebouw ook het een en ander uit eigen midde-

len ten koste heeft gelegd, is wellicht niet noodzakelijk, maar wel zeer waarschijnlijk.

Wat verder de persoon van Marcus Sattonius Iucundus aangaat, hierover valt, naar het zich laat aanzien, dank zij een bijzonder gelukkige omstandigheid nog wel iets meer mee te delen. De kwestie is nl. dat de naam Sattonius Iucundus — dus zonder de voornaam M(arcus) — ook nog bekend is van een inscriptie (C.I.L. VIII, 2634) uit de omgeving van de Romeinse stad Lambaesis (Lambèse) in de Romeinse provincie Numidia (Algerië). Het zal wel nooit mogelijk zijn te bewijzen dat beide Sattonii identiek zijn, maar daarnaast kunnen we hier inderdaad heel goed met een en dezelfde persoon te doen hebben. Wanneer men dit aanneemt, krijgt men als achtergrond voor de twee inscripties een zeer belangwekkend historisch decor, waarop we elders in ruimer verband hopen terug te komen. De man die in Heerlen nauw betrokken is geweest bij de restauratie der thermen zou dan tussen 253 en ± 259 als „opperhonderdman” (primipilus) van het derde legioen, dat de bijnaam droeg van Augusta, in (de buurt van?) Lambaesis aan de godheid Mars ter vervulling van een gelofte een standbeeld hebben geschonken ter ere van zijn legioen. Daarna zou hij dan als oudgediende (veteranus) naar onze streken (zijn geboorteland?) zijn (terug)gekomen en in Xanten de functie van gemeenteraadslid hebben bekleed. Dit betekent dan bovendien dat de nieuwe Heerlense inscriptie zeker niet van vroeger datum is dan ± 260 na Chr. (de lettervormen zijn hier niet mee in tegenspraak) en dat naar alle waarschijnlijkheid de thermen nog tegen het einde van de derde eeuw zijn gerestaureerd (vgl. de publikatie van prof. dr. A. E. van Giffen over de thermen, p. 225 s. en 234 s., met betrekking tot de tweede bouwperiode die in 1941 is geconstateerd in de linker of oostelijke palaestra). Niet lang daarna, vermoedelijk in de eerste helft van de vierde eeuw, is het Heerlense badgebouw, althans een gedeelte daarvan, verwoest of wellicht afgebroken. In de daarop volgende tijd is o.i. het tot nu toe helaas nog grotendeels hypothetische „castellum” van Heerlen, dat zich ten zuiden van de thermen en speciaal ook ten zuiden van de Deken Nicolayestraat moet hebben bevonden, uitgebreid met o.a. het „thermenterrein”. Vóór de hierboven vermelde gedeeltelijke verwoesting of afbraak, waarbij ook de steen van Sattonius als puin op de grond is terechtgekomen, werd de noordgrens van het castellum gevormd door de o.w. gracht ten zui-

den van de thermen; bij de uitbreiding van het castellum is de o.w. gracht die ten noorden van het badgebouw is gevonden, de noordelijke grens geworden.

De pas ontdekte inscriptie zal ongetwijfeld bij de verdere bestudering van de vele problemen rond Romeins Heerlen een van de kardinale punten zijn. De steen van Marcus Sattonius Iucundus

is een buitengewone aanwinst. Helaas behoort hij als zodanig tot de vondsten waarnaar men nooit kan gaan zoeken. Is iets dergelijks ontdekt, dan kan men alleen maar uitermate tevreden zijn over de welwillendheid van Fortuna Redux!

J. E. BOGAERS

(R.O.B., Amersfoort)

RESTAURATIE-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Schillaard. Toren der in 1880 afgebroken Herv. kerk. De restauratie van dit met Ionische hoekpilasters versierde bouwwerk (1567?) is begonnen. Arch.: ir. J. J. M. Vegter te Leeuwarden.

Westhem. Herv. kerk. Restauratie van de 14de eeuwse toren voltooid. Arch.: B. Leeman te Sneek.

OVERIJSSSEL

Dalfsen. Prinsenstraat 55. „In de Gruttemolen”. Ingrijpende restauratie voltooid. Arch.: ir. W. P. C. Knuttel te Deventer.

GELDERLAND

Nijkerk. Langstraat 2. Met topgevel met vlechtingen, 1665. Rest. begonnen. Arch.: R. van Beek.

Zutfen. Wijnhuistoren, 1618-'27. Rest. begonnen. Leiding Dienst Gemeentewerken.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Amstel 51. „Amstelhof”, oorspronkelijk diaconie-oude mannen- en vrouwenhuis, 1681-'84. Van de grote binnenplaats werd een keukenaanbouw verwijderd, terwijl ter plaatse van de kleine binnenplaats een nieuwe keuken werd gebouwd. Rest. voltooid. Arch.: Ch. Dekker en prof. ir. C. Wegener Sleeswijk.

— Geldersekafe 14. De kroonlijst van de gevel uit ± 1800 werd geheel vernieuwd; de vensters kregen een nieuwe roedeverdeling. Rest. voltooid. Leiding: Bouwkundige van het Kantoorgebouw n.v. „Het Scheepvaarthuis”.

— Haarlemmerdijk 147. Halsgevel, 1729, „De Son”. Rest. begonnen. Aann.: H. C. Lefering en zn. o.l.v. Dienst Publieke Werken.

— Herengracht 367. Ingezwente halsgevel

uit het derde kwart der 18de eeuw. De onderpui en de stoep, die in de 19de eeuw geheel waren gewijzigd, zijn in de oude vorm hersteld, terwijl de vensters een nieuwe roedeverdeling kregen. Rest. voltooid. Arch.bur.: Scheelbeek en Van de Kolk.

— Keizersgracht 672, met no. 674 overgebleven van een grotere groep dubbele huizen met zandstenen gevels in de trant van Dortsman, 1671. De kroonlijst met beelden, die door een roestende verankering ontwricht was, is gedemonteerd en opnieuw gesteld. Rest. voltooid. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

— Keizersgracht 699, met halsgevel uit het derde kwart van de 17de eeuw. Rest. begonnen. Leiding: n.v. Aann. Bedr. W. D. Wouters en Co.

— Kloveniersburgwal 62. Lisencn-halsgevel in Vingboonstrant, 1658, met dolfijnen als vleugelstukken en een voor die tijd zeer zeldzame gebogen topafdekking. Onderpui 18de eeuws. De geveltop werd hersteld evenals de zijgevel; het pothuis tegen de zijgevel werd vernieuwd. Rest. voltooid. Arch.: K. L. Sijmons.

— Kromme Waal 20. Dit als het „Pakhuis met de Spreuken” bekend staande pand uit 1682 met tot puntgevel gewijzigde top- en gevelstenen, waarop spreuken onder de zijvensters, bleek bij de restauratie oorspronkelijk een woonhuis te zijn geweest. Dienovereenkomstig werd op de eerste verdieping in het middenvenster weer een kruiskoosijn aangebracht. In de tegen het eind der 18de eeuw gewijzigde pui — die gedemonteerd en opnieuw gesteld werd — is een later tot ingang gewijzigd venster weer in de oude toestand gebracht. De grote eind-18de eeuwse ingang bleef evenwel gehandhaafd. Rest. voltooid. Arch.: L. B. M. Linders.

- , Nieuwe Amstelstraat 2-4. Twee zeer ondiepe, vroeger van het O. Z. Huiszittenhuis-complex deel uitmakende huisjes, die in 1776 gebouwd zijn door de stadsbouwmeester J. E. de Witte. Rest. begonnen. Leiding: Dienst Publieke Werken.
- , O.Z. Achterburgwal 144. Pand uit 1645-'46, met ingezwenkte halsgevel uit het derde kwart der 18de eeuw. Rest. van de topgevel en de stoep voltooid. Leiding: Dienst Publieke Werken.
- , O.Z. Voorburgwal 246. Halsgevel, 1683. Topgevel hersteld, stoep verbeterd, vensters van een nieuwe roedeverdeling voorzien. Rest. voltooid. Leiding: Dienst Publieke Werken.
- , Singel 398. Vroeg-18de eeuws, in de 19de eeuw gewijzigd pand. Restauratie, waarbij de kroonlijst is hersteld en een roedeverdeling werd aangebracht, voltooid. Aann.: c.v. „Neam” o.l.v. Dienst Publieke Werken.
- , Staalstraat 5, met halsgevel uit het tweede kwart der 18de eeuw. Rest. begonnen. Aann. Bedr. C. de Leeuw.
- , Zeedijk 93. Tot puntgevel afgekloofde gevel in z.g. Amsterdamse trant uit het tweede kwart der 17de eeuw, die met no. 95 is overgebleven van een groep van drie. De onderpui is hersteld evenals het door roestwerking der ankers ontworichte baksteen- en natuursteenmetselwerk. De vensters verkregen een nieuwe roedeverdeling. Rest. voltooid. Aann.: G. Kleyn.
- Enkhuizen.* Dromedaris, 1540, verhoogd 1649. Rest. begonnen. Leiding: Directie Gemeentewerken.
- , Dijk 84-86, met trapgevel, 1613. Rest. begonnen. Leiding: Directie Gemeentewerken.
- Hoorn.* Grote Oost 49, met vroeg-17de eeuwse trapgevel. Rest. begonnen. Arch.: S. W. Langius.

ZUID-HOLLAND

- Gouda.* Korenbeurs en visbanken, eind 17de eeuw. Rest. voltooid. Leiding: Dienst Gemeentewerken.
- Leerdam.* Herv. kerk, een laatgotische kruiskerk. Rest. begonnen. Arch.bur.: Van Hoogevest te Amersfoort.
- Leiden.* Lodewijkskerk, laatgotisch bouwwerk, 1538, met Klassicistisch interieur door Jan

Giudici. In verband met de nieuwe bestemming tot parochiekerk is de kerkruimte naar rechts vergroot terwijl aan de andere zijde een ronde kapel werd toegevoegd. Rest. voltooid. Arch.bur.: Van Oerle en Schrama.

- , Rapenburg 6. Pand uit het derde kwart der 17de eeuw met pilastergevel, gewijzigd in de 18de eeuw. De vensters aan de voorzijde herkrepen hun oude afmetingen, terwijl boven de ingang een nieuw bovenlicht in Lodewijk-XV trant werd aangebracht. Aan de achterzijde werd de 18de eeuwse roedeverdeling hersteld. Arch.: ir. J. Kruger te Voorburg.
- , Rapenburg 25. „Bibliotheca Thysiana”, 1654-'55, door A. van 's-Gravesande. Rest. begonnen. Arch.Bur.: Van Oerle en Schrama te Leiden en M. J. J. van Beveren te Middelburg.
- Moordrecht.* Herv. kerk. Restauratie van de 16de eeuwse toren begonnen. Arch.Bur.: Van Hoogevest te Amersfoort.
- Nieuwland.* Herv. kerk. Het oorspronkelijk driebeukige schip, van welks zijbeuken nog slechts de funderingen bestaan, werd aan de noordzijde met een betonnen verankering versterkt; de ijzeren ramen werden vervangen door ramen van hout. De koorvensters verkregen eenvoudige gemetselde traceringen. Het houten tongewelf werd op grond van teruggevonden sporen blauw geschilderd. De bovenste geleiding van de toren werd in romaniserende trant verbeterd. Rest. voltooid. Arch.bur.: Van Hoogevest te Amersfoort.
- Oostvoorne.* Kogelgloeioven. Rest. begonnen. Leiding: Prov. Waterstaat.

ZEELAND

- Veere.* Kraamstraat 138. Rest. voltooid. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

NOORD-BRABANT

- Eersel.* Mariakapel, Laatgotisch, in 1918 ingrijpend verbouwd tot raadhuis, thans weer als kapel in gebruik genomen. Rest. voltooid. Arch.bur.: Van der Laan, Hansen en Van Hal te Rosmalen.
- Mierlo.* Standerdmolen. Rest. begonnen. Molenmaker: J. Bos te Almkerk.

LIMBURG

- Nijswiller.* Kasteel. Rest. voltooid. Arch.: H. J. Palmen te Sittard.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG IN 1957, OP 24-25 MEI

De eerste museumdag in 1957, gehouden in Kampen op 24-25 mei ving aan op vrijdagmorgen te 11.30 uur met een ontvangst door het Gemeentebestuur, in het zo waardige en belangwekkende raadhuis.

De Burgemeester, DR W. P. BERGHUIS, heette ons gezelschap welkom in Kampen, een stad met een rijk verleden, die door de drooglegging van de Zuiderzee weer vele hoopvolle aspecten voor de toekomst verkreeg.

De Voorzitter, de heer J. C. EBBINGE WUBBEN, dankte de burgemeester voor zijn toespraak, en sprak er zijn voldoening over uit, dat deze bijeenkomst in Kampen kon plaats vinden.

Na een rondgang door het raadhuis en bezichtiging van de Schepenzaal, alwaar de heer J. DON een explicatie gaf, vond de gemeenschappelijke koffiemaaltijd in de „Stadsherberg” plaats. Vervolgens ging het gezelschap naar het raadhuis terug, alwaar een zaal te onzer beschikking was gesteld.

Hier opende de voorzitter de huishoudelijke vergadering om 13.57 uur. Hij deelde mede, dat de heren DR F. P. TH. ROHLING en MR R. HOTKE evenals de leden van het dagelijks bestuur PROF. DR H. VAN DE WAAL en MR L. J. F. WIJSENBEEK niet aan de bijeenkomst kunnen deelnemen, en spreekt een bijzonder woord van welkom tot de heren DR MR F. J. DUPARC en PROF. DR H. SCHULTE NORDHOLT. Tevens deelt hij mede dat de heer JAFFÉ voor ons een inleiding zal houden in de plaats van JHR W. J. H. B. SANDBERG.

DR MR F. J. DUPARC excuseert de heren Rohling en Hotke, hij deelt mede dat MR H. J. REININK, Secretaris-Generaal voor Kunsten en Buitenlandse Betrekkingen op zaterdag 25 mei de bijeenkomst zal bijwonen. Hij zegt dat het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen belangstelling heeft in het werk van onze vereniging, en hij complimenteert de drie nieuwbenoemde officieren in de Oranje Nassau orde, de heren EBBINGE WUBBEN, VAN SCHENDEL en D. F. LUNSINGH SCHEURLEER.

De heer DUPARC vraagt brieven aan het Ministerie niet aan de Minister te adresseren, doch aan de Staatssecretaris, zonder vermelding van een naam.

Voorts doet hij mededeling van het volgende:
Diverse kleine gemeenten vroegen om hulp

en coördinatie bij het inrichten van tentoonstellingen. Er is nu onder auspiciën van de *Vereniging van Nederlandse Gemeenten* een commissie gevormd, bestaande uit Rijksvertegenwoordigers en burgemeesters, onder voorzitterschap van de heer G. C. VAN DER WILLIGEN, Burgemeester van Haarlemmermeer. (Secretariaat: Vereniging van Nederlandse Gemeenten, Paleisstraat 5, 's-Gravenhage). Het Bureau van de Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten is in deze organisatie ingeschakeld.

Jaarverslag 1956-1957

Het verenigingsjaar waarover dit verslag handelt, is zowel voor onze vereniging als voor de Nederlandse musca een hoogtij-jaar geweest. Toen het laatste jaarverslag werd uitgebracht op de eerste Museumdag in 1956, te Amsterdam op 27 en 28 juni gehouden, was de gemeenschappelijke bijeenkomst gedurende 4 dagen met de Britse Museums Association nog maar juist begonnen. Reeds toen kon worden geconstateerd onder welke gunstige auspiciën dank zij de voortreffelijke voorbereidende arbeid vooral van secretaris en penningmeesteresse deze gecombineerde Conference was ingezet. Uit de verslagen opgenomen in het orgaan van onze zuster-vereniging het *Museums Journal*, uit de brieven die velen van ons na afloop hebben ontvangen is wel duidelijk gebleken, hoe volledig geslaagd deze bijeenkomst is geweest. Het is langzamerhand een gemeenplaats geworden te spreken, naar aanleiding van dergelijke congressen, van het nauwer aanhalen van bestaande banden en het leggen van nieuwe. Toch is het dit hartelijke contact gedurende het samenzijn te Amsterdam en op de vele excursies, die werden ondernomen, dat deze dagen een zo bijzondere, niet licht te vergeten waarde heeft verleend. Wij mogen dit constateren zonder daarbij ook maar iets te kort te doen aan de boeiende, soms zeer humoristisch gekruide inleidingen door Britse en Nederlandse collegae gehouden, inleidingen die betrekking hadden op het thema „Museum display in the Netherlands and in Britain since 1945”. Het officiële gedeelte van de Conference werd besloten door het Annual Dinner van de Museums Association, te Utrecht, dat vereerd werd door de aanwezigheid van de

Britse Ambassadeur en Lady MASON, evenals door de tegenwoordigheid van vertegenwoordigers van het Ministerie van O.K. en W. De organisatie van deze bijeenkomst heeft aan de werkkraft en de vindrijkheid van de secretaris hoge eisen gesteld, waaraan hij op brillante wijze heeft weten te voldoen. Gaarne wil ik in dit jaarverslag nogmaals allen bedanken die aan het succes van deze Conference hebben bijgedragen: Besturen van Musea en Gemeente-besturen, de collegae die zich voor ontvangsten en rondleidingen zoveel moeite hebben getroost. Indien ik mijn dank aan het Ministerie van O. K. en W. tot het laatst bewaar, dan is dit omdat zonder de krachtige en daadwerkelijke steun van die zijde dit congres nimmer tot stand had kunnen komen.

Enkele bestuurswisselingen vonden op deze eerste Museumdag plaats. Aan de beurt van aftreden was het lid van het Dagelijks Bestuur, de heer D. F. LUNSINGH SCHEURLEER, in wiens plaats DR H. L. C. JAFFÉ werd benoemd. Het is voor het dagelijks bestuur een grote geruststelling geweest dat de heer Lunsingh Scheurleer zich bereid heeft verklaard ook verder als adviseur de vergadering bij te wonen zodat het bestuur is kunnen blijven profiteren van zijn grote kennis van zaken van en toewijding aan de musea in ons land.

In het Algemene Bestuur werden in de plaats van de periodiek aftredende leden de heren H. P. BAARD en M. A. VAN DE GRIENDT benoemd; de heer T. R. MULDER te Hoorn, als provinciaal vertegenwoordiger voor Noord Holland en MR E. L. L. DE WILDE te Eindhoven als provinciaal vertegenwoordiger voor Noord Brabant.

De tweede Museumdag 1956 werd 6 oktober gehouden in het Stedelijk Museum De Lakenhal te Leiden. Het onderwerp op deze Museumdag aan de orde gesteld was „De Geschiedenis als basis voor een Museum”, dat door drie inleiders van verschillende gezichtspunten uit werd toegelicht. MR DR F. J. DUPARC hield de algemene inleiding; DR R. VAN LUTTERVELT sprak over het Nationaal Historisch Museum en de heer D. F. LUNSINGH SCHEURLEER over Regionale en plaatselijke Historische Musea.

De directeur van de Lakenhal de heer N. J. VAN WESSEM deed enkele mededelingen over dit museum en over de beide aldaar ingerichte documentaire tentoonstellingen: „Wie was Rembrandt” en van foto's betreffende veranderingen in Nederlandse Musea sedert 1945. Het Ge-

meentebestuur van Leiden, vertegenwoordigd door Burgemeester JHR MR F. H. VAN KINSCHOT verleende op hoffelijke wijze gastvrijheid.

Op initiatief van de UNESCO en de International Council of Museums is in de tweede week van oktober 1956 een — internationale Museumweek gehouden. Ofschoon door het niet tijdig, d.w.z. vóór het indienen van de begroting voor 1956, bekend worden van dit plan geen extra credieten beschikbaar gesteld konden worden, werd toch in vele musea, vooral in de provincie, in het kader van deze week een verheugend aantal bijzondere tentoonstellingen, rondleidingen, lezingen enz. gehouden. Veel dank zijn wij hierbij verschuldigd aan de heer D. F. LUNSINGH SCHEURLEER die waar hij kon initiatieven heeft genomen of gestimuleerd. De heer Lunsingh Scheurleer heeft een uitvoerig overzicht van deze activiteiten opgesteld dat in het Frans vertaald naar het secretariaat der ICOM te Parijs werd gezonden.

Te hopen is dat, mocht een dergelijk plan nog eens in de toekomst rijzen, dit minstens twee jaar te voren ter kennis van de betrokken landen zal worden gebracht zodat althans gepoogd kan worden credieten hiervoor op de begrotingen opgenomen te krijgen.

Op de vergadering van 28 november 1956 van het Nederlandse ICOM-Comité werd besloten, in overeenstemming met de wens op de internationale ICOM-conferentie te Zwitserland naar voren gebracht, de samenwerking en organisatorische banden tussen de Vereniging de Museumdag en het Nederlandse ICOM-Comité zoveel mogelijk te versterken en te vereenvoudigen. Er zal o.a. naar gestreefd worden dat als voorzitter van het ICOM-Comité zoveel mogelijk de Voorzitter van de Museumdag wordt benoemd — altijd zal dit niet kunnen samenvallen, daar de voorzitter van het ICOM-comité 3 jaar zitting heeft en van de Museumdag 4 jaar. Als secretaris van het Nederlandse ICOM-Comité zal als regel de secretaris van de Museumdag worden benoemd.

Zeer veel beslommingen had het dagelijks bestuur en vooral de penningmeesteresse evenals het speciaal met deze taak belaste lid, MR L. J. F. WIJSENBEK met de organisatie en financiën van de Groep Overheidsambtenaren. Voor hier alles vlot en bevredigend verloopt zal nog veel geduld en toewijding gevraagd worden van hen die zich met deze gecompliceerde materie bezig houden. Het blijft niettemin onze overtuiging dat deze toetreding tot en samenwerking in de Centrale van Hogere Rijksambtenaren in het belang

is van allen die in enigerlei wetenschappelijke functie in de musea werkzaam zijn.

Als vertegenwoordiger in het bestuur van de Stichting „Goed Wonen” namens de Museumdag benoemde het Dagelijks Bestuur de heer D. SCHWAGERMANN; op dezelfde wijze werd mej. B. R. M. DE NEEVE benoemd als lid van het bestuur van de „Stichting Nationaal Glasmuseum, Leerdam”.

Dit verenigingsjaar verscheen het rapport van IR J. J. BALDER over de invloed van verschillende soorten kunstlicht op de verkleuring van gekleurde objecten, zowel in het Engels als in het Nederlands. Besloten werd over te gaan tot de uitgave van een nieuw Verenigingsboekje ter vervanging van de in 1953 verschenen geheel verouderde uitgave.

Het Vezelinstituut T.N.O. kreeg opdracht tot het uitvoeren van het tweede deel van het onderzoek naar de bruikbaarheid van papier-soorten als opzetkartons in musea en archieven.

Een verslag van de Vereniging „De Museumdag” zou zich tot deze opsomming van een aantal van de activiteiten en van de Vereniging betreffende gebeurtenissen in de periode juni 1956-juni 1957 kunnen beperken. Het zou dan juist over dit jaar naar mijn mening deerslijk te kort schieten. Onze vereniging bestaat toch door en voor de musea; en er is wel bijzondere aanleiding om met grote dankbaarheid terug te zien op wat door de Nederlandse musea in 1956 bereikt kon worden. U zult het mij niet kwalijk duiden, wanneer ik allereerst de *Rembrandttentoonstellingen* in Amsterdam, Rotterdam en Leiden noem. Ik noem deze hier, op deze verenigingsdag, niet alleen of in de eerste plaats om hun ongekend, de organisatoren zelf overrompend succes. Maar niet minder omdat deze tentoonstellingen tot stand zijn gekomen in een samenwerking tussen Rijksmuseum, Mauritshuis, Lakenhal en Museum Boymans, tussen Rijksinstellingen, het Ministerie van O. K. en W. en de gemeenten Rotterdam en Leiden, die geen wanklank heeft gekend. Als tweede geschenk van het Rembrandtjaar, een geschenk dat zijn gaafheid slechts korte tijd heeft kunnen bewaren, zou ik willen noemen het *contact met onze Russische collega's* van de Ermitage en de musea te Moskou. Dit contact, dat nieuwe wegen en mogelijkheden scheen te openen, de voorbode van een betere tijd scheen te zijn, is door de verschrikkingen in Hongarije op wel zeer wrede wijze verbroken. Wij kunnen

slechts de hoop uitspreken dat deze breuk niet definitief zal zijn, maar dat de internationale toestand zich zo zal ontwikkelen dat toenadering van mens tot mens weer mogelijk wordt — de enige wijze om begrip en blijvend samengaan tot stand te brengen.

Het Rembrandtjaar heeft ons nog veel meer gegeven: niet licht zullen wij de hulde vergeten door het Stedelijk Museum te Amsterdam gebracht met de *expositie van Picasso's Guernica*, terwijl in Den Haag de grootste meester van de XIXe eeuw en de grondlegger van de kunst van de XXe, *Cézanne* op een wijze was te bestuderen zoals in ons land nog niet mogelijk was.

Het *museum te Arnhem* opende een nieuwe vleugel die tot de meest geslaagde oplossingen op dit gebied behoort; *Rijksmuseum* en *Maurits-huis* zagen hun collecties verrijkt met werken die een bijdrage voor ons patrimoine national betekenen.

In dit zo actieve Nederlandse museum-wezen heeft de Vereniging „De Museumdag” haar eigen weinig spectaculaire, maar daarom niet te onderschatten taak.

Deze ligt niet alleen op praktisch terrein, in de uitwisseling van ervaringen, in de gezamenlijke bespreking van problemen, maar hiernaast en hierdoor ook in het bevorderen van onderlinge samenwerking en waardering, in het streven naar een werken niet naast, maar met elkaar.

Ik heb deze goede geest van samenwerking in bijzondere mate ondervonden in het dagelijks en algemeen bestuur gedurende de beide jaren dat ik voorzitter mocht zijn, maar ook in de wijze waarop U allen door Uw belangstelling en medewerking hebt bijgedragen aan het welslagen van de museumdagen in deze twee jaren gehouden. Nu U over enkele ogenblikken een nieuwe voorzitter zult kiezen, stel ik er prijs op mijn medebestuurders, waaronder in het bijzonder penningmeesteresse en secretaris die de zwaarste taak hebben, evenals U allen te danken voor de steun die U mij gegeven hebt, waardoor U mijn taak hebt gemaakt tot een licht te dragen voorrecht.

Ook op de weg van Museumdag liggen, hoe kan het anders in een tijd van steeds ingewikkelder maatschappelijke en economische verhoudingen, tal van problemen. Mits U de vereniging en haar bestuur Uw daadwerkelijke belangstelling niet onthoudt, zal zij deze weten op te lossen ten voordele van het werk van de Nederlandse musea.

Verslag van de Penningmeesteresse.

In aansluiting hieraan bracht de penningmeesteresse, mej. DR M. ROOSEBOOM het volgen-de jaarverslag over 1956 uit:

Het jaar 1956 is er voor de Museumdag een geweest van grote activiteit. Vooral door de ontvangst der British Museums Association is er financieel veel meer omgegaan dan in andere verenigingsjaren. Daar de Engelse deelname een aanzienlijk grotere omvang heeft aangenomen dan aanvankelijk was geraamd, hebben, ondanks de schier bovenmenselijke hoeveelheden door onze secretaris pro deo verzet werk, de algemene onkosten voor de organisatie van deze „conference” het ervoor begrote bedrag aanzienlijk overtroffen. Dank zij de genereuse subsidie van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (groot f 5000.—) bleef het tekort voor de verenigingskas echter beperkt tot ruim f 1000.—.

Ook in ander opzicht mochten wij de daadwerkelijke steun van het Ministerie ondervinden. Zowel voor het door TNO uitgevoerde onderzoek over opzetkarton voor prenten, als voor het drukken van de brochure betreffende brandbeveiliging in musea, werd een subsidie ontvangen, tezamen groot f 1500.—. Het Ministerie komt de warme dank van de vereniging toe voor de wijze waarop het ons mogelijk maakt vragen van algemeen museaal belang te onderzoeken en de resultaten ervan toegankelijk te maken.

De Bataafse Petroleum Maatschappij verleende een subsidie ten einde een gekleurde afbeelding in het Bulletin op te kunnen nemen.

Overigens viel er in het afgelopen jaar bijzonder weinig voor dat financiële offers van de vereniging vroeg. De najaarsvergadering kostte b.v. slechts f 9.52. Daardoor sluit de exploitatierekening over 1956 met een verlies van niet meer dan f 455.66.

Ingevolge het besluit der ledenvergadering van 21 mei 1955 is de Museumdag met ingang van 1 januari 1956 toetgetreden tot de Centrale voor Hogere Ambtenaren. Voor de leden, die onder de vleugelen der Centrale vallen, bracht dit een contributieverhoging van f 7.50 mee. Mede door de noodzaak voor vele tientallen leden in samenwerking met de Centrale te bepalen of zij wel dan niet als lid van de Centrale moesten worden beschouwd, kon het bestuur van de „Groep Overheidsambtenaren” pas in de laatste maanden van 1956 opgeven welk bedrag aan contributie van elk der leden gevraagd diende te worden. De inning ondervond hierdoor veel

vertraging, welke in een aantal gevallen nog werd vergroot doordat sommige leden zich niet met de beslissing konden verenigen of andere bezwaren uitten. De inning der contributie was dan ook aan het einde des jaars geenszins voltooid.

De begroting voor 1957 stemt helaas niet tot zorgeloosheid.

In de eerste plaats dreigt een contributieverhoging van de Centrale voor Hogere Ambtenaren met f 2.— per lid.

Een tweede factor, waarmee in de begroting rekening moet worden gehouden, is de stijging der bureau- en verzendkosten. Waren deze in de laatste jaren reeds ongeveer verdubbeld, in 1957 zal men daarenboven rekening moeten houden met de verhoging der posttarieven, die ons budget met ongeveer f 200.— zal belasten.

Verder zal het drukken van het rapport van ir Balder over het verkleuren van museumobjecten door verschillende lichtbronnen een aanzienlijk offer van de verenigingskas vragen.

Daar tenslotte ook de uitgave van een nieuw verenigingsboekje op het programma staat, moet voor het jaar 1957 een tekort op de exploitatierekening van ongeveer f 1300.— worden geraamd.

Al met al is de begroting van de Museumdag door de stijging der algemene onkosten zo krap geworden, dat wellicht in de naaste toekomst overwogen zal moeten worden of de in het huishoudelijk reglement vastgelegde contributie gehandhaafd kan blijven. Dit zal mede afhankelijk zijn van de vraag of het het bestuur op den duur mogelijk zal zijn de werkzaamheden, die een steeds grotere omvang krijgen, uit te blijven voeren op basis van vrijwilligheid, met slechts zeer beperkte betaalde hulp voor het bijhouden van de ledenlijst en voor de inning der contributie. Overziet men de afgelopen jaren, dan blijkt, dat de toename in activiteit ook in de kasboeken weerspiegeld wordt. Werden er b.v. in 1952 slechts 31 betalingen verricht, in 1956 was dit juist het viervoud. Bedroeg het totaal der uitgaven in 1952 ongeveer f 2800.—, in 1956 was dit f 17 000.—. Voor de inkomstenkant van het kasboek geldt iets dergelijks, vooral daar de toetreding tot de Centrale voor Hogere Ambtenaren een differentiatie der leden in 6 tot 7 contributie-categorieën heeft geschapen. Daar de secretaris veel zwaarder belast is dan de penningmeester, laat het zich aanzien, dat op den duur enige verandering zal moeten worden gebracht in de uitvoering der bestuurswerkzaamheden, een

verandering, die zeker niet ongemerkt aan de kas voorbij zal gaan.

„DE MUSEUMDAG”

Begroting voor het jaar 1957.

INKOMSTEN

Contributies	f 2845.—
Bijdragen voor „Groep Overheidsambtenaren”	„ 975.—
Rente spaarbank	„ 80.—
Verkoop Richtlijnen en verkleuringsrapport	„ 50.—
Exploitatieverlies.	„ 1300.—
	<hr/>
	f 5250.—

UITGAVEN

Afdracht aan KNOB voor Bulletin.	f 1640.—
Verzendkosten idem.	„ 350.—
Afdracht aan CHA + onkosten „Groep”	„ 975.—
Drukken verkleuringsrapport	„ 1035.—
Drukken Verenigingsboekje	„ 520.—
Bureau- en bestuurskosten.	„ 500.—
Kosten ledenvergaderingen	„ 100.—
Secties en Commissies	„ 50.—
Onvoorzien	„ 80.—
	<hr/>
	f 5250.—

Namens de commissie voor het nazien der boeken, waarvan de leden niet aanwezig waren, werd de volgende verklaring voorgelezen:

De Commissie voor Kascontrole aangewezen door de Algemene Jaarvergadering van de „MUSEUMDAG” te Amsterdam gehouden, heeft op maandag 20 mei 1957 de boeken en bescheiden van de Penningmeesteresse onderzocht en zich door steekproeven overtuigd dat het beheer op accurate wijze is gevoerd. Zij heeft de boeken geheel in orde bevonden, de saldi gecontroleerd, alsmede de exploitatie-rekening over 1956 nagezien, stelt de Algemene Vergadering voor de Penningmeesteresse acquit en décharge te verlenen voor haar beheer over 1956 onder hartelijke dankzegging voor de moeite welke zij zich heeft gegeven voor de bevordering van het welzijn der Vereniging.

De Kascommissie:

w.g. W. A. H. CROL

w.g. W. Z. MULDER

Hierna vond de bestuursverkiezing plaats. Conform de voorstellen van het algemeen bestuur werden gekozen; tot voorzitter: DR A. B. DE VRIES; tot penningmeester: DR R. E. J. WEBER; tot leden van het dagelijks bestuur: DR R. VAN

LUTTERVELT en de heer D. F. LUNSINGH SCHEURLEER; tot provinciaal vertegenwoordiger voor Friesland: de heer H. HALBERTSMA, en voor Utrecht: DR F. F. DE BRUYN.

Bij de rondvraag bracht de nieuwbenoemde voorzitter, DR A. B. DE VRIES zijn dank en hulde uit aan de scheidende voorzitter, daarbij wijzend op de prettige sfeer en de geest van samenwerking in het bestuur, die voor een groot deel van de persoon van de voorzitter afhankelijk waren.

Hierna werd overgegaan tot de behandeling van het onderwerp van deze museumdag, „Gids en Catalogus in Museum en Tentoonstelling”, waarbij de heer EBBINGE WUBBEN als eerste inleider het volgende naar voren bracht:

„Video meliora proboque
Deteriora sequor”.

Ovidius

Wanneer wij, 12 jaar na het einde van de tweede wereldoorlog die onze museumgebouwen ontruimd vond, in vele gevallen verwaarloosd of zelfs zwaar beschadigd, de wetenschappelijke staven door overlijden van enkele topfiguren beroofd, en door het oorlogsgebeuren in het algemeen ontwricht — wanneer wij thans na 12 jaar de balans opmaken van de activiteiten en de huidige status van de Nederlandse musea dan is er veel dat ons, zonder ons schuldig te maken aan zelfverheffing, met voldoening, met een zekere trots zelfs, kan vervullen.

De wederopbouw en herinrichting van onze grote maar ook van vele kleinere musea die, om slechts enkele voorbeelden te noemen, die gemakkelijk aan te vullen zouden zijn, in het Rijksmuseum te Amsterdam en het gemeentemuseum te Arnhem gepaard is gegaan met een voordien ongekende verfijning in de wijze van presenteren der kunstwerken; het verrijzen over het gehele land van nieuwe musea; de uitbreiding en vermeerdering der collecties zowel met afzonderlijke meesterwerken, maar ook met geheel of bijna geheel nieuwe verzamelingen; een nog nimmer gekende tentoonstellingsactiviteit die honderdduizenden naar de musea heeft gebracht, waaronder geheel nieuwe groepen van de bevolking; het uitbreiden of geheel nieuw opzetten van paedagogische diensten; het onderzoeken en tot ontwikkeling brengen van nieuwe restauratie- en conserverings methoden; — dit alles maakt dat ons land een plaats inneemt in de internationale museumwereld, die niet oneervol genoemd mag worden. Een plaats, — het moet met dank-

baarheid gememoreerd worden —, die bereikt kon worden dank zij het werk van onze directe voorgangers, die hun taak meestal onder veel minder gunstige economische en financiële omstandigheden hebben moeten verrichten, in een voor de kunst in het algemeen veel minder bevorderlijk binnenlands politiek klimaat.

Kan men dus de Nederlandse musea en hun medewerkers na de oorlog zeker geen tekort aan energie verwijten — op één punt, maar dan ook een punt van essentiële betekenis, zijn wij allen, op enkele uitzonderingen na, deerlijk in gebreke gebleven en wel juist tengevolge van deze bovengeschetste overvloed, overmaat wellicht van activiteiten. Met name neemt de organisatie van tentoonstellingen — en niet alleen die ten eigen bate maar evenzeer de medewerking aan tentoonstellingen buiten het eigen museum — de meeste museumstaven heden ten dage zozeer in beslag dat de samenstelling van catalogi van het eigen bezit, die boven een summier vermelding van het allernoodzakelijkste uitgaan, geheel op de achtergrond dreigt te geraken. Ja men kan zelfs — maar dit is dan wel een zeer extreem standpunt — stemmen beluisteren die menen dat de wetenschappelijke bewerking en ontsluiting van het museale bezit niet in de eerste plaats tot de taak van de museumfunctionaris behoort en beter aan de algemene kunstgeschiedenis kan worden overgelaten.

Tegen een dergelijke beperkende opvatting van de taak van een museum moet naar mijn overtuiging uitdrukkelijk stelling worden genomen en wel op grond van argumenten die voortreffelijk geformuleerd zijn door Tietze in zijn, bij alle Duitse „Gründlichkeit“ toch veel lezenswaardigs bevattende *Methode der Kunstgeschichte*. Hierin schrijft hij: De verplichting van een accurate en steeds weer gecontroleerde aanduiding van de kunstwerken brengt ons tot de wetenschappelijke taak van het museum, die bestaat uit een zo nauwkeurig mogelijk onderzoek en definitie van elk object, ... en in de wetenschappelijke beschrijving en publicatie ervan; zonder twijfel neemt de kunstgeschiedenis in het algemeen aan deze werkzaamheden deel — echter, terwijl de museumobjecten voor de buitenstaander slechts de bewijsstukken, de documentatie, vormen voor zijn onderzoekingen, moeten zij voor de museumfunctionaris in het middelpunt van de belangstelling staan. Hij moet in zekere zin het gehele wetenschappelijke leven betrekken op zijn museum en zijn intieme kennis van de voorwerpen

erin, die hij door zijn voortdurende omgang er mee meer dan alle andere onderzoekers bezit, aanwenden ten algemene nutte; zijn positie aan het museum verschaft hem niet alleen de mogelijkheid, de hem toevertrouwde kunstwerken voor de wetenschap te ontsluiten, maar legt hem daartoe ook de verplichting op.

Ziet men op deze wijze de wetenschappelijke taak van de musea, dan volgt hieruit dat men in de catalogus de wetenschappelijke documentatie over het gecatalogiseerde kunstwerk in de meeste uitgebreide en volledige zin behoort te kunnen vinden — ja, dat de catalogus de enige plaats is waar men dit mag en moet eisen. Deze eis geldt wel in de allereerste plaats voor de catalogus van het eigen bezit, de permanente collectie betreffend — of, en in hoeverre, hij ook van toepassing is op tentoonstellingscatalogi, zou eigenlijk het onderwerp van een afzonderlijke inleiding moeten zijn, zovele problemen zijn hieraan verbonden. Toch wil ik aan het slot van deze opmerkingen hier nog op terugkomen, gezien het grote belang, juist in onze zo zwaar met tentoonstellingen belaste tijd, van deze kant van het catalogus-probleem. Men kan zich zelfs afvragen of een duidelijk standpunt ten aanzien van de tentoonstellingscatalogi geen bijdrage kan vormen tot een oplossing van de ongetwijfeld bestaande tentoonstellings-impasse, in die zin, dat voor een tentoonstelling, die niet voldoende elementen bevat voor een wetenschappelijk te bewerken catalogus, wel zeer bijzondere andere argumenten ter rechtvaardiging aangevoerd moeten kunnen worden.

Hoezeer ook gedurende de laatste decennia de toegepaste kunsten in onze musea een steeds belangrijker plaats zijn gaan innemen, het meest onvervangbare deel van ons nationale kunstbezit wordt toch nog steeds ingenomen door de schilderkunst van de XV tot en met de XIX eeuw. Het gemis aan catalogi op dit terrein doet zich dan ook nog sterker voelen dan op dat van de kunstnijverheid — waarop trouwens door het Rijksmuseum reeds enkele voortreffelijke delen zijn gepubliceerd. Om zo dicht mogelijk bij huis te blijven: een zo uitvoerige catalogus als die — in het Frans geredigeerd — van Haverkorn van Rijsewijk van 1892 (!), is door het Museum Boymans nadien niet meer samengesteld; het is de enige catalogus die ook over de kleinste meesters uitvoerige documentatie verschaft. Want ook hier schuilt voor de kunstwetenschap een gevaar:

het in vergetelheid geraken door het verdwijnen uit de literatuur van studiemateriaal dat, ook al is naar ons huidige oordeel de kunstwaarde gering, toch als historisch of iconografisch document een waarde bezit, die in bepaalde gevallen de kunstwaarde verre kan overtreffen.

Gelukkig zijn er tekenen die wijzen op een — laten wij hopen spoedige en algemene — verbetering van het sombere catalogusbeeld. Er zijn in de eerste plaats de enkele musea — meest van beperkter omvang of verzamelterrein — die op recent verschenen catalogi kunnen bogen, beantwoordend aan de heden ten dage te stellen eisen: *De Lakenhal* te Leiden (schilderijen en tekeningen 1949, Beeldhouwwerken en Kunstnijverheid 1951, beide van de hand van E. Pelinck); het *Centraal Museum* te Utrecht (schilderkunst en grafische kunsten, 1952, door Jkvr dr C. H. de Jonge); het *Rijksmuseum Kröller Müller* (Schilderijen XV-XVII 1950, door J. Bruyn, Vincent van Gogh 1953 en Beeldhouwwerken 1953). En zonder twijfel worden in vele andere musea de bouwstoffen bijeengebracht voor het samenstellen van nieuwe catalogi, al zal, vrees ik, dit bijeenbrengen herhaaldelijk doorkruist worden door werkzaamheden die, omdat zij aan een bepaalde datum of termijn gebonden zijn, voorrang moeten vinden.

Volgens welke principes en richtlijnen moet nu de museumcatalogus, waarbij wij ons hier dus vooreerst beperken tot de schilderijencatalogus, geredigeerd worden, en zijn hiervoor voorbeelden, reeds verschenen catalogi die als „standaard” kunnen gelden, aan te wijzen.

De hierboven geponeerde stelling van de zo volledig mogelijke wetenschappelijke documentatie heeft sommigen Uwer waarschijnlijk met schrik vervuld. Hier ligt, meen ik, de redding uit een verdrinken in een zee van gegevens en vaak tegenstrijdige meningen in het bijvoegelijk naamwoord „wetenschappelijk”. De samensteller van een catalogus heeft de plicht volledig kennis te nemen van alles wat op het door hem te catalogiseren object betrekking heeft. Hij heeft echter niet minder de plicht deze veelheid van gegevens kritisch te schiften; wanneer de opvattingen elkaar bestrijden, zich een eigen duidelijk te argumenteren mening te vormen en slechts datgene op te nemen wat voor het juiste oordeel over het betrokken werk en voor verdere studie ervan essentieel is. Men verwarre vooral catalogiseren niet met compileren; wetenschappelijke objectiviteit sluit eigen oordeel en kritische zinszins uit. Een voorbeeld hoe een catalogus —

weliswaar die van een tentoonstelling — niet moet zijn, was op dit punt de catalogus van de Giorgione-tentoonstelling te Venetië, die de gebruiker met betrekking tot de meest essentiële problemen: Authenticiteit, datering, toeschrijvingen, nergens duidelijke richtlijnen gaf.

Welke zijn nu de punten waaraan bij het catalogiseren aandacht moet worden besteed? Beginnen wij met de Biografische gegevens betreffende de kunstenaar (De Inleiding, die het onderwerp van een volgend referaat zal uitmaken, blijft hier buiten beschouwing). Deze moeten zich beperken tot enkele van de „kern” data en facta, met vermelding van de standaardwerken waar men zich volledig kan renseigner. Bij voorkeur moeten deze feitelijke gegevens rekening houden met de werken die van de betreffende kunstenaar in de verzameling aanwezig zijn. Aanbeveling verdient de plaats van de schilder in zijn tijd en school kort te karakteriseren. Hierop volgen dan de eigenlijke catalogus-notities betreffende het kunstwerk. Een uitvoerige beschrijving, zoals vroeger (catalogus Maurits-huis) en ook nu nog wel gebruikelijk is (cat. Ecole flamande, Louvre) heeft o.i. bij de tegenwoordige gemakkelijke toegankelijkheid van afbeeldingen en fotografisch materiaal geen zin meer en vormt slechts een vermeerdering van omvang en kosten die nuttiger en efficiënter besteed kunnen worden. Belangrijker dan een in woorden volgen van de voorstelling is een aanduiding van de technische middelen, hun functie en betekenis in het tot stand komen van het kunstwerk, zoals dit ons voor ogen staat. Voor dit belangrijke aspect van de catalogusbeschrijving mag ik verwijzen naar het buitengewoon knappe artikel van Prof. van de Waal in *Museum* 61 (1956), n.a.v. de in 1956 verschenen Rembrandt publicaties. De beschrijving beperke zich verder tot die zaken die niet zonder meer duidelijk zijn of als bekend kunnen worden verondersteld: bijzonderheden betreffende de iconografie, de eventuele geportretteerde, costuum, heraldische gegevens enz. Overigens kan worden volstaan met verwijzing naar een in de literatuur te vinden reproductie. Zeer duidelijk en „to the point” dient de catalogus te zijn betreffende toeschrijving en datering, punten waarover men zich veelal slechts een gefundeerd oordeel kan vormen wanneer men een objectief inzicht heeft in de toestand. Het niet vermelden van beschadigingen of overschilderingen kan de beoordeling van het schilderij in kwestie

en de eruit te trekken conclusies slechts vertroebelen. Hoe belangrijker het werk, des te nauwkeuriger dient deze analyse te zijn. De opvatting, dat dit slechts voor de „insiders” gereserveerd moet blijven, is naar mijn mening bepaald onjuist en weinig bevordelijk voor het ontwikkelen van het kritisch zien. Voorbeeldig was op dit punt reeds de in 1927 door Eigenberger gepubliceerde catalogus van de „Gemäldegalerie der Akademie” te Wenen.

Een volgende belangrijke categorie vormt de samenhang met andere werken en wel inzonderheid de vermelding van voorstudies (geschilderd, maar ook getekend) en van varianten en replieken, de laatste al dan niet eigenhandig. Hierbij hoort ook een aanduiding van de plaats van het onderhavige werk in het gehele œuvre van de betrokken kunstenaar. Volledig moet de catalogus inlichten over de herkomst, waarbij ook omzwervingen in de kunsthandel niet verzwegen moeten worden. Daarentegen heeft een vermelding van alle tentoonstellingen waarop het werk geparaadeerd heeft weinig zin — zeker niet meer in onze door tentoonstellingen van zo verschillende betekenis geteisterde tijd! Hier is een beperking op zijn plaats tot die, heden ten dage steeds schaarser wordende exposities, die op de betreffende kunstenaar, periode of onderwerp werkelijk nieuw licht hebben doen vallen. Tenslotte behoort de gebruiker van de catalogus een opgave te vinden van de literatuur die voor het samenstellen van de bovengenoemde gegevens is geraadpleegd of voor een verdere studie onontbeerlijk is.

Wellicht ten overvloede wil ik nog uitdrukkelijk stellen dat deze richtlijnen — uiteraard rekening houdend met de kwaliteit van de werken — op het gehele bezit moeten worden toegepast en niet alleen op dat gedeelte ervan dat wij, met wellicht iets te groot vertrouwen op de onfeilbaarheid van eigen oordeel, een expositie buiten depot of studieverzameling hebben waardig gekeurd.

Het zal velen van U al duidelijk zijn geworden, dat aan bovenstaande wensen in hoge mate wordt voldaan door de catalogi, sedert 1945 gepubliceerd door de National Gallery te Londen en samengesteld door Martin Davies. Inderdaad meen ik dat deze catalogi qua inhoud en wetenschappelijke bewerking voorbeeldig genoemd moeten worden. Vergelijkt men b.v. M. Davies' catalogus van de „Early Netherlandish school” met de 1953 verschenen Louvre catalogus der

„Peintures Flamandes du XVe et du XVIe siècle” (door Ed. Michel) dan legt de National Gallery catalogus in veel korter bestek een veel dieper gefundeerde grondslag voor beoordeling en verdere bestudering van de besproken werken dan zijn Franse tegenhanger met uitvoerige beschrijvingen en lange uitwijdingen op historisch of iconografisch terrein, die toch niet „uitputtend” kunnen zijn en o.i. in deze vorm buiten het kader van een catalogus vallen.

Het is niet mogelijk in het bestek van deze inleiding de catalogi voor alle veelsoortige onderdelen van onze museumcollecties, die elk weer hun eigen problemen stellen, de revue te laten passeren. Voor het uitgebreide gebied van de kunstnijverheid b.v. zou hiervoor ook een bevoegde inleider nodig zijn. Bovendien kunnen de voortreffelijke catalogi voor het zilver en de meubelen in het Rijksmuseum, van de hand resp. van Mevrouw Duyvené de Wit en Th. A. Lunsingh Scheurleer, hier als „model” gelden. In dit verband moet ook met bewondering genoemd worden de catalogus van de expositie van Gelders Zilver in het Gemeentemuseum te Arnhem gehouden.

Droevig is het gesteld met de catalogi van de schatten der tekenkunst, opgestapeld in de dozen en portefeuilles van onze prentenkabinetten. Met uitzondering van de tekeningen van Rembrandt en zijn school in het Rijksmuseum, in 1952 door M. D. Henkel gepubliceerd, is dit hoogst belangrijke en omvangrijke materiaal door het ontbreken van catalogi voor de kunsthistoricus, die niet ter plaatse onderzoeken kan instellen, wel zeer moeilijk toegankelijk, terwijl ook een raadpleging ter plaatse er ernstig door wordt gehandicapt. Ziet men de na de oorlog, b.v. in Engeland verschenen publicaties van de tekeningen in Windsor Castle, van de Italiaanse tekeningen in het British Museum en in het Ashmolean Museum, dan is het ontbreken van elke prestatie op dit punt voor de Nederlandse musea toch wel beschamend. Over het ideaal dat hier nagestreefd moet worden kan weinig verschil van mening heersen, daar dit verwezenlijkt is in de catalogi door de heer Lugt van de grote Parijse collecties samengesteld. Een ieder die in het Rembrandtjaar zijn catalogus van de Rembrandttekeningen in het Louvre heeft gebruikt, zal weer getroffen zijn door de zorgvuldigheid, het wetenschappelijke verantwoordelijkheidsgevoel, waarmee elke mening omtrent eigenhandigheid, samenhang en datering uitvoerig wordt gestaafd, waardoor deze catalogus naast de grote volledige

publicatie van Benesch met zijn vele apodictische opvattingen onverminderd zijn waarde zal behouden.

Men hoort veel de tegenwerping, dat catalogi, zoals hierboven verdedigd, wellicht goed en gewenst zijn voor specialisten, maar voor het grotere publiek te wetenschappelijk en moeilijk zijn. Ik meen dat de bezoeker die naar een catalogus vraagt, blijk geeft van meer dan oppervlakkige belangstelling en bereid is zich een zekere inspanning te getroosten. Ook ingewikkelde problemen kunnen helder en duidelijk uiteengezet worden: hier ligt een uitdaging voor ons, kunsthistorici, waarop wij het juiste antwoord moeten kunnen geven. Men kan zijn publiek ook onderschatten en het ligt m.i. zeker niet op onze weg de museumbezoekers te gewinnen aan oppervlakkigheid in de redactie van catalogi. Een juiste typografie kan ertoe bijdragen hoofd- en bijzaken reeds op het eerste gezicht te scheiden en de verschillende onderdelen, waaruit de betreffende catalogusnotitie is samengesteld, uiteen te doen vallen, zodat de keuze wát men raadplegen wil vergemakkelijkt wordt. Ik mag op dit punt, waarop dr Jaffé zonder twijfel uitvoerig in zal gaan, nog even waarschuwen voor de neiging, die bij typografen bestaat, de tekst op te offeren aan de mooie lay-out, naar mijn mening toch wel de omgekeerde wereld!

Ongetwijfeld speelt ook de kwestie van de kosten een rol — maar krijgt men bij de grotere instellingen niet vaak de indruk dat hier het werkelijke enthousiasme en de bereidheid van de conservator om een catalogus samen te stellen een beslissende factor is bij het aanvragen en verdedigen van de benodigde gelden? Tenslotte geldt ook voor de kleinere musea dat een verzameling die een catalogus waard is, ook een goede waard is als onontbeerlijk instrument voor het „productief” maken van het eigen bezit.

Over de beknopte catalogus wil ik kort zijn: hij is natuurlijk te prefereren boven in het geheel geen catalogus, maar kan toch moeilijk anders beschouwd worden dan „een gebrek aan beter”. Men zij zich ook bewust van het gevaar, de beknopte catalogus te gebruiken om zijn geweten in slaap te sussen en de uitvoerige op de lange baan te schuiven.

Aan de gids, een probleem op zich zelf, zal Prof. Schulte Nordholt meer aandacht besteden; voorzover een dergelijke handleiding de opstelling der kunstwerken volgt is zij althans in een „dynamisch” museum — ik spreek uit droeve ervaring — onmiddellijk verouderd en weinig

bruikbaar. Dat overigens in een meer statische collectie in dit genre een zeer hoog wetenschappelijk niveau bereikt kan worden, bewijzen de verschillende voorbeeldige „Führer” door Ludwig Münz na de tweede wereldoorlog van de „Gemäldegalerie der Akademie” te Wenen samengesteld. De mogelijkheid, met elkaar samenhangende groepen kunstwerken te bespreken, biedt zonder twijfel voordelen boven de alphabetische catalogus.

Een inleider over de catalogus kan aan de tentoonstellingscatalogus niet voorbijgaan. In het begin heb ik dit punt reeds even aangeeroerd. Ik zou hier de stelling willen verdedigen, wetend dat waarschijnlijk velen van U het hiermee niet eens zullen zijn, dat voor tentoonstellingscatalogi in niet mindere mate de eis van wetenschappelijke volledige documentatie dient te gelden — mits de tentoonstelling hiertoe de mogelijkheid biedt. Is dit niet het geval dan zou toch ernstig overwogen moeten worden welke gewichtige andere argumenten — behalve het aantrekken van toerisme en het bereiken van hoge bezoekcijfers — voor het zelf organiseren en medewerken aan dergelijke exposities spreken.

Velen zullen, ik denk toch wel met instemming, kennis hebben genomen van het pleidooi voor minder tentoonstellingen in het Meinummer van het *Burlington Magazine*. De zo beschikbaar komende tijd zal een bijdrage kunnen vormen zowel tot het samenstellen van catalogi van eigen bezit, als voor grondiger voorbereiding van de overblijvende aan importantie winnende en meer verantwoorde exposities. Ik wil het belang van het genot, de persoonlijke verrijking die een tentoonstelling de bezoeker schenken kan, geenszins onderschatten — maar wat blijft na jaren tastbaar over, de gedeeltelijke rechtvaardiging althans, van de vele inspanning en risico's? Welke tentoonstellingen uit het verleden leven nog in de kunstgeschiedenis voort? Toch wel diegene, die door haar betekenis aanleiding hebben gegeven tot catalogi die in de bronnenliteratuur zijn opgenomen. Om enkele voorbeelden te noemen:

De beroemde tentoonstelling van Vlaamse Primitieven van 1902 te Brugge, met de catalogi van Weale, Hulin de Loo en Friedländer;

De tentoonstelling van Franse Primitieven te Parijs van 1904, waarvan de catalogus werd samengesteld door alle grote namen van de toenmalige Franse kunsthistorie;

De „Peintres de la réalité en France au XVIIe

siècle", in 1934 in de Orangerie gehouden, met de catalogus vol nieuwe gegevens van Charles Sterling;

De reeks tentoonstellingen voor de laatste oorlog in de Orangerie gewijd aan de grote Franse meesters van de XIXe eeuw, of de serie van tentoonstellingen van de grote Venetianen: Titiaan (1935), Tintoretto (1937), Bellini (1949), Tiepolo (1951) te Venetië georganiseerd. De catalogi van Jean Leymarie en Georg Schmidt van de Gauguin tentoonstellingen te Parijs en Basel (1950) zijn een onmisbare documentatie voor de Gauguinstudie geworden. En, zeer recent, de onuitputtelijke rijke tentoonstellingen met jaarlijk doorwrochte catalogi van de Franse verluchte handschriften, in 1954 en 1955 door Jean Porcher in de Bibliothèque Nationale ingericht, onvergetelijk voor een ieder die ze gezien heeft; de Carracci-tentoonstelling van het vorig jaar te Bologna, grondlegend voor de verdere studie van deze meesters.

Welk een verlies voor de kunstgeschiedenis indien men zich in deze gevallen beperkt had tot de catalogus „dépouillé", slechts bevattend „Les indications matérielles, servant à identifier les oeuvres", waarvoor een van 's werelds grootste kunsthandelaren — het schijnt mij toch niet geheel zonder eigenbelang — onlangs heeft gepleit! (La Chronique des Arts Mei-Juni 1957).

Naar mijn mening is in vele gevallen juist de tentoonstellingscatalogus bij uitstek de plaats om nieuwe bouwstoffen op te slaan betreffende afzonderlijke kunstwerken, die later tot samenvattender conclusies aanleiding kunnen geven. Op het gevaar af de indruk te wekken een oratio pro domo te houden, waag ik het in dit verband de catalogus van de expositie van olieverschetsen van Rubens te noemen, door Haverkamp Begemann bewerkt. De rechtvaardiging van deze tentoonstelling, na die van 1933 te Amsterdam en 1937 te Brussel, ligt naar mijn overtuiging mede in deze inderdaad uitvoerige catalogus. Zonder deze uitvoerigheid zouden tal van vondsten van Burchard en anderen nog voor de kunsthistoricus ontoegankelijk zijn. Dat het publiek van dit type catalogus niet gediend zou zijn schijnt de totale uitverkoop in dit geval althans niet te bevestigen. Als tweede voorbeeld zou de catalogus van de tentoonstelling van Rubenstekeningen het vorig jaar te Antwerpen ingericht, genoemd kunnen worden, die een onmisbaar instrument zal blijven voor ieder die zich verder met deze materie bezig houdt. Vergelijkt men deze catalogus met die van de tentoonstelling in 1938/39 te Brussel

en Rotterdam gehouden, dan kan de keuze m.i. niet moeilijk zijn. De tentoonstelling „Deutsche Zeichnungen 1400-1900" (1956) is een ander voorbeeld hoe de expositie van schijnbaar bekend materiaal blijvende waarde kan krijgen door het samenstellen van een catalogus, waarin van tal van nieuwe gegevens en vondsten zijn verwerkt. Zonder deze publicatie, die een klein handboek is geworden van de Duitse tekenkunst, zou een dergelijke expositie binnen enkele jaren in vergetelheid zijn weggezonken. Dat de ideale tentoonstellingscatalogus in de meeste gevallen eerst samengesteld kan worden na afloop van de expositie, wanneer het bijeengebrachte materiaal uitvoerig kon worden bestudeerd, betekent nog niet dat men er nu ook maar van af moet zien dit ideaal na te streven. De gevoeligheid van de bruikleengevers (lees: particuliere collecties of kunsthandel) op het punt van toeschrijvingen lijkt mij al een heel zwak argument tegen de gedetailleerde tentoonstellingscatalogus. Geheel en al zal men deze moeilijkheid niet altijd kunnen vermijden en men zal wel eens een formulering moeten kiezen, die men liever anders had gezien; indien dit echter bij de redactie van een catalogus een werkelijk overwegend probleem gaat vormen, kan men reeds om zuiver kunsthistorische redenen beter van dergelijke bruiklenen afzien!

Onder de tentoonstellingen nemen die van de moderne kunst een afzonderlijke plaats in. Zeker in ons land is de kloof in de algemene waardering tussen de kunst vóór 1880 en daarna nog onstelligend wijd. Mede gezien de achterstand van onze eigen museumcollecties op dit terrein, een achterstand die niet meer geheel in te halen zal zijn, kan deze kloof slechts door tentoonstellingen overbrugd worden, zoals tentoonstellingen ook noodzakelijk zullen blijven om het contact met nieuwe evoluties en facetten der hedendaagse kunst te onderhouden. Bij alle bewondering en erkentelijkheid voor de grote energie waarmee de musea voor moderne kunst in ons land zich aan deze tweeledige taak hebben gewijd, ontkomt men niet geheel aan de indruk dat hier tempo en de zucht naar steeds nieuwe prikkels het niveau der tentoonstellingen en zeker van de catalogi niet altijd ten goede komt. Wij moeten met onze tentoonstellingen van moderne kunst toch niet de weg opgaan van „il nous faut du nouveau, n'en fût il plus au monde" (La Fontaine).

Ik kan het niet anders dan betreuren dat zo vele catalogi die op dit gebied in ons land verschijnen ons vrijwel zonder documentatie laten:

is de tentoonstelling uiteengevallen, dan zijn de geëxposeerde werken verder onvindbaar voor de belangstellende die naar geen herkomst, geen vorige exposities, geen oeuvre-catalogus of bestaande afbeelding wordt verwezen. Hoe het wel kan, laten b.v. de catalogi zien van de tentoonstellingen van „De Stijl” in Amsterdam, van Picasso en Léger, in 1955 en 1956 door het Musée des Arts Décoratifs georganiseerd, of die van Paul Klee in het Berner Kunstmuseum in 1956. Voorbeeldig in zijn documentatie is ook de catalogus van de expositie Bonnard, Vuillard et les Nabis, in 1955 in het Musée d'Art Moderne te Parijs gehouden.

Een zeer bijzondere, wel is waar kostbare, maar voor het stimuleren van de belangstelling en het inzicht in de moderne kunst gelukkige vorm heeft het Museum of Modern Art in New York tot ontwikkeling gebracht. Hier wordt de tentoonstelling aangegrepen tot het publiceren van een uitvoerige, rijk geïllustreerde monografie, aangevuld met een vrijwel volledige literatuuropgave.

Het thema: Gids en Catalogus in Museum en Tentoonstelling is met het bovenstaande zeker niet uitgeput, ook niet voorzover dit het eigenlijke catalogus-deel betreft. Deze inleiding heeft echter reeds de gestelde tijdslimiet overschreden. Is zij een pleidooi voor een vermindering van onze museumdynamiek ten bate van een grotere energie op de samenstelling van catalogi te richten? Niet, voorzover deze activiteiten de aantrekkingskracht en doelmatigheid van onze musea verhogen. Wel, daar waar zij dit doel voorbij dreigen te schieten. Dit zal voor elk onzer naar eigen taak en plaats beoordeeld moeten worden.

Ik meen echter dat wel duidelijk is dat, in het huidige museumbestel de wetenschappelijke medewerkers te zeer overbelast zijn en nog lang zullen blijven, om tot de zo zeer gewenste oplossing op korte termijn van het catalogusprobleem te komen. Verdere taakverdeling en het aantrekken van nieuwe krachten, zo nodig tijdelijke, zal niet kunnen worden vermeden. Uiteraard brengt dit financiële consequenties met zich mede, ook wat betreft de kosten aan het drukken enz. verbonden en is het tijdperk van bestedingsbeperking hiervoor weinig gunstig.

Nogmaals, hangt in deze echter niet veel af van de overtuiging waarmede onzerzijds dergelijke voorstellen bij de betrokken autoriteiten worden verdedigd? Het is niet altijd alleen het geld dat de nervus rerum is — en mij althans zijn geen voorbeelden bekend van catalogi die

persklaar liggen en om financiële redenen niet uitgegeven kunnen worden.

Met uitzondering van enkele musea aan de top van de museumpyramide hebben de meesten van ons te kampen met het vraagstuk hoe de belangstelling voor het eigen bezit te vergroten en te verdiepen. Wij hebben wel allen bemerkt dat in dit opzicht de tentoonstelling een tweesnijdend wapen is. Een niet te verwaarlozen hulpmiddel hiertoe vormt de catalogus die de interesse en studie stimuleert. Ook hier gaat de kost voor de baat uit.

Résumé inleiding over de vormgeving van catalogi, in plaats van jhr W. J. H. B. Sandberg gehouden door DR H. L. C. JAFFÉ.

De onderstaande beschouwingen gaan uit van de ervaringen, bij de Gemeente Musea te Amsterdam opgedaan met de reeks van catalogi voor tentoonstellingen, voornamelijk van hedendaagse kunst. De vormgeving van deze catalogi wil functioneel zijn, d.w.z. zij tracht tegemoet te komen aan de eisen van de tentoonstellingsbezoekers, eisen, waarvan de directie zich duidelijk rekenschap heeft willen geven.

De aard van het in deze tentoonstellingen geëxposeerde materiaal brengt met zich mede, dat het hoofddaccent niet op de documentatie der geëxposeerde werken kan vallen; bij schilderijen of beeldhouwwerken, die slechts op een vrij kort leven terug kunnen zien, is de documentatie vaak door vermelding van titel, maten en jaar van ontstaan, soms nog door de vermelding van het nummer van een oeuvre-catalogus, voldoende verzorgd. Deze vermeldingen dienen dan typografisch zo gerangschikt te zijn, dat zij bij het raadplegen van de catalogus op de expositie zelf direct als secundaire gegevens onderkend worden: zij zijn immers bij het bezoek van de expositie zelf nauwelijks van belang, en dienen veel meer tot identificatie der werken, als de tentoonstelling eenmaal tot het verleden behoort.

Bovendien komen nog andere feiten de overwegende betekenis der documentatie bij catalogi van moderne tentoonstellingen bemoeilijken: het is niet doenlijk voldoende wetenschappelijk geschoold personeel voor deze taak aan een museumstaf te verbinden. Het overleg in de Museumdag zal voor dit — voornamelijk financiële — probleem hopelijk uitkomst brengen. Ten slotte is het een feit, dat de kunsthistorische resultaten van een belangrijke moderne tentoonstelling niet kunnen worden geformuleerd dan na de tentoonstelling, die door de confrontatie

der werken het onderzoek pas heeft gestimuleerd.

Derhalve moet het accent bij dergelijke catalogi niet zo zeer worden gelegd op de tekst, de documentatie der werken, dan wel op de vormgeving. Vele der exposities, in de laatste jaren georganiseerd, hebben hun betekenis niet alleen te danken aan de geëxposeerde werken, maar in de eerste plaats aan het verband, waarin deze werken werden bijeengebracht, aan hun confrontatie. Deze confrontatie is voor de gebruiker van de catalogus gemakkelijker te bereiken langs visuele weg, d.w.z. door de vormgeving van de catalogus.

Deze vormgeving moet overeenstemmen met de zorg, die sinds de oorlog in onze musea aan de inrichting en het arrangement van tentoonstellingen is besteed: ook de catalogus van een expositie moet een hedendaags — d.w.z. een helder en overzichtelijk karakter hebben. Het is dus alleen maar natuurlijk, dat de catalogi van exposities in de verschillende musea een eigen gezicht hebben, net zo, als ook de stijl van exposeren in de verschillende instituten van elkaar verschilt. Voor de catalogi der Gemeente Musea heeft de heer Sandberg een stijl geschapen, die even doelmatig als persoonlijk is: de nabootsing ervan toont niet alleen aan „que l'imitation est le meilleur compliment", maar ook, dat een toepassing van deze principes van vormgeving op anderssoortige taken gauw tot verwarring en misverstanden voert. Want de vormgeving van deze catalogi gaat uit van een heldere functionele analyse: de bezoeker van een tentoonstelling moet de catalogus op de expositie zelf kunnen gebruiken als wegwijzer, en hij moet er, na sluiting van de tentoonstelling, een goede „aide-mémoire" aan bezitten. Hij moet bovendien direct de catalogus als een uit de serie van de Gemeente Musea herkennen (gelijk formaat, gelijke typografische principes) maar anderzijds ook direct door omslag, typografie en lay-out in de sfeer van de expositie worden gebracht. Op de reeks van catalogi van tentoonstellingen der Gemeente Musea, waarvan hier een gedeelte is uitgesteld, heeft de heer Sandberg een zeer persoonlijk stempel weten te drukken.

De catalogus van een tentoonstelling van hedendaagse kunst kan zijn betekenis niet afleiden van zijn documentatie. Hij moet in eerste plaats uitgaan van het oproepen van visuele indrukken en herinneringen. De reproductie van geëxposeerde werken is hier van veel grotere betekenis dan bij andere catalogi, die vaak de beschrijving

en documentatie bevatten van bekende, vaak gereproduceerde werken. Bovendien kan juist door het optisch construeren van reproducties een resultaat worden bereikt, dat overeenstemt met de confrontatie der werken op de tentoonstelling. Zo wordt de vormgeving van de catalogus een der nieuwe middelen, die de inrichter van tentoonstellingen ten dienste staan. Stellig brengt deze vormgeving, deze functionele lay-out, ook tal van problemen met zich mede: o.a. dat der formaten der kunstwerken, die vaak in de reproducties tot een uniforme maat gereduceerd worden, en zodoende aanleiding geven tot verwarring.

De conclusie voor dit type van catalogi moet wel zijn, dat hun karakter niet documentair kan zijn, en derhalve suggestief, evocatief moet zijn. De suggestie, die van een catalogus uitgaat, en die de sfeer van de exposerende kunstenaar, van de tentoonstelling zal oproepen, begint al met het omslag, en gaat door heel het „platenboekje" door, waarbij een — essayistische — inleiding of uittreksels uit brieven of geschriften van de kunstenaar tot verheldering kunnen bijdragen. Het is immers het doel van deze catalogi, om ook na de tentoonstelling de herinnering aan het geziene op te roepen en wakker te houden: niet alleen de herinnering aan een reeks van werken, maar ook aan hun onderling samenspel, en misschien vooral aan het genot, dat de bezoeker op de tentoonstelling heeft beleefd. Meer dan alle beschrijving kan de vormgeving van de catalogus deze herinnering oproepen.

PROF. DR. H. SCHULTE NORDHOLT vangt zijn inleiding aan met er op te wijzen, dat hij eigenlijk aan vier verschillende opdrachten moet voldoen, n.l. het behandelen van de vragen:

1. Welke eisen moeten er van wetenschappelijke zijde aan een catalogus gesteld worden?
2. Hoe moet een inleiding zijn samengesteld?
3. Hoe moet een gids eruit zien in tegenstelling tot een catalogus? en
4. Het geven van een samenvatting van het besprokene.

Spr. wil zijn betoog echter groeperen om vier hoofdpunten, n.l.: De permanente collectie en zijn catalogus; de permanente collectie en zijn gids; de tentoonstelling en zijn catalogus; de tentoonstelling en zijn gids.

Er zijn geen wetenschappelijke catalogi, wel goede, verantwoorde catalogi. De vraag om dit te beoordelen is daarbij welke functie de catalogus heeft. Een catalogus kan voor „weten-

schappelijk" gebruik zijn, of voor oriëntatie in het algemeen.

Spr. is het in hoofdzaken met de heer Ebbinge Wubben eens; zijn uiteenzettingen zijn uit een academisch milieu niet beter te verwachten. Natuurlijk zijn de gegevens over het aanwezige materiaal, zoals toeschrijving, afmetingen, restauraties, voorstudies, varianten, bestaande reproducties etc. van het grootste belang. Voor wat betreft literatuurvermelding meent spr. de catalogus van Martin Davies over de National Gallery te Londen als voorbeeld te mogen stellen. Deze vermeldingen zijn bruikbaar dan bijvoorbeeld die van Thieme-Becker, die wel veel citaten vermeldt, doch zonder nadere aanduiding over de aard van het citaat. In de catalogus van de National Gallery vindt men slechts die citaten, die voor het voorwerp van werkelijk belang zijn. De catalogus is zeer eenvoudig uitgevoerd, zonder reproducties, die in een afzonderlijk album te verkrijgen zijn.

Spr. meent, dat het van grote waarde zou zijn indien bijvoorbeeld het Rijksbureau voor Kunst-historische Documentatie een volledig, gesloten fotoarchief kon samenstellen van alle schilderijen van Nederlandse kunstenaars, ook in niet-Nederlands bezit. Het behoort echter tot de functie van de museum-directeuren hieraan mede te werken door museum-catalogi tot stand te brengen van het soort als door de National Gallery is gepubliceerd. Zonder deze basis kan men geen rondleiding of gids samenstellen, evenmin kan men kunsthistorie doceren zonder over een groot aantal van dergelijke catalogi te beschikken.

Gidsen hebben het bezwaar, door reorganisatie te verouderen. De bezoeker, die de gids gebruikt om aan de hand ervan een museum door te werken is overigens zeldzaam. Beter is een gids als bijvoorbeeld het „Handbuch für die Bremer Kunsthalle", dat chronologisch is ingericht, dus onafhankelijk van de opstelling in het museum op een bepaald ogenblik. Wel moet men er dan een alfabetische lijst aan toevoegen. Dit „Handbuch" geeft inlichtingen over de voorwerpen in het museum op eenvoudig en zakelijk niveau. Een dergelijke gids heeft een grote weringskracht voor het bezoek, en moet ook nog een aangename aide-mémoire zijn; het is echter geen volledige catalogus.

In Nederland zijn na de oorlog enkele goede catalogi over permanente verzamelingen verschenen, zoals die over meubelen en zilver in het Rijksmuseum, catalogi over verzamelingen in het Centraal museum door Jkvr. De Jonge en cata-

logi over het museum Kröller-Müller. Van catalogi over schilderijen verzamelingen zijn wij in het algemeen echter slecht voorzien.

Wat betreft tentoonstellingscatalogi meent spr. allereerst, dat indien men van een tentoonstelling geen goede catalogus kan maken, dit een bewijs is dat het thema niet goed gekozen is. (Bijvoorbeeld het kind- of het dier in de Nederlandse schilderkunst). Wel goed is bijvoorbeeld een thema als „schetsen van Rubens", dit vormt een gesloten geheel.

Veel andere catalogi geven veel reproducties en zijn van grote waarde voor de documentatie. Het is echter onmogelijk een wetenschappelijke catalogus te maken, die tevens een goed leesbare gids moet zijn.

Komende tot de behandeling van de inleiding vraagt spr. allereerst tot wie deze gericht is. Het antwoord zou kunnen zijn: een groep, die de standaardwerken niet gebruikt. Wanneer leest men de inleiding? Als hij groot is wordt het soms een heel studieboek. Wanneer men zoiets op de tentoonstelling koopt is men verloren voor de tentoonstelling. Vaak heeft het lezen alleen zin achteraf. Spr. prefereert als inleiding een zakelijke uiteenzetting over de geschiedenis van de tentoongestelde collectie. In een wetenschappelijke catalogus heeft een inleiding weinig zin, men kan dan beter verwijzen naar bestaande standaardwerken. Als voorbeeld noemt spr. de catalogus over Cézanne, die weinig bruikbaar was; het was een overgangsvorm tussen catalogus en tentoonstellingsgids.

Spr. wijst op nog een ander bezwaar van de catalogus van het museumbezit, n.l. de omstandigheid dat door wederzijds uitlenen dit bezit bijna altijd gehavend is, waardoor men bepaalde voorwerpen uit de catalogus niet aantreft. Tegenwoordig moet de catalogus functioneel georiënteerd zijn. De vorige generatie bestond uit connoisseurs, groot in de stylistische analyse; functionele vragen stonden toen niet in de belangstelling, vragen naar de opvattingen in de tijd van het kunstwerk, kritiek etc. Deze dingen zijn hierdoor nu moeilijk te achterhalen, doch men vraagt thans andere dingen dan 25 jaar geleden.

De documentatie is nog geenszins voltooid, ook niet voor moderne kunst; gevallen als Vincent van Gogh, waarvan wij veel brieven over zijn eigen werk bezitten, behoren tot de gunstige uitzonderingen. Natuurlijk bestaat het gevaar, dat wij door de omstandigheden geleid liever goede zakelijke inlichtingen over een slecht kunstwerk zouden ontvangen dan slechte inlich-

tingen over een goed. Het is dus wel allereerst van belang de sfeer van het getoonde op te wekken, maar daarbij is documentatie een gewaardeerde aanvulling. Het begrip „leek” is te vermijden, er zijn geen leken, doch geleidelijk in elkaar overgaande categorieën van belangstellenden. Men kan catalogi en gidsen maken voor allerlei verschillende niveaus. Wel meent spr. dat het in de gevallen waarin een zeer belangrijk deel van het oeuvre van een kunstenaar wordt getoond, het wenselijk is hierbij ook een zeer uitvoerige, gedocumenteerde catalogus te publiceren, bijvoorbeeld bij de tentoonstellingen van Paul Klee en Léger.

Bij de hierop volgende discussie brengt de heer PELINCK naar voren, dat met behulp van reproducties niet de volledige beschrijving kan worden ontgaan; het moet toch ook gedocumenteerd zijn, vooral indien het portretten of historische voorstellingen betreft.

DR H. K. GERSON verdedigt collega's, die niet de mogelijkheid hebben gehad catalogi te maken zoals Davies, want deze had geen andere opdracht. Hij wijst er op, dat de Utrechtse catalogi veel citaten dubbel vermelden.

De voorzitter meent, dat wij meer moeite moeten doen om wetenschappelijke ambtenaren te krijgen.

DR DE VRIES zegt, dat de catalogus van Eigenberger als voorbeeld is genoemd, doch de kleur-aanduidingen zijn niet steeds bruikbaar.

DR H. C. BLÖTE wijst in dit verband op het bestaan van boeken als R. Ridgway, *Color Standards and Color Nomenclature*, Washington D.C. 1912, dat door zoölogen veel voor kleurbeschrijving wordt gebruikt.

De heer J. W. SCHOTMAN vraagt of chronologische of alfabetische indeling de voorkeur verdient, de chronologische bijvoorbeeld door rangschikking per eeuw. Hij wijst voorts op de noodzaak van goede indices.

De VOORZITTER geeft de voorkeur aan alfabetische ordening, omdat men anders op twee gedachten hinkt.

DR DUPARC waarschuwt voor de vrees wetenschappelijk te schrijven; het publiek slikt alles, ook het goede. Men moet de wetenschappelijke belangstelling niet onderschatten. Men moet echter wel leesbaar schrijven.

De heer H. VAN HOOGDALEM vraagt hoe men denkt over het samenstellen van een wetenschappelijke catalogus in een kleiner museum.

De VOORZITTER raad aan een beroep te doen

op het Bureau van de Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten.

Mej. P. CLARIJS vraagt om gidsen voor jonge mensen van 14-20 jaar, die over het museum niet voldoende geïntereerd zijn; bijvoorbeeld kleine gidsjes over verschillende onderdelen, gebaseerd op de wetenschappelijke catalogus, eventueel doorschoten met witte bladzijden en voorzien van vragenlijstjes, waarbij wellicht inplakplaatjes en schetsboekjes kunnen worden toegevoegd.

De VOORZITTER wijst op een dergelijke bestaande gids van het museum Boymans, die niet verkocht wordt. Kinderen zijn vooral gevoelig voor het persoonlijke woord.

De heer SCHOTMAN wijst er op dat het boekje „Van Stenen Bijl tot Bronzen Lans” veel door kinderen wordt gekocht.

Mej. DR M. ROOSEBOOM pleit voor korte gidsen, iets als een uitgewerkte plattegrond, die het voornaamste op overzichtelijke wijze aanwijst.

DR DE VRIES pleit voor het als voorwoord gebruiken van een als essay geschreven inleiding tot de stof, zoals bijvoorbeeld Schmidt Degener, Hammacher en Van Schendel deden, doch dit is een zeer moeilijke opgave.

DR A. F. E. VAN SCHENDEL dankt het bestuur voor het aan de orde stellen van dit onderwerp. De tentoonstellingsbezoeker wil geen documentatie, maar voorlichting over de betekenis en de esthetische waarde van de tentoongestelde zaken.

De VOORZITTER meent, dat wij het publiek in dit opzicht niet geheel zijn zin moeten geven.

DR GERSON verwacht van een catalogus van een tentoonstelling op een hem onbekend gebied niet alleen documentatie of visuele oriëntatie, maar wel zakelijke toelichting.

De VOORZITTER meent, dat een volledige catalogus niet alleen een droge opsomming van feiten moet zijn, maar ook niet in de eerste plaats esthetische toelichting moet geven.

DR JAFFÉ zegt, dat het bij de moderne kunst door het korte perspectief moeilijk is deze documentaire gegevens te verschaffen; beter gebeurt dit dan in een voorwoord over de kunstenaar. Men zou anders genoodzaakt zijn alle oude kritieken weer te geven. Het Stedelijk Museum te Amsterdam bepaalt zich veelal tot een inleiding, bijvoorbeeld met fragmenten uit brieven van de kunstenaar zelf. Het zou inderdaad voor de hand gelegen hebben van de tentoonstellingen van Paul Klee en van Léger catalogi te maken, maar die van Klee was in Bern, en die van Léger in Parijs gepubliceerd, en deze waren tijdens de

tentoonstellingen in Amsterdam verkrijgbaar.

Hierna sluit de voorzitter, de heer J. C. EB-BINGE WUBBEN de vergadering.

Omstreeks 18.30 uur verenigt men zich wederom tot de gemeenschappelijke maaltijd in de „Stadsherberg”, waarna men zich omstreeks kwart over acht in sectievergaderingen begeeft. In de *Historische sectie*, onder voorzitterschap van de heer E. Pelinck trad als spreker op DR R. E. J. WEBER, die de De Ruytertentoonstelling te Amsterdam behandelde.

De heer PELINCK opent de vergadering en heet de ongeveer 40 aanwezigen, onder wie ook velen, die niet behoren tot de vaste kern dezer sectie (waartoe overigens iedereen kan toetreden), welkom en geeft nog eens in het kort een overzicht van de omstandigheden en aanleiding, welke het ontstaan van deze sectie tot gevolg hadden.

Vervolgens geeft hij het woord aan DR R. E. J. WEBER, die zich bereid heeft verklaard een beschouwing te houden over:

De „De Ruyter”-Tentoonstelling als historische expositie.

Inleider heeft vooraf een onderhoud gehad met de conservator van het Nederlands Museum voor Geschiedenis, de heer Van Luttervelt; daarbij is de gemeenschappelijke conclusie geformuleerd dat de inrichting van deze expositie een gematigd karakter draagt, dat derhalve in genen dele een bepaald principe tot het uiterste is doorgevoerd. Spr. biedt deze conclusie aan als het uitgangspunt voor de discussie en wil vooraf gaarne hierop een toelichting geven. Uiteraard komt deze beschouwing geheel voor zijn eigen rekening en spreekt hij dus niet mede namens de heer Van Luttervelt.

Als men er van uitgaat, dat een historisch onderwerp een abstractie is, dan moet men het — theoretisch gezien — ook indelen naar een aantal engere abstracte begrippen, terwijl in elk der aldus gevormde rubrieken een zeer bepaalde volgorde heerst. Zo krijgt men, door nevenschikking en onderschikking, een verhaal, dat aan de bezoeker een goed omljnd begrip van het historische onderwerp verschaft. Heeft de inrichter der tentoonstelling dit verhaal of scenario opgesteld, dan moet hij het a.h.w. „vullen” met objecten. Wenst hij het scenario de boven- toon te laten voeren, dan moet hij desnoods afgietsels, kopieën en maquettes laten maken. Tenslotte moet hij alles tezamen binden door welgekozen leidende teksten van grote korthed en

zeggingskracht, want: „een afbeelding is duizend woorden waard, mits er tien woorden bij staan” (Edward Steichen, *Museum of Modern Art*, New York).

Nu kan de inrichter zich dit alles bewust zijn, maar toch verkiezen, uitsluitend echte, oude objecten te laten zien voor zover hij daarover komt te beschikken; hij maakt het scenario daaraan dienstbaar met aanvaarding van willekeurige lacunes.

Spr. behandelt de expositie in het licht van bovengenoemde twee standpunten. Hij wijst op de rubricering en de chronologische volgorde waarvan de voortreffelijk geredigeerde catalogus getuigt, het gebruik van fotokopieën en van een grote maquette, het verspreid te pas brengen van bepaalde categorieën van voorwerpen, zoals sieraden, in alle rubrieken, geheel volgens hun historische betekenis, terwijl anderzijds bewust concessies zijn gedaan aan de esthetische eisen, tengevolge waarvan sommige objecten zijn geplaatst in een van de rubricering, en dus ook van hun plaats in de catalogus, afwijkende wijze. Spr. vermeldt twee punten in het bijzonder, welke ervan getuigen dat men het scenario niet heeft willen laten domineren, te weten de afwezigheid van leidende teksten in een groot letterkorps en de plaatsing van het schilderij met de grote familiegroep, een doek van 269 × 406 cm, aan het einde van de tentoonstelling, hoewel in de laatste levensdagen van De Ruyter een gebeurtenis is voorgevallen die zijn beleid en zijn menselijkheid bijzonder belichten: de redding van zesentwintig hongaarische predikanten van de galeien, nadat de europese diplomatie hierin gefaald had. Van deze gebeurtenis zou men een gravure in fotografische vergroting als slotstuk hebben kunnen tonen, doch de voorkeur is gegeven aan de echte prent die slechts een boek-illustratie is en weinig opvalt.

Bij de daarop volgende discussie valt de nadruk op het feit, dat men bij de opstelling ter wille van het aspect de logische indeling van het scenario op vele punten heeft losgelaten, waardoor — met alle waardering voor de poging van de architect Dick Elffers om de objecten esthetisch te rangschikken en naar zijn inzicht te laten spreken —, een onmiskenbare discrepantie tussen de als een leidraad geredigeerde catalogus en de naar esthetische normen geordende opstelling ontstond. Dit had tot gevolg, dat de bezoeker het gebruik van de catalogus na de eerste, zeer sprekende en afgeronde afdelingen spoedig opgaf en de catalogus na

afloop — dit mag gelukkig gezegd worden — met vrucht kan nalezen. Makkelijker te lezen bijschriften en vooral grote, de bezoeker over de aard van de afdeling oriënterende opschriften zouden dit bezwaar voor een belangrijk deel hebben verholpen. Voorts werd de wens naar voren gebracht, dat wanneer bij de catalogi van dergelijke historische tentoonstellingen het scenario het nodig maakt, een bepaalde persoon op verschillende plaatsen te vermelden, onderlinge verwijzingen werden aangebracht, terwijl ook het gebruik van vette letters (welke om esthetische redenen waren vermeden) werd aanbevolen. Een compendium van historische gegevens met vermelding van literatuur, gelijk bijv. bij de tentoonstelling „Maurits de Braziliaan” (Mauritshuis 1953), waar de latere onderzoeker nog eens iets in kan nazoeken, is deze catalogus niet geworden¹, waarbij echter dient te worden opgemerkt, dat deze tentoonstelling in de eerste plaats was bedoeld voor de jeugd (die inderdaad meer van het onderwerp blijkt te weten dan de gemiddelde oudere bezoeker); om dezelfde reden was er ook naar gestreefd de tentoonstelling niet te uitgebreid te maken. Er werd een tegenstelling geconstateerd tussen de historische afdeling van een museum met zijn permanente opstelling en de tijdelijke historische tentoonstelling, bij welke laatste wel meer gebruik kan worden gemaakt van verduidelijkende en oriënterende fotografische en andere reproducerende hulpmiddelen, zonder dat overigens de „evocatie” van het authentieke object in het gedrang mag komen. Tot slot wijst de inleider nog eens op de welhaast onvervulbare wens, dat de inrichters de voorwerpen langere tijd van te voren in handen zouden kunnen krijgen, waardoor minder onverwachte problemen bij de inrichting zouden optreden.

Nadat de voorzitter dr Weber heeft dank ge-

¹ De onder no 295-300 vermelde literatuur is wel zeer summier. Zeer verheugend is het register, een onmisbaar hulpmiddel dat meestal in dergelijke gevallen moet achterwege blijven. Na de vergadering van de Hist. Sectie verscheen het „De Ruyter-nummer” van het *Bull. v. b. Rijksmuseum* (Jaarg. V, afl. 2) met een uitstekend gedocumenteerd en van een onuitputtelijke speurzinnig getuigend overzicht van de „Herinneringen aan Michiel Adriaenszoon de Ruyter in het Rijksmuseum” van de hand van dr R. van Luttervelt, een waarlijk voortreffelijk voorbeeld van „reliënkritiek”, waarmee de wens naar een „compendium” goeddeels vervuld werd en ook de latere onderzoeker geheel aan zijn trekken komt. — E. P.

zegt en de hoop heeft uitgesproken, dat de Historische Sectie binnen niet te langen tijd weer met een passend onderwerp bijeen zal kunnen komen, sluit hij de Sectie-vergadering.

Onder voorzitterschap van DR H. C. BLÖTE, die dr H. Engel verving, kwam ter zelfder ure de *Natuurhistorische sectie* in een kleine vergadering bijeen, om onderling contact op te nemen en om met elkaar in hoofdzaak technische problemen te behandelen.

IR W. L. UTERMARK deelde mede, dat de zoologica, tentoongesteld in de lichte van het Tropenmuseum, soms sterk aan verschieten onderhevig waren; hij vroeg of hier iets tegen te doen zou zijn, of dat er middelen zouden bestaan om de voorwerpen te restaureren.

De heer G. J. DE HAAN zegt, dat het wel mogelijk is het bruin van kapmeewkoppes op te halen, indien dit is vershoten. Voor zoogdieren zou wellicht haarverf kunnen worden gebruikt; voor vogels is het meestal veel moeilijker.

Men is het er over eens, dat eventueel veel experimenten genomen zouden moeten worden met verschillende verfstoffen, waarbij o.m. gedacht werd aan de door fotografen gebruikte verf voor het kleuren van fotoafdrukken.

PROF. DR J. M. VAN DER VLERK wijst voorts op het bestaan van plasticplaat met een dunne bovenlaag in andere kleur; men kan dit voor etiketten gebruiken omdat door inklassen de letter in de kleur van de ondergrond goed uitkomt. Dit is gemakkelijker dan het gebruik van plexiglas, waarbij men in spiegelschrift moet werken.

DR BLÖTE vertoont verschillende materialen te gebruiken als bodembedekking van insectenvitrines, en bespreekt voor- en nadelen ervan.

PROF. VAN DER VLERK doet een mededeling over verschillende moeilijkheden en hun oplossingen bij het opstellen van een collectie edelstenen. Hij wijst op het praeparaat „Lakeside 70” als vervanging van canadabalsem.

De heer DE HAAN vertelt, dat „Ciba” te Arnhem een plastic afgietvormmateriaal levert, waarmee hij zeer goede resultaten heeft bereikt.

Nadat deze en vele andere kleine problemen zijn besproken is men het er over eens, dat ook al is het gezelschap slechts klein, de bijeenkomst toch nuttig was, en dat het aanbeveling verdient in de toekomst deze sectievergaderingen in de programma's van de eerste museumdag op te blijven nemen.

Op zaterdag 25 mei vond omstreeks 10 uur een vergadering van de *groep van overheidspersoneel* plaats. De secretaris van de Museumdag gaf een kort exposé over de vergadering van de verenigingsraad op 11 mei, waarbij hij er op wees, dat ondanks de soms door onze leden weinig gewaardeerde bijkomstigheden de Centrale van hogere Ambtenaren veel heeft weten te bereiken, terwijl wij nog veel van de activiteit van deze instelling te verwachten hebben.

De Penningmeester deelt mede, dat bij de C.H.A. plannen aanhangig zijn om de contributie te verhogen met ingang van 1 januari 1957. Zij wijst op de moeilijkheden, die een eventuele navordering in 1957 met zich zou brengen. In-dachtig het nut dat de aansluiting bij de C.H.A. voor de ambtenaren heeft, meent zij dat wij deze verhoging wel moeten aanvaarden, doch dat zij niet ten laste van de algemene kas van De Museumdag mag komen.

DR VAN SCHENDEL stelt voor een eventuele navordering over 1957 in 1958 te innen.

Met overgrote meerderheid van stemmen wordt besloten met ingang van 1958 de contributie voor de aangeslotenen bij de groep van overheidsambtenaren te verhogen tot f 10.—, mede omdat het surplus van f 0.50 te gering is om de uit de aansluiting voortvloeiende kosten te bestrijden, terwijl de contributieverhoging over 1957 in 1958 zal worden nagevorderd.

De heer N. E. H. J. J. ZON vraagt, waar de ondergrens ligt voor hen, die tot de centrale moeten toetreden.

De secretaris zegt, dat allen met wetenschappelijke of leidende functie ertoe behoren, en bovendien zij die een „aanloopprang” bezetten. In

de praktijk komt het erop neer, dat de centrale dezelfde criteria aanlegt als De Museumdag, dat dus alleen uitgezonderd zijn zij, die niet in overheidsdienst zijn.

Om half elf kwam de vergadering wederom bijeen om te luisteren naar de boeiende uiteenzetting, geïllustreerd met een groot aantal lichtbeelden, die de heer G. D. VAN DER HEIDE ons gaf over datgene, wat wij gedurende de erop volgende excursie zouden zien. Vooral de resultaten van het oudheidkundig onderzoek, waarvan de bewijsstukken een onderdak vonden in het Museum op Schokland, stonden bij de aanwezigen in het middelpunt van de belangstelling.

De hierna volgende excursie werd begunstigd door zeer helder weer, waardoor de aantrekkelijkheid van het wijde landschap prachtig tot zijn recht kwam. Nadat men in Ens de koffiemaaltijd had genuttigd, reed het gezelschap naar het Oudheidkundig Museum op Schokland, waar het geconfronteerd werd met een verrassend samengaan van oudheidkunde en actualiteit.

Na een rit langs Nagele, interessant om zijn vrije, moderne bouwtrant, bereikte men Emmeloord, alwaar de stad werd bezichtigd, in het bijzonder ook de moderne schouwburgzaal. Hierna reed men over Vollenhoven en Zwartsluis naar Zwolle. Hier had de heer SCHOTMAN het gezelschap uitgenodigd tot een bezoek aan het Provinciaal Overijssels Museum, waarbij tevens een kopje thee werd aangeboden. Ondanks het reeds vrij ver gevorderde uur werd hiervan door vele leden gebruik gemaakt.

De Museumdag werd door 61 leden en 7 genodigden bijgewoond.

MUSEUM-NIEUWS

AMSTERDAM, *Museum van Aziatische kunst.*

Met ingang van 1 juli zijn de nieuw ingerichte zalen van bovenstaand museum voor het publiek toegankelijk.

AMSTERDAM, *Rijksmuseum.*

Op 1 juli werden de heringerichte zalen voor de schilderkunst en kunstnijverheid van de tweede helft van de 17de eeuw tot het einde van de 19de eeuw voor het publiek opengesteld.

WAGENINGEN, *Nederlands Landbouw Museum.*

Het correspondentie-adres van het Nederlands Landbouw Museum te Wageningen luidt thans:

Gen. Foulkesweg 90, Wageningen, tel. 08370-3322.

Stichting Th. Morren „Tehuis voor Archiefambtenaren.

In 1920 werd bovengenoemde stichting opgericht, die ten doel heeft aan ambtenaren verbonden aan de Rijks- en Gemeente-archieven, buiten 's-Gravenhage en aangrenzende gemeenten wonende, een tehuis te verschaffen, teneinde daarin hun verloftijd door te brengen, zo gewenst vergezeld van een of meer leden van hun gezin. De pensionprijs van het tehuis, gelegen in de

Celebesstraat 76 te 's-Gravenhage, is zeer laag.

Ook buitenlandse archivarissen en archiefonderzoekers worden, tegen het hieronder te vermelden tarief, toegelaten.

Sedert kort is door de regenten van de Stichting Th. Morren besloten ook andere personen uit de „oudheidkundige sfeer” (bibliotheek- en museumwezen, monumentenzorg en oudheidkundig bodemonderzoek) gelegenheid te geven in dit tehuis te logeren. Wanneer het aantal zo groot is, dat niet aan alle wensen kan worden voldaan, zullen de Nederlandse ambtenaren

werkzaam bij de Rijks- en Gemeentearchieven voorrang genieten.

De pensionprijs voor buitenlandse archivarissen en archiefonderzoekers en voor personen behorende tot bovengenoemde categorie, die thans ook zal worden toegelaten, is als volgt samengesteld:

logies: f 3.—; ontbijt: f 1.—; koffiemaaltijd: f 1.50; middagmaaltijd f 2.50.

Voor inlichtingen wende men zich tot de administrateur, de heer H. J. van Meerendonk, Veenendaalkade 610, 's-Gravenhage.

HET ICONOGRAPHISCH BUREAU

De portretten uit vroegere generaties zijn onmisbaar voor hen, die zich bezighouden met de historie, hetzij de historie in het algemeen, hetzij die van bepaalde instellingen, families of personen. Het uiterlijk weerspiegelt dikwijls het karakter of erfelijke eigenschappen en in ieder geval biedt het portret als het ware een uiterlijk houvast voor hetgeen men uit het verleden poogt op te diepen, hetzij als schrijver hetzij als lezer.

Om deze studie, de iconographie, waarbij het vooral van belang is kritisch te werk te gaan, te vergemakkelijken hebben reeds Frederik Muller in 1853 en J. F. van Someren in 1888-1891 alle gegraveerde portretten van Nederlanders beschreven in hun beide standaardwerken, terwijl E. W. Moes in zijn *Iconographia Batava* weer een 15 jaar later de geschilderde en gebeeldhouwde portretten van vóór 1800 overleden landgenoten vermeldde.

Jhr mr dr. E. A. van Beresteyn heeft dit werk in 1917 voortgezet en wel door het gehele materiaal van Moes op fiches te brengen en vooral door dit materiaal aanzienlijk uit te breiden. Tot zijn dood in 1948 behield Jhr van Beresteyn de leiding van deze in 1932 door hem aan het Rijk overgedragen verzameling, welke na eerst o.m. onderdeel te zijn geweest van het Rijksbureau voor Kunsthistorische en Iconographische Documentatie aan de Korte Vijverberg in 1945 werd ondergebracht bij het Centraal Bureau voor Genealogie, Nassaulaan 18 te 's-Gravenhage.

Onlangs is een afzonderlijke stichting in het leven geroepen om deze speciaal op de portretten van Nederlanders gerichte Rijksverzameling, met zijn eigen boekery, 50.000 fiches, 11.000 prenten en 10.000 foto's, tot bredere ontplooiing te brengen, formeel gescheiden maar praktisch in nauwe samenwerking met en onder hetzelfde

dak als het Centraal Bureau voor Genealogie.

Voor de historicus, de genealoog, de heraldicus, de costumkenner en vele anderen is hier een enorm materiaal beschikbaar, dat ook in staat blijkt te zijn vele, aanvankelijk dikwijls onoplosbare problemen tot een goed resultaat te brengen.

Nu doet zich de omstandigheid voor, dat Jhr van Beresteyn, die het zich o.m. tot taak rekende om zoveel mogelijk te redden, wat dreigde verloren óf vergeten te raken, bij het beschrijven van portretten zich voornamelijk tot particuliere verzamelingen en veilingen beperkte. Hij overwoog hierbij, dat de openbare verzamelingen niet dreigden uiteen te vallen en mogelijk hoopte hij op de medewerking van de beheerders. Aangezien behoudens een enkele uitzondering deze medewerking niet werd verleend en er derhalve op het gebied der openbare verzamelingen ernstige lacunes in het apparaat van het Iconographisch Bureau moesten worden geconstateerd, doet de conservator, de heer O. L. van der Aa, een ernstig beroep op alle beheerders van musea en andere instellingen, welke in het bezit zijn van portretten van Nederlanders, tot op den dag van heden, om hun onmisbare medewerking te verlenen. Op aanvraag worden gaarne de nodige fiches toegestuurd, welke zonder al te veel moeite aan de hand van catalogi of inventarissen kunnen worden ingevuld. Het is ook in het belang der musea, dat hun bezit aan portretten op een centraal punt geregistreerd is, ware het alleen maar vanwege de mogelijkheid tot vergelijken. Voorts is iedere belangstellende van harte welkom voor een bezoek aan het bureau en vooral voor een nader overleg tot samenwerking.

E. P.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Amsterdams Historisch Museum De Waag.*
Domus Academica -29 juli
- *Museum Fodor.* Amsterdam theaterstad
(collectie v. h. Toneelmuseum) -15 sept.
- *Museum Willet Holtbuysen.* Trekt de schoen
u aan? (De schoen van de vroegste tijden tot
1910) -30 sept.
- *Rijksmuseum.* Van Gotiek tot Empire
-14 okt.
- *Stedelijk Museum.* Zomeropstelling van de
eigen collectie -30 sept.
- Europa 1907 -30 sept.
- *Schiphol.* Het Atoom -16 sept.
- *Tropenmuseum.* Brazilië-tentoonstelling
-1 dec.
- *Zoölogisch Museum.* Broedzorg -mei '58

APELDOORN

- *Koninklijke Stallen.* Veluws kunstbezit
19 juli-9 aug.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum.* Het schoon verleden.
Kunstnijverheid uit vier eeuwen. Uit de col-
lectie van het Kunstgewerbemuseum te Keu-
len -16 sept.
- Eretentoonstelling. Paul Citroen -16 sept.
- *Rijksmuseum voor Volkskunde.* Het Neder-
lands Openluchtmuseum. Bouwkunst ten
plattelande -1 nov.
- Marktgang -1 nov.

BERGEN OP ZOOM

- *O. L. Vrouwepoort.* De Boer in de Neder-
landse schilderkunst -16 aug.

BOLSWARD

- *Stadhuis.* Vijf eeuwen Friese schilderkunst
-31 aug.

BRED A

- *Cultureel Centrum De Beyerd.* Amerikaanse
kunst -2 sept.

DEN BRIEL

- *Tropenmuseum.* Watergeuzen in Brielle
-1 sept.

DELFT

- *Amalia van Solmsstraat 6.* Jan de Groot
-1 sept.
- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof.* De mo-
len -27 aug.

DEVENTER

- *Muntentoren.* W. van Heusden 19 juli-1 aug.
- Expositie van tinnen figuurtjes 6 aug.-1 sept.

DIEVER

- *Nieuwe Gemeentehuis.* Oude meesters
-18 aug.
- *Culturele zolder.* Schilderijen boerenbedrijf
-17 aug.

DORDRECHT

- *Dordrechts museum.* Mens en Muziek -1 sept.

ENKHUIZEN

- *Rijksmuseum Zuiderzeemuseum.* Bodemvond-
sten uit het Zuiderzeegebied -1 nov.

GELDROP

- *Hof van Holland.* Peter van der Braken
-1 aug.

GOUDA

- *Het Catharina Gasthuis.* Admiraal Zoutman
en de Slag bij Doggersbank -1 aug.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum.* Affiche en film -22 juli
- Guggenheimcollectie -1 sept.
- 50 Best verzorgde boeken van 't jaar
1956 -21 juli
- Piet Mondriaan juli
- *Tentoonstellingsauto.* Zuiderpark bij
openluchttheater. Prenten aan uw
wand -22 juli
- Boulevard Scheveningen. Pren-
ten aan uw wand 22 juli-19 aug.
- *Kunstzaal Bennewitz* (Noordeinde 48). Vo-
gels van diverse pluimage -1 sept.
- *Kunstzaal M. Liernur* (Zeestr. 63). Sonia
d'Aulnis de Bouroil -20 juli
- Katharina Eindhoven -20 juli
- *Kunstzaal Plaats* (Plaats 21). Petronella Buys
(Naaldwerk) en Fred Koot (Grafiek).
-8 aug.

('S-GRAVENHAGE)

- *Kunsthandel P. A. Scheen* (Zeestr. 50). Jubileumtentoonstelling -11 sept.
- *Museum voor het Onderwijs, Zeevaart Aardewerk* -1 sept.
- *Herbarium* -1 sept.
- *De landen van de Bijbel* -1 sept.
- *Kunstzaal Plaats. J. Meine Jansen* -21 juli

HAARLEM

- *Museum Het Huis Van Looy*. Bergense kunstenaars -22 juli
- *Visbal*. Keuze uit het werk van Kees Verwey - ?

HEERDE

- *Kasteel Vosbergen*. Oude meesters -4 okt.

HILVERSUM

- *Goois scheppend ambacht*. Interieur mode Exterieur -15 sept.

HOEK VAN HOLLAND

- *Van Rijckevorsse school* (Columbusstr.) Wijktenoonstelling v. d. gemeente Rotterdam. Het interieur in de schilderkunst (uit Museum Boymans) 2-11 aug.

HOENSBROEK

- *Kasteel Hoensbroek*. Het begin -2 sept.

HOORN

- *Westfries Museum*. Zilver van het Noorderkwartier -28 juli

KAMPEN

- *Koornmarkspoort*. Kunst in de reclame -26 juli
- *Zelfportretten uit deze eeuw* 27 juli-31 aug.

LAREN

- *Kunstzaal Hamdorff*. Vereniging beeldende kunstenaars 20 juli-2 sept

LEEUWARDEN

- *Fries Museum*. Engelse aquarellen -22 juli

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Mensen in miniatuur? De wereld van het poppenspel -1 okt.

MAARTENSDIJK

- *St. Maartenshoeve* (Tolakkerweg 5). Werk van Adri en Gretha Pieck -1 nov.

OOSTBURG

- *Hal van de Watertoren*. Nederlandse tegels uit de 17e en 18e eeuw 12 juli-17 aug.

OTTERLO

- *Rijksmuseum Kröller-Müller*. Rondom Paul Klee en Max Ernst -1 sept.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Rotterdam in teken- en prentkunst -28 juli
- *Kerkelijk kant en zilver* -sept.
- *Maritiem Museum „Prins Hendrik“*. Herdenkingstentoonstelling M. A. de Ruyter -eind sept.
- *Kunstcentrum Groot Handelsgebouw*. Werk van leden van de Zeeuwse Kunstenaarskring (dag. 11-17 u.) -5 aug.
- *Kunstzaal D. Vaarties* (Essenweg 39). Interieurs van oude meesters -1 aug.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Poppen o.a. oeuvre van Harry van Tusschenbroek 19 juli-1 sept.

VEERE

- *De Schotse Huizen*. Werk van Jhr A. E. van Humalda van Eysinga -1 sept.

WEST-TERSCHELLING

- *'t Behouden Huys*. Honderd jaar kustwacht -1 sept.

WOERDEN

- *Gemeentemuseum*. Werk van Hermanus Vreedenburgh -1 sept.

YZENDIJK

- *Raadhuis*. Wie was Rembrandt? -1 aug.

ZIERIKZEE

- *Gemeentemuseum*. Wie was Rembrandt? aug.

ZWOLLE

- *Provinciaal Overijssels Geschiedkundig Museum*. De Overijsselse meesters uit de 17de eeuw. Hendrik ten Oever en zijn tijdgenoten 31 juli-1 sept.

ZUTPHEN

- *Burgerzaal*. Stad en landschap in de Nederlandse 17e eeuwse schilderkunst 17 juli-15 sept.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Groningen. Op het Martinikerkhof werd een aanvang gemaakt met de voortzetting van de gedurende enkele jaren onderbroken werkzaamheden. *B.A.I., Groningen.*

Noordlaren. Bij het onderzoek van het onvolledige hunebed is gebleken, dat het hunebed door opgravingen in het begin van de vorige eeuw grotendeels vernield is. Slechts een gedeelte van de vloer en enige standsporen zijn gespaard gebleven naast het nog aanwezige restant van het monument. Vastgesteld kon worden, dat het thans nog uit één sluitsteen (Sl 1) twee paren zijstenen (Z 1, Z 1', Z 2 en Z 2') en twee dekstenen (D 1 en D 2) bestaande steengraf, oorspronkelijk bestond uit twee sluitstenen, vijf paren zijstenen, (blijkbaar dus) vijf dekstenen en vermoedelijk twee paren poortzijstenen. Van de (dek)heuvelzool werden nog slechts kleine resten in situ aangetroffen. Hetzelfde geldt voor de grafgraven. *Prof. dr. A. E. van Giffen, Groningen.*

Oldekerk. Bij het voortgezet onderzoek van het borgterrein te Faan is gebleken, dat de noordelijke rooilijnen van de respectievelijke borgen aanmerkelijk dieper gefundeerd waren dan de rest dier gebouwen. Deze situatie houdt waarschijnlijk verband met de binnenste gracht, die direct ten noorden van de onderhavige gebouwen gelegen heeft. De genoemde gracht is in aanleg afkomstig van de middeleeuwse stins en heeft tot in de 18de eeuw dienst gedaan. Na de verbouwing en tussentijdse uitbreiding in 1625 heeft men de gracht iets naar het noorden verlegd. Aan de noord-oostzijde maakte zij contact met de oude beek. In 1625 heeft men de beek vergraven en aan de noordkant dichtgestort. Uit de nu verkregen gegevens blijkt wel, dat de oudste stins aan de west- en oostzijde een dubbel grachtenstelsel had, terwijl aan de noordzijde slechts één gracht voorkwam. Waarschijnlijk is de tweede gracht aan deze kant door de uitleg in 1735 geheel vergraven. Dit geldt tevens voor

de beide grachten aan de zuidzijde. Bij het onderzoek is voorts komen vast te staan, dat Rudolf de Mepse aanvankelijk een enkelvoudig grachtenstelsel heeft aangebracht. De gebouwen van de 14de tot de 18de eeuw lagen in de noordoosthoek van het borgterrein. Uit een en ander mogen we aannemen, dat de toegang aan de zuidkant gelegen was. Eerst na het vernieuwen en uitleggen van het veel omvattende enkelvoudige grachtenstelsel werd de bebouwing naar het zuiden geprojecteerd. In de laatste week van het onderzoek werden overblijfselen van deze grachtovergang teruggevonden in de vorm van een aantal zeer zware posten. In het zuidelijk voorterrein van het borgencomplex kwam een samenstel van ronde palen aan het licht, dat gedeeltelijk met planken was afgezet. Het zuidelijk einde was afgesloten door op hun kant staande dikke planken. De gehele constructie had de vorm van een lang gerekt sleutelgat. Voor de helft was de houtconstructie met puin omgeven. Vermoedelijk heeft men hier te doen met een visbasin. Het onderzoek is afgesloten. *R.O.B., Amersfoort.*

DRENTE

Hees, (gem. Ruinen). Tijdens een ontginning stuitten arbeiders op een vlakgraf van de standvoetbekercultuur. De inventaris bestond uit een helaas niet compleet gebleven vroege standvoetbeker, een strijdhamer, een vuurstenen bijlste en een niet geretoucheerd vuurstenen mes. *B.A.I., Groningen.*

Vries. Het onderzoek van de nederzetting kon vrijwel worden afgesloten. Het is duidelijk, dat minstens driemaal veranderingen in de omheining zijn aangebracht, waarbij palissaden werden toegevoegd of hersteld, en waarbij bestaande ingangen werden geblokkeerd en andere werden gemaakt. De uitwerking van een en ander zal nog geruime tijd vergen. Binnen de omheining werd slechts één gebouw van

iets grotere omvang gevonden. *B.A.I., Groningen.*

Zuidlaren. Een onderzoek op de vindplaats van diepsteek aardewerk leverde geen resultaat op. *B.A.I., Groningen.*

GELDERLAND

Arnhem. Op het Velperplein kwam in de bouwput van de Nillmij-flat een gedeelte van de bodem te voorschijn van het grachtencomplex van de Velperpoort. Het gevonden aardewerk gaat terug tot de 15de eeuw. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Bemmel. In 1952 werd tijdens het maken van een kelder voor een dubbel woonhuis aan de Zakastraat te Angeren een Frankisch urntje met zeven kralen van glaspasta, waaronder een hangertje, gevonden. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Ede. In 1945 werden bij het huis „De Lindenhof” te *Otterloo* aardewerkresten opgegraven, die van de 12de tot de 18de eeuw dateerden. Er bevinden zich zowel Rijnlandse als inheemse scherven bij. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

— Tijdens een bezoek aan het roodzandgebied in het *Otterloose bos* ten oosten van de weg *Arnhem-Apeldoorn* bleek, dat dit zich verder naar het zuiden uitstrekt dan tot nu toe bekend was. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

— Bij graafwerkzaamheden voor militaire doeleinden voor het begin van de tweede wereldoorlog op de *Oosterheide* te *Harskamp* kwam een groot zgn. heetmes aan het licht. Gezien de vorm en de structuur is dit mes waarschijnlijk een product van een der middeleeuwse ijzerwerkplaatsen op de *Veluwe*. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Elst. Op de reeds in 1946 vastgestelde oude woongrond „*Groenord*” werd door de eigenaar een aantal inheemse spinsteentjes aangetroffen. Bij eigen waarneming zijn nog enkele inheemse scherven en een Romeinse ruwwandige scherf opgeraapt. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Nijmegen. Tot op heden zijn op het terrein aan de *Lange Nieuwstraat 80* uit de vierde eeuw daterende graven gevonden. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.*

— Op het terrein van de legerplaats van het Xde legioen aan de *Ubbergse Veldweg* zijn vloertjes van geklopte baksteen gevonden, die deel hebben uitgemaakt van stenen gebouwen, welke behoord hebben tot de zgn. *latera prae-*

torii. In de gevonden grondsporen zijn minstens twee perioden te onderscheiden. Datering: 70 — ± 105. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.*

NOORD-HOLLAND

Akersloot. Het onderzoek op het land van de heer J. van der Dool heeft weinig resultaat gehad. Behalve een vierkante fundering van ongeveer 5 × 5 m werd slechts puin aangetroffen. De profielen vertoonden aan twee zijden verschijnselen, die op een gracht wezen. *R.O.B., Groningen.*

ZEELAND

Haamstede (Brabers). Het onderzoek van een Neolithische nederzetting werd voorlopig afgesloten. Tijdens dit onderzoek, ingesteld met medewerking van de Cultuurtechnische Dienst en de Dienst Herverkaveling in *Schouwen en Duiveland*, kwamen standsproren van twee Neolithische huizen te voorschijn. De afmetingen van deze huizen bedroegen 8 × 3.5 m. Bij en in de woningen werd veel vuursteenmateriaal aangetroffen, o.a. een gepolijste steen bijl en een tweekantige pijlpunten. Krabbers waren zeldzaam. De vuursteen is van zuidelijke herkomst. De nederzetting is gelegen op de binnenste strandwal van *Schouwen*. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Bergeijk. Tijdens het graven van een bouwput in de nabijheid van de *Eerselse dijk* werd een reeks ingravingen in de bodem waargenomen. In een daarvan werd een dubbelconisch potje ontdekt. Deze vondstmelding was aanleiding tot een systematisch onderzoek, met het gevolg, dat thans bijna 60 Merovingische graven aan het licht zijn gekomen. Vrijwel al deze graven hadden een oost-west-oriëntering, met het voeteneinde in het oosten. Skeletresten werden zeer weinig aangetroffen; in twee gevallen tekende zich een lijksilhouet af. Tot de vondsten behoorden drie lanspunten, enkele mesjes, een umbo, leer beslag en gespen van ijzer en brons. In één geval is het ijzer met zilver ingelegd. Verder kralen van glas en barnsteen, een bronzen armband en vrijwel geheel verteerde zilveren en bronzen ringen. Enkele textielresten in plat- en keperbindingen konden worden geborgen. Fibulae werden tot nu

toe niet gevonden. De vondsten laten een datering toe in de 7de eeuw. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Horn. In het kader van de restauratie van het

kasteel zijn de grondvesten van een vierde uitspringende, ronde toren blootgelegd. In de dikte van de muur bevond zich een waterput. Een en ander staat op de nominatie om geconserveerd te worden. *R.O.B., Amersfoort.*

RESTAURATIE-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GELDERLAND

Ophemert. Kasteel, grotendeels ± 1700. Restauratie voltooid. Arch.: K. van Daël te Eindhoven.

UTRECHT

Breukelen. Herv. kerk. Restauratie van de toren uit 1705 begonnen. Arch.: Chr. C. de Haan te Utrecht.

NOORD-HOLLAND

Haarlem. Damstraat 12. Ingezwonke halsgevel. Restauratie, waarbij enige esthetische verbeteringen werden aangebracht, voltooid. Arch.: J. Peerenboom te Haarlem.

— Doelstraat 142. Voormalige conciërgewoning van de St. Jorisdoelen, 17de eeuws trapgeveltje. Rest. begonnen. Leiding: Openbare Werken.

— Grote Houtstraat 120. De rijke aankleding in Lodewijk XV-stijl van de achterzaal, bestaande uit lambrisering, marmeren schoorsteenmantel met boezembetimmering en spiegel, gesneden houten plafondversiering en hermen ter ondersteuning daarvan werd door

verwaarlozing met de ondergang bedreigd. Daar op herstel ter plaatse niet te rekenen viel is deze afgenomen om, na herstel, bij de restauratie van het stadhuiscomplex te worden opgenomen in het Prinsenhof. Leiding: Openbare Werken.

ZUID-HOLLAND

's-Gravenhage. Bezuidenhoutseweg. Tuinhuis van het voormalige buiten „het Kleine Loo”. Rest. begonnen. Leiding: Gemeentewerken.

Oudschoorn. Herv. kerk, 1663-1665, waarsch. door Adriaan Dortsman. Restauratie, waarbij o.a. de gewelfbeschildering en de gebrandschilderde glazen hersteld werden, voltooid. Arch.: H. van der Kloot Meijburg te Scheveningen.

ZEELAND

Dreischor. Raadhuis, 1637. Rest. begonnen. Leiding: Centr. Dienst van Noord-Beveland.

LIMBURG

Vaals. Hoeve Mamelis. Rest. voltooid. Arch.: H. J. Palmen te Sittard.

BONDS-NIEUWS

Verslag van de algemene ledenvergadering van de *Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond*, gehouden op vrijdag 12 juli 1957, des namiddags te 2 uur, in de Statenzaal van het Provinciehuis te Assen.

Aanwezig zijn 63 leden en een aantal introductie's. De leden van het Bestuur DR. H. GERSON, IR. G. M. LEEUWENBERG, PROF. DR. M. D. OZINGA en MR. A. P. VAN SCHILFGAARDE hebben bericht, dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

De Voorzitter, de heer TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER, opent de vergadering en heet in het bijzonder welkom het Engelse lid van de

Bond, de heer JOHN PELHAM MAITLAND. Na het Provinciaal Bestuur van Drenthe dank te hebben gebracht voor zijn bereidwilligheid, de vergaderzaal der Staten voor deze bijeenkomst te willen afstaan, spreekt de Voorzitter de volgende rede uit:

Op de vorige jaarvergadering hebben wij een ogenblik stil gestaan bij het probleem der func-

tiewisseling, waaraan het kunstwerk in het algemeen en het bouwwerk in het bijzonder blootstaat. Met deze wisseling van de oorspronkelijke functie immers dreigt vervreemding, die op de voet gevolgd wordt door onverschilligheid en onbegrip, en waar deze heersen, is vernietiging onafwendbaar. De Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond heeft in zijn publicaties en in zijn excursies steeds getracht begrip en gevoel voor wat ons door vorige generaties is overgeleverd aan te kweken. Slechts op deze wijze zal het mogelijk zijn de beste delen van ons volk de ethische wapenen te verschaffen, die in de strijd om herstel en behoud noodzakelijk zijn. Over de wijze, waarop dat herstel dient plaats te vinden, is in ons midden herhaaldelijk en diepgaand van gedachten gewisseld.

Eén facet van dit vraagstuk echter, dat hierbij minder in het geding gekomen schijnt, maar dat mij toch van het grootste gewicht voorkomt, zou ik hier juist nu naar voren willen brengen. Het betreft het facet, dat ik zou willen noemen, de wetenschappelijke, met name de kunsthistorische fundering, waarop iedere restauratie dient te rusten.

Herhaaldelijk kan het voorkomen, dat bij het beschouwen van een restauratie, die, laten wij zeggen omstreeks een halve eeuw geleden plaats vond, vragen omtrent wat nu eigenlijk precies gerestaureerd werd, eenvoudigweg onbeantwoord moeten blijven, daar een opgave, die een nauwkeurig verslag van de restauratiewerkzaamheden zou moeten bevatten, ontbreekt. Wanneer men zulk een gebouw op zijn oorspronkelijke merites moet waarderen, dan is het nodig, dat men onomwonden vermeld vindt, wat door de restaurerende architect vernieuwd werd, wat hij wegbrak, wat hij camoufleerde, welke toestand hij wenste te reconstrueren, kortom waarom hij zo restaureerde en niet anders. Wordt niet op zulk een wijze rekenschap afgelegd, dan loopt men de kans dat wij verrijkt worden met schijn gestalten, die omhangen zijn met een dikwijls al te doorzichtig kleed, dat een vroeger tijdperk moet suggereren, maar die in wezen hybridische gedochten zijn, ontsproten aan de fantasie van de architect. Lang niet altijd zelfs is dit kleed zo doorzichtig dat het direct als geheel nieuw kan worden herkend. Er zijn bouwwerken bekend, die tientallen jaren als schoolvoorbeelden voor een zeker tijdperk golden, maar die nagenoeg geheel moderne restauraties waren. Men kan neiging voelen de betreffende architect voor zulk werk een pluim op de hoed te steken en anderzijds

degene, die het publiceerde, een onvoldoende toe te kennen. Maar daarmee brengt men het probleem slechts in het persoonlijke vlak. Aan ons is het vast te stellen, dat op deze wijze — natuurlijk met de beste bedoelingen — een vertekening van het historische beeld is geschapen en dat deze — ook al weer te goeder trouw — den volke als onvervalst en zuiver wordt voorgehouden. Met alle macht dienen wij er tegen te waken, dat dergelijke vergripen tegen ons streven naar waarheidsbenadering ingang en verbreiding vinden en het is van iedere beoefenaar der kunsthistorische wetenschap de eerste en de laatste plicht hiervoor op de bres te staan. Want men vergete niet, dat, ook al is onze kennis als geheel vergroot en hebben zich onze inzichten in het algemeen verscherpt, het restaureren zelf er daardoor zeker niet gemakkelijker op geworden is. Restaureren is steeds méér herscheppen dan scheppen. Maar slechts hij kan herscheppen voor wie de periode, die hij wil doen herleven, ook werkelijk leeft. Het heeft er thans in sommige gevallen wel eens de schijn van dat het, bij voorbeeld voor de restauratie van een 18de eeuws bouwwerk, voldoende is een bestseller als het Franse tijdschrift „La Connaissance des Arts” min of meer regelmatig door te bladeren. Slechts zij, die zich door aanleg en studie een diepgaand inzicht hebben verworven, kunnen bij restauraties waarlijk bevredigende resultaten verkrijgen.

Soms treft men bij hen, die een opleiding als architect hebben genoten, zulk een inzicht aan. Stylistische en technische kennis der materie gaan dan hand in hand, maar figuren, die dit ideaal belichamen, zijn zeldzaam. Maar al te dikwijls ontbreekt het de restaurerende architect aan de nodige tijd zich geheel in de vormentaal en de geest van het tijdperk in te werken en hij dient dan ten nauwste samen te werken met de kunsthistoricus, wiens opleiding veel eerder in de historisch-stylistische richting is gegaan. Hij is de aangewezen figuur om de ontwikkelingsgeschiedenis van een bouwwerk te doorgronden, tezamen met de architect de restauratie te bepalen en er ten behoeve van het nageslacht een uitvoerig protocol van op te maken. Maar hier stuiten wij op een probleem, dat in de regionen der hogere ambtenaren ook in andere sectoren steeds nijpender wordt: het gebrek aan geschikte krachten. Slechts een onzer hogescholen en een onzer universiteiten is een hoogleraar in de geschiedenis der bouwkunst rijk. Het aantal studenten, dat door ons hoger onderwijs als specialisten op het gebied der geschiedenis van de architectuur

wordt afgeleverd, is veel te gering. De schrik kan ons om het hart slaan, wanneer wij vaststellen, hoe dun de gelederen zijn van hen, die thans en in de nabije toekomst de kunsthistorische fundering voor de restauratie onzer oude monumenten moeten leveren. Wij hebben er steeds voor gestreden ons volk ervan bewust te maken, hoe noodzakelijk het is de materiële middelen, die tot herstel en behoud kunnen leiden, bijeen te brengen, maar zo ooit dan moeten wij thans met nadruk wijzen op het ontstellende gebrek aan de even onontbeerlijke geestelijke middelen, dat wil zeggen aan karakter, onder wier leiding de restauraties moeten geschieden. Want men bedenke: een slechte restauratie betekent nagenoeg een even groot verlies als geen restauratie. In het laatste geval gaat het bouwwerk onherroepelijk verloren, maar staan wij er in het eerste geval veel beter voor?

Voor ons onderwijs liggen hier dan ook grote taken. Wij weten wel, dat men geen talenten kan kweken, maar wel dient men sluimerende talenten te wekken, voor een gunstige voedingsbodem zorg te dragen en allen die het aangaat er van te doordringen, dat de functionaris, die men opleidt in het restauratieproces, van vitaal belang is en zijn functie dus op een wijze, conform aan dit belang, moet worden gehonoreerd. Het uitdragen van deze gedachte lijkt mij ook voor de Bond een taak van eminente betekenis.

De Secretaris zal U, als gewoonlijk, weer een verslag van de werkzaamheden van onze Bond uitbrengen. Ik zal mij hier dus beperken tot enige hoofdpunten.

Wat betreft de publicaties van de Bond is het verheugend te mogen vaststellen, dat het *Bulletin* zich in bloeiende welstand bevindt.

Minder gunstig kunnen voor het ogenblik de berichten omtrent het *Repertorium van de Monumenten van Geschiedenis en Kunst* luiden. Het lag in onze bedoeling het deel over 1940-'50 dit jaar te doen verschijnen. Maar naar de heer GRASWINCKEL ons mededeelde, heeft hem de gelegenheid ontbroken zich in die mate aan de bewerking te wijden als in zijn bedoeling had gelegen. Het zal dus de vraag zijn, of de publicatie dit jaar kan plaats vinden.

Van de restauraties, die in het achter ons liggende verenigingsjaar gereed kwamen, werd regelmatig melding gemaakt in ons Bulletin. Op verzoek van een onzer bestuursleden wordt thans ook zoveel mogelijk melding gemaakt van bijzondere architectonische vondsten.

Het tentoonstellingswezen heeft ook dit jaar geenszins gesluimerd. Maar ook de activiteit in de permanente sector der Nederlandse Musea heeft tot verblijdende resultaten geleid. Den Haag werd met de opening van het Nederlands Costuummuseum een nieuw museum rijker. De grondslagen voor deze instelling, die van een bijzondere cultuurhistorische betekenis is, werden vele jaren geleden in Amsterdam gelegd en wij mogen de opening van dit Museum, waarvoor den Haag zich op zulk een prijzenswaardige wijze offers heeft getroost, dan ook zien niet slechts als een locale, maar als een waarlijk nationale gebeurtenis. Het Rijksmuseum bereikte met de definitieve openstelling van een dertigtal zalen enige weken geleden een nieuwe mijlpaal in zijn na-oorlogse geschiedenis. De schilderkunst der 18de en 19de eeuw van de kunstnijverheid tot omstreeks 1700 kregen nu een waardige huisvesting. De kunst van het Verre Oosten met als kern het Museum van de Vrienden der Aziatische Kunst werd geheel nieuw gegroepeerd, terwijl voor de kunst van het Nabije Oosten een speciale zaal werd ingericht. Nog steeds is de omvangrijke collectie 18de eeuwse kunstnijverheid aan het oog van het publiek onttrokken. Deze verzameling is niet alleen voor ons land, maar ook internationaal gezien van de grootste betekenis. Alle krachten zullen thans aangewend moeten worden om de plannen voor de inrichting van de hiervoor vereiste zalen, die zich reeds in ver gevorderd stadium van voorbereiding bevinden, te verwezenlijken.

Met het uitspreken van de hoop, dat het mogelijk zal zijn dit in de nabije toekomst te doen plaatsvinden, verklaar ik deze vergadering voor geopend.

Alvorens tot de behandeling van de agenda over te gaan, gedenkt de vergadering in een ogenblik van eerbiedige stilte de leden, die de Bond in 1956 door de dood zijn ontvallen:

JHR. MR. F. BEELAERTS VAN BLOKLAND,

's-Gravenhage

MR. P. R. BLOK, Colmschate (Ov.)

MONSEIGNEUR DR. P. J. M. VAN GILS, Roermond
GERHARD JANSEN, 's-Gravenhage

J. C. KERKMEYER, Hoorn

MEVROUW C. MERENS-ENGELN, Wassenaar

DR. J. M. NOOTHOVEN VAN GOOR, Arnhem

H. GRAAF WOLFF METTERNICH, Swalmen.

Ofschoon in 1957 overleden, dient hieraan te worden toegevoegd de heer P. J. VAN DE VELDE, in leven Hoofd van de Rijksdienst voor de Mo-

nummentenzorg te 's-Gravenhage, die zich steeds een groot vriend van de Bond heeft betoond.

De notulen van de vorige algemene ledenvergadering, op 30 maart 1957 te 's-Gravenhage gehouden (afgedrukt in het Nieuws-Bulletin van 15 juni 1957, kolom 115 e.v.), worden ongewijzigd goedgekeurd.

De Voorzitter deelt mede, dat het Bestuur in zijn laatste vergadering met algemene stemmen heeft besloten, de vergadering voor te stellen PROF. W. VAN DER PLUYM tot ere-lid van de Bond te benoemen. Door middel van een warm applaus betuigt de vergadering hiermede haar instemming. Het verheugt de Voorzitter, dat hij als eerste de hoogbejaarde prof. Van der Pluym, die ter vergadering aanwezig is, met de zojuist verkregen waardigheid mag gelukwensen. Spreker roemt de grote aktiviteit van het nieuwe erelid, dat de Bond in het verleden in tal van functies, waaronder vele jaren als Voorzitter, heeft gediend. Als curiositeit toont de Voorzitter de vergadering de door prof. Van der Pluym eigenhandig bijgehouden notulen van een in 1916 gehouden bijeenkomst, die destijds heeft geleid tot het in het leven roepen van een commissie, welke zich de oprichting van een architectuurmuseum ten doel stelde. Het zal prof. Van der Pluym genoeg doen te vernemen, dat de totstandkoming van een dergelijk museum thans een goede kans van slagen heeft.

PROF. VAN DER PLUYM dankt de vergadering voor de grote eer, welke hem ten deel is gevallen. Reeds meer dan 35 jaar is hij lid van de Bond. In 1954 is hij als Bestuurslid afgetreden; hij dacht toen in de vergetelheid te verzinken, maar nu staat hij plotseling weer voor het voetlicht. De herinnering aan het verleden kan soms weemoedig stemmen, maar spreker voelt het toch als een groot geluk, dat verleden te hebben mogen meemaken. Spreker voert de namen van belangrijke figuren uit de periode van vijftig jaren geleden ten tonele en herinnert eraan, dat de methode van restaureren toen nog geheel in de sfeer van de romantiek stond. Met een oproep tot de architecten, bij de restauraties vast te houden aan de „Grondbeginselen en voorschriften” van de Bond, besluit prof. Van der Pluym zijn door de vergadering aandachtig aangehoorde rede.

De Voorzitter brengt in herinnering, dat in de vorige algemene ledenvergadering de helaas onvermijdelijke contributie-verhoging

reeds ter sprake is gebracht. Geen van de aanwezigen verlangt het woord over dit voorstel van het Bestuur, zodat met ingang van 1 januari 1958 de jaarlijkse bijdrage voor gewone leden zal bedragen f 15,—, voor leden-instellingen f 25,— en voor student-leden f 5,—. Omtrent de contributie van leden, die tevens lid zijn van „De Museumdag”, zal met deze organisatie nader overleg worden gepleegd.

De Voorzitter deelt mede, dat het lid JHR. DR. B. M. DE JONGE VAN ELLEMEET te Utrecht schriftelijk heeft voorgesteld als compensatie voor de contributie-verhoging een gedrukte verzamel-omslag voor het Bulletin en het Nieuws-Bulletin verkrijgbaar te stellen, waardoor het mogelijk zal zijn, de kosten van de aanschaffing van een linnen band en de bindkosten te elimineren. Dit denkbeeld wordt door de vergadering niet ondersteund, zodat hieraan geen gevolg kan worden gegeven.

De Secretaris, MR. P. J. VAN DER MARK, brengt het ja ar v e r s l a g uit:

Het Verenigingsjaar 1956 heeft zich gekenmerkt door twee factoren, waarvan helaas moet worden vastgesteld, dat zij in tegengestelde richting werkzaam zijn. Aan de ene zijde staat de alom sterk toegenomen belangstelling voor de vaderlandse monumenten van geschiedenis en kunst en als logisch gevolg daarvan voor de pogingen tot hun behoud; aan de andere zijde worden de geldelijke consequenties van dit behoud getroffen door de van hogerhand noodzakelijk geachte investeringsbeperkingen, welke tegen het einde van het verslagjaar hun druk steeds meer deden gevoelen. Wat de positieve kant aangaat: men mag vaststellen, dat de publieke belangstelling voor „onze” monumenten nimmer zo groot is geweest als thans. Dagbladen en periodieken trachten elkaar te overtreffen in het schrijven van min of meer geslaagde documenterende artikelen over ons stads- en dorps-schoon en de Bond, die zich blijkens de Statuten onder meer ten doel stelt „het aankweken van den zin voor oude kunst en oudheidkunde in alle kringen der maatschappij”, kan zich over deze popularisering van ons cultuurbezit slechts verheugen. In schrille tegenstelling hiermede staat het feit, dat het conserveren van dit cultuurbezit een dermate geldverslindende onderneming is geworden, dat juist in deze tijd van hoogconjunctuur de overheid het wenselijk heeft geacht, een remmende invloed uit te oefenen. De ernstige gevolgen hiervan moeten niet worden onderschat. Waar de Rijks-

overheid vooraan in het beperken van subsidies voor de restauratie van monumenten, zullen de provinciale en de gemeentebesturen noodgedwongen moeten volgen. De Bond slaat deze ontwikkeling met verontrusting gade, daar het onvermijdelijk gevolg zal zijn, dat talrijke, waardevolle objecten zullen moeten worden prijsgegeven.

Het in 1955 bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal ingediende ontwerp-Monumentenwet is in het jaar 1956 nog niet in openbare behandeling genomen. Van verschillende kanten zijn bezwaren tegen bepaalde onderdelen van het ontwerp naar voren gebracht. Ook de Bond heeft terzake enige desiderata; deze materie is thans nog bij het Bestuur in studie.

De in 1956 te Utrecht gehouden algemene ledenvergadering van de Bond had tot hoofdthema het behoud en de verbetering van het historische stadsbeeld. Ook in de te Middelburg en Vlissingen belegde bijeenkomsten is dit onderwerp uitvoerig aan de orde gesteld. De Bond richtte een adres aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, waarin werd gewezen op de kunsthistorische betekenis van het in oorsprong 13de eeuwse pand „*De Moriaan*” aan de Markt te 's-Hertogenbosch, waarschijnlijk het oudste stenen woonhuis van die stad. Met voldoening heeft het Bestuur vernomen, dat de oorspronkelijk bestaande plannen tot sloping thans ten goede zijn gekeerd en dat een restauratie wordt overwogen. Moge een dergelijke oplossing gevonden worden voor het 18de eeuwse huis „*Beeckesteyn*” te Velsen, dat voor de tweede maal in zijn bestaan met vernietiging wordt bedreigd! De Bond zette in een adres aan de raad der gemeente Velsen nogmaals het grote belang van het behoud van deze buitenplaats met zijn prachtig park uiteen. Onze zustervereniging „*Die Haghe*” heeft een bezwaarschrift gezonden aan de raad der gemeente 's-Gravenhage, waarin de voorgenomen afbraak van de oude boerderij „*Vrederust*” in verband met de realisering van een uitbreidingsplan in die gemeente, sterk wordt betreurd. De Bond heeft dit bezwaarschrift mede-ondertekend, omdat het hier vermoedelijk de oudste boerderij op Haags territorium betreft, die zeer goed op harmonische wijze in het architectonisch geheel van de nieuwe woonwijk kan worden ingevoegd. Inmiddels heeft de gemeenteraad zich met het voorstel van Burgemeester en Wethouders, tot sloping van de boerderij over te gaan, verenigd, zodat dit historisch bouwwerk helaas niet behouden zal kunnen worden. Een klein lichtpunt is, dat bij de sloping de waarde-

volle onderdelen zoveel mogelijk zullen worden gespaard; wellicht kan daaraan te zijner tijd nog eens een passende bestemming worden gegeven.

Wat de organisatie van de Bond betreft: de in 1956 aftredende leden van het Bestuur werden alle herkozen en ook de Voorzitter viel een herbenoeming ten deel. Het Bulletin bereikte de respectabele omvang van ruim 300 kolommen druks en het Nieuws-Bulletin wist met 275 kolommen dat aantal vrijwel te evenaren. Het stemt tot vreugde, dat met ingang van het jaar 1956 naast de maandelijks mededelingen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg ook die van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek regelmatig in het Nieuws-Bulletin worden opgenomen. Archaeologisch Nieuws en Restauratienieuws tezamen geven thans praktisch een volledig overzicht van wat zich op deze terreinen afspeelt. De toeneming van het aantal pagina's van de periodieken betekent evenwel een zware belasting voor de Bondskas. Met grote dankbaarheid mag dan ook melding worden gemaakt van de wederom van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen onderhouden geldelijke steun. Het zijn deze steun en de medewerking, die de Bond in 1956 in zulk een rijke mate ten deel is gevallen, die het Bestuur aanleiding geven, de toekomst met vertrouwen tegemoet te zien.

De commissie tot het nazien van de geldelijke verantwoording over 1956, bestaande uit de heren IR. H. DE LUSSANET DE LA SABLONNIÈRE en B. VAN DER VEEN, verklaart bij monde van laatstgenoemde, dat zij de rekening akkoord heeft bevonden, zodat zij de vergadering voorstelt, de Penningmeester onder dankzegging te déchargeren. Onder applaus hecht de vergadering hieraan haar goedkeuring.

De Penningmeester, MR. G. J. KALF, leest het *financiële verslag* over 1956 voor:

De rekening en verantwoording over het jaar 1956, welke U hier ingevolge artikel 14 van het Huishoudelijk Reglement ter goedkeuring wordt voorgelegd, is nagezien en akkoord bevonden door de kascommissie, voor dit jaar bestaande uit de heren IR. H. DE LUSSANET DE LA SABLONNIÈRE en B. VAN DER VEEN.

De jaarrekening werd afgesloten met een voordelig saldo van *f* 842,81, na toevoeging aan het Fonds voor de uitgave van een Repertorium van Boekwerken van de gebruikelijke *f* 1.000,—. Het voordelig saldo werd aan het kapitaal toe-

gevoegd onder aftrek van *f* 135,46 koersverlies op onze effecten.

De exploitatie van het Bulletin eindigde met een verlies van *f* 481,74. Wij mogen daarbij niet vergeten, dat de vergrote omvang en de kostbare uitvoering van onze publicaties met autotypieën en lijnclichés mogelijk werden gemaakt door de royale bijdrage van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen ad *f* 9.575,77, waarvoor onze Bond niet genoeg erkentelijk kan zijn. Het is mijn droeve plicht hierbij mijn grote dank te betuigen aan de nagedachtenis van de heer P. J. VAN DE VELDE, die het Bulletin zulk een warm hart toedroeg en ons Bestuur met raad en daad terzijde stond.

Bulletin en Nieuwsbulletin besloegen in 1956 292 pagina's druk tegenover in 1955 240, 1954 216, 1953 201. Dat de jaargang 1956 meer pagina's bevat dan de vorige vindt o.a. zijn oorzaak in de publicatie van het „Archaeologisch Nieuws” van de Rijksdienst voor het Oudheidkundige Bodemonderzoek maandelijks in het Nieuwsbulletin.

De begroting voor 1957 wijst een tekort aan van *f* 500,—. De niet te vermijden hogere kosten voor de uitgave van het Bulletin noodzakten het Bestuur een contributieverhoging aan Uw vergadering voor te stellen.

Het aantal leden liep in 1956 op van 651 tot 680, een vooruitgang derhalve van 29 leden.

Het kapitaal van de Bond bedroeg op 31 december 1956:

	<i>f</i> 5.714,46
Het Fonds Repertorium	„ 7.911,86
Het Fonds Penning	„ 1.271,46
Het Fonds 1949	„ 2.000,—

Ik dank U allen, de kascommissies en in het bijzonder de leden van het Bestuur met wie ik in de afgelopen acht jaren mocht samenwerken voor Uw vriendschap en voor Uw medewerking bij mijn vaak zo inhalig lijkende taak.

De Voorzitter herinnert eraan, dat dit het laatste verslag is, dat de heer KALF als Penningmeester van de Bond heeft uitgebracht. Hij meent uit aller naam te spreken, wanneer hij de heer Kalf nogmaals hartelijk dank zegt voor alles, wat hij in deze functie voor de Bond heeft gedaan. De vergadering onderstreept deze woorden met een langdurig applaus. Het Bestuur stelt de vergadering voor, in de vacature-Kalf tot Penningmeester van de Bond te benoemen MR. G. J. WIT te Rotterdam, die evenals de heer Kalf verbonden is aan het Bankierskantoor van de heren Mees en Zoonen. De vergadering hecht

daaraan bij akklamatie haar goedkeuring, zodat mr. Wit tot Penningmeester van de Bond is benoemd.

Ingevolge het bepaalde in artikel 6 van het Huishoudelijk Reglement zijn dit jaar aan de beurt van aftreden de bestuursleden DR. P. GLAZEMA, MEJ. DR. M. E. HOUTZAGER, IR. G. M. LEEUWENBERG, MR. P. J. VAN DER MARK, PROF. DR. M. D. OZINGA en PROF. DR. J. J. M. TIMMERS. Met uitzondering van de heer Leeuwenberg zijn de aftredenden herkiesbaar. Met applaus benoemt de vergadering hen opnieuw voor een tijdvak van twee jaar. De Voorzitter spreekt woorden van dank jegens de heer Leeuwenberg, die zes jaren achtereen lid van het Bestuur is geweest. Het Bestuur stelt voor in deze vacature te voorzien door de benoeming van IR. C. L. TEMMINCK GROLL te Driebergen. Bij akklamatie verklaart de vergadering zich hiermede akkoord. De heer TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER ziet zijn voorzitterschap eveneens met applaus weer voor een jaar gecontinueerd.

De Voorzitter deelt mede, dat in de commissie van Redactie voor het Bulletin twee vacatures zijn ontstaan, resp. door het overlijden van PROF. DR. ELISABETH NEURDENBURG en tengevolge van het bedanken van de heer A. BICKER CAARTEN. Het Bestuur stelt voor, in deze vacatures te benoemen PROF. DR. H. BRUNSTING en IR. R. MEISCHKE. De vergadering kan zich hiermede verenigen. De overige leden van de Redactiecommissie worden bij akklamatie herbenoemd.

Op voorstel van het Bestuur worden benoemd tot lid van de commissie tot het nazien van de rekening van de Penningmeester over het jaar 1957 de heren B. VAN DER VEEN en MR. P. J. W. BELTJES.

De Voorzitter zegt, dat het Bestuur zich reeds heeft beraden over de plaatsen, waar de algemene ledenvergaderingen in 1958 zullen worden gehouden. Voor de wintervergadering is gedacht aan 's-Gravenhage, waaraan een excursie naar de Grafelijke Zalen rond het Binnenhof zou kunnen worden verbonden. Voor de zomervergadering heeft het Bestuur het oog laten vallen op de Betuwe. De vergadering betuigt met deze suggesties haar instemming, zodat het Bestuur gemachtigd is, deze plannen nader uit te werken.

Bij de rondvraag brengt de heer A. RODENBURG het Bestuur hulde voor het besluit, deze

zomer te Assen te vergaderen en daaraan een excursie door Drenthe te koppelen. Spreker zou willen aandringen op een spoedige behandeling van het ontwerp-Monumentenwet in de Tweede Kamer.

De Voorzitter sluit daarop te half vier de vergadering.

De Directeur van het Provinciaal Museum van Drenthe, de heer G. C. HELBERS, geeft een kort overzicht van de geschiedenis van dit museum, dat vervolgens door de deelnemers met veel belangstelling wordt bezichtigd.

Tegen vijf uur verzamelen de leden en hun introducés zich in de balzaal van het Provinciehuis, waar de Commissaris der Koningin in de Provincie Drenthe, MR. J. CRAMER, uit naam van het Provinciaal Bestuur de volgende begroetingsrede uitspreekt:

Ik stel het op hoge prijs de Kon. Ned. Oudh. Bond namens het Provinciaal Bestuur van Drenthe van harte welkom te heten. Wij waarderen het bijzonder, dat Uw jaarvergadering met de daaraan verbonden excursie dit jaar in ons gewest gehouden wordt.

Ik mag echter niet ontkennen, dat Uw komst mij in een alarmtoestand heeft gebracht, die mij tot een gewetensonderzoek heeft geroept. De inhoud van sommige artikelen van Uw statuten hebben mij namelijk in hoge mate verontrust. Ik lees daar immers, dat het doel van Uw Bond onder meer is:

- a. de overheidslichamen opmerkelijk te maken op verwaarlozing van monumenten en belangrijke oudheden; en voorts
- b. het aanbevelen van de zin voor oude kunst en oudheidkunde.

Het staat er nogal gekuist, sereen en geëleveerd. Maar, Mijnheer de Voorzitter, een goed verstaander heeft slechts een half woord nodig!

Gij zult dus begrijpen, dat Uw komst mij alarmerde en tot zelfonderzoek leidde. Alvorens gij nu straks op grond van Uw statuten Uw manende en vermanende woorden tot het Provinciaal Bestuur van Drenthe gaat richten, wilt U mij wel toestaan bij voorbaat een korte „oratio pro domo” te houden, die U maar moet opvatten als het afleggen van een soort rekening en verantwoording jegens Uw Bond.

In de eerste plaats zou ik dan willen opmerken, dat de Drenthse bodem een schier onuitputtelijke schatkamer voor de oudheidkundige bodemonderzoeker is. Gij zult opmerken, dat dit het Provinciaal Bestuur zeker niet tot verdienste mag

worden aangerekend. Akkoord, maar het feit ligt er dan toch maar!

Het is mij een voorrecht te mogen releveren, dat Drenthe de éérste provincie is geweest, die maatregelen heeft genomen ter bescherming van oudheidkundige monumenten. Drost en Gedeputeerde Staten der Landschap Drenthe vaardigden op 21 juli 1734 een verordening uit tegen het verkopen en wegvoeren van „Veltstenen”, met name van de „zo genaamde Hunebedden”, die „allenthalve als waardige monumenten en van ouds beroemde gedenktekenen behoorden geconserveerd te worden.” In 1809 stelt de Landdrost gelden beschikbaar tot nasporing en opdelving van oudheden aan mr. J. Hofstede, die door Z.M. de Koning belast was met het opsporen van antiquiteiten in Drenthe. Men werkte toentertijd snel: zo werd op 19 april 1809 bij Emmen een hunebed ontdekt, op 21 april ging van de Drost een brief uit, tengevolge waarvan op 22 april een onderzoek werd ingesteld. Ik stel nu de vraag, of wij tegenwoordig met ons snelverkeer dit tempo steeds zullen kunnen evenaren.

Ik ga verder: Het Provinciaal Bestuur van 1854 besloot tot de oprichting van een Provinciaal Museum! Ik vestig Uw aandacht op het feit, dat het Rijksmuseum te Amsterdam eerst in 1885 zijn poorten opende en het Sted. Museum in 1895. Van „het Westen en Overig Nederland” gesproken!

Mijnheer de Voorzitter, gij werpt mij tegen — en niet ten onrechte — dat ik door mijn voortdurend beroep op onze ambtelijke voorgangers mij van mijn rekening en verantwoording nogal gemakkelijk afmaak. Laat ik daarom schielijk overgaan tot de beantwoording van de vraag, wat het huidige Provinciaal Bestuur hic et nunc op het oudheidkundig erf presteert. In de eerste plaats zou ik U dan er op willen wijzen, dat het Provinciaal Bestuur voornemens is het museum — zelf een bewijsstuk van vroegere samenlevingsvormen — onder te brengen in één der schoonste en eerbiedwaardigste monumenten, die Drenthe rijk is: nml. in de oude kloosterkerk van het voormalige klooster „Maria in campis”. Vervolgens is het Provinciaal Bestuur zeer onlangs overgegaan tot de aankoop van het Ontvangershuis, oorspronkelijk deel uitmakend van het klooster, en een der fraaiste huizen uit de 18de eeuw. De bedoeling is, dat dit gebouw na restauratie, waarvoor eveneens gelden zijn uitgetrokken, zal dienen voor de afdeling van kunst en kunstnijverheid van ons museum, terwijl achter dit gebouw een ruimte zal worden ingericht voor exposities

voor wisselende tentoonstellingen. In 1954 heeft het huidige Provinciaal Bestuur een commissie ingesteld voor behoud van landelijke monumenten en wat minstens even belangrijk is haat een jaarlijks crediet toegewezen om dit doel te bereiken.

Tenslotte: dit jaar is een bouwkundige aan het Provinciaal Museum verbonden ten behoeve van de documentatie van oud bouwkundig schoon, terwijl de directeur, de heer Helbers, reeds sinds 1954 door ons als adviseur ten behoeve van het behoud en restauratie van de kunsthistorische en landelijke monumenten is aangewezen.

Mijnheer de Voorzitter, wanneer gij straks Uw requisitoir, dat gij — ik herhaal het — krachtens Uw statuten verplicht zijt te houden, uitspreekt, hoop ik, dat gij genoemde facta en data van het huidige Provinciaal Bestuur en zijn ambtsvoorgangers ter disculpatie in Uw beschouwingen wilt betrekken.

Gij zult misschien opmerken, dat dit alles waar mag zijn, maar dat deze op zichzelf ook door Uw Bond toegejuichte beslissingen wellicht tot de categorie der incidentela beslissingen gerekend moeten worden. Indien deze vrees bij U zou bestaan dan wil ik mij niet alleen bepalen tot het opsommen van de reeds genoemde wapenfeiten van de Provinciale Besturen van Drenthe op oudheidkundig gebied maar ook opening van zaken geven van de meer innerlijke gevoelens en motieven, welke het beleid van het Provinciaal Bestuur ten deze stempelen.

Welnu: de provincie rekent het tot haar wezenlijke en blijvende taak de oude kunst en monumenten waar mogelijk, in stand te houden. Deze oude monumenten zijn evenzovele bewijsstukken van oude samenlevingsvormen, die ons met eerbied doen staan tegenover de voorstellingen en de verworvenheden van ons voorgelacht. Door het betrachten van een actieve cultuur-politiek hoopt ons Bestuur er toe bij te dragen, dat ons geslacht, dat steeds meer in technische en technocratische categoriën gaat denken, met meer eerbied komt te staan ten opzichte van het werken en zwoegen van ons voorgelacht en tegenover de scheppende activiteit van de geslachten, die ons voorgingen. Mogen door dit beleid ook de bewoners van ons huidige Drenthe iets leren verstaan van de bewondering en verwondering voor hetgeen voorgelachten aan schoonheid schiepen.

Maar ik hoor U, althans binnensmonds, enige sceptische opmerkingen maken. Gij hebt immers

gehoord, dat de provincie Drenthe zich in een stroomversnelling bevindt. De bodem van Drenthe wordt omgewoeld, het gelaat van Drenthe verandert bij de dag, het wonderschone esdorp, het Drenthse monument bij uitstek, verliest steeds meer zijn karakter, de industrialisatie zet zich allerwege door.

Mijnheer de Voorzitter, gij hebt juist gehoord en ik wil er aan toevoegen, dat het Provinciaal Bestuur van Drenthe zich met hart en ziel achter deze agrarische en industriële ontwikkeling stelt en niet van zins is deze op enige wijze af te remmen.

Maar ik voeg hier twee dingen aan toe.

Primo: dat ons Bestuur er steeds op uit is met inachtneming van de eisen van de moderne tijd zo veel mogelijk van het oude schoon van Drenthe te behouden, en er dus voor waakt, dat oude schoonheid niet ongemotiveerd wordt aangetast. *Secundo:* vraag ik Uw aandacht voor de paradoxale stelling, dat het wel eens zó kon zijn, dat de activiteit van het Provinciaal Bestuur op agrarisch en industrieel gebied niet de vijand, maar de vriend van alle beminnaars van oude kunst en monumenten is. Ik bedoel het zo: een bestuur dat op sociaal-economisch terrein actief en progressief is, is niet spoedig op cultureel gebied inert. Anders gezegd: activiteit op één gebied werkt niet verlamdend op het andere, maar integendeel prikkelend en stimulerend.

Maar bovendien: wanneer het Provinciaal Bestuur met kracht de agrarische en industriële ontwikkeling van Drenthe tracht te bevorderen, heeft het ook recht van spreken wanneer het van agrariërs en industriëlen vraagt, het gelaat van Drenthe niet nodeloos te schenden.

Mijnheer de Voorzitter, het is wonderlijk, hoe de stemming onder het op papier stellen van de woorden, die ik vanmiddag tot U zou spreken, kan omslaan. In het begin voelde ik mij de klaagde of wel de verdachte, die er op uit was een „oratio pro domo” te houden. Ik wil niet zeggen, dat ik thans ten opzichte van U mij de aanklager voel, maar mijn stemming is toch in die zin omgeslagen, dat ik mij als pleitbezorger bij U opwerp voor een goede zaak en een beroep op U en Uw medebestuurders doe, om ons, provinciale bestuurders, bij te staan onze plannen in Den Haag een goed onthaal te doen vinden. Ik weet, dat dit beroep niet tevergeefs wordt gedaan. Niet alleen Uw belangstelling en rijke ervaring kan ons van dienst zijn, ook de positie, ik mag wel zeggen semi-officiële positie, die Uw Bond inneemt, wettigt ons vertrouwen,

dat gij naast ons zult staan in ons pogen onze plannen te realiseren, óók in financieel opzicht. Wij vragen toch niet te veel, wanneer wij bij ons pogen, oude kunst en monumenten in Drenthe te behouden, tot den Haag het verzoek richten ons financieel bij te staan op een niveau, gelijk aan dat, wat elders in grotere bevolkingsagglomeraties wordt aangetroffen.

Het Provinciaal Bestuur van Drenthe verheugt zich, ik heb het reeds opgemerkt, dat Uw jaarvergadering met een daaraan verbonden excursie ditmaal in ons gewest plaats vindt, mede omdat Uw Bulletin, naar aanleiding hiervan in belangrijke artikelen aandacht vraagt voor de prachtige Drenthse esdorpen, voor de oude landelijke bouwkunst en voor het behoud van de oude huizingen, waaronder de havezathen in de Olde Lantschap. Moge ik er de wens aan toevoegen, dat gij na Uw tweedaags verblijf in de Olde Lantschap verrijkt weer naar Uw haardsteden terugkeert en dat de wegen van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond nog menigmaal die van het Provinciaal Bestuur van Drenthe mogen kruisen.

De Voorzitter beantwoordt de rede van de Commissaris der Koningin met een bekentenis, een hartgrondig „peccavi”. Sedert zijn bestaan heeft de Bond nog nimmer een der steden van dit gewest uitverkoren voor het beleggen van een jaarvergadering en tot dusverre heeft de Bond zijn leden nooit in de gelegenheid gesteld door middel van een excursie kennis te nemen van de historische monumenten, waaraan het Drenthse land toch zeker niet minder rijk is dan de andere provincies. „Wij hebben daarmede dit gastvrije gewest onrecht aangedaan en wij zijn ons daarvan op dit moment pijnlijk bewust. In de belangstijgende snelheid, waarmede het uiterlijk van het oude Drenthe verandert, heeft het Bestuur aanleiding gevonden, dit jaar naar Assen te komen en een tocht door de provincie te organiseren, waarbij niet alleen aandacht zal worden geschonken aan de monumenten, doch ook aan het landschap. Het verheugt ons in hoge mate, het Provinciaal Bestuur aan onze zijde te vinden waar het erom gaat, zonder de klok van de industriële ontwikkeling terug te zetten, op de bres te staan voor het behoud van het eigen karakter van dit zo merkwaardige gewest.”

Terwijl op royale wijze verversingen worden aangeboden, blijft het gezelschap nog geruime tijd in een gemoedelijk gesprek bijeen. Tegen

half acht verenigen het Bestuur met zijn gasten en de leden zich aan een gemeenschappelijk diner in „Bellevue”. Aan het dessert stelt de heer F. LUGT enige vragen over de samenstelling en de werkwijze van de plaatselijke welstand-commissies, waarop de heren G. C. HELBERS en R. C. HEKKER van antwoord dienen.

Op zaterdag 13 juli vertrekt het gezelschap des ochtends om negen uur van de Markt, uitgeleide gedaan door de Commissaris der Koningin, in een tweetal autobussen en met een lange stoet particuliere auto's voor de tocht door de provincie. De heren G. C. HELBERS en J. BAKKER, Directeur van de Provinciale V.V.V., geven in de bussen een toelichting aan de inzittenden, een attentie, die op hoge prijs is gesteld. De tocht gaat langs de Drenthse Hoofdvaart tot de Norgervaartsebrug, langs het huis Westerveelde met zijn 18de eeuwse koepel, door de bossen van Norg en over Donderen naar Vries, waar de enige jaren geleden gerestaureerde Hervormde kerk in oenschouw wordt genomen. Spoedig daarna is Zuidlaren bereikt. In het bouwhuis van de havezathe „Laarwoud” heet de Burgemeester de deelnemers welkom, iedereen geniet van de hem of haar toebedeelde koffie met koek en gaat daarna een kijkje nemen in de havezathe, waarvan de restauratie in volle gang is. De Hervormde kerk te Anlo trekt vervolgens, ook door haar ligging, ieders aandacht, waarna in hotel „Braams” te Gieten de koffiemaaltijd wordt genuttigd. Alvorens de rit over de Hondsrug aan te vangen maakt het gezelschap een kleine wandeling over de plek waar zich vroeger de havezathe „Entinge” verhiel, met een bijzonder fraai uitzicht. Dan gaat de tocht over Gasselte, waar de dominee met enthousiasme zijn juist opgeknapte kerkje laat zien, Borger en Odoorn met zijn prachtige bossen, naar Emmen. Even vóór deze stad wordt een bezoek gebracht aan het op de Schimmeres gelegen „langgraf”, waar de heer J. G. N. RENAUD van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek een toelichting geeft. In Emmen wacht de deelnemers een gastvrije ontvangst in het hyper-moderne, door de gemeente-architect Y. S. DIJKSTRA gebouwde Lyceum. Uit naam van de Rector vertelt de heer WORTMAN iets over de totstandkoming van dit complex, dat met zijn aula, sporthal en openluchttheater een wel zeer grootstedse indruk maakt. Daar de tijd dringt, rijden de bussen dan in een snel tempo over Noord- en Zuidsleen, langs de havezathe „De Klencke” en Oos-

terhesselen naar de buurtschap Oud-Aalden, waar een wandeling langs de oude boerderijen wordt gemaakt. In Zweelo bezichtig men de Hervormde kerk, waarna over de buurtschap Orvelte met haar schilderachtige groep boerderijen het dorp Westerbork wordt bereikt. In hotel „Slomp” is voor het gezelschap een oud-Drenthse

koffietafel aangericht, waarbij dames in oud-Drenths costume de kraantjespotten bedienen en de stoeten aanreiken. De tocht voert tenslotte naar Beilen, waar de door voortreffelijk zomerweer begunstigde excursie op het Stationsplein wordt ontbonden.

V. D. M.

MUSEUM-NIEUWS

MOORDRECHT, 't *Oude Ambachtshuis*.

In de loop van 1955 kwam de restauratie gereed van 't oude Ambachtshuis te Moordrecht. In dit uit 1795 stammende pand, dat op het einde van de 18de en in het begin van de 19de eeuw werd gebruikt als regthuis en secretarie, terwijl het ook dienst deed als hoofdwacht, zijn thans een aantal voorwerpen bijeengebracht. Het ligt in de bedoeling van de stichting, die in het leven is geroepen, om, nu men eenmaal de beschikking heeft over een goed gerestaureerd pand, dit te maken tot een cultureel centrum voor Moordrecht en omgeving. De hier tentoongestelde objecten hebben naast de functie van aankleding ook de taak op zeer bescheiden wijze bij te dragen tot de kennis van het verleden van dit gebied en zijn topografische ligging. Hiertoe zijn in de eerste ruimte, die men betreedt, een 3-tal kaarten gehangen alsmede een reglement van de brandweer uit 1667; voorts hebben pistolen, een klepper van de klepperman, een aantal brandstokken, trommels en enige attributen om de schouw een plaats gevonden. De lichte ruimte met de geschuurde wanden, de groen geschilderde deuren en de fraaie tegelvloer maakt een verzorgde indruk.

Dit geldt ook voor het op de eerste etage gelegen grote vertrek met grijskleurige betimmering, dat in twee staande vitrines bij de ramen bodemvondsten bevat, o.m. enkele prehistorische voorwerpen, een dakpan, netverzwarings, zalfpotjes, glas en uit later tijd een blaker, testje, enz. In de middenvitrine zijn pijpen, een tabaksdoos, een brillendoos en een insigne van de gemeentehuisbode opgesteld. Vroeg-19de eeuwse kamerschilderingen zorgen voor een aardige aanblik van dit vertrek, dat ook voor vergaderingen wordt gebruikt.

De in grijze tinten gehouden zolder is met de brede „toonbanken”, waaronder diepe kastjes zijn gemaakt, zeer geschikt voor het houden van tentoonstellingen van geringe omvang.

Dit is dan ook een van de voornaamste taken, die de Stichting zich heeft gesteld om door het organiseren van exposities op verschillende gebieden en het houden van lezingen bij te dragen tot het verspreiden van cultuur in het gebied van Moordrecht, dat thans een uitgesproken industrie-karakter heeft gekregen.

J. WOLFF-FILZ

AMERSFOORT, *Jacob van Campen-herdenking*.

Op 13 september a.s. zal het 300 jaar geleden zijn, dat de bouwmeester-schilder Jacob van Campen op zijn landgoed Randenbroek te Amersfoort is overleden.

Het gemeentebestuur van Amersfoort heeft het initiatief genomen tot een herdenking van deze grote onder de Nederlandse architecten. Er heeft zich een erocomité gevormd, waarin vele prominente Nederlanders zitting hebben.

Ook heeft zich een werkomité gevormd

De herdenking zal op 13 september te 3 uur plaatsvinden in de Sint Joriskerk te Amersfoort, waar de stoffelijke resten van de grote meester rusten. Prof. Dr. A. M. Hammacher zal er spreken over: „De betekenis van Jacob van Campen voor de Nederlandse architectuur”. Kransen zullen worden gelegd nabij zijn graf en in het gedeelte van de Sint Joriskerk, dat vroeger dienst deed als garnizoenskerk, zal gedurende twee weken een kleine expositie worden ingericht over: „Leven en werken van Jacob van Campen”.

Het organisatie-comité nodigt alle architecten in Nederland uit de herdenkingsbijeenkomst bij te wonen.

Inzending van Nederland voor de Triennale te Milaan.

De driejaarlijkse internationale manifestatie van gebonden kunsten te Milaan, de Triennale, werd dit jaar op 27 juli geopend. Voor deze Triennale is uitgaande van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen een om-

vangrijke Nederlandse inzending samengesteld.

Men heeft dit jaar in het bijzonder aandacht willen schenken aan museologische en museumtechnische vraagstukken. Vooral staat de problematiek van het verbouwen van een bestaand bouwwerk tot een goed museumtechnisch verzorgd museum in het middelpunt van de belangstelling, alsmede het vraagstuk, hoe een dergelijk gebouw op harmonische wijze met nieuwe gedeelten kan worden uitgebreid.

Als erig museum in Nederland mocht het Gemeentemuseum te Arnhem de vraag ontvangen hieraan deel te nemen. Dit museum, dat in de oorlog zwaar is beschadigd, werd in 1952 door

de Dienst van Gemeentewerken te Arnhem op voortreffelijke wijze gemoderniseerd. In 1956 kwam de onder architectuur van Prof. F. A. Eschauzier gebouwde nieuwe vleugel tot stand.

De inzending van het Gemeentemuseum te Arnhem bestaat uit een maquette van het bouwwerk schaal 1 : 250, vervaardigd door de Dienst van Gemeentewerken te Arnhem. Een tweede model, van de hand van Egbert de Böck, voorstellend het museumcomplex en de hierin ten uitvoer gebrachte museumtechnische en museologische voorzieningen is gemaakt op schaal 1 : 75. Een aantal interieurfoto's completeren de inzending.

BOEKBESPREKINGEN

Kunstreisboek voor Nederland. 4. Zeeland, Noord-Brabant, Limburg. Samengesteld door de Rijkscommissie voor de monumentenbeschrijving. P. N. van Kampen en Zoon N.V. Amsterdam 1956. 2de herziene druk.

In afwijking van de eerste druk is dit deeltje thans afzonderlijk gepagineerd, terwijl er een „verklaring van enige termen” in is opgenomen. Verder hebben de auteurs D. H. G. Bolten voor de delen Zeeland en Noord-Brabant en E. H. ter Kuile voor Limburg, de gegevens, die zij reeds in de eerste uitgave bijeen brachten aangevuld en waar nodig gecorrigeerd.

Deze deeltjes blijven een plezierige gids en toeverlaat bij het bezoeken van de grotere en kleinere Nederlandse plaatsen voor degenen, die niet alleen van het schoons uit vroegere eeuwen willen genieten, doch ook meer en terzake georiënteerd willen worden.

Wij hopen, dat alle vier delen spoedig weer verkrijgbaar zullen zijn. Het is jammer, dat zij

niet nog meer dan thans al het geval is, onder de aandacht van het publiek worden gebracht.
N. Z.

J. Verbeek en J. W. Schotman. Hendrick ten Oever, een vergeten Overijssels meester uit de zeventiende eeuw. Koninklijke uitgeverij van de Erven J. J. Tijl N.V., Zwolle 1957 (Prijs f 2.90) met 37 afb.

Hoewel tentoonstellingscatalogi in deze rubriek slechts zelden ter sprake komen, willen wij dit boekje, dat thans eens geen museumuitgave is, al is het „ter gelegenheid van de tentoonstelling” in het Museum te Zwolle verschenen, gaarne onder de aandacht van de lezers brengen. Het bevat naast biografische gegevens over het leven van Hendrick ten Oever, tevens een zo volledig mogelijke opgave van zijn werken, waarvan de meeste op de Zwolse tentoonstelling (zie agenda) òf in originali òf in reproductie of foto te zien zijn.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERONGEN

— *Gemeentehuis.* G. van Nifterik -25 aug.

AMSTERDAM

— *Galerij* (Frederiksplein). Beeld en Beeldhouwer -1 okt.

— *Kaatsende Kat* (Zeedijk). Gerard Hordijk -1 sept.

— *Kunsthandel P. de Boer* (Herengracht 512)

Industrie schilderijen en tekeningen -21 aug.

— *Kunsthandel Magdalena Sothman* (N.Z. Voorburgwal). Zomertentoonstelling -1 sept.

— *Museum Fodor.* Amsterdam Theaterstad (collectie van het Toneelmuseum) -15 sept.

— *Museum Willet Holthuysen.* Trekt de schoen u aan? (De schoen van de vroegste tijden tot 1910) -30 sept.

(AMSTERDAM)

- *Rembrandthuis*. Vrouw en kind bij Rembrandt zomer -14 okt.
- *Rijksmuseum*. Van Gotiek tot Empire zomer -14 okt.
- *Prentenkabinet*. Keuze uit eigen bezit. 17de eeuwse tekeningen en grafiek zomer -14 okt.
- *Stedelijk Museum*. Zomeropstelling van de eigen collectie -30 sept.
- Europa 1907 -30 sept.
- Nederlands grafiek -30 sept.
- *Schiphol*. Het Atoom -16 sept.
- *Tropenmuseum*. Brazilië -1 dec.
- *Typografische bibliotheek* (Dacostakade 58). Typografische exlibris -2 sept.
- *Zoölogisch Museum*. Broedzorg -mei '58

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Het schoon verleden. Kunstnijverheid uit vier eeuwen. Uit de collectie van het Kunstgewerbemuseum te Keulen -16 sept.
- Eretentoonstelling Paul Citroen -16 sept.
- *Rijksmuseum voor Volkskunde*. Het Nederlands Openluchtmuseum. Bouwkunst ten plattelande -1 nov.
- Marktgang -1 nov.

ASSEN

- *'t Zaalje* (Torenlaan 16-24). Jan Sluyters. Werkd. 9-18 -16 sept.

BAARN

- *Oudheidkamer*. Rondom Brink en Laanstraat -sept.

BARENDRECHT

- *Kunstzaal Sans Souci*. Henny Radijs en Olga Oderkerk 12-22 sept.

BERGEN OP ZOOM

- *O. L. Vrouwepoort*. De Boer in de Nederlandse schilderkunst -16 aug.
- *Noorderkapel*. Grote Kerk. Wie was Rembrandt? 30 aug.-18 sept.

BOLSWARD

- *Stadhuis*. Vijf eeuwen Friese Schilderkunst -1 sept.

BREDA

- *Cultureel Centrum De Beyerd*. Amerikaanse Kunst -2 sept.

DEN BRIEL

- *Trompmuseum*. Watergeuzen in Brielle -1 sept.

BRUNSSUM

- *Gemeentehuis*. Wonen 1957 -25 aug.

BUREN (G.)

- *Nutsgebouw*. Philips Willem van Nassau en zijn tijd. Werkd. 14-21 uur; zo. 1 sept. gesloten 26 aug.-3 sept.

DELFT

- *Amalia van Solmstraat 6*. Jan de Groot -1 sept.
- *Stedelijk Museum Het Prinsenbof*. De molen -27 aug.
- Judy van Wijnbergen-Michiels van Kessenich -27 aug.
- Oude Kunst- en Antiekbeurs 6-22 sept.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Expositie van tinnen figuurtjes -1 sept.
- Japane prenten van Ichirijnsai Hiroshige 6-30 sept.

DIEVER

- *Nieuwe Gemeentehuis*. Oude meesters -18 aug.
- *Culturele zolder*. Schilderijen boerenbedrijf -17 aug.

DOKKUM

- *Hal O. L. School*. Wie was Rembrandt? -29 aug.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Mens en Muziek -1 sept.

ENKHUIZEN

- *Rijksmuseum Zuiderzeemuseum*. Bodemvondsten uit het Zuiderzeegebied -1 nov.

GOUDA

- *Het Catharina Gasthuis*. Admiraal Zoutman en de Slag bij Doggersbank -1 sept.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Guggenheim collectie -1 sept.
- Scheppende jeugd 21 aug.-24 sept.
- Perzische miniaturen 22 aug.-29 sept.

('S-GRAVENHAGE)

- *Het Nederlandse Postmuseum*. Rampen- en Rode Kruiszegels. (Coll. Mevr. M. J. Baronesse Van Heerdt-Kolff) 19-24 aug.
- *Tentoonstellingsauto*. Boulevard Scheveningen. Prenten aan uw wand -19 aug.
- *Vogelwijk Panwenlaan*. Prenten aan uw wand 19 aug.-2 sept.
- *Kunstzaal Bennewitz* (Noordeinde 48). Vogels van diverse pluimage -1 sept.
- *Kunstzaal P. A. Scheen* (Zeestraat 50). Zomertentoonstelling. Dag. 10-17 -15 sept.
- *Museum voor het Onderwijs*. Zeevaart -1 sept.
- *Aardewerk* -1 sept.
- *Herbarium* -1 sept.
- *De landen van de Bijbel* -1 sept.
- *Pulchri Studio* (Lange Voorhout 15) Haagse Salon, Jacob Maris jeugdprijs -1 sept.

GROEDE

- *Raadhuis*. A. Paashuis -1 sept.

GRONINGEN

- *Groninger Museum voor Stad en Ommelanden*. Engelse Aquarellen. Dag. 10-17; Ma. gesloten -19 aug.

HAARLEM

- *Museum Het Huis Van Looy* (Ingang Kamperlaan) Moderne Kunst uit Gemeentelijk bezit -9 sept.

HEERDE

- *Kasteel Vosbergen*. Oude Meesters -4 okt.

DEN HELDER

- *Helderbuys 't Tijdverdrif*. Marine schilders -3 okt.

HILVERSUM

- *Goois Scheppend Ambacht*. Interieur, mode, exterieur -15 sept.
- *Kantine De Jong*. Jan van Rehbergen -1 sept.

HOENSBROEK

- *Kasteel Hoensbroek*. Het begin -2 sept.

KAMPEN

- *Koornmarktspoort*. Oog in oog -31 aug.

KATWIJK

- *Jeugdgebouw Irene*. Katwijk voorheen en thans -31 aug.

LAREN

- *Kunstzaal Hamdorff*. Vereniging beeldende kunstenaars -2 sept.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Mensen in miniatuur? De wereld van het poppenspel -1 okt.
- *Japanse prenten* -1 okt.
- *Stedelijk Museum De Lakenbal*. Tijdgenoten van Floris Verster -23 sept.

MAARTENSDIJK

- *St. Maartenshoeve* (Tolakkerweg 5). Werk van Adri en Gretha Pieck -1 nov.

MANTGEM (F.)

- *Museum*. Wie was Rembrandt? 30 aug.-6 sept.

MIDDELBURG

- *Van Benthem en Jutting* (Lange Delft 64). Hokusai -7 sept.

NOORDWOLDE (F.)

- *Buurthuis*. Handenarbeid 25 aug.-1 sept.

NIJMEGEN

- *Valkhof*. Beeldtentoonstelling -1 sept.
- *Waag*. Hendrik Chabot. Dag. 14-17. Boven-dien Di. en Do. 10-12, Woe. 19-21 -26 aug.

OOSTBURG

- *Hal van de Watertoren*. Nederlandse tegels uit de 17de en 18de eeuw -18 aug.

OPLOO (N.B.)

- *Gem. Gymnastieklokaal*. St. Anthonis in de Kunst -26 aug.

OTTERLOO

- *Rijksmuseum Kröller-Müller*. Rondom Paul Klee en Max Ernst -1 sept.
- *'t Rieselo*. W. Mulder, F. Slot en F. Zwollo -10 sept.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Kerkelijk kant en zilver -15 sept.
- *Ceramiek van Picasso* -30 sept.
- *Maritiem Museum „Prins Hendrik“* Herdenkingstentoonstelling M. A. de Ruyter -eind sept.

(ROTTERDAM)

- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Heddendaagse negerkunst uit Centraal-Afrika -16 sept.
- *Rotterdamse Kunststichting*. (Lijnbaan 18c). Nederlandse beeldhouwkunst „Beelden in de Lijnbaan” -1 sept.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Poppendroom met de poppen van Harry van Tussenbroek -2 sept.

UTRECHT

- *Oud-Katholiek Museum*. Laat-middeleeuwse paramenten -15 sept.

VEERE

- *De Schotse Huizen*. Werk van Jhr. A. E. van Humalda van Eysinga -1 sept.

VLISSINGEN

- *Nieuw Tehuis voor bejaarden* (Rooseveltlaan). M. A. de Ruyter -15 sept.

VOLENDAM

- „*d'Vijff vlieghen aan de Zuyderzee*”. Werken van leden van Arti et Amicitiae -1 sept.

WEST-TERSCHELLING

- *'t Behouden Huys*. Honderd jaar Kustwacht -1 sept.

WOERDEN

- *Gemeentemuseum*. Werk van Hermanus Vredenburg -1 sept.

ZIERIKZEE

- *Gemeentemuseum*. Wie was Rembrandt? -30 aug.

ZUTPHEN

- *Burgerzaal*. Stad en Landschap in de Nederlandse 17de eeuwse schilderkunst -15 sept.
- *Burg. Dijkmeesterweg 21*. Radda, R. Martinez, E. Konin, H. v. Hilck -okt.

ZWOLLE

- *Provinciaal Overijssels Geschiedkundig Museum*. Hendrick ten Oever en zijn tijdgenoten -1 sept.

MEDEDELINGEN

Losse nummers Bulletin

Het is het Bestuur gebleken, dat er een grote vraag bestaat naar complete, oude jaargangen van het Bulletin. Het Secretariaat van de Bond beschikt nog wel over een aantal losse nummers, doch niet meer over volledige jaargangen. Het Bestuur doet een dringend beroep op dié leden, die in hun bezit zijnde losse nummers van het Bulletin of het Nieuws-Bulletin om een of andere reden niet bewaren, deze aan het Secretariaat (adres: Stadhoudersplantsoen 7 te 's-Gravenhage) af te staan.

Banden voor de „Geïllustreerde Beschrijving van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst”

Van bovengenoemde serie, welke vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving wordt uitgegeven bij het Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf te 's-Gravenhage, zijn enige delen verschenen (Bommelerwaard, Maastricht afl. 1-5), waarvoor geen band beschikbaar is gesteld. De Staatsdrukkerij is bereid bij voldoende belangstelling alsnog de bekende rood-zwarte banden voor de genoemde delen te doen aanmaken. De prijs is afhankelijk van het aantal bestellingen. De Secretaris van de Bond (adres: Stadhoudersplantsoen 7 te 's-Gravenhage) verleent hiertoe gaarne zijn bemiddeling; men wordt verzocht duidelijk op te geven, voor welk deel eventueel een band wordt verlangd.

Benoeming

Met ingang van 1 juli is de heer H. Miedema litt. drs. benoemd tot directeur van het Museum Princessehof te Leeuwarden.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Oostrum. Bij het steken van klei ten behoeve van de steenbakkerijen te Oostrum, is men, juist aan de zuidelijke rand van de dorpsterp, op de overslibde resten gestoten van middeleeuwse veldovens, waar moppen van het formaat $32 \times 16 \times 8$ moeten zijn gebakken.

Onder de deels afgegraven dorpsterp van Oostrum bevindt zich een diluviale zandhoogte, welke men tot voetstuk van de terp heeft benut. In deze hoogte zijn bewoningssporen vastgesteld, welke teruggaan tot de steentijd. *R.O.B., Amersfoort.*

Westergeest. Ter gelegenheid van de restauratie van de St. Maartenskerk, een in twee perioden opgetrokken bakstenen kerk, daterend uit de 2de helft van de 12de eeuw, werd in het schip een kleine proefgraving gedaan. Hierbij bleek, dat het oorspronkelijke bakstenen kerkje een rechtgesloten koor bezat; voordat het huidige halfronde koor ontstond, is deze rechthoekige sluiting nog oostwaarts vergroot. *R.O.B., Amersfoort.*

GELDERLAND

Arnhem. In een bouwput aan de Turfstraat werden een 15de eeuwse kan van rood aardewerk en een 17de eeuwse tinnen misampul gevonden. Het begeleidende schervenmateriaal gaat tot de 11de eeuw terug. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Bemmel. Op een terrein ten westen van de Poppelgraaf in Doornenburg kwam een bronzen as van Domitianus (81 na Chr.) aan het licht. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Elst. (O. B.) In de uitgeworpen grond van de bouwputten voor het bejaardencentrum werd een groot aantal middeleeuwse resten aangetroffen, waaronder een benen kam met lange tanden. Het schervenmateriaal, voornamelijk kogelpotten en Rijnlands steenwerk, is te da-

teren tussen de 11de en 15de eeuw. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Heerde. Op het landgoed De Dellen, bezitting van het Gelders Landschap, werd in 1949 een merkwaardige vondst gedaan, die thans in haar geheel welwillend in bruikleen is afgestaan aan de Gelderse Archaeologische Stichting te Arnhem. De vondst bestaat uit twee lange bronzen naalden, ieder met een grote holle, van gaatjes voorziene bronzen knop; een bronzen speerpunt en twee bronzen holle schachten, waarvan een is afgesloten met een stempelvormige plaat. De lengte van de naalden, waarvan één geheel compleet is, terwijl van de andere de punt is afgebroken bedraagt resp. ruim 40 cm en ongeveer 24 cm. De lengte van de speerpunt is ruim 22 cm, die van de schachten 25 en 18 cm. De voorwerpen werden bij elkaar aangetroffen en zij waren als het ware in de grond gestoken. Het voorlopig onderzoek wijst erop, dat een en ander gedateerd kan worden tussen 1000 en 500 v. Chr. Een nader onderzoek naar de vondstomstandigheden zal worden ingesteld. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Putten. Van het in *Westerbeem* 1956, V 11/12 gepubliceerde en in 1893 gevonden bronzen zwaard kon zeer waarschijnlijk, dank zij de medewerking van de eigenaren van „Schovenhorst” de vindplaats nader worden vastgesteld. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

UTRECHT

Zuilen. De opgraving van het voormalige klooster Mariëndaal verkeert in het laatste stadium. Onder de kloosterkapel bevonden zich sporen van een oudere, noordoost-zuidwest gerichte bebouwing. Hierbij kwamen paalgaten en houtskoolresten aan het licht. Ten slotte werden fundamenten blootgelegd van een groep vrij gecompliceerde gebouwen, die dicht opeengestaan moeten hebben en tot het klooster be-

hoorden. Dit fundamentencomplex liep in hoofdzaak evenwijdig aan de Vecht. Ook restanten van rioleringen waren nog aanwezig. *Dienst Openbare Werken, Utrecht.*

Utrecht. Bij graafwerkzaamheden, welke verricht werden in verband met de restauratie van de westmuur van het perceel Oude gracht 321 werd een grote houten kuip gevonden. De middellijn bedraagt ± 1.75 m, de hoogte 70 cm, de wanddikte 5 cm. De kuip lag gedeeltelijk onder de muur en moet derhalve ouder zijn dan de 16de eeuw. *Dienst Openbare Werken, Utrecht.*

ZUID-HOLLAND

Delft. In verband met een onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de Oude Kerk werd een begin gemaakt met het opsporen van vroegere funderingen. In het 16de eeuwse noorder dwarspand werden de fundamenten gevonden van de noord-oosthoek van een ouder dwarsschip en van de steunberen, welke tegen deze hoek gestaan hebben. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Bergeyk. Bij voortzetting van het onderzoek van het Merovingisch grafveld bij Bergeyk zijn in totaal 74 graven onderzocht. In verscheidene gevallen kon onomstotelijk worden vastgesteld, dat de graven reeds in de Merovingische tijd of althans zeer kort daarna beroofd zijn. De graven moeten toen bovengronds nog zichtbaar geweest zijn en de kisten intact. In twee beroofde graven werden gouden hangertjes en een gecomponeerde umbovormige schijffibula met almandinen en filigrain aangetroffen, vondsten die typisch zijn voor de 7de eeuw. Behalve twee umbo's en vier lanspunten werd nog een scramasax gevonden. Spatels kwamen niet voor. Op een gedeelte van een grafveld staat thans nog jong mastbos. Dank zij de bijzondere medewerking van de eigenaar van deze grond, de heer van Dalen, zal het over enige tijd waarschijnlijk mogelijk worden ook de rest van het grafveld aan een onderzoek te onderwerpen. *R.O.B., Amersfoort.*

ZEELAND

Aardenburg. Bij rioleringswerkzaamheden op de Oude Vlasmarkt kwam een cultuurlaag uit de

Romeinse tijd te voorschijn. Hierin werden stukken aardewerk gevonden, behorende tot de zgn. Vlaams-Romeinse ceramiek. Twee muurfragmenten, welke uit rode zandsteen en tufsteen zijn opgetrokken, dateren waarschijnlijk uit de middeleeuwen. Het onderzoek, dat op initiatief van de heer J. van Hinte, correspondent van de R.O.B., met medewerking van Gemeentewerken te Aardenburg, werd verricht, leidde verder tot de ontdekking, dat zich op het dekzand, onder een ± 10 cm dikke veenlaag, tal van mesolithische vuursteen-artefacten bevonden. De veenlaag is gelegen onder de Romeinse cultuurlaag. *R.O.B., Amersfoort.*

Haamstede. Bij het voortgezette onderzoek op de Brabers werden opnieuw grondsporen van Neolithische woningen alsmede tal van vuurstenen voorwerpen aangetroffen. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUIDERZEEGEBIED

Noordoostpolder. Bij diepploegen in sectie S is een gave pot van rood aardewerk gevonden, vermoedelijk 18de eeuws. *Museum, Schokland.*

Oostelijk Flevoland. De zandzuigers Ammerstol en Wiron hebben opnieuw een aantal beenderen van prehistorische dieren naar boven gebracht bij zandzuigwerkzaamheden voor het toekomstige Lelystad. Onder deze vondsten bevinden zich fragmenten van mammoethtanden, beenderen van wild rund en wild paard, alsmede een groot stuk van een geveegd gewei van een reuzenhert.

Aan de noordoostzijde van de polder zijn tussen Roggebotsluis en Ketelhaven enkele scherven gevonden van laat-middeleeuws vaatwerk. Tevens kwamen vrij veel skeletresten van huisdieren te voorschijn. *Museum, Schokland.*

IJsselmeer. Door het kabelschip van de P.T.T., de Poolster, zijn bij opruimingswerkzaamheden in dienst van de Rijkswaterstaat, Arrondissement Hoorn, enkele obstakels uit de IJsselmeerbodembodem verwijderd. Hierbij bevond zich een gaaf roer van een vermoedelijk 16de-17de eeuws schip. Dit roer, dat gevonden werd bij Spaandersbank, is ter conservering naar Schokland overgebracht. *Museum, Schokland.*

RESTAURATIE-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Dronrijp. Gasthuis Vredenhof, 1744. Rest. begonnen. Arch.: C. Reisma te Leeuwarden.

GELDERLAND

Acquoy. Herv. kerk. De Laatgotische toren in Kempische trant werd voorzien van nieuwe pinakels aan de steunberen; deze werden vervaardigd uit mergel, welk materiaal blijkens resten ook was gebezigd voor de oude pinakels. De benedenruimte werd opnieuw overwelfd. Rest. voltooid. Arch.: H. Onnes te 's-Gravenhage.

Elst. Herv. kerk. Restauratie van de 15de eeuwse toren voltooid. Arch.: ir. H. A. Pothoven te Amersfoort.

Nederhemert. Herv. kerk. Van dit in de oorlog zeer zwaar beschadigde gebouw kon slechts het 16de eeuwse koor hersteld worden; de omtreklijnen van het schip en het koor zijn aangegeven door middel van een lage muur, zodat een soort voorplein gevormd is. Tegen de westgevel van het koor heeft men een lage portaal aanbouw opgetrokken; de klok werd opgehangen in een dakruitertje op het westelijke eind van het koordak. De grafmonumenten in het koor zijn hersteld. Rest. voltooid. Arch.: B. van Heijningen te 's-Gravenhage.

UTRECHT

Soest. Herv. kerk, uit \pm 1400, met vroeg 16de eeuwse toren. Rest. begonnen. Arch.: ir. A. J. van der Steur te Amsterdam.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Begijnhof 34. Het vermoedelijk kort na de stadsbrand van 1453 opgetrokken houten huis, waarvan de voorgevel in 1888 door het aanbrengen van een nieuwe bebording veel van zijn authentieke karakter had verloren, moest tengevolge van funderingsverzakking in de afgelopen jaren opnieuw gerestaureerd worden. Tijdens het werk bleek, dat nog verrassend veel bewaard was in de oorspronkelijke staat: Het houten skelet grotendeels, het stijl- en regelwerk van de voorgevel geheel, dat van de achtergevel ten dele; verder waren er aan de achtergevel nog resten van de oorspronke-

lijke bebording aanwezig. Bij de restauratie moest het houten skelet gedeeltelijk worden vernieuwd; het stijl- en regelwerk kon zowel aan de voor- als aan de achterzijde worden behouden, met dien verstande, dat het aan de achtergevel moest worden aangevuld. De nieuwe bebording der beide gevels werd aangebracht aan de hand van aan de achtergevel teruggevonden gegevens. Op grond van aanwijzingen als pengaten van de spanten en de hoogte van de vensters der bovenverdieping werd een nieuwe kap gemaakt. De bouwmuren en de onderpui aan de voorzijde werden nieuw opgetrokken uit baksteen. De vensters behielden een 18de eeuwse roedenverdeling.

Inwendig konden de oorspronkelijke balklagen van het gelijkvloerse en de eerste verdieping behouden worden; daar deze echter te zwak bleken om te kunnen dragen werden erboven nieuwe dragende balklagen aangebracht; de tussenliggende ruimte kon benut worden voor buizen en leidingen. In het geheel nieuwe trappenhuis kwam een leuning in 18de eeuwse trant. Een tijdens de restauratie gevonden beschilderd schotwerk, jacht op de eenhoorn, tweede helft der 15de eeuw, werd opgesteld in de zaal der hoofdverdieping. Een uit Oostzaan afkomstige schouw met 18de eeuwse tegels kreeg een plaats in dezelfde ruimte. De ingangseur in de zijgevel is afkomstig uit De Rijp.

Ter gelegenheid van de opening werden enige vertrekken gelijkvloers en op de hoofdverdieping ingericht met oude meubels uit het Rijksmuseum, terwijl op de zolderverdieping enige devotionalia en topographica van het Begijnhof werden uitgesteld. Arch.: K. P. Tholens te Amsterdam.

- Brouwersgracht 188-194. Vier pakhuizen van een groep van zes, die werd gebouwd in 1636. De voorgevels bezaten oorspronkelijk houten onderpuien, die fragmentarisch bewaard zijn gebleven; de puien van de no's 188-190 werden hersteld. De restauratie betrof verder herstellingen aan de funderingen en aan de voor- en achtergevels. Rest. voltooid. Aann.: G. F. Jansen te Amsterdam.
- Brouwersgracht 196. Pakhuis uit het einde

- van de 17de eeuw. Herstellingen aan voor- en achtergevel voltooid. Aann.: G. F. Jansen te Amsterdam.
- Herengracht 156. Huis met sobere halsgevel uit einde van de 17de eeuw en een Lodewijk XIV-interieur. Restauratie, waarbij o.a. de fundering hersteld werd en het bovenstuk van de halsgevel werd aangevuld, voltooid. Aann.: W. J. Klein te Amsterdam.
- Lange Leidsedwardsstraat 131. Vormt samen met 129 een paar van twee halsgevels, wier gezamenlijke gevelsteen het jaartal 1726 draagt. Herstelling van de voorgevel voltooid. Leiding: Dienst Publieke Werken.
- Edam.* Doelland 3-5. Gevelpaar uit het begin van de 17de eeuw, waarvan trapgevel rechts behouden was doch het linkergedeelte veranderd in een puntgevel. Dit linkergedeelte verkreeg nu weer een trapgevel; voorts werd de onderpui hersteld. Rest. voltooid. Arch.: D. Fledderus te Enkhuizen.
- Voorhaven 37. Pakhuis met trapgevel uit de 17de eeuw. Restauratie, waarbij de gevel o.a. ontleisterd werd, voltooid. Arch.: H. Th. Oudejans te Amsterdam.
- Jisp.* Herv. kerk, 1822, met fraaie 17de eeuwse inrichting. Rest. voltooid. Arch.: E. P. Messer te Amsterdam.
- Krommenie.* Zuiderhoofdstraat 115. Met rijkgesneden houten dakkapel in Lodewijk XVI-stijl. Rest. begonnen. Arch.: J. H. B. Haman te Krommenie.

ZUID-HOLLAND

- Brielle.* Maarland 48. Met gekoppelde trapgevels, ± 1600. Restauratie, waarbij de voorgevel werd ontleisterd en de vensters hun oorspronkelijke breedte herkegen en voorzien werden van ramen met een 18de eeuwse roedenverdeling, voltooid. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.
- 's-Gravenhage.* Grote of St. Jacobskerk; laat-Gotisch; het brede hallenschip overdekt met elkaar doorsnijdende houten tongewelven. Rest. begonnen. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.
- Zwammerdam.* Herv. kerk. Dit gebouw was na de brand in 1672 in Gotische stijl herbouwd. Na verwijdering van de tegen het eind van de

19de eeuw aangebrachte pleisterlaag bleek het metselwerk tot aan de vensterafzaten nog grotendeels middeleeuws te zijn. Van de toren was het niet gepleisterde bovengedeelte met machinale steen beklampt. Bij de ingrijpende restauratie heeft men de toren, die het oudst is, naar in het metselwerk gevonden gegevens hersteld met rondbogige westingang terwijl het laat 19de eeuwse fries van drie rondbogen tussen de hoeklisenen van de bovenste geleiding overeenkomstig de oorspronkelijke toestand werd vervangen door een fries van vier rondbogen; de galmgaten, die versmald bleken te zijn, herkegen hun oude afmetingen. De vensters van schip, pseudotransept en koor werden voorzien van eenvoudige bakstenen tracteringen. Rest. voltooid. Arch. bur. Dekker en Van der Sterre te Leiderdorp.

ZEELAND

- Biggekerke.* Herv. kerk. Na ontleistering van het 15de eeuwse kerkgebouw werden de geprofileerde negkanten van de vensters hersteld, waarna houten ramen werden aangebracht. Van de toren werd het bovengedeelte vernieuwd. Rest. voltooid. Arch.: wijlen ir. G. M. Sturm te Middelburg.
- Domburg.* Herv. kerk. Restauratie van de eind 17de eeuwse toren voltooid. Arch.: E. P. Messer te Amsterdam.
- Middelburg.* Kuiperspoort 8-10 en 17-23. Het pakhuis no 17-19 verkreeg aan de achterzijde weer een puntgevel, naar voorbeeld van die der no's 11, 13 en 15, waarmee het van ouds een groep van vier vormt. Rest. voltooid. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

NOORD-BRABANT

- Berne.* Oude kloosterput. Rest. voltooid. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
- Nuenen.* Herv. pastorie uit 1763. Men heeft getracht het inwendige van het huis zoveel mogelijk de sfeer te hergeven uit de jaren 1883-1885, toen Vincent van Gogh er woonde. Rest. voltooid. Arch.: ir. J. de Wilde te Breda.

LIMBURG

- Vellum.* Anthoniuskapel, 1625, vergroot 1681. Rest. begonnen. Arch.: ir. J. Kaiser te Venlo.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *A.G. Huis* (Paulus Buyslaan 1). W. G. van der Hulst jr. -29 sept.
T. Moll 12 okt.-4 nov.

AMSTERDAM

- *Galerij* (Frederiksplein). Beeld en Beeldhouwer -1 okt.
— *Museum Willet Holthuysen*. Trekt de schoen U aan? (De schoen van de vroegste tijden tot 1910) -30 sept.
— *Rembrandthuis*. Vrouw en kind bij Rembrandt -1 okt.
— *Rijksmuseum*. Van Gotiek tot Empire. -13 okt.
— *Prentenkabinet*. Keuze uit eigen bezit. 17de Eeuwse tekeningen en grafiek zomer
— *Stedelijk Museum*. Zomertentoonstelling van de eigen collectie -30 sept.
Europa 1907 -30 sept.
Nederlandse grafiek -30 sept.
— *Tropenmuseum*. Brazilië - dec.
De dis der volkeren - dec.
— *Zoologisch Museum*. Broedzorg -mei '58

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Tekeningen van Chris le Roy 27 sept.-10 nov.
Werk van De Bruyn Ouboten-Wiegers en Van Heel 5 okt.-15 dec.
— *Rijksmuseum voor Volkskunde Het Nederlands Openluchtmuseum*. Bouwkunst ten plattelande -1 nov.
Marktgang -1 nov.

BARENDRECHT

- *Kunstzaal Sans Souci*. Henny Radijs en Olga Oederkerk -22 sept.

BERGEN OP ZOOM

- *Noorderkapel*. Grote Kerk. Wie was Rembrandt? -18 sept.

BLARICUM

- *De Ark*. Kees van Urk -1 okt.

DELFT

- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. Oude Kunst- en Antiekbours -22 sept.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Japanse prenten van Ichirijnsai Hiroshige -30 sept.
Schilderende artsen exposeren hun werk 10-13 okt.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Mens en Muziek -30 sept.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Kunstnaald-werk 24 sept.- ± 20 okt.

ENKHUIZEN

- *Rijksmuseum Zuiderzeemuseum*. Bodenvondsten uit het Zuiderzeegebied -1 nov.

FRANEKER

- *Stedelijk Museum 't Dr. Coopmanshuus*. Wie was Rembrandt? -27 sept.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Perzische miniaturen -30 sept.
Collectie van Tony Herbert -25 nov.
Academie van Beeldende Kunsten 24 sept.-18 nov.
— *Tentoonstellingsauto*. 's-Gravenzandelaan.
Prenten aan uw wand -16 sept.
— *Het Plein*. Prenten aan uw wand 16 sept.-7 okt.
— *Museum voor het Onderwijs*. Electriche tentoonstelling - dec.
Op bezoek bij P.T.T. - dec.
— *Kunstzaal Plaats*. Margaret Boetzelaer -27 sept.

GRONINGEN

- *Kunsthistorisch Instituut*. Groep '57 -29 sept.
— *Museum voor stad en ommelanden*. Japanse volkskunst ('s maandags gesloten) -7 okt.

HAARLEM

- *Museum Het Huis Van Looy*. Jacobus van Looy en Isaac Israëls. (Twee tijdgenoten). Werkd. 10-12.30, 13.30-17 uur; zo. 14-17 uur -7 okt.

(HAARLEM)

- *Visbal*. Het portret rondom Jan Sluyters
-23 sept.

HEERDE

- *Kasteel Vosbergen*. Oude Meesters -4 okt.

DEN HELDER

- *Helderbuys 't Tijdverdriff*. Marine schilders
-30 okt.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Centraal Noordbrabants Museum*. Werk van
Peter van den Braken. Werkd. 14-17 uur;
zo. 10-17 uur -7 okt.

HINDELOOPEN

- *B.L.O. School*. Wie was Rembrandt?
4-11 okt.

LAREN

- *Kunstzaal Hamdorff*. G. van Wijland
-30 sept.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Mensen in
miniatuur? De wereld van het poppenspel
-1 okt.
Japanse prenten -1 okt.
— *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Tijdgenoten
van Floris Verster -23 sept.

MAARTENSDIJK

- *St. Maartenshoeve* (Tolakkerweg 5). Werk
van Adri en Gretha Pieck -1 nov.

NIJMEGEN

- *Besiendershuis*. Nan van Hattum -22 sept.
— *Waag*. De Kern en Pam G. Rueter. Dag. 14-
17 uur; di. en do. bovendien 10-12, woe.
19-21 uur -23 sept.

OIRSCHOT

- *Raadskelder*. Teun Gijssen -21 sept.

ROTTERDAM

- *Bouwcentrum*. De Ark. 10 jaar kerkbouw
-15 okt.
— *Museum Boymans*. Ceramiek van Picasso
-30 sept.
Schilderijen en tekeningen van Bernardo Bel-
lotto (afkomstig uit het Nationaal Museum
te Warschau) -31 okt.
— *Maritiem Museum „Prins Hendrik”*. Her-
denkings tentoonstelling M. A. de Ruyter
-eind sept.
— *Rotterdamse Kunststichting* (Expositiezaal,
Korte Lijnbaan 18c) Mark Kolthoff, Kees
Kens, Anton Rooskens, Jaap Wagemaker —

SCHIMMERT

- *Ravenbos*. K. en Ch. van Eyck -30 sept.

UTRECHT

- *Unesco Commissie. Galerij Modernes* (Lan-
ge Viestraat 1). Reproducties naar Perzische
miniaturen -21 okt.

WORKUM

- *Latiynse school*. Wie was Rembrandt?
27 sept.-4 okt.

YZENDIJK

- *Raadhuis*. De Boer in de Nederlandse Schil-
derkunst -1 okt.

ZUTPHEN

- *Burg. Dijkmeesterweg 21*. Radda, R. Mar-
tinez, E. Konin, H. v. Hilk - okt.
— *H. Hille*. Zomertentoonstelling -1 okt.

ZWOLLE

- *Hopmanshuis*. Kunst en werkelijkheid
20 sept.-7 okt.

IN MEMORIAM

JOH. J. WERZ

Op 8 september jl. is na een kortstondige ziekte de heer Joh. J. Werz, voorzitter van de Stichting Oudheidkundige Kring „De Ghulden Roos” te Roosendaal, overleden.

Met hem is een persoon heengegaan, zoals wij in de huidige samenleving niet zoveel meer aantreffen. Een enorme werkkraft stelde de heer Werz in dienst van de gemeenschap; voor een ieder die een beroep op hem deed voor raad en daadwerkelijke hulp, stond hij klaar.

De heer Werz te Breda op 3 augustus 1888 geboren, vormde zich te Roermond onder bouwmeester Cuypers en op de Academies van Beeldende Kunsten te Maastricht en 's-Gravenhage. Gedurende meer dan 35 jaar doceerde hij als leraar M.O. aan de R.K. Lycea in zijn woonplaats tekenen en kunstgeschiedenis.

De bijzondere verdiensten van de heer Werz concentreerden zich in het Museum te Roosendaal, dat beheerd wordt door de Oudheidkundige Kring „De Ghulden Roos”, waarvan hij

voorzitter was. Als voorzitter van dit culturele centrum was hij de stuwende kracht, de initiatiefnemer van alle activiteiten en de onvermoeide beheerder van het museum, dat hij indertijd had helpen oprichten. Ook de feitelijke redactie van de reeks jaarboeken door de Oudheidkundige Kring uitgegeven, die ver buiten Roosendaal een grote bekendheid genieten, was aan zijn zorgen toevertrouwd.

Toen hij zich op gevorderde leeftijd uit het leraarschap had teruggetrokken, verdubbelde hij zijn werk voor het museum. Met onmiskenbaar goede smaak en grote voortvarendheid in het verwerven van voorwerpen van kunsthistorische en folkloristische waarde in en buiten Roosendaal, wist hij de verzamelingen in de loop van de jaren uit te breiden.

Terecht mocht hij dit museum zijn levenswerk noemen. Zijn nagedachtenis zal bij allen, die hem gekend hebben in hoge eer blijven.

R. J. G. M. VAN HASSELT

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

OVERIJSSSEL

Mander (gem. Tubbergen). Tijdens het onderzoek van een tweetal grafheuvels werd melding gedaan, dat bij het omploegen van een perceel woeste grond in de onmiddellijke nabijheid, scherven waren gevonden. De vindplaats vormde een min of meer ronde verheffing, bestaande uit geel zand. Op de bovengrond lagen vele vuistgrote en kleinere veldkeien. Het onderzoek heeft aan het licht gebracht, dat daar ter plaatse een hunebed heeft gelegen, het enige tot nu toe bekende exemplaar in Twenthe. Een grote hoeveelheid scherven van diepsteekceramiek werd hier gevonden. Momenteel is de keldervloer ter lengte van 13 à 14 m en 2 à 2.20 m breed, blootgelegd, terwijl bovendien een aantal kui-

len van de draagstenen is teruggevonden. Volgens mededeling van de eigenaar van het perceel werd 8 jaar geleden bij het in orde maken van het land een drietal zware stenen gevonden, die alle een vlakke zijde vertoonden. Helaas zijn deze gebruikt voor het maken van een vloer in de varkensstal. Behalve bovengenoemde scherven behoorden tot de vondsten een groot aantal hoog-trapezoidale pijlpunten, krabbers, kraal van barnsteen, hangertje, een gedeelte van een gepolijste bijl. Het onderzoek duurt nog voort. *Rijksmuseum, Twenthe.*

GELDERLAND

Arnhem. Tijdens graafwerkzaamheden bij de Waag op de Markt werd waargenomen, dat de bakstenen binnenmuren van het in de 18de

eeuw vernieuwde gebouw, waarschijnlijk 16de eeuws zijn en op een met harde mortel gemetselde ongeveer 1 m hoge fundering van tufsteen zijn opgetrokken. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Didam. In de uitgeworpen grond van de middel-eeuwse R.K. kerk werd een Engelse penny van Koning Hendrik III, geslagen tussen 1247 en 1278, aangetroffen. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

— Dank zij de medewerking van de heer A. Tinneveld konden talrijke oudere en recente vondstgegevens uit gemeenten in De Liemers op kaart worden gebracht. De gegevens berusten thans in de documentatie van de Gelderse Archaeologische Stichting. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Ermelo. Tijdens veldverkenningen werden op een terrein ten oosten van de Stakenbergweg te Elspeet enige mesolithische krabbers gevonden. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

— Aan de waterlijn bij de kust te Hoophuizen werd een aantal 14/15de eeuwse zeer verspoelde scherven van Siegburgs aardewerk aangetroffen. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Hummelo en Keppel. Op een akker bij de boerderij „De Balem” kwam een aantal vuursteenfragmenten aan het licht, die duidelijke sporen van bewerking vertonen en waarschijnlijk tot een mesolithische cultuur behoren. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Nijmegen. Blijkens het voortgezette onderzoek op het terrein van de legerplaats van het Xde legioen aan de Ubbergse Veldweg zijn sporen van houten barakken gevonden, die aan de stenen gebouwen vooraf zijn gegaan. Datering: 70—±105. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.*

— Op het terrein aan de Lange Nieuwstraat zijn in totaal 125 graven, daterende uit de vierde eeuw blootgelegd. In vele hiervan werd Romeins aardewerk aangetroffen. Het onderzoek is beëindigd. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.*

Wageningen. In 1956 werd bij de ingang van Belmonte op de Wageningse Berg als oppervlaktevondst een breedtoppige vuurstenen bijl aangetroffen. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

— Bij het graven van een zinkput achter het gebouw „Hinkeloord” van de Landbouwhogeschool aan de Rijksstraatweg kwam een aantal fragmenten van IJzertijd-aardewerk, alsmede huttenleem aan het licht. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

UTRECHT

Zuilen. Bij het voortgezette onderzoek van het voormalige klooster Mariëndaal werd aan de oostzijde een vrij zware muur aangetroffen, welke waarschijnlijk de terreinomgrenzing vormde. *Dienst Openbare Werken, Utrecht.*

ZUID-HOLLAND

Delft. Bij het voortgezette onderzoek in de Oude Kerk zijn, nadat destijds een hoek van het vroegere noordelijke dwarspand aan het licht is gekomen, thans een gedeelte van de oostelijke muur en een bijbehorende steunbeer blootgelegd. In de noordelijke zijbeuk werd iets ten zuiden van de lengte-as een aantal funderingen aangetroffen van $\pm 70 \times 70$ cm, opgetrokken in baksteen van formaat $4.5 \times 10.5 \times 22$ cm. Aan de noord-oostzijde bevond zich een fundering voor een pijler, waaruit bleek, dat men na de vergroting in het begin van de 16de eeuw van noordelijk dwarsschip en noordelijk zijkoor ook nog een begin heeft gemaakt met een overeenkomstige vergroting van de noordelijke zijbeuk (baksteenformaat $4 \times 7.5 \times 17$ cm). Tussen de beide noordelijke vieringpijlers werd een groot gemetseld plateau van baksteen ($6.5 \times 14.5 \times 30$ cm) gevonden. Vermoedelijk houdt dit wel verband met een vroegere viering. Aan de oostzijde bevond zich tussen opgaande muurresten een bouwnaad; het noordelijk fragment was tegen het zuidelijke aangebouwd. In de zuidwesthoek van het plateau was een sarcofaagdeksel van rode zandsteen ingemetseld. Bovendien bevonden zich hier enige platen Naamse steen, terwijl hieronder trachiet werd aangetroffen. Ten zuidwesten hiervan lag iets dieper een uit vrij onregelmatig behakte stukken tufsteen samengestelde fundering. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Vught. Binnen de muren van de huidige laat-Gotische Ned. Herv. kerk werden de resten blootgelegd van een uit tufsteen opgetrokken, drieschepig kerkje met rechtgesloten koor. De beide zijschepen werden aan de oostzijde door conchen afgesloten. De oostelijke koormuur werd naderhand vervangen door een tufstenen half-ronde afsluiting, welke op haar beurt plaats moest maken voor een trapeziumvormige kooruitbreiding. Al deze constructies werden bij de bouw van de tegenwoordige kerk tot de grond toe afgebroken, met uitzon-

dering evenwel van de beide conchen en het daaraan verbonden muurwerk, voor zover dit zich in de nieuwe constructie liet opnemen. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Venlo. Bij het werk op een akker, gelegen ten noorden van de stad op de westelijke oever van de Maas, is door de landbouwer Dings uit Blerick een Romeinse munt gevonden. Het betreft een aureus van keizer Nero. Voorzijde: portret van de keizer, naar rechts gewend; randschrift NERO CAESAR AUGUSTUS. Keerzijde: zittende Jupiter; randschrift JUPITER CUSTOS. De munt is in het bezit van de vinder. *Gemeente-Museum, Venlo.*

ZUIDERZEEGEBIED

Noordoostpolder. Het scheepswrak E 81 kon tijdens de opgraving nader gedateerd worden als vergaan in de Zu III-fase van de Zuiderzee. Bij de vondsten in het wrak bevonden zich enige bronzen grappen, een koperen braadpan en koperen emmers benevens aardewerk en een munt uit Dalarna van 1645, waarmee de ondergang kon worden vastgesteld op ongeveer het derde kwart van de 17de eeuw. Het blijkt een klein type spiegelschip te zijn met een lengte van 26 m, breed 6.40 m en een holte onder de overloop van 2.85 m. De romp is beneden de overloop gaaf bewaard en geeft veel interessante gegevens over de constructie.

Op kavel P 33 is bij draineren een klein scheepswrak gevonden, dat er vrij gaaf uitziet. Omtrent de datering is nog weinig te vermelden. Het blijft voorlopig voor opgraving gereserveerd.

De kerkfundamenten op de zuidpunt van Schokland worden thans gerestaureerd. *Museum, Schokland.*

— Op kavel E 81 is de opgraving begonnen van een scheepswrak van forse afmetingen. Het schip dateert uit de zoutwaterfase van de Zuiderzee, dus na de vroege 17de eeuw. Omtrent zuiverder datering en scheepstype is nog niets nader te vermelden. Er wordt geëxperimenteerd met mechanische opgravingsmiddelen.

Bij diepploegen in sectie S is een gave rood aardewerk pot gevonden, vermoedelijk 18de eeuws.

Van enkele reeds bekende vindplaatsen

kwamen nog enige laatmiddeleeuwse vondsten aan het licht. *Museum, Schokland.*

Oostelijk Flevoland. In sectie N zijn twee scheepswrakken aangetroffen in het nog niet ontgonnen terrein. Zij zullen t.g.t. aan een nader onderzoek worden onderworpen, ter verkenning of opgraving van betekenis zal kunnen zijn. Er zijn reeds 16 wrakken in deze kort geleden drooggevalen gronden geregistreerd. *Museum, Schokland.*

— De zandzuigers „Ammerstol” en „Wiron” hebben weer een aantal beenderen van prehistorische dieren bovengebracht, welke bij het zuigen van zand voor toekomstig Lelystad te voorschijn zijn gekomen. Hierbij bevinden zich enkele tandfragmenten van mammoeten, beenderresten van wild rund en wild paard en een groot stuk van een afgestoten gewei van een reuzenhert.

Aan de noordoostzijde van de polder zijn tussen Roggebotsluis en Ketelhaven enkele scherven gevonden van laat-middeleeuws vaatwerk. Tevens zijn daar vrij veel skeletresten van huisdieren aangetroffen.

Er werd een scheepswrak gemeld van kavel O 29, dat echter nog niet kon worden verkend.

Bij een proefgraving naar het scheepswrak van kavel N 29, bleek dit een klein vaartuig te zijn geweest, vermoedelijk een vissers-scheepje dat sterk uiteengeslagen was. Het zal derhalve niet worden opgegraven. *Museum, Schokland.*

IJsselmeer. Door het kabelschip van de P.T.T., de „Poolster”, zijn bij opruimingswerkzaamheden in dienst van de Rijkswaterstaat, arrondissement Hoorn, enkele obstakels uit de IJsselmeerbodem verwijderd. Hierbij bevond zich een gaaf, ruim 6 m lang roer van een vermoedelijk 16/17de eeuws schip (waarschijnlijk een spiegelschip) gevonden bij Spaandersbank. Dit roer wordt thans geconserveerd. *Museum, Schokland.*

— Nabij Kornwerderzand is uit het IJsselmeer geborgen een deel van het vlak van een groot schip, waarvan losse spanten, kielbalk en huid bestudeerd konden worden. Het blijkt een vermoedelijk overwegend grenenhouten schip te zijn geweest, waarvan de huid wellicht ten dele was gedubbeld. Het vlak was niet beweerd.

Voorts is bij dezelfde werkzaamheden aangetroffen een houten tonboei met ketting en

zandstenen ankersteen en een losse ankersteen van ander model. Het betreft hier een boei en boeistenen van reeds geruime tijd niet meer in gebruik zijnde typen. *Museum, Schokland.*

FRANKRIJK

Caen. De opgraving van de 12de eeuwse donjon binnen het kasteel van Caen werd dit jaar voortgezet; evenals in 1956 stonden de werkzaamheden onder leiding van Prof. M. de Bouard, dr. W. C. Braat en de heer J. G. N. Renaud. Het is duidelijk geworden, dat tegen

de zuidzijde van de machtige donjon met zijn muren van 4 m dikte een uitbouw gestaan heeft, dat waarschijnlijk een trap bevatte. In de 19de eeuw is hier een nieuw gebouw verzezen, waardoor veel van het voorgaande is vernield. Tegen de oostmuur van de donjon sluiten de muren aan van een diepe ondergrondse ruimte, waarvan de vloer nog niet kon worden vastgesteld. Op enige afstand van de donjon komen delen van een schildmuur, de zgn. „chemise” voor de dag. *R.O.B., Amersfoort.*

RESTAURATIE-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERIJSSSEL

Deventer. Grote of St. Lebuinuskkerk. Restauratie van de door Hendrick de Keyser ontworpen, in 1612-1613 geconstrueerde torenbekroning begonnen. Arch.: Ir. W. P. C. Knuttel te Deventer.

GELDERLAND

Enspijk. Herv. kerk. Restauratie van de laat-15de eeuwse toren voltooid. Arch.: A. van Essen te Voorburg.

UTRECHT

Amersfoort. Randenbroek, in oorsprong 17de eeuws, doch in de 19de eeuw sterk gewijzigd buiten, bekend omdat de architect Jacob van Campen er zijn laatste jaren sleet. Rest. begonnen. Leiding: Gemeentewerken.

Eemnes-Buiten. Herv. kerk. Restauratie van de toren, 1521, voltooid; hierbij werd o.a. de dekljst van de balustrade naar een teruggevonden stuk vernieuwd. Arch.: P. H. N. Briët te Hilversum en P. C. van Uchelen te Laren.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Haarlemmerstraat 75. Voorm. vleeshal, 1617, later sterk gewijzigd (vgl. *27 N.B.). Rest., voornamelijk werkzaamheden aan de binnenplaats, voltooid. Arch.: Y. Kok en H. F. Rappange.

— Herengracht 281. Ingezwente halsgevel met schouderstukjes, ± 1660. Restauratie, o.a.

herstel van het marmer en het stucwerk in de voorgang en het aanbrengen van een nieuwe roedenverdeling, voltooid. Arch.: De Koning en Siezen.

— Korte Prinsengracht 16. „De Gouden Wagen”, dubbel pakhuis met trapeziumgevel, gebouwd 1633 voor Philips van Leyen, gevel gedateerd 1652. Restauratie, waarbij de houten pui hersteld werd en het bovengedeelte van de gevel vernieuwd, voltooid. Arch.: J. H. Grolle.

— O.Z. Voorburgwal 12. Woonhuis, ± 1700. Rest. begonnen. Arch.: Y. Kok.

— Prins Hendrikkade 155. Pilastergevel, ± 1650, een geheel vormend met het hoekhuis, dat reeds in 1950 hersteld werd. Rest. begonnen. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

— Spuistraat 78. Pakhuis met afgeknotte puntgevel, 1728. Rest. voltooid. Aann.: J. Snijders o.l.v. Publieke Werken.

— Spuistraat 233. Type van 18de eeuws boven- en benedenhuis met twee stoepen. Restauratie, waarbij de topgevel werd hersteld, de stoepen werden vernieuwd en de ramen een nieuwe roedenverdeling kregen, voltooid. Aann.: A. W. Versteijne o.l.v. Publieke Werken.

— Zandhoek 7. Huis uit 1657 met 18de eeuwse voorgevel. Restauratie, o.a. herstel van kap, zijgevel en voorgevel, voltooid. Arch. Bur.: Koets en Van Bodegraven.

ZUID-HOLLAND

Dordrecht. Voorstraat 178 (certijds 140). Rijke

Lodewijk XIV-gevel. Restauratie, waarbij o.a. de roedenverdeling verbeterd werd, voltooid. Arch. Bur.: Kramers en Willemsen.
Goedereede. Haven 143. Twee 18de eeuwse puntgevels met getoogde topafdekkingen. Rest. begonnen. Arch.: Ph. W. J. C. Bolt te 's-Gravenhage.

ZEELAND

Oostkapelle. Herv. kerk. Restauratie van de laat-14de eeuwse toren voltooid. Arch.: Ir. H. de Lussanet de la Sablonière te Middelburg.
T'holen. Raadhuis, gebouwd kort na 1452. Rest. voltooid. Arch.: H. van der Kloot Meijburg te Scheveningen.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALKMAAR

— *Stedelijk Museum.* „De Grafische”. Werkdagen 9-12 en 2-5 u. Di. en do. av. 7.30-9.30 u, zo. 2-5 u. -28 okt.

AKKRUM

— *O.L.S.* Wie was Rembrandt? 18-24 okt.

AMERSFOORT

— *A.G. Huis* (Paulus Buyslaan 1). T. Moll -4 nov.
 Amersfoortse Kunstenaarsgroep „De Ploegh” 9-28 nov.
 — *'t Oude Weversbuys* (Muurhuizen 227-229). Abel Bertram -24 okt.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum.* Engels zilver (1660-1820) -17 nov.
 — *Joods Historisch Museum.* Hier uw Haven -15 nov.
 — *Museum Fodor.* Amsterdam Theaterstad -20 okt.
 — *Museum Willet Holthuysen.* Trekt de schoen u aan? -20 okt.
 — *W. J. G. van Meurs* (Keizersgracht 578). Nardus van der Ven -20 okt.
 — *Stedelijk Museum.* St. Lucas -22 okt.
 Jaap Wagemaker -5 nov.
 De Bauhausmappen -13 nov.
 Zomertentoonstelling van de eigen coll. -28 okt.
 — *Tropenmuseum.* Brazilië - dec.
 De dis der volkeren - dec.
 — *Zoölogisch Museum.* Broedzorg -mei '58

ARNHEM

— *Gemeentemuseum.* Tekeningen van Chris le Roy -10 nov.
 R. de Bruyn Ouboter, Jan van Heel, Jan Wiegers -15 dec.
 — *Gelderse Bibliotheek* (Mariëburgstr. 12) Reproducties naar Perzische miniaturen 24 okt.-5 nov.

— *Rijksmuseum voor Volkskunde Het Nederlands Openluchtmuseum.* Bouwkunst ten plattelande -1 nov.
 Marktgang -1 nov.

BREDA

— *De Bijerd.* 25 j. Ex libris- en gelegenheidsgrafiek en de Hollandse aquarellistenkring -4 nov.

DELFT

— *Stedelijk Museum Het Prinsenhof.* Den Gulden Winckel -27 okt.

DEVENTER

— *Munientoren.* Schilderijen uit de tropen van H. A. L. Wiggers (Nijmegen) 18-25 okt.

EINDHOVEN

— *Stedelijk Van Abbe Museum.* Kunstnaaldwerk -± 20 okt.
 Fototentoonstelling: fotografie als uitdrukingsmiddel -27 okt.

ENKHUIZEN

— *Rijksmuseum Zuiderzeemuseum.* Bodervondsten uit het Zuiderzeegebied -1 nov.

'S-GRAVENHAGE

— *Gemeentemuseum.* Levend kunstonderwijs -3 nov.
 Collectie van Tony Herbert -24 nov.
 Jan van Heel en Sierk Schröder (in het kader van de eigen collectie) -1 dec.
 — *Tentoonstellingsauto.* Heeswijkplein. Prenten aan uw wand -21 okt.
 — *Museum voor het Onderwijs.* Electrische tentoonstelling - dec.
 Op bezoek bij P.T.T. - dec.
 Kristal -
 — *Beneluxhuis* (Nassauplein 38). De jongere figuratieven -20 okt.
 — *De Posthoorn* (Lange Voorhout 39a). Groep De Posthoorn -18 okt.
 — *Kunstzalen Bennewitz* (Noordeinde 48). Frits Klein -27 okt.
 — *Kunstzaal Plaats.* Ben Tersteeg -18 okt.
 — *Zingende Zolder.* Jasper Pasman -8 nov.

GRONINGEN

— *Kunsthistorisch Instituut*. Groep '57 -29 okt.

HAAKSBERGEN

— *Gemeentebuis*. De Boer in de Nederlandse schilderkunst -22 okt.

DEN HELDER

— *Helderbuys 't Tijdverdriff*. Marine schilders -30 okt.

'S-HERTOGENBOSCH

— *Centraal Noordbrabants Museum*. Kunst en werkelijkheid -28 okt.
Kunstnaaldwerk -15 dec.

KERKRADE

— *Streekmuseum Kerkrade*. Stad en landschap in de Nederlandse 17de eeuwse schilderkunst - okt.

LEEWARDEN

— *Fries Museum*. Haagse Schilderkunst van nu -11 nov.
— *Prinsentuin*. Kindertekeningen -20 okt.
— *Prinsessehof*, Suzanne Burki en Bruno Mertens -28 okt.

LEIDEN

— *Boerhavezalen*. Najaarstentoonstelling -27 okt.
— *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Van Roemburg, Tweehuysen en Hazeveld -4 nov.
Grafisch werk van Marius Bauer -28 okt.
Van Gogh 8 nov.-16 dec.

MAARTENSDIJK

— *St. Maartenshoeve* (Tolakkerweg 5). Werk van Adri en Gretha Pieck -1 nov.

NIJMEGEN

— *Waag*. Betsy van Westendorp-Osieck. Dag. 14-17; bovendien di. en do. 10-12; wo. 19-21 -28 okt.

OLDEBOORN

— *Kleuterschool*. Wie was Rembrandt? 25-30 okt.

ROTTERDAM

— *Gemeentearchief*. Curiosa uit het Gemeentearchief. Werkd. 13-17; di. gesloten; zo. 11-17. 23 okt.-25 nov.
— *Museum Boymans*. Schilderijen en tekeningen van Bernardo Bellotto (afkomstig uit het Nationaal Museum te Warschau) -31 okt.
M. Bauer 19 okt.-1 dec.
— *Rotterdamse Kunststichting* (Expositiezaal, Korte Lijnbaan 18c). Herdenkingstentoonstelling H. F. Boot -21 okt.
— *Diergaarde Blijdorp*. 100 jaar Rotterdamse Diergaarde -18 okt.

SCHIEDAM

— *Stedelijk Museum*. Guust Romijn -4 nov.
Fototentoonstelling Elie van Zachten. Mensen en het atoom -4 nov.

TERSCHELLING

— *O.L.S. school west*. Wie was Rembrandt? -17 okt.

TILBURG

— *Natuurhistorisch Museum*. Ratten en muizen. Dag. 14-18 18 okt.-18 nov.

UTRECHT

— *Centraal Museum*, 150 jaar Genootschap Kunstliefde 19 okt.-15 dec.
Beitel en Palet 19 okt.-15 dec.
— *Galeries Modernes* (Lange Viestraat 1). Unesco Commissie. Reproducties naar Perzische miniaturen -21 okt.
— *Nederlandsch Spoorwegmuseum*. Werk leden Nederl. vereniging van modelbouwers. Werkd. 10-17; ma. gesloten; zo. 13-17 -31 okt.
— *Universiteitsbuis*. Jac. Boersma -18 okt.

MEDEDELING

DE MUSEUMDAG

De tweede museumdag in 1957 zal gehouden worden op zaterdag 26 oktober, in het Centraal Museum te Utrecht, en aldaar omstreeks 11 uur v.m. aanvangen.

De inleidingen zullen gegroepeerd zijn om het onderwerp: Over Kunstnijverheid in onze Musea. Nadere bijzonderheden zullen in het volgende Nieuwsbulletin worden bekend gemaakt.

IN MEMORIAM

DR. M. DE WAAL

Op 1 oktober j.l. is te Wageningen overleden dr. M. de Waal, tot voor kort directeur van het Nederlands Landbouw Museum en beheerder van het Gemeentelijk Historisch Museum aldaar.

Dr. De Waal werd op 11 mei 1885 te Leeuwarden geboren, bezocht in zijn geboorteplaats en in Den Haag de H.B.S. en studeerde pharmacie aan de rijksuniversiteiten te Utrecht en Groningen. Na beëindiging van zijn studie in 1913, was hij achtereenvolgens apotheker te Veendam, Harderwijk, Enschede en Wageningen. In de laatste stad speelde hij al spoedig een belangrijke rol in het openbare leven en toen B. en W. van Wageningen in 1926 een commissie benoemde ter voorbereiding van de herdenking van het vijftigjarig bestaan van het rijkslandbouwonderwijs te Wageningen, werd dr. De Waal met het presidium dezer commissie belast. Deze commissie stelde o.a. voor een landbouwmuseum op te richten. Voorlopig kwamen deze plannen niet tot uitvoering. Van de zijde van de Landbouwhogeschool werd tegelijkertijd een oproep gedaan om gelden te geven voor de bouw van een aula en men besloot prioriteit te verlenen aan het laatste plan.

Dr. De Waal ging, ondanks deze tegenslag, terstond aan het verzamelen van voorwerpen, die betrekking hadden op de Nederlandse landbouw in het verleden. De crisis van de jaren 30 betekende opnieuw uitstel van de verwerkelijking van zijn plannen, maar na tien jaren onvermoeide arbeid slaagde hij er in een gebouw aan te kopen, waarin de inmiddels reeds vrij groot geworden verzameling kon worden ondergebracht. Op 1 januari 1935 werd het Genootschap Het Nederlandsch Landbouw-Museum opgericht en in 1936 kon het museum voor het eerst haar collecties tonen. Dank zij de activiteit van dr. De

Waal beleefde het museum in de eerstvolgende jaren een voorspoedige tijd. Het aantal bezoekers bewoog zich in steeds stijgende lijn en ook het aantal verwervingen groeide met het jaar.

Tijdens de gevechten bij de Grebbeberg in 1940 werd echter een gedeelte van het gebouw en van de inventaris ernstig beschadigd. Met bewaarde spoed wist dr. De Waal echter de herstelwerkzaamheden voortgang te doen vinden, zodat het museum opnieuw zijn poorten kon openen.

In de laatste maanden van de tweede wereldoorlog kwam Wageningen wederom in de frontlinie te liggen. Opnieuw werd het gebouw gedeeltelijk verwoest. Het overgrote deel van de inventaris werd vernietigd. Dr. De Waal was er echter de man niet naar om in de ondergang van zijn museum te berusten en na de bevrijding heeft hij voor de derde maal het museum opgebouwd.

Het oorspronkelijk historisch karakter van het museum kon niet meer gehandhaafd worden tengevolge van de zware verliezen aan voorwerpen. In overleg met de Landbouwhogeschool besloot de stichter thans het museum een beeld te doen geven van de Nederlandse landbouw in het heden.

In 1949 konden de eerste afdelingen geopend worden en vóór hij enige maanden geleden als directeur aftrad, heeft dr. De Waal de herinrichting van zijn museum kunnen voltooien.

Ter voorlichting van de museum-bezoekers schreef hij verschillende populair-wetenschappelijke werkjes (*Keukenkruid en specerij*, 1954; *Zuivel, ei en honing*, 1955 enz.).

Zijn verdiensten werden van regeringswege erkend door zijn benoeming tot ridder in de orde van Oranje-Nassau.

J. M. G. VAN DER POEL

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Groningen. Het onderzoek op het Martinikerkhof werd beëindigd. *B.A.I., Groningen.*

FRIESLAND

Stiens. Bij restauratiewerkzaamheden in de St.-Vituskerk werd de vloer van de vermoedelijk in 1381 voltooide toren verlaagd. Hierbij stiet men op een menselijk geraamte, waarschijnlijk van een op hoge leeftijd overleden vrouw. Het lichaam was begraven in de asrichting van de kerk, ongeveer tegenover de doorgang van toren naar schip.

Hoewel begravingen in middeleeuwse kerk-torens vaker zijn waargenomen, mag deze wel merkwaardig heten. Mogelijk betreft het hier het graf van een recluse, die zich in de toren had laten opsluiten. Ook kan worden gedacht aan het graf van een aanzienlijke dorpelinge, die de benedenverdieping van de toren tot grafkapel had doen inrichten. *R.O.B., Amersfoort.*

DRENTE

Emmen. Met technische steun van het B.A.I. werd door prof. dr. A. E. van Giffen, Rijksadviseur voor bescherming en instandhouding van de hunebedden en van gerestaureerde archeologische monumenten, het grote hunebed in de Emmerdennen gerestaureerd. *B.A.I., Groningen.*

Holsloot (gem. Sleen). Een fragment van een lang bed met paalzetting uit de bronstijd werd onderzocht. *B.A.I., Groningen.*

GELDERLAND

Ermelo. Dank zij de medewerking van een amateur kon een aantal vindplaatsen van mesolithische en neolithische artefacten, alsmede van hunebeddaardewerk te Elspeet worden vastgesteld. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Nijmegen. In aanwezigheid van tal van genodigden werd in het Rijksmuseum G. M. Kam de in juni j.l. op de Gruitberg te Nijmegen

gevonden tufstenen sarkofaag met dakvormig deksel geopend. Deze bevatte skeletresten van een meisje van waarschijnlijk 8 à 9 jaar met wisselend gebit. Aan het voeteneind bevond zich een niet nader te determineren constructie, bestaande uit tal van fragmenten gedraaid hout met sleuven en versterkt met koperen banden. In enkele der sleuven bevonden zich iets gewelfde bronzen schijven. Bij de linker pols werd een vrijwel geheel verteerde ijzeren armband (?) en een verguld glazen kraaltje, bij de rechter pols een getorst bronzen armband aangetroffen. Op het linker sleutelbeen lag een Tutulusfibula en onder de onderkaak een reeks geheel verteerde lichtblauwe glazen kraaltjes. Een platte barnstenen kraal op de kruin van het hoofd heeft misschien deel uitgemaakt van een hoofdband, mutsje of kapje. Er werden althans op de schedel enkele weefselresten waargenomen. Links en rechts van de schedel bevond zich een draadvormige oorbel. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden en R.O.B., Amersfoort.*

UTRECHT

Soest. Tijdens restauratiewerkzaamheden in de laat-middeleeuwse Nederlands Herv. kerk is een oudheidkundig onderzoek ingesteld, ten-einde na te gaan, of sporen aanwezig waren van een eventueel tufstenen dan wel bakstenen voorgangster van de huidige kerk. Dit bleek niet het geval te zijn; wel konden de funderingen worden teruggevonden van een sacristie, die was uitgebouwd aan de noordzijde van de kerk. Tijdens het onderzoek bleek o.m., dat de toren jonger is dan de kerk, die in westelijke richting werd verlengd om de verbinding tussen beide tot stand te brengen. *R.O.B., Amersfoort.*

Wijk bij Duurstede. Bij de afbraak van een huis, gelegen op korte afstand ten noorden van de Sint Maartenskerk, stiet men op laatmiddeleeuwse waterputten en funderingen. De ondergrond bevatte geen Merovingische of Karolingische cultuursporen, doch bleek uit grinthoudend zand te bestaan. Hoogst waarschijn-

lijk betreft het hier de opvulling van het stroombed van de Rijnarm, aan de linkeroever waarvan Dorestad zich uitstrekte. Indien men de tegenwoordige Sint Maartenskerk mag beschouwen als gebouwd boven de plaats, waar de eerste parochiekerk van Dorestad verrees, dan moet deze zich vlak aan de oever van de nadien verzande Rijntak hebben bevonden. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-HOLLAND

Oostwoud. Door prof. dr. A. E. van Giffen werd met medewerking van het B.A.I. het onderzoek van de reeds eerder opgegraven grafheuvel voltooid. *B.A.I., Groningen.*

Santpoort. Bij de gedeeltelijke afbraak van een huis hoek Hoofdstraat-Westlaan kwam een door een tongewelf overdekte kelder aan het licht. Dit gewelf is grotendeels gemetseld uit baksteen van $23 \times 12 \times 5$ cm, identiek met die van de in 1954 gevonden fundamenten van de vermoedelijke St.-Patricksskapel (1399), welke ± 40 m zuidelijker zijn gelegen. Het onderstuk en fundament van het tongewelf blijkt te zijn samengesteld uit rode en gele baksteen, formaat $28 \times 14 \times 8$ cm. Daarbij bevond zich tussen twee uithollingen een profielsteen met rondstaaf (middellijn 8 cm) van een raam- of deuroplijsting. Afmeting: 29 (afgebroken) $\times 17 \times 8$ cm. Stenen van het formaat $28 \times 14 \times 8$ cm komen opnieuw verwerkt op vele plaatsen in deze gemeente voor. Mogelijk zijn ze afkomstig van het Huis te Velsen, waar deze grootte overheerste. Ook de bakstenen van het tongewelf zullen secundair verwerkt zijn, al wijst de specie met duidelijke schelpresten op tamelijk vroeg metselwerk. *H. J. Calkoen te Velsen, Correspondent R.O.B.*

NOORD-BRABANT

Best. Op de Oirschotse heide onder Best werd een mesolithische vindplaats onderzocht. *B.A.I., Groningen.*

Hilvarenbeek. Bij het afgraven van zand zijn in tenminste zes kuiltjes crematieresten aangetroffen. In een daarvan bevond zich de bodem van een schotel, die duidelijk secundair in het vuur is geweest. Ter plaatse zal een onderzoek worden ingesteld. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Ell. Een kort onderzoek werd ingesteld op een vindplaats van oud-palaeolithische artefacten. Een duidelijke cultuurlaag werd niet aangetroffen. *B.A.I., Groningen.*

De Mildert (gem. Ell). De plattegrond van een geëgaliseerde grafheuvel werd onderzocht. Vage sporen van een standspoor kwamen voor den dag. De vondsten, die aanleiding waren tot dit onderzoek, bestonden uit bekerscherven en een vuurstenen mes. *B.A.I., Groningen.*

Noordoostpolder. Bij het draineren van kavels langs de oostkust van Schokland zijn in een hoge zandkop resten van vermoedelijk neolithische bewoning aan het licht gekomen. Tal van fragmenten van versierd bekeeraardewerk konden worden verzameld benevens een aantal artefacten en vele stukken vuursteen met sporen van afslag en houtskool. Ook enige beenderen kwamen aan het licht, waaronder vermoedelijk van huisdieren. Behoudens een paar kiezen van bevers worden deze beenderfragmenten en kiezen nog nader gedetermineerd. Bij de opgraving kwamen reeds op twee plaatsen zeer duidelijke ploegsporen aan het licht, in drie richtingen in de zandbodem ingekrast onder een vrij dikke cultuurlaag, welke de vondsten bevatte. Deze cultuurlaag moet later afgedekt zijn geweest met veen en vervolgens met een jonger kleipakket.

Het onderzoek zal het volgend jaar na de oogst worden voortgezet.

Het onderzoek van het scheepswrak E 81 vindt voortgang. *Museum, Schokland.*

Oostelijk Flevoland. Van de opspuiting te Lelystad konden nog enige beenderen van prehistorische dieren worden verzameld en wel van wild rund, steppenwisent en reuzenhert. Tevens werden schelpen verzameld uit de Eemzee.

Opnieuw zijn ten westen van Roggebotsluis twee scheepswrakken ontdekt, waarbij zich een zeer groot vaartuig bevindt. Deze schepen zullen aan een nader onderzoek worden onderworpen. *Museum, Schokland.*

RESTAURATIE-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GRONINGEN

Eenrum. Herv. kerk. Rechtgesloten, overwelfde zaalkerk uit het midden der 13de eeuw met een westtoren uit 1646-1652. De zaalkerk is door bouwnaden gescheiden in twee helften van drie traveeën; de oostelijke helft bestaat voornamelijk uit baksteen, terwijl de westelijke is opgemetseld uit baksteen en herbezigde tufsteen. Vermoedelijk is deze vooral aan de binnenzijde toegepaste tufsteen afkomstig van een voorafgaand kerkje, dat men zal hebben afgebroken, onmiddellijk na voltooiing van de oostelijke helft van het huidige gebouw, waarna het westelijke gedeelte zal zijn opgetrokken. De gewelven zijn namelijk gelijksoortig en van hetzelfde baksteenmateriaal met uitzondering van het gewelf over de eerste travee, dat tijdens de bouw van de toren vernieuwd werd. De oorspronkelijke kleine spitsboogvensters waren vervangen door grote spitsboogvensters met uitzondering van de twee buitenste vensters in de rechte koorsluiting, die dichtgemetseld bewaard waren. Deze vensters zullen behoord hebben tot een compositie van drie vensters, waarvan het middelste iets groter en hoger zal zijn geweest, passend dus binnen de schildboog van het gewelf, zoals gebruikelijk was in de Groningse kerkbouw van de 13de eeuw. Aan de noordzijde van laatste travee werden in de linker en rechter dagkant van de vensterkop resten gevonden, die kunnen wijzen op de vroegere aanwezigheid van een vierpasvenster op die plaats. In de oostelijke helft van de kerk kwamen aan de noord- en zuidzijde de overblijfselen tevoorschijn van een Romaans aandoende toegang en voorts o.a. een hagoscoop met een dwarsijzer, wellicht bestemd om er een lamp aan op te hangen. In de westelijke kerkhelft sporen van een segmentboogingang. Bij de restauratie heeft men de kerk uitwendig ontleisterd en de oorspronkelijke kleinere vensters aan de hand van teruggevonden gegevens hersteld; het middelste venster van de sluiting verkreeg echter dezelfde afmetingen als de beide zijvensters, hoewel het oorspronkelijk groter zal zijn geweest. Binnen werden de latere verzwaringen onder de gordelbogen verwijderd. Op de pleister van het laatste der concentrisch gemetselde gewel-

ven werden in de noordoosthoek resten gevonden van geschilderde schijnvoegen en gemiteerd siermetselwerk met blok- en vlechtverbanden. Roodbruin geschilderde baksteenimitaties met witte schijnvoegen trof men aan op de pleister, waarmee het grotendeels tufstenen binnenmuurwerk in de westelijke helft van de kerk was bedekt. Restauratie voltooid. Arch.: A. R. Wittop Koning en R. Offringa te Groningen.

Groningen. Rode of Burgerweeshuis, ontstaan door verbouwing van het voormalige Clarissenklooster. Rest. begonnen. Arch.: E. van Linge.

DRENTE

Gasselte. Herv. kerk, eenvoudig gebouwtje, dat de huidige gedaante grotendeels verkregen heeft door verbouwingen in de 17de, 18de en 19de eeuw. Restauratie, waarbij o.a. de westgevel ontleisterd is en het gehele kerkje vervolgens gewit, voltooid. Arch.: J. Boelens te Assen.

OVERIJSSSEL

Almelo. Herv. kerk, gebouwd in 1738 met gebruikmaking van een koor uit 1493. Bij de algehele restauratie werd het na verwijdering van inbouwsels verbeterde interieur verfraaid met glazen lichtkronen. Rest. voltooid. Arch.: K. L. Sijmons te Amsterdam.

Hasselt. Herv. kerk, laat-Gotische hallenkerk. Het metselwerk van de toren, dat door roestwerking der trekankers was ontzet, is hersteld; de traptoren kreeg een nieuwe afdekking terwijl de torenspits, die dateerde van na de brand van 1725, werd vernieuwd. De op de toren aansluitende eindgevels der zijschepen werden hersteld, waarbij de venstertraceringen aan de hand van bewaarde resten werden aangevuld. Rest. voltooid. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

NOORD-HOLLAND

Purmerend. Herv. weeshuis, 1789. De gevels werden opnieuw gefundeerd en vernieuwd; de dakkapellen werden aangevuld met zijwangen. Rest. voltooid. Arch.: J. Plas.

ZUID-HOLLAND

Zoeterwoude. Herv. kerk. Onder het gehele laat-Gotische gebouw werd een betonfundering gelegd. In het koor, waarvan de muren niet de indruk wekten ooit verhoogd te zijn geweest ondanks de aanwezigheid der ronde openingen boven de spitsboogvensters, verkregen de spitsboogvensters traceringen naar oude afbeeldingen. De vensters van het dwarspand en het schip werden voorzien van eenvoudige montants. Na ontleistering van de toren werd de westingang hersteld naar teruggevonden gegevens. Deze toren bestaat onderaan uit kloostermoppen. Teruggevonden moeten van twee lagere daken werden op het pleisterwerk van de oostelijke torenmuur aangegeven. Het tongewelf van de kerk verkreeg een nieuwe eikenhouten beschieten ter vervanging van de niet oorspronkelijke stuc-overdekking. In het

koor werd de vloer verhoogd. Voorts werden twee tekstborden hersteld. Restauratie voltooid. Arch. bur. Dekker en Van der Sterre te Leiderdorp.

ZEELAND

Dreischor. Raadhuis, 1637. Restauratie voltooid. Leiding. Centrale Dienst van Noord-Beveland.

Hulst. St. Willibrordskerk, laat-Gotische kruisbasiliek. Met de constructie van een nieuwe torenbekroning ter vervanging van de door P. J. H. Cuypers ontworpen neo-Gotische, die in 1944 verwoest was, is een aanvang gemaakt. Arch.: J. Brouwers te Aalsmeer.

Middelburg. De korenmolen „De Koning”, die geheel onttakeld was, is hersteld en weer in bedrijf gesteld. Molenmakers Gebr. Beyk te Afferden.

MUSEUMPUBLIKATIES

In aansluiting op de lijst Museumpublikaties, die in het Nieuwsbulletin 6de S. 10 (1957) kol. *61 werd afgedrukt, volgt hieronder een opsomming van de sinds die datum verschenen uitgaven.

Jaarverslagen:

AMSTERDAM, *Koninklijk Instituut voor de Tropen*, Jvsl. 1956.

—, *Nederlands Instituut voor Nijverheid en Techniek*, Jvsl. 1956.

BRIELLE, *Trompmuseum*, Jvsl. 1956.

DELFT, *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*, Jvsl. 1956.

DEVENTER, *Museum De Waag*, Jvsl. 1956-1957.

DORDRECHT, *Dordrechts Museum*, Jvsl. 1956.

DRACHTEN, *Oudheidkamer Smalingerland*, Jvsl. dec. 1955 t/m febr. 1957.

'S-GRAVENHAGE, *Stichting Vrienden van het Nederlands Costuummuseum „Kabinet van Mode en Smaak”*, Jvsl. 1956.

—, *Oranje Nassau Museum*, Jvsl. 1956.

HENGELO, *Stichting Textielgeschiedenis*, Jvsl. 1956.

KERKRADE, *Streekmuseum Kerkrade*, Jvsl. 1956.

LEEUWARDEN, *Fries Museum*, Jvsl. 1956.

LEIDEN, *Nederlands Leger- en Wapenmuseum „Generaal Hoefler”*, Jvsl. 1956.

—, *Stedelijk Museum „De Lakenhal”*, Jvsl. 1955, 1956.

ROTTERDAM, *Museum Boymans*, Jvsl. 1955.

—, *Het Nederlands Belastingmuseum*, 1956.

—, *Vereniging Nationaal Reizend Museum voor Ouders en Opvoeders*, Jvsl. 1956.

RIJSWIJK (z.h.), *Oudheidkundig Museum Rijswijk*, Jvsl. 1956.

SNEEK, *Fries Scheepvaart Museum*, Jvsl. 1956.

TILBURG, *Textiel-Museum*, Jvsl. 1956.

UTRECHT, *Nederlands Spoorweg Museum*, jvsl. 1954-1956.

—, *Oud-Katholiek Museum*, Jvsl. 1956.

WEST-TERSCHELLING, *Het Behouden Huys*, Jvsl. 1956/57.

ZUTPHEN, *Stedelijk Museum, Oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap*, Jvsl. 1956.

ZWOLLE, *Provinciaal Overijssels Geschiedkundig Museum*, Jvsl. 1956.

BOEKBESPREKING

Carl E. Guthe. So you want a good Museum. A guide to the management of small Museums. Washington, the American Association of museums, 1957.

Dit is een nuttig boekje. Het werd samengesteld door een museumman met een vijfentwintigjarige ervaring van stafwerk in grote musea, die zich vervolgens drie jaar gewijd heeft aan een onderzoek van de omstandigheden der kleine musea in de Verenigde Staten. Het is een beknopt boekje met een tekst van slechts 34 bladzijden, en de schrijver heeft dan ook niet geschroomd, details en alternatieven weg te laten. Vele mededelingen zijn geformuleerd als axioma's en het publiek waarvoor het boekje bestemd is, kan ze als zodanig aannemen, ook al zou de ervaren museumman hier en daar restricties en nuances willen aanbrengen. Men oordele zelf: „The activities of the museums exist solely to insure the continuous adequate care of the materials in the collection and their effective use for cultural and educational purposes”.

„The truthfulness and extent of this service depends, of course, upon the amount of accurate information the museum possesses about the materials in the collections”.

„The majority of the materials in the collection must be related directly to the factors which give the community its individuality”.

„Adequate and useful museum collections can be developed only when definite policies are established and followed, limiting the origins, categories and functions of the materials in the collections”.

„The proper maintenance of the collections is a museum activity taken for granted by the community”.

„Research work upon the collections is an esoteric museum activity only vaguely understood by the community”.

„The interpretation of the materials in the collections is the museum activity by which the value of the museum to the community is judged”.

Het verdient alle lof dat de auteur, schrijvend over het vak waarin hij een groot gedeelte van zijn leven heeft doorgebracht, zijn geschrift een zo korte en bondige vorm heeft vermogen te geven. Het is juist wat degenen nodig hebben, die vervuld zijn van voornemens maar overigens in de museumwereld nooit achter de schermen gekeken hebben. Voor hen is elke zin met beteke-

nis geladen en naarmate zij het boekje lezen en herlezen, zullen zij dit sterker beseffen.

Ook voor ons land heeft het waarde. Het aantal nieuwe plaatselijke musea en oudheidkamers is misschien niet groot genoeg om een uitgave in Nederlandse bewerking te wettigen maar het zou goed zijn als alle museummensen, aan wie plannen om nieuwe musea op te richten ter ore komen, dit boekje aan de betrokkenen in handen gaven.

Voor de Nederlandse vakgenoten is een bondig geschrift als het onderhavige interessant wanneer zij bijv. Amerikaanse museumtoestanden met de onze willen vergelijken. Zij constateren dan, dat een bijzonder grote betekenis wordt gehecht aan de persoon van de museumdirecteur. „He should be dedicated to museum ideals with an almost missionary zeal. He should like people and feel at ease with individuals in all walks of life, especially children. He must run the museum on a business-like basis, and be able to explain its functions intelligibly to business leaders and professional men. He needs to have self-confidence, patience and ingenuity”. Ook daar dus, evenals hier, een zoeken naar een zeldzame combinatie van eigenschappen, een streven dat hier te lande na 1945 aan een museumautoriteit al eens de opmerking ontlokt heeft, dat men een soort circusdirecteur zoekt, als het om een museumbeheerder gaat. Wij vernemen verder dat de U.S.A. evenmin als ons land, een opleiding voor een dergelijke functionaris kent en dat van de salariering geen exacte cijfers te geven zijn, omdat de condities zeer uiteenlopen.

Uit de verdere bondige raadgevingen kan men opmaken, dat ook in Amerika musea worden opgericht, zonder dat men meer dan vage ideeën heeft van wat men wil; dat men ook daar wel eens met een museum bezig is terwijl de collectie, waar het toch om begonnen is, verwaarloosd wordt en dat men ook daar zelden een gebouw krijgt aangeboden dat niet slecht onderhouden is.

Hiervan kennismemende, zal men de feilen in het Nederlandse museumwezen met een milder oog gaan bezien. Daarbij zal men genoegens scheppen in de bondige formuleringen en wellicht waardering gaan koesteren voor de aandacht, die de Amerikanen besteden aan de „know how”.

R. E. J. WEBER

Na storting van f 1.75 op postrekening 169653 van de penningmeester van De Museumdag te 's-Gravenhage, ontvangt men het boekje franco.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALMELO

- *Kunstering De Waag*. Sculptuur uit verleden en heden in Nederlands particulier bezit -2 dec.

AMERSFOORT

- *A. G. Huis* (Paulus Buyslaan 1). Amersfoortse Kunstenaarsgroep „De Ploegh” -28 nov.
Jan Boon 30 nov.-16 dec.
— *'t Oude Wevershuys* (Muurhuizen 227-229) Abel Bertram -19 nov.

AMSTERDAM

- *Amsterdamsch Historisch Museum De Waag*. Hier uw haven 2 dec.
— *Arti et Amicitiae* (Rokin). Najaarstentoonstelling -25 nov.
— *C. G. A. Corvey* (Keizersgracht 285-291). Mart Kempers -30 nov.
— *Rijksmuseum*. Engels zilver (1660-1820) -17 nov.
— *Prentenkabinet*. Toulouse-Lautrec -15 dec.
— *Stedelijk Museum*. Robert Delaunay -1 dec.
Vrij Beelden/groep '54 -24 nov.
Liga Nieuw Beelden -23 nov.
— *Tropenmuseum*. Brazilië - dec.
De dis der volkeren - dec.
— *Zoölogisch Museum*. Broedzorg mei '58

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. R. de Bruyn Ouboter, Jan van Heel, Jan Wiegers -15 dec.
— *De Populier* (Gele Rijdersplein). Jan Michels. Werkd. 10.30-17; zo. 14-17; woe. bovendien 19-21 -25 nov.

BARENDRECHT

- *Kunstzaal Sans Souci* (Julianastraat 19). Martha van Huessen-Pikaar en Chris Leeflang 6-15 dec.

BOLSWARD

- *Stadhuis* (Nieuwe vleugel). Wie was Rembrandt? 26 nov.-4 dec.

BREDA

- *De Beyerd* (Boschstraat 22). Jan Toorop -16 dec.

DELFT

- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. Breekbaar licht -10 dec.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Jos. Viëster -18 nov.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Kunstenaars uit Brabant -1 dec.

GOUDA

- *Museum Het Catharina Gasthuis*. De Renais-

sance van de Nederlandse Boekdrukkunst 1890 tot heden -2 dec.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Collectie van Tony Herbert -24 nov.
Jan van Heel en Sierk Schröder (in het kader van eigen collectie) -1 dec.
— *H.B.S.* (Zuidlarenstraat). Van schets tot school -30 nov.
— *Kunstzalen Bennewitz* (Noordeinde 48). Honderd gulden tentoonstelling -31 dec.
— *Museum voor het Onderwijs*. Electriche tentoonstelling - dec.
Op bezoek bij P.T.T. - dec.
— *Pulchri Studio* (Lange Voorhout). Erika Visser -23 nov.
A. B. Neujean -23 nov.

DEN HELDER

- *Stichting Museum Den Helder*. Reproducties naar Perzische miniaturen 22 nov.-13 dec.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Centraal Noordbrabants Museum*. Kunstnaaldwerk -15 dec.

HILVERSUM

- *Museum voor het Gooi en Omstreken*. Kunst en werkelijkheid -17 nov.

LAREN

- *De Hertenkamp*. Nel Kluitman en Fr. Köhler -1 dec.

LEEWARDEN

- *Kunstcentrum Prinsentuin*. Wie was Rembrandt? 22 nov.
8 Haagse schilders -1 dec.

LEIDEN

- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit* (Kloksteeg 25) Prenten van Paul Schuitema. Werkd. 14-17; 5 dec. tot 16 -8 dec.
— *Stedelijk Museum De Lakenbal*. Van Gogh -16 dec.
Haagse aquarellisten -16 dec.

MAASTRICHT

- *Limburgs Provinciaal Museum voor Kunst en Oudheden*. Stad en Landschap in de Nederlandse 17de eeuwse schilderkunst - 2 dec.

OUDENBOSCH

- *Bisschoppelijke Kweekschool St. Jean Baptiste*. Reproducties naar Perzische miniaturen -19 nov.

ROERMOND

- *Gemeentelijk Museum „Hendrik Luyten-Dr. Cuypersmuseum”*. Fototentoonstelling Charles Leirens 1 dec.-2 jan.

ROTTERDAM

- *Gemeentearchief*. Curiosa uit het Gemeentearchief. Werkd. 13-17; di. gesloten; zo. 11-17 -25 nov.
- *Museum Boymans*. De onbekende Bauer -1 dec.
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Schimmenspel -juli '58
- *Kunstcentrum Groot Handelsgebouw* (Stationsplein 45). Werken door Johfra. Dag. 9-18 -2 dec.

— *Rotterdamse Kunststichting*. Antwerpse Kunstenaars -18 nov.

TILBURG

— *Natuurhistorisch Museum*. Ratten en muizen -18 nov.

UTRECHT

— *Centraal Museum*. 150 jaar Genootschap Kunstliefde. Beitel en palet -15 dec.

ZAANDAM

— *Nutsgebouw* (Czaar Peterstraat 1). Start VI -28 nov.

MEDEDELINGEN

Leidraad betreffende tarieven ten behoeve van museumambtenaren betreffende de honorering van lezingen, die buiten dienstverband worden gehouden.

In het algemeen zal een lezing van een museumambtenaar, die de rang van conservator bekleedt, academisch gevormd is en die sprekersroutine heeft, gehonoreerd moeten worden met f 75.—. Directeuren van grote instellingen en vooraanstaande sprekers kunnen f 75.— tot f 100.— vragen, hoogleraren f 100.— tot f 150.—.

Het komt voor, dat organisaties aanmerkelijk lagere honoraria bieden. Soms kan het houden van voordrachten in dergelijke gevallen als „sociaal werk” worden beschouwd (Volksuniversiteiten, Volkshogescholen). Dan spreekt het vanzelf, dat er geen bezwaar bestaat met een geringere vergoeding genoeg te nemen, doch evenzeer diene men dan het feit te accepteren, dat men genoeg neemt met een voordracht, die de spreker gereed heeft liggen, waarvoor derhalve geen extra voorbereidende werkzaamheden zijn verricht. Valt de organisatie, die een beneden de

normatief geachte honorering biedt, niet onder de groep „sociale instellingen”, dan is het dikwijls juist, dat de spreker de aanvrager òf verwijst naar jonge, als spreker nog beginnende museumassistenten en oudere studenten, òf dat hij de eer aan zich houdt en zijn werk pro Deo verricht.

Radiovoordrachten worden in het algemeen hoger gehonoreerd, doch hier speelt de duur van het gesprokene een belangrijke rol.

Wellicht ten overvloede zij erop gewezen, dat een spreker van tevoren een behoorlijke afspraak betreffende de honorering dient te maken, liefst schriftelijk, ter voorkoming van misverstanden en teleurstelling achteraf.

Onkosten (als: huur van lichtbeelden en projectielantaarn), reis- en eventuele verblijfskosten worden afzonderlijk, dus buiten het sprekershonorarium, berekend.

DE MUSEUMDAG

Programma van de tweede museumdag in 1957, op zaterdag 30 november in het Centraal- en Aartsbisshoppelijk Museum te Utrecht.

11.00 uur. Opening door de Hoogedelgestrenghe heer Jhr. mr. C. J. A. de Ranitz, Burgemeester van Utrecht.

Hierna huishoudelijke vergadering, waarbij o.m. de eerste museumdag in 1958, tevens London Conference, aan de orde komt.

12.30 uur. Staande lunch in het Nederlandsch Spoorwegmuseum, aangeboden door de directie van deze instelling.

14.00 uur. Voortzetting van de bijeenkomst in het Centraal museum; behandeling van het onderwerp: Kunstnijverheid in onze Musea.

Inleiding door de heer Th. H. Lunsingh Scheurleer: *Historie en Perspectief*.

Inleiding door mej. dr. B. M. L. J. M. Jansen: *Onderschatting en Overschatting der Sierkunst*.

Inleiding door de heer A. J. de Lorm: *Museum en moderne Kunstnijverheid*.

N.B. In tegenstelling met voorafgaande berichten moest, tengevolge van een onvoorziene omstandigheid de datum van deze museumdag nader worden vastgesteld op 30 november.

IN MEMORIAM

H. DE VROOME

Het is hier niet de plaats, en ook de ruimte zou ontbreken, om een volledige levensbeschrijving van wijlen de heer H. de Vroome, overleden 28 oktober 1957, te geven. Zijn werkzaamheden als gemeenteraadslid en wethouder te Steenwijk, als lid van Provinciale en Gedeputeerde Staten van Overijssel, als waarnemend commissaris van de Koningin in dit gewest, zijn goede eigenschappen ook als mens zijn elders en uitvoerig geschetst. Maar een woord over hetgeen hij voor het museumwezen deed mag hier zeker niet ontbreken. Hij was de oprichter, de ziel en de volijverige secretaris van de Oudheidkamer Steenwijk en omstreken.

Op 7 april 1941 werd n.l. de Stichting Oudheidkamer Steenwijk en omstreken opgericht met als doel de bevordering der kennis van het heden en verleden van Steenwijk en omstreken. Door de oorlog eerst in haar ontwikkeling gestuit kon de oudheidkamer zich in 1946 gaan ontplooien door het verwerven van een legaat, waarbij een 19de eeuwse huis aan de Markt, met vele antieke en historische voorwerpen, aan de gemeente geschonken werd. In 1948 kon een gedeelte van dit huis tot oudheidkamer worden ingericht en in 1957 geheel aan deze bestemming worden gegeven. Helaas lag de heer de Vroome die aan dit alles zijn grote werkkraft en enthousiasme had gegeven toen reeds op het ziekbed, waarvan hij niet meer op zou staan en de feestelijke opening, op 21 april beraamd, is

toen achterwege gebleven. Maar de heer de Vroome was steeds geweest de stuwende kracht, de organisator, de verzamelaar, altijd er op uit de verzamelingen aan te vullen.

Het ware wel zeer te wensen dat de woorden die de burgemeester van Steenwijk aan de baar sprak in Steenwijk ter harte genomen zullen worden, waar hij de hoop uitsprak, dat de ingezetenen beseffen zullen welk een waardevol bezit door toedoen van de heer de Vroome in de stad is gevormd, en er op wees, dat een bloeiende oudheidkamer het mooiste blijvende monument voor de overledene zou zijn.

Maar ook in breder verband was de heer de Vroome op museumgebied werkzaam. Als secretaris had hij zijn oudheidkamer al spoedig lid gemaakt van de Bond van museumdirecteuren en beheerders van oudheidkamers in Oost-Nederland, waarvan hij tot eerste voorzitter werd gekozen. In deze functie stond hij de belangen van het oostelijk museumwezen voor, overal waar zulks van node was, tot in de Provinciale en het college van Gedeputeerde Staten toe.

Zijn gemoedelijkheid, gepaard aan liefde voor het oude, naast zijn vasthoudendheid, deden hem een open oor vinden en menig gunstig resultaat boeken. De musea en oudheidkamers in het oosten van ons land hebben in hem een onvermoeide werker en warm vriend verloren. Hij ruste in vrede.

G. J. LUGARD JR.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET
OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

DRENTE

Anlo. Een proefonderzoek werd verricht op een bosontginning, waar een nederzetting van de hunebeddencultuur werd vermoed. Hierbij werden reeds sporen van een omheining, met ingang, vastgesteld. Het onderzoek zal in 1958 worden voortgezet. *B.A.I., Groningen.*

GELDERLAND

Aalten. Dank zij de medewerking van de burgemeester kon een aantal recente en reeds enige jaren geleden gedane vondsten nauwkeurig op kaart worden gebracht, met name de vindplaatsen van steentijdbekers met spatelversiering, enkele urnenvelden en een grafveld, ver-

moedelijk daterende uit de 8ste-9de eeuw. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Arnhem. In de Beekstraat werd in een bouwput een aantal 15de-18de eeuwse aardewerkresten gevonden. Bij het Paradijs achter de Markt kwamen 12de-16de eeuwse scherven aan het licht. Een vergelijking tussen de verschillende vindplaatsen in het stadscentrum maakt duidelijk dat aan de westzijde van de Markt en in het gebied tussen de Looiersstraat en de Jansstraat zeer oude bewoningssporen zijn aan te treffen. Vooral het laatstgenoemde terrein is van belang. Hieruit zijn vondsten tevoorschijn gekomen, die reeds rond het begin onzer jaartelling te dateren zijn. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Ede. Op het landgoed Wekerom werd bij het ploegen van brandstroken een aantal scherven en crematieresten boven de grond gebracht. Vermoedelijk bevindt zich ter plaatse een klein urnenveld. De grootte hiervan is voorlopig moeilijk te bepalen. Een der crematies bevatte een sterk door vuur aangetast voorwerp van bronsdraad. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Eibergen. De heer H. Odink meldde dat bij een ontzanding tussen Beltrum en Eibergen scherven waren gevonden van grotere en kleinere gladwandige urnen en bijzetpotjes. In het voor het onderzoek helaas reeds te zeer vernielde terrein kon nog worden waargenomen, dat zich hier enige kringgreppelgraven hebben bevonden. In een bijzetpotje bevond zich een niet gesloten bronzen ringetje. Ook enkele niet in een urn gedeponeerde crematies kwamen tevoorschijn. Datering 5de-4de eeuw v. Chr. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Oude IJssel. Naar eerst thans bekend is geworden zijn bij de vele werkzaamheden die ten behoeve van de kanalisatie van de Oude IJssel aan deze rivier, maar ook aan de daarop uitlopende beken hebben plaats gehad, belangrijke oudheidkundige vondsten gedaan. Enkele fraaie vuurstenen bijlen, een strijdhamer en uit hertshoorn vervaardigde werktuigen zijn aan het licht gekomen. Verder ten dele bewerkte stukken hertshoorn, menselijke schedelresten en een aantal nog nader te determineren dierenbeenderen. De vindplaatsen zijn zo goed mogelijk vastgelegd. Hieruit blijkt dat de meeste vondsten zijn gedaan in de gemeente Hummelo en Keppel. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Renkum. In het najaar van 1956 kwam in de tuin van een perceel aan de Dorpsstraat een

fraai breedtoppig vuurstenen bijtje bij graafwerk aan het licht. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Wisch. In deze gemeente kon een vindplaats van waarschijnlijk vroeg mesolithische artefacten worden vastgesteld. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Naar aanleiding van een bericht van mr. Beltjes te Arnhem betreffende graafwerkzaamheden in de Ned. Herv. kerk te Silvolde werd door de R.O.B. ter plaatse een onderzoek ingesteld. Gebleken is dat men de tegelvloer van de kerk verwijderd en het peil van het oppervlak verlaagd had. Hierdoor was de oude leemvloer voor den dag gekomen die men bij de aanvang van het onderzoek grotendeels vergraven vond. Er werd een grafkelder aange troffen die uit pl.m. 1600 dateert. De muren van de kerk bleken opgemetseld uit ijzeroersteen. De sporen in het muurwerk toonden aan dat het heiligdom aanvankelijk een rechtgesloten zaalkerkje was geweest. Het bakstenen koor dateert uit de 15de eeuw. *R.O.B., Amersfoort.*

UTRECHT

De Meern. Ten gevolge van het rooien van bomen was gedurende korte tijd het noordelijk gedeelte van de boomgaard op de Hoge Woerd bij de Meern voor onderzoek beschikbaar. In 1940 had Prof. Vollgraff door middel van zeer kleine proefgravingen het bestaan van militaire gebouwen aangetoond, waarschijnlijk behorende bij een castellum. Thans werden in de eerste plaats de ommuringen gezocht. Tot dusver is de gracht in de noordoosthoek aange troffen en een andere vermoedelijke gracht aan de noordzijde. Muren of wallen konden niet worden vastgesteld. Het verband tussen deze gracht is onzeker, mede doordat nog geen dateringsmateriaal werd gevonden. Het onderzoek wordt voortgezet. *Archeologisch Instituut, Utrecht.*

Utrecht. Tijdens werkzaamheden in de kelders van pand Achter St. Pieter no. 18 werd op een diepte van 3,5 à 4 m onder het straatpeil een vrij groot aantal scherven van Romeins aardewerk gevonden, waaronder terra sigillata. *Dienst Openbare Werken, Utrecht.*

Wijk bij Duurstede. Bij graafwerkzaamheden op het erf van een boerderij aan de Lekdijk no. 46 stiet men op fundamenten, die volgens ingesteld onderzoek door de R.O.B. waarschijnlijk de resten zijn van een kloosterhoeve. De

hoek van een gebouw werd teruggevonden op 1.10 m beneden het voorlopig oppervlak. De fundamenten bestonden uit stenen van het formaat $6 \times 12 \times 24$ cm. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUID-HOLLAND

Delft. Tijdens de voortzetting van het onderzoek in de Oude Kerk werden in het noordelijke dwarsschip en aan de zuidzijde van de kruising enige funderingen aangetroffen, waarvan de betekenis nog niet kan worden verklaard. Van de 16de eeuwse noordoostelijke vieringpijler werd de zeer zware fundering blootgelegd. Deze bleek geheel te zijn opgetrokken van secundair verwerkte moppen ($\pm 30 \times 14 \times 7$ cm); een daarnaast gelegen restant behoorde vermoedelijk bij een vroeger koor, terwijl een gedeelte van een (jongere) muur overdwars de grondslag gevormd zou kunnen hebben voor een oxaal. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Hilvarenbeek. Een vierdaags onderzoek op het Laag Spul onder Hilvarenbeek leerde dat zich onder het oude bouwland aldaar de resten bevinden van een urnenveld. Sporen van een zg. lang bed en daarbij aansluitende kringgreppels konden worden vastgesteld. Het gevonden aardewerk dateert uit de 7de eeuw v. Chr.; daarbij is geen enkele bijzetting in een urn. *R.O.B., Amersfoort.*

Tilburg. Gedurende enkele dagen werd een onderzoek ingesteld op een tweetal vindplaatsen van mesolithische artefacten. Pogingen om voldoende houtskool voor C-14 bepaling te ver-

zamelen, hadden echter nog geen succes. *B.A.I., Groningen.*

ZUIDERZEEGEBIED

Oostelijk Flevoland. Tijdens zandzuigen bij Lelystad is een schedelfragment met zeer grote hoornpit van een steppenwisent te voorschijn gekomen.

Verkenning van een aantal scheepswrakken in het oostelijke deel van de nieuwe polder heeft plaatsgevonden. Totaal zijn nu 18 scheepswrakken gemeld, waaronder een schip van 35 m lengte met een breedte van omstreeks 8 à 9 m. Voorts is in Sectie N een scheepswrak geladen met straatklinkers van bazalt prijsgegeven. Een klein scheepswrak in Sectie O blijkt zeer compleet te zijn. *Museum, Schokland.*

Wieringermeerpolder. Bij zandafgraven aan het Wagendwarspad is op kavel K 80 een scheepswrak gevonden. Uit het onderzoek is gebleken dat het een klein vaartuig betrof, vermoedelijk een vissersschepje, dat in zeer deplorabele toestand verkeerde. Het is het twintigste scheepswrak dat in de Wieringermeer werd geregistreerd. Blijkens in het wrak aangetroffen aardewerk moet het vergaan zijn in de 17de eeuw.

In verband met het feit dat het schip zeer gehavend was, is van een systematische opgraving afgezien aangezien niet verwacht kon worden dat het onderzoek scheepsbouwtechnische gegevens van enige betekenis zou kunnen opleveren. *Museum, Schokland.*

RESTAURATIE-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERIJSSSEL

Kampen. St. Nikolaas- of Bovenkerk, overwelfde Gotische kruisbasiliek met 14de eeuws koor van de bouwmeester Rutger van Keulen. Rest. begonnen. Arch.: R. Offringa te Groningen.

GELDERLAND

Dodewaard. De 11de eeuwse toren, die gelijktijdig met het schip gebouwd werd en ingrijpend gerestaureerd in de jaren 1840-'42, kon uitvoerig onderzocht worden tijdens de juist afgesloten restauratie. Bij dit onderzoek bleek, dat hij vroeger de functie had van verdedi-

gingstoren. Van dit bouwwerk, waarvan de muren zijn opgetrokken uit tufsteen met een kern van gietwerk, waren de bovenverdiepingen namelijk oorspronkelijk slechts toegankelijk via een bij de restauratie heropende westingang op de eerste verdieping, die dus slechts langs een ladder bereikbaar kan zijn geweest. Een noordelijke en een zuidelijke ingang, die tengevolge van dijkverhogingen thans grotendeels onder het maaiveld liggen, gaven eertijds toegang tot de benedenruimte, die diende tot voorportaal van het schip; deze ruimte heeft behalve enige schietspleten aan noord-

en zuidzijde boven de voormalige noordingang een dichtgemetseld, misschien niet oorspronkelijk Romaans venster, op gelijk niveau met de Romaanse schipvensters. De Romaanse galmgaten, oorspronkelijk met gekoppelde rondboogjes op deelzuiltjes, zijn kennelijk reeds vroegtijdig dichtgemetseld met tufsteen, die in kleur en formaat verschilt van de oudere tufsteen doch hetzelfde karakter heeft als de tufsteen, die is gebezigd in het muurwerk boven deze galmgaten, in welk gedeelte kantelen bleken voor te komen. Een gewelf, dat blijkens de — bij de restauratie weggewerkte — rondbogige inkassingen de voormalige galmgaten zou oversnijden, is nooit tot uitvoering gekomen; hiervoor in de plaats werd een balklaag aangebracht, waarop de vloer van de weergang kwam te liggen. De kantelen bleken te zijn dichtgemetseld met herbezigde baksteen $27/28 \times 13 \times 6,5/7$ cm). De benedenruimte van de toren heeft blijkens bewaarde resten een tijd lang een Gotisch kruistribgewelf van baksteen gehad, dat vermoedelijk is aangebracht toen deze ruimte werd voorzien van een westingang en dat zal zijn vernield bij een instorting, die een vernieuwing in herbezigde baksteen ($25/26 \times 11,5/12 \times 5/6$ cm) nodig maakte van een groot deel van de oostelijke torenmuur. Bij de restauratie heeft men dit baksteenwerk grotendeels bekleed met tufsteen terwijl het Gotische gewelf wederom werd aangebracht. De westingang, die vóór de restauratie een 19de eeuws karakter had, is nu hersteld in Gotiserende trant. Van de steunberen, die van de aanvang af aanwezig bleken te zijn geweest, werd de latere baksteenbeklamping vervangen door tufsteen. Van de Romeinse gedenksteen voor M. Traianus Gummattius Iuccumattius, die in 1865 was overgebracht naar het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, werd een betonnen afgietsel ingemetseld op de oude plaats in de zuidmuur. Restauratie voltooid. Arch.: N. de Wolff te Doesburg.

Nijkerk. Herv. kerk. De ten dele in de jaren 1774-76 vernieuwde barokke bovenbouw van de 15de eeuwse toren moest ingrijpend worden gerestaureerd; hierbij werd het hout- en loodwerk vernieuwd. Rest. voltooid. Arch. bureau Pothoven te Amersfoort.

Westervoort. Herv. kerk. Bij de restauratie van dit 15de eeuwse pseudobasiliekje is gebleken, dat de benedenruimte van de oudere toren oorspronkelijk slechts ongeveer de halve hoog-

te had van het huidige portaal; de oorspronkelijke benedenruimte was blijkens teruggevonden sporen overwelfd en met een rondboogdoorgang naar de kerk geopend, terwijl een in de dikte van de zuidelijke torenmuur uitgespaarde trap van het schip naar de ruimte boven het oorspronkelijke gewelf voerde. Van het latere gewelf, uit de 15de eeuw, dat thans weer hersteld is, waren slechts de kraagstenen en de aanzetten over. De toren vertoont onder het kerkdak resten van een, na een verhoging aangebrachte Middeleeuwse buitenbepleistering met ingegrifte natuursteenimitatie, die eindigt boven de dakmoet van een ouder schip, dat blijkens opgegraven tufstenen funderingen eenbeukig was. Kort na de bouw van het 15de eeuwse koor werd dit schip vervangen door het huidige. De tufstenen buitenbekleding der kerk werd bij de restauratie hersteld. De schipvensters, waarvan de bogen bij een verbouwing in 1857 een spitsers beloop hadden gekregen, herkrepen hun oude vorm. Vervolgens werden in plaats van de gietijzeren ramen uit 1857 in de vensters van koor en schip natuurstenen traceringen aangebracht, ten dele naar het model van de tracering, die nog aanwezig was in het dichtgemetselde venster van de zuidbeuk; in het dichtgemetselde zijvenster van de noordbeuk bevonden zich sporen van een gelijkvormige tracering; het westvenster van de noordbeuk maakte daarentegen de indruk nooit een tracering te hebben bezeten. Van de ingang aan de zuidzijde waren tengevolge van een latere verhoging nog slechts de zijkanten bewaard van de oorspronkelijke uit trachiet bestaande omlijsting; deze omlijsting is bij de restauratie aangevuld. Inwendig werd de hoge spitsboogdoorgang van de toren naar het schip weer geopend. Het stucgewelf van het koor, dat in 1857 was aangebracht onder een houten zoldering, werd vervangen door een stenen gewelf. De kruisingen der gewelfribben werden in schip en koor geaccentueerd door een sobere decoratieve beschildering. Fragmenten van een Gotisch sacramentsnisje bleken goed te passen in een nis in de noordwand van het koor, waar zij nu zijn ingemetseld. Restauratie voltooid. Arch.: J. G. A. Heineman te Velp.

UTRECHT

Bunschoten. Herv. kerk. De laat-Gotische toren werd ontleisterd en vervolgens ingrijpend gerestaureerd. De overhoekse vlakken van het

bovengedeelte, waarvan de detaillering niet voldoende kon worden afgeleid uit het bouwwerk zelf of uit oude afbeeldingen, verkregen uitmetselingen, die voorzien werden van spuw-ers. Boven de westingang kwam een reeks siernissen in baksteen. De bakstenen top van de traptoren werd aangevuld naar gevonden sporen. Rest. voltooid. Arch.: ir. T. van Hoo-gevest te Amersfoort.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Rapenhofje, Palmgracht 28-38, da-terend uit 1698. Rest. begonnen. Aann.: H. C. Lefering en Zn. o.l.v. Dienst Publieke Wer-ken.

— Haarlemmerdijk 147. Met vroeg-18de eeuwse halsgevel. Restauratie, o.a. herstel van de top en verbetering van de roedeverdeling, voltooid. Aann.: H. C. Lefering en Zn. o.l.v. Dienst Publieke Werken.

— Keizersgracht 456. Met halsgevel uit het derde kwart van de 17de eeuw. Na funde-ringsherstel werd de achtergevel hersteld. De vensters verkregen een betere roedeverdeling. Rest. voltooid. Arch.: C. Paans o.l.v. Dienst Publieke Werken.

— Keizersgracht 699. Met ingezwenkte hals-gevel uit het derde kwart van de 17de eeuw. Fundering van de voorgevel hersteld. Leiding: n.v. Aann. bedrijf W. D. Wouters en Co.

— Nieuwe Amstelstraat 2-4. Huisjes uit 1776, gebouwd door de stadsbouwmeester J. E. de Witte. Rest. voltooid. Leiding: Dienst Pu-blieke Werken.

— Oude Kerkplein 50. Huis, eigendom van de vereniging Hendrick de Keyser, met pilas-tergevel uit 1658, bekroond met 18de eeuwse ingezwenkte top; tussen de pilasters certijds festoenen. Overgekraagde zijgevel op houten consoles. Algehele restauratie voltooid. Arch.: H. F. Rappange.

— Oude Schans 61-63. Groep van vier 18de eeuwse pakhuisen. Herstel van de voorgevels, die door roestende ankers waren beschadigd, voltooid. Aann.: J. Welling en Co o.l.v. Dienst Publieke Werken.

— O. Z. Voorburgwal 12. Huis met eind-17de eeuwse ingezwenkte halsgevel, gelegen naast het reeds eerder gerestaureerde huis Leeuwenberg. Bij het herstel van de topgevel werd wederom een fronton aangebracht. De vensters verkregen een kleinere roedeverde-ling. Rest. voltooid. Arch.: Y. Kok.

— Prinsengracht 678. Met eind-17de eeuwse

halsgevel. Na verwijdering van de ontsierende onderpui in de trant der Amsterdamse school uit 1917, werd de oude toestand hersteld. Rest. naar plannen van H. F. Rappange vol-tooid.

— Staalstraat 5. Huis met vroeg-18de eeus halsgeveltje, gelegen naast een soortgelijk huis (no. 7), dat kort geleden gerestaureerd is. Restauratie, waarbij de ontsierende onderpui vervangen is door een beter passende houten pui, voltooid. Leiding: Aann. bedrijf C. de Leeuw.

— Recstraat 2-4, hoek Keizersgracht. Huis uit het midden van de 17de eeuw met midden-18de eeuwse voorgevel. Rest. begonnen. Arch.: H. F. Rappange.

ZUID-HOLLAND

's-Gravenhage. Grote- of St. Jacobskerk. Na ver-wijdering van de gietijzeren torenspits van 1861 heeft men het noodzakelijk geacht ook de na 1539 vervaardigde bekroning, die nog grotendeels onder de 19de eeuwse spits be-waard was, te slopen en te vervangen door een rijkere bekroning in neo-Renaissancetrant. Hiermede is de restauratie van de merkwaar-dige zeszijdige 15de eeuwse toren voltooid. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

NOORD-BRABANT

Dennenburg. Oude Parochiekerk, vroeg-Romaans met 16de eeus koor en grotendeels 16de eeuwse toren. Rest. begonnen. Arch.: J. Strik te Bokstel.

Deurssen. Klooster Soeterbeek, met 17de eeus-se, in 1733 gewijzigde achtervleugel. Restau-ratie, waarbij o.a. de leien van het dak door pannen vervangen zijn, in de „pandgang” nieuw glas werd aangebracht en een stucpla-fond uit 1770 hersteld werd, voltooid. Arch. bureau Gebr. De Vries te Helmond.

Etten. Herberg „De Oude Zwaan”, Markt 7. Vroeg-17de eeus huis met trapgevels aan drie zijden. Restauratie, waarbij o.a. de ven-sters zijn voorzien van kruiskozijnen, voltooid. Arch.: B. J. Koldewcy te Voorburg.

's-Gravenmoer. Herv. Pastorie, uit het begin van de 19de eeuw. Restauratie voltooid. Arch.: P. C. Schellekens te Dongen.

LIMBURG

Afferden. R.K. kerk. Bij de vervanging van de in de oorlog verwoeste kerk door een nieuw gebouw is de Romaanse toren, waarvan het

benedengedeelte is opgetrokken uit ijzeroersteen behouden; de zwaar beschadigde mergelstenen bovengleding moest echter ingrijpend vernieuwd worden; bij deze gelegenheid werden de spitsbogige galmgaten rondbogig gemaakt. Rest. voltooid. Arch.: Ir. J. Kaizer te Venlo.

Horn. Kasteel. Restauratie voltooid. Arch. bureau J. en P. Cuypers te Roermond. Over deze restauratie zal t.z.t. uitvoeriger bericht worden.

Munstergeleen. Hoeve Chorus, met vakwerk aan de binnenplaats, 1623. Rest. voltooid. Arch.: P. A. Schols te Geleen.

MUSEUM-NIEUWS

HET ONDERZOEK EN GEBRUIK VAN OPZETKARTON VOOR MUSEA

In vele musea is de ervaring opgedaan, dat het zeer moeilijk is, een betrouwbare en voor museumdoeleinden geschikt soort opzetkarton te verkrijgen. Onder de kartonsoorten, welke de papiergroothandel in voorraad heeft, is heel weinig, dat aan hoge eisen voldoet. Tengevolge van de opslagkosten, die op voorradige kartons drukken, is de prijs relatief hoog vergeleken met een karton, dat men speciaal laat aanmaken. Een aanmaakorder is echter wel gebonden aan een minimum van ongeveer 1000 kg, zodat veelal een combinatie van verschillende musea gemaakt zal moeten worden.

Een commissie uit De Museumdag, bestaande uit dr. R. E. J. Weber, voorzitter, prof. dr. ir. R. J. Forbes, E. Haverkamp Begemann, prof. dr. J. Q. van Regteren Altena, prof. dr. H. van de Waal (met als plv. ir. J. J. Terwen) leden, heeft getracht, tot een samenstel van in de praktijk hanteerbare kwaliteitseisen te komen, dat

men aan fabrikanten kan voorleggen. In overleg met deze commissie heeft het Vezelinstituut T.N.O. te Delft het hieronder afgedrukte rapport samengesteld, dat geacht mag worden de huidige kennis op dit gebied te belichamen.

Het Vezelinstituut T.N.O. heeft verschillende monsters opzetkarton uit musea onderzocht. Daaronder waren er twee van uiteenlopende samenstelling en prijs, welke geschikt waren om gedetailleerd in het rapport te worden behandeld. Het karton van monster „A” is, voornamelijk vanwege de vezelsamenstelling, aanzienlijk goedkoper dan dat van monster „B”. Evenwel heeft ook de „zuurvrijheid” van B (uitgedrukt in het pH getal) verhogend op de prijs van dit karton gewerkt. Wie met de respectieve fabrikanten in verbinding wil treden, kan zich voor karton „A” wenden tot het Nederlands Postmuseum te 's-Gravenhage en voor karton „B” tot museum Boymans te Rotterdam.

RAPPORT P 2160, OPGESTELD DOOR DE AFD. PAPIER VAN HET VEZELINSTITUUT T.N.O. TE DELFT

Inleiding

Ten einde een inzicht te krijgen in de eisen welke door de Musea aan opzetkarton kunnen worden gesteld, werd aan het Vezelinstituut T.N.O. de opdracht verstrekt een rapport samen te stellen, waarin de vervaardiging, het gebruik en de keuring van dit materiaal wordt besproken, met het doel te komen tot het opstellen van leveringsvoorwaarden voor de papierfabrikant-leverancier.

Deze kartons worden in de musea gebruikt voor het bewaren en exposeren van tekeningen, prenten en foto's en moeten gedurende zeer lange tijd hun oorspronkelijk karakter kunnen bewaren, daar vervanging respectievelijk vernieuwing kostbaar is wegens de daarmee verbonden arbeid.

Er is in de vakliteratuur tot nu toe weinig of niets gepubliceerd over de eisen, die aan deze kartonsoorten gesteld moeten worden. Daarom werd het nuttig geoordeeld enkele onderling sterk verschillende reeds

enige tijd in gebruik zijnde soorten opzetkarton, die in de praktijk voldeden, te onderzoeken, ten einde na te kunnen gaan in hoeverre hieruit aanwijzingen kunnen worden verkregen om eisen voor het gebruiksdoel op te stellen.

De resultaten van een dergelijk onderzoek zijn in dit rapport opgenomen en de daarna opgestelde adviezen zijn hieruit afgeleid. Hierin is de ervaring welke op het Vezelinstituut T.N.O. is verzameld op het gebied van het onderzoek van papier, zijn bestendigheid tegen schadelijke invloeden en tegen bewaren gedurende lange tijd, verwerkt. Het hier volgende rapport belichaamt dus de huidige kennis op dit gebied.

Wanneer de onderzochte kartons lange tijd in gebruik zijn, zal nagegaan dienen te worden in hoeverre de praktijk de verwachtingen volgend uit het onderzoek bevestigen, dan wel wijzigingen of aanvullingen van het onderzoek nodig zijn.

Doel en gebruik van het opzetkarton

Het opzetkarton wordt gebruikt voor het monteren van tekeningen, prenten, foto's en dergelijke, die zelf ook op papier zijn aangebracht. De tekeningen en prenten worden er met behulp van een soepel en sterk papier aan opgehangen, terwijl de foto's gewoonlijk geheel of gedeeltelijk op het karton worden geplakt. Bovendien wordt het opzetkarton ook gebruikt voor het omlijsten der tekeningen in de vorm van een passe-partout. In dit laatste geval worden meestal twee of meer lagen karton op elkaar geplakt, ten einde de gewenste dikte respectievelijk stijfheid te verkrijgen. Het komt ook voor dat een rechthoekig gat in het karton wordt gesneden, waar de tekening ingelaten wordt, waarna de opening aan de achterzijde met soepel en sterk papier wordt overplakt.

Ten behoeve van de administratie en de expositie van de tekeningen worden op het karton vaak aantekeningen en opschriften aangebracht, b.v. met Oostindische inkt, potlood, schrijfkinkt of waterverf. Soms worden ook goud- of goudkleurige foelies op het karton geplakt.

Het aldus opgemaakte museummateriaal wordt, wanneer het niet geëxposeerd is, staand of liggend in dozen en portefeuilles bewaard in een ruimte die gewoonlijk niet speciaal geconditioneerd is wat betreft temperatuur en relatieve luchtvochtigheid. Bij dit bewaren wordt gestreefd naar het buitensluiten van alle licht; bij expositie wordt de blootstelling aan licht zo gering mogelijk gehouden, b.v. door alleen bij kunstlicht te exposeren; dit licht wordt dan uitgeschakeld wanneer er geen bezoek is.

Bij het bekijken van het materiaal in de portefeuilles worden de kartons in de hand genomen, zodat verontreiniging, zoals beduimelen, uit dien hoofde mogelijk is. Voor het exposeren wordt het karton met punaises op een doelmatige ondergrond vastgezet of met een kleam tegen een achtergrond aangedrukt.

Aangezien het monteren der tekeningen een tijdrovend en daardoor kostbaar werk is, dienen de kartons zo lang mogelijk mee te gaan, waarbij behoud van het frisse uiterlijk en de gewenste eigenschappen gedurende zeer lange tijd op prijs gesteld wordt. De duur van dit gebruik is moeilijk vooraf te bepalen, doch deze zal ten minste op tientallen jaren gesteld moeten worden.

Kartoneigenschappen die voor het gebruik van belang zijn

Voor het bovenbeschreven gebruik dient het karton bepaalde eigenschappen te hebben, waarvan de voornaamste hieronder volgen. Zij kunnen in vier hoofdgroepen verdeeld worden, namelijk die welke betrekking hebben op de beoordeling op het oog en op de hand, op de duurzaamheid, op de bestendigheid tegen aantasting door micro-organismen en op de sterkte.

a. Vlak liggen

Het karton moet zoveel mogelijk vlak liggend zijn en blijven, daar anders beschadiging van het geëxposeerde of loslaten van het plakwerk kan optreden.

b. Oppervlak

Dit mag niet spiegelend zijn en er mag niet gemakkelijk vuil en stof aanhechten. Het zal derhalve bij voorkeur mat en tamelijk glad moeten zijn; voor foto's is vaak een iets gladder oppervlak gewenst dan voor tekeningen.

c. Kleur

Deze zal bij voorkeur wit of chamois moeten zijn en in ieder geval gelijkmatig en voor de gehele partij uniform.

d. Doorschijnendheid

Het karton moet zo weinig mogelijk doorschijnend zijn.

e. Beschrijfbaarheid en radeerbaarheid

Hoogstwaarschijnlijk zal een redelijke beschrijfbaarheid met Oostindische inkt, potlood en vulpen voldoende zijn, doch de radeerbaarheid zal zeer goed moeten zijn ten einde eventuele correcties zo weinig mogelijk zichtbaar te doen zijn. Ten minste moet één zijde van het karton aan deze eisen voldoen, daar de aantekeningen voornamelijk aan die zijde van het karton zullen worden aangebracht.

f. Bestendigheid tegen lichtinvloed

Deze invloed zal zich het eerst manifesteren als verkleuring. De lichtechtheid zal daarom zeer groot moeten zijn, aangezien een verkleuring afbreuk kan doen aan het oorspronkelijk aanwezige contrast tussen tekening en karton.

g. Duurzaamheid tegen luchtverontreiniging

De aantasting van het papier door verontreinigde lucht heeft vooral betrekking op de invloed van zure bestanddelen, zoals zwaveldioxyde afkomstig van rookgassen, welke in de omringende lucht aanwezig kunnen zijn. Ook andere zure of oxyderende stoffen kunnen in de lucht voorkomen, b.v. salpeterzuur, zoutzuur en chloorgas, doch deze komen meestal alleen plaatselijk voor, namelijk wanneer in de omgeving van het museum chemische bedrijven aanwezig zijn, waar dergelijke zuren vrij kunnen komen.

Ter bescherming van het papier tegen deze invloed heeft men in de laatste jaren wel proeven genomen om het papier te voorzien van een zuur neutraliserende verbinding zoals krijt (calciumcarbonaat) en hiermee gunstige resultaten bereikt, doch de duur der proef is nog te kort om een conclusie te kunnen trekken over het gedrag van aldus behandeld papier na tientallen jaren gebruik. Bovendien heeft deze maatregel alleen zin wanneer ook het papier, waarop de tekening is aangebracht, op dezelfde wijze is behandeld, daar anders wel het opzetkarton, doch niet de tekening intact blijft.

Wij willen daarom wegens onvoldoende ervaring met deze methode en wegens het niet betrekken van het betekend papier in deze behandeling voorlopig niet tot een dergelijke maatregel adviseren, doch de voorkeur geven aan een werkwijze die tekening en karton beide beschermt. Deze bestaat uit het bewaren en exposeren in lucht die van nature zuiver is, dan wel

door passeren van een speciale installatie vooraf gezuiverd wordt.

b. Duurzaamheid

De kartons moeten geruime tijd hun oorspronkelijk karakter en uiterlijk bewaren, aangezien vernieuwing kostbaar is. De duur hiervan zal vermoedelijk ten minste vijftig jaren moeten bedragen. Het papier moet daarom een samenstelling hebben, die het in staat stelt zo lang mogelijk aan veranderingen als gevolg van het ouder worden, en het blootstellen aan licht of schadelijke lucht weerstand te bieden.

i. Bestendigheids tegen de aantasting door micro-organismen

De schade die micro-organismen, zoals schimmels en bacteriën, aan het uiterlijk zowel als aan verschillende eigenschappen van het karton kunnen veroorzaken, is helaas ernstig en overbekend.

Deze beschadiging beperkt zich bovendien niet tot het opzetkarton, doch strekt zich ook tot de tekeningen zelf uit; herstel van laatstgenoemde schade vereist vaak zeer speciale maatregelen, daar vervanging van het papier niet mogelijk is.

Door regeling van de atmosferische omstandigheden kan men het ontwikkelen van micro-organismen verhinderen, doch daarnaast dient ook de besmettingskans zo gering mogelijk te zijn ten einde te voorkomen dat bij tijdelijk ongunstige omstandigheden reeds direct ernstige schade wordt veroorzaakt. Het gebruik van conserveringsmiddelen kan allerlei bezwaren met zich brengen, zoals verkleuring of smetten van het papieroppervlak, die toepassing op grote schaal ongewenst maken. Wanneer het niet mogelijk is, door regeling van de atmosferische omstandigheden de groei van micro-organismen te voorkomen, is het aan te bevelen zoveel mogelijk factoren, die deze groei in het karton of papier kunnen bevorderen, zoals het aanbieden van een geschikte voedingsbodem, uit te schakelen. Het is om deze reden dat dan het gebruik van koolhydraten zoals zetmeel, en eiwitten zoals dierlijke lijm, bij de papierfabricage en de opbouw van het karton uit enkele op elkaar geplakte lagen vermeden dient te worden.

j. Sterkte

Een bepaalde minimale sterkte van het karton is gewenst, ten einde het veelvuldig hanteren, het doorprikken en ophangen zonder waarneembare vormverandering te kunnen ondergaan.

Aangezien een normaal karton stellig aan deze minimale eisen, wat betreft treksterkte, zal voldoen, behoeft deze eigenschap niet nader te worden onderzocht. Wel kan bij een onderzoek de inscheursterkte worden bepaald, doch deze is dan van belang als indicatie voor een eventuele verandering, die in het papier of karton heeft plaats gehad, b.v. als gevolg van de toegepaste verouderingsproef.

k. Stijfheid

Deze is van belang voor de hanteerbaarheid en voor een esthetisch uiterlijk. De stijfheid mag echter geen te grote waarde bereiken en evenmin gepaard gaan

aan brosheid; een bepaalde graad van taaiheid is gewenst.

l. Opdiktheid

Deze grootte geeft aan de dikte van het papier bij een gewicht van 100 g per m² en is dus een maat voor het schijnbare soortelijk gewicht of de volumineusheid van het karton.

Voor passepartouts is een zekere dikte gewenst, zowel om esthetische redenen als om de tekeningen enz. bij het opbergen te beschermen tegen aanraking met daarop liggende kartons. Ten einde het gewicht der kartons toch beperkt te houden, kan men deze een bepaalde opdiktheid geven.

Gevaren die tijdens het gebruik kunnen optreden

Het is niet alleen van belang vast te stellen aan welke eisen het opzetkarton bij aankoop moet voldoen, doch er dient ook aandacht besteed te worden aan de omstandigheden, die tijdens het gebruik, zoals de expositie, het bewaren en het bekijken kunnen heersen.

De gevaren, die hierbij kunnen optreden, gelden voor de gemonteerde tekeningen en prenten in dezelfde mate als voor het afzonderlijke opzetkarton. Er mag dus geen onderscheid gemaakt worden tussen het nog niet verwerkte karton en de losse tekening, daar deze beide in dezelfde mate door de uiterlijke omstandigheden ongunstig beïnvloed kunnen worden. Als voorname gevaren dienen vermeld te worden het ontwikkelen van micro-organismen, zoals schimmels en bacteriën, het verkleuren, het achteruitgaan der sterkte en het kromtrekken.

Door middel van controle der relatieve luchtvochtigheid en temperatuur der lucht, de zuiverheid daarvan en de hoeveelheid licht, die op het karton en de tekening valt, kan zeer veel schade voorkomen worden.

Wanneer de lucht waarin het karton en de tekeningen zich bevinden een relatieve vochtigheid heeft welke niet boven een bepaalde waarde uitkomt, is het praktisch uitgesloten dat zich op of in het papier en karton micro-organismen kunnen ontwikkelen. Tevens wordt voorkomen dat door een te vochtige omgeving het gebruikte plakmiddel, indien dit watergevoelig is, week zal worden en zijn plakkracht verliezen.

Wanneer dan bovendien de schommelingen in het relatieve vochtgehalte der lucht gedurende de verschillende seizoenen zo gering mogelijk worden gehouden, kan ook het „werken” van het karton, met alle schadelijke gevolgen van kromtrekken en eventueel stuktrekken van de opgeplakte tekening of prent voorkomen worden.

Het is daarom gewenst de relatieve vochtigheid der omringende lucht niet gedurende lange tijd boven een percentage van 70 % te laten uitkomen en bij voorkeur niet te doen dalen beneden een waarde van 45 à 50 %.

De verontreiniging van de lucht o.a. met zure dampen is een gevaar dat rechtstreeks in verband staat met de hedendaagse levensgewoonten, waarbij de verwarming in de huizen, de fabrieken en op de schepen wordt verkregen door verbranden van kolen of mine-

rale olie. Beide brandstoffen bevatten zwavel, die bij verbranding overgaat in zwaveldioxyde en in die vorm in de rookgassen aanwezig is. In vochtige lucht of op vochtige plaatsen verbindt het zich met water tot zwaveligzuur, dat in staat is cellulose aan te tasten waardoor het papier en karton o.a. in sterke belangrijk achteruitgaat. Ook andere zuren, b.v. salpeterzuur en zoutzuur die even schadelijk voor het papier zijn, kunnen in de lucht voorkomen, doch de aanwezigheid hiervan is meer een gevolg van plaatselijke omstandigheden, b.v. wanneer het museum in de nabijheid van een chemisch bedrijf is gelegen, waar deze dampen vrij kunnen komen.

Het is van groot belang het papier tegen deze schadelijke invloed te beschermen, hetgeen het meest afdoend kan plaatsvinden wanneer de lucht in de bewaar- en expositieruimte vooraf door middel van een doorvoeren door een alkalische wasvloeistof van zuren ontdaan wordt.

Bij het verkleuren van papier dient onderscheid gemaakt te worden tussen papier en karton, waarin niet of wel houtslipdeeltjes of ongebleekte vezels aanwezig zijn. Bij aanwezigheid van een van beide zullen de lignine en lignineresten onder invloed van het licht donker verkleuren en deze tint aan het papier meedelen. Het bekende verschijnsel van de vergeling van krantenpapier, dat enige tijd aan het zonlicht is blootgesteld, is hiervan een duidelijk voorbeeld.

De cellulose zelf kan echter ook op de duur in geringere mate onder invloed van het licht een gele tint aannemen; in hoeverre deze verkleuring optreedt hangt samen met de graad van zuiverheid van de oorspronkelijke papiervezels, met de bijbestanddelen, welke naast cellulose in sommige gebleekte vezels nog kunnen voorkomen en met de aanwezigheid van hulpstoffen zoals hars. Het is om deze reden, dat geadviseerd moet worden tot het gebruik van zuivere, gebleekte lompjes of gebleekte naaldhoutvezels en dat b.v. gebleekte stocelstofvezels vermeden moeten worden.

Onderzoek en keuring van het karton

Wanneer men na wil gaan of een bepaald karton de gewenste eigenschappen bezit en aan de genoemde uiteenlopende eisen voldoet, zal men het moeten onderwerpen aan een keuring, die niet alleen een indruk moet geven over de actuele toestand van het karton, maar ook de mogelijkheid moet bieden om iets over het gedrag op de lange duur te weten te komen. Voor dit laatste doel dient het karton te worden onderworpen aan proeven, die een aanwijzing voor dit toekomstige gedrag kunnen geven, waartoe o.a. een versnelde verouderingsproef gerekend moet worden. Daarnaast zijn echter ook eenvoudige metingen gewenst, ten einde de toestand op het moment van aanschaf te kunnen vastleggen en te toetsen aan vooraf opgestelde normen. De voornaamste keuringsmethoden, die voor de toekomst waardevolle aanwijzingen kunnen geven, worden hieronder omschreven.

Momenteel beschikt men nog niet over voldoende ervaring om thans definitieve normen te kunnen op-

stellen, waaraan een goed karton zal moeten voldoen en die door de praktijkuitkomsten zijn bevestigd. Het is daarom noodzakelijk meer praktijkgegevens te verzamelen, ten einde de voorgestelde normen waaraan bij aanschaf van een partij voldaan moet worden, te kunnen toetsen.

In kol. 273 en 274 is ter oriëntering het onderzoek weergegeven van een tweetal opzetkartons, waarmee reeds enige ervaring is opgedaan, ten einde een indruk te geven van de resultaten die van goed karton verwacht mogen worden.

a. Beoordeling op het oog

Door de beoordeling op het oog wil men nagaan of het oppervlak egaal van kleur is, niet spiegelend, vrij van smetten, vlekken en dergelijke, terwijl eveneens over de de graad van ondoorschijnendheid een indruk kan worden verkregen. Het is mogelijk enige dezer waarnemingen door meting in cijfers uit te drukken, zoals de glans van het oppervlak en de ondoorschijnendheid. Hoogstwaarschijnlijk zal echter in de praktijk met een visuele, dus subjectieve, beoordeling kunnen worden volstaan.

b. Kleur

De witheid en de kleur van het karton kunnen met behulp van een spectrofotometer of een dergelijk instrument worden bepaald en in een cijfer uitgedrukt. Een desbetreffende werkwijze is vastgelegd in een publicatie van dr. H. J. Selling en L. F. C. Friele, getiteld: „De witheid van papier”. (Zie literatuuroppgave).

c. Beoordeling van de beschrijfbaarheid en de radeerbaarheid

De beoordeling van de beschrijfbaarheid kan gedeeltelijk uitgevoerd worden volgens het Nederlandse Normblad N 930, waarbij nagegaan wordt bij welke dikte van lijn, die volgens genormaliseerde omstandigheden is aangebracht, zichtbare uitvloeiing plaatsvindt, en gedeeltelijk volgens het „Papierbesluit”.

De radeerbaarheid is nog niet in Nederland genormaliseerd en zou dus voorlopig het beste subjectief volgens het Papierbesluit of volgens een voorschrift van de Technical Association of the Pulp and Paper Industry U.S.A. (Tappi Standard T 478 sm) kunnen worden uitgevoerd. Hierbij wordt het papier onder standaardcondities met een ruw oppervlak geschuurd en wordt nagegaan in hoeverre het papier daarbij ruw wordt en de geradeerde plaats weer opnieuw kan worden beschreven.

d. Belichtingsproef

Bij deze proef wordt het papier blootgesteld aan een belichting met sterk ultraviolethoudend licht in een daartoe geschikt apparaat b.v. een fugitometer, gedurende een aantal uren, b.v. 50 of 100 uren. Door vergelijking met delen van hetzelfde papier, welke niet aan het licht zijn geëxposeerd, doch wel aan dezelfde temperatuur en relatieve vochtigheid der omgeving zijn blootgesteld, wordt nagegaan in welke mate een verkleuring is opgetreden. Deze verkleuring zal o.a. verband houden met de aard van de vezels en hun

voorbewerking, zoals de bleiking, terwijl een eventueel aanwezig optisch bleekmiddel op deze wijze wordt geëlimineerd. Laatstgenoemde stoffen maken namelijk het papier wel bij eerste aanblik qua witheid aantrekkelijk, doch de geringe houdbaarheid dezer chemische verbindingen is de oorzaak dat ze vrij snel hun werking verliezen, waardoor de oorspronkelijke kleur van de celstof weer naar voren zal komen. Zo is het mogelijk een celstof, welke reeds van de aanvang af een lichte verkleuring naar geel vertoont, dus een lichtgele tint aan het papier zal geven, welke verkleuring in de loop der tijd soms sterk kan toenemen, met een optisch bleekmiddel tijdelijk een aantrekkelijk aanzien te geven. Wanneer echter na zekere tijd dit middel zijn activiteit verloren heeft, komt de kleur van de papiervezels zelf naar voren, hetgeen tot een grote teleurstelling kan leiden.

e. Verouderingsproef

Hierbij wordt het karton gedurende 72 uur bij 100° C in het donker bewaard en een bepaalde eigenschap voor en na deze expositie bepaald. Wanneer papier aan deze proef wordt onderworpen, is gebleken dat de verandering van de viscositeit in koperoxydammoniak en de verandering van het vouwgetal, zoals dat met het toestel volgens Schopper of volgens Köhler-Molin wordt gevonden, directe aanwijzingen geven van de achteruitgang die als gevolg van deze verouderingsproef is opgetreden. Op deze wijze kan voor papier direct een onderscheid worden gemaakt tussen zeer duurzaam en weinig duurzaam materiaal. Voor het karton is de bepaling van het vouwgetal niet goed mogelijk; vermoedelijk zal een verandering van b.v. de inscheursterkte voor dit geval hiervoor in de plaats kunnen treden. Daarnaast zal een eventuele verandering van de kleur waargenomen en bepaald dienen te worden.

De eventuele aanwezigheid van zure bestanddelen in het papier of andere stoffen die schadelijk zijn voor de houdbaarheid daarvan, wordt met deze proef achterhaald. Ook de aanwezigheid van optische bleekmiddelen zal zich hier manifesteren, daar deze onbestendige verbindingen door de proefomstandigheden belangrijk aangetast zullen worden.

f. Microbiologische proef (heschimmelproef)

Bij deze proef wordt het papier gedurende 6 weken bewaard in lucht van 30° C en een relatieve vochtigheid van 90 %. Nagegaan wordt dan in welke mate microbiologische aantasting heeft plaatsgevonden, veroorzaakt door micro-organismen, die in het inwendige van het papier dan wel aan het oppervlak aanwezig waren.

Als gevolg van de toegepaste hoge relatieve luchtvochtigheid zal het papier of karton een hoger vochtgehalte aannemen dan het onder normale omstandigheden heeft, daar het zich gewoonlijk bevindt in lucht met een relatieve vochtigheid van 50-65 % en daarmee in evenwicht is. Het is juist deze verhoging van

het vochtgehalte van het papier tot boven een waarde van circa 12 %, welke de ontwikkeling van micro-organismen belangrijk bevordert.

Wanneer in het papier voedingsmiddelen voor micro-organismen zoals koolhydraten of eiwitten, aanwezig zijn in de vorm van zetmeel of caseïne en dierlijke lijn, zal onder invloed van de verhoogde temperatuur en het hoge vochtgehalte van het papier tijdens de proef een ontwikkeling van micro-organismen sterk worden bevorderd, wat dan door kolonievorming zichtbaar wordt. Deze microbiologische proef geeft bij gunstig resultaat zekerheid dat het onderzochte papier tijdelijk ongunstige omstandigheden kan verdragen.

Behalve over de mogelijkheid van microbiologische aantasting kan tijdens deze proef ook een indruk verkregen worden over het loslaten van een eventueel toegepast kleefmiddel, waarmee de lagen op elkaar zijn geplakt.

g. Beoordeling der sterkte

Voor de beoordeling van de sterkte van het karton is het aan te bevelen, enkele eigenschappen zoals inscheursterkte en stijfheid te bepalen op de daarvoor vastgestelde wijze. Daar deze voor beide bepalingen nog niet in een Nederlands normblad is vastgelegd, zal voorlopig voor de eerste eigenschap het V.I.-voorschrift moeten worden gevolgd, terwijl voor de stijfheid het Tappi-voorschrift T 451 m zal kunnen dienen.

Wanneer de leverancier of fabrikant vooraf na wil gaan of een karton aan de te stellen eisen zal voldoen, zal het van belang zijn bepaalde controleproeven uit te voeren en bij de keuze van zijn grond- en hulpstoffen met de hieronder opgesomde eisen rekening te houden.

Deze eisen, welke de musca bij bestellingen aan de leverancier kunnen stellen, worden daartoe in kol. 276 vermeld.

Resultaten van een onderzoek van opzetkarton

Ten einde een indruk te krijgen van het verband tussen de ervaring, die in de praktijk met opzetkartons is opgedaan en het gedrag tijdens een laboratoriumonderzoek, zijn hieronder de resultaten weergegeven van de keuring van een tweetal kartons, die in de laatste jaren speciaal voor Nederlandse musea waren vervaardigd. Volgens de ervaring der gebruikers kunnen deze kartons als „goed” worden aangemerkt.

Deze uitkomsten geven derhalve een indruk van de waarden, die kunnen worden gevonden wanneer een volgens subjectieve beoordeling als „goed” aangeduid karton bij aanschaffing wordt onderzocht.

De praktijkervaring met de onderzochte kartons strekt zich thans over enige jaren uit, en op grond van het persoonlijke inzicht van de ontvangers wordt verondersteld, dat deze partijen ook verder zullen voldoen.

Bijgaande tabel geeft de verkregen resultaten weer; hierin zijn de monsters korthedshalve als A en B aangemerkt.

Onderzoek van een tweetal monsters opzetkarton

Onderzochte grootheid	A	B
Vezelsamenstelling	gebleekte naaldhoutcelstof overwegend sulfiet-, daar- naast weinig sulfaatcelstof	gebleekte katoenen lommen
<i>a. Verouderingsproeven</i> (72 uur 100° C)		
1. V.I.-witheid (fotovolt) vóór verouderen	65 %	70 %
idem na 72 uur 100° C	43 %	54 %
achteruitgang der witheid	22 eenheden	16 eenheden
2. inscheursterkte kg, vóór verouderen	M-richting 39	58
	Dw-richting 26	49
inscheursterkte kg, ná verouderen	M-richting 37	58
	Dw-richting 28	52
achteruitgang	M-richting —2 eenheden of —5 %	0
	Dw-richting +2 eenheden of +8 %	+3 eenheden of +6 %
<i>b. Beschimmelproef</i>		
3. beschimmeling na 6 weken blootstellen aan 30° C en 90 % rel. luchtvochtigheid	zeer gering	iets minder resistent dan A
<i>c. Belichtingsproef in Sugitometer</i>		
4. lichtechtheid na 50 uur belichten (60-70 % rel. vocht. en 40-45° C)	monster is nauwelijks iets lichter geworden, met fotovolt niet meetbaar	monster is nauwelijks iets lichter geworden, met fotovolt niet meetbaar
<i>d. Phys. mechanisch onderzoek</i>		
5. basisgewicht g/m ²	405	846
6. dikte in mm	0,43	1,13
opdikkendheid in mm	0,11	0,13
7. stijfheid (knikproef) in kg	M-richting 5,1	31,8
	Dw-richting 7,4	41,7
8. radeerbaarheid (met de hand beoordeeld)	het schrift vloeit na raderen wel enigszins, doch weinig uit	het schrift vloeit na raderen wel enigszins doch weinig uit
9. beschrijfbaarheid (met de hand beschreven)	goed	goed
<i>e. Chemische analyses</i>		
pH waterig extract	5,3	7,1
zetmeel in karton	afwezig	aanwezig
zetmeel in plaklaag	aanwezig	afwezig
caseïne of dierlijke lijm	afwezig	afwezig

Uit deze resultaten kan het volgende worden op-
gemaakt.

1. Het feit dat de inscheursterkte na de verouderingsproef voor de machinerichting zowel als de dwarsrichting praktisch niet veranderd is, doet vermoeden dat een achteruitgang in sterkte pas na zeer lange tijd zal optreden. Een nauwkeurige maat voor de tijd bij kamertemperatuur, die overeen zou komen met de proefomstandigheden van 72 uur bij een temperatuur van 100° C, wat betreft de gebruikelijke sterkte-eigenschappen is niet bekend, doch onze desbetreffende onderzoekingen maken het waarschijnlijk dat deze op meer dan 50 jaren mag worden gesteld.

2. De verandering der witheid als gevolg van de verouderingsproef is in beide gevallen vrij groot. Waar vóór verouderen door de monsters A en B respectievelijk 65 en 70 % van de opvallende hoeveelheid licht wordt gereflecteerd, zodat dus B iets witter is dan A, is dit ná verouderen voor 43 respectievelijk 54 % het geval. Bovendien is de relatieve achteruitgang voor

monster A die $\frac{65 - 43}{65} \times 100$ of 34% bedraagt,

groter dan die voor B welke $\frac{70 - 54}{70} \times 100$ of 23 %

bedraagt. Dit betekent dat monster B langzamer zijn witheid zal verliezen dan monster A, hoewel beide na de verouderingsproef opvallend geel waren geworden.

Ter vergelijking werd ook de witheid van een crèmekleurig monster bepaald. Deze bedroeg voor verouderen 43 % en er na 39 %. De relatieve achteruitgang is hier dus slechts $\frac{43 - 39}{43} \times 100$ of 9 %. De aanvangswitheid (43 %) is echter laag, als gevolg van het feit dat op het oog beoordeeld het karton crème gekleurd was.

3. De microbiologische test toont aan dat A iets meer resistent is tegen beschimmelen dan B. Toch is in beide gevallen de beschimmeling na 6 weken bij 30° C en 90 % relatieve vochtigheid zeer gering, zodat voor beide kartonsoorten zal gelden, dat beschimmeling alleen onder extreem vochtige omstandigheden zal optreden.

4. Uit de belichtingsproef moet opgemaakt worden, dat kleurverandering als gevolg van sterke belichting

van het kartonoppervlak hoogstens tot een geringe bleking, dus witter worden, zal leiden.

5. Het monster B is iets meer opdikkend dan het monster A; de absolute waarde is voor beide monsters echter niet groot, beide behoren tot de niet-opdikkende soorten.

6. De stijfheid van het monster B is opvallend groter dan van het monster A. Hoewel het monster B het dubbele basisgewicht heeft van het monster A, is dit niet de enige oorzaak van deze grotere stijfheid. Daar monster B ook iets opdikker is dan monster A, zou verwacht mogen worden dat B minder stijf zou zijn dan A, hetgeen niet het geval is. De aard van de grondstof (katoenen lommen tegenover sulfietcelstof) en de fabricage zullen hier voor een groot deel verantwoordelijk voor zijn.

7. Radeerbaarheid en beschrijfbaarheid voldoen aan redelijke eisen.

8. De chemische analyse van het karton toont ons de afwezigheid van eiwitten, doch de aanwezigheid van zetmeel. In A is zetmeel alleen in de lijmlaag, waarmee de twee kartonhelften op elkaar zijn geplakt, aanwezig terwijl B tijdens de fabricage van een zekere hoeveelheid zetmeel is voorzien. De lijm waarmee het karton B is beplakt bevat geen zetmeel. Waar de aanwezigheid van zetmeel een gunstige factor is voor de ontwikkeling van *micro-organismen*, zou dus worden verwacht dat A meer resistent is tegen schimmelen dan B. In punt 3 is de schimmelresistentie reeds behandeld; daarbij is opgemerkt, dat A inderdaad iets meer resistent is dan B.

De pH van het waterige extract van A is lager dan van de blanco (pH = 6,5) en deze is weer lager dan die van B. Het is mogelijk dat de hoge pH van B veroorzaakt wordt door de aanwezigheid van zwak alkalisch reagerende vulstoffen in het monster.

Resumerend hebben deze onderzoekingen de volgende resultaten opgeleverd:

- a. Van beide onderzochte kartonsoorten zijn de radeerbaarheid en beschrijfbaarheid goed.
- b. Een achteruitgang van de sterkte zal in beide kartons pas na onbepaalde, doch zeer lange bewaartijd optreden.
- c. Het monster B is iets witter en wordt bij verouderen minder snel geel dan monster A. Bij sterke belichting zal in beide kartons ten hoogste een geringe opleking optreden.
- d. In beide kartons zal pas schimmelwoeking optreden, wanneer deze langdurig aan extreem ongunstige omstandigheden, zoals hoge relatieve luchtvochtigheid tezamen met hoge temperaturen b.v. 90 % relatieve vochtigheid en 25° C of hoger zijn blootgesteld.
- e. Monster B, dat uit lommen is vervaardigd, is meer opdikkend en stijver dan monster A, dat uit naaldhoutcelstof is vervaardigd. Het monster B bevat in het karton verwerkt enig zetmeel en is als gevolg daarvan iets minder resistent tegen beschimmelen dan monster A.

Omschrijving der eisen waaraan goed opzetkarton moet voldoen

Hoewel voor sommige eisen nog geen scherpe grenswaarden kunnen worden opgegeven, waarvan een goed opzetkarton moet voldoen, kunnen toch reeds voorlopige normen worden opgesteld.

- a. Het karton moet vlak liggen, een gelijkmatig oppervlak en een egale kleur hebben. De ondoorschijnendheid moet zo groot mogelijk zijn.
- b. De beschrijfbaarheid van het karton moet ten minste aan één zijde voldoen aan de kwalificatie „goed” van het Papierbesluit.
- c. Het karton dient houtvrij te zijn en vervaardigd uit gebleekte celstof van goede kwaliteit. Hiervoor komen in aanmerking nieuwe lommen en naaldhout-sulfaatcelstof, die volgens het chlorietproces is gebleekt.
- d. Het karton moet een lichteheid bereiken van ten minste 5, gemeten met de fugitometer. Nieuwe lommen en gebleekte naaldhoutsulfaatcelstof van goede kwaliteit voldoen aan deze eis. Het gebruik van optische bleekmiddelen en dergelijke dient te worden vermeden.
- e. Bij de vervaardiging van het karton mogen geen zure bestanddelen zoals aluminiumsulfaat (aluin) worden gebruikt, terwijl ook oxydatiemiddelen (chloro-verbindingen, peroxyden) en hygroscopische stoffen in het karton afwezig moeten zijn. De pH van het waterig extract van dergelijke kartons moet tussen 6 en 7 liggen.
- f. Wanneer verwacht moet worden, dat het karton langdurig aan ongunstige omstandigheden van temperatuur en relatieve luchtvochtigheid (b.v. boven 25° C en 70 % relatieve vochtigheid) zal worden blootgesteld mogen geen koolhydraten zoals zetmeel, of eiwitten zoals caseïne of dierlijke lijm worden toegevoegd en evenmin mogen deze hulpstoffen op het oppervlak worden aangebracht. Het op elkaar plakken van twee of meer lagen dient dan niet met deze plakmiddelen, doch met voor water ongevoelige en voor *micro-organismen* onaantastbare stoffen, zoals synthetische plakmiddelen, te geschieden. Het gebruik van het plakmiddel waterglas, dat tegelijk een verstijving van het karton bevordert, dient te worden vermeden, daar dit de kleur en de duurzaamheid van het karton ongunstig beïnvloedt. Wanneer echter het karton slechts tijdelijk aan deze ongunstige omstandigheden zal worden blootgesteld, kan de aanwezigheid van zetmeel worden toegestaan.
- g. Het karton moet voldoende sterk, taai en stijf zijn om zijn vorm te kunnen behouden; het mag echter niet bros zijn.
- h. Het verdient aanbeveling een zo hoog mogelijk basisgewicht per laag aan te houden, b.v. 600 g/m², ten einde zo weinig mogelijk lagen op elkaar te behoeven te plakken. De opdikkendheid zal 0,11 tot 0,15 mm moeten bedragen.

Samenvatting

Het opzetkarton wordt in de musea voornamelijk

gebruikt voor het monteren van tekeningen, prenten en foto's, die daarna lange tijd bewaard of geëxposeerd moeten kunnen worden. De eisen dat de oorspronkelijke eigenschappen gedurende lange tijd gehandhaafd moeten blijven en dat het karton moeilijk aantastbaar moet zijn voor micro-organismen, maken het gewenst bij dit karton niet te volstaan met keuringen, die de actuele toestand bij aankoop weergeven. Aanbevolen wordt het karton daarnaast ook aan keuringen te onderwerpen, die een inzicht geven over het vermoedelijk gedrag van het karton tijdens langdurig bewaren. Als voorbeelden voor dergelijke proeven worden genoemd een versnelde verouderingsproef, een microbiologische proef (beschimmelproef) en een belichtingsproef.

Ter illustratie zijn de resultaten opgenomen van een uitvoerig onderzoek van een tweetal opzetkartons, die na enige jaren gebruik volgens subjectieve maatstaven als goed waren aangemerkt.

Er kan niet worden volstaan met het aanschaffen van karton, dat op het moment van aankoop aan de gestelde eisen voldoet, doch er dient ook te worden gelet op de omstandigheden waarin het karton al dan niet tezamen met de tekeningen of prenten bij het gebruik zal verkeren. Het vermijden van langdurig blootstellen aan ongunstige omstandigheden, zoals die van een hoog relatief vochtgehalte der lucht, vooral indien hierbij ook een hoge temperatuur voorkomt, een met zuurvormende gassen verontreinigde lucht of directe ultraviolette stralen bevattende belichting, kan veel schade voorkomen.

De papierfabrikant kan karton vervaardigen, dat aan de gestelde eisen voldoet, wanneer bij de keuze der grondstoffen en hulpstoffen de opgegeven aanwijzingen in acht worden genomen.

Conclusies

1. Het is gewenst het opzetkarton bij aankoop te onderwerpen aan keuringen welke de actuele toestand vastleggen en bovendien aan zulke die over het gedrag bij langdurig bewaren aanwijzingen kunnen geven.
2. Onder inachtneming van bepaalde aanwijzingen bij de fabricage is het mogelijk karton, dat aan hoge eisen voldoet, te vervaardigen.
3. Het is van belang ook aandacht te schenken aan de omstandigheden waarin het karton al dan niet tezamen met de tekeningen of prenten zal verkeren tijdens het bewaren, bekijken en exposeren.
4. Het is wenselijk de ervaring die in de praktijk wordt opgedaan met vooraf gekeurde kartons, nauwkeurig te registreren, ten einde de opgegeven normen te toetsen.

Literatuur

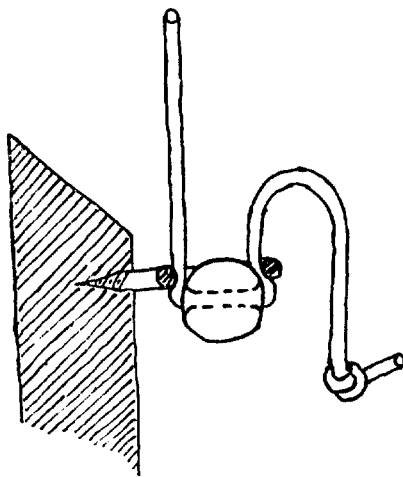
Papierbesluit 1922, opgenomen in de Warenwet. — *Nederlands Normblad N 930*: „Bepaling van de lijmning”. — W. J. Barrow: *Manuscripts and documents, their deteriorations and restoration*, University of Virginia, Charlottesville, 1955. — H. J. Selling en L. F. C. Fricke: „De witheid van papier”, *De Papierwereld*, 6 (1951), blz. 115-121. — A. H. H. van Royen en G. van Nederveen: „Quelques recherches sur la durabilité des pâtes cellulosiques”. *ATIP Bulletin* 4-5 (1955), blz. 160-166. — H. J. Plenderleith: *The conservation of antiquities and works of art*, Oxford University Press, London, 1956. — „Re-opening of six more rooms at the National Gallery”, *Heating & Ventilating Engr. & J. Air Conditioning*, 33, no. 349 (juli 1956), blz. 18-19.

METHODE VAN OPHANGEN VAN SCHILDERIEN IN HET CENTRAAL NOORD-BRABANTS MUSEUM TE 'S-HERTOGENBOSCH

Aanleiding tot het zoeken van deze methode was de onaangename ondervinding, opgedaan met het ophangen aan ijzerdraad of draadkabel, omdat deze bij de behandeling aanleiding geven tot beschadigingen en verwondingen.

Ook de toepassing van koord of plastic snoer zonder meer geeft veel oponthoud, vooral wanneer schilderijen aan twee snoeren moeten worden gehangen. Plastic snoer heeft bovendien de onaangename eigenschap te gaan glijden in de knoop.

De methode bestaat daarin, dat plastic draad of koord door een rond oog wordt gestoken, vervolgens een kraal er aan wordt geregen, die enigszins groter is dan dit oog, de draad opnieuw door het oog wordt getrokken en afgesloten met een knoop. Door een lichte trek aan het losse einde klemt de kraal de draad in het

ronde oog vast, de hoogte kan dus gevarieerd

worden door eenvoudig verschuiven van de kraal. De goede hoogte is het gemakkelijkst in te stellen, wanneer men het schilderij even iets te hoog hangt. Door het lossen van het einde van het snoer schuift het koord dan door de kogel en door een lichte trek aan dit eind wordt het schilderij gefixeerd, zodra het de juiste stand heeft bereikt. Voorwaarde voor deze bevestiging is, dat het oog goed rond is gebogen.

Ik pas deze bevestiging toe zowel met S-haken als bij gewone schroefogen.

Bij voorwerpen, die herhaaldelijk moeten worden opgehangen en afgenomen, gebruik ik

schroefogen en laat bij de opberging het snoer aan het voorwerp vast zitten, rol het op en leg er een elastiekje omheen.

Als kralen gebruik ik houten kralen, zoals die in speelgoedwinkels te koop zijn. Ook glazen kralen zijn bruikbaar; voorwaarde is echter, dat de rand van de boring niet scherp is, daar plastic draad zeer gevoelig is voor druk op een scherpe kant.

Voor het springen van de kraal bestaat geen gevaar, daar deze bij de trek tegen het oog slechts op druk wordt belast.

IR. H. DAMERAU

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

- *A. G. Huis* (Paulus Buyslaan 1). Jan Boon
-16 dec.

Reproducties naar Perzische miniaturen
17 dec.-10 jan.

- *'t Oude Wevershuys* (Muurhuizen 227-229).
Jo Jansen -30 dec.

- *Stedelijk Museum*. Karl Schmidt Rottluff
(eigen collectie) -18 dec.

De Grafische -22 dec.
G. H. Breitner. Het portret van de stad
Amsterdam 23 dec.-2 febr.

- *De Verfhoek* (Ferd. Bolstraat 95). Harry
Gersteling -21 dec.

- *Tropenmuseum*. Arts en medicijnman
-voorjaar '58

- *Zoölogisch Museum*. Broedzorg mei '58

AMSTERDAM

- *Stedelijk Museum*. Tinus van Doorn -21 jan.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Kees Verwey. Schilde-
rijen en aquarellen -6 jan.

Prijsvraagtentoonstelling „Kent u Arnhem”
-16 jan.

De best verzorgde boeken van 1956 -9 jan.
Internationale fototentoonstelling: fotografie
als uitdrukkingmiddel 21 dec.-3 febr.

- *De Populier* (Gele Rijdersplein). Jan K.
Michels -24 dec.

Start VI 8-30 jan.
Noor van Lamsweerde -6 jan.

BREDA

- *De Beyerd* (Boschstraat 22). Jan Toorop
-16 dec.

DELFT

- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. Dirc
Bouts 22 dec.-15 febr.

DEVENTER

- *De drie Haringen*. Werken door Bakker
Korff (in de stijkkamers) 21 dec.-6 jan.

- *Museum De Waag*. Oud-Deventer (prent-
briefkaarten) 21 dec.-6 jan.

DORDRECHT

- *Museum Mr. Simon van Gijn*. Spotprenten
op Napoleon. De Corsicaanse duivel -1 jan.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Robert De-
launy -11 jan.
Bissière -26 jan.

ENSCHIEDE

- *Natuurhistorisch Museum*. Tropenshow
19 dec.-13 jan.

- *Rijksmuseum Twentbe*. De Romantische
School -6 jan.

GOUDA

- *Museum Het Catharina Gasthuis*. De Re-
naissance van de Nederlandse Boekdrukkunst
1890 tot heden -16 dec.

Werken van moderne Limburgse kunstenaars
22 dec.-22 jan.

'S-GRAVENHAGE

- *Beneluxhuis* (Nassauplein 38). Antwerpse Kunstenaars -19 dec.
- *Gemeentemuseum*. J. Nanninga 18 dec.-eind jan.
Duitse tekeningen en prenten (eigen verzameling) 18 dec.-eind jan.
Surinomo en spookprenten 18 dec.-eind jan.
- *Pulchri Studio* (Lange Voorhout 15). Verkooptentoonstelling van werk van leden 22 dec.-11 jan.
- *Museum voor het Onderwijs*. Glas en kristallen -zomer '58
Op bezoek bij P.T.T. -zomer '58
Elektrische tentoonstelling -31 dec.
- *Kunstzalen Bennowitz* (Noordeinde 48). Honderd gulden tentoonstelling -1 jan.
- *Kunstzaal Plaats* (Plaats 21). Kunstnijverheid voor huis en kleding. Werkd. 10-17; ma. 13-17.30 -29 dec.
- *Zingende Zolder* (Mallemlen 55|61). Christa van Santen -21 dec.

HAARLEM

- *Bisschoppelijk Museum*. Een keuze uit de tentoonstelling Kunstnaaldwerk 21 dec.-13 jan.
- *Museum Het Huis van Looy* (Kleine Houtweg 103). Genootschap Kunst zij ons doel -6 jan.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Centraal Noordbrabants Museum*. Stad en Landschap in de Nederlandse 17de eeuwse schilderkunst 18 dec.-13 jan.
- *Planologische Dienst*. 7 Brabantse schilders -1 febr.

LAREN

- *Singer Memorial Foundation*. 18de eeuwse charme -26 jan.

LEIDEN

- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Van Gogh -16 dec.
Haagse Aquarellisten -16 dec.
Rembrandtprijs, eretentoonstelling Coba Ritsema 20 dec.-27 jan.

Prentenkabinet der Rijksuniversiteit. Diplomaten, foto's 1928-'38. Werkd., 14-17.
-14 dec.-18 jan.

- *Rijksmuseum v. Volkenkunde*. Volk van Suriname -1 maart

ROERMOND

- *Gemeentelijk Museum „Hendrik Luyten-Dr. Cuypersmuseum*. Fototentoonstelling Charles Leirens -2 jan.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Constant Permeke. Schilderijen, tekeningen en beeldhouwerken 24 dec.-10 febr.
Oude kant uit het Herzog Anton Ulrich Museum te Braunschweig 24 dec.-10 febr.
Houtsmeden uit eigen bezit 24 dec.-10 febr.
- *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Brazilië -eind mrt.
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Tibet -1 jan.
Afrika danst -juli '58
Schimmenspel -juli '58
De middelen van bestaan van Nieuw-Guinea -juli '58
- *De Pijp* (Gaffelstraat 90a). Krijn van Dijke -18 dec.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Vincent van Gogh (uit de verzameling Ir. V. W. van Gogh) 20 dec.-28 jan.

TILBURG

- *Paleis-Raadhuis*. Jef Dieren. Werkd. 14.30-17.30; zo. 15-18 -16 dec.

UTRECHT

- *Universiteitsmuseum*. Horst-Wenckebach en J. W. Rädecker -20 dec.

WEERT

- *Ursulazaal*. Start VI. -19 dec.

DE MUSEUMDAG

MEDEDELING OVER DE EERSTE MUSEUMDAG IN 1958. TEVENS LONDON CONFERENCE VAN THE MUSEUMS ASSOCIATION

De eerste museumdag in 1958 zal op maandag 7 juli omstreeks 11 uur te Hoek van Holland aanvangen in de eerste klasse eetsalon van de dagboot naar Harwich.

De reiskosten voor het bezoek aan London zullen minimaal *f* 75,20 retour Hoek van Holland-London (Liverpool street) bedragen. De verblijfkosten in een der „university hostels” bedragen 22/- per dag, alles inbegrepen behalve de lunch. Deze gereduceerde prijzen gelden ook voor introducées.

Het is thans noodzakelijk dat men zich vóór 1 januari althans voorlopig aanmeldt voor deelname, anders is het mogelijk dat men niet meer voor alle faciliteiten in aanmerking zou kunnen komen.

Voor onze leden stelt het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen een beperkte subsidie ter beschikking, om daarmee hen, die niet op andere wijze kunnen déclareren, tegemoet te komen. Geargumenteerde aanvragen hiervoor moeten zo spoedig mogelijk aan het secretariaat van De Museumdag, Raamsteeg 2, Leiden worden toegezonden.

Tot het programma van deze „London Conference” behoort o.m. een receptie door de Lord Mayor in „the Guildhall”, een banquet, aangeboden door de London County Council in „the Iveagh Bequest”, Kenwood, een boottocht naar Greenwich en het National Maritime Museum en het „annual dinner” in „Goldsmiths’ Hall”.

VACATURE

UTRECHT

Bij het Centraal Museum der gemeente Utrecht kan worden geplaatst een: *a.* conservator of *b.* assistent-conservator.

Salarisgrenzen voor *a.* *f* 5.775,90—*f* 7.795,80 en voor *b.* *f* 4.869,22—*f* 6.749,75 per jaar, met inbegrip van de 6 % verhoging en 5,6 % A.O.W., huurcompensatie echter niet inbegrepen. Aanstelling boven het minimum is mogelijk, doch afhankelijk van bekwaamheid en ervaring.

Slechts hetzij doctorandi kunstgeschiedenis met bijvak geschiedenis, hetzij doctorandi geschiedenis met bijvak kunstgeschiedenis komen in aanmerking.

Naast kennis der kunsthistorie en geschiedenis (resp. cultuurgeschiedenis) strekken beheersing der moderne talen, publicaties en museumervaring tot aanbeveling.

Eigenhandig geschreven sollicitatiebrieven vóór 20 december 1957 te zenden aan de directrice van het Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht.

REGISTER BULLETIN EN NIEUWSBULLETIN 6DE SERIE 10 (1957)

- Aa, O. L. van der *176
 Aagtekerke, Herv. kerk *115
 Aalden, dorpsaanleg 145, 155, 156
 Aalsmeer, Herv. kerk 81, 87, 88
 Aalsum, muntvondst *29
 Aalten *254/*255
 Aardenburg *54
 St. Bavo *7/*8, *60
 Gem. Archief *7/*8
 Romeinse resten *216
 Abbenbroek
 Herv. kerk 81, 87
 muntvondst *30
 Acker Stratingh, dr. G. 172
 Acquoy, Herv. kerk *217
 Acquoy, J. 174
 Aduard, abdij 182
 Aelbrecht Aelbrechtszn 18
 Aernt 15
 Afferden, kerktoren *114, *262/*263
 Agnietenbergse verluchtkunst 21/42
 Aken
 Elisenbrunnen 96
 Munsterkerk 245
 Akersloot, kasteelfundering *109, *131, *184
 Alberda, U.E. 189
 Albertus, aartshertog 44, 44, 46
 Albrecht van Beieren 12, 13, 14, 19
 Aldgrim 171
 Allaertshuizen, uithof 249, 250
 Almelo
 bodemonderzoek *107
 Herv. kerk *244
 Alphen (N. Br.), streekmuseum 254
 Altling, familie 189
 Ameland
 Jelmerastate *69
 Monnikhuis *91/*92
 Amelander kamer *67/*70
 Amelander meubels *69/*70
 Amersfoort
 St. Joriskerk 68
 Monumentenzorg 238
 Museum Flehite *85/*86
 St. Rochuskapel *113
 Randenbroek *231
 Ameshoff, P. J. 159
 Amstenrade, kasteel 97
 Amsterdam
 Amstel 51 *137
 Amstel 180 *26
 Antiquariaat Menno Hertzberger (handschriften) 25, 28, 38, 39
 Barndesteeg 2 *113
 Begijnhof 34 *217
 Beulingstraat 25 *113
 Brouwersgracht 188/194; 196 *15, *218
 Brouwersgracht 218 *26
 Droogbak 10 *114
 Falckstraat 1 *100
 Geldersekade 14 *137
 Geldersekade 107 *114
 Haarlemmerdijk 147 *137, *261
 Haarlemmerstraat 44 *26
 Haarlemmerstraat 75 *26, *213
 Herengracht 156 *219
 Herengracht 281 *114, *213
 Herengracht 367 *4, *137, *138
 Joods Historisch Museum *61/*64, *64
 Keizersgracht 456 *261
 Keizersgracht 672 *27, *138
 Keizersgracht 699 *138, *261
 Kloveniersburgwal 62 *138
 Koninklijk Instituut voor de Tropen *87/*88
 Korte Prinsengracht 16 *15, *232
 Kromme Waal 20 *4, *138
 Langestraat 76 *27
 Lange Leidsedwardsstraat 131 *100, *219
 Lutherse Weeshuis, zie Haarlemmerstraat 75
 Monumentenzorg, gemeentelijk bureau 238
 Museum Fodor (tent. Amsterdam Theaterstad) 217/222
 Museum Willet Holthuysen (tent. Agnietenbergse verluchtkunst) 21/40
 Nieuwe Amstelstraat 2/4 *139, *261
 Oude Kerk 81, 87, 88
 Oude Kerkplein 50 *261
 Oude Mannen- en Vrouwenhuis zie Amstel 51
 Oude Schans 61/63 *100, *261
 O.Z. Achterburgwal 144 *27, *139
 O.Z. Voorburgwal 12 *232, *261
 O.Z. Voorburgwal 45 *27
 O.Z. Voorburgwal 246 *139
 O.Z. Voorburgwal 316 *27
 Palmgracht 28/38 zie Rapenhofje
 Prinsengracht 4 *27
 Prinsengracht 678 *4, *262
 Prinsengracht 1045/1047 a *114
 Prins Hendrikkade 155 *232
 Rapenhofje *261
 Reestraat 2/4 *262

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Rijksmuseum 117
 Spinolareliëfs 44
 Rijksprentenkabinet 174, 177, 177/178, 178,
 179/180, 181, 185/186, 187, 190
 Schutterij 213
 Singel 398 *100, *139
 Spuistraat 78 *100, *232
 Spuistraat 233 *232
 Staatstraat 5 *139, *262
 Stadsschouwburg 217, 219
 Waag *62
 Westerkerk 88
 Zandhoek 7 *232
 Zeedijk 21 *27
 Zeedijk 93 *60, *139
 Zuiderkerk 88
- Den Andel, zeedijk *105
 Anderen, dorpsaanleg 144
 Anderson, Aron 47
 Andries Jans zn 17
 Angus-Butter-Worth, L. M. (rec.) 123
- Anloo
 oude nederzetting *253
 havezathe Vennebroek 189
 dorpsaanleg 133, 151
 spijker 171
- Annen, dorpsaanleg 148, 152
 Annus 49
 Ansen, havezathe 175, 176, 177, 177/178
 Ansen, Hadewich van 176
 Anthonis Jans zone 15
- Antiquariaat
 Feer Lader, van der 31
 Menno Hertzberger 25, 28, 38, 39
 Meyer Elte 21, 26, 29, 36, 39
- Antwerpen 18, 41, 42, 43, 44
 coll. Frans Claes (handschrift) 39
 Museum Plantijn-Moretus (getijdenboek) 36
 Ruusbroec-Genootschap (handschrift) 39
 tent. Scaldis 125
- Apeldoorn, het Loo 105
- Appingedam, Gewestelijk Historisch Museum
 *125
- Arlo 171
- Arnhem
 de Altmeynte 202
 St. Anthonisgasthuis 198
 bodemonderzoek *108, *183, *213, *226, *255
 St. Catharinagasthuis 198
 St. Eusebiuskerk 210
 Gemeentemuseum 205, *61/*62, *117/*120,
 *120
 Kerkstraat 19 210, *3
- Nederlands Openluchtmuseum 167, 255, 268,
 268, 269, 270
 Velzerpoort (grachten) *183
 Waag *226
- Arras, Niccolò zie Nicolaas Mostaert
- Asselt, Folkloristisch Museum 255, 256
- Assen
 havezathe Vredeveld 176, 190, 191
 klooster 171
 Provinciaal Museum 167, 168, 169, 170, 172,
 173, 177, 178, 180, 181, 182, 183, 187,
 190, 191
 Provinciale Planologische Dienst 148
 Rijksarchief 178, 182
 Rijksarchief (coll. Oldenhuis-Gratama; hand-
 schrift) 39
- Asperen, Herv. kerk 70
 Atrecht, Peter van 49
 Aubert, Marcel 47
 Avignon, grafmonument voor Jean de Lagrange
 90
- Baambrugge, Vrederust *26
 Baarn, antiquariaat Van der Feer Lader (hand-
 schrift) 31
 Backer, Jacob Adriaensz *67
 Bähler, ds. L. H. A. 184
 Baert, Alexander 102
 Balder, ir J. J. *62
 Balloo, dorpsaanleg 137, 139, 146, 148, 149,
 150
 Bakhuisen, resten pottenbakkerij *50
 Ballum, slotkapel *92
 Bargerooterveld, prehist. bouwresten *50
 Bar-le-Duc, grafmonument voor René de Cha-
 lons 90
 Barmmentloo, Lucia van 182
 Barneveld, Veluws Museum Nairac 260
 Barrelet, James (rec.) 124
 Barrington Haynes, E 123
 Batinghe, havezathe 173, 174, 175, 176, 177,
 178, 179/180
 Baudouin, P 41, 45
 Bauer, Johan Anthonis *67
 Bauer, Nicolaas *67
 Bazel, K. P. C. de 100
 Beaumont, Jan van 12
 Beck, Hans Bernhard 189
 Beer, dr. Ellen J. (rec.) 46/52, 51, 52
 Beilen, dorpsaanleg 133, 137, 138
 Beima, E. M. *73
 Belgisch-Nederlands Cultureel Accoord *44

- Belle, Nicolaas van 248, 249, 250
 Bellingwolde, rechthuis *99
 Belonje, mr. J. 173
 Onderzoek abdijkerk te Hoog-Elten *95/*96
 Bekkering, R. J. 187
 Bemmel *183, *213
 Benschop, Herv. kerk *13/*14
 Benynghe, Menne *105
 Beresteyn, jhr. mr. dr. E. A. van *175
 Bergeik,
 grafveld *184/*185, *215
 kerk 81, 87
 Bergen, Gemeentemuseum 261, 268
 Bergen op Zoom
 St. Geertruidskerk 68, 88
 Bergharen, kasteel Hernen *113
 Bergman 210
 Berlage, H. P. 100
 Berlijn, Staatsbibl. (handschriften) 33, 39, 40
 Bern, Internationale Tagung der Glasmalerei 45
 Berne, abdi
 kloosterput *220
 handschrift 34, 37, 39
 Bernsaw, familie van 186
 Bernt, Walter (rec.) 119
 Berryer, A. 126
 Best, bodemonderzoek *241
 Beuker, Ernst 180
 Bierum, bisschop Herbert van 187
 Bierum, Lambertus van 188
 Bierum, Ludolfus van 187
 Biggekerke, Herv. kerk *220
 Blancart 102
 Blaricum, coll. A. L. van Gendt (handschrift) 39
 Blink 145
 Bloemerts, familie 191
 Blois, Guy van 12
 Bock 211
 Bodegraven, Herv. kerk 87
 Bodes en Bode *75
 Boekbespreking 45, 61, 115, 117, 221, *205,
 *206, *247
 Boekholt, van 180
 Boerbooms, J. W. 199-200, 201
 Boetselaer, van den 177
 Boeye, Cornelis Jan 18
 Ten Bogaerde, uithof 149, 250
 Bogaers, dr. J. E.
 Heerlen, een bouwfragment met de naam Mar-
 cus Sattonius Iucundus *133/*138
 Bolsward, oudheidkamer 253
 Bommaert, Augustinus 43
 Bonnen, havezathe Entinge 181, 190
 Boom, dr. A. van der
 Nieuwe gegevens over glasschilderkunst 45/54
 Ter Borch, havezathe 171, 175, 179, 184
 Borch, Gerard ter 184
 Borchgrave d'Altena, graaf J. de 98
 Borculo 179
 Borger, havezathe Westdorp 191, 192
 Born *56
 Borrendam 6
 Bossche, Maria van den 44
 Bossche, Susanna van den 44
 Boucher, F. 265
 Boudewijn IV van Vlaanderen 246
 Boudewijn V van Vlaanderen 247
 Bourges, kathedraal (gebrandsch. glazen) 52
 Brauns 137
 Brechtel, Coenraet 102
 Breda
 Sted. en Bisschoppelijk Museum *87/*88, 268,
 269
 Volkenkundig Museum Justinus van Nassau
 *20
 Brederode, Reynout van 89, 90
 Brederode, Walrave van 79
 Bressanone, missale van Zweder van Culem-
 borg 37
 Breukelen, Herv. kerk *185
 Brielle
 Gemeente Archief *16
 Maarland 48 *219
 raadhuis *15/*17
 Waag, Stedelijk Museum Tromphuis *64,
 *65/*66
 Wagemakershuis *17
 Brinck, Wilm van der 211
 Brinkgreve, Geurt 272
 Broederlam, Melchior 107
 Bronckhorst, Agnes van *96
 Brugge
 Kabinet Houtart (handschrift) 39
 St. Donaas 245/246, 249
 St. Janshospitaal 246/247, 248, 249
 St. Salvator 246, 249
 Bruntinge, boerderijen 159, 164, 168, 169
 Brussel
 klooster van de broeders van O.L. Vrouwe 44
 Kon. Bibl. (handschriften) 28, 29, 37
 Brussel, Bonifacius van 49
 Bryan Straus, Ruth 127
 Buch Polak, Ada (rec.) 123
 Buchsee, Cuno von 51
 Budapest, Museum Hungaricum (handschrift) 39
 Buddinge 186

- Buenos Aires, coll. E. Wolf 126
 Buiting, Albert 191
 Buma, Sybout *68
 Bunne, huis te 178
 Bunschoten, Herv. kerk *260
 Burbure, Louis de *66
 Burmania, jhr. S. G. L. van 187
 Buzio, Ippolito 43
 Bijtelaar, B 87
 Byvanck, prof. dr. A. W. 23, 24, 25, 31, 32
- Caen, donjon *231/*232
 Cajot 90
 Calcar, raadhuis 205
 Cambridge
 Kings College (gebrandsch. glazen) 54
 handschrift Cockerell 37
 Cammingha, Pieter van *68
 Cammingha, Wyzo van *68
 Camp, van den 179
 Campe, Johan van den 183
 Campen, Jacob van 219, *231
 Camphuis, familie 189
 Carpenter 192
 Carrobmal, Barthelemi 44
 Cats, Klaes van 12
 Chalons, René de 90
 Chambon, Raymond (rec.) 124
 La Chapelle 211
 Chartres, kathedraal (gebrandsch. glazen) 49,
 51, 52
 Chatillon, Lodewijk van 12
 Christoffelbeeld *115
 Christus 44, 46
 Arma Christi 24, 25, 40
 Calvarie 29
 Goede Herder 35, 41
 Kruisafneming 36, 42
 Man van smarten 24, 40
 Nood Gods 25
 In de tempel als twaalfjarige 25
 Clarijs, Petra
 De „Amelander Kamer” in het Fries Museum
 *67/*70
 Het „Nederlands Costuummuseum” heropend
 271/278
 Clemens VIII 43
 Clenke, familie 182
 Clooster, familie van den 181
 Clooster, Geertruid van den 190
 Clooster, Harmen van den 190
 Clooster, Roelina G. G. van den 188
- Clooster, Roelof van den 190
 Clooster tot 't Slot, Rudolf van den 190
 Coene, J. 107
 Coenersman 210
 Coevorden 133, 171, 176
 havezathe Ten Klooster 183
 spijker 171
 Coevorden, familie van 171
 Coevorden, Volkeer van 176
 Collet *78
 Comperts, B. Levie 186
 Coninck, familie de 188
 Coninck, Justus de 184
 Cornelis Huge zn 16
 Cornelis Jans zn 17, 18
 Cornelis die Smijt 18
 Corning
 Glass Center 126
 Museum of Glass 119, 126
 Corpus Vitrearum Medii Aevi (rec.) 45/52
 Cronenburgh, Adriaen van *68
 Crouet, Peter 42
 Culemborg, Herv. kerk 68
 Culemborg, missale van Zweder van (Bressa-
 none) 37
 Cursus Openbaar Kunstbezit *44
 Cuypers, dr. P. J. H. *20, *246
- Dalen, dorpsaanleg 136, 137
 Dalfsen
 kasteel Rechteren *99
 Prinsenstraat 55 *137
 Damereau, ir. H.
 Methode van ophangen van schilderijen in het
 Centraal Noord-Brabants Museum te 's-Her-
 togenbosch *277/*280
 David 32
 David, J. L. 111
 Dedem, Coenraad Willem van *15
 Delft
 Nieuwe Kerk 68
 Oude Kerk 68, *215, *228, *257
 het Wapen van Savoye 205, 208, 211
 Delft, Herman van *31/*32
 Delft, Rutger van *31/*32
 Dendermonde
 abdij Zwyyveke 43
 kerk 86
 Denekamp, Museum Natura Docet *20
 Dennenburg, oude parochiekerk *110/*111, *262
 Deurssen, klooster Soeterbeek *262

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws*-Bulletin.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Deventer
 Lebuïnuskerk *231
 muurtoren *99
 museum De Waag 205/206
 stadsmuur *51, *107
- Devliegher, dr. L.
 De vroegste gebouwen van baksteen in Vlaanderen 245/256, *319
- Dexel, Walter (rec.) 120
- Deyrer Spencer, J. D. 48
- Diamond, Freda 128
- Didam, kerk *94, *227
- Diepenveen
 coll. Mevr. G. van der Lande-Sterck (handschrift) 39
 havezathe Rande 205
- Dies 49
- Diessen, St. Willibrordskerk *28
- Dijck, A. van 42, 112
- Dikningen, klooster 171, 173, 187
- Diphooorn, heidense legerplaats 134
- Dodewaard, Herv. kerk *257/*259
- Dörnberg Heiden, F. O. 179, 184
- Doesburg, oudheidkamer 253
- Ter Doest, abdij 248, 249, 250, *319
- Doezum, Herv. kerk *57
- Domburg, Herv. kerk *220
- Dongen, familie van 182, 185
- Dongen, Cornelis van 185, 191
- Dongen, Isaac van 192
- Dongen, R. C. E. van 179
- Dongen, Rutger van 179
- Donnet, Fernand 41, 42, 44, 46
- Doornspijk, kerkfundering *94
- Doorwerth, kasteel 207, 213, 217
- Doppegieter, C. 43
- Dordrecht, Voorstraat 178 (voorheen 140) *232/*233
- Dorst, Jan van 16
- Dortsman, Adriaan *186
- Dreischor
 huis Windenburg 1/20, 277/278
 raadhuis *246
 raadhuis (schilderij) 1
- Drempt, Herv. kerk 207, 208
- Drepperd, Carl W. (rec.) 128
- Driehuis-Velzen *53
- Drielst, E. van 167, 168
- Drijber, boerderij 164
- Dronrijp, gasthuis Vredenhof *217
- Dubois Drahouet 104
- Düsseldorf 105
- Ter Duinen, abdij 247, 248, 250, *319
- Dulman, van 184
- Dumonceau, J. B. 184
- Dunningen, havezathe 175, 179, 183
- Duverger, prof. dr. J. 98
- Duyvetter, J. 269
- Dwingeloo
 dorpsaanleg 148, 152
 havezathe Ansen 175, 176, 177/178
 havezathe Batinghe 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179/180
 havezathe Entinge 175, 180, 181
 havezathe Oldengaerden 175, 176, 180, 185, 185/186
 havezathe Westrup 175, 176, 191, 192
- Ebbinge Wubben, J. C.
 Gids en Catalogus in Museum en Tentoonstelling (voordracht) *150/*162
- Echt, grafveld *132
- Echteld, huis te Wijenburg *113
- Echten
 boerderij 186
 havezathe 175, 176, 179, 180
- Echten, Greta van 184
- Echten, Johan van 184
- Echten, Roelof van 180
- Echten gen. van Dongen, N. H. van 181
- Edam
 Doelland 3/5 *219
 Voorhaven 37 *100, *219
- Ede *108
 bodemonderzoek *51, *183
 boerderij De Slijpkruik *113
 urnenveld *225
- Edelsmeedwerk 41/44, 274, *53, *68
- Eelde
 dorpsaanleg 133, 137
 havezathe Ter Borch 171, 175, 179, 184
 havezathe Oosterbroek 175, 176, 187
 Herv. kerk (grafzerk) 187
 huis te Eelde 171, 175, 180, 189
- Eemnes Buiten, Herv. kerk *231
- Eenrum, Herv. kerk *243/*244
- Eersel, Mariakapel *140
- Eext
 boerderij 165, 168, 169
 dorpsaanleg 136, 139
- Egmond, Aernoud van 31
- Egmond, Karel van 172
- Eibergen, grafveld *255
- Einem, Herbert von 47

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Elburg
 Agnietenklooster *58
 vestingmuur *25
 Elffers, J. 167
 Eliaen Jacobs zn 17
 Ell, bodemonderzoek *242
 Ellents, mr. C. W. 184
 Elp
 boerderijen 159
 dorpsaanleg 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 151
 Elst *183, *213
 Herv. kerk *217
 Elville, E. M. (rec.) 123
 Emmanuel 44
 Emmen
 bodemonderzoek *92, *239
 dorpsaanleg 133, 137
 hunebed *239
 spijker 154
 Enkhuizen
 Chirurgijnskamer 249, 260
 Dijk 84/86 *139
 Drommedaris *139
 oude haven *53
 Zuiderzeemuseum 267, 268, 268, *23/*24
 Enspijk, Herv. kerk *231
 Entinge, havezathe 175, 180, 181, 190
 Erm, prehist. nederzetting *92/*93
 Ermelo *227, *239
 Ernardus Barbatus, zie Boudewijn IV
 Eschauzier, prof. F. A. *120
 Escher, dr. B. G. *73
 Esselbeek, M. 102
 Estas 51
 Etstoel 172, 184
 Etten (N. Br.)
 herberg „De Oude Zwaan” *262
 Herv. kerk *102
 Evangelisten 49
 Evreux, kathedraal (gebrandschilderde glazen) 54
 Eygelshoven, huis Henckens *28
 Ewouts, Hans 112
 Ewsum, familie van 184, 189
 Ewsum, Caspar van 182
 Exlo, boerderij 186
 Ezinge, prehist. nederzetting 136
 't Faan, borgterrein *91, *105, *129, *181
 Fabri, A. W. 183
 Faes gen. Lely, Pieter van der 112
 Fairford (gebrandschilderde glazen) 54
 Fayd'herbe, Lucas 43
 Felsum, terponderzoek *105/*106
 Feltz, familie van der 190
 Fiammingo, Pippo zie Nicolaas Mostaert
 Filosofie 49
 Filz, J.
 Amsterdam, Joods Historisch Museum heropend *61/*64
 Den Briel, Stedelijk Museum, Trompmuseum heropend *65/*66
 Het Museum Hannemahuis te Harlingen geopend *65/*68
 Sommelsdijk, streekmuseum Goeree en Overflakkee geopend *69/*72
 Firmin, Br. 246, 247
 flank-esdorpen 133
 Fockema Andreae, mr. S. J. 277
 Fokke, S. 217
 Fontenay, abdijkerk 86
 Fortuna Redux *112, *133, *134
 Franeker
 bodemonderzoek *106
 Noord 102 *99
 stedelijk museum, 't Coopmanshûs 249, 260
 Frederiks, Cornelis 85
 Frederik Adolf, graaf von der Lippe 88
 Frodl-Kraft, Eva 47
 Fuchs, Ludwig F. (rec.) 120
 Gaast, voorm. zeedijk *1, *92
 Gabriëls, dr. J. 98
 Galbertus 245, 246, 249
 St. Gallen, Weltchronik 51
 Gasperden zie Hagestein
 Gasselte, Herv. kerk *244
 St. Geertruid, parochiekerk *114
 Geertruidenberg, Herv. kerk 68, 72
 Geertsema Wyckel, J. 189
 Gees, dorpsaanleg 137, 152
 Gelder, dr. H. E. van 98
 (rec.) 121
 Gelder, prof. dr. J. G. van
 Na tien jaar (voordracht) *35/*46
 Gelderen, W. van 271
 Geldermalsen *52, *108
 Gelre, brevier van Maria van (Berlijn, Staatsbibl.) 33, 38, 40
 Gennep, raadhuis 205
 Gent
 St. Baafsabdij *7/*8
 Bisschopp. Archief *7/*8
 Rijksarchief *7/*8
 Gerard V van Gelre 103
 Gerard, Marcus 112

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Gerbier, Balthasar 112
 Gerson, dr. H. 101
 Geiten
 dorpsaanleg 145, 156
 Vijzelkampen 134, 154
 Giffen, prof. dr. A. E. van *107, *134, *239, *241
 Giudici, Jan *139, *140
 glasovens 125
 glasschilderkunst 45/46
 glaswerk 117/128, *63
 Glazema, dr. P. (rec.) 126
 Goedereede, Haven 143 *233
 Goënga, oude nederzetting *129
 Goes, Museum van Zuid- en Noord-Beveland 254
 Gogh, Vincent van 100, *220
 Goldsmith 267
 Gorinchem 11, 18
 St. Janskerk 72
 Gorssel, huis te Voorst 105, *113
 Gossaert, Jacques 45
 Gosses, prof. dr. I. H. 95, 97, 173
 Gouda
 voorm. Catharinagasthuis *4
 St. Janskerk 82, 84, 87, 88
 St. Joostkapel *60
 korenbeurs en visbanken *139
 Pijpenmuseum „De Moriaen” *17
 Goude, Cornelis Frederiksz van der 84, 85, 92
 grafmonumenten
 Aagtekerke *115
 Arnhem *118
 Avignon 90
 Bar-le-Duc 90
 Nideggen 103
 Roermond 103
 Vianen 88, 89, 90, 91
 Wijhe *15, *25
 grafzerken *95
 Gramsbergen, oudheidkamer 253
 Graswinckel, jhr. dr. D. P. M.
 In memoriam jonkheer dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer *9/*14
 's-Gravenhage
 Centraal Bureau voor Genealogie *175/*176
 Gemeentemuseum 117, 119, 270
 Huis ten Bosch 213, *28
 Iconographisch Bureau *175/*176
 St. Jacobskerk 82, 87, 88, *219
 het Kleine Loo *186
 Kloosterkerk 81, 87
 Koninklijke Bibliotheek (handschriften) 21, 23, 29, 31, 33, 34, 37
 Koninklijk Huisarchief (evangelistarium) 33, 40
 Museum Bredius 272, 277
 Museum van de Kanselarij der Nederlandse Orden 215, 278
 Museum Meermanno-Westreenianum (handschrift) 33
 Nederlands Costuummuseum 268, 269, 270, 271/278
 coll. W. Nijhoff (olim antiquariaat Meyer Elte; handschrift) 21, 26, 29, 36, 39
 Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie *175/*176
 Rijksdienst voor de Monumentenzorg 167, 199/200
 Rijksinspecteur van Roerende Monumenten 256, 257
 coll. J. Smit (handschrift) 39
 standbeeld Willem I 104
 's-Gravenmoer, Herv. pastorie *17, *262
 's-Gravenpolder, Herv. kerk *17
 's-Gravesande, A. van *140
 St. Gregoriusmis 25
 Grill, A. 102
 Grodecki, Louis 47
 Groenlo, oudheidkamer 261
 Grolloo
 boerderij 168
 dorpsaanleg 148
 Groningen 171, 175
 Martinikerkhof *181, *239
 Museum 188
 Univ. Bibl. (handschrift) 34
 Rode Weeshuis *244
 Gruithuis, Goddert van 202
 Guthe, Carl. E. (rec.) *247/*248
 Guttery, D. R. (rec.) 123
 Haage, Reynder 212
 Haagen, Joris van de 105
 Haakswold 186
 Haamstede, oude nederzetting *132, *184, *216
 Haarlem
 Baan 7 *101
 Bisschopp. Museum (handschriften) 21, 24, 25, 39, 40
 Buitenrustlaan 29, Klein Paviljoen *114
 Damstraat 12 *185
 Doelstraat 142 *185
 Frans Halsmuseum *101
 Grote Houtstraat 120 *185/*186
 Grote Markt 29 *101
 Monumentenzorg 238

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws*-Bulletin.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Haastrecht, Herv. kerk 82, 87
 Haemstede, Floris van 14
 Haersolte, Hendrik van 182
 Hagestein 70
 Hahnloser, prof. Hans R. 46, 47
 handschriften, verluchte 21/42, 51, *63
 Halen, spijker 171
 Hannema *67
 Ter Hansouwe 171
 Hansum 185
 Hardenberg, oudheidkamer 253
 Harderwijk, Veluws Museum van Oudheden
 253, 254, 260
 Harkstede-Scharmer
 klooster St. Helena *49
 parochiekerk *49
 Harlingen
 Museum Hannemahuis *65/*68
 raadhuis *25
 Harms, J. A.
 Het Drenthse kern-esdorp in zijn veranderde
 functie 129/158
 Harnout Wouters zn 15
 Hartmans, C. A. 215, 217
 Benaming van delen van zwaard, degen, sabel
 en dolk 55/66
 Haslinghuis, dr. E. H. *44
 Hasselt, Herv. kerk *244
 Hasselt, R. J. G. M. van
 In memoriam Joh. J. Werz *225/*226
 Hattum
 muntvondst *30
 oudheidkamer 253
 Havard, Daniel 102
 Havelte
 boerderijen 164, 168
 dorpsaanleg 133
 Herv. kerk *25
 huis Overcinge 185, 187
 havezathen 171/192
 Havixhorst, havezathe 175, 176, 181
 Haye, Claes de la 180
 Hayward, Jane 47
 Haze, Herman die *31
 Haze, Lambert die *31
 Heeckeren, van 177
 Heeckeren van der Heest en Marhulsen, W. C.
 M. R. baron van 178
 Heemskerk, Adam van 119
 Heemskerk, Willem van 119
 Heenvliet, Hughe van 13
 Heerde *214
 's-Heerenberg, coll. wijlen dr. J. H. van Heek
 (handschrift) 39
 Heerenveen, oudheidkamer 253
 Heerlen
 St. Pancratiuskerk 103
 Romeinse putten *2, *56
 Thermenterrein *98, *112, *133/*138
 Hees (Dr.) graf *182
 Heiden tot den Dam, Alex Carel van 183
 Heiden Hompesch, A. S. D. gravin van 175
 Heiden Reinestein, I. C. S. W. gravin van 175
 Heiden Reinestein, S. J. graaf van 175
 Heiligerlee, klooster St. Catharina *49/*50
 Helbers, G. C.
 Landelijke bouwkunst in Drenthe, behoud door
 aanpassing aan moderne eisen, documentatie
 159/170
 Helbig, dr. J. 47
 Helvoirt, Herv. kerk 82, 87, 88
 Hendrik IV van Frankrijk 43
 Hendrik VIII van Engeland 54
 Herculesbeeld 185
 Hernen, kasteel *113
 's-Hertogenbosch
 coll. P. Gerlach O.F.M. Cap. (handschrift) 40
 De Moriaan 204, 207
 Herveld *100
 Heshuizen, Andries 4
 Heukelom, ir van 99
 Heusden, Herv. kerk 82, 86, 88
 Heylens, Helena 44
 Ter Heyll of d'Helle, havezathe 175, 181
 Heyn Corneliszoon 10, 16
 Heyn Willems zn 17
 Heze bij Graz-Doiceau 44
 Hijlken, bodemonderzoek *93, *106
 Hilbing, Roelf 181
 Hildernisse, I. 1, 2, 9, 10, 12, 12, 13, 20
 Hilvarenbeek, crematieresten *241
 urnenveld *257
 Hilversum, Museum voor het Gooi en Omstre-
 ken 254
 Hoefler, generaal F. A. 213, 214
 Hoensbroeck, W. A. markies van 186
 Hoensbroeck, kasteel 97, 114
 Hofstede, mr. P. 190
 Hoge Loo, oude nederzetting 136
 Hogenberg 183
 Holbein, Hans 112
 Holsloot *239
 Holthe, familie van 180, 185
 Holthe, jhr. A. W. van 177
 Holthe, jhr. G. J. van 188

- Holthe, Peter Adam van 188
 Holwerda, prof. *108
 Hoofd van Iddekinge, I. E. H. 188
 Hoofd van Iddekinge, jhr. J. H. 189
 Hoog-Elten, Stiftskerk *52, *95/*96, *108
 Hoogeveen 180
 Hoogewerff, dr. G. J. 31, 33, 37, 99
 Hoorn
 voorm. Grote Kerk 85
 Grote Oost 49 *139
 Noorderkerk 212
 Oosterkerk 212
 West 50 *4
 Hoorn, P. G. van *72, *73
 Hoornaar, Herv. kerk 85, 91, 92
 Hora Siccama, mr. W. 187
 Horenkens, Steven 187
 Horn, kasteel *185/*186, *264
 Houten
 kasteel Oud Wulven *14
 Romeinse fundering *14, *53, *109
 Houten, kolonel C. M. van 218
 Hoyneck van Papendrecht 213
 Hughes, Bernard G. (rec.) 122
 Huissen, muntvondst *30
 Huizen *54
 Herv. kerk *27
 Hulsberg, muntvondst *32
 Hulshof, dr. A. 30
 Hulst
 St. Willibrordskerk *246
 landhuis 96
 Hulst, G. C. 182
 Hummelo en Keppel *227
 Hummelo, kasteel Enghuizen 197
 Hundeberg, Anna 183
 Huygen, D. H. (museumpenning) *85/*86
 Huys, Arent, zie De Vos van Steenwijk
- IJsselmeer *216, *230
 IJsselstein, Herv. kerk 70
 IJzendijke, oudheidkamer 253
 Imago Mundi 49
 Imandt *74
 In memoriam
 Nispen tot Sevenaer, jhr. dr. E. O. M. van *9
 Velde, P. J. van de *89
 Vroome, H. de *253
 Waal, dr. M. de *237
 Werz, Joh. J. *225
 Inn- en Kniphausen, familie von 182
 Inn- en Kniphausen, Haro Caspar von 182
 Internationaal Kunsthistorisch Comité 47
- Internationaal Kunsthistorisch Congres *44
 Isabella, aartshertogin 42, 44, 44, 46
 Isselmuden tot de Rollecate, G. A. van 181
 Lucundus, Marcus Sattionius *112, *133, *134,
 *135, *136
 Jaarsveld, Herv. kerk *3
 Jacob Andries zn 17
 Jacob Hüge zn 17
 Jaffé, dr. H. C. *44
 Vormgeving van catalogi (voordracht) *162/
 *164
 Jannitzer, Wenzel 43
 Jan Corstiaens zone 15
 Jan Gyllis zoon 11, 16
 Janse, Barend 6
 Jansen, P. L. A. (benoeming) *23/*24
 Jansz, Pieter 10, 11, 15, 16
 Jelmera, familie *68
 Jelmerastate *69
 Jisp, Herv. kerk *28, *219
 Johannes de Doper 45
 Johannes de Evangelist 29, 36
 Jones, Inigo 112
 Jonge, Cornelis de 5
 Jonge jhr. K. W. de 5
 Jongelincx, Jacques 42
- Kalma, J. J. (rec.) 115|118
 Kampen
 Broederpoort, oudheidkamer 260
 St. Nicolaas- of Bovenkerk *257
 raadhuis 206
 Kamerlingh Onnes, H. H. *77
 Kanaaldorpen 130, 131|132
 Kapel Avezaath, scheepswrak *52
 Karel I van Engeland 42
 Karel V 172
 Karel van Gelre 209, *118
 Karel de Goede 245, 249
 Kattenborch, Heymeric van *31
 Kerkelijke monumenten, bescherming 237
 Kerkrade
 abdijkerk van Rolduc 86, 103
 streekmuseum 253
 kern-esdorpen 130|158
 Kesteren *52
 Kesteren, van 210
 Ketel, Cornelis 112
 Keuning, prof. dr. H. J. 133, 144
 Keyser, Hendrick de 102
 Kimmel, F. J. J. (benoeming) *87/*88
 Kirk, J. L. *124
 Kist, prof. *96

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Klaarkamp, abdij 247, 248
 Klapheck, Richard 105
 Klark, firma de 208, 209
 klederdrachten 265/278
 Kleef, Adolf van 10, 11, 12, 14
 Kleef, honarium van Catharina van (Nordkirchen, coll. Hertog van Arenberg) 31
 Kleef, Philips van 14
 Kleijn, mr. A. 140, 142, 146
 Kleine-Gartman, M. J. 221
 De Klencke, havezathe 175, 176, 182, 184
 Kloet, H. van der 177
 klokken 198, 210
 Klompe, J. J. 14
 Ten Klooster, havezathe 183
 Kloosterzande 248, 248, 249, 250
 Koksijde
 abdij Ter Duinen 247, 248, 250
 uithof Ten Bogaerde 249, 250
 koorbanken
 Vianen 88, 89, 91
 Sittard, St. Petruskerk 97
 koorhek 89, 91
 Koot, H. 278
 Kopenhagen
 Kon. Bibl. (coll. dr. H. de Vries van Hoeke-
 lingen, olim Freiburg Zw.; handschrift) 40
 koperwerk 254
 Kostuum 256/278
 Premier Congrès International d'Histoire du
 Costume 265
 Koudekerk, Herv. kerk 86
 Kralo
 boerderij 186
 dorpsaanleg 144, 145
 Kranenburg, Stiftskerk 97, 103
 krans-esdorpen 133
 Kremer, A. J. C. 208
 Krommenie, Zuiderhoofdstraat 115 *219
 Kruissink, G. R. (benoeming) *23/*24
 Kruitwagen 24
 Kruizinga, ir. N. J. *34
 Kuile, prof. dr. E. H. ter 66, 98, 203
 In Memoriam Petrus Jan van de Velde *89/
 *92
 Kuinre, Bernt van 187
 kunsten, vrije 49
 kunstlicht, invloed *62
 Kuyper 211
 Kuyper, de 211
 Kymmell 184, 187
 Laarwoud, havezathe 175, 176, 180, 183, 184,
 190
 Laatste Oordeel 25
 Lafond, Jean 47 (rec.) 52/54
 Lagrange, Jean de 90
 Lambèse (Lambaesis) in Algerië *136
 Lamertijn, Paschier 102
 Lane, Arthur 54
 Laon, kathedraal (roosvenster) 49
 Laurys 18
 Lausanne, kathedraal (roosvenster) 49, 50, 52
 Leek, havezathe Ter Heyll of d'Helle 175, 181
 Leerdam
 Herv. kerk 70, *139
 Nationaal Glasmuseum 118
 Leeuwarden
 Fries Museum (Amelanderkamer) *65, *67/
 *70
 Oldenhove 85
 Provinciale Bibliotheek (handschrift) 22, 44
 Leeuwenhoek 62
 Lefrançois-Pillion, Louise (rec.) 53/54
 legerplaatsen 131/132, 134
 Leggelo, dorpsaanleg 133
 Leiden
 Bibliotheca Thysiana, zie Rapenburg 25
 Lodewijkkerk *140
 Museum de Lakenhal 64
 Museum van het Korps Rijdende Artillerie 215
 Nederlands Leger- en Wapenmuseum „Gene-
 raal Hofer" 213/218, 277, 278
 Oude Vest 103 *17
 Pesthuis 117
 Rapenburg 6 *140
 Rapenburg 25 *140
 Rijksmuseum voor Geologie en Mineralogie
 *71/*82
 Rijksmuseum van Oudheden 117
 Universiteitsbibliotheek 37
 Universiteitsbibl. (handschriften) 40
 Universiteitsbibl. (coll. Bodel Nijenhuis) 188
 Lely, zie Pieter van der Faes
 Lemferdinge, havezathe 172, 179, 184
 Leningrad (handschrift) 35, 36, 37, 37, 40
 Leurs, ir. S. 98
 Levelt, H. J. 197
 Lewe, Wigbolt 188
 Lexmond, Herv. kerk *114
 Leyen, Philips van *232
 Liefstinck, dr. G. I. 23
 Lier, klooster Nazareth 45
 Lier, mr. H. P. J. van *87/*88
 Lieuwma, Hoyte Jan *68
 Limburg, Paul van 107
 Limburg Stirum, familie van 190

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Linthorst Homan, familie 187
 Linthorst Homan, mr. J. 143, 144, 147
 Lissewege, abdiĳ Ter Doest 248, 249, 250
 Loen, Rutger van 182
 Loenen, Oud Over, theekoepel *60
 Logan, Harlan (rec.) 128
 London
 British Museum (laboratorium) 222/223
 British Museum (handschrift) 32, 33, 39
 St. James' Theatre 219
 Museum van Westminster Abbey (wassen beelden) 257, 267, 269
 National Gallery 42
 Victoria & Albert Museum 40
 Loon op Zand *55
 Lugard jr., G. J.
 In memoriam H. de Vroome *253/*254
 Luik, Univ. Bibl. (coll. Wittert; getijdenboek) 28, 38
 Luna 49
 Lunsingh Scheurleer, D. F.
 Enkele kanttekeningen over het opstellen van kostuums en klederdrachten 265/270
 Problemen rond kleine musea en oudheidkammers 251/264
 Lunsingh Scheurleer, Th. H. 242
 Lutjegast, oude nederzetting *105
 Luttervelt, dr. R. van
 De nieuwe vleugel van het Gemeente Museum te Arnhem *117/*120
 Nationale kunstgeschiedenis 95/114
 Nogmaals Matthias Melin 41/46
 Lux 52
 Luyken, Jan *71

 Maanen, Wijnand van 211
 Maastricht
 St. Jacobsstraat 8 *60
 Romeins castellum *2, *56, *98, *112
 St. Servaaskerk 103
 O.L.Vrouwekerk 86, 103
 Macquenoise, glasovens 125
 Maelwael, Joan 107
 Maerlant, rijmbijbel van Jacob van ('s-Gravenhage, Kon. Bibl.) 34
 Maire, Thomas le 45
 Makkum, waag *25
 Majestas 49
 Manchester, Platt Hall (Gallery of English costume) 265, 267, 269
 Mander, grafheuvelonderzoek *107, *130, *225
 Manderscheid-Blankenheim, Maria Eugenia gravin van *95

 Mantinge, dorpsaanleg 151
 Marck, Philippote van der 89, 90, 91
 Sta Margarita, coll. Marchese Franco Spinola 44
 Mariënweerd, handschrift uit de abdiĳ (Groningen, Univ. Bibl.) 34
 Mark, mr. P. J. van der 242
 Marken, klederdracht 268, 278
 Markerwaard, bodemonderzoek *98
 Marot, Daniel 102, 104
 Mars *136
 Marum, E. van 167
 Mary Tudor 257, 267
 Mast, J. *15
 Mathijs, Cornelia 15
 Mariëndaal, klooster, zie onder Zuilen
 Martin, dr. J. K. L. *72, *73
 Maurits 183
 Meens Diericx zn 17
 De Meern, castellum *256
 Meester, Johan de 220
 Meester Amoz 37, 38
 Meester D 33
 Meester Pancratius 31, 33, 37, 38
 Meester Pelagius 31
 Meester van de Seraph 33, 34, 37, 38, 40
 Meester van Zweder van Culemborg, zie Meester Pancratius
 Meijer, E. R.
 Van vetpot tot spotlight 217/222
 Meischke, ir. R. 65, *27
 Meisterlin, J. P. 184
 Melin, Abraham sr. en jr. 44
 Melin, Barbe 45
 Melin, Catherine 45
 Melin, Emerentiane 45
 Melin, Everart of Edouard 45
 Melin, Gertrude 45
 Melin, Helene 45
 Melin, Jean 45
 Melin, Mathias 41/46, 44
 In memoriam
 Nispen tot Sevenaer, jhr. dr. E. O. M. van *9/*14
 Velde, P. J. van de *89/*92
 Vroome, H. de *253/*254
 Waal, dr. M. de *237/*238
 Werz, J. J. *225/*226
 Mensinghe, havezathe 171, 175, 176, 184, 185, 185
 Meppel
 havezathe Vledderinge 173, 174, 175, 183, 190
 huis in de Oosterboer 190

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Meppen
 boerderij 161, 169
 dorpsaanleg 139, 144, 148 149, 150, 152
 Mepsche, familie de 180, 191
 Mepsche, Rudolf de *91, *105
 Merode, kasteel 97, 114
 Merwede, familie de 189
 Messina, Museo Nazionale 25
 Michels, firma 272
 Middelburg
 Kuiperspoort 8/10 en 11/23 *220
 Molstraat 23 *116
 molen „De Koning” *246
 Oostkerk *28
 Rijksarchief 10
 Zeeuws Genootschap der Wetenschappen 1, 12, 13
 Zeeuws Genootschap der Wetensch. (bijbel) 34
 Miedema, H. (benoeming) *211/*212
 Miedema, Rein *67
 Miedum, Herv. kerk *113
 Mielke 141
 Mierlo, molen *140
 Milly van Heiden Reinestein, familie de 183
 Minnema, Franke van *68
 Modderman, mr. Tonco 187
 Moeder Gods 29, 36
 Moermont, kasteel *1, *55, *110
 Monnickendam, Martin *63
 Moes, E. W. *175
 Montfoort, Herv. kerk 70
 Montfoort, Cornelis Frederiksz van 84
 Montfoort, getijdenboek van Willem van (Wenen, Nationale Bibl.) 32
 Mont St. Vincent, kerk 86
 Monumentenwet
 adres over het ontwerp aan de Tweede Kamer 236/244
 ontwerp 225/244
 Monumentenzorg
 organisatie 238
 Tijdelijke Wet 225
 Moordrecht
 Herv. kerk *140
 't Oude Ambachtshuis *203/*204
 Mostaert, Nicolaes 43, 45
 mozaiekfragment *108
 Münchenbuchsee, Johannierterkerk (gebrandsch. glazen) 45, 50, 50
 Mulder, familie 189
 Mulder, A. 89
 Mulder, I. P. 188
- Mulert, Hendrik 190
 Mulier, schenking 117
 Muller, Frederik *175
 Muller Hzn., mr. S. 103
 Munster, familie van 181, 186
 Munstergeleen, hoeve Chorus *264
 Munterszoon, Hendrik 202
 munten *29/*32, *66
 Museum
 The Museum Association 224
 museum publikaties *61/*62, *245/*246
 zie voorts onder de trefwoorden Oudheidkammers, Streekmusea, Tentoonstelling en Verzameling en op namen van plaatsen, waar de musea zijn gevestigd.
 Muyllwyck, Dionys Adriaenz 92
- Namen, coll. J. Bastin (handschrift) 21, 32, 34, 37, 40
 Nantes, edict van 102
 Nassau, Johan Maurits van 105
 Nederhemert, Herv. kerk *217
 Nederweert, R.K. kerk *114
 Neeten, Nicolaas 45
 New York
 Metropolitan Museum 127
 coll. Mühsam 127
 Public Library (handschrift) 34, 40
 coll. dr. E. Schwarz 25
 Nicolas, Joep 220
 Nideggen, grafmonument 103
 Nieder-Haslach (gebrandsch. glazen) 54
 Nietap, huis Tedema 171, 172, 189
 Nieuwerkerk (Schouwen) *28
 Nieuwerkerke, E. van 104
 Nieuw Helvoet, Herv. kerk *54
 Nieuwland, Herv. kerk *140
 Nijkerk
 Herv. kerk *259
 Langstraat 2 *137
 Nijmegen
 gravenonderzoek *97, *108, *130, *227
 Oppidum Batavorum *108, *130
 Romeinse legerplaats *183, *227
 Romeinse sarcophaag *239/*240
 St. Stevenskerk 97, 103
 Valkhof, St. Nicolaaskapel 103
 Nijsingh, familie 189
 Nijsingh, F. 192
 Nijsingh, dr. Samuel 184
 Nijswiller, kasteel *140
 Nîmes (Colonia Nemancus) *98
 Nispenschaal, van 44, 44

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Nispen tot Sevenaer, jhr. dr. E. O. M. van 175
(in memoriam) *9/*14
- Nobel, R. A. L. 186
- Noordendorp, A 28
- Noordlaren, hunebed *181
- Noordoostpolder, bodemonderzoek *3, *98, *112,
*132/*134, *216, *229, *242
- Noordwijkerhout, bodemonderzoek *131/*132
- Noordwolde, huis Tedema 189
- Nordkirchen, coll. Hertog van Aremborg, olim
Brussel (horarium van Catharina van Kleef)
31
- Norg, dorpsaanleg 133, 135, 137, 148, 151
- Nox 49
- Nuenen, Herv. pastorie *220
- Nyele, Jan van 18
- Nyenoord 182
- Odijk, Herv. kerk *4
- Oegstgeest, Groene Kerkje *4
- Offerhaus, H. (benoeming) *87/*88
- Oldengaerden, havezathe 175, 176, 180, 185,
185/186
- Den Oldenhof, havezathe 175, 186
- Oldenzaal *107
St. Plechelmuskerk 97
- Olst, Herv. kerk *57
- Onghena 98
- Oostelijk Flevoland, bodemonderzoek *3, *98,
*112/*113, *132/*134, *216, *229/*230, *242,
*258
- Oosterbroek, havezathe 175, 176, 187
- Oosterhesselen
dorpsaanleg 142, 142, 147
havezathe De Klencke 175, 176, 182, 184
- Oostkapelle
Herv. kerk *234
muntvondst *30
- Oostrum
terp *213
veldovens *213
- Oostvoorne, kogelgloeioven *140
- Oostwoud, grafheuvel *241
- Ophemert, kasteel *185
- opzetkartons *263
- Oss, Jan Cunen Museum 254, 255
- Orvelte, dorpsaanleg 148, 151
- Oudemolen, grafheuvel *129
- Oudenburg, vestingmuur 245
- Oude IJssel *255
- Oudewater
Herv. kerk 68, 72
Wijdstraat 25 205
- oudheidkamers 251/264
- Oudshoorn, Herv. kerk *186
- Overcinge, huis 185, 187
- Ozinga, prof. dr. M. D. 103
- Pallandt, familie van 177
- Pallandt, E. A. van 183
- Paludanus 43
- Parijs
Galerie Médicis 112
Musée Carnavalet 265, 270
Musée du Costume de la ville de Paris 265,
270
Ste Chapelle 52
- Passionsmeister 51
- Paterswolde
havezathe Lemferdinge 172, 179, 184
havezathe Vennebroek 175, 176, 189, 190
huis te Paterswolde 172
- Peize 174
havezathe 171, 175, 187, 188
huis ter Hansouwe 171
- Peize, Lambertus, zie Van Bierum
- Peize, Menso van 188
- Peize, Rodolphus van 188
- Pelinck, E.
Boeken over glas verschenen sinds 1950
117/128
Het Iconographisch Bureau *175/*176
Het Nederlandse Leger- en Wapenmuseum
„Generaal Hoefer” te Leiden 213/218, 278
- Pepingen, kerk 86
- Perronneau 104
- Pesse, dorpsaanleg 133
- Petruskop 193, 205
- Pfister, C. J. 211
- Philips II 43, 172
- Picard, Bernard *64
- Pieck, H. 220
- Pier 18
- Pier Michiels zn 17
- Piers, Ye 18
- plafondschildering 183
- Plenderleith, H. J. (rec.) 221/224
- Pluijm, prof. W. A. E. van der (erelid) *191
- Poel, J. M. G. van der
In memoriam dr. M. de Waal *237/*238
Het Museum of English Rural Life te Reading
*119/*126
- Poortugaal, Herv. kerk 81, 87, *17
- Poppe, Pieter 14
- Potgieter, E. J. 101, 114
- Purmerend, weeshuis *4, *244

- Prins, H. C. 192
 Pronk, C. 1, 2, 176, 177, 177/178, 178, 179/
 180, 181, 181, 185, 185/186, 187, 190
 Putten *214
 huis 187
- Quellinus, Artus 102, 114
 Quentin Latour 104
- Raesveld, kasteel 97, 114
 Raphael 112
 Rappardus, ds. J. F. 88
 Rasières, Gérard de 41
 Rasières, Rombaut de 41, 42, 44, 45, 46
 Rasières (Rogiers), Theodoor de 42
 Ravensbos, Romeinse villa *135
 Ravestein, St. Luciakerk 104
 Reading, Museum of English rural Life *119/
 *126
 Rechteren, kasteel *99
 Rechteren, Berend van 190
 Rechteren, Otto van 190
 Reest 133
 Reichenstein, Veronica von *95
 Renaud, J. G. N.
 Het Huis Windenburg te Dreischor 1/20, 278
 Renesse, kasteel Moermont *1, *55, *110
 Rengers, familie 187
 Rengers, Johan 191
 Rengers, J. E. W. 191
 Renkum *256
 restauratiemethoden 238/239
 Rheden *52
 middeleeuwse ijzersmelterij *108/*109
 Rhee, legerplaats, zie Zeijen
 Rheebrugge, havezathe 172, 175, 188
 Rhenen, streekmuseum 253, 254
 Rhenoy, Herv. kerk *25
 Richters, Gisela M. 127
 Rijckevorsel, legaat van 117
 De Rijp, Middenstraat 388a *28
 Rijssen, oudheidkamer 253
 Rijswijk, Herv. kerk 81, 87
 Rijzewijk 211
 Rinsumageest, abdij Klaarkamp 247, 248
 Ripperda, familie 188
 Riviera, Egidio della, zie Gillis van den Vliete
 Roden 174
 dorpsaanleg 154
 havezathe Mensinghe 171, 175, 176, 184, 185,
 185
 Roderwolde, havezathe Mensinghe 184, 185
 Roelofs, Jan 211
- Roerende monumenten, bescherming 237/238
 Roermond
 kathedraal *114
 Munsterkerk 103
 Munsterkerk (grafmonument) 103
 Seminariekerk 104
 Rogiers, zie De Rasières
 Rolde
 dorpsaanleg 151
 muntvondst *30
 spijker 171
 Rolduc, abdijkerk 86, 103
 Rome 42, 43
 Galleria Colonna 25
 Sta Maria Maggiore 43, 45
 Rooseboom, Maria (rec.) 61/64
 Rooyakkers, R. 272
 Rosa Mystica 49
 Rossum *52, *53
 Rotterdam
 St. Laurenskerk 85
 Museum Boymans 117
 Rottevalle, muntvondst *29
 Rouen, St. Ouen (gebrandsch. glazen) 54
 Rubens, Peter Paul 112
 Ruggles-Brise, Sheelah 128
 Ruinen 174
 boerderij 164, 165
 dorpsaanleg 133, 152
 havezathe Ansen 175, 176, 177/178
 havezathe Echten 175, 176, 179, 180
 havezathe den Oldenhof of huis te Echten
 175, 186
 muntvondst *30
 spijker 171
 Ruinerwold, boerderij 164, 168
 Runen, familie van 186
 Ruurlo, bodemonderzoek *51
 Ryers, Otto 210
- sacramentsnis *260
 Saksische boerderij 162
 Saleh, Raden *74
 Salm-Reiferscheidt, Maria Sophia gravin van *95
 Santé, familie 189
 Santpoort, St. Patricksskapel *241
 Sassenheim, Herv. kerk *60
 Savry, S. 219
 Schaesberg, kasteel 97, 114
 Schayck, Romeins grafveld *55
 Schelfhorst, huis 172
 Schenck 177
 Schendel, A. van (rec.) 221/224

- Scheveningen
 Herv. kerk *28
 klederdracht 268, 269
 paviljoen „de Witte’’ *28
 Schiedam, Stedelijk Museum *23/*24
 schilderingen 183, *18, *58, *108, *244
 Schilfgaard, mr. A. P. van *96
 Schillaard, kerktoeren *137
 Schimmel, H. J. W. 131
 Schinkel, C. F. 96
 Schipborg
 dorpsaanleg 151
 grafveld *51
 Schlegel, Herman *72, *73
 Schlosser, Ignaz (rec.) 119
 Schmitz, Johan 220
 Someren, oudheidkamer 253
 Schoonebeek, Hekmans boo 168
 Schoonhoven, Herv. kerk 68, 72
 Schoonman 212
 Schouman, Aert 119
 Schröder, prof. N. W. 184
 Schulte Nordholt, prof. dr. H.
 Gids en Catalogus in Museum en Tentoon-
 stelling (voordracht) *164/*167
 Schwarz, C. B. J. van 176
 Schwarzenberg en Hohenlandsberg, familie thoe
 *68
 Sebes, P. W. *67
 Selbach, Gerard van 183, 184
 Selbach, Roelof van 183
 Sens, kathedraal (gebrandsch. glas) 51
 Servatius, W. O. 192
 Sigers, familie de 179, 180, 189
 Silvolde, Herv. kerk *256
 Sittard
 St. Michaelskerk 97
 St. Pieterskerk 97, *56
 Sixtus V 43
 Sleen
 bodemonderzoek *13
 dorpsaanleg 137
 Slicher van Bath, dr. B. H. 148, 151, 158
 Sloet, familie 179
 Sloet, Agnes 190
 Sloet tot Tweenijenhuisen, Anna Geertruid 190
 Sloet tot Tweenijenhuisen, Arend 190
 Smits, A. M. 211
 Smits, L. J. 211
 Smyt, Jan die *31
 Sneek, museum *13
 Snoek, Andries 221
 Soest, Herv. kerk *217, *240
 Sol 49
 Somer, Paul van 112
 Someren, J. F. van *175
 Sommelsdijk, streekmuseum 253, *65, *69/*72
 Spannenburg, Laases *68
 Speyart van Woerden, baron E. 194
 Spierinx 102
 Spinolareliëfs (Amsterdam Rijksmuseum) 44
 spijker (voorraadschuur) 171
 Spijkerboor 189
 Spilman, H. 1, 2, 173, 176, 177, 188
 Sprang, Herv. kerk *17
 Sprundel, St. Janskerk *60
 stedenbouwkundige maatregelen 239/240
 Steenberg, Elisa (rec.) 124
 Steensel, grafheuvelonderzoek *111
 Steenwijk, oudheidkamer 254
 Stiens, St. Vituskerk *239
 Stellenbosch, bibl. der Theol. Kweekschool
 (handschrift) 22, 40
 Stellingwerf, J. 188
 Stern 211
 Stijl, Simon *67
 Stockholm, Nationaal Museum 124
 Straatsburg, kathedraal (gebrandsch. glazen) 54
 Strauss, Jerome (coll.) 9
 streekmusea 251/264
 Sturm Corvincx zn 18
 Susteren, kerk 103
 Swart, P. de 271
 Swerms, Serp Stevens *68
 Tavenier, H. 181
 Tedema of Hooge Burgt 171, 172, 189
 Tedema, Johan 189
 tegels *19
 Temminck, Coenraad Jacob *71, *73
 Temminck Groll, ir. C. L.
 De kerk van Maria ten Hemelopneming te
 Vianen 65/94
 Het Sint Petrusgasthuis te Arnhem 193/212
 De restauratie van de Hervormde kerk te Wa-
 mel (Gld.) *31/*34
 Teneber 52
 tentoonstellingen 265/270
 Tentoonstelling
 Amsterdam, Rijksmuseum, De Ruytertentoon-
 stelling *169/*171
 Amsterdam, Museum Fodor, Amsterdam
 Theaterstad 217/222
 Amsterdam, Museum Willet Holthuysen,
 handschriften 21/42

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Venetië, Palazzo Grassi, la leggenda del filo doro 265
 Zürich, Kunstgewerbemuseum, glas 126
 tentoonstellingscatalogi *158/*168
 Tentoonstellingswezen *36/*190
 Tertinius, Titus *135
 Texel, bodemonderzoek *131
 Theatrum anatomicum *63
 Theodgrim 171
 Thienen, prof. dr. F. van 220
 Thibaut, Hendrik *115
 Thissen, Joep *115
 Tholen, raadhuis *234
 Thorn, stiftskerk *19/*20
 Tiel, St. Maartenskerk 85
 Tiesing, Harm 140, 145, 159
 Tilburg, bodemonderzoek *257/*258
 Tinaarlo, dorpsaanleg 148
 Tjarda van Starckenborgh, E. J. 179
 Toewater, C 211
 Toledo (Ohio), Museum of Art 127
 Tongeren (Colonia Ulpia Tungrorum) *135
 Toomkins, D. I. 89
 Tonckens, N. (rec.) 61/64
 Tournus, St. Philibert 86
 Troost, Cornelis 220
 Tweeloo, boerderij 168
 Tyn, Willem 15
- Uffelte
 havezathe Rheebrugge 172, 175, 188
 spijker 171
 Unesco 47
 Union Académique Internationale 47
 Uurwerken 210, 212
 Utrecht *215
 Aartsbisschopp. Museum (handschriften) 23, 40
 Archeol. Instituut *134
 Klooster Betlehem 206
 balije der Duitse Orde 178
 Dom 32
 Ganzemarkt 30 206
 Geertekerk *113
 St. Janskerk 103
 St. Marie 31, 103
 monumentenzorg 238
 Oude Gracht, huis Oudaen 206
 Oude Gracht 70, Klein Fresenburch 203, 205, 207, 211
 Paushuize 206
 St. Pieter, kapittel 171, 202
 Romeinse resten *256
 Univ. Bibl. (handschrift) 29, 31, 32, 40
- Vaals, hoeve Mamelis *186
 Valkenburg
 Romeinse villa in het Ravensbos *135
 streekmuseum 254
 Valkenstijn, Augustinus van 190
 Varsenare, kerktoren 247, 250
 Vávra, J. R. (rec.) 120
 Veenklooster, streekmuseum 254
 Veere
 Kraamstraat 138 *140
 Warwijkerstraat A113 *28
 Zanddijk B88/89 *28
 Veldhuizen, Schuilenburg 191
 Velde, P. J. van de (in memoriam) *89/*92
 Velp (N. Br.), parochiekerk *111/*112
 Veltum, St. Anthoniuskapel *220
 Velzen, muntvondst *30
 Venetië, Palazzo Grassi (tentoonstelling „La leggenda del filo doro”) 265
 Venlo *229
 Herv. kerk *115
 Vennebroek, havezathe 175, 176, 189, 190
 Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici (jaarbijeenkoms) *35
 Verhulst, Rombout 215, *115
 Vermeulen, dr. F. A. J. 98
 Verrier, Jean 47
 Versteegen, Frans *95
 Verwouw, Sophia *68
 Verzameling
 Aremberg, hertog van 31
 Bastin, J. 21, 32, 34, 37, 40
 Bodel Nijenhuis 188
 Claes, Frans 39
 Gendt, A. L. van 39
 Gerlach O.F.M. cap 40
 Heek, wijlen dr. J. H. van 39
 Lande-Sterck, G. van der 39
 Mühsam 127
 Neuburg, Frederic 127
 Nijhoff, W. 21, 26, 29, 36, 39
 Oldenhuis-Gratama 39
 Schwarz, dr. E. 25
 Smit, J. 39
 Strauss, Jerome 127
 Vries van Hoekelingen, dr. H. de 40
 Winfield Smith, Ray 125, 127
 Wittert 28, 38
 Wolf, E. 126
- Vianen
 Herv. kerk 65/94, *31
 kapel Oude Vrouwenhuis *14/*16
 raadhuis 204, 208, 211
 Vianen, Sweder van 65

- Viervant 210
 Viervant, R. R. 210
 Vijzelkampen te Gieten 134
 Visser, dr. J. 145
 Vlaardingen, Herv. kerk 75
 Vlaanderen, baksteenbouwwerken 245/250
 Vlaminck, Willem 16, 17
 Vledder, boerderij 165
 Vledderinge, havezathe 173, 174, 175, 183, 190
 Vlerk, prof. dr. I. M. van der
 Het Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie
 *71/*82
 Vliete, Gillis van den 43, 45
 Vlissingen
 St. Jacobskerk 68, 88
 Molenstraat 45 *116
 Nieuwstraat 17 *116
 Vogel, Ellen 220
 Vogelzang, prof. dr. W. 32, 98
 Vollenhove
 klooster Clarenbergh *93
 het Oldehuis 172
 raadhuis *3
 Vongers, A. C. 194, 206, 211, 212
 Voorburg, Herv. kerk 81, 87, 88, 88
 Voorhout *54
 Voorst, huis te *113
 Voorthuizen, muntvondst *30
 Vorenborch, Floris van 176
 Vos, Anna 174
 Vos van Steenwijk, familie de 180, 181
 Vos van Steenwijk, Arent de 186
 Vos van Steenwijk, Helena de 176
 Vos van Steenwijk, Jan de 177
 Vos van Steenwijk, Johan de 176
 Vos van Steenwijk, J. A. G. 181
 Vrancke Andries zn 17
 Vrancke Witte zn 16, 17
 Vredeveld, havezathe 176, 190, 191
 Vreese, A. L. de
 Agnietenbergse verluchtkunst op de tentoon-
 stelling Willet Holthuysen te Amsterdam
 21/42
 Vreese, Willem de 37
 Vrerixz, Cornelis 85
 De Vrienden van de Gelderse Kastelen *113
 Vries
 dorpsaanleg 151
 oude nederzetting *93, *106/*107, *129, *182
 Vries, Adriaan de 43
 Vriezenveen, oudheidkamer 253
 Vroome, H. de (in memoriam) *253/*254
 Vrye, Thierry de 45
 Vught, Herv. kerk *56, *228/*229
 Waal, dr. M. de (in memoriam) *237/*238
 Waal, prof. dr. H. van de (rec.) 115/118
 Waalwijk, muntvondst *31/*32
 Wachtum, legerplaats 134
 Wagenaar, Jan 104
 Wageningen *227
 Gemeentelijk Historisch Museum 253, 256
 Waldorp, A. *66
 Wamel, Herv. kerk 79, *25, *31/*34
 Wandschilderingen *18, *108, *244
 Wapse, dorpsaanleg 133
 Warmond, Groot-Seminarie (handschriften) 21,
 21, 23 40
 Waterbolk, prof. dr. H. Tj. 144, 145
 Weber, dr. R. E. J. (rec.) *247/*248
 De „De Ruyter” Tentoonstelling als histori-
 sche expositie (voordracht) *169/*171
 Weert
 Folkloristisch streekmuseum Aldenborg 254
 Prov. Arch. der Paters Minderbroeders (hand-
 schriften) 40
 wegdorpen 130, 131/132
 Well, Herv. kerk *25/*26
 Welvelde, familie van 179, 184, 190
 Welvelde, Herman van 182
 Welvelde, Johan van 187
 Welvelde, Wilhelmina van 182
 Wenen
 Nationale Bibl. (getijdenboek van Willem
 van Montfoort) 32
 Oesterreich. Museum für Angewandte Kunst
 119
 Wentzel, Hans 47
 Werden, abdij 171
 Werz, Joh. W. (in memoriam) *225/*226
 Westdorp, havezathe 191, 192
 Westenesch, dorpsaanleg 133
 Westenhout, J. van *16
 Westerbork, dorpsaanleg 148, 151
 Westergeest, St. Maartenskerk *213
 Westersholt, familie van 180
 Westersholt tot Hackfort en ter Heyll, Borchard
 Fr. baron van 182
 Westerman, P. H. *87/*88
 Westervoort, St. Werenfriedskerk *97, *259/*260
 Westhem, Herv. kerk *137
 Westorp, familie 191
 Westra van Holthe, familie 185
 Westra van Holthe, mr. A. W. 188
 Westra van Holthe, J.
 Havezathen in Drenthe 171/192
 Westrup, havezathe 175, 176, 191, 192
 Wezup, dorpsaanleg 151
 Wied, Magdalena gravin von *95

- Wieringermeerpolder, bodemonderzoek *4, *258
 Wijenburg, huis te *113
 Wijhe, Herv. kerk (grafmonument) *15, *25
 De Wijk 133
 havezathe Dunningen 175, 179, 183
 havezathe Havixhorst 175, 176, 181
 Wijk bij Duurstede
 bodemonderzoek *240/*241
 Herv. kerk 70
 kasteel *113
 kloosterhoeve *256/*257
 oudheidkamer 261
 Wijnberg, Nicolaas 217, 220
 Wijster
 boerderij 168
 dorpsaanleg 151
 Willem I, koning 104, *71, *75
 Willem III, graaf 12
 Willem III, koning-stadhouder 257, 267
 Willem III, koning 213
 Willem VI, graaf 14
 Willem Aernts zn 16
 Willem Colen zn 18
 Willem Cornelis zoon 10, 11, 16
 Willem de Zwijger 104
 Willet Cunningham, C. 265
 Willinge 184
 Wilmson Kymell 184
 Windenburg, huis 1/20, 277/278
 Winfield Smith, Ray (coll.) 125, 127
 Winschoten, muntvondst *29
 Wisch *256
 Wisse 15
 Witte, J. E. de *139
 Woerden
 Herv. kerk 70
 museum 260
 raadhuis 205, 208, 211
 wolddorpen 130, 131/132
 Wolf, E. (coll.) 126
 Wolff, David 119
 Wolff-Filz, J.
 Moordrecht, 't Oude Ambachtshuis *203/*204
 Wolters, Johan 202, 203, 212
 Wolvega, oudheidkamer 253, 260
 sluisje *113
 Woodside-Watkins, Lura 128
 woon- en bedrijfsgebouwen, bescherming 236/
 237
 Workum, Doopsgezinde Vermaning *57
 Wormald, prof. Francis 54
 Woudrichem, Herv.kerk 70
 Wouters, Dierick 17
 Wulpen, uitlof 249, 250
 Wychen *53
 Wyck, familie van der 182
 Xanten (Colonia Ulpia Traiana) *112, *133,
 *135
 Ysbrant Clais zn 15
 Zaandijk, Zaanlandse Oudheidkamer 254, 260
 Zaltbommel
 Agnietenklooster *97
 Gasthuistoren *15
 Maarten van Rossum Museum 253, 260
 Zande, Johannes van de *97
 Zeijen
 dorpsaanleg 148, 149/150, 152
 oude nederzetting 134, 136, *107
 Zevenaar, Janne van 14
 Zevenaar, huis te Sevenaer 205
 Ziesenis-Wattier, J. C. 221
 Zoeterwoude, Herv.kerk *245
 Zon N. (rec.) *205/*206
 Zürich, Kunstgewerbemuseum (glastentoonstel-
 ling) 126
 Zuidlaren *183
 dorpsaanleg 137, 151, 154
 havezathe Laarwoud 175, 176, 180, 183, 184,
 190
 Zuidwolde 133
 oude nederzetting *105
 Ziesenis-Wattier, J. C. 221
 Zuilen, klooster Mariendaal *1, *2, *109, *130,
 *214, *228
 Zundert, herberg In den Anker *18
 Zutfen
 Laarstraat 118 *26
 Pelikaanstraat *3
 Rijkenhagen 49a *60
 Wijnhuistoren *138
 Zwaan, dr. P. C. *75
 Zwammerdam, Herv.kerk *219/*220
 Zweeloo, dorpsaanleg 137, 139/140
 Zwiggelte, dorpsaanleg 133, 137, 139, 148
 Zwolle
 bodemonderzoek *94
 bouwoffer *51
 raadhuis *100
 reventer 205
 Rijksarchief 183
 Zwolse Bijbel 32

Correctie:

Pl. XXXV, afb. 3, Abdij Ter Duinen, lees: Abdij Ter Doest.

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.